

भैषज्यकल्पना विज्ञान

(थेअरी व प्रात्यक्षिक)

(भारतीय केन्द्रीय चिकित्सा परिषद्, नवी दिल्ली आणि महापद्म आरोग्य विज्ञान विद्यापीठ,
नाशिक यांच्या नवीन अभ्यासक्रमानुसार)

लेखक

प्रा. वैद्या. सौ. मनिषा रविंद्र जोशी (बारबिंड)

बी.ए.एम्.एस्., एम्.डी. (रसशास्त्र-भैषज्यकल्पना)

असोसिएट प्रोफेसर

रसशास्त्र-भैषज्यकल्पना विभाग

शेठ गोविंदजी रावजी आयुर्वेद महाविद्यालय, सोलापूर

चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान

दिल्ली

DOWNLOADED FROM

WWW.AYUTECH.NET

AyuTech™

WHATSAPP - 9420697079

भैषज्यकल्पना विज्ञान

प्रकाशक

चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान

38 यू. ए. जवाहर नगर, कांगो रोड

पो. बा. नं. 2113

दिल्ली - 110007

दूरभाष : (011) 23856391, 41530902

सर्वाधिकार प्रकाशकाधीन

प्रथम संस्करण 2014

मूल्य : ₹ 430.00

अन्य प्राप्तिस्थान :

चौखम्बा विद्याभवन

चौक (बैंक ऑफ बडौदा भवन के पीछे)

पो. बा. नं. 1069

वाराणसी - 221001

चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन

के. 37/117 गोपाल मन्दिर लेन

पो. बा. नं. 1129

वाराणसी - 221001

चौखम्बा पब्लिशिंग हाउस

4697/2, पू. तल (ग्राउण्ड फ्लोर)

गली नं. 21-ए, अंसाही रोड

दरियागंज, नई दिल्ली - 110002

प्रधान वित्तक

हंस बुक हाउस

10 हसन चौबर्स, एस. एस. वाग मार्ग

चित्रा सिनेमा के सामने, वाटर (पूर्व)

मुम्बई - 400014

दूरभाष : (022) 24144501

मुद्रक :

जयंती प्रिंटर्स

तदेव युक्तं भैषज्यं यदारोग्याय कल्पते । स चैव भिषजां श्रेष्ठं रोगेषु यः प्रमोचयते ॥ च. सू. १/१३४

जे औषध आरोग्य प्रदान करते ते 'युक्त भैषज्य' होय. तर जो वैद्य रोगापासून मुक्ति मिळवून देतो तो श्रेष्ठ वैद्य होय. परंतु युक्त भैषज्याशिवाय श्रेष्ठ वैद्यही रोगापासून मुक्ति मिळवून देऊ शकत नाही. किंबहुना वैद्याच्या श्रेष्ठतेमध्ये 'युक्त भैषज्य' अंगभूत आहे. 'युक्त भैषज्य' या शब्दात औषधाचा युक्तिपूर्वक वापर आणि औषधाची अंगभूत गुणवत्ता हे दोन्ही अर्थ चरकाचार्यांना अभिप्रेत आहेत. श्रेष्ठ वैद्याची गुणवत्ता सांगताना चक्रपाणि म्हणतात, 'रोगेषु यः प्रमोचयतित्यनेन च ज्ञानपूर्व भेषजप्रयोगेण रोगहारकमुच्यते ।' वैद्याने औषधाचा उपयोग ज्ञानपूर्वक केला तरच ते औषध रोगहारक ठरते. औषधाचा अयोग्य वापर हा केवळ हानिकारकच नव्हे तर प्रसंगी प्राणघातकही ठरू शकतो. "योगादपि विषं तीक्ष्णमुत्तमं भेषजं भवेत् । भेषजं चापि दुरुक्तं तीक्ष्णं संघटते विषम् ।" च. सू. १/१२६ याप्रमाणे औषधाचा युक्तिपूर्वक वापर वैद्याचे श्रेष्ठत्व ठरवत असतो. पण औषधाचे श्रेष्ठत्व मात्र औषधाच्या अंगभूत गुणावर अवलंबून असते.

औषधाचे योग्यत्व सांगताना चक्रपाणि म्हणतात, 'तत्र प्रतिकर्तव्ये व्याधीं योग्यत्वं तत्र योग्यत्वम् ।' ज्या व्याधीसाठी औषधाची योजना केली आहे. त्या व्याधीत ते औषध परिणामकारक ठरणे यावरून त्या औषधाचे योग्यत्व ठरते. सुरक्षित उपयोगिता (Safety) परिणामकारकता (Efficacy), सेवनार्हता (Palatability) आणि टिकाऊपणा (Stability) या गुणधर्मांवर औषधाचे योग्यत्व अवलंबून असल्याचे आधुनिक औषधी शास्त्र सांगते. औषधामध्ये हे गुणधर्म आणण्याकरता औषधनिर्मितीतील प्रत्येक घटकावर व निर्मितीच्या प्रत्येक पायरीवर औषधनिर्माल्याचे सुयोग्य नियंत्रण असले पाहिजे. त्यासाठी औषध निर्माल्यास आयुर्वेदिक औषधनिर्माणचे उत्कृष्ट ज्ञान असणे आवश्यक आहे. आज औषध निर्माला व वैद्य या दोन स्वतंत्र संस्था झाल्या असल्या तरी मूलतः आयुर्वेद वैद्यक पद्धतिमध्ये वैद्य हा स्वतःच औषधी निर्माला असणे अपेक्षित आहे. आजही बहुसंख्य वैद्य आपल्या व्यवसायात स्वनिर्मित औषधाचा वापर करणेच पसंत करतात. त्यामुळेच औषधनिर्माणशास्त्र हा आयुर्वेद अभ्यासक्रमाचा अतिभाजन्य घटक आहे. आज आयुर्वेदिक औषधांची व्यापारी तत्त्वावर औद्योगिक स्वरूपातही मोठ्या प्रमाणात निर्मिती होत असल्याचे दिसत आहे. आयुर्वेदिक औषधांची निर्मिती करणारे जवळपास ८४०० छोटे मोठे उद्योजक भारतामध्ये आज अस्तित्वात आहेत. त्यांच्याकडून रु. ६००० कोटी.... ची आयुर्वेदिक औषधांची वार्षिक उलाढाल होत असते. रु. १००० कोटीची वार्षिक निर्यातही होत असते. परंतु असे असले तरी या क्षेत्रात आयुर्वेदिक औषध निर्माणशी संबंधित शैक्षणिक अर्हता धारण करणाऱ्या व्यक्ती अभावानेच आढळतात. ज्या व्यक्ती काम करतात त्यांचाजवळ आयुर्वेदिक औषध निर्मितीचे ज्ञान आणि तत्संबंधी शैक्षणिक अर्हता अभावानेच आढळते. बहुसंख्य उद्योगामध्ये आधुनिक औषध निर्माणशास्त्राचे पदवीधर आयुर्वेदिक औषध निर्माण कार्यवर नियंत्रण ठेवत असल्याचे दिसून येते. तर कांही ठिकाणी सामान्य कामगाच परंपरागत पद्धतीने आयुर्वेदिक औषधांची निर्मिती करीत असल्याचे आढळून येते. यातील एकाजवळ आधुनिक औषध निर्मितीचे ज्ञान असते तर दुसऱ्याजवळ औषध निर्मितीचे पारंपारिक तंत्र अवगत असते. या दोघांकडेही आयुर्वेदिक औषध निर्मितीच्या वैज्ञानिक ज्ञानाचा मात्र पूर्णतः अभाव असल्याचे आढळून येत आहे. वास्तविक आयुर्वेदिक औषध निर्माण शास्त्र हे एक स्वतंत्र औषधनिर्माण शास्त्र आहे. आयुर्वेदिक औषधी निर्मितीमध्ये चिकित्सा सिद्धान्तांना पूरक अशा प्रक्रियांचा वापर केला जातो. याच सिद्धान्तांवर आयुर्वेदिक औषध निर्मिती वेतलेली असते. म्हणूनच आयुर्वेदिक औषध निर्माल्याला आयुर्वेदिक चिकित्सा सिद्धान्तांचे ज्ञान असणे अत्यावश्यक आहे. त्यामुळेच शास्त्रीधर संहितेसारख्या औषधनिर्माणशास्त्र ग्रंथही आयुर्वेदाच्या मूलभूत सिद्धान्तांचा आधी परामर्श घेऊन मगच प्रत्यक्ष औषध निर्माणचे वर्णन करावे.

मनोगत

सेंट्रल कौन्सिल ऑफ इंडियन मेडिसीन, नवी दिल्ली आणि महाराष्ट्र आरोग्य विज्ञान विद्यापीठ, नाशिक यांच्या नवीन अभ्यासक्रमाप्रमाणे लिहिलेले भैषज्यकल्पनाविज्ञान हे पाठ्यपुस्तक आपल्या हाती देताना आनंद होत आहे. सी.सी.आय.एम. द्वारा आयुर्वेदाचार्य पदवी शिक्षणक्रमाची आणि तदनुषंगिक अभ्यासक्रमातील सर्व मुद्यांचा, त्यांच्या सर्वांगीण वर्षापासून करणायत आली. द्वितीय वर्षाच्या भैषज्यकल्पना या विषयाच्या अभ्यासक्रमातील सर्व मुद्यांचा, त्यांच्या सर्वांगीण विवेचनाचा समावेश भैषज्यकल्पनाविज्ञान या पाठ्यपुस्तकामध्ये आहे. भैषज्यकल्पना या औषधीनिर्माण विषयक शास्त्राचा विषय वेदग्रंथ, संहिताग्रंथ, पारवर्ती टीका, पाकशास्त्र, आधुनिक ग्रंथ व साहित्य आदिमध्ये विखुरलेल्या स्वरूपामध्ये आढळतो. विद्यार्थ्यांना एका वर्षाच्या कालावधीत अनेक ग्रंथांचा सखोल अभ्यास करणे थोडेसे कठीण आहे. चरकसंहितादि ग्रंथांमधून विखुरलेल्या स्वरूपातील शास्त्रोक्त औषधी निर्माणविषयक सिद्धांतांचे ज्ञान, त्यावरील टीकांचा पारदर्श, आधुनिक ग्रंथांमधील उपयुक्त माहिती व अंश आदिचा समावेश अभ्यासक्रमाच्या अपेक्षानुरूप या पाठ्यपुस्तकामध्ये आहे. विविध संहिता, ग्रंथ, टीका, मान्यवरांचे मार्गदर्शन आणि त्यांचा प्रदीर्घ अनुभव यांच्या मदतीने भैषज्यकल्पना विषयक मूळ शास्त्रीय तत्वांचे, सिद्धांतांच्या गूढ अर्थांचे प्रकटीकरण माझ्या अल्पमतीद्वारा करण्याचा प्रयत्न या पाठ्यपुस्तकाच्या माध्यमातून केला आहे. आयुर्वेद शास्त्राचे ऋण फेडण्याच्या या अनुभव प्रयत्नांमध्ये शास्त्रीय भाषाशैली, विषयाची मांडणीही विद्यार्थ्यांना सहजतेने समजणे व लक्षात ठेवण्याच्या दृष्टीकोणातून सोपी व सुटसुटीत करण्याचाही प्रयत्न येथे केला आहे. प्राचीन ग्रंथोक्त संदर्भ, अनुभव जन्यत्वात आदिचे नविन अभ्यासक्रमाप्रमाणे रचलेले कालसुसंगत असे हे भैषज्यकल्पनाविज्ञान हे पाठ्यपुस्तक या विषयाचा परिपूर्ण अभ्यास करण्याकरिता आणि भविष्यातील यशाची चिकित्सक होण्याकरिता विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शक ठरेल तसेच प्रॅक्टिसमध्ये विविध व्याधी चिकित्सायुक्त स्वऔषधीनिर्माणगत रूची असणाऱ्या वैद्यांनाही साहाय्यक ठरेल याची आम्हाला खात्री आहे.

गुरुजनकाडून शिष्यांवर घडणारे ज्ञान-संस्कार त्यांच्या भावी जीवनात महत्त्वाचे ठरतात. गुरुऋण फेडण्याचा एक उपाय म्हणजे आपल्या गुरुजनकाडून प्राप्त केलेले ज्ञान आपल्या विद्यार्थ्यांना देणे/शिकवणे होय. ज्या गुरुंच्या प्रेरणा व आशीर्वादांमुळे हे पाठ्यपुस्तक लिहण्याचे धैर्य मी करू शकले ते परमपूज्य पितृतुल्य आदरणीय गुरुवर्य प्रा.डॉ.रं.वि. जोशीसर यांची मी सदैव ऋणी आहे. रसशास्त्र भैषज्यकल्पना विषयामध्ये UG पासून विशेष आवड उत्पन्न करणाऱ्या जोशीसरांची सखोल अभ्यासाची प्रवृत्ती व विषय शिक्वण्याची विशेष शैली निश्चितपणे अनुकरणीय असून दीर्घकाळ कायम स्मरणात राहणारी आहे.

या पाठ्यपुस्तकाचे प्रेरणास्रोत आदरणीय गुरुवर्य प्रा.डॉ.श्री.शे. सावरीकर जे वर्तमानकाली शा.आ.म.वि. उस्मानाबाद येथे कार्यरत आहेत त्यांचेही मी मनःपूर्वक हार्दिक आभार व्यक्त करते. एम.डी. आयुर्वेद रसशास्त्र-भैषज्यकल्पना हा पदव्युत्तर अभ्यासक्रम पूर्ण करताना माझे मार्गदर्शक असणारे डॉ. सावरीकर सर यांच्या मार्गदर्शनाचा लाभ मला या पुस्तकाचे लेखन करतांनाही झाला. आपल्या ग्रंथलेखनाच्या व्यस्त कार्यामध्ये काही वेळ काढून त्यांनी मला अनेक बडपूल्य सूचना केल्या. अनेक संदर्भ तपासून दिले, औषधी निर्माण विषयक गूढ सिद्धांत, टीकांचा अर्थ उलगडून दाखविला त्याबद्दल मी त्यांचे आभार व्यक्त करते. औषधीनिर्माण विषयक प्रदीर्घ अनुभव, आयुर्वेदीय औषधीमानकीकरणाचा ध्यास, रसशास्त्र-भैषज्यकल्पना या विषयाचा शास्त्रोक्त, परिपूर्ण, सखोल, आधुनिक दृष्टीकोनातून सर्वांगीण असणारा अभ्यास आणि शिष्यांना संशोधन व अभ्यासाची मंत्री दिशा देणाऱ्या डॉ. सावरीकर सरांचेच मला उमजलेले विचार या पुस्तकाचे माध्यमातून मांडण्याचा माझ्या अल्प बुद्धीने येथे प्रयत्न केला आहे. या पाठ्यपुस्तकाचे श्रेय

आजच्या व्यापारी तत्वावर चालणाऱ्या आयुर्वेदिक औषध निर्मिती आणि विक्रीच्या पार्वभूमीवर तर प्रत्येक वैद्याला आयुर्वेदिक औषध निर्माणातील बाकाळ्यांचे ज्ञान असणे अत्यावश्यक झाले आहे. कारण आयुर्वेदिक औषधाची निर्मिती मोठ्या प्रमाणावर होत असली तरी औषधांच्या गुणवत्तेबाबत मात्र आयुर्वेदिक औषधी उद्योजक कमालीचे उदासीन असल्याचे वांवार आढळून येत आहे. आयुर्वेदिक औषध निर्मिती उद्योगामाधील औषधी निर्मात्यांचे आयुर्वेदिक औषधांच्या गुणवत्ता नियंत्रणाच्या आवश्यकतेबाबत सातत्याने प्रबोधन करणे आवश्यक झाले आहे. औषधाची गुणवत्ता; कच्चे द्रव्य, औषध निर्माण प्रक्रिया व अंतिम उत्पादित औषध या तीन घटकांच्या गुणवत्तेवर पूर्णतः अवलंबून असते. औषध निर्मितीच्या प्रत्येक पायरीवर प्रक्रिया व्यवस्थितपणे पार पाडणे व त्या पायरीच्या अंतिम टप्प्यावर ती तशी झालेली आहे की नाही हे पाहणे आवश्यक असते. या सर्व प्रक्रिया सुयोग्यरित्या पार पाडल्यासच अंतिम औषध निर्मिती गुणवत्तापूर्ण होत असते. ती तशी झाली आहे की नाही हे वेगवेगळ्या परीक्षाद्वारे पाहिले गेले पाहिजे.

उपोक्त सर्वच बाबींचा उल्लेख आयुर्वेदिक औषधी निर्माणसंबंधित ग्रंथांमध्ये पहावयास मिळतो. त्यामध्ये विविध परीक्षणांचाही उल्लेख आहे. ग्रंथात उल्लेखिलेल्या या औषध परीक्षणांचे स्वरूप खूपच स्थूल आहे. स्वनिर्मित औषधांच्या परीक्षणासाठी ही परीक्षणे उपयुक्त आहेत. पंतु मोठ्या प्रमाणावर विक्रीसाठी तयार होणाऱ्या आयुर्वेदिक औषधांच्या दर्जा नियंत्रणासाठी याच परीक्षणांचे उपवृत्त करून ही परीक्षणे अधिक काटेकोरपणे वापरणे अत्यावश्यक आहे.

उपोक्त सर्व बाबींचा विचार करून केंद्रिय भारतीय चिकित्सा परिषदेने भैषज्य कल्पना विषयाच्या अभ्यासक्रमाची पुरस्चाना केली आहे. वै. मनिषा जोशी यांनी या पुनर्रचित अभ्यासक्रमावर आधारित पुस्तकाची गरज ओळखून प्रस्तुत पुस्तकाचे लेखन केले आहे. हे लेखन करतानास वै. मनिषा जोशींनी आपले लेखन केवळ शास्त्रांधर संहितेपुरते मर्यादित न ठेवता विषयाशी संबंधित इतर ग्रंथांचेही यथोचित संदर्भ घेऊन लेखन केले आहे. त्यामुळे वाचकाला प्रत्येक विषयाचे सर्वसमावेशक आकलन होते. शाशिवाय औषध प्रसाधन अधिनियम, गूढ भैषज्यकल्पना प्रॅक्टिसिस, औषधांचे मानकीकरण, फार्माकोव्हिजिलन्स, औषध निर्माणताल आधुनिक यंत्रसामग्री, कॉस्मेटिक्स म्हणजेच प्रसाधन निर्मितीविषयांची माहिती या नवीन विषयांचाही या पुस्तकात समावेश करण्यात आला आहे. त्या दृष्टीने हे पुस्तक अद्ययावत् करण्यात आलेले आहे.

वै. मनिषा जोशी या अत्यंत अभ्यासू अध्यापिका आहेत. केंद्रिय भारतीय चिकित्सा परिषदेच्या द्वितीय बी.ए.ए.ए.ए. (आयुर्वेदाचार्य) च्या भैषज्य कल्पनेच्या पुनर्रचित अभ्यासक्रमावर हे पुस्तक त्यांनी आधारित आहे. पुस्तक लिहिताना त्यांनी विद्यार्थ्यांच्या भुमिकेकृत विषय हाताळले आहेत. त्यामुळे पुस्तकाची भाषा खूपच सोपी झाली आहे. विषय सोपा करून सांगण्याची त्यांची पद्धत खूपच वाखाणण्याजोगी आहे. भैषज्य कल्पनेचा अभ्यास करताना विद्यार्थ्यांना हे पुस्तक खूपच उपयोगी सिद्ध होईल हे निश्चित. किंबहुना हे पुस्तक हाताळल्यानंतर विद्यार्थ्यांला भैषज्य कल्पनेच्या अभ्यासासाठी इतर पुस्तक पहाण्याची गरज भासणार नाही.

वै. मनिषा जोशींनी अत्यंत मेहनत घेऊन या पुस्तकाची निर्मिती केली आहे. त्यांचे हे प्रयत्न कौतुकस्पद आहेत. त्यांची ही पहिलीच पुस्तक कृती, पण सर्वाधीने ती परिपूर्ण झाली आहे. थांबदल त्या अभिनंदनापात्र आहेत. भविष्यातही त्यांच्याकडून अशाच कृती घडोत हीच सदिच्छा.

- प्रा. डॉ. श्रीराम सावरीकर

माझ्या या उभय गुरुवार्थाना असून त्यांचे आभार शब्दात व्यक्त करणे शक्य नाही याची मला पूर्ण जाणीव आहे. औषधी व प्रसाधन अधिनियमामधील आयुर्वेदायगी संबंधीत अंशाचे आपले मराठीमधील भाषांतर या पुस्तकामध्ये छापण्याची की परवानगी या गुरुवार्थानी दिली त्याबद्दलही मी त्यांचे आभार व्यक्त करते.

शिक्षण, संशोधन, ग्रंथलेखन आणि आयुर्वेदचिकित्सा यामध्ये विशेष रूची असणारे आमच्या संस्थेचे अध्यक्ष मा. श्री. अरविंद देशी यांचे प्रति आम्ही कृतज्ञ असून त्यांनी वेळोवेळी आमचा जो उत्साह वाढविला, प्रेरणा दिली, मार्गदर्शन केले त्याबद्दल त्यांचे व सर्व विश्वस्तांचे मी मनःपूर्वक हार्दिक आभार व्यक्त करते. माझ्यामधील लेखिका, संपादक, मुद्रितशोधक, मुखपृष्ठनिर्माण आदि गुणांची जाणीव ठेवून नेहमी प्रोत्साहन देणारे आमच्या महाविद्यालयाचे मा. प्राचार्य डॉ. ए. बी. मानेसर यांची मी शतशः आभारी आहे.

रसशास्त्र भैषज्यकरत्नना विषयाचे विभागाप्रमुख, आधारस्तंभ, मार्गदर्शक प्रा. डॉ. प्रदीप कस्तुरे व पुस्तक लब्धकर छापण्याकरिता पाठपुरावा करणारे तरुण सहकारी डॉ. शांतीनाथ बागोवाडी यांचेही मी आभार व्यक्त करते. द्रव्यगुणविषयक माझ्या अडचणी अतिशय तत्परतेने सोडवणारे प्रा. डॉ. एस. एन. स्वामी व डॉ. कुंभोजकर यांचेही आभार मानते. विविध संहिता ग्रंथांमधील संस्कृत व टीका यांचे अर्थ जाणून घेण्यात मदत करणाऱ्या डॉ. गायत्री देशपांडे व डॉ. दीपाली तुळजापूर्वक यांचे व अनुसूची टी, आयुर्निक यंत्र यांच्या मराठी भाषांतराकरिता साहाय्य करणाऱ्या डॉ. स्मिता गोटीपामूल यांचेही मी मनःपूर्वक आभार व्यक्त करते.

भैषज्यकरत्ननाविज्ञान या पाठ्यपुस्तकाचे लेखन शास्त्रशुद्ध व सोप्या भाषेमध्ये करण्याकरिता मला सदैव जाणून ठेवण्याचे कार्य पोहार आयु. महा. मुंबई येथील प्रा. डॉ. सुधीर देशपांडे यांनी केले. त्यांच्यामुळेच शास्त्रीय विषयावरील या पाठ्यपुस्तकामध्ये निश्चितपणे सहजसोपेपणा आला. त्यांचे मनःपूर्वक आभार येथे मी मानते.

या पाठ्यपुस्तकाच्या पूर्ततेमध्ये सर्वाधिक हातभार लावला तो माझे पती श्री रविंद्र जोशी यांनी, त्यांच्या अमूल्य सहकार्याशिवाय मी या पुस्तक लेखनाथं वेळ देऊ शकले नसते. माझे पितृतुल्या सासरे स्व. काशीनाथराव बोधनकर, माझे वडील स्व. विष्णुपंत बारबिंद, मतोश्री, माझे मामा श्री प्र. तु. शास्त्री, ज्येष्ठबंध श्री मुकंद बारबिंद व अतुल यांचेही आभार व्यक्त करते. रोहन व पियुषा या माझ्या मुलांसाठी असणारा काही वेळा मी निश्चितपणे या पाठ्यपुस्तक लेखनासाठी वापरला आहे त्यामुळे त्यांचा उल्लेख करणे मला उचित वाटते.

मुद्रणप्रत लेखनानंतर मांडणी, सम्पादन, मुद्रित शोधन, छपाई, डीटीपीसाठी प्रत्यक्ष मार्गदर्शन अशा अनेक दिव्यांमधुन बाहेर पडण्याकरिता सुविद्या प्रकाशनाचे मा. बाबुराव भैरगीकर यांचे मला जे सहकार्य लाभले त्याबद्दल मी त्यांचे आभार व्यक्त करते.

लेखन हे एक अत्यंत चिकाटीचे व परिश्रमाचे कार्य असून पूर्वावृत्ती अनेक आचार्यांच्या संहिता, ग्रंथ, टीकाकारांच्या व्याख्या व आधुनिक ग्रंथांचा या पाठ्यपुस्तक लिखाणामध्ये मोलाचा वाटा आहे. त्यांच्या सहयोगाशिवाय या पाठ्यपुस्तकाचे लेखन अशक्यच होते. या सर्व आचार्यांचा, व्याख्याकारांचा, ग्रंथकर्त्यांचा कृतज्ञतापूर्वक आभारून उल्लेख मी या प्रसंगी करून त्यांचे आभार व्यक्त करते.

पुस्तक लेखनाच्या या पहिल्या प्रयत्नामध्ये अनेक त्रुटी राहून जाणे स्वाभाविक आहे. या पाठ्यपुस्तकाबाबत काही सूचना, मुद्रण दोष अथवा नवीन मौलिक माहितीची काही भर घालावयाची असेल तर विद्वत जनांनी कृपया याबाबत आग्रहस सुचवावे. आपले अनुभव व मार्गदर्शन मला सुधारणा करण्यास निश्चितपणे प्रेरणादायी ठरेल.

परिशीर्षी व शनार्थी या दोघानाही उपयुक्त असणारे हे पाठ्यपुस्तक मी गुरुवार्थाना चरणी विनम्रतापूर्वक अर्पण करते.

- प्रा. वैद्य. सी. मनिषा रविंद्र जोशी

अनुक्रमणिका

	पृष्ठे
१. औषध-भेषज संकल्पना	१-५
२. भैषज्यकल्पनेचा इतिहास व क्रमिक विकास	६-१०
३. भैषज्यकल्पनेचे आधारभूत सिद्धांत	११-१९
४. प्राचीन व अर्वाचीन मान परिभाषा	२०-२९
५. शुष्क-आर्द्र-द्रव द्रव्य ग्रहण नियम, नव-पुराण द्रव्य ग्रहण नियम	३०-३१
६. औषधी द्रव्यांचे ग्राह्यग्राह्यत्व	३२-३५
७. औषधी द्रव्यांचा संग्रह-संचय-संरक्षणविधी	३६-४२
८. स्वर्गतावधी संकल्पना, प्राचीन व अर्वाचीन महत्त्व	४३-४७
९. भेषजप्रयोगविधी - औषधमात्रा	४८-५६
१०. अतृपान व सहपान	५७-६४
११. औषधसेवनकाल <i>प्रह्लाद, उपयोगी</i>	६५-६९
१२. पूर्वविधकषायकल्पना, कषाययोनी <i>प्रह्लाद, उपयोगी</i>	७०-७५
१३. पुनर्सकल्पना	७६-८४
१४. संकल्पकल्पना	८५-८६
१५. निगपत्रकल्क, * रसोनकल्क	८७-९६
१५. <i>पक्वा</i> थकल्पना	
१५. पुनर्नवाद्यककवाथ, * रासनासत्तककवाथ, * कुलथककवाथ	
१६. हिमकल्पना	९७-९९
* धान्यकहिम, * सारीवादिहिम	
१७. फाटकल्पना	१००-१०२
* प्रचकोलफाट, * यष्टीमधुफाट	
१८. कवाथ उपकल्पना <i>भ्रमश्या</i>	१०३-१०५
* मुस्तादि प्रमथ्या	
१९. कवाथ उपकल्पना - <i>औषधीसिद्धपानीथ</i> - <i>परिश्रम</i> , <i>उपयोगी</i>	१०६-१०८
* छड्याटक	
२०. कवाथ उपकल्पना - <i>कर्णक्षारस</i>	१०९-११०

औषध - भेषज संकल्पना

(Concept of Aushadha & Bhesajaha)

औषध -

- औषध रोगनाशक द्रव्यम् । श. क. दृ.
- औषध औषधिभवनं भवाथ । श. क. दृ.
- औषधं चिकित्सद्रव्यम् ।
- वैद्यो व्याधिं हरेद्येन तद्रव्यं प्रोक्तमौषधम् । वै. श. सि.
- औषधम् भेषजम् ।
- अतो नाम रसः सोऽस्यां धीयते यतदोषधिः ।

ओसादारोग्यमाधत्ते तस्मादोषधिरौषधः ॥ का. खि. ३-२७

- औषध म्हणजे रोगनाशक द्रव्य होय.
- औषधीपासून जे निर्माण केले जाते त्याला औषध म्हणतात.
- चिकित्सा करण्याकरिता उपयुक्त द्रव्य म्हणजे औषध होय.
- व्याधीचे ह्णार्थ वैद्य (चिकित्सक) ज्याचे साहाय्य घेते. त्या द्रव्याला औषध असे संबोधतात.
- औषध म्हणजेच भेषज होय.
- ओस रसाला म्हटले आहे. हा रस ज्यांच्याद्वारे धारण करण्यात आला आहे त्या औषधी आहेत. रसाद्वारेच आरोग्याचे स्थापन होते. म्हणून रस धारण करणाऱ्या द्रव्यांना औषध म्हणतात.

भेषज -

- भेषं रोगभयं जयतीति भेषजम् । श. क. दृ.
 - भेषं रोगं जयतीति भेषजम् । औषधम् । अमरकोष
 - भेषजं औषधं रोगनिवारकद्रव्यम् । अतु. शब्दकोष
 - भेषजमेव भेषज्यं औषधम् । आयु. शब्दकोष
- ज्या प्रक्रियेद्वारा अथवा योगाद्वारे रोगाच्या भयापासून मुक्ती मिळते अर्थात रोगाचे निराकरण होते त्याला भेषज म्हणतात, त्यालाच औषध म्हटले जाते.
- भेषज, औषध हे रोगनिवारणार्थ प्रयुक्त केलेले द्रव्य आहे.
 - भेषजालाच भेषज्यं, औषध म्हणतात.
 - भेषज्यं चिकित्साति रोगान्निवार्यति वा ।।

अनेनेति भेषजम् । भेषजमेव भेषज्यम् ॥ वृद्धवैद्याधार

भिषकाद्वारे व्याधीचे निवारण करण्याकरिता चिकित्सेमध्ये जे उपयोगामध्ये आणले जाते ते भेषज होय.

त्यालाच औषध म्हटले जाते.

- भिषक्चिकित्सेनैवत्वाद् भेषजं भिषजो विदुः ।

भिषजिते हितत्वाच्च भेषज्यं परिचक्षते ॥ का. खि. ३-२८

१७३. नेत्रोपचारार्थ कल्पना

सेक, पिण्डी, अंजन, अक्षरचोतन, वर्षण, पुष्टपाक,

उपचारा ६- विडालक, द्रव, नेत्रविंदु व नेत्रमलहर निर्माणविधी व उपयोग

१७४. नस्योपचारार्थ कल्पना

उत्स्य, नावन, अवपीड, प्रथमन, मर्श-प्रतिमर्श नस्य

१७५. धूमपान कल्पना -

धूमपान वर्गीकरण, धूमवती निर्माण व उपयोग

व्रणधूपन, अशौधूपन

१७६. मुखोपचारार्थकल्पना

कृत्रक, गुणदूष, प्रतिसारण

उद्योपट, उद्योपावड, मारुशवांश

१७७. वास्तिकल्पना -

वर्गीकरण, किरूह, शुभ्रसूतन वरती निर्माणविधी

गुणधर्म आणि उपयोग, उतरवस्ती.

१७८. आयुर्वेदीय औषधीकल्पांचे मानकीकरण - काष्ठौषधी

१७९. औषधी व प्रसाधन अधिनियम १९४० आणि नियम १९४५

१८०. अनुसूची टी अनुसार औषधनिर्माणशाळा संकल्पना व उत्तम विनिर्माण पद्धती

१८१. आधुनिक यंत्र सामग्री परिचय व सामान्य माहिती

डिम्सइन्स्टिट्यूट;

ग्राईन्डर,

मिक्सर,

एण्डानर,

एजरनर,

सिल्व्जरीशेकर,

ग्रॅन्चुलेटर,

टॅब्लेट मेकिंग मशिन,

पिल मेकिंग मशिन,

कोर्टींग व पॉलिशिंग फॅन,

कॅप्सुलफिलिंग मशिन,

सिल्व्ज-मेश,

जे चिकित्सकाद्वारे जाणण्यायोग्य असते ते भेषज होय. चिकित्सेमध्ये हितकारक असल्यामुळे भेषजाला भेषज्य म्हणतात.

- भेषजं नाम तद्यदुपकरणायापकल्पयेतमिषजो धातुसाम्याभिनिवृत्तौ प्रयतमानस्य विशेषतश्चोपायान्तेभ्यः । च.वि. ८-८७
- धातुसाम्य प्रस्थापित करण्याकरिता उपयोगामध्ये आणल्या जाणाऱ्या सामग्रीला भेषज असे म्हणतात.

औषध पर्याय -

- औषध पर्यायः भेषजं भेषज्यं आदः आयुः । वै.श.सि.
- भेषज्यं भेषजं जैन्नमागदो आयुरौषधम् । आयुर्गो गदरातिमृतं च तदुच्यते । रा.नि.
- चिकित्सितं हितं पथ्यं प्रायश्चित्तं भिषजितम् । भेषजं शमनं शस्तं पर्यायैः स्मृतं मौषधम् ॥ अ.ऋ.चि. २२-७४
- औषधाला भेषज, भेषज्य, आद, आयु, जैत्र, योग, गदारति, अमृत, चिकित्सित, हित, पथ्य, प्रायश्चित्त, भिषजित, शमन, शस्त हे पर्याय आहेत.

भेषज पर्याय -

- चिकित्सितं व्याधिहरं पथ्यं साधनमौषधम् । प्रायश्चित्तं प्रशमनं प्रकृतिस्थापनं हितम् । विद्यात् भेषजं नामानि । च.चि. १-३
- भेषज्याची चिकित्सित, व्याधिहर, पथ्य, साधन, औषध, प्रायश्चित्त, शमन, प्रकृतिस्थापन, हित ही पर्यायी नावे आहेत. यामागे औषध व भेषज हे एकच असून ते एकमेकांचे पर्याय म्हणून वर्णन केले आहेत.
- भेषज प्रकार - एतच्चैव भेषजज्ञभेदादपि द्विविधं द्रव्यभूतं अद्रव्यभूतं च । च.वि. ८-८७
- A) आंग (स्वरूप) भेदाने भेषजाचे दोन प्रकार पडतात. १) द्रव्यभूत भेषज २) अद्रव्यभूत भेषज

१) द्रव्यभूतभेषज -

द्रव्यांच्या साहाय्याने करण्यात येणाऱ्या चिकित्सेला सद्रव्य किंवा औषधी चिकित्सा म्हणतात, आणि त्या द्रव्याला औषध असे संबोधले जाते.

२) अद्रव्यभूतभेषज -

- तत्र यद् अद्रव्यभूतं तदुपायाभिप्लूतम् । च.वि. ८-८७
- द्रव्यांच्या उपयोगाशिवाय इतर उपायांनी करण्यात येणाऱ्या चिकित्सेला अद्रव्यचिकित्सा म्हणतात. भेषज अद्रव्यभूतही असते, अमृत स्वरूपातील भयदर्शन, हर्षणादी उपायांना अद्रव्यभेषज असे म्हटले जाते.
- धीधैर्मातृदिविज्ञानं मनोदोषौषधं परम् । अ.सं.सू. १-४९
- धी (बुद्धी), धैर्य राखणे आणि आत्मविज्ञान ही मनोदोष मनाविकारावरील श्रेष्ठ औषधे आहेत असे वाग्भटाचार्यांनी निर्देशित केले आहे, जे अद्रव्यभूत भेषजप्रकार आहेत.

B) उपयोगाधारित भेषजप्रकार -

- भेषजं द्विविधं च तत् । स्वस्थस्योर्जस्करं किञ्चित् किञ्चिदातस्य रोगमुत् । च.चि. १-४

भेषज दोन प्रकारांचे -

१) स्वस्थस्योर्जस्कर (उर्जस्कर भेषज)

स्वस्थ, विकाराहित व्यक्तीमध्ये जे औषधीयोग ओजाची वृद्धी करणारे, शारीरिक स्वास्थ्याची वाढ करणारे, जीवनीय तत्वांची वृद्धी करून समस्त शरीरावयवांना बल प्रदान करण्याकरिता समर्थ असतात अशा औषधांना उर्जस्कर म्हटले जाते.

२) रोगनाशक भेषज

रुग्णाच्या व्याधीचा नाश करणारी औषधे, जी विविध विकारांद्वारे पीडित रुग्णांच्या वेदनांचे शमन वा नाश करण्यास समर्थ आहेत ती औषधे रोगनाशक म्हणून जाणली जातात.

यामागे चरकाचार्यांनी स्वास्थरक्षक (उर्जस्कर) व व्याधीनाशक असे औषधांचे दोन प्रकार वर्णन केले आहेत

- कल्पना - कृपु - सामर्थ्ये या धातुला अच् व अत्र प्रत्यय लावल्यानंतर कल्पना हा शब्द तयार झाला आहे.
- परिभाषा - कल्पनमुपयोगार्थं प्रकल्पनं संस्करणमिति यावत् ।

च.सू. ४-७ चक्रपाणीटीका

औषधी द्रव्यांचा व्याधी चिकित्सेमध्ये उपयोग करण्याकरिता, ज्या प्रक्रियेच्या योगाने त्यांना सुयोग्य औषधी स्वरूप प्राप्त करून दिले जाते अशा संस्कारात्मक प्रक्रियांना कल्पना असे म्हणतात.

- शक्तिविशेष कल्पनार्थक कल्पना क्रियते । चक्रपाणी
- कल्प्यन्ते व्यवस्थापयन्ते प्रयोगः विविधाः अनेन इतिकल्पना ॥
- कल्पनं योजनमित्यर्थः । अरुणदत्त
- कल्पनं पुनः शरीरे प्रयोगार्थकम् ।

औषधी द्रव्यांमधील विशेषशक्ती उत्कर्षार्थं त्यांच्यावर विविध प्रक्रिया करण्यात येतात या संस्कारात्मक प्रक्रियांद्वारे औषधांच्या रोगनिवारक सामर्थ्याचे वर्धन होते.

औषधी द्रव्यांचे विविध प्रयोग करण्याकरिता, व्याधिचिकित्सेमध्ये योजना करण्यासाठी, शरीरावरील प्रयोगाकरिता जे विधि-प्रक्रिया करण्यात येतात आणि त्याद्वारे अनेकविध औषधी कल्पांचे निर्माण करण्यात येते त्यांना कल्पना असे म्हणतात.

भेषज गुण -

- तदेव युक्तं भेषज्यं यदारोग्याय कल्पते । स चैव भिषजां श्रेष्ठो रोगेभ्यो यः प्रमोचयेत् ॥

च.सू. १-१३४

औषध तेच श्रेष्ठ आहे ज्याद्वारे आरोग्याची प्राप्ती होते. तसेच तोच वैद्य श्रेष्ठ आहे जो आतुराला व्याधिमुक्ती देऊ शकतो. जे औषध योग्य पद्धतीने वापरल्यानंतर आरोग्य प्रदान करते त्याला युक्त भेषज्य म्हटले जाते.

- ज्ञानपूर्व भेषजप्रयोगेण रोगहारकल्पमुच्यते ।

चक्रपाणीटीका

- यद् भेषजमारोग्याय कल्पते किल्लतंभवति, तदेव भेषजं युक्तं भवति, यदि तु नारोग्याय भवति, तदाऽमृतमपि युक्तं शैषज्यं न मन्यते ॥

च.सू. १-१३४ गंगाधर टीका

ज्या औषधद्वारे आरोग्याची प्राप्ती होते तेच युक्त भेषज होय. जर आरोग्य प्राप्ती झाली नाही तर अमृतही युक्त भेषज मानले जात नाही. औषध उपयोगाची योग्य पद्धती याबाबत चक्रपाणी आचार्यांनी ज्ञानपूर्वक औषध प्रयोग (सणबल, व्याधी, दोषावस्था, औषधबल जाणून) केला तरच रोगांचा नाश होणे संभव आहे असे आपल्या टीकेमध्ये स्पष्ट केले आहे.

- बहुगुणं बहुकल्पं संपन्नं योग्यमौषधम् ।

अ.हं.सू. १-२७

बहुगुण-गुणकारी, अनेक गुणयुक्त, बहुकल्प - ज्यापासून अनेकविध कल्पना निर्माण करता येतात. (जसे स्वरस क्वाथ, चूर्णादि कल्पना निर्माण करता येऊ शकतील, लवणवत् एकच कल्प नसणारा) संपन्न (पाकसंस्कारयुक्त ज्यावर पाचनादि संस्कार करण्यात आले आहेत असे) आणि औषध हे योग्य असावे. (योग्य - रूण, व्याधि, देश, काल अवस्थाती अपेक्षेने योग्य असणारे)

- बहुता तत्र योग्यत्वमनेकविधकल्पना ।

सम्पन्नोति च चतुष्कोऽयं द्रव्याणां गुण उच्यते ॥

च.सू. १-७

बहुता - औषधिद्रव्य पर्याप्त मात्रेमध्ये सर्वत्र उपलब्ध असणे तसेच एकाच द्रव्याद्वारे अनेक विकारांचे शान्त, नाशन करता येणे हा द्रव्यांचा बहुता गुण मानला आहे.

वाग्भटाचार्यांनी बहुगुण - गुणकारी, अनेक गुणयुक्त असे वर्णन केले आहे.

योग्यत्व - औषधामध्ये व्याधिनाशन सामर्थ्य (शक्ति) योग्य स्वरूपात असणे याला योग्यत्व मानले जाते. येथे व्याधिनाशक समर्थत्व, रूण, व्याधि, देश, काल, अवस्थादि अपेक्षेने योग्य असा गुण औषधामध्ये असणे महत्त्वपूर्ण आहे.

अनेकविधकल्पना, बहुकल्पम् एकाच द्रव्यापासून अनेक विधींचा उपयोग करून अनेक औषधयोग (जसे स्वरस, क्वाथ-चूर्णादि) निर्माण करणे शक्य होणे, हा बहुकल्प औषध गुण व्याधि, रूण अवस्थादि अनुरूप हितकर कल्पना योजण्याकरिता महत्त्वपूर्ण आहे.

सम्पत्, सम्पन्न - रस, वीर्य, विपाक, प्रभाव, गुणादींनी औषध परिपूर्ण असणे, कुमी, जल, वायु, अग्नी-अतिशैत्य, कालादीद्वारे अनुपहत (बाधित नसावे) तर ते सम्पत् मानले जाते. वाग्भटाचार्यांचे मते पाक संस्कारादि युक्त संपन्नत्व औषधामध्ये असणे महत्त्वपूर्ण आहे.

शैषज्यकल्पना

स्वस्थ व्यक्तीच्या स्वास्थ्याचे रक्षण आणि विविध व्याधिनाशनाथं भेषज-औषध या साधनांचा उपयोग करण्यात येतो. वनस्पतिज, प्राणिज व खनिज औषधी द्रव्यांपासून औषधीकल्प - औषधीयोगांचे निर्माण केले जाते. ही द्रव्ये आहे त्याच मूळ-नैसर्गिक स्वरूपामध्ये सर्वच काली शरीरपदार्थां ठरत नाहीत. औषधी द्रव्यांना चिकित्सा अनुरूप विशिष्ट औषध स्वरूपामध्ये परिवर्तित करणे गरजेचे असते. याकरिता औषधीद्रव्यांचा विविध संस्कारयुक्त प्रक्रिया करण्यात येतात. शैषज्य म्हणजे औषध आणि कल्पना म्हणजे संस्कारयुक्त प्रक्रिया. शैषज्यकल्पना शास्त्रामध्ये क्वाथ, चूर्ण, गुटिका, गुणुळ, अवलेह, सिद्धस्नेह, संधानादी औषधी कल्पनांचा समावेश आहे. व्याधि, रूण, प्रकृति, देश, काल, बल आदिनुसार या औषधाची सम्यक् योजना करण्याकरिता चिकित्सकाला औषधाचे नाम, रूप आणि गुणात्मक ज्ञान असणे आवश्यक आहे. उतम जाणून घेतलेले - विज्ञात औषध अमृताप्रमाणे कार्यकर ठरते. औषध स्वरूप-संस्कारादींचे योग्य ज्ञान असणारा चिकित्सक, औषधांच्या गुणात्मक ज्ञानाधारे व्याधीची यशस्वी चिकित्सा करू शकतो. म्हणून चिकित्सकाने शैषज्यकल्पना शास्त्राचा अभ्यास करणे गरजेचे आहे.

शैषज्यकल्पनेची उद्दिष्टे -

- वीर्यनाश औषधी द्रव्यांपासून प्रशस्त-श्रेष्ठ औषधीकल्पांचे निर्माण करणे.
- औषधी द्रव्यांना शरीर अनुकूल-सात्म्यकर स्वरूपामध्ये संस्काराद्वारे रूपांतरित करणे.
- औषधी द्रव्य सेवन-याचन-संशोषण व विवेचन सुलभ बनवणे.
- औषधी द्रव्यांमधील अनवश्यक घटक टाळणे व त्याचे सत्व कार्यकारी सारअंश वेगळे करणे.
- औषधी द्रव्यांचे दोष शोधनादीद्वारे निर्यात या नष्ट करणे.
- औषधी द्रव्यांच्या गुणांचा विकास, वर्धन, आदान व आवश्यक गुणान्तर साधणे.
- औषधांच्या व्याधिनाशक सामर्थ्याचे वर्धन, स्वीर्यतावधि वाढवणे व त्यांना त्वरित परिणामकारक बनवणे.
- औषधांचे दुष्परिणाम, विषावत परिणाम, व्यापद टाळणे.
- अल्पमात्रेत आशुप्रभावकर, रोचक, मनोज्ञ, लघुपाकी, विशेष व्याधिनाशक सामर्थ्ययुक्त औषधीकल्पांचे निर्माण करणे, स्वास्थ्यरक्षक औषधी कल्पांचे निर्माण करणे.
- तयार औषधी कल्पांचा सुयोग्य संचय, परीक्षण व गुणवत्ता संरक्षण करणे.

शैषज्यकल्पनेचा इतिहास - क्रमिक विकास

मानवजातीच्या उत्पत्तीबरोबरच शैषज्यकल्पना शास्त्राचा इतिहास दृष्टिगन्मध्ये येतो. कारण प्रारंभी मानवाद्वारे क्षुधाशांतीकरिता फल-कंददादींचे दंताद्वारे चर्वण करून कल्क स्वरूपामध्ये ग्रहण करण्यात आले असावे. याप्रमाणे शैषज्यकल्पनेची उत्पत्ती संभवतः आहारकल्पनेबरोबरच वेदपूर्वकालामध्येच झाली असावी. वेदपूर्वकालामध्ये मानवी जीवन, कष्टदायक अशा स्वरूपाचे होते. वन्य प्रदेशांशिवाय ग्रामक्षेत्रांमध्येही वनस्पतींचे आधिक्य होते. दैनंदिन आवश्यकतांची प्रतिपूर्ती मानव वनस्पतींच्या माध्यमातून आधिवसने करत असावा. आहार - वस्त्रप्रावरण - शय्या - गृहनिर्माण - यशादि सर्व कर्माकरिता वनस्पतींचा आधिक्यान उपयोग केला

जात असे. मानवाने आहार रूपामध्ये उपयोग करण्याकारिता वा वृद्ध-बालक-दुर्बलादीनां देण्याकारिता वनस्पतींच्या विविध अंगावयांना तोडणे, कुटणे, वाटणे आदी प्रक्रिया केल्या असाव्यात. वनस्पतीद्रव्ये रस काढून वा कल्क स्वरूपामध्ये प्रारंभी योजली असावीत. यामधूनच मानवी शरीराला सात्म्य व असात्म्य द्रव्यांची जाणीव त्यांना झाली. पौषक-रूचकर-वृत्तिदायकादि गुणधर्मांची वनस्पतीद्रव्ये आहार कल्पनेमध्ये समाविष्ट केली गेली तर काही कुटुंबित कषायरसप्रधान औषधी वनस्पतिद्रव्यांचे ज्ञान मानवाला झाले असावे. यामधूनच आहारद्रव्ये व औषधीद्रव्ये असा भेद झाला असावा. वनस्पती द्रव्याचा आहार तसेच अन्य लौकिक उपयोगांशिवाय औषध या स्वरूपातील उपयोग हा भैषज्यकल्पनाशास्त्राच्या दृष्टिकोनातून महत्त्वाचा आहे. मानवी शरीरामध्ये उत्पन्न असामान्यता अथवा विकारकर लक्षणे जाणून घेऊन त्यांच्या निराकरणार्थ विशिष्ट वनस्पतिद्रव्यांचा उपयोग करणे ही संकल्पना यथावकाश रूढ झाली असावी. मानवी शरीरकारिता उपयुक्त औषधींचे ज्ञान पिढ्यान् पिढ्या अनुभवातून एकमेकांकडे पोहचत असावे. अशा प्रकारचे औषधीचे विशिष्ट ज्ञान लिखित स्वरूपामध्ये सर्वप्रथम वेदग्रंथांमधून विषयाच्या अनुषंगाने काही ठिकाणी आढळून येते. तत्कालीन सामाजिक दृष्टिकोनातून निर्दिष्ट काही संज्ञाही आढळतात. मात्र वेदग्रंथ हे चिकित्सा वा स्वास्थ्यविषयक ग्रंथ नाहीत. पूर्व वैदिक कालाचा इतिहास लिखित स्वरूपामध्ये उपलब्ध नसला तरीही या कालामध्ये मानवाची क्रमशः उन्नती घडून आली असावी. आहार व औषधकल्पनेच्या उदयानंतर त्यांचे समन्वित ज्ञान वेदग्रंथांमध्ये समाविष्ट झाले असावे असे जाणवते.

वेदकाल

वेदपूर्वकालापासूनच भैषज्य कल्पनेचा उपयोग व्यवहारामध्ये करण्यात येत असल्याचे आढळून येते. वैदिक काळ हा भैषज्यकल्पनेच्या विकास व इतिहासाचा प्रथम स्रोत आहे. प्राचीन भारतीय वैदिक साहित्यामध्ये भैषज्यनी रोमनिवारणार्थ औषधीकल्पना व आयुष्नी-दीर्घायु प्राप्त्यर्थ आहारकल्पना अशा दोन प्रकारे द्रव्यांचे वर्णन उल्लेखले आहे. वैदिक कालामध्ये प्राकृतिक स्वरूपामध्ये वनस्पती द्रव्यांचा उपयोग अधिक प्रमाणात झाला, त्यानंतर यथावकाश सुविधेनुसार त्यांमध्ये परिवर्तने करून घेतली असावीत. मानवी जीवन निसर्गाबरोबर अधिक एकरूप असल्यामुळे वेदग्रंथांमध्ये पृथ्वी, जल, वायू, अन्न, वनस्पती आदी नैसर्गिक घटकांना देवतास्वरूप मानले जात असे. ऋग्वेदाच्या १० व्या अध्यायामध्ये, प्राचीन औषधांची उत्पत्ती देवातांपासून झाली असून ती तीनही युगांमध्ये विद्यमान राहिल असा उल्लेख आहे. वैदिक ग्रंथांमध्ये अनेक ठिकाणी औषधांची स्तुती केली आहे, शिवाय औषधी वनस्पतीसंबंधी अनेक मंत्र उल्लेखिले आहेत. ऋग्वेदामधील याबाबतचे औषधसूक्त प्रसिद्ध आहे. वेदकालामध्ये चिकित्साशास्त्र प्रागतिथावर असावे. ऋग्वेदामध्ये चिकित्सकाचा भिषक् तर भेषज, औषधाचा अनेकवेळा उल्लेख आला आहे.

- यत्रौषधीः सममतः राजानः समितीविवि ।

विप्रः स उच्यते भिषग् रक्षोहाऽमीवचातनः ॥

ऋ. १०-१७-६

ज्याप्रमाणे राजाकारिता समिती (मंत्रिमंडळ) आवश्यक आहेत त्याचप्रमाणे भिषकाकारिता औषधी आवश्यक होत, जो औषधांना जाणतो तोच भिषक रोगहर्ता आहे याप्रमाणे औषधी ज्ञानाचे महत्त्व वर्णन केले आहे.

- औषधीः प्रतिमोदध्वं पुषवती प्रसूरीः ।

अशवा श्व सजित्वरि वीरूधः पारविष्णवः ॥

औषधीरिति मातरस्तदो देववीरूप बुवे ।

सनेयमश्व गां वास, आत्मानं तव पुरुष ॥

ऋ १०-१७-३, ४

याप्रमाणे औषधांबाबत अनेकवेळा उल्लेख वेदग्रंथांमधून आले आहेत. चिकित्सा-विज्ञान त्याकाळी सुरू झाल्याचे यावरून स्पष्ट होते. परंतु भिषक औषधांचे निर्माण कोणत्या विधीद्वारे करत असे याबाबतचे स्पष्टीकरण आढळत नाही. ऋग्वेदामध्ये सोम वनस्पतीचे श्रेष्ठत्व वर्णिले आहे, मात्र सोमरस निर्माणविधीचे वर्णन नाही. सोम संबंधित आसावि तसेच सुग, मद्य असेही शब्दप्रयोग आढळतात.

- इन्द्रवर्णा सुतपाविमं सुतं सोमं पिबते मद्यं धृतवताम् ।

ऋ ६-६८-१०

- असावि ते जुषुषाणाय सोमः क्रत्वेदक्षाय बृहते मदाय ॥

ऋ ५-४३-५

याशिवाय ऋग्वेदामध्ये करंज, खदीर, दूर्वा, पिप्पल, कमल, आमलकी आदि अनेक औषधी वनस्पतींचा उल्लेख आहे. वेदकालामध्ये एकौषधी प्रयोग अधिक प्रचलित असावा.

यजुर्वेदामध्ये अनेक आहार व औषधी कल्पांच्या नावांचा उल्लेख आला आहे. सोम वनस्पतीला सोमराज्ञी असे म्हटले आहे.

- या औषधिः सोमराज्ञीबहिः शतविचक्षणाः ।

तासामास त्वमुत्तमार् कमाय शं न्हृदे ॥

यजु. १२-१२

- भेषजं यवैः कर्कशुभिर्मधु लाजैर्न मासं पयः ।

सोम परिस्तुता घृतं मधु व्यन्त्वाज्य होतर्यजः ॥

यजु. २१-३२

भेषज संबंधित अनेकविध घटकांचे उल्लेख यजुर्वेदामध्ये आहेत. औषधी वनस्पती व आहारीय द्रव्यांचे नामकरण गुणधर्मादींची जाणीव मानवाला या कालामध्ये होती असे स्पष्ट होते. काही औषधी द्रव्यांच्या रोगनिवारक गुणांचा उल्लेखही यत्र तत्र आढळतो.

अथर्ववेदाला भिषवेद-भैषज्यवेद म्हणतात. यामध्ये असणाऱ्या चिकित्साविषयक विशेष विवरणावरून असे संबोधण्यात येते, तसेच आयुर्वेद शास्त्राला अथर्ववेदाचे उपांग मानले जाते.

- आथर्वणीराज्ञीरसिद्वी मनुष्यजा उत्त ।

औषधयः प्रजायन्ते यदा त्व प्राण जिवन्सि ॥ अथर्व ११-४-१६

अथर्ववेदामध्ये औषधी प्रयोगभेदाने आथर्वणी, अंझीरसी, दैवी आणि मनुष्यजा या चार गटांमध्ये विभक्त केली आहेत.

— याथा सोम औषधीनिमुतामो हविषा वृतः ।
तलाशाः वृक्षाणाधिकारं भूयाश्चतुष्टयः ॥

अथर्व ६-१५-३

जसे सोम बरोबर घृताच्या उपयोगात उतम औषधी असून वृक्षांमध्ये तलाशा पृथ्वीवरिल उतम वृक्ष होय. यारिवाय यथा, सुरापान, मासपान, आदि यांचाही उल्लेख या वेदानमध्ये आढळतो. अश्वत्थ, अणामार्ग, प्लक्ष, खदिर, धव, त्र्यश्रेय पर्णाच्या उल्लेख असून लाक्षा, सोम, विषणक, पिंपली, दर्भ, कुश, पुसुल, कुष्ठ यांचा उल्लेख या त्यांचे काही गुणधर्म वर्णन अथर्ववेदानमध्ये विषयानुषंगाने आले आहेत. तसेच काही जान्हव व खनिज द्रव्यांचेही उल्लेख आढळतात.

सामवेदायध्ये सोमरस निष्कासनार्थ प्रस्तरयंत्राचा उपयोग वर्णन केला आहे. सोमरसाद्वारे देवतांना आवाहन करण्याबद्दलच तसेच सोमरस, इक्षुरस याकाचे उल्लेख आढळतात. सारपथशास्त्रात प्रथमपेथे सोम औषधी अस्त्यतील औषधींचा राजा अशी उपासना दिली आहे. सोम वनस्पती धुवून-कुवून-वाटून-तिचा रस प्राप्त करण्याचा उल्लेख आहे. यारिवाय सारपथ ब्राह्मण प्रथमपेथे कथायाचा पर्याय श्रुत आणि दुग्ध व औषधींचे एकत्र अशीच पाचन याबाबतही उल्लेख केला आहे. (सारपथ ब्राह्मण १-३-१-१४, १-४-४-४, १-५-५-५, १-५-५-५) उपनिषद कालाप्रधील गृह्यसाम्यकांशोक्त मन्थ कल्पना, घृतसंस्कार यांचा उल्लेख आहे. रामायणाच्या सुतरकाण्डामध्ये मांस, सुरा, प्रस्नान, पुष्पायुध, फलायुध आदी शब्दयोग आले आहेत. दशरथाचाचैव तैत्तरीणीमध्ये सुरक्षित टेंवल्याचे वर्णन आढळते.

वेदग्रंथ, उपनिषदे, पुराण आदी बऱ्याच अंतर्भाविकग्रंथ ग्रंथ नाहींत परंतु त्यामधील विषयांच्या अनुषंगाने काही उल्लेख आले आहेत. या उल्लेखांतूनच शैश्वकल्पनेचा क्रमशः विकास दृष्टिगोचर येतो. वेदग्रंथांची प्राचीनता व महत्त्व या अनुसृत शैश्वकल्पना शास्त्राची प्राचीनता व विकास निश्चित होते.

संहिताकाल -

वैदिक काल हा शैश्वकल्पनेच्या विकासाचा प्रारंभिक काल होता. वेदकालातील औषधींचे रस-रूप-गुण-कर्मात्मक विवेचन त्यानंतर येणाऱ्या संहिता कालामध्ये परिपक्व व पूर्णावस्थेकडे गेले. औषधी कल्पनांचा कालक्रमानुसार विकास घडून येऊन संहिताग्रंथांमध्ये त्यांचे निर्माण व उपयोग या आधारे वर्णन केले आहे. संहिता काल हा आयुर्वेद शास्त्राच्या विकासाचा सुवर्णकाल होय. या कालामध्ये आयुर्वेद मनीषींनी आपल्या वैज्ञानिक बुद्धी, कर्मकौशल्य, साधना, निःस्वार्थभाव, परस्पर सहयोगाद्वारे शैश्वकल्पनेचे सखोल ज्ञान सिद्धतासह स्पष्ट केले आहे. वेदकालातील एकाच औषधी प्रयोगांच्या उल्लेखांमार्फत विविध संयुक्त कल्पांचे निर्माण व त्यांचे विशिष्ट उपयोग संहिता ग्रंथांमध्ये विस्ताराने आढळतात. याकालामध्ये व्याधिनाशनाथ संयुक्त औषधी योगांचे विशेष महत्त्व जाणवते. दोष-दुष्ट, रूपा, व्याधी अवस्थानुरूप औषधी कल्पांचे निर्माण व चिकित्सेतील प्रयोग संहिताकालात वर्णन केले आहेत. औषधी निर्माणविषयक संस्कारांचा सखोल विचार करायचा तेव्हा प्रयोगांच्या दृष्टिकोनातून कल्पांची रचना या काळांमध्ये झाली. विशिष्ट कल्पनेआधारित औषधी द्रव्यांच्या गुणगतिवर्तन व गुणोत्कृष्टाचा विचार मोठ्या प्रमाणात झाला, औषधी कल्पांचे अधिक गुणप्रद, आश्चर्यप्रभावकरत्व व रोगनाशकरसाधन्य वर्धन याचाही विचार मोठ्या प्रमाणात केला गेला व तद् अनुसृत कल्पनिर्माण आढळून येते.

वेदकालीन रस, कल्म आदिचा विकास होऊन पंचविधकषायकल्पना आणि त्यानंतर चूर्ण मुक्तिका-गुणुद्ध-वर्षे-सक्रिया-अजलेह-उडणक-सिद्धरतेह-आलव-अरिष्ट-क्षार-लंठणादि कल्पना विकसित झाल्या. याप्रमाणे शैश्वकल्पना शास्त्राचा संहिताकालामध्ये विकास विशेष रूपायध्ये घडून आला. औषधी कल्पनेच्या कर्मुकांशांचे अन्वेषण, औषधी निर्मिती विषयक संस्कार, एकौषधी व संयुक्त कल्प, प्राणीज व खनिज द्रव्यांचा औषधी कल्प नियमांतील उपयोग, औषधीनिर्माण सिद्धांत, औषधी प्रयोगविधि, मात्रा, काल, अहस्तानुरूप औषधी कल्पांचे निर्माण व उपयोग आदि अंगांनी संहिता कालामध्ये या काळाचा विकास झाला.

जालवध आयुर्वेदीय संहिता ग्रंथांमध्ये याकंसंहिता प्रवृत्तिक प्राचीन संहिता ग्रंथ आहे. शैश्वकल्पनेचे शास्त्रीय दृष्टिकोनातून जावस्थित व किल्लानेचे विवेकाने याकंसंहितेपासून उत्पन्न होते. पंचविधकषायकल्पना, शालकशास्त्राची, उच्चपक्षत्यांचे औषधकल यांचे वर्णन जाल संहितेमध्ये आहे. अत्र अनेक कल्पनांचे निर्माण व चिकित्सेमधील प्रयोग या संहितेमध्ये विस्तारपूर्वक वर्णन केले आहेत. औषधी द्रव्यांचे मूल्यनी, फलिनी, शिरवीक्ष आदि चार्किर्या स्पष्टरूपाने करण्यात आले आहे. यारिवाय १८ प्रकारचे यवागु, लेपकरत्न, कृताजकल्प, मद्यकल्प, दधिबिकार, तक्रविकार, सूय, लज्जामाह, पायकादि कल्पना, चरक संहितेमध्ये वर्णन केले आहेत. वर्धमान पिंपली रसप्रद, लोह, शरत्कालक रसप्रद, धूस, अंजन, क्षीरपाक, नरस, मण्डूकक आणि बस्ति-कल्पनेचाही लपानेश चरक संहितेमध्ये आहे. औषधी द्रव्यांच्या खरूपधारात कल्पनांचे निर्माण, औषधी द्रव्यांची विशिष्ट कालामधील उपलब्धता, ग्राह्यग्राह्यत्व, औषधप्रयोग, कल्पसंक्षणादी घटकांचा या संहितेच्या कालामध्ये विचार करण्यात आला. चरकचार्यांनी विशिष्ट औषधी द्रव्यांची विशेष कल्पना चिकित्सेमध्ये योजण्याबाबत निर्देश दिले आहेत.

उदा. - मण्डूकरूप्याः स्तरसाः प्रत्येज्यः क्षीरण यष्टीमधुकल्प्य चूर्णम् ।

एतौ पुष्कराण्यसु समुल्लसन् कल्मः प्रत्येज्यः जलु पाण्डुवृष्ट्या ॥

च. वि. १-३-३०

चरकचार्यांनी औषधी कल्पनांचे कल्पस्थानामध्ये स्वतंत्रपणेही वर्णन केले आहे. कल्पस्थानाचे आरंभी देश व ऋतुभेदाने औषधींचा संग्रह तसेच भेषजागारामध्ये त्यांचे संरक्षण या बाबतचे वर्णन केले आहे. स्तरसांच्या भावना देऊन औषधी गुणवर्धन वा काही औषधांची अतिक्रियाकरत्व नियंत्रण याचा ही समावेग या संहितेमध्ये आहे. औषधी कल्प निर्माणार्थ द्रव्य सयोग, विशलेष, काल, संस्कार, युक्तीचा विचार चरकचार्यांनी मांडला आहे. औषधी निर्माणार्थ उष्णतापांचा उल्लेख, व्याधी चिकित्सेार्थ धातू व खनिज द्रव्यांच्या प्रयोगांचा समावेश चरकसंहितेमध्ये आहे. याप्रमाणे चरक संहितेच्या कालापर्यंत शैश्वकल्पना शास्त्राचा विकास मोठ्या प्रमाणात झाला असे स्पष्ट होते.

यांनंतरच्या काळातही सुसुत संहितेमध्ये जायगचिकित्सेसह शालशाळांमधून तंत्र रूचीने विशेष वर्णन केले आहे. चरकोक्त कल्पनांच्या निर्देशाशिवाय काही नवीन कल्प व कल्पनांची भर सुसुतसंहितेद्वारे शैश्वकल्पना या संहितेमध्ये औषधींच्या गुण-रूप-रसाचा विचार मोठ्या प्रमाणात करण्यात आला. मधी कल्पनांचे सर्वप्रथम वर्णन सुसुत संहितेमध्ये आहे. यवागु, पाण्डू, किंडू, लोह, मद्यप्रकार यांचाही समावेश सुसुतसंहितेमध्ये आढळतो. अथर्वसंहिता, निर्विकार, कृत्तिका, पीपुष, मासपान, शतपत्की सहस्रपाकीतैल, फलवर्षी, क्षारप्रद, चन्दा, गण्डूष, धूम्रादि कल्पनांचे सविस्तर विवेचन या संहितेमध्ये आहे. चिकित्सास्थानामध्ये अनेक कल्पांचे वर्णन करण्यात

आले आहे. पुटपाकपद्धतीद्वारे स्वरसनिर्माण, धूपान कल्पना, सेहपाक, मान परिभाषा याचाही अंतर्भाव सुश्रुत संहितेमध्ये आहे.

वाग्भटाचार्यांनी चाक, सुश्रुत संहितोक्त कल्पांचा समावेश आपल्या संहितेमध्ये केला असून या कल्पांच्या चिकित्सेमधील व्यावहारिक उपयोगांचेही वर्णन केले आहे. काश्यपसंहितेमध्ये सप्तविधकषायकल्पनांचे वर्णन असून यूप कल्पनेचे काश्यपाचार्यांनी विस्ताराने वर्णन केले आहे. यानंतरच्या कालातील भेद-हारित-जतुकर्णपारार-आत्रेयादि संहितांमधुधन औषधीकल्प व त्यांचे चिकित्सेमधील प्रयोग समाविष्ट केले आहेत. ११ व्या शतकामधील चक्रसंहितेचे टीकाकार चक्रप्राणी आचार्यांच्या चक्रदत्त या ग्रंथामध्ये ग्रहणी व्याधीच्या चिकित्सेकारिता पर्यटी या नविन कल्पनेचा समावेश सर्वप्रथम करण्यात आला आहे. यामध्ये ६५ प्रमुख व्याधींची चिकित्सा देण्यात आली असून क्षुद्रोग चिकित्सेचाही त्यामध्ये समावेश आहे.

यानंतरचा येणारा काल मध्यकाल असून या कालामध्ये शोढलाचार्यांचा गदनिग्रह व शारांगधराचार्यांची शारांगधर संहिता हे ग्रंथ भैषज्यकल्पनेच्या विकासामधील महत्त्वाचे सोपान आहेत. गदनिग्रहामध्ये चूर्णधिकार, तैलाधिकार असे कल्पना आधारित अध्यायामध्ये कल्प व त्यांच्या उपयोगांचे वर्णन आढळते. शारांगधर संहितेमध्ये भैषज्यकल्पना शास्त्राचे अधिक विस्तृत विवेचन आहे. यामधील संपूर्ण मध्यमखंड भैषज्य कल्पनेवर आधारित आहे. औषधी कल्पनेनुसार यामध्ये अध्यायांचे वर्णन करण्यात आले आहे. उदा-स्वरास-व्याख्या-प्रकार-निर्माणविधी-उपयोग-अनेक स्वरसकल्प-त्यांचे व्याधी मधील प्रयोग आदी. याप्रमाणे भैषज्यकल्पना शास्त्राला स्वतंत्र व महत्वपूर्ण स्थान या कालामध्ये प्राप्त होऊन तद् अनुषंगाने ग्रंथरचना झाली. औषधीनिर्माण विषयक शारांगधराचार्यांकरिता वर्णन अतिशय महत्त्वपूर्ण असून सद्यकाली देखील हा ग्रंथ अमूल्य मार्गदर्शक आहे. अठराव्या शतकामधील भैषज्यरत्नावली हा आचार्य गोविंदराससेन यांचा ग्रंथ औषधी निर्माणार्थ सद्यकाली शारांगधर संहितेप्रमाणेच मोलाचा उल्ला आहे.

चिकित्साविज्ञानामध्ये आरंभी वनस्पतिज व प्राणिज द्रव्यांचा उपयोग करण्यात येऊन औषधीकल्पांचे निर्माण करण्यात आले. रसशास्त्राचा उद्भव व विकास या कालामध्ये वनस्पतीज, प्राणिज व खनिज द्रव्यांचे संयुक्त कल्पांचे निर्माण व चिकित्सेमध्ये मोठ्या प्रमाणात उपयोग होऊ लागला. आजही हे संयुक्त औषधी कल्प तेवढ्याच प्रमाणात महत्त्वपूर्ण आहेत. हळूहळू कल्पांची संख्या, निर्माणपद्धती, यंत्रोपकरणांचे साहाय्य यामध्ये वाढ-विकास झाल्याचे दिसून येते. आधुनिककालामध्ये औद्योगीकरणाचा मोठ्या प्रमाणात आपल्या देशामध्येही विकास झाला, याचा परिणाम औषधीनिर्माणवाही घडून आला. औषधीनिर्माणामध्ये आधुनिक यंत्रसामग्रीचे साहाय्य घेण्यात येऊ लागले. परंपरागत निर्माणप्रक्रियांमध्ये काही सुयोग्य असे बदल घडून आले. चूर्णिकाणू, गुटिकावटिका निर्माण, भावना-पेषणादि संस्कारार्थ यंत्रांचे साहाय्य घेण्यामुळे औषधी निर्माण अतिशय सुलभतेने अल्पश्रमांमध्ये व अल्पकालावधीमध्ये करण्यात येऊ लागले. भस्मनिर्माणार्थ विद्युत भट्टी, औषधी कल्पांच्या बांधणीकारिता स्वयंचलित बांधणी यंत्र, गुटिका निर्माण यंत्रादीमुळे आधुनिक काळात भैषज्यकल्पनेच्या विकासांमध्ये मोठी भर पडली. सद्यकाली औषधी द्रव्ये, निर्माणविधि व तयार औषधी कल्पांचे मानकीकरण, कल्प संरक्षण, औषध विश्लेषण आदि घटकांवर अनुसंधानात्मक तसेच उतम औषधी कल्प निर्माणाचे विकासात्मक कार्य घडताना आढळून येते.

भैषज्यकल्पनेचे आधारभूत सिद्धांत

ज्याप्रमाणे आयुर्वेद शास्त्रामध्ये त्रिदोषसिद्धांत, चिकित्सासिद्धांत, द्रव्यगुणकर्मसिद्धांत आदींचा समावेश आहे त्याचप्रमाणे भैषज्यकल्पनेमध्ये काही विशिष्ट आधारभूत सिद्धांत आढळून येतात. भैषज्य कल्पना म्हणजे केवळ द्रव्यसंस्कार नाही तर औषधी निर्माण व त्यांचे चिकित्सा प्रयोग, उपयोग या दृष्टिकोनातून सर्वसमावेशक, मूलभूत नियम, जे या शास्त्रामध्ये समाविष्ट आहेत त्यांना भैषज्य कल्पनेचे आधारभूत सिद्धांत असे म्हटले आहे. उदा-१) एखाद्या औषधी द्रव्याची स्वरसादि विशिष्ट कल्पनाच का करावयाची याची कारण मीमांसा २) औषधी कल्पना या व्याधिबलापेक्षिणी, रणबलापेक्षिणी व द्रव्य बलापेक्षिणी असतात. अशा प्रकारच्या सर्व औषधीविषयक नियमांचा समावेश भैषजन्यकल्पनेच्या आधारभूत सिद्धांतामध्ये होतो.

सिद्धांत -

- सिद्धांतान्तो नाम स यः परीक्षकैः बहुविधं परीक्ष्य हेतुभिश्च साधयित्वा स्थाय्यते निर्णयः ॥

च.वि. ८-३७

- सिद्धः अन्तः (निरुचयः) यस्मिन् सः सिद्धान्तः ॥

च.वि. ८-३७ टीका

- बहुविधं परीक्ष्य हेतुभिः साधयित्वा स्थाय्यते इत्यस्य विवरणं निर्णयं इति- निर्णयित इति निर्णयः । एतच्च सिद्धान्तलक्षणम्...

च.वि. ८-३७ चक्रप्राणीटीका

- परीक्षकैः हेतुभिः बहुविधं वाद्यमर्थं परीक्ष्य साधयितुं

यो निर्णयः स्थाय्यते स सिद्धान्तो नामोच्यते ।

निर्णयश्चोक्ता गौतमेन । विपुस्य पक्षप्रतिपक्षाभ्याम् अर्थावधारणं निर्णयः इति ।

च.वि. ८-३७ गंगाधरटीका

- यो निर्णयः हेतुभिः प्रमाणैर्बहुविधं परीक्ष्य प्रमाणानुगत

इति समीक्ष्य निश्चितत्वेन स्थाय्यते स्वीक्रीयते असौ निर्णयः सिद्धान्तः ॥ चक्रप्रदीपिका

परीक्षक (विद्वान् व्यक्तीनी) अनेक प्रकारच्या परीक्षा करून आणि अनेक हेतुद्वारे तो विषय सिद्ध करून जो निश्चित निर्णय घेतात त्याला सिद्धांत असे म्हणतात. सैधात्तिक विवेचन शाश्वत असून सर्व अवस्थांमध्ये त्याचे नियम अपरिवर्तनीय स्वरूपाचे असतात.

औषधी द्रव्यांना सेवन-पाचन-संशोषण सुलभ असे भेषज स्वरूप प्राप्त करून देणे, त्यांचे दोष न्यूनातित्यून करून गुणांची वाढ करणे. औषधी शक्तींचा उत्कर्ष करून औषधी कल्पांचे व्याधिनाशक सामर्थ्यवर्धन करणे, त्यांचे कार्मुकत्व दीर्घकाळ सुरक्षित ठेवणे आदि अनेकविध हेतू मनामध्ये ठेवून विविध परीक्षकांद्वारे द्रव्य, प्रक्रिया, विधि, काल, संस्कार, रणबल, व्याधि अवस्थादि अनेकविध दृष्टिकोनातून परीक्षणे करण्यात येऊन व औषधीबाबत जे निर्णय सिद्ध केले गेले ते भैषज्य कल्पनेचे आधारभूत सिद्धांत होत. औषधिकल्पांचे निर्माण, स्वरूप, गुण, प्रयोग आदि सर्व समावेशक नियमांचा यामध्ये अंतर्भाव होतो.

शैषज्यकल्पना आधारभूत सिद्धांत

शैषज्यनिर्माणद्वारा विषयक	शैषज्यउपयोग विषयक
औषधीद्रव्य विषयक	
- देशसंपत्	- द्रव्यविचार
- कालसंपत्	- औषधीकल्पविचार
- गुणसंपत्	- व्याधिविचार
- भोजनसंपत्	- रूपाविचार
- वीर्याधान	- देशसंस्कार
- बलाधान	- कालसंस्कार
- क्रियासमर्थत्व	- वासनसंस्कार
	- भावनासंस्कार
	- कालप्रकर्ष संस्कार
	- भोजनसंस्कार

औषधी द्रव्य विषयक आधारभूत सिद्धांत

- तानि तु द्रव्याणि देशकालगुणभोजनसंपत्
- वीर्यबलाधानात् क्रियासमर्थत्वानि भवन्ति ॥

च.क. १-७

औषधी द्रव्ये देश, काल, गुण, भोजनसंपत् या साव्यक प्रयोग झाला असताना आणि औषधी कार्यकारी वीर्यरहाचे संपूर्णणे आदान झाल्यानंतर ते क्रिया कल्पनास समर्थत्व प्राप्त होतात. देश, काल गुणादि घटकांचा औषधीद्रव्यांचेर विशेषत्वाने परिणाम होतो. रूपा व रशीन गुणांचा संचय अधिक प्रमाणात असल्याकारणाने रूपा वीर्यात्मक औषधी द्रव्ये विषयवर्तवळून आणि शीत वीर्यात्मक औषधी द्रव्ये हिमालयातील व्यावी, देवानुसूय औषधी द्रव्यांच्या कार्यकारी अंशांमध्ये बदल आढळतो. औषधी द्रव्ये ही औषधी कल्प निर्माणार्थ योग्य कालावधे उत्पन्न झालेली असतात. जूल (पुराण) किंवा कोवळी औषधी द्रव्ये न घेतां स्वगुणांनी परिपुष्ट वीर्यादान अवस्थेमध्येच जोडावीत, औषधी गुणांचा संचय (वीर्यादान) अशा अकरांमध्ये सर्वाधिक प्रमाणात असतो. औषधीद्रव्यांचा संग्रह नेहमीच औषधांच्या गुणांच्या अनुकूल अशा पानांमध्ये करावा. अग्नि, जल, रसेद, धूम, धूल, प्राणी, कित्क, पशु-पक्ष्यादींची बाधा-संसर्ग औषधी द्रव्यांना होणार नाही याची दक्षता घ्यावी. औषधीद्रव्यांचा परिचय, औषधी द्रव्यांचे आहार्य, सुयोग्य औषधी द्रव्यांची निवड, औषधी द्रव्ये सुकवणे, सुरक्षित ठेवणे आदि प्रक्रिया या घटकांचा समावेश औषधी द्रव्य विषयक आधारभूत सिद्धांतांमध्ये होतो. औषधी द्रव्ये ही रस, वीर्य, विषाक, गंध, वर्ण स्पर्शादि सर्व घटकांनी युक्त, श्रेष्ठ स्वरूपातील असतील तरच ती बलादान होण्यासुद्धे कार्य करवण्यास समर्थ ठरतात. औषधी द्रव्यांचे शार्पकारित्व उपरोक्त घटकांवर अवलंबून आहे. ते अनुकूल स्वरूपातील असल्यास औषध उतप कार्यकर बनते. या उलट औषधी द्रव्यांच्या गुणांचा क्षय, त्रास झाला तर, ती हीनवीर्य स्वरूपाची औषधी द्रव्ये चिकित्सेमधील अपेक्षित परिणाम व्यक्त करू शकणार नाहीत.

नशा कषायकल्पना व्याख्यासुत्रावरून नोदोपनिवेदितदहाधर्म

नेन द्रव्याणोक्षिणीत्येतदपि बोधव्यम् ॥

च.सू. ४-७ चक्रणार्थीटीका

औषधी कल्पना या व्याधीकर, अगुणकाल आणि द्रव्यांची देखिल अपेक्षा ठेवणाऱ्या असतात. बलवान व्याधी च बलवान रूपाकारिता बलवती औषधकल्पना आणि, अल्पबल व्याधि च अल्पबल रूपाग्रमध्ये रस्य औषधबलाचा कल्प निर्माण करून योजने ईश ठरते. त्याचप्रमाणे औषध कल्पना या द्रव्याणोक्षिणी आहेत. विविध द्रव्यांच्या विविध कल्पना करण्यात येतील अतिशय स्पष्ट विवेचन रचवून अध्यायामध्ये आहे. द्रव्यानुसार औषधी कल्पना याचाबद्दल नियम (सिद्धांत) घट्टकरण्याची स्वरूपकल्पना, यादीमधुचा क्षीरचक्र, मुडूचीचा स्वप्न आणि शूलमुडूचीचा मूल व तुषाराह काल योजण्याचे निर्देशीत करून चरकाचार्यांनी येथे द्रव्याणोक्षिणीच सोदाहरण स्पष्ट केले आहे.

शैषज्य शिष्यावद्वतीले आधारभूत सिद्धांत

- चरणं युगं स्वाभाविकानां द्रव्यगुणसंश्लिखत्कार ॥
- संस्कारोहि गुणान्तरधानमुच्यते ॥

च.वि १-२१

स्वाभाविक गुणांनी युक्त औषधी द्रव्यांवर जे संस्कार करण्यात येतात त्यांना चरण असे म्हणतात. या संस्कारांचाच गुणान्तरधान असे म्हटले जाते.

चरणाद्वारे औषधी द्रव्ये निरसित, निर्माण झाल्यानंतर त्यांच्यावर यथायोग्य नैसर्गिक प्रक्रियाही चडतात. अशी निरसनाद्वारे उत्पन्न होणारी द्रव्ये भालबाला कार्याच्या अशी अर्थाने नैसर्गिक स्थितीमध्ये येऊन कल्प्यायोग्य असतीलच असे नाही स्वस्थ व्यक्तीला अथवा रूपाग्रशीलवर योजना करता असताना औषधी द्रव्ये सेवनाई-पाचनार्ह आणि अनेक गुणकर्मसुद्ध होण्याकारिता त्यांच्यावर संस्कार केले जातात. चिकित्सकाच्या अपेक्षेनुसार नैसर्गिक द्रव्यांवावट करण्यात येणाऱ्या या प्रक्रियांचे स्वरूप संयोग विधोपात्मक अशा प्रकारचे असते. औषधी निर्माणामध्ये अशा प्रक्रियांना 'चरण' असे संबोधले जाते. चरण-संस्कारांद्वारे औषधी द्रव्यांमध्ये गुणांचे आदान, गुणान्तर असे जाते म्हणून संस्कारांचाच गुणान्तरधान असे म्हटले आहे. औषधी कल्पनांची गुणवत्ता आणि त्यांचे व्याधि करणाऱ्या रूपाग्रमध्ये वर्धन संस्कारांचा अवलंबून असते म्हणून औषधीनिर्माणविषयक संस्कारांना विशेष महत्त्व आहे. चरण म्हणजे स्वाभाविक द्रव्यांवर प्रकृतीने करण्यात येणारे संस्कार होत. प्रकृतीलाच स्वाभाव (स्वतःचे भाव) असे म्हणतात येथे आहार्य व औषधी द्रव्यांच्या प्राकृतिक स्वाभाविक गुणांची गुणांचा विचार केला आहे. संस्कारानुसार उत्पन्न होणारे अर्थात स्वाभाविक गुणांचे विवेचन करण्यात आले आहे. द्रव्यांच्या उत्पत्तीकाली नैसर्गिकरीत्या-मूलतः त्या गुणांचे त्यामध्ये आरोग्य (निर्माण) झाले आहे ते गुण म्हणजे स्वाभाविक गुण होत. संस्कारांद्वारे स्वाभाविक गुणांमध्ये बदल होत नाही तर स्वाभाविक गुण सोडून इतर गुण, द्रव्यवर्तनींवर आलेले संस्कारांद्वारे स्वाभाविक गुणांमध्ये बदल होत नाही तर स्वाभाविक गुण सोडून इतर गुण, द्रव्यवर्तनींवर आलेले गुणांवर संस्कारांद्वारे गुणांन्तरधान होते. तीव्रसन्निकर्ष, रसनादि संस्कारांद्वारे जे गुणान्तरधान दिवून येते ते स्वाभाविक गुणांवर नाही कारण स्वाभाव हा नैसर्गिकीय आहे. स्वभाव हा बदलू शकत नाही, माघादि द्रव्ये

स्वभावतः गुरु असून त्यांच्यावर अर्थात या स्वाभाविक गुणांवर संस्कारांद्वारे परिणाम होत नाही! संस्कारांद्वारे द्रव्याचे स्वाभाविक गुण सोडून अन्य प्रकारचे गुण बदलू शकतात असे दिसून येते. अग्निचे उष्णत्व, वायूचे चलत्व, तेलाचे स्निग्धत्व आदि द्रव्यांचे यावत्द्रव्यभावीन गुण आहेत. जोपर्यंत द्रव्य आहे तोपर्यंत हे गुण राहतात आणि द्रव्य विनाशाबरोबरच नष्ट होतात.

द्रव्याच्या उत्पत्तीनंतरचे जे जातोतः गुण आहेत त्या गुणांमध्ये परिवर्तन संस्कारांद्वारे होते. उदा. तिळतेलाचा स्निग्धत्व हा स्वाभाविक गुण आहे. तो संस्कारांद्वारे बदलविण्याचा प्रयत्न केला तर द्रव्यनाश होतो. पंतु तिळतेलाचे उष्णत्व, वातनाशकत्व, वर्ण, गंध, रस आदि जातोतः गुणांमध्ये परिवर्तन संस्कारांद्वारे शक्य होते. तिळतेलाचे उष्णत्व हे शीत गुणात्मक द्रव्यांच्या संस्कारांद्वारे नियंत्रित करून त्याचा केश्य म्हणून उपयोग केला जातो. तसेच वातनाशक औषधी द्रव्यांच्या संस्कारांद्वारे तिळतेलाच्या वातनाशक गुणाचे वर्धन-गुणाधान करण्यात येते. सद्यकाली विशिष्ट संस्कारांद्वारे तिळतेल हे वर्ण-गंध-रस विरहित करणेही शक्य आहे. गुणान्तर व गुणाधान हे संस्कारांद्वारे साध्य होते म्हणून संस्कारानाच गुणान्तराधान असे म्हटले आहे. यापैकी गुणान्तर हे दोन प्रकारांनी घडते. जसे साळींपासून लाह्या अग्नि संस्कारांद्वारे द्रव्यान्तर होऊन निर्माण होतात. गुरु गुणात्मक नवीन धान्यामध्ये पुराणत्वापुढे परिवर्तन होऊन ते लघु गुणात्मक होते. येथे द्रव्यान्तर न होता गुणान्तर आढळून येते. भर्जित तण्डुल ओदन (भात) हा लघु गुणाचा असतो. भर्जन संस्कारांद्वारे लघुत्व हे केवळ गुणान्तर येथे घडते. मात्र तण्डुला पासून लाजा (लाह्या) निर्माणामध्ये द्रव्यान्तर घडते. या दोन्ही ठिकाणी तण्डुलाच्या गुरु गुणाचे लघुत्वामध्ये गुणान्तर करण्यात आले आहे. याप्रमाणे गुणान्तराधान दिसून येते.

औषधी द्रव्यांच्या कार्यकारि शक्तीउत्कर्षार्थ व्याधि-नाशनसामर्थ्यवर्धनार्थ आदि उद्देश्याने त्यांच्यावर संस्कार करण्यात येतात. दोन वा अधिक औषधी द्रव्यांचे परस्परांवर संस्कार करण्यामुळे एका द्रव्याचे गुण दुसऱ्या द्रव्यामध्ये संस्कारांद्वार आणता येतात. संस्कारणामध्ये औषधींच्या गुणांवर विशेष भर दिला जातो. कारण गुणाधारेच चिकित्सेमधील अपेक्षित कर्म व्यक्त होतात. एखाद्या औषधी कल्याची गुणवत्ता ही औषधी निर्माण कर्त्याच्या युक्ती, काल व संस्कार यावर अवलंबून-आधारित असते. औषधीसंस्कार हे चिकित्सेमधील अपेक्षित परिणाम प्राप्तिकरीता अपेक्षानुरूप करण्यात येतात. औषधी निर्मिती विषयक संस्कारांचे उतम ज्ञान असणारा चिकित्सक रूपाच्या दोषव्याधी अवस्थादि विशेषानुसार औषधी कल्यांची यशस्वी योजना करू शकतो. औषधीच्या उत्तम स्वरूपात्मक ज्ञानाधारे औषधीच्या गुणात्मक ज्ञानाचा चिकित्सेमध्ये विशेष लाभ मिळवता येतो म्हणून चिकित्सकाने संस्कार, औषधी कल्याण जाणून घेणे आवश्यक आहे. औषधी द्रव्यांचे विशिष्ट भौतिक, रासायनिक स्वरूप, संघटन, गन्धवर्णादि भिन्नत्व दोष-व्याधि-अवस्थानुरूप विशिष्ट चिकित्सा उद्दिष्ट आदींमुळे द्रव्यांवरील संस्कार अनेक प्रकारचे आहेत.

- ते गुणास्तोयाग्निस्त्रिकर्ष शौचमन्थनदेशकाल

वासनभावनदिभिः कालप्रकर्षभाजनादिभिश्चाधीयन्ते ।।

च.वि. १-२१-२२

संस्कारांद्वारे जे गुणान्तराधान करण्यात येते त्याचे साधक व साधन भिन्न भिन्न प्रकारचे असतात. जसे गुणान्तराधान पुढील घटकांद्वारे करता येते, तोयसत्रिकर्ष (जलसंयोग), अग्निस्त्रिकर्ष (अग्निसंयोग), शौच

भैषज्यकल्पनेचे आधारभूत सिद्धांत
(शोधन) मंथन, देश, काल, वासन, भावना, कालप्रकर्ष, भाजन (विशेष पात्र स्थापन) आदि.

तोयसन्निकर्ष -

औषधी निर्माणामध्ये संस्कारार्थ जल संयोगाचा उपयोग आधिक्याने करण्यात येतो. जलसंस्कारांद्वारे कठीण खरादी गुणात्मक द्रव्य मृदु-मसृण-श्लक्ष्ण गुणांचे बनवता येते. औषधी द्रव्यांचे कार्यकारी अंश जलामध्ये उतरवून त्यापासून स्वाथ, हिम, फाट, अर्क, अरिष्ट, आसव, रसक्रिया, आरनाल, मंड, औषध-सिद्धिपानीय आदि कल्पना निर्माण करण्यात येतात. काही वेळा जल संस्कारांद्वारे औषधी द्रव्यांचे गुणात्मक परिवर्तन करणे शक्य होते.

उदा- अम्लिका (चिंचा) या अम्लरसामक, उष्णवीर्यात्मक असून जलसंयोगांद्वारे निर्मित चिंचापानक हे शीत, दाहनाशक गुणांचे बनते. त्याचप्रमाणे धान्यक उष्णवीर्यात्मक असून त्याद्वारे निर्मित धान्यक हिम दाह व तृष्णानाशक ठरते. धान्याभ्रक निर्माणामध्ये कृष्णाभ्रक व शाली यांच्यावर जलसंस्कार करण्यामुळे अभ्रकाचे सूक्ष्मचूर्णीकरण, अनुपपमाणु विलगीकरण करता येते.

अग्निस्त्रिकर्ष -

औषधी द्रव्यांमधील रासायनिक परिवर्तन व गुणांतर अग्निसंयोगावर मोठ्या प्रमाणात अवलंबून असते. अग्निसंस्कारांद्वारे औषधी निर्माणामधील अनेकविध प्रक्रिया सुकरतेने करता येतात. औषधी द्रव्यांच्या पाचन, शोधन, शोषण, मारणादि कर्माकरिता अग्निचे साहाय्य घेण्यात येते. प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष अग्निसंस्कारार्थ काष्ठग्री, विद्युत्ताप्री, राख, कोळसा, वालुका, क्षार, लवण, बाष्प, उष्णजल, तैल, सूर्यकिरण, राणशेणी, धान्यराशी, तप्तखल आदींचा उपयोग आयुर्वेदीय औषधीकरणामध्ये करण्यात येतो. याशिवाय औषधी निर्माणकरिता क्रमाग्नि, खंडीताप्री, निरंतर, उधीतादि अग्निप्रकार योजले जातात. औषधी द्रव्यांच्या संघातावर अग्निप्रदानाचा कालावधी अवलंबून असतो. पाच्य पदार्थांवर अग्निचा परिणाम भिन्न भिन्न असतो. गुरु गुणात्मक तण्डुलाचे जलासह अग्नींवर पाचन केले असताना ते लघु, सुपाच्य व सेवनयोग्य होतात. तण्डुल शालीचे भर्जनाद्वारे लाजा तयार होतात ज्या मोठ्या प्रमाणात पाचनार्थ लघु ठरतात. अग्निप्रदानाचे स्वरूप बदलले असता एकाच द्रव्याचे भात व लाजा निर्माण घडते.

शौच (शोधन)

विविध औषधी द्रव्ये शोधनानंतर औषधी निर्माणार्थ योग्य ठरतात. शोधन प्रक्रिया टाळली असता तत् द्रव्यांचे अशुद्ध सेवन दोष सेवनानंतर व्यक्त होतात. विषद्रव्ये शोधनोत्तर औषधांमध्ये योजना करण्याकरिता उपयुक्त होतात.

मंथनसंस्कार

मंथन प्रक्रियेनंतर अभिष्यंदी गुणात्मक दधी सन्नेह असताना सुद्धा तनु स्वरूपाचे होऊन शोथघ्न गुणाचे बनते. मंथनजन्य उष्णामुळे, अणुपरमाणु विलाग होण्यामुळे असे लघुत्व येते. हा दधिंवरील मंथन संस्काराचा परिणाम होय.

देश

देशानुरूप औषधी द्रव्यांचे, प्राणिज मांसादींचे गुणधर्म वेगवेगळे आढळून येतात. नेपाल देशोत्पन्न ताम्र औषधीनिर्माणार्थ श्रेष्ठ मानले आहे. याशिवाय औषधी निर्माणामध्ये विविध स्थाने (देश) उपयोगामध्ये आणली

जातात उवा. धाम्याशी पुट, भस्माशीपुट. औषधी कल्पानुसारं सुयोग्य देशसंस्कार गुणप्रद ठरतो असे आढळते.

काल

आसवारिष्ट निर्माणामध्ये औषधी षट्कद्रव्यांचा सुयोग करून ती दीर्घकाल एकत्रीत ठेवली असता विशिष्ट कालानंतर गुणान्तराधान घडताना आढळते. भस्मनिर्माणामध्ये अग्निसंस्कार व कालाचा परिणाम परिपक्वता उत्पन्न करतो. सिद्धन्नेह निर्माणामध्ये एका दिवसामध्ये ती निर्माण करण्यापेक्षा २-३ दिवसामध्ये उशीत करून सिद्धलेहिनिसिंरी केलास औषधी गुणलक्ष्य अधिक प्रमाणात होण्याकरिता काल हा कारणीभूत ठरतो.

वास्तवसंस्कार

वाल्म, गुलाबगुळा, कपलुगुळादि जलामध्ये ठेवण्यामुळे काही कालावधीनंतर जलास सुगंध येतो. सोन व अधिक द्रव्ये एकमेकांसोबत एकत्रित ठेवण्यामुळे भरसणामध्ये गुणधर्माचे आदानप्रदान वासन संस्काराद्वारे घडते. उदा. ह्रिय कल्पना:

शंखवासांस्कार

चूर्णस्वरूपातील औषधी द्रव्यांचे त्रसद्वारातह जलामध्ये मर्दन करणे म्हणजे भावना संस्कार होय. विरुद्ध व समान गुणात्मक अशा दोन्ही प्रकारच्या द्रव्यांच्या भावना औषधींना देण्यात येतात. आमलकी चूर्णाला आमलकी स्वरूप वा कवाधाच्या भावना गुणाधान-गुणधर्मासहित दिल्या जातात तर लोहधातुचूर्णास त्रिकलाकवाधाचे भावना चूर्णिकरणार्थ, सूक्ष्मीकरणार्थ, मारणार्थ साहाय्यक ठरतात, ज्या लोहाच्या विरुद्ध गुणात्मक अशा आहेत.

कालप्रकार

आसवारिष्टकल्प, भस्मकल्प नेवढी अधिक जुनी (पुराण) तेवढी अधिक गुणकारी ठरतात. औषध संस्कार विषयक विशेष कालाचा परिणाम साधणे म्हणजे कालप्रकार होय.

भाजन

भाजन म्हणजे पात्र, जिशुष्ट प्रकारच्या पात्रांचा संस्कार औषधीद्रव्ये व कल्प यांचेच घडून येतो. तापपात्रामध्ये ठेवलेले घृत विषकर बनते तर तापपात्रासहित उल्ल हितकर गुणांचे होते. गुणुळकल्प घृतलिख घृतपात्रामध्ये तर सारस्वतारिष्ट सुवर्णकुंभांमध्ये ठेवण्यातवातवे निर्देश आढळून येतात.

कारकीकत काही संस्कारांचा उद्देशासोड या ठिकाणी केला आहे. याशिवाय अनेक संस्कार औषधी निर्माणार्थ करण्यात येतात हे संस्कार वृद्धी-क्षयान्मक असून औषधीद्रव्यांच्या गुणतोषामध्ये अंतर संस्काराद्वारे घडून येते. काही वेळा भौतिक स्वरूपांमध्ये बदल तर काही वेळा तासायनिक घटनेमध्ये यशेवर्धन संस्काराद्वारे घडल्याचे जाणवते. चरकाचार्यांनी आदि शब्दांचा शेवटी प्रयोग केला आहे. उपरोक्त वर्णित संस्काराप्रक्रियांशिवाय पेषण, धर्तनादि अनेक प्रकारांद्वारेही गुणान्तराधान घडून येते. भासण, मर्दन, अमृतीकरण, संयोग, विभाग, युक्ति, अग्निप्रियं, शोषण, चूर्णन, धावन, गाऊन, शयनया आदींकाही संस्कारामध्ये समावेश होतो. रसशान्नामधील पारद अष्ट, अष्टादश संस्कार, निरुधिकरण आदिंकाही औषधी संस्कारामध्ये समावेश होतो.

शैवस्य कल्पना उपयोगाचे आधारभूत सिद्धांत

शैवस्य कल्पनेच्या उपयोगाच्या आधारभूत सिद्धांतांचा विचार करत असताना औषधी द्रव्यांची व्याधी व रूपाण यांचे अवस्था अनुसृत्य चिकित्सेमध्ये योजना कारवी लागते.

आतुरसुं कर्तव्येणः तसु । शैवस्य कल्पनासिद्धिः शैवस्य भावचिकित्से

बलप्रमाणविशेषापेक्षोभवति सहसा हातितल्लोहधूपरीक्षक प्रयुक्तमन्वन्बलमातुरमतिपातयेत् ।

तथा बलवति बलान्ध्यासि परिणते स्वल्बलशोषधूपरीक्षक प्रयुक्तमसाधकमेव भवति ।।

च. वि. ७-१४

चिकित्सेच्या दृष्टिकोनातून रूपाणरी हाच देश मानला जातो. रूपाणचे शरीरबल व शैवस्ये प्रपण कावळन औषधांचे प्रमाण (मात्रा) निश्चित होते. ज्या प्रमाणांमध्ये दोषांची वृद्धि, वा क्षय असेल अग्नि ज्या स्थान-अवधान-स्रोतसंपूर्णतः व्याधि रोचला असेल व व्याधिबधील शैवस्युत्पत्तीस मध्य अवस्था शब्दात औषधी कल्पनाचे स्वरूप, मात्रा, काळ, शानुधानादि घटक ठरतात. यामुळे रूपाणरीक्षा न करता देण्यात आलेले अत्यंत शाक्तिशाली औषध उत्पन्न होऊ शकते. त्याचप्रमाणे जर बलवान रूपाणाला बलवान स्वरूपाचा व्याधी झाला असेल तर अशा शेळी रूपाणरीक्षा न करता चिकित्सेकाने हीनबल औषधांचा प्रयोग केला तर तो प्रयोग अलक्ष्य ठरतो, स्वस्थदायक होत नाही. अलबल रूपाणा विषाद उत्पन्न न करणारी, प्रायः मृद, सुकुमार परंतु उत्तमत शक्तिशाली चिधमरहित अशा उद्भवरहित अशा औषधसमुहाद्वारे चिकित्सा करणे योग्य ठरते.

द्रव्यविचार

औषधी द्रव्यांनुसृत्य स्वरासादि कोणत्या प्रकारची कल्पना रूपाण शरीरावर उपयुक्त ठरेल याबाबतचा विचार महत्त्वपूर्ण ठरतो. औषधी द्रव्यांचे अधिकाधिक सार अशा कोणत्या कल्पना स्वरूपांमध्ये त्या त्या व्याधि चिकित्सेमध्ये उपयुक्त ठरतील याचाही विचार औषधी निर्माणामध्ये वेळी करणे योग्य ठरते. अतःच मृद द्रव्ये अरुणतः तर निराग्नि ह्रिय कल्पना करणाऱ्या मृद द्रव्य असेल तर अमृतक्षति फाट निर्माण करून त्याचा व्याधि चिकित्साार्थ उपयोग करावा. कल्पना वा कठीण स्वरूपाचे औषधाद्रव्य असेल तर त्यापासून प्रत्यक्षापेक्षे कवाधाचे निर्माण शक्य ठरते. स्नेहन व कृष्ण असे उपयुक्त साधावयाचे असेल तर स्नेहकल्प व आहार आणि औषध एकत्र असल्यास आसवारिष्ट कल्प, सूक्ष्मता अयोक्षित अमृततणा स्वकल्प, भस्मकल्प उपयुक्त ठरतात. अल्पमात्रेमध्ये व तद्वरीत कारकीकती अशा स्वकल्पांची शोषण चिकित्सेमध्ये फलदायी ठरते. औषधी कल्पांचे मुहूर्तसमय कार्य अयोक्षित असल्यास चूर्ण व अवलेहकल्पांची योजना केली जाते. प्रामुख्याने आमशायावर कार्यकर वटिका-मुटिकाकल्प व ब्रह्मगीचर कार्य अपेक्षित असल्यास पपटीकल्प उपयुक्त ठरतात. उर्ध्वजगुगत व उःस्थानावर कार्य अपेक्षित असताना स्वकल्प व कृणीपकल्प रसायन कल्पांचा उपयोग करण्यात येतो. उर्ध्वजगुगत विकार नाशनाश नसा व धूमपान या विशेष कल्पामेवच फलदायी ठरतात.

औषधीकल्पविचार

औषधीकल्पनांच्या पाटावधील वे द्रव्य प्राणुधाने कार्य करणारे असते त्या द्रव्याधारित नाव त्या कल्पनाला देण्यात येते. उदा- दशाधूलारिष्ट, अरुणाधावल्लेह, त्रिकलधूपत, माषतैल इ.

याद्वि येन प्रधानेन द्रव्यं सधूपसुत्पत्ते ।

तत्संज्ञकः स योगो वै भवतीति विद्विषयः ।।

च. क. ११-४३

औषधी कल्पांच्या पाठामध्ये काही वेळा प्रधान द्रव्यांच्या गुणांना बाधा उत्पन्न न करणारी काही विरुद्ध वीर्यात्मक औषधी द्रव्ये कल्पांमध्ये योजली जातात. यापैकी अधिक वीर्य असणाऱ्या द्रव्याचे कार्यसामर्थ्य सामर्थ्याने व्यक्त होते.

- विरुद्ध वीर्यमयेषां प्रधानानामबाधकम् ।
अधिकं तुल्यवीर्यैर्हि क्रियासामर्थ्यमिष्यते ॥
इष्टवर्णस्पर्शार्थं प्रति चामयम् ।
अतो विरुद्धवीर्याणां प्रयोग इति निश्चितम् ॥ च. क. १२-४५, ४६

रण, व्याधि व औषधी कल्पांस अनुसरून रणांस प्रिय वर्ण, गंध, रस, स्पर्शादि उत्पन्न करणाऱ्या काही विरुद्ध वीर्य द्रव्यांचाही उपयोग औषधी कल्पांमध्ये करण्यात येतो. एखाद्या औषधी कल्पाच्या पाठामधील प्रधान द्रव्यांचे अग्नि, न रचणारे गंध-वर्ण-रस त्या द्रव्याच्या औषधी गुणांची हानी न होऊ देता प्रिय असणाऱ्या द्रव्यांची योजना करून रणांस प्रयुक्त केली जातात.

- भूयश्चैवां नलाधानं कार्यं स्वरसभावनैः ।
सुभावितां ह्यल्पमपि द्रव्यं स्यात्बहुकर्मकृत् ॥
स्वरसैस्तुल्यवीर्यैर्वा तस्माद्द्रव्याणि भावयेत् ॥
च. क. १२-४७

औषधी द्रव्यांच्या, कल्पांच्या कार्यकारी शक्तीचा उत्कर्ष होण्याकरिता चूर्ण स्वरूपी औषधी द्रव्याला त्याच द्रव्याच्या स्वरसाची भावना देण्यामुळे औषधी अधिक कार्यकारी होतात. या भावना त्याच द्रव्याच्या वा अन्य समान गुणयुक्त द्रव्यांच्या असू शकतात.

- अल्पस्यापि महार्थं प्रभूतस्याल्पकर्मताम् ।
कुर्यात्सयोगविश्लेषकालसंस्कार युक्तिभिः ॥
च. क. १२-४८

संयोग, विश्लेष, काल, संस्कार व युक्तीचे परिणामी काही वेळा अधिक मात्रेमध्ये औषध दिल्यानंतर अल्पकार्य घडते तर काही वेळा अल्पमात्रेमधील औषध महान कार्य घडवते. औषधी कार्यावर उपरोक्त घटक परिणामकर असतात. संयोग- पिंपळीचूर्ण, शुंठीचूर्ण, मरीचचूर्ण या समान गुणांच्या द्रव्यांच्या एकत्रीकरणामुळे गुणांचा अधिक संचय होतो

विश्लेष - अणुपरमाणु विल होताने अल्पमात्रेमध्ये असे सुसूक्ष्म औषध त्वरित परिणामकर ठरते. उदा. चौसष्ट पिंपळी त्याचप्रमाणे विषद्रव्यांमधील मारक अशाच्या नियंत्रणाकरिता त्यांचेच शोधन संस्कार करण्यांत येतात. विवांशाचा विश्लेष या ठिकाणी केला जातो.

काल - पुराण असणाऱ्या, विशिष्ट स्थानामध्ये उत्पन्न पिंपळी या द्रव्याच्या गुणांमध्ये भेद जाणवतो. नवीन व पुराण पिंपळी गुणधर्म भिन्न जाणवणे हा काल परिणाम होय.

संस्कार - याबाबतचे वर्णन निर्माण विधिबाबतचे आधारभूत सिद्धांतांमध्ये विस्तारपूर्वक आले आहे.

युक्ती - मध + पिंपळी चूर्ण, वर्धमानपिंपळी रसायन ही व्याधिहरणार्थ करण्यांत आलेली युक्तीपूर्वक विशेष

योजना होय. जी कफज विकार, श्वास-कास नाशनाथ अधिक परिणामकर ठरते.

उत्तम वीर्यवान औषधि द्रव्यांची निवड करून, श्रेष्ठ निर्माणविधीचा व ग्रंथाधाराचा पाठोक्त वचनाप्रमाणे सर्व योजना केल्यानंतर तयार करण्यात आलेल्या औषधी कल्पांची उत्तम बांधणी (पॅकिंग) व संरक्षण सुयोग्य केले असेल तर ती कार्यक्षम राहतात. तयार औषधी कल्पाची निर्मित अवस्था व देखभाल त्याच्या व्याधिनाशक कार्यावर परिणाम करणारी असल्यामुळे औषधी कल्पाची वाहतूक, साठवण, वितरण या घटकांना अनुकूल बांधणी (पॅकिंग) महत्त्वपूर्ण आहे. बाह्यवातावरण, धूम, धूर, धूळ, जंतुसंसागर्षि घटकांपासून औषधि कल्पांचे संरक्षण करण्यासाठी कल्पानुरूप योग्य बांधणी प्रकार योजावा. चरकाचार्यांनी याबाबत भाजन असा उल्लेख संस्कारान्तर्गत केला आहे. (पॅकिंग) बांधणी पात्रावर सुयोग्य (लेबल) नामनिर्देश करणे गरजेचे आहे. ही सर्व पात्र निवात व कोरड्या स्थानी ठेवावीत. व्याधिचिकित्सेमधील उल्कृष्ट परिणाम प्राप्तीकरिता या औषधी कल्पांचा उपयोग सर्वोपयुक्त कालावधीमध्येच करावा.

औषधी कल्पांचे पंचज्ञानेंद्रियाद्वारा परीक्षण केल्यानंतर त्यांचे बाह्य स्वरूप निश्चितपणे योग्य तेच प्राप्त झाले वा नाही याबाबत खात्री केली जाते. पाठोक्त वर्णित सर्व घटकांचा समावेश सुयोग्य प्रमाणामध्ये औषधीकल्पांमध्ये करण्यात आला आहे वा नाही, कोणत्या ग्रंथाधाराचा उपयोग करून कल्पाचे निर्माण केले आहे याबाबतचे ज्ञान असणे प्रशस्त ठरते. सद्यकाली औषधी कल्पांच्या परीक्षणार्थ प्रयोगशाळेमध्ये भौतिक व रासायनिक परीक्षणे करून त्यांची गुणवत्ता निश्चित करण्यात येते. विविध कल्पना, विशिष्ट औषधी कल्प यांना अनुसरून परीक्षणे, विधी यांचे निकष भारत सरकारद्वारे निश्चित करण्यात आले असून आयुर्वेदीय औषधी कल्पांच्या मानकीकरणार्थ उपयुक्त मानकांचा समावेश आयुर्वेदीय फार्माकोपिया ऑफ इंडिया या ग्रंथामध्ये समाविष्ट आहे.

व्याधिविचार - व्याधिचिकित्साार्थ औषधी कल्पांची योजना करत असताना व्याधीच्या साम व निरामत्वाचा विचार महत्त्वपूर्ण असून त्यानुसार औषधी कल्पाची योजना बदलते. त्याचप्रमाणे व्याधीची तरुण, पुराण अवस्थाही बदलल्या औषधीकल्प योजनेकरिता कारणीभूत ठरते. तरुण-नवीन व्याधीमध्ये स्वरासादी कल्पना तर जीर्ण या आशुकारी व्याधीमध्ये रसकल्प-आसवारिष्ट कल्पांची योजना अधिक उपयुक्त ठरते.

रुग्णविचार -

दुग्ध-देश-बल-काल-अग्नि-प्रकृती-वयादी घटकांचा विचार करून सुयोग्य औषधी द्रव्ये, औषधी योग वा कल्पना निश्चित फलदायी ठरतात. औषधसेवनाचा मार्ग, काल, मात्रा, रणानुरूप व्याधिनुरूप योजलेले अनुपात याबाबतचाही विचार औषधी कल्पांच्या निर्माण व उपयोगामध्ये करणे आवश्यक आहे.

याप्रमाणे भैषज्यकल्पनेचे आधारभूत सिद्धांत हे कच्ची औषधीद्रव्ये ग्रहणापासून तयार औषधीकल्पांच्या वितरणपर्यंतच्या घटकांचा-तत्वांचा विचार करणारे व त्यानुसार सिद्धांत मांडणारे आहेत. या आधारभूत सिद्धांतांचे ज्ञान वेगळे औषधी निर्माणपर्यंत मर्यादित नसून उत्तम व यशस्वी चिकित्सेकरिताही तेवढेच महत्त्वपूर्ण व अत्यावश्यक आहे.

प्राचीन व अर्वाचीन मानपरिभाषा

परिचय - प्राचीन कालापर्यंत भारतामध्ये मान पद्धती प्रचलित होती. मानाचे अर्थात वजन मापन, लंबी रूंदी मापन आणि काल मान यांचे ज्ञान भारतीयाना प्राचीन कालापासूनच आहे. या मान पद्धतीमध्ये देश-काल-स्थलानुसार काही वैविध्य आढळते. आयुर्वेद शास्त्रामध्ये मापध व कालेण असे दोन मानांचे प्रकार विशेषत्वाने प्रचलित होते. चारुसंहिता, सुश्रुतसंहिता, रसतन्त्रसमुच्चय, शाराधरसंहिता, रसतरिणी आदी सर्व ग्रंथांमध्ये मान परिभाषेचे वर्णन ग्रंथारंभी करण्यात आले आहे. या सर्व आचार्यांनी आपली मान पद्धती स्वतंत्रपणे वर्णन केली आहे.

परिभाषा -

मौयतेऽनेन इति मानम् । अमरकोष

ज्याच्या सहव्याने वजन (Weight) व मापन (Measures) केले जाते त्याला मान असे म्हणतात.

मानाचे महत्त्व

शाराधरचार्यांचे मतानुसार -

न मानेन विना युक्तिर्द्रव्याणां जायते क्वचित् ।

अतः प्रयोगकार्यार्थं मानमत्रोच्यते मया ॥

शा. सं. पू. ख. १-४

मानाशिवाय औषधी द्रव्यांची, कल्प्यांची योजना (प्रयोग) व्याधिग्रस्त रूग्ण शरीरावर अथवा स्वस्थ शरीरावर करणे शक्य होत नाही. व्याधिग्रस्त व स्वस्थ व्यक्तींना आहार, औषध सुयोग्य प्रमाणातून देणे गरजेचे असते, त्याकरिता मानाचे ज्ञान अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे.

द्वैतकपरिभाषाप्रसिद्ध अनुसार -

परिमणं विना क्वापि नागादाज्जायते फलम् ।

तस्मात् सर्वं दत्ततेऽत्र परिमाणविधौ सदा ॥

वै. प. प्र. १-७

औषधांदारे व्याधिनशनाचे फल परिमाणशिवाय प्राप्त होणे शक्य नाही. औषधांची अधिक मात्रा ज्याप्रमाणे घातक ठरते त्याचप्रमाणे औषधांची अल्प-अल्प मात्रा पण चिकित्सेमधील व्याधिनाशक परिणाम उतम व्यक्त करू शकत नाही. सुयोग्य प्रमाणातील औषधी द्रव्यांचे संयोगिकरण - एकत्रीकरण केव्हापर्यंत योग्य मात्रेमध्ये केले जाई. औषध योजना स्वास्थ्यरक्षण व व्याधिहणाने कार्य करते, त्याकरिता परिमाण - मानाचे प्रथम वर्णन करण्यात येते.

मानापोषितमाचार्या भेषजानां प्रकरणेनम् ।

भूतरेखल्लो यान्मनुच्यते परिसौषधिकम् ॥

वै. प. प्र. १-९

विविध आज्ञां औषधांची कल्पना-निर्माणविधी आणि प्रयोग - चिकित्सेमधील उपयोग हा मानाचे अधीन (आधारित) आहे असे मानतात. कारण मानाशिवाय औषधांची मात्रा निश्चिती होऊ शकत नाही, त्याकरिता प्रथम मानपरिभाषा वर्णन केली आहे.

कारकाचार्यानुसार

दोष-भेषज-देश-काल-दल-शरीर-सार-आहार-मातृत्व

सत्व-प्रकृति-वयसां मानप्रवृत्ति मनसा यथावचनेन

भवति भिषजा, दोषादियान्नान्यतत्त्वम् क्रियायाः ।

न ह्यमानसो शेषदिनां भिषग्व्याधिनिग्रहसमर्थो भवति ॥

च. वै. १-३

विविध व्याधींची शोकेनसा करत असताना भिषकाला दोष, भेषज, देश, काल, दल, शरीर, सार, आहार, सात्व, सत्व, प्रकृती, वय यांच्या मानाचे ज्ञान आवश्यक आहे. या घटककारकांच्या मानाचे ज्ञान भिषकांना नसेल तर तो व्याधीचे उल्लंघन चिकित्सा करून त्या त्या व्याधीचा निग्रह करण्यास असमर्थ ठरतो.

रसरत्नसमुच्चयकारांचे मत -

मात्रया शरीरं देवि ! विषमप्रायुतायते ।

सामाधिकं वरागो हेतुहं वा विषं भवेत् ।

र. र. स. २९-३३

औषधांच्या सेवनाचे मान-परिमाण महत्त्वाचे त्या औषधाची मात्रा होय. व्याधीचे निदान व व्याधीदरील औषध दौलता यांचे प्रमाणेच औषधांच्या सुयोग्य यंत्रणेला महत्त्व आहे. औषधांची मात्रा, सेवनाकाल, सुयोग्य मात्रेमध्ये असणे आणि घटक औषध कार्यावर परिणाम करणारे असतात. कारण सुयोग्य मात्रेमध्ये लिंग सुद्धा असताप्रकारे तसेच नसतानाही अत्यंत महत्त्वपूर्ण कार्य करते.

औषधी द्रव्यांपर्यंत औषधीकल्पनाची निर्मिती करत आणि औषधी कल्पनांचा निर्माणानंतर त्यांचा चिकित्सेमध्ये प्रयोग, उत्प्रेरण करणे याद्वारेच एक निश्चित रूप, स्वरूप व पारनेची आवश्यकता असते. मानाशिवाय तयार करण्यात आलेल्या औषधी यंत्रणेने इच्छित परिणाम प्राप्त होणे अशक्य आहे. उचित मात्रेमध्ये औषध इच्छित व निश्चित परिणाम घेऊन देऊ शकते. शारीरिक दोषांची तत्त्वमत्ता, औषधी द्रव्यांच्या रस-वीर्य-विशक्त-गुणादि घटक आणि युग्म-सत्त्व-तीक्ष्ण कार्यकारीत्वाचे परिणाम औषधांचे चिकित्सेमधील परिणाम विभिन्न प्रमाणात व्यक्त होतात. म्हणून औषधनिर्माण व चिकित्सा करण्यापूर्वी मानाचे ज्ञान भिषकांना अत्यंत आवश्यक ठरते.

मानाचे प्रकार -

विविध ग्रंथांमध्ये मानाचे प्रकाराधारित व द्रव्यधारित प्रकार वर्णन केले आहेत ते पुढीलप्रमाणे -

१) प्रवेशरतुसार मानाचे प्रकार

मानं च द्विविधं प्राहुः कल्पिकं सामाद्यं तथा ।

कल्पिकं सामाद्यं श्रेष्ठत्वं नानावेदो विदुः ॥

कल्पिकं सामाद्यं चैव द्विविधं मानमुच्यते ।

कल्पिकान्यायं श्रेष्ठत्वं मानविदो विदुः । शा. सं. पू. ख. १-४४

मानाचे कल्पिक (ओरिशा) व सामाद्य (दिहात) असे प्रकाराधारित दोन प्रकार असून यापैकी सामाद्य मान हे कल्पिक मानापेक्षा श्रेष्ठ मानले जाते.

प्राचीन मानपरिभाषा

प्राचीनमान (पौतवमान प्रकार)

त्रसरेणुबुधैः प्रोक्तस्त्रिशता परमाणुभिः ।

त्रसरेणुस्तु पर्यायान्माना वंशी निगद्यते ॥

जालान्तरगते भानौ यत्सूक्ष्मं दृश्यते रजः ।

तस्य त्रिंशत्समो भागः परमाणुः स कथ्यते ॥

जालान्तरगतेः सूर्यकौर्वंशी विलोक्यते ।

षड्वंशीभिर्मिमीचिः स्याताभिः षड्भिस्तु राजिका ॥

तिसृभिः राजिकाभिरश्च सर्षपः प्रोच्यते बुधैः ।

यवोऽष्ट सर्षपैः प्रोक्तो गुंजा स्यात्तच्छतुष्टयम् ॥

षड्भिरश्च रक्तिकाभिः स्यान्माषको हेमधान्यकौ ।

माषैश्चतुर्भिः शाणः स्याद्धरणः स निगद्यते ॥

टङ्कः स एव कथितस्तद्वयं कोल उच्यते ।

क्षुद्रको वटकरश्चैव द्रङ्गणः स निगद्यते ॥

कोलद्वयं च कर्षः स्यात्स प्रोक्तः पाणिमानिका ।

अक्षं पित्तुः पाणितलं किंचित्पाणिश्च त्तिन्दुकम् ॥

विडालपदकं चैव तथा षोडशका मता ।

करमध्ये हंसपदं सुवर्णं कवलयहः ॥

उदुम्बरं च पर्यायैः कर्ष एव निगद्यते ।

स्यात्कर्षाभ्यामर्धपलं शुक्तिरष्टमिका तथा ।

शुक्तिभ्यां च पलं त्रैयं मुष्टिमात्रं चतुर्थिका ।

प्रकुञ्चः षोडशी बिल्वं पलमेवात्र कीर्त्यते ॥

पलाभ्यां प्रसृतिर्ज्ञेया प्रसृतश्च निगद्यते ।

प्रसृतिभ्यामञ्जलिः स्यात्कुडवोऽर्धशरावकः ॥

अष्टमानं च स ज्ञेयः कुडवाभ्यां च मानिका ।

कलिंग मान हे कलिंगदेशामध्ये मोठ्या प्रमाणात प्रसिद्ध आहे म्हणून त्याला कलिंगमान म्हटले जाते. तर मागध देशामध्ये प्रायः प्रचलित असणारे मान प्रकाराला मागधमान संबोधण्यात येते.

२) द्रव्यानुसार मान प्रकार

- पौतवं द्रव्यु पाय्यमिति मानार्थकं त्रयम् ।

मानं तुला अंगुली प्रस्थैः गुंजा पश्चाद्यमाषकः ॥ अमरकोष २-८५

- पाय्य हस्तादिभिर्मानं द्रव्यु कुडवादिभिः ।

पौतवं तुल्या तस्य सूत्रं स्यात् भागसूत्रकम् ॥ वैजयन्तीकोष

द्रव्यानुसार मानाचे पाय्यमान, द्रव्युमान, पौतव मान असे तीन प्रकार आहेत

१) पाय्यमान

पदार्थाच्या लांबी, रुंदी, उंची (length-dimension) यांचे मापन या पाय्यमान प्रकाराद्वारे करण्यात येते. याचा उपयोग काष्ठौधीची लांबी, रुग्णाची उंची, रसशालेमधील यंत्रोपकरणे, वैद्यकीय विविध उपकरणे, आदींच्या मापनार्थ करण्यात येते. प्राचीन काली याकारिता अंगुली-हस्तादींचा उपयोग केला जात असे.

२) द्रव्युमान

या मान प्रकाराद्वारे द्रवांचे मापन (Volume-capacity) करण्यात येते. द्रव्युमान औषधी कल्पांच्या निर्माणार्थ द्रवद्रव्याची योजना करत असताना, द्रव औषधाची मात्रा रुग्णांना योजताना आदि प्रसंगी द्रवद्रव्ये अचूक मात्रेमध्ये योजण्याकारिता या मान प्रकारचा उपयोग होतो. प्राचीन काली याकारिता विशेष पात्रांचा उपयोग केला जात असे. उदा. कुडवपात्र.

३) पौतवमान

पदार्थाच्या वजनाचे मापन (Weight, Mass) पौतवमान या मानप्रकाराद्वारे करण्यात येते. विभिन्न औषधी द्रव्ये, कल्पादी घन पदार्थांच्या मापनार्थ हा मानप्रकार उपयुक्त आहे. औषधीकल्पांचे निर्माण करताना सर्व घटकद्रव्यांचे सुयोग्य वजन करणे व निर्मित औषधी कल्पांच्या गुटिकादी विशिष्ट वजनाच्या तयार करणे, रुग्णांस योजावयाची मात्रा इ. ठिकाणी या मान प्रकाराचे साहाय्य घेण्यात येते.

उदा - चूर्ण, कल्क मात्रा - १ कर्ष

अवलेह मात्रा - १ पल

त्रिफला क्वाथार्थ त्रिफलाचूर्ण - १ तुला इ.

या मान प्रकाराद्वारे मापन करण्याकारिता वजन काटा याचा उपयोग केला जातो.

विविध ग्रंथांमधील मानाचे वर्णन -

मागध मानाचा आरंभ परमाणूपूपसून वर्णिला आहे. चरकाचार्यानी मानाचा प्रारंभ त्रसरेणु पासून केला आहे. कलिंग मानाची सुरवात गौर सर्षपापासून वर्णन केली असून सुश्रुताचार्य मानाचे वर्णन धान्यमाषापासून करतात. याप्रमाणे विविध आचार्यांच्या मान आरंभकामध्ये भिन्नता आढळते. कर्षापासून मात्र प्रायः विविध आचार्यांच्या माना मध्ये समानता दिसून येते.

शारंगधरोक्त मान परिभाषा निरूपण वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. मान परिभाषेचे वर्णन आयुर्वेदीय संहिताग्रंथ,

शरावोऽष्टपलं तद्वज्रोपमत्र विचक्षणीः ॥

शरावाभ्यां भवेत्प्रस्थश्चतुः प्रस्थैस्तथादकम् ।

भाजनं कंसपात्रं च चतुःषष्टि पलंच तत् ॥

चतुर्भिरादकैर्द्रोणः कलशो नत्वणोऽर्मणः ।

उन्मानसंच घटो राशिर्द्रोण पर्याय संज्ञकाः ॥

द्रोणाभ्यां शूर्पकुम्भौ च चतुःषष्टिशरावकाः ।

शूर्पाभ्यां च भवेद्द्रोणी वाही गोणी च सा स्मृता ।

द्रोणीचतुष्टयं खारी कथिता सूक्ष्मबुद्धिभिः ॥

चतुःसहस्रपलिका षण्णवत्याधिका च सा ।

पलानां द्विसहस्रं च भार एकः प्रकीर्तितः ।

तुलां पलशतं ज्ञेया सवत्रैवैव निश्चयः ॥ शा.स.पू.ख. १-१५-३२

घराच्या छातावर सूरीकरणे पडल्यानंतर छाताच्या कवडसा मधून सूरीकरणे घरामध्ये आल्यानंतर अतिशय सूक्ष्म असे धूलिकाण दिसतात. त्या एका धूलिकाणाचा १/३० भाग म्हणजे एक परमाणु होय. असे ३० परमाणु म्हणजे १ वंशी होय.

शारांधरोक्त मान

तोळा स्वरूप

आयुर्वेदीय फार्माकोपिआद्वारा मान्य परिवर्तित मेट्रीक स्वरूप.

३० परमाणू = १ वंशी / त्रसोण / ध्वक्षी

६ वंशी = १ मरिची

६ मरिची = १ राजिका

३ राजिका = १ रक्तसर्षप

८ सर्षप = १ यव

४ यव = १ गुंजा / रत्ती

६ रत्ती = १ मासा / माष

४ मासे = १ शाण / टंक / धरण

२ शाण = १ कोल

२ कोल = १ कर्ष

२ कर्ष = १ शुक्ति

२ शुक्ति = १ पल

२ पल = १ प्रसुति

२ प्रसुति = १ कुडव

२ कुडव = १ शाराव / मानिका

२ शाराव = १ प्रस्थ

= १/२ तोळा

= १ तोळा

= २ तोळे

= ४ तोळे

= ८ तोळे

= १६ तोळे

= ३२ तोळे

= ६४ तोळे

= ३ ग्रॅम

= ६ ग्रॅम

= १२ ग्रॅम

= २४ ग्रॅम

= ४८ ग्रॅम

= ९६ ग्रॅम

= १९२ ग्रॅम

= ३८४ ग्रॅम

= ७६८ ग्रॅम

४ प्रस्थ = १ आदक / पात्र

४ आदक = १ द्रोण / राशी

२ द्रोण = १ शूर्प

२ शूर्प = १ द्रोणी / गोणी

४ द्रोणी = १ खारी

१०० पल = १ तुला

२००० पल = १ भार

= २५६ तोळे

= १०२४ तोळे

= २०४८ तोळे

= ४०९६ तोळे

= १६३८४ तोळे

= ४०० तोळे

= ८००० तोळे

= ३ किलो ७२ ग्रॅम

= १२ किलो २८८ ग्रॅम

= २४ किलो ५७६ ग्रॅम

= ४९ किलो १५२ ग्रॅम

= १९६ किलो ६०८ ग्रॅम

= ४ किलो ८०० ग्रॅम

= १६ किलो

संदर्भ - शारांधरसंहिता पूर्वखंड

-आयुर्वेदीक फार्माकोपिआ ऑफ इंडिया

भाग - २ खंड - १ प्रथमावृत्ती

शारांधरोक्त मानांचे चतुर्गुण सूत्र -

- माषः टंकाक्षबिल्वानि कुडवः प्रस्थमादकम् ।

राशिंगोणी खारीकेतो यथोत्तर चतुर्गुणा ॥

शा.स.पू.ख. १-३३

माष, टंक, अक्ष, बिल्व, कुडव, प्रस्थ, आदक, राशी, गोणी तथा खारी हे परिमाण क्रमशः उत्तरोत्तर चारपट होतात.

४ माष = १ टंक (शाण)

४ टंक = १ अक्ष (कर्ष)

४ अक्ष = १ बिल्व (पल)

४ बिल्व = १ कुडव (अंजली)

४ कुडव = १ प्रस्थ

४ प्रस्थ = १ आदक (भाजन, पात्र)

४ आदक = १ राशी (द्रोण)

४ राशी = १ गोणी/द्रोणी

४ द्रोणी = १ खारी

शारांधरोक्त पौतवमान (कलिंग प्रकार)

- यवो द्वादशभिर्गौरसर्षपैः प्रोच्यते बुधैः ।

यवद्वयेन गुंजा स्यात्त्रिगुंजो वल्ल उच्यते ॥

माषो गुंजाभिरष्टाभिः सत्ताभिर्वा भवेत्त्वचिवत् ।

स्याच्चतुर्माषकैः शाणः स निष्कष्टक एव च ॥

गद्याणो माषकैः षड्भिः कर्षः स्यादशमाधिकः ।

चतुष्कर्षः पलं प्रोक्तां दशाणाणमितं बुधैः ।

चतुष्पलैश्च कुडवं प्रस्थाद्याः पूर्ववन्मताः ॥

शा.स.पू.ख. १-३९-४२

कालिगमान

- १२ गौर संवत्सरे = १ यव
- २ यव = १ गुंजा (रत्ती)
- ३ गुंजा = १ वल्ल
- ८ गुंजा = १ मासा
- ४ मासा = १ शाण/निष्क/टंक
- ६ मासा = १ गद्याण
- १० मासा = १ कर्ष
- ४ कर्ष = १ पल
- ४ पल = १ कुडव

यांनतरचे पुढील मान शारांगधरोक्त मागधमानाप्रमाणे जाणावीत असे उपरोक्त ग्रंथाधारामधील पूर्ववन्मता (पूर्वी वर्णन केल्याप्रमाणे) याद्वारे निर्देशित केले आहे.

-विविध ग्रंथांमधून मान प्रकारार्थे योजण्यात आलेले पर्याय-

- माष - मासा, हेमधान्य, राजमासा
- गुंजा - रत्ती, रक्ति
- शाण - धरण, टंक
- कोल - वटक, बदर, द्रंक्षण, क्षुद्रभ, कर्षांध
- कर्ष - अक्ष, सुवर्ण, पाणिमल, किंजु, विडारमूत्रक, विंदुक, कवलयद, भागिनानिका, किंचितपाणि, उदुंबर, हंसपद, षोडशिका, करमध्य
- शुक्ति - पलार्ध, अष्टमिका
- पल - पाणिशुक्ति, मुष्टी, प्रकुंच, बिल्व, आम्र, चतुर्थिक, षोडशी
- कुडव - अंजली, अष्टमान, अधशराव
- शराव - मानिका, अष्टपल
- आढक - पात्र, भाजन, कंस, पात्री, वट, अष्टशराव
- द्रोण - कलश, घट, राशी, उन्मान, अर्मण, नल्वण
- शूर्प - कुम्भ
- द्रोणी - गोणी, वाही
- प्रसृती - प्रसृत

द्रवयुमान

- स्नेह ग्रन्थिद्वयं यावत्प्रमाना चोद्धृता ततः।
तर्जनीयं सर्वद्विन्दु सा मात्रा बिन्दुसंज्ञिता।
एवंविधैर्बिन्दुसंज्ञैश्चैभिः शाण उच्यते ॥ शा.स.उ.ख. ८-३१

- तस्यप्रमाणमष्टौबिंदवः। प्रदेशिनीपर्वद्वयानिः सुताः
प्रथमा मात्रा, द्वितीया शुक्तिः तृतीया पाणिशुक्तिः ॥
सु.चि. ४०-२८
- बिन्दुभिरचाष्टभिः शाणः प्रोक्तश्चैव भिषक्तमैः।
द्वात्रिंशद्बिन्दुभिरचात्र शुक्तिश्चैव निगद्यते ॥
द्वे शुक्ती पाणिशुक्तिश्च नस्यकर्मणि पूजिता।
प्रदेशिन्यां निमग्नो द्वे पर्वणी निगतास्ततः।
नस्यादिषु च विज्ञेयो भिषग्भिर्बिन्दुसंज्ञितः ॥
टोडरामन्द-हारीतवचन
- प्रदेशिन्याङ्गुलीपर्व द्वयान्मग्नसमुद्धृतान्। यावत्पतत्यसौ बिन्दुः ॥
अ.ज्.सू. २०-१

तर्जनीची दोन पर स्नेहामध्ये बुडवून अंगुली स्नेहा बाहेर काढल्यानंतर तर्जनीच्या टोकाने जो स्नेह खाली पडतो त्याला एक बिंदु म्हटले जाते. ही प्रथम मात्रा असून ती ८ बिंदूंची आहे. द्वितीय मात्रा शुक्ति ही मध्यम मात्रा ३२ बिंदूंची आणि तृतीय मात्रा उत्तम मात्रा पाणिशुक्ति ६४ बिंदूंची आहे. याप्रमाणे द्रव, स्नेह यांचे मापनार्थ बिंदु प्रमाणाची योजना प्राचीन काली करण्यात येत असे.

- द्रवयुमान -
८ बिंदु = १ शाण
३२ बिंदु = १ शुक्ति
६४ बिंदु = १ पाणिशुक्ति
- कुडवपात्र -
मृदवृक्षवणुलोहाद्यैर्भाण्डं यच्चतुरङ्गुलम्।
विस्तीर्णं च तथोच्चं च तन्मान कुडवं वदेत् ॥
शा.स.पू.ख. २-३५

शारांगधराचार्यांनी द्रवांच्या मापनार्थ कुडवपात्राचे वर्णन केले आहे. मृत्तिका, काष्ठ, बांबू, लोहादि धातूंपासून चार अंगुल उंच, चार अंगुल रुंद व चार अंगुल खोल गोलाकार पात्र तयार करून त्याचा द्रव मापनार्थ उपयोग केला जातो, त्याला कुडवपात्र असे म्हणतात.

- पाय्यमान -
यवोद्वैरङ्गुलमष्ट सडड्यैः।
लीलावती परिभाषा ४
- अष्टौ यवमध्या अंगुलम्। मध्यमस्य पुरुषस्य
मध्यमाया अंगुल्या मध्यम प्रकर्षो वाऽङ्गुलम्।
कौटील्य

अंगुष्ठे सकनिष्ठे स्याद्विगात्सिद्धिर्वाशाङ्गुलः ।

प्रकाष्ठे विस्तृतकरे हस्तमुष्ट्या तु बद्ध्या ॥

स रत्निः स्यादरत्निस्तु निकनिष्ठेन मुष्टिना ।

व्यामो बाह्वेः सकरयोस्तयोस्त्रियान्तरम् ॥

अमरकोष

संदीकडून एकमेकांशी जोडले असता	८ यवांचे होणारे अंतर	= १ अंगुल
२ अंगुल		= १ तम्
६ तम्		= १ वीत
२ वीत		= १ हस्त
४ हस्त		= १ दंड
२५० दंड		= १ अर्धकोस
२ अर्धकोस		= १ कोस
४ कोस		= १ योजन

आयुर्वेदीय फार्माकोपिआ समितीद्वारे मान्य पाय्यमानांचे परिवर्तित आधुनिक मेट्रीक स्वरूप -

प्रथोक्त पाय्यमान	इंचस्वरूप	मेट्रीक स्वरूप
यवोदर	३/४ इंचवा १/८ भाग	०.२४ सेंटीमिटर
अंगुल	३/४ इंच	१.९५ सेंटीमिटर
वीतस्ती	१ इंच	२.२५ सेंटीमिटर
अरत्नी	१.६ १/२ इंच	४१.९१ सेंटीमिटर
हस्त	१८ इंच	४५.७२ सेंटीमिटर
गृहस्ता/राजहस्ता	२२ इंच	५५.८८ सेंटीमिटर
व्याम	७२ इंच	१८२.८८ सेंटीमिटर

कालमान

औषधी निर्माण व व्याधिविहितसेकरिता ज्याप्रमाणे पौतव द्रव्ये, पाय्यमान हे मानप्रकार उपयुक्त आहेत त्याच प्रमाणे कालमान हे देखील अतिशय महत्त्वपूर्ण आहे. औषधीनिर्माणाने वेळी संस्कारार्थ काल, औषधी निर्माण काल आदि आणि रूग्णविक्रित्सा प्रसंगी औषध योजनेकरिता कालमानाचा उपयोग होतो. चूर्णांचा सर्वाथता कालावधी २ महिने, दौन प्रहर दोलायत्राद्वारे स्वेदन, अभुक्तकाली औषध सेवन, औषधसेवनकाल आदिस्थानी कालमान उपयुक्त आहे.

प्राचीन कालमान

आयु फार्माकोपिआ मान्य

आधुनिक तास -मिनीट-सेकंद-स्वरूप

२ क्षण = १ लव		= ४.६६ सेकंद
२ लव = १ निमेष		= २४ मिनीट
३ निमेष = १ काष्ठा		= २ मिनीट २० सेकंद
१ घटी		= ४८ मिनीट
३० काष्ठा = १ कला		= २४ तास = १ दिवस
३० कला + ३ काष्ठा = १ मुहूर्त		= २४ तास = १ दिवस
३० मुहूर्त = १ अहोरात्र		= १५ दिवस
१५ अहोरात्र = १ पक्ष		= ३० दिवस/१ महिना
२ पक्ष = १ मास		= ६० दिवस
२ मास = १ ऋतू		= ६ महिने
३ ऋतू = १ आयन		= १२ महिने/१ वर्ष
२ अयन = १ संवत्सर		= ५ वर्ष
५ संवत्सर = १ युग		= १ वर्ष
देवांचे १ अहोरात्र		= १ वर्ष
पितरांचे १ अहोरात्र		= १ महिना

इतिहासे उपयुक्त - औषधीनिर्माणार्थ मानांचा उपयोग

- कच्चा औषधी द्रव्यांच्या विशिष्ट मात्रेमधील संग्रहार्थ
- औषधीकर्त्यामध्ये सुयोग्य मात्रेमध्ये द्रव्यांची योजना करण्यासाठी
- औषधी निर्दिष्टमधील द्रव्यांचे मान, अग्निसंस्काराचा कालावधी आदीचे मापनार्थ, औषधी कर्त्यांचा निर्माणकाल आदिप्रसंगी
- औषधीनिर्माणविषयक यंत्र, पुट, उपकरणे आदिमधील विशिष्ट प्रमाण प्रसंगी मानाचा उपयोग केला जातो.
- एकल व संयुक्त औषधी कर्त्यामधील घटक द्रव्यांचे सुयोग्य प्रमाणात एकत्रीकरण व संयोगीकरण, भावना द्रव्यांचे मापनार्थ आदी.
- औषधीकर्त्यांची विशिष्ट प्रमाणांमध्ये बांधणी (फॅक्ट्री)
- औषधीमात्रा, अनुपान, कालादींचे मापनार्थ मानाचा उपयोग केला जातो.
- विक्रित्तसार्थ मानांचा उपयोग
- औषधी कर्त्यांची व्याधिनाशनाार्थ विशिष्ट मात्रेमधील योजना करण्याकरिता,
- औषधसेवनकालामध्ये औषध योजण्याकरिता,
- अन्न, औषध, पथ्य, अनुपानादिचे योजावयाचे प्रमाण,
- पंचकर्मामधील बस्ति, नस्य, रक्तमोक्षण, स्वेदन, स्नेहनकाल आणि त्यांच्या मात्रा इ. करिता मानांचा उपयोग करण्यात येतो.

शुष्कार्द्रव्य ग्रहण नियम

औषधी कल्यांचे निर्माण करत असताना औषधीद्रव्ये शुष्क वा आर्द्र अवस्थेमधील घेण्यात येतात. शुष्क व आर्द्र औषधी द्रव्ये औषधी कल्याणार्थं योजण्याबाबतच्या नियमांचा समावेश या प्रकरणामध्ये होतो.

शुष्क नवीन यद्रव्यं योज्यं सकलकर्मसु ।

आर्द्रं च द्विगुणं युञ्जादेष सर्वत्र निश्चयः ॥

शा.स.पू.ख. १-४६

चूर्ण, न्वाथ आदी सर्व प्रकारचे कल्पनिर्माणाकरीता शुष्क आणि नवीन (वीर्यवान, ताजी) औषधी द्रव्यांची योजना करावी. परंतु जर शुष्क द्रव्य उपलब्ध नसेल तर त्याच्या स्थानी आर्द्र द्रव्याचा प्रयोग करावयाचा असेल तर ते आर्द्रद्रव्य शुष्क द्रव्याच्या दुप्पट प्रमाणात घ्यावे हा सिद्धांत नियम सर्वत्र निश्चयपूर्वक लागू होतो.

शुष्कद्रव्यस्य या मात्रा आर्द्रस्य द्विगुणमता ।

शुष्कस्य गुरुतीक्ष्णत्वात् तस्मादर्धं प्रयोजयेत् ॥

भै.र. परिभाषा प्रकरण ४-१३

शुष्क द्रव्यांचे स्थानी औषधी पाठामध्ये जी द्रव्ये आर्द्र स्वरूपामध्ये घ्यावयाची आहेत अशी द्रव्ये शुष्क द्रव्यांच्या प्रमाणपैक्षा दुप्पट प्रमाणात घ्यावीत. शुष्क द्रव्य ही गुरू व तीक्ष्ण अर्थात वीर्याधिक्य स्वरूपाचे असते. त्याच्या तुलनेमध्ये आर्द्र द्रव्यांमधील कार्यकारी अंश लघू, अल्प, मृदु स्वरूपात असतात म्हणून असे द्विगुण प्रमाण वर्णन केले आहे.

शुष्कं द्रव्येष्विदं मानमेवमादि प्रकीर्तितम् ।

द्विगुणं तद् द्रव्येष्विदं सद्यश्चेवोद्धृतेषु च ॥ च.क. १२-९८

औषधी कल्यांच्या पाठामध्ये शुष्क द्रव्ये त्यांच्या निर्देशित मात्रेमध्ये घ्यावीत त्यांच्या स्थानी आर्द्र, सद्योद्धृत्य द्रव्ये घ्यावयाची असल्यास दुप्पट प्रमाणात घ्यावेत.

शुष्काणाम् इदं मानम् आर्द्राणां च द्विगुणमिति ।

सु.चि. ३१-७

द्विगुणं योजयेदर्द्रां कुड्बवादि तथा द्रवम् ॥

अ.च.क. ६-२३

शुष्कमेयेत्विदं मानं द्विगुणं द्रवार्द्रयोः ।

अ.सं.क. ८-७५

याप्रमाणे वाभट व सुश्रुताचार्यानीही द्वैगुण्य वर्णन केले आहे.

सदैव आर्द्र योजावयाची औषधी द्रव्ये -

- गुडुची कुटजो वासा कुष्मांडच शतावरी ।

अश्वगंधासहचरो शतपुष्पा प्रसारणी ॥

प्रयोक्तव्या सदैव आर्द्रा द्विगुणा नैव कारयेत् ॥ शा.स.पू.ख. १-४५

- गुडुची कुटजो वासा कुष्मांडश्च शतावरी ।

अश्वगंधा सहचरो शतपुष्पा प्रसारणी ॥

पटोलं च तथा निम्बं बला नागबला तथा ।

पथ्या पुनर्नवा चैव विदारी चंद्रवारुणी ॥

पलकषा तथा छत्रा केतकीचेति विंशतिः ।

कदाचित्युष्का गृह्यते क्रियन्ते द्विगुणानच ॥

वृद्धवैद्याधार

वासानिम्बपटोलेकेतकीबलाकुष्मांड केतवीरी ।

वर्षाभू कुटजाश्वगंधसहितास्ताः पूतिगन्धामृताः ॥

मासं नागबला संहचरपुरौहिंवाद्रिके नित्यशः ।

ग्राह्याःस्तदक्षणेमेव न द्विगुणता ये चेक्षुजाता गणाः ॥

भै.र.परि. प्र. ४-१४

- वासाकुटजकूष्माण्ड शतपुष्पासहामृता ।

प्रसारित्यश्वगन्धा च नागख्यतिबलाबलाः ॥

नित्यमात्रं प्रयोक्तव्या न तासां द्विगुणा भवेत् ॥

परिभाषाप्रदिप १-४७

- वास्तुकुटज गुडुचीवासाकूष्माण्डादिशतपत्री ।

इत्यादि तु नित्यार्द्र गुणवच्छुष्कं यदा तदा द्विगुणम् ॥ राजनिघंटु धरण्यादि ४९

गुडुची, कुटज, वासा, कुष्मांड, शतावरी, अश्वगंधा, सहचर, शतपुष्पा (बडीशेप), प्रसारणी (कंटकारी),

निम्ब, पटोल, केतकी (केवडा), बला, नागबला, पथ्या (हरीतकी), पुनर्नवा, विदारीकंद, पलकषा (गुगुळ)

छत्रा (शतपुष्पा), हिंगु, आर्द्रक, इक्षुविकार, इक्षुणातील द्रव्य, कुमारी, अतिबला, महाबला, हस्तीकर्ण,

गोरखमुण्डी, चन्द्रवारुणी, वास्तुक (चाकवत), तण्डुलक, इन्दीवरी (शतावरी) वर्षाभू (पुनर्नवा), मास

(मासरोहिणी), शतपत्री (बाळंतशेपा) उपरोल्लेखित द्रव्ये नेहमी आर्द्र स्वरूपातच वापरावीत ही द्रव्ये पाठामध्ये

उल्लेख करण्यांत आलेल्या प्रमाणान्या दुप्पट घेण्याची आवश्यकता नाही. या द्रव्यांत आर्द्र अवस्थेमध्ये विशेष

गुण जाणवतात. आर्द्र द्रव्य द्वैगुण्याबाबतची ही अपावाद असणारी द्रव्ये होत.

सदैव पुराण घ्यावयाची द्रव्ये -

- नवान्येव हि योज्यनि द्रव्याण्यखिलकर्मसु ।

विनाविडंगकृष्णाभ्यां गुडधान्याज्यमाक्षिकैः ॥

शा.स.पू.ख. १-४४

विडंग, पिंपळी, गुड, धान्यक, घृत व मधु या द्रव्याव्यतिरिक्त सर्व प्रकारची वनस्पतीद्रव्ये औषधीकर्मार्थ

सदैव नवीनच ग्रहण करावीत.

- द्रव्याण्यभिनवान्येव प्रशस्तानिक्रियाविधौ ।
ऋते पृतगुडक्षौद्रधान्यकृष्णाविडंगकम् ॥

भै. र. परिभाषा - ४-१११९

विडंग, पिपली, गुड, धान्य क्षौद्र (मध), पृत ही द्रव्ये पुराण असताना विशेष लाभप्रद ठरतात म्हणून ही पुराणस्वरूपातीलच औषधी निर्माणार्थ योजावीत. पुराण म्हणजे एक वर्ष जुनी,

पुराण गुड सुपाच्य, लघु, पथ्यकर, अनभिष्यदी, दीपन, पुष्टीकारक, पित्तनाशक, मधु, वृष्यकर, वातनाशक व रक्तवर्धक असतो. नवीन धान्य गुरू व कफकारक असते तर एक वर्ष जुने धान्य पथ्यकर, लघु व हितकारक ठरते.

नवीन मधु पुष्टीकारक, सर, श्लेष्मावर्धक असून पुराण मधु रक्ष मेदनाशक व लेह्यन करणारा आहे.

- विडंग पिपली क्षौद्र सर्पिरचाप्यनर्वाहितम् ।
शेषमन्यत्वाभिनवं गुह्यायात दोषवर्जितम् ॥

सु. सू. ३६-८

विडंग, पिपली, क्षौद्र व पृत ही नवीन घेऊ नयेत शेष सर्व द्रव्ये दोषरहित व नवीन घ्यावीत.

- सर्वाणिचाद्राणि नवौषधानि सुवीर्यवन्तीति वदन्ति धीराः ।
सर्वाणि शुष्काणि तु मध्यमानि शुष्काणि जीर्णांनिच निष्कलानि ॥

राजनिघंटु धारण्यादि ४८

सर्व आर्द्र व नवीन द्रव्ये सुवीर्यवान असतात. सर्व शुष्क द्रव्ये मध्यम वीर्यात्मक असतात आणि जीर्ण (अतिपुराण) द्रव्ये निष्कल ठरतात.

नवीन = नवानि संवत्सराभ्यन्तराणि ।

वनस्पती द्रव्ये तोडून, आहाराण करून आणले नंतर एक वर्षांपर्यंतचा कालावधीमध्ये ती नवीन मानली जातात.

पुराण = पुराणत्वं तु संवत्सरादुपरि ।

वनस्पतिज, प्राणिज द्रव्ये, आहाराण केल्यानंतर एक वर्षानंतरच्या कालानंतर पुराण समजली जातात.

याप्रमाणे औषधी द्रव्याचे नव पुराणत्व यांचा काल, शुष्क व आर्द्र स्वरूपामध्ये योजावयाची औषधी, द्रव्ये, त्यांचे प्रमाण, सदैव, आर्द्र योजावयाची द्रव्ये, पुराण स्वरूपातील योजावयाची औषधी द्रव्ये यांचे वर्णन विविध ग्रंथांमध्ये स्पष्ट करण्यात आले आहे. औषधीकल्प निर्माणार्थ उपरोक्त घटकांचा विचार महत्त्वपूर्ण ठरतो.

औषधी द्रव्याणां ग्राह्याग्राह्यत्वम्

औषधी कल्पनांच्या निर्माणकारिता प्रमुख उपादान द्रव्यांपैकी एक वनस्पतिज द्रव्ये आहेत. जी औषधीद्रव्ये औषधीकल्प निर्माणार्थ घेण्यासाठी योग्य असतात त्यांना ग्राह्य औषधी द्रव्ये आणि जी औषधीद्रव्ये औषधी कल्पनिर्माणकारिता घेण्यास अनुपयुक्त असतात त्यांना औषधीद्रव्यांचे अग्राह्यत्व मानले जाते.

ग्राह्य औषधीद्रव्ये

- तत्र देशे साधारणे जांगले वा यथकालं शिशिरातप पवनसलिलसैविते समे शुचौ प्रदक्षिणोदके श्मशान वैत्यदेवयजनगार सभारवधारांम वल्मीकोष विरहिते कुशरोहिषास्तीर्णे स्त्रियधुकृष्णमधुप्रातिके वा सुवर्णवर्ण मधुस्मृतिके वा मृदावफालकृष्टेऽनुपहतरेऽर्बलवतैः दुर्भैरौषधानि जातानि प्रशस्तये । तत्र यानि कालजातान्युपपातसम्पूर्ण-प्रमाण रसवीर्य गन्धानि कालातपानिसलिल पवनजन्तुभिःपुपहतगन्ध लणैरस्पर्शप्रभवाणि प्रत्यग्राप्युदीच्यां दिशि स्थितानि ।

च. क. १-९-१०

औषधी कल्पामध्ये योजावयाची औषधी द्रव्ये ही -

- साधारण वा जांगल देशोत्पन्न असावीत.
- स्वकालामध्ये - यथकाली उत्पन्न झालेली असावीत.
- उत्तम भूमि, स्थानामध्ये ती उत्पन्न झालेली असावीत.
- गंध वर्ण रसादि घटक गुणतया आलेली असावीत.
- काल, आतप, अग्नी, जल, वायु, कृमी, जीवजन्तु आर्दीद्वारे अनुपहत (अबाधित) असावीत.
- त्या वनस्पतीचे उत्तम गुणयुक्त प्रयोज्य अंग असावे.
- गन्ध, वर्ण, रस, प्रभाव नष्ट न झालेला.
- उत्तरदिशा स्थित औषधीद्रव्ये औषधार्थ ग्राह्य आहेत (उदीच्या दिशिस्थितानि).
- अत्युत्कृल जल, स्थान उत्पन्न झालेली असावीत.
- जी औषधीद्रव्ये शुद्ध स्वरूपातील असून शरीरदोष व विकारांचा नाश करणारी आहेत, यानी उत्पन्न न करणारी अशी औषधी द्रव्ये औषधीकल्प निर्माणार्थ प्रशस्त, ग्राह्य आहेत.

- औषधग्राहणाय परीक्षेत । तस्यां जातमपि कृमिविष शस्त्रातपपवनदहनताय

संबाधमार्गैरुपहतमेकरसं पुष्ट पृथ्व्याढमूलमुदीच्यां औषधामाददीत ॥ सु. सू. ३६-३

जी औषधीद्रव्ये कृमी, विष, शस्त्र, आतप, वायु अग्नी तसेच जल आदींनी विकृत झाली नाहीत, अपवित्र, मलिन स्थानामध्ये उत्पन्न झाली नाहीत, ज्यांची मुळे जाड व भूमीमध्ये खोलवर गेली आहेत, रस-वीर्य-गुण-वर्ण-गन्धादि घटक सुयोग्य प्रमाणामध्ये त्या वनस्पती द्रव्यांत युक्त आहेत आणि जी वनस्पती द्रव्ये अनुकूल ऋतुमध्ये उत्पन्न झाली असतील अशी द्रव्ये औषधार्थ योजावीत.

- धन्ये साधारणे देशे समे सन्मृतिके शुचौ । श्मशानवैत्याय तनश्चभ्रवन्मीकवर्जिते ॥

मुदीप्रदक्षिणजले कुशरोहिषसन्तुते । अफालकृष्टेऽनाक्रान्ते पादवैर्बलवतैः ॥

शस्तये भेजं जातं, युक्तं वर्णरसादिभिः । जन्तुजगंधं दवात्तधमवित्गंधं च वैकुनैः ॥

भूतैरखलायातपान्याद्यैर्यथाकालं च सेवितम् । अवगाढ महामूलमुदीर्वां दिशामाश्रितम् ॥

अ. ह. क. ६-१-४

- जी औषधी द्रव्ये (धन्व) जांगल वा साधरण देशामध्ये उत्पन्न झाली आहेत.
- पवित्र, स्वच्छ, समतल, सुपीक उत्तम मृत्तिका असणाऱ्या स्थानामध्ये उगावली आहेत.
- अनुकूल जलस्थानोत्पन्न असणारी
- ज्या स्थानामध्ये कुश, रोहिष तृण उत्पन्न झाली आहेत अशा स्थानामध्ये उत्पन्न झालेली.
- वट, पिंपळ अशा मोठ्या वृक्षांच्या छायेमध्ये न वाढलेली,
- वर्णरसादीनी युक्त, पत्रपुष्पफलादिनी युक्त असणारी,
- वनाग्निद्वारे विदाध न झालेली
- भूमीमध्ये खोलवर गेलेले व पुष्ट असे मूळ असणाऱ्या वनस्पतांची औषधी कल्प निर्माणार्थ योजना करावी.

- विगन्धेनपरामृष्टमविपन्नं रसादिभिः ।

नवं द्रव्यं पुराणं वा ग्राह्यमेव विनिर्दिशेत् ॥

सु.सू. ३६-१५

विकृत गंधाने अदूषित, रसादींमध्ये विकृती उत्पन्न न झालेली औषधी द्रव्ये औषधार्थ घेण्याकरिता योग्य ग्राह्य जाणावीत.

- शब्द स्पर्शस्पर्श गन्धवदेशं नवम् ।

अजधमविवृद्धं च द्रव्यं गुणवदुच्यते ॥ का.खि. ३-३०

शब्द, स्पर्श, रस, रूप, गंधादिनी, उत्कृष्ट, साधारण देशात्पन्न, नवीन, कृमि कीटकांद्वारे अदूषित व अविदाध औषधिद्रव्य गुणवान. ग्राह्य आहेत.

- प्रशस्तदेशे सञ्जातं प्रशस्तेऽहनि चोद्धृतम् ।

अल्पमात्रं बहुगुणं गन्धवर्णरसान्वितम् ॥

दोषघ्नमलानिकरमधिकं न विकारि यत् ।

समीक्ष्य काले दत्तं च भेषजं स्याद् गुणावहम् ॥

भा.प्र. ६-११-१२

जे औषधी वनस्पतिद्रव्य प्रशस्त देशा (स्थान) मध्ये उत्पन्न झाले असेल आणि चांगल्या दिक्शी वृक्षांस हानी न पोचवता उद्धृत काढून आणले आहे, थोड्या मात्रेमध्ये जोडल्यानंतर मोठे गुणवान असणारे, ज्याचा गन्ध-वर्ण-रस स्वाभाविक गुणयुक्त असेल, जे दोषनाशक ग्लानी उत्पन्न न करणारे, विकार उत्पन्न न करणारे, कालविकाराने दिले असता गुणावह ठरते ती औषधीद्रव्ये ग्राह्य आहेत.

अग्राह्य औषधीद्रव्ये -

- वल्मीककुत्तितानपूरमशानोषमार्गजा ।

जन्तुवाह्निहिमव्याप्ता नौषध्यः कार्यसिद्धिदाः ॥ शा.स.पू.ख. १-५८

वल्मीक (वारूळ), कुत्तित (बीभत्स) स्थान, अनुपस्थल (दलदलीचे स्थान) मशान व उर (खडकाळ प्रदेशात्पन्न) आणि मार्गज पायवाट पादचारी मार्ग स्थानोत्पन्न अशी औषधी वनस्पति द्रव्ये औषधीकल्प निर्माणार्थ अग्राह्य आहेत. अशा द्रव्यांची औषधार्थ योजना करू नये.

- फलेषु परिपक्वं यद्गुणवत्तदुदाहृतम् ।
बिल्वादन्यत्र विशेषमामं तद्धि गुणाधिकम् ॥
व्याधीतं कृमिजुष्टं च पाकातीतमकालजम् ।
वर्जनीयं फलं सर्वमपर्याप्तमेव च ॥
- फलं हिमाग्नि दुर्वातव्याल कीटादिदूषितम् ।
अकालजं कुभूमिजं पाकातीतं न भक्षयेत् ॥

सु.सू. ४६-२०९-२१०

भा.प्र. आम्रादिफलवर्ग

औषधी द्रव्यांची फले ही परिपक्व घ्यावीत, मात्र ती अपक्व वा अत्यधिक पक्व नसावीत. बिल्वफळ केवळ अपक्व अवस्थेमध्ये गुणकारी असण्याने ग्राह्य समजावे. बाधित, कृमिसंसर्ग झालेली, अकाल उत्पन्न, शीतता, अग्नी, दुर्वात, प्राणी, कृमिकीटकांद्वारे दूषित झालेली कुभूमिमध्ये उत्पन्न व अतिपाक झालेली औषधी वनस्पतींचे फळे अग्राह्य आहेत.

- फलेषु सरसं यत्स्याद् गुणवत्तदुदाहृतम् ।

द्राक्षबिल्वशिवाम्बुदीनां फलं शुष्कं गुणाधिकम् ॥

भा.प्र. आम्रादिफलवर्ग

औषधी वनस्पतींचे सरस (रसदार) फल गुणयुक्त आहेत. मात्र द्राक्षा, हरीतीकी यांचे फल शुष्क अवस्थेमध्ये अधिक गुणकारी असल्यामुळे ती शुष्कावस्थेत जोडावीत.

- कर्कशं परिजीर्णं च कृमिजुष्टमदेशजम् ।

वर्जयेत् पत्रशाकं तद्यदकालं विरोहि च ॥

सु.सू. ४६-२१७

कर्कश-खरस्पर्शी, परिजीर्ण-पुराण पीताभ, कृमिजुष्ट (कृमिकीटक यांचे द्वारा भक्षित), अदेशज (अनुचित देशोत्पन्न), अकाल (अकाली उत्पन्न) विरोहि (अंकुरलेली) आणि पत्रशाक यांचा त्याग करावा. ती अग्राह्य समजावीत. मुटु परिपक्व, निर्दोष, अनुकूल, देशकाल उत्पन्न व सरस शाक ग्रहणीय आहे.

- बालं ह्यनार्तव जीर्णं व्याधीतं कृमिभक्षितम् ।

कन्दं विवर्जयेत् सर्वथो वा सम्यक् न रोहिति ॥ सु.सू. ४६-३१२

बाल (अपक्व), ऋतुशिवाय (अकालउत्पन्न) पुराण, व्याधिप्रस्त, कृमिभक्षित सम्यक् न उत्पन्न झालेले कन्द औषधार्थ अग्राह्य आहेत.

- हिमनलोष्ण दुर्वातव्यालालादि दूषितम् । जन्तुदुष्टं जले मनमभूमिजमार्तवम् ॥

अन्यधान्ययुतं हीनवीर्यं जीर्णतयाऽपि च । धान्यं त्यजेतथा शाकं रुधं सिद्धमकोमलम् ॥

अ.सं.सू. ७-२०७-२०८

जे धान्य शैत्य, अग्नी, उष्ण, दुर्वात (दुष्ट वायु), व्याल (सर्प) आदींच्या लोळने दूषित, जन्तुदुष्ट, जलामध्ये बुडून दुष्ट झालेली, अप्रशस्त भूमीमध्ये उत्पन्न, अकाल ऋतूमध्ये उत्पन्न, विजातीय, अन्य धान्य युक्त, अति

पुराणत्वाने हीन वीर्य झालेले अशा धान्यांचा कदापि प्रयोग करू नये. जे शाक रक्ष, विद्रु, अकोमल आहे त्यांचा त्यागा करावा.

अति उष्याने कोळपलेली. मृतकृमिकीटक असणारी, विषारी व दूषित वायुबाधित औषधीद्रव्ये अग्राह्य समजावीत.

औषधी द्रव्यांचा संग्रह संचयविधी

औषधी कल्यांच्या निर्माणकारिता वीर्यवान परिपुष्ट औषधी वनस्पतिज द्रव्यांची आवश्यकता असते. सर्वत्र वनस्पतिज औषधी द्रव्ये सर्वदेशीय उपलब्ध नाहीत. तसेच आवश्यकतेनुसार ती प्रत्येक वेळी तात्काल उपलब्ध होऊ शकत नाहीत. याशिवाय औषधी द्रव्यांचे विविध प्रयोज्य अंग तत् व वनस्पतीद्रव्यांच्या जीवनचक्रानुरूप विभिन्न ऋतू व कालमध्ये प्राप्त होते. याकारिता अशी विशिष्ट प्रयोज्य अंग त्या कालमध्ये संग्रहित करणे गरजेचे असते. आर्द्र स्वरूपातील औषधी प्रयोज्य अंग वनस्पति द्रव्यापासून प्राप्त झाल्यानंतर गोळा करणे म्हणजे औषधी द्रव्यांचा संग्रह होय. असे आर्द्र वनस्पती प्रयोज्यांग शुष्क करून उत्तम विधीद्वारे सुयोग्य संग्रहीत करणे म्हणजे त्यांचा संचयविधी होय. संचयित करण्यात आलेले औषधी द्रव्यांचे प्रयोज्य अंग धुप, धू, कृमी कीटकादींपासून सुरक्षित ठेवणे, (औषधी, कल्यांमध्ये योजना करण्यापर्यंतच्या कालवधीपर्यंत) म्हणजे औषधी द्रव्यांचा संरक्षणविधी होय.

औषधी निर्माणार्थ जी औषधीद्रव्ये उपयुक्त आहेत ती वनस्पतिद्रव्यांपासून तोडून आणणे, आर्द्रावस्थेत उपयोग्य करावयाचा असेल तर ती लगेचच घाजणे. किंवा शुष्कावस्थेमध्ये उपयोग्य करावयाचा असेल तर त्यांचा सुयोग्य संचय करून ठेवणे आणि औषधी निर्माण कार्यामध्ये उपयोग्य करण्यापर्यंतच्या कालवधीपर्यंत सुरक्षित ठेवणे याबाबत काही विशिष्ट शास्त्रीय विधि वर्णन करण्यांत आले आहेत. त्या सर्वांचा समावेश या प्रकरणामध्ये होतो. प्राचीन आचार्य औषधसंग्रहण, संचयानदि कर्म प्रणामित्रांच्या कल्याणार्थ आहे असे मानतात, औषधी निर्माण हे पवित्र कार्याप्रमाणे जाणून औषधी संग्रहाय मुहूर्त, ग्रह, नक्षत्रादींचा विचार केला आहे.

- मङ्गलाचारः कल्याणवृत्तः शुचिः शुक्लवाससाः संपूज्य देवतास्त्रिनीगोब्राह्मणारंभ
कृतोपवासः प्राङ्मुखोऽउद-मुखो वा गृह्णीयात् ॥

च.क. १-१०

- गृह्णीयात्तानि सुमनाः शुचिः प्रातः सुवासरे ।
आदित्य संमुखो मौनी नमस्कृत्य शिव-हृदि ।
साधारण धाराद्रव्यं गृह्णीयादुत्तराश्रितम् ॥

शा.स.पू.ख. १-५६

औषधीद्रव्ये वनस्पतिज द्रव्यांपासून तोडून आणण्यापूर्वी मंगलाचार शुद्ध मन ठेवून, परोपकारवृत्ती-भूतदयाभाव मानमध्ये राहून, शरीर तसेच मन शुद्ध ठेवून-वैराभाव व अहंकार सोडून, रजत वस्त्र धारण करून, देवता, ब्राह्मण गोमाता व अश्विनीकुमारांची पूजा करून, मनोमध्ये त्यांचे ध्यान करून पूर्वमुख वा उत्तरमुख ठेवून

औषधांचे ग्रहण करावे. भारतीय संस्कृतीमध्ये दक्षिणदिशा यम-पितृ दिशा मानली जाते. गावामध्ये स्मशान दक्षिणेकडे असते. इ. कारणानी दक्षिण दिशा निषिद्ध मानून उत्तरेकडील व पूर्व वा उत्तरमुख करून औषधसंग्रहाचे निदेश देण्यांत आले आहेत. प्रातःकाली उठून, स्वस्थचिताने, शुभदिन पाहून, पवित्रतापूर्वक, सूर्यासमोर उभे राहून नमस्कार करावा, मनोमध्ये शिव देवतेचे ध्यान करून मौन भाव ठेवावा आणि साधारण भूमिमध्ये उत्तर झालेली उत्तर दिशा स्थित औषधीद्रव्ये ग्रहण करावीत.

औषधसंग्रहस्थान - पंचमहाभूतात्मक औषधी द्रव्यांची उत्पत्ती, प्राप्ती भूमिपधून होते. जल आणि भूमी अंतर्गत खनिज-क्षार-लवणादी घटकांद्वारे वनस्पतिज द्रव्यांचे पोषण होते. औषधी उत्पत्तिस्थान विशेषाचा वनस्पति द्रव्यांवर एक विशेष परिणाम घडून येतो म्हणून संग्राह्य औषधीद्रव्ये उत्तमभूमिमध्ये उत्पन्न अशीच व्यावीत. अनुप भूमि टाळून साधारणदेशोत्तर औषधग्रहणाचा उल्लेख शांरांगधाराचार्यांनी केला आहे.

- आग्नेयाविध्यशैलाद्याः सौम्यो हिमगिरिर्नतः ।

अतस्तदौषधानि स्युरनुरूपाणि हेतुभिः ।

अन्येष्वपि प्रोहन्ति वनस्पूवनेषु च ॥

शा.स.पू.ख. १-५५

विंध्यादि पर्वतांवर उत्तर झालेली औषधीद्रव्ये उष्णवीर्यत्मक असतात. हिमवत् पर्वतावर उत्तर औषधीद्रव्ये ही शीतवीर्यत्मक असतात. औषधी द्रव्ये ज्या भूमिमध्ये उत्पन्न होतील तसे भूमिनुरूप गुण त्यांच्यामध्ये येतात. औषधी द्रव्ये केवळ पर्वतोत्पन्न नसून ती वन-जंगलामधून व उपवन (बगीचादी) येथेही उगावतात. त्या त्या स्थानातून ती संग्रहित करावीत.

औषधशास्त्रव्य संग्रहकाल

जी औषधी द्रव्ये सौम्य (मधुर, तिक्त, कषाय, रसात्मक) असतील ती सौम्यऋतुमध्ये (वर्षा, शरद, हेमन्त) संग्रहित करावीत. जी औषधी वनस्पतिज द्रव्ये आग्नेय (कटु, अम्ल, लवणरसात्मक) असतील ती आग्नेय ऋतुमध्ये (वसंत, ग्रीष्म, शिशिर) ऋतुमध्ये घ्यावीत. सौम्य ऋतुमध्ये संग्रहित करण्यामुळे ती अतिमधुर, न्निध व शीत गुणात्मक ठरतात तर आग्नेय औषधी द्रव्ये अनी गुणाधिक भूमिपधून व आग्नेय ऋतुमध्ये संग्रहित करण्यामुळे अति कटु, रक्ष व उष्णगुणात्मक होतात. समान गुणात्मक भूमिपधून व समानगुणात्मक ऋतुमध्ये घेतलेली औषधी द्रव्ये ही अव्यापन्न अधिक रसात्मक व बलवान वीर्यशाली असतात.

- संदर्भ च.क. १, सु.सू. ३६

- शारदखिलकार्यार्थं ग्राह्यं सरसमौषधम् ।
विकेवमगार्थैव वसन्तान्ते समाहरेत् ॥

शा.सू.पू.ख. १-५९

शांरांगधाराचार्यांच्या मते वसन्त व विरेचन कर्माकारिता व्यावयाची औषधीद्रव्ये वसन्तऋतूच्या शेवटी (फेब्रु-मार्च) ग्रहण करावीत आणि या शिवाय चिकित्सेतील सर्वप्रयोग कर्मासौदी शारदऋतुमध्ये सरस (ताजी) औषधीद्रव्ये संग्रहित करावीत. शारदऋतु (नोव्हें. डिसे) मध्ये औषधी वनस्पती रसाने परिपूर्ण असतात म्हणून वसन्त विरेचनाशिवाय चिकित्सेमधील इतर सर्व कर्माकारिता शारदऋतुमध्ये औषधी सकलनाथी वर्णन केले आहे.

याप्रमाणे औषधी द्रव्यांच्या संग्रहार्थ सामान्यकाल आचार्यानी वर्णन केला असून औषधी द्रव्यांच्या अंगप्रत्यंगाधारित विशेष ऋतु-कालाचे वर्णन पुढीलप्रमाणे आढळते

औषधीद्रव्य अंगग्रहणकाल

मूलानि शिशिरे ग्रीष्मे, पत्रं वर्षावसन्तयोः ।
कन्दानि शरदि क्षीरं, यथर्तु कुसुमं फल्म ।
हेमन्ते सारमोषध्या, गृहणीयात् कुशलोभिषक् ॥

भै.र. ४-५९

- तेषां शाखापलाशमचिप्ररूढं वर्षावसन्तयोग्राहं ग्रीष्मे मूलानि शिशिरे वा शीर्णं प्ररूढ पर्णानि,
शरदि त्वक् कन्दक्षीराणि, हेमन्ते साराणि यथर्तु पुष्पफलमिति ॥

च.क. १-१०

वरकाचार्यानी औषधी वनस्पती द्रव्यांच्या विशिष्ट अंगवयवांचा संग्रह विशिष्ट ऋतूमध्ये करावा असे निर्देशित केले आहे.

औषधीद्रव्यअंगवयव

- १) मूल
- २) पत्र
- ३) शाखा
- ४) पुष्प
- ५) फल
- ६) सार
- ७) त्वक्
- ८) कांड
- ९) क्षीर, कन्द
- १०) पंचांग

संग्रहार्थकाल

- ग्रीष्म - शिशिरऋतु
वर्षा - वसन्तऋतु
वर्षा - वसन्तऋतु
यथाऋतु
यथाऋतु
हेमन्तऋतु
शरदऋतु
शरदऋतु
शरदऋतु
- शरद (राजनिघंटु)

ग्रीष्ममूलानि शिशिरे वेति कथनेन यान्वाप्नोयानि तेषां मूलानि ग्रीष्मे,
यानि सौम्यानि तेषां मूलानि शिशिरे ग्राह्याणीति व्यवस्थां सूचयति ।

च.क. १-१० चक्रपाणी टीका

उष्ण वीर्यात्मक औषधी द्रव्यांच्या मूलांचा संग्रह उष्णऋतु ग्रीष्मामध्ये आणि शीत वीर्यात्मक औषधी द्रव्यांच्या मूलांचा संग्रह शिशिर ऋतूमध्ये करावा. असे चक्रपाणी आचार्यानी आपल्या टीकेमध्ये स्पष्ट केले आहे.

ज्या कालामध्ये, ऋतूमध्ये औषधी वनस्पती द्रव्यांचे रस, वीर्य, गुण, गन्ध, आकृती आदि घटक परिपूर्ण व परिपुष्ट झालेले असतील तो काल त्या औषधी द्रव्यांचा, प्रयोज्य अंगप्रत्यंगाच्या संग्रहाचा सुयोग्य काल होय. औषधीद्रव्यांचे सर्वगुण, सवर्षीय, संपन्न अंगवयव, विशेष कार्यकारी वीर्यांश स्थिर झाल्यानंतर, औषधी बलसंचय सर्वोच्च असताना आणि व्याधिनाशक सामर्थ्य सर्वोत्तम असताना संग्रहित करावीत. विशेष ऋतूमध्ये व कालामध्ये

औषधी द्रव्ये वीर्यवान, कार्यकारी अंशांनी सर्वाधिक परिपूर्ण असतात. तोच कालावधी त्या त्या औषधी द्रव्यांचा, प्रयोज्य अंगांचा श्रेष्ठ संग्रहकाल जाणावा. या कालापूर्वी वीर्यवान कार्यकारी अंश अपक्व रूपांमध्ये तर या कालावधिपरचात ती विघटित स्वरूपाची असतात असे जाणवते. म्हणून औषधसंग्रहकाल महत्त्वपूर्ण ठरतो.

औषधीद्रव्य अवयव संग्रह

अतिस्थूलजटा याः स्युस्तासां ग्राह्यास्त्वचो बुधैः ।
गृहणीयात् सूक्ष्ममूलानि सकलान्यपि बुद्धिमान् ॥
न्यग्रोधादेः त्वचो ग्राह्याः सारः स्याद् बीजकादितः ।
तालीसादेश्च पत्राणि फलं स्यात् त्रिफलादितः ॥
घातक्यादेश्च पुष्पाणि सुबुधैः क्षीरमाहेरत् ।

शा.स.पू.ख. १-६०-६१

ज्या वनस्पतिज औषधी द्रव्यांच्या अतिस्थूल जटा (पुष्पतर, मूल) असतील त्यांच्या त्वक् त्वचेचा संग्रह करावा. आणि जी औषधी द्रव्ये सूक्ष्ममुळाची असतील त्यांच्या संपूर्ण पंचांगाचा संग्रह करावा.

न्यग्रोधादि वनस्पति द्रव्यांच्या त्वचेचे (वल्कल) बीजकादि वनस्पति द्रव्यांच्या सारांचे (मध्यस्थितकाष्ठ) तालीसादि वनस्पति द्रव्यांच्या पत्रांचा, त्रिफलादि वनस्पति द्रव्यांच्या फलांचा

घातक्यादि वनस्पति द्रव्यांच्या पुष्पांचा, सुबुधैदि वनस्पति द्रव्यांच्या क्षीरांचे ग्रहण करावे.

दशमूलातील बृहतपंचमूलांच्या त्वचेचे (वल्कल) आणि लघुपंचमूलातील द्रव्यांचे पंचांग संग्रहित करावे असे टीकाकारांनी स्पष्ट केले आहे. वल्कल संग्रहित करावयाची द्रव्ये उदा- वट, निम्ब, आम्र आदि सूक्ष्ममुळाची पंचांगसंग्रहित करावयाची द्रव्ये - गोक्षुर, कण्टकारी इ.

न्यग्रोधादि - न्यग्रोध (वट) प्लक्ष (पायरी) आम्र, जम्बूक, पीतनक, अश्वत्थ (पिंपळी), निम्ब इ.

बीजकादि - विजयसारा, खदिर, असम, बन्धूक (दुपारीची फूल) बबुल, चन्दन, देवदारू, दारू (दारुहरिद्रा) इ.

तालीसादि - तालीसपत्र, तेजपत्र, पलाश, कुमारी, नागवल्ली, पटोलपत्र, सोनामुळी, जातीपत्र, तुलसीपत्र, पर्णाचतुष्टय, वासापात्र इ.

घातक्यादि - धातकी, कमलपुष्प, लवंग, गुलाब, मोह इ.

त्रिफलादि - हरीतकी, आमलकी, बिभीतक, मरीच, पिंपळी, विडंग, मायफल, त्रियंगु, कंकाल, मदनफल,

जातीफल, कटफल इ.

सुबुधैदि - सुही, अर्क, उदुंबर इ.

निर्वास - हिंगु, गुगुलु, अहिफेन, कंकुष्ठ आदि

कन्द - वाराहीकन्द, विवारीकन्द, सुरणकन्द, हरीद्रा, आर्द्रक, रसोन आदि संग्रहीत करावीत.

- महान्ति येषां मूलानि काष्ठभाणि यानि च ।

तेषान्तु वल्कलं ग्राह्यं न्हस्वमूलानि सर्वशः ॥

भा.प्र. ६-१९

ज्या औषधी द्रव्यांची मूले स्थूल, मोठी असतील आणि अश्वत्थत काष्ठभाग असेल अशा औषधी द्रव्यांची

मूलवर्क (तलकल) औषधार्थं ध्यावीत. सूक्ष्ममूल असणाऽऽया औषधांचे पंचांग औषधार्थं योजाने.

काले अनुकते प्रभातं स्यात् अंगोऽनुकते जटा भवेत् ।

भागेऽनुकते तु सायं स्यात् । शा.स.पू.ख. १-४७

औषधग्रहणार्थं काले अनुकत असल्यास प्रातःकाल, अंग अनुकत असल्यास जटा (मुळ) आणि औषधद्रव्यप्रमाणे अनुकत असेल तर ती समप्रमाणात योजावीत.

औषधीद्रव्यांच्या संव्यवधिधी -

- गृहीत्वा चानुसृणुणवद्भाजनस्थान्यागरेषु प्रागुद्वारेषु निवाताप्रवातैकदेशेषु नित्यपुष्पोपहार बालिकर्मवत्सु, अग्निसलिलोपस्वेद धूम-रजो-मूषक

चतुष्पादमानभिगमनीयानि स्ववच्छन्नानि शिक्येष्वस्यस्य स्थपयेत् ॥ च.क. १-४१

औषधी द्रव्यांचा यथावत संग्रह केल्यानंतर ती त्या त्या औषधी द्रव्यांच्या गुणांच्या अनुकूल गुणयुक्त पात्रांमध्ये त्यांचा संवय करावा. अशी औषध संवय केलेली पात्र पूर्व व उत्तरद्वार असणाऽऽया स्थानांमध्ये ठेवावीत. खेळती हवा असणारी, फुलांद्वारे देवतांचे पूजन करण्यात येणारे, उपहार बालिकर्म केले जाणारे स्थान औषधसंवयार्थं योग्य आहे. ज्या स्थानी अग्नी, जल, उत्सवेद, धूम, धूल, मूषक, चतुष्पाद आदींचा प्रवेश होणार नाही अशा स्थानी उत्तम झोकण, आवरण करून अथवा शिक्य स्थानी लटकवून औषधाचा संग्रह करावा.

औषधी द्रव्यांचा आर्द्रस्थेमध्ये संग्रह केल्यानंतर ती आर्द्रवस्थेत योजावयाची असतील तर लोचच त्याची योजना करावी. औषधी द्रव्ये शुष्कवस्थेमध्ये संवयित करावयाची असतील तर त्या औषधी द्रव्यांच्या स्वभावानुरूप छायाशुष्क, मंद आतपशुष्क वा आतपशुष्क करून घ्यावीत. आर्द्रवस्थेत औषधी द्रव्यांचा उपयोग करण्यापूर्वी ती हवेशिर स्थानी पसरवून ठेवावीत. शुष्क करण्यात आलेली औषधी द्रव्ये त्या त्या गुणानुरूप योग्य अशा पात्रांमध्ये संवयित करावीत. अशी पात्र स्वच्छ व सुयोग्य निर्माण केलेली असावीत. काष्ठपात्र, धातुपात्र, काचपात्र, मुक्तिकापात्र, ज्युटद्वारा वा प्लास्टिकद्वारा निर्मित बॅग, आदी सुयोग्य असावीत. या पात्रांवर विधान (झाकण) असावे. बाह्यवातावरणाच्या प्रभावापासून सुरक्षित ठेवण्याकरिता औषधसंवयपात्र शीत गृह, साधारणगृह आदि स्थानी ठेवावीत. याप्रमाणे औषधी द्रव्यांचा संग्रह हा त्यांच्या अनुरूप गुणांच्या पात्र, स्थान व भेषजागारामध्ये करावा. औषधीद्रव्यांचा संवय करत असताना ती विभिन्न गुणांची असल्यामुळे वेगवेगळी ठेवावीत. एका वा अनेक स्थानांमध्ये अशी औषध संवयपात्रे ठेवावीत.

औषधी द्रव्यांचा संरक्षणविधी

वनस्पतिज औषधी द्रव्ये वृक्षादीपासून आर्द्रवस्थेत तोडून आणल्यानंतर त्यांची औषधीकल्पांमध्ये योजना करण्यापूर्वीचा कालावधी हा औषधी द्रव्यांच्या संरक्षणकाल होय. औषधी द्रव्ये संग्रहित केल्यानंतर सुयोग्य दक्षता घेतली नाही तर ती दूषित, जंतु कुर्मी कीटक संसर्गाबाधित होण्याची शक्यता असते, म्हणून औषधीद्रव्यांचे संरक्षण करणे आवश्यक आहे.

गृहीत्वाचानुसृणुणवद्भाजनस्थान्यागरेषु ।

च.क. १-११

धूमवधिनिलकलेदः सर्वार्तुञ्जनभिद्रुते ।

प्राहयित्वा गृहे न्यय्योद्धिधिनैषधसंग्रहः ॥

सु.सू. ३८-८४

औषधी द्रव्यांचा संग्रह केल्यानंतर त्यांच्या अनुरूप गुणांच्या पात्रांमध्ये, स्थानांमध्ये व भेषजागारामध्ये औषधी द्रव्ये संग्रहित करावीत.

औषधी द्रव्यांचा विधिवत् संग्रह करावा व तत् परचात त्यांचे धूम, वर्षाजल, वायु, क्लेद (आर्द्रता), चतुष्पादशाणी कृमिकीटक यांचेपासून संरक्षण करावे.

वनस्पतिज औषधी द्रव्ये तोडून आणल्यानंतर प्रथम छायाशुष्क वा आतपशुष्क करून घ्यावीत. औषधीद्रव्यांच्या गुणांची हानी-ह्रास होणार नाही अशी सुयोग्य संशोषण, सुकाविण्याची पद्धती योजावी. औषधी द्रव्ये सुकाविण्याकरिता छाया वा आतप याशिवाय अग्नी, वायु, चंद्रकिरण, ओल्हन, इलेक्ट्रीक ड्रायर्स आदिचे साहाय्य घेतले जाते. औषधी द्रव्ये सुकाविण्याकरिता कोणत्याही पद्धतीचा अवलंब करत असताना त्यांचे गुणधर्म नष्ट न होऊ देणे व धूम-धूल कृमिकीटक बाधित न होऊ देणे महत्त्वपूर्ण आहे. औषधी द्रव्ये पूर्ण शुष्क झाल्यानंतरच ती सुयोग्य अशा पात्रांमध्ये भरून ठेवावीत. अर्धशुष्क वा अयोग्यशुष्क औषधीद्रव्यांना जंतुसंसर्ग होण्याची शक्यता असते. औषधीद्रव्ये जर अशिक्षम असतील तरच अशा औषधी द्रव्यांना सुकाविण्याकरिता प्रत्यक्ष अग्नी, ओल्हन, ड्रायर्स आदिचे साहाय्य घेऊन सुकावावे, शुष्क करावे. औषधी वनस्पती द्रव्यांचे पत्र व पुष्प ही छायाशुष्क करण्यात यावीत म्हणजे ती कोळपात नाहीत, त्यांचे वीर्यांश टिकून राहतात व पत्र, पुष्पांचा वर्ण कायम राहतो. सुगंधी व उडनशील तैलयुक्त औषधीद्रव्ये तीव्र आतपामध्ये शुष्क न करता छायाशुष्क करावीत. प्रायः औषधी द्रव्यांचे मूळ, कांड, त्वर्क, फल, कंद आदि आतपामध्ये शुष्क करण्यात येतात तर पर्ण, पुष्प, नियर्सादि प्रायः छायाशुष्क केली जातात. द्राक्ष, गंभारी, प्रियाल, काजू, खजूरुादी रसदार फळे आतपशुष्क करण्यात येतात तसेच दीर्घाकार औषधी द्रव्यांचे मूळ कांडादी अंगावयांचे छोटे तुकडे तयार करून नंतर ती शुष्क करावी. मुक्तिका अंश, धूल, केर-कचरादि घटक जलाद्वारे धावन करून स्वच्छ झाल्यानंतर आर्द्र औषधीद्रव्ये शुष्क केली जावीत. बाह्य वातावरणामध्ये आर्द्रता अधिक प्रमाणात असल्यास आवश्यकते नुसार उष्णगृह, शीतगृह, रुमहिटर्स आदिची योजना औषध संग्रह, संवयस्थानी असावी. काही औषधी द्रव्यांवर त्यांच्या संरक्षणार्थ विविध घटकांचे आवरण करण्यात येते. उदा-शुटी व जायफल यांच्यावर मुधाचूर्णाचे, मरीच पिप्पली-तीळतेलाचे, टंकण, गुणुळ-शिलजीत यांवर घृताचे तर बचननाग, हिगु यांच्यावर सर्षपतेलाचे आवरण संरक्षणार्थ करण्यात येते.

औषधी द्रव्यांचा संग्रह केल्यानंतर त्यांचा संवय व संरक्षण शास्त्रीय विधिनुसार होणे गरजेचे आहे अन्यथा औषधी द्रव्ये प्रदूष बाधित होतात व औषधीकल्पांमध्ये योजना करण्यायोग्य राहत नाहीत. याकरिता औषधी द्रव्यांच्या संरक्षणार्थ साधने व उपकरणांद्वारे सुसज्ज भेषजागाराचे निर्माण करण्यात यावे. अशा भेषजागारामध्ये मोठे मोठे व स्वतंत्र कक्ष विविध कार्याकरिता असावेत. भेषजागाराची उंची १३-२० फूट असावी म्हणजे हवा उत्तम खेळती राहून औषधीद्रव्ये उत्तम सुरक्षित राहू शकतील. भेषजागारातील कक्षांना पुरेशा प्रमाणात विडक्या-

दवाजे असावीत व वायुविजन, प्रकाशव्यवस्था उत्तम असावी. वर्षा, शीत व ग्रीष्म ऋतूंचा दुष्प्रभाव भेषजागातील कक्षाना होऊ नये. भेषजागारामध्ये एकझास्ट फॅन असावेत. औषधीद्रव्यांच्या संग्रह -संचयाचे पात्र ठेवण्याची उंचीवर उत्तम व्यवस्था भेषजागारामध्ये असावी. औषधी द्रव्यांच्या रस-वीर्यादी घटकांचे संरक्षण करण्यासाठी उत्तम संचय पात्र/भाजन असावीत. उत्तम संग्रहित व संचयित औषधीद्रव्ये वनस्पती द्रव्यापासून तोडून आणल्यानंतर एक वर्षाच्या कालावधीपर्यंतच औषधी कल्पार्थ जोडावीत. सामान्यतः सुयोग्य सुरक्षित औषधी द्रव्ये एक वर्षापर्यंत वीर्यवान राहतात. बाह्यवातावरणातील आर्द्रता, उष्णवायू, वर्षाऋतू, औषध संचयन पात्र, बांधणी (पॅकिंग) व काल हे घटक औषधी द्रव्ये क्रमशः हीनवीर्य होण्याकारिता कारणीभूत ठरतात. या घटकांचा परिणाम टाळण्याकारिता औषधी द्रव्यांचे संरक्षण महत्त्वपूर्ण आहे.

वीर्यवान, परिपुष्ट औषधी द्रव्यांपासून औषधीकल्पांचे निर्माण केल्यानंतर त्यांच्या सवीर्यता कालावधीमध्ये रूणांवर योजना करण्यापर्यंतचा काल म्हणजे औषधी कल्प संरक्षण कालावधी होय. निर्मित औषधकल्पांची रूणांवर योजना करण्यापर्यंतचा कालावधीत ती उत्तम सुरक्षित ठेवणे आवश्यक आहे. तसेच औषधी कल्पांच्या निर्माणानंतर ती सूयोग्य स्थानामध्ये व उचित पात्रामध्ये सुरक्षित ठेवणे महत्त्वपूर्ण आहे. अन्यथा तयार औषधी कल्पांना जंतुसंसादी बाधा होऊन ती प्रदुष्ट व नंतर निरुपयोगी होऊ शकतात. जंतुसंसादी टाळण्यासोबतच, औषधी कल्पांचे वीर्यवान कार्यकारी अंश टिकवून ठेवणे, औषधीकल्पांचे वर्णगंधारसादी घटक सुयोग्य राखणे आदि हेतूकारिताही औषधी कल्पांच्या संरक्षणाची आवश्यकता भासते.

- प्लोतेमूद्भाण्डफलकशंकुविन्यस्तभेषजम् ।

प्रशस्तायां दिशि शुचौ भेषजागारमिष्यते ॥ सु.सू. ३०-१७

प्लोते (वस्त्राचे तुकडे) मुक्तिकापात्र, काष्ठफलक, शंकु (खुटी) यांच्यावर तयार औषधे ठेवून ती पूर्व वा उत्तर दिशेला उत्तम व स्वच्छ स्थानी भेषजागारामध्ये ठेवावीत.

औषधीकल्प निर्माणानंतर मृतपात्र, वस्त्राचे खंड, काष्ठफलक व शिंके, खुटी यावर टांगून ठेवता येतील अशी असावीत भेषजागारामध्ये औषधीकल्प संग्रहित केलेले पात्र उत्तर वा पूर्वदिशेस स्वच्छ स्थानामध्ये ठेवण्याचे निर्देश सुश्रुताचार्यांनी दिले आहेत.

- निर्मित भेषजं रम्यं काचपात्रे निधापयेत् । दृढे वा मृण्मयेपात्रे वायुप्रवेशवर्जिते ॥

पात्रे नाम समालिख्य भेषजस्य पृथक् पृथक् । तनु पात्रं पुनरादस्य सपिधाने स्थले शुचौ ॥

चूड्वैद्याधार

औषधी कल्पांचा संग्रह नेहमी त्या त्या कल्पाला अनुसरून व त्या कल्पामधील घटक द्रव्यांच्या स्वभावानुरूप यथायोग्य अशाच पात्रांमध्ये ती सुरक्षित ठेवावीत. औषधीकल्पांच्या संग्रहार्थ प्रामुख्याने मुक्तिकापात्र, काष्ठपात्र, काच पात्र, चिनीमाती, प्लास्टिक, फायबर, पॉलीमर निर्मित पात्र, प्लास्टिक बॅग, संकोच्य ट्यूब्स, बाटली, डबे, जार, आदींचा उपयोग करण्यात येतो. ही पात्र स्नेहावरणमुक्त, विवाणूनाशक द्रवांच्या साहाय्याने स्वच्छ करण्यात आलेली व त्यांचे सुयोग्य धुपन, निर्जंतुकीकरण केलेली असावीत. ही पात्रे वातशून्य अवस्थेमध्ये उत्तम बंद होणारी, पिधान (झाकण) असणारी अशी असावीत. भेषज संग्रहपात्राचा औषधीकल्पांच्या रस, वीर्य, विपाक, वर्ण, गुणधर्म, गंधादी घटकांवर परिणाम होऊ नये. या घटकांचे उत्तम संरक्षण करणारे पात्रच त्या त्या कल्पांच्या

संचयार्थ, संग्रहार्थ योजावे. कच्ची औषधी संचयार्थ पात्र, तयार औषधी कल्पांच्या साठवणुकीचे पात्र व रूणांना वितरित करण्याकारिता उपयुक्त पात्र अशा सर्व वेळी औषधपात्र सुयोग्य स्वरूपाचे असावे. औषधी कल्प साठवण्याची व वितरित करावयाची पात्रे उत्तम नामनिर्देशित केली जावीत. औषधीकल्प त्यांच्या सवीर्यताकालावधीमध्येच प्रयोगार्थ उपयोगामध्ये आणतात. औषधी कल्पांच्या निर्माणानंतर त्यांचे भौतिक - रासायनिक - जैविक दृष्टीने संरक्षण करणे आवश्यक आहे.

तयार औषधी कल्पांच्या संरक्षणार्थ त्यांच्यामध्ये काही वेळा संक्षेपे (Preservatives) मिश्र केली जातात. औषधी कल्प दूषित करणारी कारणे टाळणे, बॅक्टेरिया, व्हायरस, एन्झाइम, फंगस इ. सूक्ष्म जीवांचा संसर्ग व वृद्धी टाळणे याकारिता संक्षेपे साहाय्यभूत ठरतात. जैविक कारणेद्वारे औषधीकल्पाची घडणारी हानी संक्षेपे द्रव्यांद्वारे टाळणे शक्य असते म्हणून संक्षेपे मिश्र केली जातात. औषधी कल्पामधील जंतुसंसादीला प्रतिबंध करण्यास पुरेसे समर्थ व औषधी कल्पास अनुरूप असे संक्षेपे द्रव्य संरक्षणार्थ योजावे. संक्षेपे हे अनेक प्रकारच्या सूक्ष्म जीवांच्या वाढीकारिता व संसागाकारिता प्रतिबंध करणारे असावे. औषधी द्रव्यांचे गुणधर्म स्थिर राखण्याकारिता संक्षेपे साहाय्यभूत असावीत. औषधी कल्पामधील औषधी द्रव्यांच्या कार्यास बाधा उत्पन्न करणारी नसावीत. ती उदासी (Inert) असणे आवश्यक आहे संक्षेपे द्रव्यांना विशिष्ट चव व गंध नसावा. त्या त्या संक्षेपाद्वारे औषधी द्रव्यांचे गुणधर्म स्थिर ठेवले जाऊन वीर्यवान कालावधी वाढला जावा. संक्षेपे द्रव्यांचे विषकारक वा अन्य कोणतेही दुष्परिणाम जाणवू नयेत. औषधी कल्पामध्ये संपूर्णपणे मिश्र होऊन दीर्घकाल एकजीव राहणारे असे संक्षेपे द्रव्य असावे. आयुर्वेदीय औषधी कल्पामध्ये योजण्यात येणारी काही संक्षेपे-बॅझोईक अॅसिड, सोडीअम बॅझोनेट, सॉर्बिक अॅसिड, अल्कोहोल, मेथाइल पॅराबेन, फेनॉल इ. संक्षेपे द्रव्ये ही औषधी कल्पामध्ये अत्यल्प वा फार अधिक प्रमाणात न मिश्र करता सुयोग्य प्रमाणातच मिश्र केली जावीत.

औषधी कल्पांचे कार्यकारी वीर्यांश दीर्घकालापर्यंत, त्यांच्या सवीर्यतावधी कालापर्यंत सुरक्षित राहण्याच्या उद्देशाने उत्तम बांधणी, औषधी गुणानुकूल पात्र योजना. बाह्यवातावरणातील आर्द्रता व उष्णवायू, तीव्र प्रकाश टाळण्याकारिता वातशून्य अवस्थेमध्ये बंद करून ठेवणे, वर्षाऋतू, विवाणू संसर्ग टाळणे याकारिता संक्षेपांचा उपयोग अशी अनेकविध उपाययोजना करण्यात येते. पातु कालाचा परिणाम हळूहळू व्यक्त होत जातो. म्हणून सर्व औषधीकल्पांचे उत्तम संरक्षण करण्यात येऊन त्यांच्या त्या त्या कल्पांच्या सवीर्यता कालावधीमध्ये चिकित्सार्थ उपयोगामध्ये आणणे चिकित्सेमध्ये अधिक फलदायी ठरते.

औषधीकल्पांचा सवीर्यतावधी

आयुर्वेदीय औषधी कल्पांच्या निर्माणानंतर त्यामधील वीर्यवान कार्यकारी कार्मुक अंश संपूर्ण रूपामध्ये टिकून राहण्याचा कालावधी म्हणजे त्या औषधी कल्पाचा सवीर्यतावधी होय.

औषधीकल्पांचे वीर्य म्हणजे त्याची कार्यकारी शक्ती होय; औषधी कल्पांचे अर्थात सेवामुळे किंवा त्यांचा बाह्य शरीरावर उपयोग करण्यामुळे औषधाचा शरीरघटकांशी संबंध येतो आणि त्या त्या औषधीकल्पांच्या कार्यकारी शक्ती, कार्मुक वीर्यांशाचा परिणाम जाणवतो, तो व्याधीनाशन या स्वरूपामध्ये व्यक्त होतो. कार्यकारी

वीर्यस्य संपूर्ण रूपामध्ये स्थित असतात अशा औषधी कल्पांद्वारे व्याधी हरणाचे कार्य उत्तम घडते. परंतु ज्या औषधीकल्पांच्या कार्यकारी वीर्यांशीची हानी झालेली असेल अथवा अल्पप्रमाणात, नष्ट वीर्य औषधीकल्प झाला असेल तर त्यांच्याद्वारे चिकित्सेमध्ये अशा औषधीकल्पांचे उत्कृष्ट परिणाम प्राप्त होऊ शकत नाहीत. याप्रमाणे आयुर्वेदीय औषधी कल्पांची व्याधी चिकित्सेमध्ये योजना करत असताना त्या त्या औषधी कल्पांच्या सर्वीर्यताकालावधीमध्ये करणे अधिक लाभदायक ठरते हे स्पष्ट होते. औषधी कल्पांच्या सर्वीर्यतावधीद्वारे औषधी कल्प निर्दिष्ट व्याधीमध्ये किती कालावधिपर्यंत परिणामकार ठरतो याचे ज्ञान होते. औषधी कल्पांच्या निर्माणंतर त्यांचा प्रयोगकाल सर्वीर्यतावधीवर आधारित असल्याकारणाने तो महत्त्वपूर्ण आहे. सर्वत्र आयुर्वेदीय औषधीकल्प जितकी जुनी तेवढीच ती चांगली असा एक गैरसमज आपल्याला जनसामान्यांमध्ये आढळतो. केवळ काही आयुर्वेदीय औषधीकल्प पुराण झाली तरी सुद्धा गुणयुक्त असतात. त्यामुळे औषधीकल्पांच्या सर्वीर्यतावधीचे ज्ञान असणे आवश्यक आहे. संहिता प्रथमधून आयुर्वेदीय औषधी कल्पांच्या प्रयोगाच्या अंतिम कालाचा उल्लेख आढळत नाही. तेराव्या शतकामधील आचार्य शारांधर यांच्या शारांधर संहितेमध्ये औषधी कल्पनांच्या प्रयोगाचा अंतिम कालावधि स्पष्टपणे मांडला आहे. भैषज्यकल्पना शास्त्राचा हळूहळू विकास घडत असताना १०-१२ व्या शतकामध्ये मोठ्या प्रमाणात औषधी कल्पांचे निर्माण व संवच औषधीनिर्मात्यांद्वारे, चिकित्सकांद्वारे घडत असावे व त्यामधूनच शारांधराचार्यांनी औषधी कल्पांच्या सर्वीर्यतावधीचे विशेष वर्णन केले असावे. त्यानंतरच्या काही ग्रंथांमध्ये औषधीकल्पांच्या सर्वीर्यतावधीचे वर्णन आढळते.

विविधकल्पांच्या सर्वीर्यतावधी

गुणहीनं भवेत् वर्षदूर्ध्वं तद्रूपमौषधम् । मासद्वयान्ताश्चाचूर्णं हीनवीर्यत्वमानुयात् ॥	गुणहीनं भवेत् वर्षदूर्ध्वं तद्रूपमौषधम् । मासद्वयान्ताश्चाचूर्णं हीनवीर्यत्वमानुयात् ॥
हीनत्व गुटिकालेहौ लभेत वत्सरात्मम् । हीनाः स्युः पृततैलाद्याश्चतुर्मासाधिकान्ताशा ॥	हीनत्व गुटिकालेहौ लभेत वत्सरात्मम् । हीनाः स्युः पृततैलाद्याश्चतुर्मासाधिकान्ताशा ॥
ओषध्या लघुपाकाः स्तुनिर्वीर्या वत्सरात्मम् । पुराणाः स्युः गुणैर्युक्ता आसवो धातवो रसाः ॥ शा.स.पू.ख. १-५१-५३	ओषध्या लघुपाकाः स्तुनिर्वीर्या वत्सरात्मम् । पुराणाः स्युः गुणैर्युक्ता आसवो धातवो रसाः ॥ शा.स.पू.ख. १-५१-५३
औषधीकल्पना	सर्वीर्यतावधी
कच्ची औषधी द्रव्ये	१ वर्ष
चूर्णकल्प	२ महिने
गुटिकाकल्प	१ वर्ष
अवलहेकल्प	१ वर्ष
सिद्ध पृत, सिद्ध तैलकल्प	१६ महिने
लघुपाक औषधकल्प	१ वर्ष
आसवारिड	जेवढे पुराण तेवढेच गुणयुक्त.
धातुभस्म	
रसकल्प	

शारांधरसंहितेच्या दीपिका टीकेमध्ये याबाबत आढमल्ल आचार्यांचे विशेष स्पष्टीकरण -

- गुणहीनमिति । वर्षदूर्ध्वं संवत्सरादुपरि तद्रूपमौषधं गुणहीनं भवेत् स्वकार्यकरं न भवती इत्यर्थः । तद्रूपमिति यादृशं द्रव्यस्वरूप तादृशमेव तद्रूपं कथितं न तु चूर्णचिकित्सेम् ।
- वीर्यहीनरूप्यत्र भावमात्रं न तु सर्वथा वीर्यरहितत्वम् । ... बहुकालोपयोगिकम्, अन्यथा व्यर्थम् एतत् । तस्मात् भावमात्रं चूर्णस्य मासद्वयादुपरि हीनत्वं स्यादित्याभिप्रायः । चिरकालस्थिता अपि स्वगुणं न परित्यजन्ति किन्तु किञ्चित् गुणरहिता इति भावः । चतुर्मासाधिकद्वयत्वात् परं षोडशमासादुपरि इत्यर्थः ।
- ... तथेति ग्रहणात् अत्रापि न भावमात्रं किन्तु द्रव्यसमुहपाकजन्य गुणस्य हानिर्नतु प्रकृतिगुणरहितः । ... लघुपाका ओषधयो वर्षार्दुपरि निर्वीर्याः स्युः निःशेषेन वीर्यरहिता इत्यर्थः । न तु हीनत्वम् ।
- तारच यवगोधूमप्रमुखाः । तथाच एतेषु यवगोधूमतिलमाषा नवा हिताः ।
- रूढाः पुराणा विरसा न तथा गुणकारिणः । इति अथ चिरकालस्थिता ये उत्कृष्टगुणाः स्युः तानाह-पुराणा इत्यादि । पुराणाश्चिरकालस्थिता बहुसंवत्सरोषिता अपीत्यर्थः ।
- गुणैर्युक्ता इति ते आसवादयो विशिष्ट गुणान्विता भवन्तीत्यध्याहार्यम् ।

शा.स.पू.ख. १-५१-५३ टीका

टीकेचा गोषवारा

आढमल्ल आचार्यांनी गुणहीन वीर्यहीन व निर्वीर्य याद्वारे सर्वीर्यतावधीचे विशेष स्पष्टीकरण दिले आहे. गुणहीन म्हणजे द्रव्याचे गुण कमी प्रतीचे होणे. वीर्यहीन म्हणजे भावमात्र, किंचित, काही अंशी वीर्य हानी होणे आणि निर्वीर्य म्हणजे वीर्यरहित, संपूर्ण वीर्यांचा नाश होय.

तद्रूप म्हणजे वनस्पतीपासून काढून आणले नंतर औषधी द्रव्य आहे त्याच स्वरूपात असेल तर एक वर्षानंतर -संवत्सरोपेक्षा अधिक कालावधीनंतर गुणहीन होते. अर्थात स्व कार्यं संपूर्ण रूपामध्ये करू शकत नाही. अशा गुणहीनत्वामुळे वीर्यांची हानी न्हास होऊन मुळ स्वरूपातील औषधी द्रव्यांची कार्यं करण्याची शक्ती कमी होते. असे औषधीद्रव्य पूर्णपणे टाकाऊ होत नाही गुणहीन होते म्हणून त्याद्वारे निर्मित चूर्णादि कल्पांची मात्रा अधिक योजावी लागते. मात्र ही हानी प्रत्येक द्रव्यांनुसार वेगवेगळी असू शकते. म्हणून औषधीकल्प निर्माणार्थ एक वर्षाचे आतील औषधीद्रव्ये योजणे अधिक श्रेयस्कर ठरते. तद्रूप म्हणजे मुळ स्वरूपातील औषधी द्रव्य ज्यापासून चूर्णादि स्वरूपातील वा इतर कोणताही कल्प निर्माण करण्यात आला नाही. हे वनस्पती द्रव्यांबाबत असून यामध्ये धातूंचा समावेश होत नाही. तालीसादि चूर्णामध्ये हीनवीर्यत्व हे भावमात्र स्वरूपामध्ये येते. येथे वीर्यहीन भावमात्र (काही अंश) स्वरूपात घडते. संपूर्ण रूपामध्ये ही वीर्यहीन घडत नसून लवण-भास्करादिक चूर्णकल्प दीर्घकाल परिणामकर आढळून येतात. याप्रमाणे काही संयुक्त चूर्णकल्प संपूर्णरूपामध्ये वीर्यहीन होत नाही कारण येथे संभार-संयुक्तीकरण-संयोग संस्कार कारणात आला आहे. हा संभार बहुकाल उपयोगी ठरतो, अन्यथा असे संयुक्तीकरण व्यर्थ ठरू शकते. आमच्या मते एकेरी चूर्णाबाबत असे दोन महिन्यांचे हीनवीर्यत्व संबंधित असून संयुक्त चूर्ण कल्पांच्या हीनवीर्यत्वाचा कालावधी प्रत्येक चूर्णकल्पाबाबत स्वतंत्र अभ्यास होणे आवश्यक आहे. त्याचप्रमाणे गुटिका, लेह, अवलेह, खण्ड आदि स्वरूपातील औषधी कल्प १ वर्षांपर्यंत वीर्यवान राहतात. १ वर्षानंतर स्वगुण पूर्णपणे न सोडता किंचित गुणरहितभाव त्यांच्यामध्ये येतो.

सिद्ध स्नेहकल्पांच्या वीर्याची हानी चार महिने अधिक अर्थात एक वर्ष चार महिने (१६ महिने) एवढी आहे. काही जण चतुर्मास म्हणजे वर्षाकालाचे चतुर्मास असा अर्थ घेतात, आणि त्याच्या मते वर्षाकालामध्ये सिद्ध स्नेह हीनवीर्य होतात. किंवा वर्षाकाल निघून-उलटून गेलेनंतर पक्वस्नेह हीनवीर्य होतात. वर्षाकालामध्ये स्नेहसिद्धी टाळावी. तरच पक्वस्नेह एक वर्षापर्यंत वीर्यवान राहतो. येथे द्रव्य समूहाच्या पाकानंतर उत्पन्न झालेले गुणांची हानी होते. अर्थात स्नेह व औषधीद्रव्य यांच्या एकात्रित पाकामुळे उत्पन्न गुणांची हानी होते. अर्थात सिद्ध स्नेहाचे गुण पूर्णाने प्राप्त होत नाहीत. येथे स्नेह व औषधीद्रव्य यांच्या प्राकृत-प्रकृती गुणांची हानी होत नाही. सिद्ध स्नेहांबाबत चूर्णकल्पांप्रमाणे भावमात्र गुणहीनत्व नसून वीर्यहानी असा शब्दप्रयोग आहे. कारण सिद्ध स्नेहांमध्ये पाक पाचनप्रक्रिया आहे. ज्या ज्या ठिकाणी औषधी कल्प निर्माणार्थ पाक-अग्निस्कार करण्यात येतो तेथे द्रव्यसमूहन्य पाकाच्या गुणांची हानी होते. जसे सिद्ध-गुड, लेहकल्प इ. एक वर्षामध्ये सिद्ध स्नेहांच्या गुणांची हानी होते हे मात्र सर्वसंमत नाही. काहींच्या मते एक वर्षानंतर पक्वघृत हे किंचित हीनवीर्य होते मात्र तेल हे पक्व वा अपक्व अशा दोन्ही स्वरूपांमध्ये चिरस्थायी-अधिक कालावधीपर्यंत वीर्यवान राहते. लघुपाकी औषधे ही एक वर्षानंतर वीर्यहीन होतात. येथे गुणांचा भाव-अंशमात्र न्हास नसून संपूर्ण रूपांमध्ये वीर्य रहितत्व असा अर्थ व्यक्त होतो. निर्वीर्य अर्थात निःशेषवीर्य रहितत्व होय. पुराणा-वीरकालस्थिता-दीर्घकालपर्यंत ठेवल्यानंतर काही द्रव्यांमध्ये उत्कृष्ट गुणत्व येते, त्यांना पुराण असे संबोधण्यात येते. पुराणा म्हणजे दीर्घकाल ठेवलेले, अनेक वर्षे पोसलेले-जोपासलेले-बहुसंवत्सउचित-असा अर्थ होतो. आसवारिष्ट दीर्घकालाचे परिणामी विशिष्ट गुणयुक्त होतात. त्याचप्रमाणे धातुभस्म रसौषधीकल्प एक वर्षानंतर टाकाऊ होत नाहीत, गुणयुक्त असतात. मात्र कञ्जली, ताम्रभस्म अशा काही कल्पांवर पुनंप्रक्रिया करून त्यांचा उपयोग करावा असे वाटते. या प्रत्येक कल्पाबाबत स्वतंत्रपणे अभ्यास होणे गरजेचे भासते.

याप्रमाणे शारंगधर संहितेमध्ये विविध औषधीकल्पांच्या निर्माणानंतर त्यांचा वीर्यवान राहण्याचा कालावधि वर्णन केला आहे. औषधी कल्पांच्या केवळ भौतिक घटकामधील स्थिरत्व म्हणजे सर्वीयतावधि नसून रासायनिक व औषधीगुणधर्मांच्या दृष्टीने गुणांमध्ये न्यूनत्व या सर्वीयताकालानंतर येते असे जाणवते. तसेच औषधी कल्पांच्या वर्ण, गंध, रसादी घटकांमध्येही न्यूनत्व या सर्वीयताकालावधि नंतर येते असे आढळते. औषधी कल्पांच्या सर्वीयतावधीवर त्यांचा निर्माणविधि, संग्रह, संचय, संरक्षण पद्धती या घटकांचा विशेषत्वाने परिणाम होतो. प्राचीन काली मृतिकापात्रांमध्ये औषधी कल्पांचा संग्रह प्रामुख्याने केला जात असे. औषधी कल्पांना विशिष्ट पात्रांमध्ये ठेवून त्यांचे संरक्षण करण्याची पद्धती शारंगधराचार्यांच्या कालाच्या आसपास निश्चितपणे वापरली जात असवी असे जाणवते. याशिवाय ऋतू, बाह्यवातावरणातील आर्द्रता, अतिउष्णत्व, तीव्रप्रकाश, वातशून्यता, तापनिंत्रकगृह संरक्षकद्रव्ये आदी घटकांचाही परिणाम औषधी कल्पांच्या सर्वीयतावधीवर होतो. उपरोक्त विविध कल्पांचा सर्वीयतावधि हा त्या कल्पांच्या संपूर्णपणे गुणयुक्त असण्याचे द्योतक असून तदनंतर औषधीकल्प हळूहळू वीर्यहीन होतो.

भारत सरकारच्या स्वास्थ्य व परिवार कल्याण मंत्रालयातील आयुष विभागाद्वारे एक विशेष अधिसूचना काढण्यात आली. संशोधित औषधी व प्रसाधन अधिनियम २००५ याद्वारे आयुर्वेदीय औषधी कल्पांचा सर्वीयतावधि समाप्तीचा कालावधि भारत सरकारद्वारे निश्चित करण्यात आला आहे. तो पुढीलप्रमाणे -

Shelf Life of ASU drugs

आयुर्वेदीय औषधीकल्प	सर्वीयताकालावधि
चूर्ण/क्वाथार्थ चूर्ण	१ वर्ष
गुटी, वटी, गुटिका वटिका (रसौषधी विरहित)	२ वर्ष
काष्ठौषधीयुक्त गुटिका	२ वर्ष
उपरस, धातुभस्म, गुणुळयुक्त गुटिका	५ वर्ष
रसौषधी	समाप्ति कालावधि नाही
आसवारिष्ट	समाप्ति कालावधि नाही
अवलहेकल्प	२ वर्ष
गुणुळकल्प	५ वर्ष
गण्डूर, लौहकल्प	१० वर्ष
सिद्धघृत	१ वर्ष ६ महिने
सिद्धतैल	२ वर्ष
अर्क	१ वर्ष
लवणक्षारकल्प, द्रावक	५ वर्ष
लेप (चूर्णस्वरूपी)	१ वर्ष
लेप (गुटीस्वरूपी)	३ वर्ष
मलहर, जेलस्वरूपी लेप	२ वर्ष
वर्ति	२ वर्ष (one time use)
घनवर्ति	२ वर्ष
कूपीपक्व रसायन	समाप्ति कालावधि नाही
पर्यटी	समाप्ति कालावधि नाही
श्वेतपर्यटी	२ वर्ष
पिष्टीभस्म	२ वर्ष
सुवर्णरजत लोहमाडुअभ्रकगोदंतीशांखादिभस्म	समाप्ति कालावधि नाही
नाग, वांग, ताम्र भस्म	५ वर्ष
काष्ठौषधीच्या सॉफ्ट जिलेटिन कॅप्सुल	२ वर्ष
काष्ठौषधी रसौषधीभस्म, पारंगंधक युक्त हार्ड जिलेटिन कॅप्सुल	३ वर्ष
सिरप, Oral Liquid	३ वर्ष

संदर्भ - DRUGS AND COSMETICS Amendment Rules, 2005
AYUSH Notification 24 Nov 2005

- औषधीकल्पांच्या निर्माणानंतर त्वरित उपयोगामध्ये आणावयाचे, सद्यो सेवनीय औषधीकल्पना (वृद्धवैद्याधारानुसार)

स्वस, कल्क, क्वाथ, हिम, फाट, मांसस, प्रमथ्या, क्षीरपाक पानक, मंथ, तण्डुलोटक, उष्णोटक, षडंगोटक, फणोत (सांद्रस्वरूपी) औषधीसिद्धयानीय, लाक्षारसादी औषध कल्पना सद्योसेवनीय आहेत. तसेच माण्ड, पेया, विलेपी, यवागु, यूष, अन्न, भक्त, कृशरा, पायस, खड, कान्बतिक, रागाषाडव, वाट्योदन, वेशवार, तक्षिकार, तक्रविकार उन्माद, पिण्डी, अश्रुचोतन, बिडालक, तर्पण, पुटपाक, कवल, गण्डुष, बन्दीत्रव, आर्द्रलेप आदी कल्पांचा निर्माणानंतर लोचच उपयोग करावा. कारण या कल्पांचे निर्माणानंतर २-४ तासांपर्यंतच हे कल्प संपूर्ण अशानी गुणयुक्त असतात आणि त्यानंतर त्यांच्या वर्ण, रस, गंधादी भौतिक घटकांमध्ये परिवर्तन घडताना आढळते. म्हणून त्यांचा समावेश सद्योसेवनीय कल्पांमध्ये करण्यात येतो.

औषधमात्रा

परिभाषा - मात्रा भक्षण द्रव्य परिमाण प्रोच्यते ।

शा.स.पू.ख. १-३४ टीका

रुग्ण शरीरावर व्याधीनाशनाचे कार्य साधण्याकारिता आणि स्वस्थ-व्याक्तीच्या स्वास्थ्याचे रक्षण करण्याकारिता च्या प्रमाणामध्ये औषधांची योजना करणे आवश्यक असते त्या औषध प्रमाणांस औषध मात्रा असे म्हणतात.

परिचय - स्वास्थ्यरक्षण व व्याधीनाशनार्थ औषध व्यवस्थेमध्ये औषध मात्रेचे महत्त्वपूर्ण स्थान आहे. सुयोग्य मात्रेमध्ये देण्यात आलेले औषध उत्तम व्याधीनाशक परिणाम मिळवून देते. औषधी कल्पांची हीन वा अत्यल्प मात्रा व्याधीनाशनार्थ समर्थ ठरत नाही त्याचप्रमाणे अति, अधिक मात्रेतील औषध उपद्रव-व्यापद उत्पन्न करते. रुग्णबल नाशास कारणीभूत ठरते. औषधाची मात्रा ही सर्व रुग्णांमध्ये सारखी एक समान असत नाही. वय, रुग्ण, व्याधी, बल, अवस्थादी घटकांनुसार औषधमात्रा बदलते. एखादे औषध बालक, वृद्ध, गर्भिणीमध्ये अधिक प्रमाणात दिले असता हानिकारक ठरू शकते. त्याचप्रमाणे बलवान रुग्ण व गंभीर व्याधीमध्ये अल्पमात्रेतील औषध परिणामकर ठरत नाही. तसेच दुर्बल व्याधीमध्ये अधिक मात्रेमध्ये औषध योजना केली असताना ते उपद्रवकारक ठरू शकते. म्हणून दोषशोधन वा शमनाचे अपेक्षित कार्य उत्तम रीतीने घडवणे परंतु शरीर धातु घटकानंतर त्याचा विपरीत परिणाम होणार नाही अशी सुयोग्य औषधमात्रा योजना महत्त्वपूर्ण आहे. औषधी द्रव्ये व औषधीकल्प यांची मात्रा निश्चित नाही. आयुर्वेद चिकित्सेच्या दृष्टिकोनातून सूक्ष्म विवेचन पूर्वक व्याधी, कोष्ठानि घटकांचा विचार होणे आवश्यक आहे. त्यानंतरच त्या त्या औषधाची सुयोग्य मात्रा देण्यात यावी. यद्यपि सामान्य मात्रांचा अनेक ठिकाणी निर्देश केला असला तरीही दोषदुष्ट्यातींचा विचार केल्यानंतरच मात्रा निधीरित करावी. या औषधी कल्पांच्या सामान्य मात्रा आचार्यांनी मार्गदर्शनार्थ दिल्या आहेत. विविध घटकांचा परिणाम औषध मात्रेवर होतो म्हणून औषधमात्रा नेहमी एकसारखी नसते.

औषधमात्रेचे महत्त्व

- नाल्यं हन्त्यौषधं व्याधि यथाऽऽपोऽत्या महानलम् । दोषव्यतिक्रान्तं स्यात्स्वस्थ्यात्पुटकं यथा ॥
संप्रधार्थं बलं तस्मादायमस्यौषधस्य च । नैवाति बहु नात्यल्पं भैषज्यमवचापयेत् ॥
च.वि. ३०-३४x

च्याप्रमाणे थोड्या प्रमाणात बल टाकून मोठी आण शांत करणे शक्य होत नाही त्याचप्रमाणे अल्पमात्रेमध्ये दिलेले औषध व्याधीनाशनाचे कार्य करू शकत नाही. अधिक मात्रेमधील दिलेल्या औषधाद्वारे उपद्रव उत्पन्न होतात. अधिक मात्रेमधील औषध लाभकर न ठरता दोषवर्धक होतात. जसे अधिक प्रमाणातील वर्णा शोतामधील अन्नधान्याच्या नाशाला कारणीभूत ठरते. याकारिता रुग्ण, व्याधि व औषध बलाची योग्य प्रकारे समीक्षा (विचार) करून औषधमात्रा अल्प वा अधिक मात्रेमध्ये न देता मध्यम सुयोग्य मात्रेमध्ये प्रयुक्त करावी.

मात्रा निर्धारण

- दोषप्रमाणानुरूपे हि भेषज प्रमाणविकल्पो बलप्रमाणविशेषावेशो भवति ।
च.वि. ८-१४

दोषांचे प्रमाण व आतुरबलाच्या आधारावरच औषधांच्या मात्रेची निश्चिती होते.
- मात्राया हीनया द्रव्यं विकारं न निवर्तयेत् । द्रव्याणामति बाहुल्यात् व्यापत् संजायते ध्रुवम् ॥
द्रव्यप्रमाणं तु यदुक्तमस्मिन् मध्येषु तद् कोष्ठवयोबलेषु ।
तन्मूलमालम्ब्य भवेत् विकल्पं तेषा विकल्पयोऽप्यधिकोनभावः ॥
च.क. १२-८७

औषधी द्रव्यांचे जे मान (प्रमाण) वर्णन केले आहे ते मध्यम कोष्ठ, मध्यमवय व मध्यमबल असणाऱ्या रुग्णांकरिता वर्णन केले आहे. याला आधारभूत मानून चिकित्सकाने अवस्था अनुसार देश, काल, वय, कांठादांवा विचार करून मात्रा निर्धारित करावी, आणि अशावेळी न्यूनाधिक भावाचे तारतम्य ठेवावे. याप्रमाणे चरकान्वार्यांनी चिकित्सकांस औषधमात्रा विकल्पानुसार युक्तिपूर्वक योजनाचे निर्देशित केले आहे. मध्यमवयवपेक्षा अधिक वा न्यून - कमी वयाच्या रुग्णाला पूर्ण मात्रेच्या अंशिक प्रमाणांत मात्रा द्यावी याला न्यूनाधिक भाव म्हटले आहे.

- तत्र सर्वाण्येवौषधानि व्याध्यशिशुरेषु बलान्यभिसमीक्ष्य विदध्यात् ।
तत्र, व्याधीबलादधिकमौषधमुपयुक्तं तमुपशम्य व्याधि
व्याधिमन्य मावहति, अग्निबला दधिकमनीर्ण विष्टय वा पच्यते,
पुरुबलादधिकं रत्ननिमूर्च्छामदानावहति संशममम्, एवं संशोधन
मतिपातयति । हीमेप्योदतमक्रिञ्जित्करं भवति । तस्मात् सममेव विदध्यात् ॥
सु.सू. ३९-१०

सर्व प्रकारच्या औषधी या रुग्णबल, व्याधिबल व जाठराग्नी यांचा विचार करून त्यानंतरच न्यूनाधिक मात्रेमध्ये प्रयुक्त कराव्यात यावीत. जर रुग्णबलापेक्षा अधिक बलवान औषध चिकित्सार्थ प्रयुक्त केली तर ते औषध व्याधीचा नाश करते परंतु अन्य व्याधि उत्पन्न करते. जाठराग्नीच्या बलापेक्षा अधिक बलवान किंवा अधिक मात्रेमध्ये औषध योजना केली असता अजीर्ण उत्पन्न होते अथवा उदरशूलानी लक्षणे व्यक्त होऊन

औषध पाचन अधिक कालानंतर होते. रुग्णबलापेक्षा अधिक मात्रा वा अधिक बल असणारी संशामन औषधी प्रयुक्त केली असता स्लानीमूर्च्छा-मद आदी उत्पन्न होतात, अत्याधिक संशामक औषधे दोष विकारका ठरू शकतात. तसेच संशोधन करणारी औषधीकल्प व्याधी, अग्नी, रुग्णबलापेक्षा अधिक प्रमाणात प्रयुक्त केली असता रुग्णास हानी पोहोचते. व्याधी, अग्नी आणि रुग्ण आदींच्या शक्तीपेक्षा अल्पमात्रेमध्ये योजलेले औषध निष्फल ठरते. याकारिता रुग्ण, अग्निबल आणि व्याधिबलानुसार औषधकल्पांच्या मात्रांचे निर्धारण करणे योग्य ठरते.

- मात्रया न व्यवस्थाडस्ति व्याधिं कोष्ठे बलं वयः ।

आलोच्य देश कालौ च योज्या तद्वच्य कल्पना ॥

अ. न्ह. क. ६-१२ टीका

औषधांची मात्रा निश्चित नाही. ती व्याधी कोष्ठ, रुग्णबल, औषधबल, वय आदी घटकांचा विचार करून देश व कालानुरूप योग्य त्या प्रमाणमध्ये औषधी कल्पनांची मात्रा योजावी

- यथा ऽल्पदेहस्य तदल्पमल्पं तथाऽन्नपानौषधमल्पमल्पम् ।

बुद्ध्या विमृश्येह भिषग्विदयात् मात्राहि देहाग्निवयः प्रधानाः ॥

का. खि. ३-११८

अल्पदेह व्यक्तीमध्ये (बालकामध्ये) वातपित्तादि दोष अल्प प्रमाणामध्ये असतात. अनुसार चिकित्सकाने सम्यक विचार करून त्यांना अन्न, पान व औषध अल्प मात्रेमध्ये प्रयुक्त करावीत. कारण औषधादि मात्रा या प्रामुख्याने देहाग्न्या व वयानुसार निर्धारित होते.

- तस्मादिमिदमु सात्यं देहं कोष्ठं वयो बलम् ।

प्रकृतिं भेषजं चैव दोषाणामुदयंव्ययम् ॥

विज्ञायैनाद्यथादिष्टां मात्रां सम्यक् प्रयोजयेत् ।

अप्रमत्तः सदा च स्यात् भेषजानां प्रयोजने ॥

का. खि. ३-१०२-१०३

अग्नी, ऋतू, सात्य, देह, कोष्ठ, वय अवस्था बल, प्रकृती, औषधी, दोषांचा प्रकोप प्रशम, आदींना जाणून सम्यक प्रमाणात औषध मात्रेचा प्रयोग करावा.

- स्थितिनिस्त्येव मात्रायाः कालमग्निं वयोबलम् ।

प्रकृतिं दोषदेशौ च दृष्ट्वा मात्रां प्रकल्पयेत् ॥

शा. स. पू. ख. १-३७

औषधी कल्प सेवनाची कोणतीही निश्चित मात्रा नाही. कारण मात्रा केवळ व्याधीवर अवलंबून नसते. औषध प्रयोगार्थ मात्रा ही काल, अग्नी (जाठराग्नि, पाचनशक्ती) वय, (बाल, वृद्ध, तरुण) बल (शारीरिक, मानसिक), प्रकृती (स्वभाव) दोष (वात, पित्त, कफ) तसेच देश (जांगल, अनुप, साधारण) आदींची समीक्षा विचार केल्यानंतर निर्धारित करावी. याप्रमाणे औषधमात्रा ही अनेक घटकांवर आधारित असल्याकारणाने ती सदैव निश्चित परिमाणामध्ये नसते.

औषधमात्रेवर परिणामकर घटक

१) दोषानुसार

दूषित दोषांचे प्रमाण जाणून नंतर त्यानुसार औषध मात्रेचे निर्धारण करावे. जर एखाद्या रुग्णाला तीव्र ज्वरासह प्रलाप, प्रदाहादि लक्षणे उत्पन्न झाली असतील तर शीत वीर्यात्मक औषधांची पूर्ण मात्रा योजावी. अशा वेळी अल्पमात्रे तील औषध दोषहरणार्थ समर्थ ठरत नाही. परंतु जर दोषांची तीव्रता नसेल तर त्या औषधाची साधारण मात्रा व्याधिनाशनार्थ साहाय्यभूत ठरते. याप्रमाणे दोषप्रमाणाधारित मात्रा निश्चितीकरण होते. दोषदुष्टी अधिक असेल तर अधिक मात्रा व सौम्य दोष दुष्टीत अल्पमात्रेत औषध योजावे.

२) दूष्यानुसार

दूषित दोषांद्वारे दुष्यामध्ये (स्सक्ततादी धातूंमध्ये) किती प्रमाणात विकृती उत्पन्न झाली आहे याचे विवेचन करूनच औषधमात्रेचे निर्धारण करावे. चिकित्सकाने केवळ दोषांचा विचार करून औषधमात्रा योजली असता औषधांच्या त्या मात्रेद्वारा पूर्णांशाने व्याधिहरणाचे कार्य होत नाही म्हणून दुष्यांचा प्रमाणातः विचार केल्यानंतर मात्रा निश्चित करावी.

३) वयानुसार

औषधमात्रेच्या निर्धारणार्थ आयु (वय) निश्चित जाणून घ्यावे. कारण औषधांची सामान्यमात्रा वयावर अवलंबून आहे. वयाच्या १६ वर्षापर्यंत औषधमात्रा भिन्न असून १६ ते ७० वर्षापर्यंत ती एक विशिष्ट प्रमाणात आणि ७० वर्षे वयानंतर भिन्न मात्रेमध्ये औषध योजले जाते.

४) देशातः

विभिन्न प्रदेशांमध्ये आहार मात्रा विविध प्रमाणामध्ये आढळते. रुग्णबल उष्ण-शीत-अनूप-जांगल-साधारण प्रदेशानुसार वेगवेगळे आढळून येते. शीत प्रदेशातील रुग्णांना उष्णवीर्यात्मक औषधांची अधिक मात्रा योजणे शक्य होते तर उष्ण प्रदेशामधील व्यक्तींना उष्णत्वाची अधिक सहिष्णुता असण्याने त्यांना शीत वीर्यात्मक औषधांची अधिक प्रमाणातील वा पूर्ण मात्रा योजता येते. याप्रमाणे चंदन, उशीर, लोध्र यासारखी शीतवीर्याची द्रव्ये उष्णप्रदेशामध्ये अधिक मात्रेमध्ये द्यावीत. याउलट शीतप्रदेशामध्ये ही द्रव्ये अल्प मात्रेमध्ये योजावीत कारण अल्पमात्रेतही शरीरस्थ शीतगुणांचे वर्धन, कफप्रकोप होण्याची शक्यता असते. हिंदु, मरीच, भल्लातक आदि द्रव्ये उष्ण तीक्ष्ण असल्याने शीत प्रदेशात अधिक मात्रेत व उष्ण प्रदेशात अल्प मात्रेमध्ये प्रयुक्त करावीत.

५) जाति (लिंग)

पुरुषरुग्णापेक्षा स्त्रीरुग्ण अल्प सहिष्णु, सुकुमार असल्यामुळे त्यांना औषधमात्रा किंचित अल्प प्रमाणात योजावी. स्त्रियांच्या आतवस्त्रावकालामध्ये, सर्गावस्थेमध्ये व प्रसूती उत्तरी औषधमात्रा दक्षतापूर्वक प्रयुक्त करावी. तुलनेने पुरुष रुग्णांना व्याधि चिकित्साार्थ औषधमात्रा थोडी अधिक योजता येते.

६) कालऋतुअनुसार

ग्रीष्म-वर्षा-शरदादी ऋतू, प्रातःकाल, माध्याह्नकाल, सांयकाल, विवस-रात्र यांचा विचार करून औषधांची मात्रा द्यावी. जसे ग्रीष्मऋतूमध्ये उष्ण औषधी व शीत ऋतूमध्ये शीत वीर्यात्मक औषधी व्याधिचिकित्साार्थ अधिक प्रमाणात योजणे अहितकर ठरते. शिशिरऋतूमध्ये उष्ण-तीक्ष्ण द्रव्ये व ग्रीष्म ऋतूमध्ये

शीत वीर्यात्मक द्रव्ये अधिक मात्रेमध्ये घावीत.

७) बलविचारानुसार

रुणांचे बल उत्तम, मध्यम, हीन यांपैकी कोणत्या प्रकारचे आहे हे पाहूनच त्यानंतर मात्रा निश्चित करावी. बलवान रुणांला औषध अधिक मात्रेमध्ये तर अशक्त व दुर्बल रुणांला अल्प मात्रेमध्ये औषध योजावे. रुणाबलप्रमाणेच व्याधिबल व औषध बलाचा विचार करून औषध मात्रा निश्चित करावी.

८) प्रकृतिविचार

रुणप्रकृती वातज, पित्तज, कफज, द्विदोषज वा त्रिदोषात्मक यांपैकी कोणत्या प्रकारची आहे याचा विचार करून नंतर औषधमात्रा निश्चित करावी. पित्तप्रकृतीचे रुण पंधकयुक्त औषधीकल्प अधिक मात्रेमध्ये सहन करू शकणार नाहीत तर मृदु कोठी पित्तप्रकृतीचे रुणांना अधिक मात्रेतील विरेचन देणे योग्य ठरणार नाही. एखाद्या रुणांस विशिष्ट औषधी कल्याची असहिष्णुता असल्यास असे औषध देण्याचे टाळावे.

९) अग्निबलविचार

तर सर्वान्पेवोषधानि व्याध्याग्निपुरुषबलान्यभि समीक्ष्य विदध्यात् ।

सु.सू. ३९-१०

रुणाच्या अग्निबलावरच औषधाचे पचन अवलंबून असते. औषध मात्रेचा परिणाम मंदगतीवर व तीक्ष्णाधिवर भिन्न भिन्न जाणवतो. दीप्ताग्नी, तिक्ष्णाग्नी असणाऱ्या रुणांला अधिक मात्रेमध्ये व मंदगती असणाऱ्या रुणांला अल्पमात्रेमध्ये औषध योजावे.

१०) सत्त्व

सत्त्ववान् सहते सर्वं संस्तभ्यात्मानमात्मना ।
राजसस्तभ्यमानोऽन्यै सहते नैव तामसा ॥

सु.सू. ३५-३८

जो रुण उत्तम मनोबल असणारा सत्त्ववान असतो तो विपत्ती, उत्कर्ष, कठीण शस्त्रकर्म आदी प्रसंगी दृढ राहतो. प्रवर सत्त्व असणारे रुणांना वमन-विरेचनादी पंचकर्म उत्तम प्रकारे कराता देणे शक्य होते. अवर सत्त्व असणारे रुण अल्प कष्टकारिताही असमर्थता व्यक्त करतात.

११) सातत्य

काही रुणांना विशिष्ट औषधी द्रव्ये सतत अभ्यासाने सातत्य होतात. उदा. मद्य, अहिफेन इ. अशा औषधी द्रव्ययुक्त कल्यांची समोहनाची अधिक मात्रा अशा रुणांना योजावी लागते.

१२) मनोऽवस्था

मनोबलाचा, अवस्थेचा मोठ्या प्रमाणात परिणाम शरीरावर घडतो. त्यामुळे औषध मात्रा निर्धारित करताना रुणांच्या मानसिक स्थितीचाही विचार करावा लागतो. रुणाची मनोऽवस्था उत्तम असेल तर मनस्वान्द्रव्य असेल तर अल्प मात्रेमध्ये औषधेही उत्तम परिणामकारक ठरते.

१३) द्रव्य, औषधकल्प

चित्रक, भल्लातक यासारखी उष्ण तीक्ष्ण वीर्यात्मक औषधीद्रव्ये अल्प मात्रेमध्ये व सारीवा, शतावरी,

यष्टीमधु यासारखी मधुरास शीतवीर्य, मधुर विपाकान्तक, मृदु द्रव्ये अधिक मात्रेमध्ये घावीत. काष्ठौषधी कल्यांची मात्रा किंचित अधिक तर सूक्ष्म रसकल्प अल्पमात्रेत उत्तम कार्य करतात. रसकल्प, पपटी, पोस्टलीकल्प, कृपीकल्प रसायने यांच्या अल्पमात्रा विशेष उपयुक्त ठरतात.

१४) औषधसंशोषण, विसर्जन

पारदादी औषधी द्रव्यांचे, तद्रुक्त कल्यांचे शरारतर्गत संशोषण शीघ्रतेने होते व विसर्जन यथावकाशा घडून येते. अशा औषधाची सुयोग्य मात्रा चिकित्साथे योजावी. अनन्मकाली संशोषण त्वरने होते म्हणून औषधमात्रा अल्प योजावी.

१५) व्याधि

गंभीर विकारांमध्ये औषधमात्रा किंचित अधिक प्रमाणात प्रयुक्त करावी. त्या तुलनेमध्ये सामान्यविकारांत औषध मात्रा मध्यमप्रमाणात योजावी लागते. काही विशेष व्याधींमध्ये विशिष्ट औषधी कल्यांच्या मात्रा अधिक दिल्या असता इच्छित परिणाम व्यक्ता होतात. व्याधिबल अधिक असेल तर अधिक मात्रा व अल्पमध्यम बल असणारी व्याधी असताना मध्यम, अल्प मात्रेमध्ये औषध योजना करावी लागते.

विविध औषधीकल्यांची ग्रंथोक्त सामान्य मात्रा -

१) खरस	- १/२ पल	- २४ मिली
२) पुटपकत्वरस	- १ पल	- ४८ मिली
३) बाष्पस्वदितस्वरस	- १ पल	- ४८ मिली
४) निशा उभित स्वरस	- १ पल	- ४६ मिली
५) क्वाथ	- २ पल	- ९६ मिली
६) हिम	- २ पल	- ९६ मिली
७) फण्ट	- २ पल	- १२-२४ मिली
८) अर्क	- १ कर्ष-२ कर्ष	- ९६ मिली
९) लाक्षास	- २ पल	- ९६ मिली
१०) प्रमथ्या	- २ पल	- ९६ मिली
११) क्षीरपाक	- २ पल	- ९६ मिली
१२) तण्डुलोदक	- २ पल	- ९६ मिली
१३) पानक	- २ पल	- ९६ मिली
१४) मंथ	- २ पल	- ९६ मिली
१५) कल्क	- १ कर्ष	- १२ ग्रॅम
१६) चूर्ण	- १ कर्ष	- १२ ग्रॅम
१७) गुटिका	- १ कर्ष	- १२ ग्रॅम
१८) रसक्रिया	- १ कर्ष	- १२ ग्रॅम

१९) अवलेह	- १ पल	- ४८ ग्रॅम
२०) सिद्धपुत	- १ पल	- ४८ मिली
२१) सिद्धतैल	- १ पल	- ४८ मिली
२२) आसव	- १ पल	- ४८ मिली
२३) आरिष्ट	- १ पल	- ४८ मिली
२४) सत्व	- ४-८ रती	- ५०० मिलीग्रॅम-१ग्रॅम
२५) लवण	- ८ रती-१६ रती	- १-२ ग्रॅम
२६) शार्कर	- १/२ ते १ पल	- २४-४८ मिली
२७) गुडयाक	- १ कर्ष	- १२ ग्रॅम
२८) गुगुळ	- १ कर्ष	- १२ ग्रॅम
२९) मषी	- बाह्यतः उपयुक्त	
३०) लेप, उपनाह, मलहर	- बाह्यतः उपयुक्त	

बालकांकारिता सुश्रुतोक्त औषधमात्रा

तत्र मासादूर्ध्वं क्षीरपायाङ्गुलिपर्वद्वयग्रहणसंमितामौषधमात्रां

विदध्यात्, कोलास्थिसंमितां कल्कमात्रां
क्षीरान्नादाय कोलसंमितामन्नादायेति ।

सु.शा. १०-३८

विडंगफलमात्रं तु जातमात्रस्य भेषजम् ।

एतेनैव प्रमाणेन मासि मासि प्रवर्धितम् ॥

कोलास्थिमात्रां क्षीरादेर्दद्यात् भैषज्यकोविदः ।

क्षीरान्नादे कोलमात्रमन्नादेडुम्बरोपमम् ॥

सु.शा. १०-७०टीका

बालकांच्या वयानुसार औषधी मात्रांचे निर्धारण करावे. क्षीर, क्षीरान्न व अन्नाद अवस्थेमध्ये औषधमात्रा क्रमशः वृद्धिगत होते. जातमात्र बालकाला विडंगफलप्रमाण मात्रेमध्ये औषध योजावे. उतरोत्तर प्रतिमास त्यामध्ये एक विडंगफल मात्रा प्रमाण वाढवावे. दुग्धपान करणाऱ्या बालकाला बर अस्थिप्रमाण मात्रेमध्ये, क्षीरान्नाद बालकाला बदरुप्रमाण मात्रेत तर अन्नाद अवस्थेतील बालकाला उदुम्बर प्रमाण मात्रेमध्ये औषध योजना करावी.

बालकांकारिता कारश्यपोक्त औषधमात्रा

बालकांच्या वयानुसार औषधमात्रा कारश्यपसंहिता खिलस्थान भैषज्योपक्रमणीय अध्यायामध्ये वर्णन केले आहे. ती संक्षिप्त स्वरूपात पुढील प्रमाणे मांडता येते. (संदर्भ - का.खि. ३-७९-८६)

वय औषधमात्रा

जन्मानंतर लोच	बदरीफल बीज तुल्य प्रमाणात
५-१० दिवस	बदरीफल बीजापेक्षा किंचित अधिक प्रमाणात
११-२० दिवस	अर्धबदरीफल समान प्रमाणात
२१-३० दिवस	एक बदरीफल प्रमाणात
१-२ महिने	१.५ बदरीफल प्रमाणात
३ महिने	२ बदरीफल प्रमाणात
४ महिने	शुष्क आमलकी फल प्रमाणात
५-६ महिने	आमलकी फल प्रमाणात
७-८ महिने	आमलकी फलापेक्षा अधिक मात्रेमध्ये औषध योजना करावी.

बालकांकारिता शारंगधरोक्त औषधमात्रा

- बालस्य प्रथमे मासि देया भेषजरक्तिका । अवलेहोक्तैकैव क्षीरक्षौद्रसिताधृतैः ॥

वर्धयत् तावदेकैकां यावद् भवति वत्सरः । माषैर्वृद्धिस्तदूर्ध्वं स्यात् यावत्षोडशवत्सरः ॥

ततःस्थिरा भवेत् तावद् यावद्दश्याणि सप्तति । ततो बालकवद् मात्रा च्हासनीया शनैः शनैः ॥

मात्रेयं कल्कचूर्णानां कषायाणां चतुर्युगा ॥

शा.स.पू.ख. ६-४९-५२

बालकांना औषधांची मात्रा पहिल्या महिन्यामध्ये एक रती या प्रमाणात दुग्ध, मधु, शर्करा, घृतासह, अवलेहाप्रमाणे चाटण स्वरूपात प्रयुक्त करावी. त्यानंतर एक वर्ष पूर्ण होईतोपर्यंत औषधमात्रा एक एक रतीने वाढविण्यात यावी. एक वर्षापासून सोळा वर्षापर्यंत औषधमात्रा १-१ मासा प्रमाणात वाढवून त्यांची योजना करावी. सोळा वर्षापासून सत्तर वर्षापर्यंत औषधमात्रा स्थिर ठेवावी. त्यानंतर यथावय औषधमात्रा हळूहळू कमी करावी उपरोक्त औषधमात्रा कल्क, चूर्ण स्वरूपी कल्पांची असून कषायांची मात्रा उपरोक्त मात्रेपेक्षा चारपट प्रमाणात योजावी. याप्रमाणे शारंगधराचार्यांनी औषधमात्रा निर्दिष्ट केली आहे. या आधारावर विविध औषधीकल्पांचे मात्राप्रमाण निश्चित करणे शक्य होते.

वय	औषधमात्रा	ग्रॅमस्वरूप	
१	१ मास	१ रती	१२५ मिलीग्रॅम
२	२ मास	२ रती	२५० मिलीग्रॅम
३	३ मास	३ रती	३७५ मिलीग्रॅम
४	४ मास	४ रती	५०० मिलीग्रॅम
५	५ मास	५ रती	६२५ मिलीग्रॅम
६	६ मास	६ रती	७५० मिलीग्रॅम
७	७ मास	७ रती	८७५ मिलीग्रॅम
८	८ मास	८ रती	१००० मिलीग्रॅम (१ ग्रॅम)

१	१ मास	१ रती	११२५ मिलीग्रॅम (१.१२५ ग्रॅम)
१०	१० मास	१० रती	१२५० मिलीग्रॅम (१.२५० ग्रॅम)
११	११ मास	११ रती	१३७५ मिलीग्रॅम (१.३७५ ग्रॅम)
१२	१२ मास	१२ रती	१५०० मिलीग्रॅम (१.५ ग्रॅम)
१३	२ वर्ष	१२ रती + १ माष	२.५ ग्रॅम
१४	३ वर्ष	१२ रती + २ माष	३.५ ग्रॅम
१५	४ वर्ष	१२ रती + ३ माष	४.५ ग्रॅम
१६	५ वर्ष	१२ रती + ४ माष	५.५ ग्रॅम
१७	६ वर्ष	१२ रती + ५ माष	६.५ ग्रॅम
१८	७ वर्ष	१२ रती + ६ माष	७.५ ग्रॅम
१९	८ वर्ष	१२ रती + ७ माष	८.५ ग्रॅम
२०	९ वर्ष	१२ रती + ८ माष	९.५ ग्रॅम
२१	१० वर्ष	१२ रती + ९ माष	१०.५ ग्रॅम
२२	११ वर्ष	१२ रती + १० माष	११.५ ग्रॅम
२३	१२ वर्ष	१२ रती + ११ माष	१२.५ ग्रॅम
२४	१३ वर्ष	१२ रती + १२ माष	१३.५ ग्रॅम
२५	१४ वर्ष	१२ रती + १३ माष	१४.५ ग्रॅम
२६	१५ वर्ष	१२ रती + १४ माष	१५.५ ग्रॅम
२७	१६ वर्ष ते ७० वर्ष	१२ रती + १५ माष	१६.५ ग्रॅम
२८	७१ वर्ष	१२ रती + १४ माष	१५.५ ग्रॅम
२९	७२ वर्ष	१२ रती + १३ माष	१४.५ ग्रॅम
३०	७३ वर्ष	१२ रती + १२ माष	१३.५ ग्रॅम
३१	७४ वर्ष	१२ रती + ११ माष	१२.५ ग्रॅम
३२	७५ वर्ष	१२ रती + १० माष	११.५ ग्रॅम
३३	७६ वर्ष	१२ रती + ९ माष	१०.५ ग्रॅम
३४	७७ वर्ष	१२ रती + ८ माष	९.५ ग्रॅम
३५	७८ वर्ष	१२ रती + ७ माष	८.५ ग्रॅम
३६	७९ वर्ष	१२ रती + ६ माष	७.५ ग्रॅम
३७	८० वर्ष	१२ रती + ५ माष	६.५ ग्रॅम

मात्रवद् औषध

अल्पमात्रं महावागं बहुदोषहरं सुखम् ।
 लघुपाकं सुखास्वातं प्रोणनं व्याधिनाशनम् ॥
 अतिकारिच व्यापत्तौ नातिलानिकरं च यत् ।
 गन्धवर्णरसोपेतं विद्यान्मात्रावदौषधम् ॥

च.सि. ६-१५-१६

योग्य गंध, वर्ण व रस अंगी असणारे औषध योग्य मात्रेमध्ये योजले तर गुणकारी ठरते. असे औषध अल्प मात्रेमध्ये, अत्यंत वेगाने कार्य करणारे आणि सुखपूर्वक अधिक्राधिक, दोषांचा नाश करणारे असते. ते लघुपाकी म्हणजे सहज पचणारे, स्वादयुक्त, प्राणदायी, आणि व्याधांचा नाश करणारे असते. ते शरीराला कोणत्याही प्रकारची हानी पोहोचवत नाही. किंवा शरीरामध्ये कोणतेही उपद्रव उत्पन्न करीत नाही असे औषध फार अधिक र्जानी फार अधिक अपाय न करता अपेक्षित व्याधिनाशनाचे कार्य करते

अनुपान आणि सहपान

अनुपान परिभाषा -

अनु परचात पीयते इति अनुपानम् । श.क.डू.
 अनुऽत्र परचात् सह वा पीयते इत्यनुपानम् ।
 अल्पदोषामदोष वाऽच्यनुपानेन जीयति ॥
 अ.चू.सू. ८-५० हेमाद्रीटीका
 तंत्तद्रोगघ्नं शैषज्यं शैषजस्यानुपीयते ।
 यच्चसाह्यकारिस्त्यादनुपानं तदुच्यते ॥
 र.त. ६-१००

अनु म्हणजे परचात (नंतर), जे औषधाच्या वा आहागाच्या परचात अथवा औषधासह पानार्थ दिले जाते त्याला अनुपान असे म्हणतात.

काही वेळा अनुपान हे औषध वा अत्राच्या पूर्वी किंवा त्याच्यासह, त्यामध्ये मिसळून ही पानार्थ दिले जाते प्रायः परचात पानार्थ देणे आधिक्याने आढळते, म्हणून याला अनुपान असे संबोधले जाते.

औषधाच्या व्याधिनाशन कार्यार्थ साहाय्यभूत असणारे त्या त्या व्याधिनाशक औषधानंतर जे पानार्थ दिले जाते त्याला अनुपान म्हणतात.

अनुपान महती -

यथा तैलं जले क्षिप्यं क्षणेनैव प्रसर्पति ।
 अनुपानं बलादाहं तथा सर्पति शैषजम् ।
 शा.स.म.ख. ६-५

संबोधले जातात. चिकित्सकाने नेहमी अशा अनुपान व सहपानाचा उपयोग करावा जे औषधांच्या व्याधिनाशन कार्यार्थ साहाय्यभूत, गुणकारक आहेत. जर एखाद्या औषधाबरोबर त्या त्या व्याधिनाशक अनुपानाची वा सहपानाची उपलब्धता होत नसेल तर ते औषध जल वा मधु यांच्यासह सेवनार्थ योजावे.

दोषानुसार अनुपान

स्निग्धोष्ण मारुते शस्तं पित्ते मधुरशीतलम् ।
कफेऽनुपानं रक्षोष्णं क्षये मांसरसः परम् ॥

च.सू. २७-३२१

स्निग्धोष्णं मारुते पथ्यं, कफे रक्षोष्णमिष्यते ।
अनुपानं हितं चापि पित्ते मधुरशीतलम् ॥

सु.सू. ४६-४३०

वातज्विकार - स्निग्ध व उष्ण अनुपान
पित्तज्विकार - मधुर व शीत अनुपान
कफज्विकार - रक्ष व उष्ण अनुपान औषधासह योजावे.

विविध अनुपान द्रव्ये -

शीतोष्णतोयासवमद्ययूष फलाम्ल धान्याम्ल पयोरसानाम् ।
यस्यानुपानं तु हितं भवेद्यत्समै प्रेयंत्विहमात्रया तत् ॥

सु.सू. ४६-४२५

शीतजल, उष्णजल, आसव, मद्य, यूष, फलाम्ल, धान्याम्ल (कांजी), दुग्ध, मांसरस आदिपैकी जे हितकारक असेल, व्याधिनाशनार्थ त्यांचा सुयोग्य मात्रेमध्ये औषधासह त्या त्या व्याधीमध्ये उपयोग करावा.

श्रेष्ठ अनुपान

सर्वेषां अनुपानानां माहेन्द्रयोग्यमुत्तमम् ।
सात्यं वा यस्य यतोयंतत्समैहितमुच्यते ॥

सु.सू. ४६-४३४

अनुपानं तु सलिलमेव श्रेष्ठं सर्वरस योनित्वात् ।
सर्वभूतसात्यत्वाज्जीवनादि गुण योगाच्च ॥

अ.सं.सू. १०-४१

माहेन्द्र जल हे सर्व अनुपानांमध्ये श्रेष्ठ अनुपान आहे.

माहेन्द्र जल - अश्विन - कार्तिक महिन्यामध्ये पडलेले वर्षाजल ज्याचा संग्रह करून पानार्थ योजले जाते. अथवा ज्या रुणाकारिता व्याधिनाशनार्थ जे हितकर असेल तेच त्या व्याधीकारिता योग्य अनुपान जाणावे.

अनेक अनुपानांमध्ये जल हे श्रेष्ठ आहे कारण ते मधुरादि रसांच्या उत्पत्तीस कारणीभूत आहे. जल हे सर्व प्राणिमात्रांना सात्य असून जीवनीयादि गुणांनी युक्त आहे.

शैष्यकल्पना विज्ञान

- यथा जलगतं तैलं क्षणोदेव निसर्पति ।

एवमौषधमन्त्रेषु प्रसर्पति अनुपानतः ॥ यो.र.

ज्या प्रमाणे तैलाचा बिंदू जलामध्ये टाकल्यानंतर तो झटकन सर्वत्र पसरतो त्याचप्रमाणे अनुपानाद्वारे औषध शरीरामध्ये त्वरेने पसरविले जाते अनुपानामधील द्रवांशामुळे औषधाना गती प्राप्त होते, त्याच्या संशोषण कार्यामध्ये सुलभता येते, परिणामी त्या औषधाचे व्याधिनाशन कार्य प्रभावंते होते. अनुपानामुळे औषधकार्य उत्तम व अधिक गुणकारी होते.

उदा- अनुपानं तर्पयति, प्रीणयति, उर्जयति, बृहति, पर्याप्तिमभिनिर्वर्तयति, भुक्तभवसादयति

अन्नसंधातं भिनत्ति, मार्दवमापादयति क्लेदयति, जरयति, सुखपरिणामितां

आशुव्यवयितां च आहारस्योप जनयतीति ॥

च.सू. २७-३२५

अनुपान हे तृप्तीदायक, प्रीणन, ऊर्जादायक, बृंहण करणारे, पर्याप्ति शरीर रक्षण करणारे, अन्नसंधाताचे भेदन करून मार्दव उत्पन्न करते क्लेदन, पाचन व शीघ्रतेने सर्व बाजूंनी आहाररस पसरविण्याचे कार्य करते

एखादा औषधी कल्प सुलभतेने घेता यावा याकारिता, औषध सेवानंतर ते शरीरामध्ये काही कालावधिपर्यंत थांबून राहण्याकारिता आणि त्या औषधाचे शरीरांतर्गत विशिष्ट स्थानी कार्य होणे अपेक्षित असेल तर त्या संबंधित धातू, अवयवगामी अनुपानाबरोबर ते औषध दिले असता त्यांचे कार्य अधिक उत्तम व त्वरेने घडते.

- अनुपानं हितं युक्तं तपर्यंत्याशु मानवम् ।

सुखं पचति चाहारस्य आगुषे च ब्रालय च ॥

च.सू. २७-३२६

व्याधिअनुसार सुयोग्य अनुपानाचा प्रयोग हा त्या औषधाची गुणकारिता वाढवते. अनुपानाचा उपयोग वाहना प्रमाणे Vehicle करण्यात येतो. औषध वा आहाराचे कार्य उत्तम होण्याकारिता अपेक्षित स्थानी पोहोचविण्याचे साधन म्हणजे अनुपान होय. अनुपानामुळे औषधाची पसरण्याची क्षमता वाढते परिणामी औषधाचे कार्यकारी बल वाढते.

सहपान

- यद्योगेन रसादीनां विभक्ताः परमाणवः ।

द्रुतक्षेपु सर्पन्ति सहपानं तदुच्यते ॥

सहपानानुपानाभ्यां भेषजं परिवृहयेत् ।

येन रोगहरा शक्तिर्भवेद् गुणवती सदा ॥

अलाभेऽत्यर्थमेवात्र सहपानानुपानयोः ।

मधुना वा जलेनैव भैषज्यं वितरेद्भिषक् ॥

र.त. ६-१११-२०१

औषधांचे सेवन करत असताना औषधामध्ये मिसळून ज्या ज्या द्रव्यांच्या योगाने औषधाचे सूक्ष्मातिसूक्ष्म कण विभक्त होऊन, औषध शरीरामध्ये व्याप्त होते त्या औषधासह घेण्यात येणारे ते द्रव्य सहपान म्हणून

अनुपान प्रभाव

- यत्किंचिदौषध वैदोदयं रोगानुपानतः ।
तत्तद्गुणकरं श्रेयमनुपानबलादिह ॥

यो र. रसायन

व्याधीअनुसारा सुशोय अनुपानाचा प्रयोग औषधसह केला असता त्या औषधाचे व्याधिनाशक बल वाढते, औषध अधिक गुणकर, व्याधिनाशक परिणामकर ठरते.

अनुपानमात्रा

- चूर्णावलेहगुटिका कल्कानामनुपानकम् ।
वातपित्तकफातङ्गे त्रिद्वेकपलमाहरेत् ॥

शा.सं.म.ख. ६-४

शारांधराचार्यानी चूर्ण, अवलेह, गुटिका व कल्क कल्पंकारिता अनुपानमात्रा पुढीलप्रमाणे वर्णन केली आहे.

वातविकार - ३ पल - १४४ मिली

पित्तविकार - २ पल - ९६ मिली

कफविकार - १ पल - ४८ मिली प्रमाणांत औषधसह अनुपान मात्रा योजनावी

अनुपाननिषेध

अत्याधिक भाषण, अतिचक्रमण, अति अध्ययन, गायन-अतिरेक, आदी विकारांमध्ये औषधसह अनुपान योजना टाळावी.

सुशुतोक्त अनुपान द्रव्ये

- उष्णोदकानुपानं तु स्नेहानामथ शास्यते । ऋते भरत्लातक स्नेहात् स्नेहातोवरका तथा ॥
अनुपान वदत्येके तैले यूषाम्लकांजिकम् । शीतोदकं माक्षिकस्य पिष्टान्नस्य च सर्वशः ॥
दधिपायस मद्यार्तिं विषजुष्टे तथैव च । केचित् पिष्टमय स्याद्गुरुपानं सुखोदकम् ॥
पयो मांससो वाऽपि शालीमुद्गादिभोजनम् । रुद्धाध्यातपसताप विषमहारजासु च ॥
माषादेरुपानं तु धान्याम्लं दधिमस्तु वा । मद्यं मद्योचितानां तु सर्वं मांसेषु पूजितम् ॥
अमद्यापानामुदकं फलाम्लं वा प्रशस्यते । क्षीरं धर्माध्व भाष्य स्त्रीकलांतानामपुतोपमम् ।
सुरा कृशानाम् स्थूलानामनुपानं मधुदकम् । निरामयानां चित्रं तु युक्तमध्ये प्रकीर्तितम् ॥

सु.सू. ४६-४२३-४३१

सुशुताचार्यानी विविध द्रव्यांसह योजनावयाची अनुपान खालीलप्रमाणे वर्णन केली आहेत.

विविधद्रव्य	अनुपान
स्नेहद्रव्य	- उष्णोदक
भल्लातकतैल	- शीतजल
गुरवकतैल	- शीतजल
तैल	- यूष, अम्लकांजी

माक्षिक	- शीतजल
पिष्टान्न	- शीतजल
दधि	- शीतजल
पायस	- शीतजल
मद्यविकार	- शीतजल
विषविकार	- शीतजल
शालीमुद्गादि भोजन	- पय, मांसरस
माष, मद्योचित	- मद्य
स्थूल	- मधुदक
कृशा	- सुरा
कलांत	- क्षीर
अध्वकलांत	- क्षीर
भाष्यकलांत	- क्षीर
स्त्रीकलांत	- क्षीर
आतपसताप	- पय, मांसरस

स्वस्थव्यक्तीने भोजनामध्ये विविध प्रकारचे अनुपान पिणे शोय आहे.

योगरत्नाकरोक्त विविध व्याधीमधील अनुपान

- केरातान्बुद्रपरपटं ज्वरणे तक्र ग्रहण्यामथातिसारे । कुटजः कुमौ कुमिरीपुः दुर्नामके उरुक्करम् ॥
पाण्डौ किट्टमथ क्षये गिरीजतु श्वासे तु भार्याध्वम् । मेहेत्वापलरात्रिके तुषि जलं संतप्त हेमान्वितम् ॥
शूले हिंजकरंजामापवने तैलं स्वोर्ध्वशुक् । श्रेष्ठा प्लीहिकणा विषे युक्ततरः कासे तु कण्टकारिका ॥
वातव्याधिषु गुणगुरुषु लशुनः स्याद्रक्तापिते । वृषोऽपस्मारे तु वचा सवागधारे हेमोदरे रेचनम् ॥
वातास्त्रे तु गुड्चीकाऽदितगदे माषेण्टरी मेदसि । क्षौद्राम्भः प्रदरे तिरीटमरूचौ लुङ्गो ब्रणेऽप्यः पुः ॥
शोके मद्यमथाम्लपित्तसिजं तु द्राक्षाऽथ कृच्छ्रे वरी । कृष्णपाण्डान्बु द्रुगामये तु त्रिफलोन्मादे पुराणं घृतम् ॥
कुष्ठे खदिर सारंवार्यथ पयो निद्राक्षये माह्विषम् । खिन्ने बाकुचिकरुच्यजीर्णसिजं तु स्वापो भय तोषणम् ॥
छर्दी लाजमधु उर्ध्वजनुविकृतौ नस्यं सतीक्ष्णौषधम् । शूले पाश्वभये तु पुष्करतां मूर्च्छासु शीतोविधिः ॥
कार्श्यं मांसरसोऽश्मरीषु गिरिभिद् गुल्फेषु शिणुत्वचा । मोक्षोऽजस्य तु विद्रव्यौ जगुसौहिध्यासु नस्यं हितम् ॥
दाहशीतविधिः भन्त्यारे तूर्वालाश्वास्थिनी । पृथेगमधलोहिनेः स्वरादे मध्वान्वितं पौष्करम् ॥

यो र. रसायन अध्याय

व्याधि	अनुपानार्थं श्रेष्ठ द्रव्य
ज्वर	किरातविकत, मुस्ता-पितापण्डा
ग्रहणी	तक्र
अतिसार	कुटज

कृमि	-	विडंग
अर्श	-	भल्लातक, चित्रक
पांडु	-	मण्डुरभस्म
क्षय	-	शिलाजीत
शवास	-	ब्रह्मदंडी (भारंगी), शुंठी, कंटकारी
प्रमेह	-	आमलकी स्वरस + हरीद्रा
तृष्णा	-	षडंगपानीय, स्वर्ण निर्वापीत जल
शूल	-	भर्जित हिंगु, करजबीजमज्जा
आमवात	-	एण्डतैल संयुक्त गोमूत्र
प्लीहाविकार	-	पिंपळीचूर्ण
विषविकार	-	शिरीषत्वक/फलचूर्ण
कास	-	कण्टकारी स्वरस/क्वाथ
रक्तपित्त	-	गुग्गुल, रसोन
अपस्मार	-	वासा
विषदोष	-	सुवर्णभस्म
उदर	-	किरेचकद्रव
वातारक्त	-	गुडूचीस्वरस
अर्दितवात	-	माषण्डी (उडीदवटक)
मेदरोग	-	मधुदक
प्रदर	-	लोध्रत्वक
अरूचि	-	मातुलुंगस्वरस
शोक	-	मद्य
अम्लपित्त	-	द्राक्षा
व्रणविकार	-	गुग्गुल
मूत्रकृच्छ्र	-	कूष्मांड स्वरस, शतावरी
नेत्ररोग	-	त्रिफला
उन्माद	-	पुराणवृत
कुष्ठ	-	खदिर, सार्वा
निद्राक्षय	-	शर्करा + महिषीक्षीर
श्वित्र	-	बाकुचीफल
अजीर्ण	-	शयनम्
भयभीत	-	आशवासन

वमन	-	लाजामण्ड + मधु
उर्ध्वजनुगत विकार	-	तीक्ष्णनस्य
पाश्वशूल	-	पुष्करमुळ
मूर्च्छा	-	शीतोपचार
कार्य	-	घृतमिश्र मांसरस
अशमरी	-	*पाषाणभेद
गुल्म	-	शिशुमूलत्वक्
विद्रधी	-	रक्तमौक्षण
हिकका	-	लाक्षारसनस्य
दाह	-	शीतलेप, शीतजल अनुपान
स्वभेद	-	मध + पुष्करमुळ

वैद्यजीवन उक्त अनुपान

- शूले हिंगुघृतान्वितं मधुयुता कृष्णा पुराणज्वरे । वाते साज्येसोनकः श्वसनके क्षौद्रान्वितं त्र्युष्णम् ॥
 शीते व्याल लतादलं समीचं मेहे वरा सोपला । दोषाणां त्रितयेऽनुपानमुचितं सक्षौद्रमाद्रार्द्रिकम् ॥
 घनपर्पटकं ज्वरे ग्रहण्यामथितं हेम गरे वमीषु लाजा कुटजोऽतिसूतौ वृषोऽस्त्रपिते
 गुदकीलेऽष्वनलः कृमौ - कृमिघ्नः ।

वैद्यजीवन ५-१८-१९

व्याधि	अनुपान
उदरशूल	- घृत + हिंगु
जीर्णज्वर	- मध + पिप्पली
वातविकार	- घृत + रसोन
श्वसनकज्वर	- मध + त्रिकटु
शीतज्वर	- चित्रकपत्र + मरीच
प्रमेह	- त्रिफला + शर्करा
सन्निपातजविकार	- मध + आर्द्रक
ज्वर	- मुस्ता, पर्पटक
ग्रहणी	- तक्र
विषविकार	- सुवर्णभस्म
छर्दी	- लाजा
अतिसार	- कुटज
रक्तपित्त	- वासा
अर्श	- चित्रकमुळ
कृमी	- विडंग

विशेष औषधिकल्पनासह विशिष्ट अनुपान

१) चन्द्रामृतस

- अनुपान विशेषेण हन्ति चन्द्रामृतो रसः ।

कासे सरको दातव्यो रक्तोत्पलसैः स्यूतः ॥

भै.र. कासचि. ५६

साकतकासामध्ये चन्द्रामृतस रक्तकमल स्वस या विशेष अनुपानसह योजावा.

२) त्रिभुवनकीर्तिस

- रसस्त्रिभुवनकीर्ति गुंजेकार्दकद्रवेण वै ।

यो.र. ज्वर चि. १७

त्रिभुवनकीर्तिस ज्वरनाशनार्थ आर्द्रक स्वस या अनुपानसह प्रयुक्त करावा.

३) सितोपलादिवचूर्ण

- सितोपलादिकं चूर्णं मधुसपिचुरंत लिहेत् ।

यो.र. राजयक्ष्माचि ५५

सितोपलादिवचूर्ण कास प्रतिश्याय आदि विकारांत मधु व घृत (विषम प्रमाणांत) या अनुपानसह लेहन (चाटण) स्वरूपात द्यावे

४) हिवाढकचूर्ण

- प्रथमकवलभुक्तं सर्पिषाचूर्णमितत् ।

जनयति जाटराग्निं वातरोगांश्च हन्ति ॥ भै.र. १०-५९

भोजनारंभी प्रथम कवल (पहिला घास) या बरोबर हिवाढकचूर्ण घृतासह योजावे.

उदा - कोष्णभात + घृत + हिवाढकचूर्ण

५) महायोगराजगुणुल - विशेष अनुपान

प्रमोह - दारुहरीद्राक्वाथ

पांडू - गोमूत्र

मेदोवृद्धी - मध

कुष्ठ - कडुनिंबस्वस

वातरक्त - गुडचीस्वस

संदर्भ - शा.स.म.ख. ७-५६-६९

औषधसेवनकाल

- औषधसेवनस्य समये ।

वै.प.प्र.

- औषध प्रदान कालः ।

आयुः शब्दकोष

औषध सेवन करण्याची वेळ म्हणजे औषध सेवनकाल होय. व्याधिबल, रणबल, औषधीबल यांचा विचार करून त्याचप्रमाणे चिकित्सेमधील औषध योजनेचे उद्दिष्ट आदी घटकांचा विचार करून औषधांचे सेवन विविध कालामध्ये करण्यात येते. औषधी कल्पांच्या गुणांची वृद्धि घडायची. दोष, विकारकर लक्षणे उत्पन्न होऊ नयेत याकरीता औषध विशिष्ट कालामध्ये सेवन करणे लाभदायक, त्वरित परिणामाकर ठरते त्या औषधसेवन समयाला औषधसेवन काल असे म्हणतात.

- न ह्य प्राजातीत काल औषधं यौगिकं भवति ॥ अ.सं.सू. २३-१२

योग्य वेळ, योग्य काल (प्राजातीत काल) झाला नसताना, सुयोग्य वेळ निवून गेल्यानंतर दिलेले औषध उत्तम गुणकारी ठरत नाही म्हणून औषध सुयोग्य काली सेवन करणे महत्त्पूर्ण आहे.

चरकोक्त औषधसेवनकाल

- भैषज्यकालो भुक्तादौ मध्ये परचातमुर्दुर्मुः । सामुद्रां भक्तसंयुक्तं ग्रासग्रासान्तरं दश ॥

अपाने विगुणे पूर्व, समाने मध्यभोजनम् । व्याने तु प्रातरशितं उदाने भोजनोत्तरम् ॥

नायौ प्राणे पृष्टुष्ट तु ग्रासग्रासान्तरिष्यते । शासकासपिपासासु त्ववचार्यं मुर्दुर्मुः ॥

सामुद्रां हिकिने देयं लघुना उन्नं संयुतम् । सम्भोज्यं त्वर्षधं भोज्यैर्विचित्रैरुच्यै हितम् ॥

च.चि. ३०-२९८-३०९

सुश्रुतोक्त औषधसेवनकाल

- अत उर्ध्वं दशौषधकालान् वक्ष्यामः । तत्राभक्तं प्राभक्तमथोभक्तं मध्येभक्तं ॥

अन्तराभक्तं सभक्तं सामुद्रां मुर्दुर्मुः । सग्रास ग्रासान्तरश्रैति दशौषधकालाः ॥

सु.उ. ६४-६५

वाग्भटोक्त औषधसेवनकाल

- अभक्तं प्राभक्तं मध्यभक्तमथोभक्तं सभक्तमन्तरभक्तं सामुद्रां मुर्दुर्मुः सग्रासं ग्रासान्तरा निशि च ॥

अ.सं.सू. २३-१२

- कफोद्रेके गर्देऽन्नं बलिन्नो रोगरोणिणाः । अत्रादौ विगुणेऽपाने समाने मध्य इष्यते ॥

व्यानेऽन्ते प्रातराशस्य, सायमाशस्यन्तरे । ग्रासग्रासान्तयोः प्राणे पृष्टुष्ट मन्तरिक्षनि ॥

मुर्दुर्मुः विषच्छोदिहिष्मातृक्षासकासिषु । योज्यं सभोज्यं भैषज्यं भोज्यैश्चैत्रोचकैः ॥

कम्पाक्षेपकहिष्मासु सामुद्रां लघुभोजिनम् । उर्ध्वं चतुर्विकारेषु स्वन्काले प्राशस्यते ॥

अ.सं.सू. १३-३८-४१

काश्यपोक्त औषधसेवनकाल

- पूर्व भक्तस्य मध्येऽथः सामुद्रं समुद्रुहः । सभक्तं भक्तयामध्ये प्रासप्रासान्तरं परः ॥
का.खि. ३-४३

औषधसेवनकाल	चरकसंहिता	सुश्रुतसंहिता	अष्टांगसंग्रह	काश्यपसंहिता
१	प्रातनिरत्र	अभक्त	अभक्त	अभक्त
२	भोजनपूर्व	प्राग्भक्त	प्राग्भक्त	भोजनपूर्व
३	भोजनपश्चात्	अधोभक्त	अधोभक्त	अधोभक्त
४	मध्यभोजन	मध्यभक्त	मध्यभक्त	मध्यभक्त
५	अन्तराभक्त	अन्तराभक्त	अन्तराभक्त	भक्तयोर्मध्ये
६	संभोज्य	सभक्त	सभक्त	सभक्त
७	सामुद्रं	सामुद्रं	सामुद्रं	सामुद्रं
८	मुहुर्मुहु	मुहुर्मुहु	मुहुर्मुहु	मुहुर्मुहु
९	सग्रास	सग्रास	सग्रास	सग्रास
१०	ग्रासान्तर	ग्रासान्तर	ग्रासान्तर	ग्रासान्तर
११		निशि		

औषधसेवनकाल

- अभक्त - तत्राभक्तं तु यत् केवलमेवौषधमुपयुज्यते । सु.सू. ६४-६५
यत्राहारं जीर्णं नष्टं जीर्णं चाहारः तत् अननं अभक्तं नाम । हेमाद्रौ
प्रातःकालीं सूर्योदयानंतरं, आहारपूर्वं जीर्णं ज्ञाला असताना आमाशय रिक्त असेल तेव्हा, कोणत्याही प्रकारचा आहार सेवन न करता योजलेले औषध म्हणजे अभक्त औषधसेवनकाल होय. या कालामध्ये औषध सेवन केले असता त्याचे पाचन संशोषण त्वरें व उत्तम होते. बलवान रुग्णांकारिता व कफप्रकोप जन्य विकारांकारिता या औषधसेवनकालाचा प्रामुख्याने उपयोग करण्यात येतो.
- प्राग्भक्त - प्राग्भक्तं नाम यदनन्तरभक्तम् । सु.उ. ६४-६८
- प्राग्भक्तं नाम यदनन्तरभक्तम् । अ.सं.सू. २३-१४
आहार सेवन करण्यापूर्वी योजलेले औषध म्हणजे औषधाचा प्राग्भक्त औषधसेवनकाल होय. या कालामध्ये औषध सेवन केले तर औषधाचे त्वरें पाचन होते व बलवानी होत नाही. आमाशयागत दोषनाशक, अपानवायुविकार, उदरस्थविकार नाशनाथ उपयुक्त असा हा औषधसेवन काल आहे. बालक, वृद्ध, स्त्रिया, भीरू यांना औषध भोजनपूर्व प्राग्भक्त कालामध्ये प्रयुक्त करावे.
- अधोभक्त - अधोभक्तं भक्तादनन्तरम् । अ.सं.सू. २३-१५
- अधोभक्तं नाम यदधो भक्तस्येति । सु.उ. ६४-७०
- यदधुत्त्वा पीयते ।

आहारसेवनानंतर लगेच जे औषध सेवन करण्यात येते तो अधोभक्त औषधसेवनकाल होय. भोजनोत्तर घेतलेले औषध हे उर, कण्ठ व शिरस्थित दोषांना शांत करते. व्यानवायुजन्य विकारनाशनाथ प्रातःकालीन भोजनोत्तर व उदानवायुजन्य विकार नाशनाथ सायंकालीन भोजनोत्तर औषध योजावे. कफविकार नाशनाथ बृंहणार्थ उपयुक्त असा हा औषधसेवनकाल आहे.

- मध्यभक्त - मध्यभक्तं मध्ये भक्तस्य... । अ.सं.सू. २३-१५
- मध्ये भक्तं नाम यन्मध्ये भक्तस्य पीयते । सु.उ. ६४-७१

आहारसेवन करत असताना अर्थ भोजन ज्ञाल्यानंतर औषध सेवन करून नंतर पुन्हा आहारसेवन पूर्ण करावे. याप्रमाणे भोजनाच्या मध्ये औषध सेवन करणे म्हणजे मध्यभक्त औषधसेवन काल होय. समानवायुविकार, कोष्ठगत व्याधी आणि पित्तजविकार नाशनाथ उपयुक्त असा हा औषधसेवन काल आहे.

- अन्तराभक्त - अन्तराभक्तं यत् पूर्वाह्नभक्ते । अ.सं.सू. २३-१८
- यदन्तरा पीयते पूर्वापरयोभक्तयोः । सु.उ. ६४-७३

प्रातःकाली सेवन केलेल्या आहाराचे पाचनोत्तर औषध सेवन करून औषधाचे पाचन झालेनंतर सायंकालीन आहाराचे सेवन करणे म्हणजे दोन भोजनांच्यामध्ये औषधसेवन करणे हा अन्तराभक्त औषधसेवनकाल होय. हा औषधसेवनकाल अग्निदीपन करणारा असून व्यानवायुजन्य विकारनाशनाथ उपयुक्त आहे. अन्तराभक्त औषध हृद्य, मनोबल वाढविणारे, दीपन आणि सदा पथ्यकर आहे.

- सभक्त - सभक्तं यदन्तेन समं साधितं पचन्नाद्वा समालोडितम् । अ.सं.सुर३-१७
- सभक्तं नाम यत् सहभक्तेन । सु.उ. ६४-१७

भोज्य पदार्थासह जे औषध योजले जाते तो सभक्त औषधसेवनकाल होय. नेहमी पथ्यकर, स्त्रिया व निर्बल रुग्णांकारिता हितकारक असा हा औषधसेवनकाल असून औषधाचा द्वेष करणारे, शिथू, वृद्धांना भोजनासह औषधाचा प्रयोग करण्यात येतो. प्राणवायुदुष्टीजन्यविकारांकारिता, सर्वांगगत विकारांकारिता हा औषधसेवनकाल उपयुक्त मानला जातो.

- सामुद्रं - सामुद्रं यदादावन्ते च भुक्तस्य । अ.सं.सू. २३-१९
- सामुद्रं नाम यद् भक्तस्यादावन्ते च पीयते । सु.उ. ६४-७६

आहारसेवनाच्या अगोदर व आहारसेवनानंतर दोन्ही वेळा योजले जाणारे औषध म्हणजे सामुद्रं औषधसेवनकाल होय. दोष उर्ध्व व अधोभागी जेव्हा पसरलेले असतात तेव्हा सामुद्रं औषधसेवनकालामध्ये औषधयोजना करण्यात येते हिकका, कंग, उर्ध्वधो संश्रयित दोषजन्य विकार नाशनाथ हा औषधसेवनकालामध्ये औषध प्रयुक्त करण्यात येते.

- मुहुर्मुहु - मुहुर्मुहुस्तु पुनः पुनर्भुक्ते यद्भुक्ते वा । अ.सं.सू. २३-२०
- सभक्तमभक्तं वा यदौषधं मुहुर्मुहुर्मुहुःप्रयुज्यते । सु.उ. ६४-७८

आहारसह वा आहारविरहित जेव्हा औषध वारंवार योजले जाते तेव्हा त्या औषधसेवन कालास मुहुर्मुहु असे म्हटले जाते. स्वास, कास, हिकका, वमन, तृष्णा, विषविकार यांच्या चिकित्सेकारिता मुहुर्मुहु औषधसेवन प्रयुक्त केले जाते. षडंगोदक ज्वर चिकित्सेमध्ये मुहुर्मुहु पानार्थ योजले जाते.

१) सप्रास - प्रासं तु यत्पिण्डव्यामिश्रम् । सु.उ. ६४-८०

- सप्रासं तु यद् प्राससम्पुक्तम् । अ.सं.सू. २३-२१

जे औषध आहाराच्या ग्रासासह योजले जाते तो सप्रास औषधसेवनकाल होय. प्राणवायुदृष्टीमध्ये जाठराग्नि प्रदीपनार्थ, बल वर्धनार्थ चूर्ण कल्प, दुर्बल-क्षीण-अल्पशुक्र व्यक्तींमध्ये वाजीकरणार्थ चूर्ण, गुटिका-अवलेह कल्प सप्रास स्वरूपात योजावीत. हिवाहक चूर्ण पहिल्या घासाबरोबर घृतासह योजले जाते.

१०) प्रासन्तर - प्रासन्तरं यद्प्रासयोरग्निसंयोगेभ्ये । अ.सं.सू. २३-२१

- प्रासन्तरं तु यद् प्रासन्तेषु च । सु.उ. ६४-८१

जर औषध प्रयोग दोन ग्रासांच्या मध्ये केला तर त्याला प्रासन्तर औषध सेवनकाल असे म्हटले जाते. प्राणवायुदृष्टीजन्म विकार, हृदयविकारामध्ये ग्रासान्तर औषधसेवन योजले जाते. रसासकास नाशनाथं अवलेह कल्प, छर्दनीय धूमपानाचा उपयोग प्रासन्तर स्वरूपात केला जातो.

११) निशाकाल - जन्तूर्ध्वामयेषु निशायााम् । अ.सं.सू. २३-२१

रात्री निद्रा घेण्यापूर्वी जे औषध सेवन करण्यात येते त्याला निशाकालीन औषधसेवनकाल म्हटले जाते. उर्ध्वजश्रुताविकारांसाठी, मलकरक, विरेचनार्थ औषधीकल्प निशाकालामध्ये प्रयुक्त करण्यात येतात. शारांधारोक्त औषधसेवनकाल

जेयः पंचविधः कालो भैषज्यग्रहणे नृणाम् ।

किञ्चित् सूर्योदये जाते तथा दिवसभोजने ।

सायंतने भोजने च मुहुश्चापि तथा निशि ॥

शारांधाराचार्यानी पंचविध औषधसेवनकाल वर्णन केले आहेत

१) प्रथमकाल - प्रायः पित्तकफोद्रेके विरेकवमनाथयोः ।

लेखनार्थं च भैषज्यं प्रभाते तत् समाहरेत् ॥

पित्त व कफप्रकोपजन्य विकारांकारिता, विरेचनार्थ, वमनार्थ लेखन कर्माकरिता औषध सूर्योदयानंतर

प्रातःकाली प्रयुक्त करावे.

२) द्वितीयकाल - भैषज्यं विगुणोऽपाने भोजनाग्रे प्रशस्यते ।

अरुचौ चित्रभोज्यैश्च मिश्रं सचिरमाहरेत् ॥

समानवाते विगुणे मन्टेऽन्नावग्निदीपनम् ।

दद्यात् भोजनमध्ये च भैषज्यं कुशलोभिष्कम् ॥

व्यानकोपे च भैषज्यं भोजनान्ते समाहरेत् ।

हिककाऽऽक्षेपकाम्नेषु पूर्वमन्ते च भोजनात् ।

एवं द्वितीयकालश्च प्रोक्तो भैषज्यकर्मीणि ॥

शा.स.पू.ख. २-५-७

भोजनाग्रे - अपाणवायुच्या विकृतीमुळे उत्पन्न विकार, मलाशय, बस्ती व गर्भाशयासंबंधित विकारामध्ये भोजना

अगोदर औषध सेवन करावे.

भोजनमध्ये - अरुचि विकारामध्ये मधुर-अम्ल-लवणरसात्मक रुचिकर औषध पथ्यकारक भोजनमध्ये मिश्र करून प्रयुक्त करावीत. समानवायुच्या विकृतीमुळे उत्पन्न झालेली, पक्वाशय संबंधित व्याधींमध्ये, मंदाग्निविकारांत अग्निदीपनार्थ कुशाल चिकित्सकाने भोजनाच्यामध्ये औषधांची योजना करावी.

भोजनान्त - व्यानवायुच्या प्रकोपामुळे उत्पन्न झालेली, अर्दित, पक्षाघात आदी विकारांमध्ये भोजनाच्या शेवटी औषध योजना करावी.

भोजनपूर्व च भोजनपरच्चात - हिकका, आक्षेपक, कम्पवात आदी व्याधींमध्ये भोजनपूर्व च भोजनपरच्चात औषधयोजना करावी. याप्रमाणे शारांधाराचार्यानी द्वितीय औषधसेवन कालामध्ये भोजनाग्रे, भोजनमध्ये, भोजनान्त व भोजन पूर्व-परच्चात असे पाच औषधसेवनकालांचे वर्णन केले आहे.

३) तृतीयकाल

उदाने कुपिते वाते स्वरभंगादिकारिणी ।

प्रासे प्रासन्तरे देयं भैषज्यं सान्ध्यभोजने ॥

प्राणे प्रदुष्टे सान्ध्यस्थे भुक्तस्यान्ते च दीयते ।

औषधं प्रायशो धमैः कालोऽयं स्यात् तृतीयकः ॥

शा.स.पू.ख. २-८१

शारांधाराचार्यानी तृतीय औषध सेवन कालामध्ये ग्रासेप्रासान्तर आणि भोजनाच्या शेवटी अशा दोन औषध सेवन कालांचे वर्णन केले आहे.

ग्रासप्रासान्तर - सायंकालच्या भोजनामध्ये प्रत्येक दोन ग्रासांमध्ये औषध प्रयुक्त करावे. याप्रमाणे औषधसेवन केले तर स्वरभंग (स्वरभद) कास, श्वास, हिककादी व्याधींमध्ये उत्पन्न उदानवायुप्रकांष नष्ट होते.

भोजनअन्त

हृदयगतिसंचालन करणाऱ्या प्राणवायुच्या प्रकोप, दृष्टीमध्ये सायंकालीन भोजनाचे शेवटी औषध प्रयुक्त करावे.

याप्रमाणे औषधसेवनाचा हा तृतीयकाल आहे.

४) चतुर्थकाल मुहुर्मुहश्च तदृच्छदीहिककाशवासागेषु च ।

सान्नाच भेषजं दद्यादिति कालश्चतुर्थकः ॥

शा.स.पू.ख. २-१०

तृष्णा, च्छर्दी, हिकका, श्वास, विधिविकारांमध्ये वारंवार अनेकेवेळा मुहुर्मुहुः, आहारांमध्ये मिश्र करून औषधसेवन योजावे. हा औषध सेवनाचा चतुर्थकाल आहे.

५) पशुमकाल उर्ध्वजश्रुविकारेषु लेखने बृंहणे तथा ।

पाचनं शमनं शस्तं देशमन्त्रं भेषजं निशि ।

इति पशुमकालः स्यात् प्रोक्तो भैषज्यकर्मीणि ॥

शा.स.पू.ख. २-११

उर्ध्वजश्रुताविकारांमध्ये लेखनार्थ, बृंहणार्थ, पाचनार्थ आणि शमन, औषधी कल्पनांचा उपयोग रात्री भोजनपूर्व करावा. निशि अर्थात रात्रीचा प्रथम प्रहर होय. हा औषध सेवनाचा पाचवा काल आहे.

पंचविधकषायकल्पना

परिभाषा - व्याधिनाशनार्थं रुग्ण शरीरावर प्रयुक्त करण्याकरिता निर्देशित औषधी द्रव्यांना पाच पद्धतीच्या संस्कार प्रक्रियाद्वारे विशिष्ट प्रकारचे भेषजस्वरूप प्राप्त करून दिले जाते. औषधीद्रव्यांच्या अशा पाच प्रकारच्या विशिष्ट मूलभूत भेषजस्वरूपांना पंचविधकषायकल्पना असे म्हणतात.

- कषयाणां यथोक्त द्रव्याणां कल्पनपुण्योगार्थं संस्करणं कषायकल्पनम् ॥

च.सू. ४-३ चक्रपाणीटीका

परिचय - व्याधि चिकित्सेचा प्रारंभिक काल वनौषधीच्या प्रयोगांचा काल होता. वेदग्रंथांमधून अनेक वनस्पतिज द्रव्यांचा उल्लेख आढळतो. वेदपूर्व व वेदकालामध्ये औषधी कल्पनांचे अस्तित्व, त्यांचा उपयोग वेदग्रंथांमधील उल्लेखांवरून जाणवतो. मात्र औषधी कल्पनांचे नामनिर्देशन, प्रक्रिया निर्माणविधि आदींचे वर्णन वेदग्रंथांमधून आढळत नाही. वनस्पतीज औषधी द्रव्यांचा रुग्ण शरीरावर त्यांच्या मूल, नैसर्गिक स्वरूपांमध्ये प्रयोग करणे सुयोग्य ठरत नाही. औषधी द्रव्ये सेवन-पाचन-संशोषण सुलभ होऊन त्यांचे चिकित्सेमधील अपेक्षित परिणाम प्राप्त होण्याकरिता त्यांचेवर पेषण, तोयानी आदी संस्कार केले जातात हे संस्कार कषाय-चूर्ण-गुटिका-स्नेह-आसवादि भेदांनी अनेक प्रकारचे आहेत. यापैकी कषाय कल्पना पाच असून त्या मूलभूत, पायाभूत औषधी कल्पना आहेत. चरकाचार्यांनी सर्वप्रथम व्यवस्थित व शास्त्रीय दृष्टिकोनातून पंचविध कषाय कल्पनांचे वर्णन त्यांच्या नामनिर्देशांसह केले आहे. भौषज्य कल्पनेमधील पंचविध कषाय कल्पना या मौलिक कल्पना असून सद्यकालीही तेवढ्याच उच्चस्तुत व महत्त्वपूर्ण आहेत.

पंच - पाच

विध - प्रक्रिया, विधी

कषाय - कषाय शब्दाचे विविध ग्रंथांमधून विवेचन आले आहे ते पुढीलप्रमाणे-

कषाय परिभाषा -

१) के शरीरे स्थिति यन्त्रणामिति कषाय ।

क - काय-शरीर

षा - षोडन्त कर्मणि - नाश करणे

य - यन्त्रणा, नियन्त्रण

व्याधिग्रस्त शरीरामधील विकारकर भाव नष्ट करून दोषदुष्ट्यादिकांची साम्यावस्था निर्माण करणारी औषधी यन्त्रणा/नियंत्रण म्हणजे कषाय होय.

२) कष् + आय = कषाय

कष् - हिंसायाम = खरडवून काढणे

श्वादि धानुपासून बाहुलकात आयः प्रत्यय लागून कषाय शब्द उत्पन्न झाला आहे. याचा अर्थ -

कषति कण्ठम् ।

कण्ठगत अथवा कण्ठाच्या अंतर्गत दोषांची, रोगांची हिंसा करणारा - त्यांना खरडवून काढणारा तो कषाय.

३) द्रव्यात् उद्द्युत्य सारभाग कषायः । अ.च.क. ६-८ हेमाद्रीटीका

औषधी द्रव्यांमधील प्रयत्नपूर्वक निष्कासीत वेगळा करण्यात आलेला सारभाग म्हणजे कषाय होय.

४) रसा लवणवज्र्याश्च कषाय इति संज्ञितः । च.सू. ४-२४

षड्रसांपैकी लवणरस सोडून शेष पाच रसांना चरकाचार्यांनी कषाय अशी संज्ञा दिली आहे.

५) कषाया इति कषाद्रव्यासाधयित्वात् यद्वा कषायः कषायतामानः । शा.स.म.ख. १-१ टीका

मधुरकषायादि रसात्मक औषधी द्रव्यांद्वारे ज्यांचे निर्माण करण्यात येते ते कषाय आहेत. स्वरसादि पाच कषाय कल्पनांद्वारे त्यांच्यामधील औषधी बलाचे मापन दर्शविले जाते.

६) कण्ठस्य कषणात् प्रायो रोगाणां वाऽपि कर्षणात् ।

कषायशब्दः प्राधान्याद् सर्वयोगेषु कल्प्यते ॥ का.खि. ३-२९

सेवनांतर ज्यांची प्रायः अरुचिकर चव जाणवते, जे व्याधींचे कर्षण करतात (व्याधी नष्ट करतात) ते कषाय होत कषाय शब्दाचा प्रयोग सर्वच औषधी योगाकरिता प्राधान्याने केला जातो.

कल्पना

- कल्पनपुण्योगार्थं प्रकल्पनं संस्करणमिति यावत् ॥

च.सू. ४-७ चक्रपाणीटीका

औषधी द्रव्यांचा व्याधी चिकित्सेार्थं रुग्णशरीरावर उपयोग करण्याकरिता ज्या प्रक्रियेच्या योगाने त्यांना सुयोग्य औषध स्वरूप प्राप्त करून दिले जाते अशा संस्कारात्मक प्रक्रियांना कल्पना असे म्हणतात. याद्वारे औषधी द्रव्ये औषधी कल्प स्वरूपात रूपांतरित होतात. पंचविधकषायकल्पनांमध्ये औषधी द्रव्यांचे छेदन, भेदन, पेषण करून अथवा त्यांना नष्टपिष्ट करून त्यांची संस्काराद्वारे अशी रचना केली जाते ज्यामध्ये त्या द्रव्यांचे मूल स्वरूप नष्ट होते. औषधी द्रव्य नवीन व वेगळ्या स्वरूपांमध्ये परिवर्तित केले जाते. औषधी द्रव्यांमध्ये करण्यात आलेला हा बदल संस्कारांचे आधारावर केला जातो. औषधी द्रव्यांचे दोष न्यूनतम करणे व त्यांचे गुणवर्धन करून शरीराला लाभकर व्याधिनाशक परिणाम अधिकाधिक प्राप्त करणे हे संस्काराचे उद्दिष्ट होय. संस्काराद्वारे औषधी द्रव्यांच्या विशेष कार्यकारी शक्तीचा उत्कर्ष होतो, त्यांचे रोगनिवारक सामर्थ्य वाढते. औषधी कल्पांची उत्तम गुणवत्ता संस्कारांवर आधारित असल्याकारणाने संस्कार प्रक्रियांना पंचविधकषायकल्पनेमध्ये महत्त्वाचे स्थान आहे.

कषाययोनि - तस्मात् पंचविधा योनीः कषायाणामुदाहृताः ।

तथा कल्पनमप्येषामुक्तं पंचविधं पुनः ॥

च.सू. ४-२४

- कषायशब्देन मधुरादिनां लवणवज्र्यानां रसानां कषायत्वेन परिभाषिताम्

आश्रयत्वेन औषधद्रव्यमुच्यते ॥ कषाययोनयः कषायजातयः ॥ *

च.सू. ४-३ चक्रपाणीटीका

- कषायाणां योनयः उत्पत्तीस्थानानि पंच । च.सू. ४-३ गंगाधर टीका

कषाय योनी म्हणजे कषायांचे उत्पत्ती स्थान होय.

लवणरसात्मक द्रव्ये वाळून मधुपादि रसांनी युक्त आश्रयी औषधी द्रव्यांना कषाययोनी किंवा कषायजाती म्हटले जाते. स्वरस, क्वाथ, हिम, फाट या पंचविध कषाय कल्पनांचे निर्माण मधु, अमल, कटु, तिक्त व कषाय रसात्मक औषधी द्रव्यांपासून करण्यात येते. म्हणून या पाच रसांना कषाययोनि असे संबोधले आहे.

पंचकषाययोनि इति मधुरकषायोऽम्लकषायः ।

कटुकषायस्तिक्तकषायः कषायकषायश्चेति तन्ने संज्ञा ॥

च.सू. ४-६

पंचकषाययोनि

- मधुरकषाय
- अम्लकषाय
- कटुकषाय
- तिक्तकषाय
- कषायकषाय

या पंचकषाययोनि असून लवणाचा पंचकषाययोनिमध्ये समावेश करण्यात आला नाही कारण लवणापासून पाच कषाय कल्पनांपैकी एकही कल्पना तयार होणे शक्य नाही. वनस्पतींज द्रव्यांमध्ये लवणारस हा अनुरस स्वरूपांमध्ये आढळतो. लवण स्कंधामध्ये (शैथिल्यादीनि क्षारान्नानि त्रुपसीसप्रभृतीनि) याचा समावेश आहे. वनस्पती द्रव्यांमध्ये प्रधानरसस्वरूपात लवणारस आढळत नाही म्हणून ही त्याला कषाययोनीमध्ये समाविष्ट करण्यात येत नाही.

पंचकषाययोनीतील लवणवज्र्यं

- कषायसंबंधं भेषजत्वेन व्याप्रियमानेषु रसेधाचार्येण निवेशिता । अत्र च केवलस्य लवणस्य प्रयोगोनास्ति, मधुपादिनां तु केवलानामपि प्रयोगोऽस्ति लवणं तु द्रव्यान्तरसंयुक्त भेषोपयुज्यते । मधुपादिषु स्वसकल्कादि लक्षणा कल्पना सम्भवति, न लवणे । यतो न तावल्लवणस्य स्वरसोऽस्ति, कल्कोऽपि द्रव्यस्य द्रवेण पेषणात् क्रियते । तच्च न सम्भवन्ति लवणे लवणं तु पानीययोगात् पानीयमेव भवति ॥

च.सू. ४-६ चक्रपाणीटीका

- तत्र लवणवज्र्याः रसाः कल्पनायां कषायाः इत्युच्यन्ते तदर्थोन्निवात् ।
लवणस्य यतो निर्यासादिक कल्पना नाम असंभवः ।
पृथुपयोपकार रहितत्वाच्च नैरर्थक्यमिति ॥

वृद्धवैद्याधार

रसापासून तयार केल्या जाणाऱ्या औषधी स्वरूपाला कल्पनेला ‘कषाय’ या संज्ञेद्वारे संबोधले जाते. अथवा रसास प्राप्त होणाऱ्या औषधी स्वरूपास कल्पनेस ‘कषाय’ ही संज्ञा दिली जाते.

व्याप्रियमान = प्राक्रियमान - यादिकाणी औषधीकरण प्रक्रियेतून जाणारा रस असा अर्थ अभिप्रेत आहे.

उपरोक्तप्रकारे केवळ लवणाचा स्वतंत्र प्रयोग करता येत नाही. कषाय कल्पनेचे औषधी स्वरूप देण्याकरिता लवणाचा उपयोग करणे शक्य होत नाही. मधुपादि पाच रसात्मक द्रव्यांचा मात्र स्वतंत्रपणे - एकाएकट्या रसाचा

कषाय औषधी कल्पना निर्माणार्थ प्रयोग करता येतो. लवणाला मात्र अन्य रसांच्या द्रव्यांबरोबर मिसळवून भेषजत्व म्हणजे कषायस्वरूप दिले जाऊ शकते. लवणवर्जित मधुपादि रसात्मक औषधी द्रव्यांच्या स्वरसकल्कादि कल्पना निर्माण करणे शक्य होते. परंतु लवणापासून अशा औषधीकल्पना तयार करता येत नाहीत. लवणाचा स्वसकलात येत नाही, लवणामध्ये जल मिसळवून वाटून त्याचा कल्कही तयार करता येत नाही. कारण लवणामध्ये जल मिसळताच ते जलमय होऊन जाते. चूर्ण हा कल्काचा एक भेद आहे. लवणाचे चूर्ण करता येते, परंतु लवणाला चूर्णस्वरूप प्राप्त झाले असता त्याच्या पूर्वस्वरूपापेक्षा किंचितही विशेष शक्ती प्राप्त होत नाही. औषधीद्रव्यांमध्ये विशेष शक्ती उत्कर्षार्थ निर्माणार्थ त्यांच्यापासून औषधी कल्पना तयार करण्यात येतात. लवणाला चूर्ण स्वरूप देणे ही या दृष्टिकोणातून कल्पना होत नाही. ती केवळ काल्पनिक कल्पना राहते. म्हणूनच लवणाचा पंचकषाययोनिमध्ये समावेश करण्यात आला नाही.

श्रुतशीतफाण्टकषायसु द्रव्यस्य कान्स्त्रेनेनुपयोऽयस्यस्यत्
तत् संस्कारवशाद् द्रवेषु द्रव्यस्य स्तोकावयवानु प्रवेशार्थमुपदिश्यन्ते ॥

च.सू. ४-६ चक्रपाणीटीका

श्रुत, शीत, फाण्ट या कषायामध्ये द्रव्यांचा पूर्णांशाने उपयोग होत नाही. औषधी द्रव्यांच्या काही विशिष्ट अंशांचाच कषायामध्ये प्रवेश होण्याचे अपेक्षेने त्यांच्यावर संस्कार करण्यात येतात. लवणाच्या बाबत असे संभवत नाही. लवणाचा द्रवांशी संबंध येताच लवण पूर्णांशाने द्रवामध्ये विरघळून जाते. अशा प्रकारे लवणाचा स्वतंत्र प्रयोग करणे शक्य नसल्याकारणाने त्यापासून कोणतीही कषायकल्पना तयार करता येत नाही. म्हणूनच लवणाला कषाययोनि ही संज्ञा देणे योग्य नाही, असे करणे निष्प्रयोजन आहे असे आचार्यांचे मत आहे.

लवणाचा प्रयोग नेहमी अन्य द्रव्यांशी संयुक्त स्वरूपातच होतो. लवणाची पृथक् कल्पना निर्माण करणे व त्याचा व्याधि चिकित्साार्थ उपयोग करणे शक्य नाही. त्यामुळे त्याला कषाय अशी संज्ञा प्राप्त होत नाही व त्याचा पंच-कषाययोनिमध्ये समावेश करण्यात येत नाही.

पंचकषायकल्पनांचे बलाबल व उपयोग

- पंचविधकषायकल्पनामिति । तद्यथा स्वरसः, कल्कः, श्रुतः, शीतः, फाण्टः, कषाय इति ।
तेषां यथापूर्वं बलाधिक्यं अतः कषायकल्पना व्याध्यातुरबलापेक्षणी,
नत्वेवं खलु सर्वाणि सर्वत्रोपयोगानि भवन्ति ॥ च.सू. ४-७

पंचविधकषायकल्पनामध्ये स्वरस, कल्क, श्रुत, शीत व फाण्ट यांचा समावेश होतो. औषधबल दृष्टिकोणातून या कषायकल्पना पूर्वं एकापेक्षा एक अधिक बलवान आहेत. म्हणजेच स्वरस ही कल्पना सर्वात अधिक बलवान तर फाण्टकल्पनाही सर्वांतपेक्षा अल्प बलवान आहे. या सर्व कल्पना सर्व प्रकारच्या व्याधींमध्ये वा सर्व प्रकारच्या रूपांमध्ये समान रूपाने उपयोगामध्ये आणता येत नाहीत. व्याधिबल व रूपाबल यांचा विचार करून याशोष्य कल्पनेचा उपयोग अवस्था अनुरूप करावा लागतो.

बलवति पुरुषे व्याधौ च द्रव्यसारभगामपयत्वेन अत्यर्थं पुढ्यर्थाकार्यकः स्वसरो युज्यते
नायमपरयबले पुरुषे रोमे वा योगवान् भवति, बलभ्रंशभेषजजातियोगे दोषकर्तृत्वादिति भावः ॥

च.सू. ४-७ चक्रपाणीटीका

स्वरासामध्ये औषधी द्रव्यांचा सारभाग अत्याधिक प्रमाणात असल्याने तो गुरू व बहुकार्यकर असतो. त्यामुळे त्याचा उपयोग बलवान व्यक्ती आणि बलवान व्याधीमध्येच करावा. अल्पबलव्यक्ती वा अल्पबल व्याधीमध्ये स्वसाचा उपयोग केला तर औषधाचा अतियोग होऊन दोषप्रकोप व रुणाच्या बलाची हानी घडून येते. प्रत्येक कषायकल्पाचे औषधीबल (कार्यकारी शक्ती) भिन्न असल्यामुळे कषाय कल्प सर्वत्र समानरूपाने उपयोगाची नाहीत.

- तथा न सर्वाणि स्वरासादीनि सर्वत्र पुरुषे योयानि भवन्ति, यतः केचित् स्वरासद्विषः, केचित् स्वरासप्रिया इतर कल्पनाद्विष एवमादि । न चात्यर्थं द्विष्ट भेषजस्य प्रयोग इष्यते, तत्क्षणवमनारूच्यादि दोष कर्तृत्वात् ॥

च.सू. ४-७ चक्रपाणी टिका

स्वरासादि कषायकल्पना समान रूपाने सर्वच व्यक्तीसाठी योग्य असत नाहीत. काहीना स्वरास विषासमान तर काहीना स्वरास प्रिय योग्य ठरतो, व इतर सर्व कल्पना विषसमान ठरतात. अयोग्य कल्पनेचा उपयोग केला असता प्रयोगपरचात लोचच वमन, अरुची यासारखी दोषप्रकोपाची लक्षणे दिसू लागतात. विष समान = व्यापद, अन्य विकारोत्पत्ती या अर्थाने.

- तथा कषायकल्पना व्याध्यातुरबलापेक्षिणेत्येदं दुदाहरणार्थं तेन द्रव्यापेक्षिणित्वेदपि बोधव्यम् ।

यतो द्रव्य नियमेन कल्पना नियमं वक्ष्यति रसायने, यथा मण्डुकपर्ण्या स्वरासः प्रयोज्यः

क्षीरण यष्टीमधुकस्य चूर्णम् । रसे गुडूच्यास्तु समूलपुष्पाः कल्कः प्रयोज्यः खलु शंखपुष्पाः ॥

कषाय कल्पनांमधील स्वरासादि प्रकारांमध्ये संस्कारांच्या अनुसार गुणधर्मात्मक भेद आढळतो. म्हणून कोणत्याही औषधी द्रव्यापासून पंचकषायकल्पना निर्माण करण्यापूर्वी व्याधीचे बल पाहणे महत्त्वाचे आहे. व्याधि अल्पबल असेल तर औषधकल्पनाही अल्पबलयुक्त असावी आणि व्याधि बलवान असेल तर औषध कल्पनाही बलवती योग्यवी. अल्पबल व्याधीमध्ये अधिक शक्तिस्पर्श औषधी कल्पनेचा प्रयोग केला तर तो हानिकर ठरतो. म्हणून कषायकल्पनांची व्याधि बलानुसार योजना करणे इष्ट ठरते.

व्याधिबलाप्रमाणेच कषायकल्पना या आतुरबलापेक्षिणी अशा विचारानेच प्रयुक्त करावी. अल्पबल रुग्णाला स्वरासासारखी बलवान कल्पना दिली तर व्यापद उत्पन्न होऊ शकते. तसेच बलवान रुग्णाचा व्याधी अल्पबल औषधीकल्पाद्वारे नष्ट होऊ शकणार नाही. याप्रमाणे कषायकल्पना योजताना रुग्णबलाचाही विचार करणे आवश्यक आहे.

याशिवाय औषधी द्रव्यांचा संघात, गुणात्मक स्वभाव, वीर्य, प्रभाव आदी घटकांचाही विचार कषायकल्पना निर्माण व उपयोगाचे समये करणे योग्य ठरते.

उपरोक्त स्पष्टीकरणावरून कषायकल्पना या व्याधि व आतुर बलापेक्षिणी असल्याचे स्पष्ट होते. परंतु व्याध्यातुर बलापेक्षिणी असा शब्दप्रयोग करतानाच कषायकल्पना या द्रव्यापेक्षिणी आहेत हे अध्याहृत (संकेत) समजून घ्यावयास हवे. विशिष्ट द्रव्यांच्या विशिष्टच कल्पना करण्यासंबंधीचे स्पष्ट उदाहरण आपल्याला रसायन अध्यायामध्ये पाहावयास मिळते. रसायन प्रयोगामध्ये मण्डुकपर्णीचा स्वरास, यष्टीमधुपासून सिद्ध केलेले क्षीर, गुडूचीचा स्वरास, तर शंखपुष्पीचा मूल व पुष्पासह कल्क योजण्याचे निर्देशित केले आहे. या उदाहरणावरून

व्याधी आणि आतुर बलाबरोबरच द्रव्यबलाचाही विचार कषाय कल्पना निर्माण करताना व त्यांचा चिकित्सेमध्ये उपयोगाचे वेळी करण्यात यावा हे स्पष्ट होते.

चरकाचार्य, वाग्भटाचार्य व शारंगधराचार्यांनी पंचविध कषायकल्पनांचे वर्णन केले आहे. मात्र सुश्रुताचार्यांनी षड्विध तर काश्यपाचार्यांनी सप्तविध कषायकल्पनांचे वर्णन केले आहे.

षड्विध कषायकल्पना -

- क्षीर रसः कल्कश्च कषायः शृतश्च शीतश्च तथैव फाण्टम् ।

कल्पाः षडेते खलु भेषजानां यथोत्तरं ते लयवः प्रदिष्टाः ॥

सु.सू. ४४-९१

सुश्रुताचार्यांनी सुश्रुतसहितेमध्ये सहा कषाय कल्पनांचे विवेचन केले आहे. क्षीर, रस (स्वरास), कल्क, कषाय (क्वाथ) शृतशीत (हिम) आणि फाण्ट अशा सहा कषाय कल्पना असून त्या उत्तरोत्तर लघु आहेत. (क्षीर = अर्कादि वनस्पती द्रव्यांचा क्षीर स्वरूपातील स्वरास)

सप्तविधकषायकल्पना -

- चूर्णं शीतकषायश्च स्वरासोऽभिषवस्तथा ।

फाण्टः कल्कस्तथा क्वाथो यथावतं निबोधे ॥

का.खि. ३-३५

चूर्ण, शीतकषाय (हिम), स्वरास, अभिषव (आसव), फाण्ट, कल्क, क्वाथ अशा सात कषाय कल्पना काश्यपाचार्यांनी उल्लेखिल्या आहेत. मात्र यांच्या गुरुराजवत्वाबाबत कोणत्याही प्रकारचे वर्णन त्यांनी स्पष्ट केले नाही.

विविध ग्रंथोक्त कषाय कल्पना

च.सू.	अ.सं.क.	अ.न्ह.क.	शा.स.म.ख.	सु.सू.	का.सं.खि.
४-६	८-९	६-९	१-१	४४-९१	३-३४
(५)	(५)	(५)	(५)	(६)	(७)
स्वरास	निर्यास	रस	स्वरास	क्षीर	चूर्ण
कल्क	कल्क	कल्क	कल्क	स्वरास	शीतकषाय
शृत	निर्यूह	शृत	क्वाथ	कल्क	स्वरास
शीत	शीत	शीत	हिम	कषाय	अभिषव
फाण्ट	फाण्ट	फाण्ट	फाण्ट	शृतशीत	फाण्ट
				फाण्ट	कल्क
					क्वाथ

स्वसकल्पना

परिचय - स्व + रस = स्वस, आर्द्र व ताज्या औषधी वनस्पती द्रव्यामधील अंगभूत द्रवस्वरूपातील रस म्हणजे स्वस होय. याकीता आर्द्र व ताजे औषधीद्रव्य कुटून-वाटून-पिळून त्यापासून अंगभूतरस प्राप्त केला जातो. रस, अंगरस असे स्वसाचे पर्याय असून वाभटाचार्यांनी निर्यास असाही एक पर्याय स्वसकारिता योजला आहे.

परिभाषा - आहतातक्षणाकृष्टद्रव्याक्षुण्णात्समुद्धरेत् ।
वन्ननिष्पीडितो यः स रसः स्वस उच्यते ॥

शा.स.म.ख. १-२

टीका - आहतात् क्षतात् शकलीकृतात्, कृम्यायादिभिरुषितात् तक्षणाकृष्टाविति, सद्य उत्पादितात् क्षुण्णाविति उल्लेखलादिषु मुसलादिभिः कृडितात ।

वीर्यवान, परिपुष्ट, शीतत्व-अग्नि-कृमिकीटकानिर्वाही बाधा न झालेले, असे औषधी द्रव्य नुक्तेच तोडून आणून, उखळ-मुसलाद्वारे सुसूक्ष्म कुटून वाटून घ्यावे. औषधी द्रव्याचा मूदू श्लक्ष्णा सूक्ष्मकल्क वस्त्रामध्ये ठेवून पिळून घेतल्यानंतर त्याचा जो स्व अंगभूत रस प्राप्त होतो त्याला स्वस असे म्हणतात.

स्वसाच्या विविध परिभाषा

- स्वी रसः स्वसः प्रोक्तः । च.सू. ४ चक्रमणी
- स्वसः इति सद्यो रसः । शा.स.म.ख. १-१ टीका
- यन्न निष्पीडितात् द्रव्याद्रसः स्वसः उच्यते । च.सू. ४-४
- सद्यः समुद्धृतात् क्षुण्णाद्यः सवेत्यपीडितात् स्वसः समुद्धिः ।
अ.न्ह.क. ६-१
- तत्र सद्य समुद्धृत्य प्रक्षालित, क्षुण्णस्य तान्निपीडितस्य निर्यासः स्वसः ॥
अ.सं.क. ८-१०
- सद्यः क्षुण्णाद्रव्यस्य वस्त्रयन्नादिपीडनाद्
यो रसस्त्वभिनिर्वाति स्वसः स प्रकीर्तितः ॥
वै.प.प्र.खं. २

- औषधी द्रव्यांचा स्व अंगभूत रस म्हणजे स्वस होय.
- नुकत्याचा तोडून आणलेला द्रव्याचा रस तो स्वस आहे.
- द्रव्याचा यन्नाद्वारे काढलेला रसालाही स्वस म्हणतात.
- नुक्तेच तोडून आणलेले औषधीद्रव्य कुटून वाटून वस्त्राद्वारे पिळून घेतले नंतर प्राप्त होणारा रस म्हणजे स्वस.
पंचविधकाषाय कल्पनांमध्ये सर्वप्रथम स्वस कल्पनेचे वर्णन करण्यात आले आहे. औषधी द्रव्यांचे वीर्यवान कार्यकारी अंश स्वसामध्ये सर्वाधिक प्रमाणात असतात, औषधबलानुसार ही कल्पना सर्वाधिक बलवान, गुळ

ठरते म्हणून इतर कल्पनांपेक्षा स्वसाचे सर्वप्रथम विवेचन करण्यात आले आहे. आर्द्र औषधी वनस्पती द्रव्यामधील घन अंश वेगळा करून केवळ औषधी द्रवांश रस स्वरूपामध्ये पृथक् केला जातो. हा वनस्पतीज द्रव्याचा स्व अंगभूत रस वीर्यवान कार्यकारी अंश अधिक प्रमाणात असणारा असा असतो. यामुळे त्याची मात्रा अल्प प्रमाणात परिणामकर ठरते.

स्वसनिर्माणपद्धती

स्वसनिर्माणच्या तीन पद्धती आहेत

- १) सामान्यपद्धती
- २) नाभस्वेदन पद्धती
- ३) पुटपाकपद्धती

यस्मिन् दिने समुद्धृत्य तस्मिन्नेव दिने प्रक्षाल्य
क्षुण्णं पटपीडीतश्च तद् द्रव्यं तस्य रसः स्वसः ॥

हेमाद्रीटीका

ज्या दिवशी औषधी वनस्पती द्रव्य तोडून आणले असेल त्याच दिवशी ते जलाद्वारे प्रक्षालित करून, अतिशय सूक्ष्म वाटून-कुटून वस्त्राद्वारे पिळून स्वस काढावा. स्वस निर्माणपूर्वी औषधी द्रव्यावर पुटपाक, नाभस्वेदनादि कोणतीही प्रक्रिया न करता औषधीवनस्पतीचा स्वस प्राप्त केला जातो म्हणून या पद्धतीला स्वसनिर्माणची सामान्यपद्धती असे म्हटले जाते.

स्वसनिर्माणार्थ नुक्तीच तोडून आणलेली, ताजी, परिपुष्ट, वीर्यवान, चांगल्या स्थानावर आणलेली, दोषरहित, शीत-अग्नी-कृमिकीटक संसर्गाविरहित असे औषधी वनस्पती द्रव्य घ्यावे. त्याचे स्वच्छ जलाद्वारे प्रक्षालन करून जलांश पूर्णपणे निघळून घ्यावा. त्यानंतर त्या वनस्पती द्रव्याचे छोटे छोटे तुकडे तयार करावेत. खलवयंत्र, विद्युत्चलित खलवयंत्र, पाटा-वारवाट, उखळ-मुसल, मिसर-ग्राईंड आदीचा उपयोग करून औषधीद्रव्याचा मूदू श्लक्ष्णा, सुसूक्ष्म कल्क तयार करावा. असा कल्क वस्त्राद्वारे अथवा यंत्राद्वारे पिळून स्वस प्राप्त करावा. चरकाचार्यांनी यन्नाद्वारे निर्मित रसालाही स्वस असे संबोधले आहे.

ज्या वनस्पतीद्रव्यांचे वीर्यवान सार अंश त्यांच्या अंगरसामध्ये मोठ्या प्रमाणात आढळतात. त्या औषधीद्रव्यांचे आर्द्र व ताज्या स्वरूपातील स्वस चिकित्सेमध्ये अधिक परिणामकारक, व्याधिनाशनार्थ श्रेष्ठ ठरतात. अश्वगंधा, कुटज, तुलसी, वासा, शतावरी, माका, जपाकुसुम, गुडूची, स्वर्णक्षिरी, आदी द्रव्यांचे त्यांच्या आर्द्रवस्थेमध्ये गुणधर्म विशेष रूपात जाणवतात. अशा औषधीद्रव्यांच्या शुष्कस्वरूपांमध्ये त्यांचे गंधद्रव्ये अल्प/गूढ होतात, त्यांच्या कार्यकारी वीर्यांशांचा न्हास, गुणहीनत्व, वीर्यनूतनत्व होण्याची शक्यता निर्माण होते, म्हणून नेहमी आर्द्र व ताज्या स्वरूपातील औषधीद्रव्ये स्वस निर्माणार्थ प्रयुक्त करावीत.

१) पुटपाक पद्धती

पुटपाकस्य कल्कस्य स्वसो गृह्यते यदा ।
अतस्तु पुटपाकानां युक्तिरुच्यते मया ॥
पुटपाकस्य मात्रयं लेपस्याह्वारवर्णता ॥
लेपं च द्वयंद्वाङ्गुलं स्थूलं कुर्याद्वाङ्गुलमात्रकम् ॥

- काशमरीवटजम्बादि पत्रैः वेष्टममुत्तमम् ।
पलमात्रो रसो ग्राह्यः कर्षमात्रं मधुक्षिपेत् ॥
कल्कचूर्णद्रवाद्यास्तु देयाः स्वरसवद्बुधैः ॥
शा.स.म.ख. १-२१-२२
- पुटे पक्वस्य द्रव्यस्य स्वरसो गृह्यतेरसः ।
अतोऽयं पुटपाकः स्यात् विधानं तस्य कथ्यते ॥
परिभाषाप्रतिप
- पुटपाकस्य पाकोऽयं बहिरारुणवर्णता ।
स्वरसस्य गुरुत्वेन पुटपाकेपलं पिबेत् ॥
चक्रदत्त
- द्रव्यमाद्रं शिलापिष्टं शुष्कं वा सजलं ततः ।
गोलं विधाय वृक्षाणां पत्रैरावेष्टयेत् दृढम् ॥
सूत्रेण बध्दवा गोधूमपिष्टेन परिवेष्टयेत् ।
ततः आर्द्रमृदालित्वा गोमयाम्नौ प्रदापयेत् ॥
अंगारवर्णं च मृदं दृष्ट्वा वन्देः समुद्धरेत् ।
ततो रस वस्त्रातं पुटपाकं प्रदापयेत् ॥

द्रव्यगुणविज्ञान परिभाषाखंड यादवजी त्रिकमजी आचार्य

कुटज, वासा, श्योन्याक, बिल्वपत्र, दाडीम आदी वनस्पती द्रव्यांच्या पत्रांपासून सामान्य पद्धतीद्वारे स्वरसनिर्माण केला तर तो अत्यल्प मात्रेमध्ये प्राप्त होतो. या द्रव्यांपासून स्वरस विपुल प्रमाणात मिळावा या हेतूने त्यांचा स्वरस पुटपाक पद्धतीद्वारे काढण्यात येतो. या पद्धतीद्वारे स्वरस निर्माण करण्याकारिता आर्द्र व ताज्या औषधीद्रव्यांच्या पत्रांना जलाद्वारे स्वच्छ प्रक्षालित करून घ्यावे. त्यानंतर खल्वयत्रामध्ये ही पत्र घालून त्यांचा कल्क तयार करावा. गरजेनुसार त्यामध्ये ईषत् जल घालावे. उतम कल्क तयार झालेनंतर त्याला हाताने गोलाकार वेष्टन करून त्यावर सूत्र (दोरा) गुंडाळावा. तदपरचात गोधूम वा माषचूर्णापासून जल घालून तयार करण्यात आलेल्या लुगदीचा १ इंच/अंगुल जाडीचा लेप त्या गोलावर लावावा. नंतर त्यावर दोन अंगुल जाडीचा आर्द्रमृत्तिकेचा लेप लावावा. तो किंचित सुकल्यानंतर या पुटाचे (गोळा) गोमय (उपलाच्या) अग्नीमध्ये पाचन करावे. पुटावरील मृत्तिकेचा वर्ण अंगारप्रमाणे लाल झालेनंतर पुटाचे सुयोग्य पाचन झाले असे जाणवावे. त्वेने पुट गोमयाधीतून काढावे व त्यावरील मृत्तिका-गोधूम सूत्र-पत्रवेष्टन लगेचच दूर करावे. आतील औषधी द्रव्यांचा कल्क वस्त्रामध्ये ठेवून पिळून घ्यावा. याप्रमाणे पुटपाक विधीद्वारे स्वरस प्राप्त केला जातो. पुट = बंदिस्त काणे, पाक-पाचन करणे, औषधीद्रव्यांवर विविध आवरण करून ते बंदिस्त केले जाते व त्यानंतर त्याचे अग्नीमध्ये पाचन करण्यात येते. स्वरस प्रातिकारिता याप्रमाणे पुटामध्ये पाचन प्रक्रिया करण्यात येत असल्याकारणाने स्वरसनिर्माणच्या या पद्धतीला पुटपाकपद्धती म्हटले जाते. या पद्धतीद्वारे प्राप्त स्वरसाची मात्रा १ पल ४८ मिली

प्रमाणात योजावी असे चक्रपाणी आचार्यांनी चक्रदत्त ग्रंथामध्ये व शांगधरसंहितेमध्ये निर्देशिले आहे.

वनस्पतिज औषधीद्रव्यांच्या विविध अंगांपासून पुटपाक पद्धतीने स्वरस प्राप्त केला जातो त्याची काही उदाहरणे

- त्वक् - कुटजत्वक्, श्योन्याकत्वक् इ.
- पत्र - न्यग्रोध, वासा, आम्र, जम्बु, बिल्व इ.
- फल - बिभितकफल इ.
- पंचांग - कण्टकारी इ.
- मूल - आम्र, जम्बु, सुणकद इ.

३) बाष्पस्वेदनपद्धती

यादवजी त्रिकमजी आचार्यांनी या स्वरसनिर्माण पद्धतीचे वर्णन केले आहे. या पद्धतीद्वारे स्वरसनिर्माण करताना औषधी द्रव्यांच्या पत्रादी अंगाचे बाष्पाद्वारे किंचित स्वेदन करून त्यानंतर स्वरस प्राप्त केला जातो. आम्र, वासा, जम्बु, वट, पिपल बिल्व, निम्बादि पत्रांचे स्वच्छ जलाद्वारे प्रक्षालन करावे. एक मोठे व पसरट पात्र घेऊन त्यामध्ये १/४ भाग जल घालावे. या पात्राच्यामुखावर एक सुती, पातळ व स्वच्छ वस्त्र बांधावे. या वस्त्रावर स्वरस निर्माणचे औषधीद्रव्य पसरवून ठेवावे. या पात्रावर दुसरे एक पात्र वा झाकण पिधान ठेवावे. या स्वेदनघंत्राला अग्निसंस्कार करावा. स्वेदनपात्रामधील जलांच्या क्वथनामुळे बाष्पाची निर्मिती होते व त्याद्वारे वस्त्रावरील पत्रांचे स्वेदन घडून येते. वनस्पती द्रव्यांच्या पत्रांचा वर्ण बदलून ती किंचित मृदु झाल्यानंतर ती काढून घ्यावीत. नंतर खल्वयत्रामध्ये ठेवून त्यांना उष्ण असतानाच कुटून वाटून त्यांपासून स्वरस प्राप्त करावा औषधी वनस्पती द्रव्यांवर स्वेदन प्रक्रिया करून त्यानंतर त्यांचा स्वरस काढण्यात येतो म्हणून स्वरस निर्माणच्या या पद्धतीला बाष्पस्वेदन पद्धती असे म्हटले जाते.

स्वरसाभावेऽनुकल्पः

प्रापुख्याने हीत, आर्द्र व ताज्या औषधी वनस्पती द्रव्यांपासून स्वरसकल्पांचे निर्माण करण्यात येते. पंतु सर्वच ऋतूंमध्ये व सर्वच कालांमध्ये असे वनस्पती द्रव्य उपलब्ध होणे शक्य नाही. अशा वेळी आर्द्र वनस्पती द्रव्य उपलब्ध नसताना आवश्यकतेनुसार शुष्क वनस्पती द्रव्यांपासून स्वरस निर्माणच्या पद्धती विविध आचार्यांनी वर्णन केल्या आहेत. त्या पुढीलप्रमाणे -

चूर्णांपासून स्वरसनिर्माणची चरकोक्त पद्धती

- स्वरसानामलाभे त्वयं स्वरसविधिः
चूर्णानामाढकमाढकमुदकस्याहोरात्रस्थितं मृदितपूतं स्वरसवत्प्रयोज्यम् ॥

च.चि. १-२-१२

औषधी द्रव्याचे चूर्ण - एक आढक २५६ तोळे
जल - एक आढक २५६ तोळे

औषधी द्रव्याचे चूर्ण एक आढक घेऊन त्यामध्ये एक आढक जल मिसळवून हे मिश्रण व्यवस्थित ढवळून घ्यावे. त्या पात्रावर झाकण ठेऊन अहोरात्र २४ तास तसेच ठेवावे. त्यानंतर हे मिश्रण हाताने कुस्करून गाळून घ्यावे. या गाळून प्राप्त झालेल्या औषधीद्रवाचा स्वरसाप्रमाणे उपयोग करावा.

चूर्णापासून स्वरनिर्माणाची शारांधरोक्त पद्धती

- कुडव चूर्णितं द्रव्यं क्षिप्यं च द्विगुणे जले ।
अहोरात्रं स्थितं तस्मान्भवेद्वा रस उत्तमः ॥

शा.स.म.ख. १-३

- औषधीद्रव्याचे चूर्ण - १ कुडव = १६ तोळे = १९२ ग्रॅम
- जल - २ कुडव = ३२ तोळे = ३८४ मिली

औषधीद्रव्याचे चूर्ण एक कुडव घेऊन त्यामध्ये त्याच्या दुप्पट दोन कुडव जल घालावे. हे मिश्रण व्यवस्थित टक्कळून त्या पात्रावर झाकण ठेवून अहोरात्र (२४ तास) भिजवून ठेवावे. त्यानंतर हाताने कुस्करून वस्त्राद्वारे गाळून घ्यावे. हा गाळून मिळालेला रस त्या औषधी द्रव्याचा उत्तम स्वरस आहे.

चूर्णापासून स्वरस निर्माणाच्या चक्रकोक्त व शारांधरोक्त पद्धतीमध्ये जलप्रमाणामध्ये भेद आहे. चक्राचार्यांनी समभगा व शारांधराचार्यांनी दुप्पट प्रमाणात जल औषधी द्रव्याच्या शुष्क चूर्णामध्ये घालून स्वरस निर्माणाचे वर्णन केले आहे. परिणामी शुष्कचूर्णापासून निर्माण होणारा चक्रकोक्त स्वरस शारांधरोक्त स्वरसापेक्षा औषधीबल दृष्टिकोणातून अधिक बलवान ठरतो. औषधीनिर्माणार्थ व व्याधिविहितेमध्ये आवश्यकतेनुसार सुयोग्य पद्धतीचा अवलंब करून स्वरस निर्माण व उपयोग करण्यात यावा.

उपरोक्त दोन्ही पद्धतींमध्ये स्वरस निर्माणार्थ अहोरात्र २४ तासांचा कालवधी लागतो. स्वरस प्रातिक्रिया प्वढा अधिक कालवधि थांबणे अशक्य असेल तर स्वरस निर्माणाच्या अन्य एक विधी शारांधराचार्यांनी वर्णन केला आहे.

चूर्णापासून स्वरसनिर्माणाची पर्यायी अभिसंस्कारित पद्धती

- आदाय शुष्कद्रव्यं वा स्वरसानामसंभवे ।
जलेऽष्टगुणिते साध्यां पादशिष्टं च गृह्यते ॥

शा.स.म.ख. १-४

जर उपरोक्त पद्धतीने स्वरस निर्माण असंभव असेल तर औषधीद्रव्याचे चूर्ण एक भाग घेऊन त्यामध्ये ८ पट जल मिसळवून मिश्रणाचे मंदाग्रीवर पाचन करावे. जलांश १/४ प्रमाणात शेष राहिल्यानंतर वस्त्राद्वारे हे मिश्रण गाळून घ्यावे. या गाळून मिळालेल्या द्रवाचा स्वरसाऽभावी उपयोग करावा. स्वरसनिर्माणार्थ शारांधराचार्यांनी क्वाथपेक्षा भिन्न प्रमाण येथे वर्णिले आहे.

स्वरसमात्रा

- स्वरसस्य गुस्ताच्च पलमर्धं प्रयोजयेत् ।
निशोषितं चाग्निशिद्धं पलमात्रं रसं पिबेत् ॥ शा.स.म.ख. १-५
- सामान्यपद्धतीद्वारे निर्मित स्वरमात्रा - १/२ पल - २ तोळे = २४ मिली
- पुटपाकपद्धतीद्वारे निर्मित स्वरसमात्रा - १ पल - ४ तोळे = ४८ मिली
- बाष्पस्वेदनपद्धतीद्वारे निर्मित स्वरसमात्रा - १ पल - ४ तोळे = ४८ मिली
- निशोषित पद्धतीने निर्मित स्वरसमात्रा - १ पल - ४ तोळे = ४८ मिली
- अग्निशिद्धपद्धती निर्मित स्वरसमात्रा - १ पल - ४ तोळे = ४८ मिली

सामान्य पद्धतीद्वारे निर्माण केलेला वनस्पतीद्रव्यांचा स्वरस हा औषधीबल दृष्टीने बलवान, गुरू असल्यामुळे त्याची मात्रा अर्धापल निर्देशित केली असून इतर पद्धतीद्वारे निर्माण केलेला स्वरस तुलनेने लघू असल्याने त्याची मात्रा शारांधराचार्यांनी अधिक वर्णन केली आहे.

स्वरसप्रक्षेप

- मधुस्वेतागुडक्षारान्बीरकं लवणं तथा ।
घृतं तैलं च चूर्णादि न्ब्रोलामात्रादसे क्षिपेत् ॥

शा.स.म.ख. १-६

घृतं सिला गुडं क्षौद्रं कोलमात्रं रसे क्षिपेत् ।
लवणक्षारचूर्णांनि योग्यमानानि दापयेत् ॥ द्रव्यगुणविज्ञान यादवकी त्रि. आचार्यं
शर्करा, गुड व मध, सिद्धघृत, सिद्धतैल, असिद्धघृत, असिद्धतैल जीर्णकटिचूर्ण यांचा प्रक्षेप १ कोल (६ ग्रॅम) प्रमाणात स्वरस कल्पांमध्ये घालावा. लवण व क्षारचूर्ण यांचा प्रक्षेप मात्रेमध्ये घालावा असे यादवकी त्रिकमजी आचार्यांनी निर्देशित केले आहे.

स्वरसकल्पांचे विविध उपयोग

- विविध व्याधिविहितेकरिता स्वतंत्र कल्प म्हणून उपयुक्त
- रसद्रव्यांच्या शोषन-माराणार्थ उपयुक्त
- विविध संयुक्त औषधी कल्पांचे निर्माणार्थ
- स्नेहमूर्च्छना व सिद्धस्नेहकल्पांच्या निर्माणार्थ
- आसवारिडकल्पांच्या निर्माणार्थ उपयुक्त
- व्रणधावन, नस्य, अवागाह, लेप, परिषेक, बस्ती आदी विहितेमध्ये विविध कर्मांथ स्वरसांचा उपयोग करण्यात येतो.

स्वरस आमयिक प्रयोग उदाहरणे

सामान्यपद्धती -

- गुड्डीस्वरस + शर्करा - वातज्वर, रक्तप्रदरनाशक
- तुलसीपत्रस्वरस + मध - रवाप, कासप्रतिश्यायहर
- कुमारीपत्रस्वरस + हरिद्राचूर्ण - प्लीहावृद्धिनाशक

बाष्पस्वेदनपद्धती -

- वासपात्रस्वरस + मध - कफज्विकार, रक्तपिपहर
- जम्बुपात्रस्वरस + मध - अतिसारघ्न

पुटपाकपद्धती -

- श्योत्याकपुटपाकस्वरस + मध - अतिसारघ्न
- बिल्वपत्रस्वरस + त्रिकटु - कामला, अर्श, त्रिदोषजशोथ नाशक
- दाडिमपत्रस्वरस + अजाक्षीर + शर्करा - रक्तपित्तघ्न
- निंबपत्रस्वरस + मध - दाहहर

आर्द्रकस्वरस

- ग्रंथाधार - आर्द्रकस्वरसः क्षौद्रद्रुवतो वृषणवातनुत् ।
शवासकासारुचीर्हीन्ति प्रतिश्यायं व्यपोहति ॥
शा.स.म.ख. १-१३
- आर्द्रकस्वरसः पीतः पुराणगुडमिश्रितः ।
(अजाक्षीरानां शीघ्रं) सर्वशोथहरो भवेत् ॥
भै.र. ४२-२१

घटकद्रव्ये - आर्द्रक

यंत्र - खल्वयंत्र

निर्माणविधि - (सामान्यस्वरसनिर्माण पद्धतीद्वारे)

वीर्यवान, परिपुष्ट व ताजे आर्द्रक कंद घेऊन त्यावरील बाह्यात्वक आवरण काढून घ्यावे. स्वच्छजलाद्वारे प्रक्षालन करून त्याचे छोटे तुकडे तयार करून वजनकाट्याचे साहाय्याने ती मोजून घ्यावीत. आर्द्रकखंड खल्वयंत्रामध्ये ठेवून त्याचा मृदु श्लक्ष्ण, सुसूक्ष्म कल्क तयार करावा. हा कल्काचा गोळा स्वच्छ वस्त्राद्वारे पिळून घ्यावा. गाळून मिळालेला द्रवभाग म्हणजे आर्द्रक स्वरस होय. याचा विविध व्याधिचिकित्सासार्थ व औषधी निर्माणार्थ उपयोग करण्यात येतो.

रस - कटु

गुण - गुरु, तीक्ष्ण, उष्ण, रुक्ष

वीर्य - उष्ण

कर्म - दीपन, भेदी, रुच्य जिह्वाशोधन, कंठशोधन,

विपाक - कटु

कास, श्वास, प्रतिश्यायहर इ.

दोषकार्य - वातकफघ्न

मात्रा - १/२ पल = २४ मिली

अनुपान - मध, गुड, शर्करा आदी

उपयोग - आर्द्रकस्वरस + मध, याचा उपयोग वृषणविकार, श्वास, कास, अरुचि, प्रतिश्याय आदी व्याधिहरणार्थ करण्यात येतो. आर्द्रकस्वरस पुराण गुड (१ वर्ष जुना) यासह योजला असता सर्व प्रकारचे शोथांचा त्वरेने नाश होतो.

तुलसीस्वरस

- ग्रंथाधार - पीतो मरीचचूर्णेन तुलसीपत्रजो रसः ।
द्रोणपुष्पीरसो वाऽपि निहन्ति विषमज्वरान् ॥
शा.स.म.ख. १-१०

घटकद्रव्ये - तुलसीपत्र

यंत्र - खल्वयंत्र

निर्माणविधि - (सामान्यस्वरसनिर्माण पद्धतीद्वारे)

आई, ताजी, हिरवी, परिपुष्ट असे तुलसीपत्र कांडापासून वेगळे करून स्वच्छ जलाद्वारे प्रक्षालित करून निथळून घ्यावीत. वजनकाट्याचे साहाय्याने तुलसीपत्र मोजून घ्यावीत. ती खल्वयंत्राद्वारे कुटून-वाटून त्यांचा मृदु, श्लक्ष्ण, सुसूक्ष्म कल्क तयार करावा. हा कल्क स्वच्छ वस्त्रामध्ये ठेवून पिळून घ्यावा. गाळून मिळालेला द्रवभाग म्हणजे तुलसीपत्र स्वरस होय. विविध अनुपानासह याची व्याधिचिकित्सासार्थ योजना करण्यात येते.

रस - कटुतिक्त

वीर्य - उष्ण

विपाक - कटु

दोषकार्य - कफवातशामक, पित्तवर्धन

गुण - लघुरुक्ष तिक्ष्ण

कर्म - दीपन, श्वासकासन, ज्वरघ्न आदि

मात्रा - २४ मिली

प्रक्षेप - मरीचचूर्ण

उपयोग - तुलसीपत्रस्वरस + मरीचचूर्ण - विषमज्वनाशक

श्वास, कास, हिवका, पारवशुल, कुष्ठ आदि व्याधिनाशनार्थ उपयुक्त आहे.

वासा पुटपाकस्वरस

- ग्रंथाधार - पिष्टाना वृषपत्राणां पुटपाकोरसो हिमः ।
मधुयुक्तो जयेत् रक्तपित्तकासज्वरक्षयान् ॥
शा.स.म.ख. १-३४

घटकद्रव्ये - वासापत्र

साहित्य - वटपत्र / जम्बुपत्र, गोधूमचूर्ण, लेपार्थ मृत्तिका

यंत्र - खल्वयंत्र

निर्माणविधि - वासापत्र कांडापासून वेगळे करून घ्यावेत. हे पत्र नुकतेच तोडून आणलेले, आई, ताजे, वीर्यवान असेच निवडावीत. त्यानंतर स्वच्छ जलाद्वारे त्यांचे प्रक्षालन करून वासापत्र निथळून घ्यावीत. खल्वयंत्राद्वारे त्यांचा कल्क तयार करावा. या कल्काला हाताने गोलाकार देऊन त्यावर वटपत्र वा जम्बुपत्राचे आवरण करावे. त्यावर सूत्राने बांधून घ्यावे. गोधूमचूर्णामध्ये जल घालून त्याची लुगदी तयार करावी. वासा पत्राच्या पत्राओढित कल्काचे गोळ्यावर गोधूमचूर्णलुगदीचा एक अंगुल जाडीचा लेप करावा. त्यावर दोन अंगुल जाडीचा आई मृत्तिकेचा लेप करून तो किंचित सुकवून घ्यावा. उपलांच्या अग्नीमध्ये पुटपाकाच्या गोळ्याचे अंगावर्ण प्राप्त होईतोपर्यंत पाचन करावे त्यानंतर हा पुटपाकाचा गोळा अग्नीमधून लोचच काढून घेऊन त्यावरील सर्व आवरणे दूर करावीत. वासाकल्क वस्त्रामध्ये ठेवून पिळून घ्यावा. गाळून मिळालेला द्रवभाग म्हणजे वासापत्रस्वरस होय.

रस - तिक्त	गुण - लघु, रुक्ष
वीर्य - शीत	कर्म - स्वताला हितकारक, हृद्य
विपाक - कटु	मात्रा - ४८ मिली
दोषकार्य - कफघ्न, पित्तनाशक	प्रक्षेप - मधु
उपयोग - वासायन स्वरस मधासह रक्तपित्त, कास, ज्वर, क्षय, आदि व्याधिरुपार्थ उपयुक्त आहे.	

कुमारीस्वरस

ग्रंथाधार - निशाचूर्णयुतः कन्यारसः प्लीहाऽपचीहः ।

शा.स.म.ख. १-१५

टीका - अथ प्लीहापच्योः कन्यास्वरसः, निशैति ।

निशा हीद्रा तच्चूर्णयुतः कन्यारसः कुमारीरसः प्लीहापची हरो भवति ।

आढमल्लाचार्य

घटकद्रव्ये व प्रमाणं

कुमारीपत्र

प्रक्षेप - हीद्राचूर्ण १ कोल - ६ ग्रॅम

निर्माणविधि - कुमारीपत्र ताजी परिपुष्ट व वीर्यवान धेऊन त्यावरील हीरत वणीय बाह्यत्वक् काढून घ्यावी.

आतील गाभाग सूक्ष्म करून गाळून घ्यावा. हा गाळून प्राप्त द्रव म्हणजे कुमारी स्वरस होय.

मात्रा - अर्धापल - २४ मिली

प्रक्षेप - हीद्राचूर्ण

उपयोग - प्लीहाहर (प्लीहावृद्धीनाशक), अपचनी व्याधी नाशनार्थ उपयुक्त आहे.

कलककल्पना

परिचय - पाटा - वरवंटा उपल-दाड, शिला-पाषाण, हृषादि = छडक, दंत किंवा खल्वयंत्रामध्ये औषधीद्रव्ये कुटून वाटून त्याची सुसूक्ष्म लुगती तयार करणे म्हणजे कलक होय. पंचविध कषाय कल्पनेमधील ही दुसरी कल्पना स्वरसपेक्षा लघु आणि क्वाथपेक्षा गुरू आहे. आर्द्र आणि शुष्क अशा दोन्ही स्वरूपातील औषधी द्रव्य कलक निर्माणार्थ प्रयुक्त केले जाते. कलकामध्ये औषधी द्रव्याचा सार व काष्ठ अशा दोन्ही स्थित असतात.

परिभाषा

- द्रव्यामर्द्रं शिलापिष्टं शुष्कं वा सजलं भवेत् ।

प्रक्षेपाऽऽत्राप कल्कास्ते तन्मानं कर्षसमितम् ॥

शा.स.म.ख. ५-१

- यः पिण्डो रसपिष्टानां कल्कः स परिकीर्तितः ॥ च.सू. ४-५

- कल्को हृषादिपेषितः । च.सू. ४-५ चक्रपाणीटीका

- उपलदशनदिभिः पिष्टस्य कल्कः । अ.सं.क. ८-३०

आर्द्र, ताजे व नुकतेच तोडून आणलेले, वीर्यवान औषधी द्रव्याचे जलाद्वारे प्रक्षालन करून कुटून वाटून त्याची मृदू, रलक्ष्य व सुसूक्ष्म लुगती तयार करावी त्याला कल्क असे म्हणतात.

आर्द्र स्वरूपातील औषधी द्रव्ये उपलब्ध नसेल तर औषधी द्रव्याच्या सूक्ष्म वस्त्रगाळ चूर्णामध्ये ते चूर्ण पूर्णपणे ओलसर होईतोपर्यंत त्यामध्ये जल घालावे. खल्वयंत्राद्वारे वाटून त्याला मृदू, रलक्ष्य व सुसूक्ष्म स्वरूप द्यावे यालाही कल्क असे म्हटले आहे. याप्रमाणे आर्द्र वा शुष्क अशा दोन्ही प्रकारच्या औषधी द्रव्यांपासून कल्क निर्माण करता येतो.

- अत्र दशनग्रहणेनापिष्टस्यापि भक्षितस्य कल्केऽन्तर्भावः ॥ अ.सं. इन्दुटिका

- कल्कः पिष्टो द्रवाप्लुतः दशनपेषणे लालैवद्रवः ॥ हेमाद्री

अष्टांगसंग्रह टीकाकार आचार्य इन्दु व हेमाद्री आचार्यांचे मते औषधी द्रव्याचे दंताद्वारे चर्चण करून त्याचे सूक्ष्मीकरण करणे म्हणजेही कल्क होय.

कलकपर्याय - प्रक्षेप, आवाप

- कल्कः प्रक्षेप संज्ञः प्रोक्तः ।

- तस्मात् द्रवेषु प्रक्षेपको योज्य इति तात्पर्यार्थः ।

शा.स.म.ख. ५-२ टीका

विविध द्रवस्वरूपा कल्कांसह कल्काची योजना केली जाते म्हणून त्याला प्रक्षेप असा पर्याय दिला आहे.

कल्क कल्पांचा उपयोग जेव्हा सिद्धील, सिद्धयुत, स्नेहमूर्च्छना, अवलेह, गुटिका, संधानादि कल्प निर्माणार्थ

करण्यात येतो तेव्हा त्यांना आवाप असे म्हटले जाते.

शा.स.म.ख. ५-२ टीका

कल्कमात्रा - १ कर्ष = १ तोळा = १२ ग्रॅम

ही कल्क कल्पांची अभ्यंतर सेवनाची मात्रा आहे. याशिवाय बाह्य उपाचारार्थही कल्क कल्पांचा उपयोग सुयोग्य मात्रेमध्ये करण्यात येतो.

कल्कप्रक्षेप - कल्के मधु घृतं तैलं देयं द्विगुणमात्रया ।

सिता गुडं समं दद्यात् द्रवा देयाश्चतुर्गुणाः ॥

शा.स.म.ख. ५-२

कल्ककल्पांचा व्याधिचिकित्सार्थ अभ्यंतर सेवनाकरिता उपयोग करतांना त्यामध्ये विविध द्रव्यांचा प्रक्षेप पुढील मात्रेमध्ये घालावा.

मध, घृत, तैल - कल्काचे दुप्पट प्रमाणांत

शर्करा, गुड - कल्काचे समभाग प्रमाणांत

द्रवद्रव्ये - कल्काचे चारपट प्रमाणांत घालावीत

कल्क उपयोग - - - - - विविध व्याधिचिकित्सार्थ स्वतंत्र कल्प म्हणून उपयुक्त

- गुटिका, अवलेह, सिद्धस्नेह, संधानादि कल्प निर्माणार्थ उपयुक्त

- लेप, प्रलेप आदि बाह्य उपाचारार्थ उपयुक्त.

कल्कल्प उदाहरणे -

निंबकल्क - ब्रण, कुष्ठ, कृमिच

रसोनकल्क - विविध वातविकार, विषमज्वरनाशक

अपामार्गकल्क - रक्तातिसारनाशक

महानिंबकल्क - गुध्रसीहर

शुठीकल्क - आमवात, परिणामशूलनाशन

रसोनकल्क - वातविकार, विषमज्वरहर

निंबकल्क

ग्रंथाधार - लेपनिंबदले: कल्को ब्रणशोधनरोपणः ।

भक्षणात्छेदिकुष्ठानि पित्तश्लेष्मकृमीञ्जयेत् ॥

शा.स.म.ख. ५-५

घटकद्रव्ये - आर्द्रं व नुकतीच तोडून आणलेली निंबपत्र

यंत्र - खल्वयंत्र

निर्माणविधी - आर्द्रं ताजी, परिपुष्ट व वीर्यवान अशी उत्तम निंबपत्र देठापासून वेगळी करून घ्यावीत. स्वच्छ जलाद्वारे त्यांचे प्रक्षालन करून ती निथळून घ्यावीत. त्यानंतर ती वजनकाट्याचे साहाय्याने मोजून घ्यावीत. हे निंबपत्र खल्वयंत्रामध्ये घालून त्याचा मृदू, श्लक्ष्ण, सुसूक्ष्म कल्क तयार करावा. हा निंबपत्रकल्क वजनकाट्याचे साहाय्याने मोजून घ्यावा. याचा उपयोग विविध व्याधिनाशनार्थ बाह्य व अभ्यंतरतः करण्यात येतो.

रस - तिक्त

वीर्य - शीत

विपाक - कटु

मात्रा - १ तोळा - १२ ग्रॅम

उपयोग - बाह्यतः ब्रणशोधन व ब्रणरोपणार्थ निंबपत्रकल्काचा उपयोग करण्यात येतो

- आभ्यंतर सेवन - छर्दी, कुष्ठ, कृमी, कंडूहर म्हणून प्रयुक्त केला जातो.

रसोनकल्क

ग्रंथाधार - शुद्धः कल्को रसोनस्य तिलतैलेन मिश्रितः ।

वातरोगान्बयेतीव्रान् विषमज्वरनाशनः ॥

शा.स.म.ख. ५-७

घटकद्रव्ये - आवरणरहित रसोन

यंत्र - खल्वयंत्र

निर्माणविधी - ताजी, परिपुष्ट, वीर्यवान अशा उत्तम रसोनकल्का घेऊन त्यांच्यावरील पातळ आवरण दूर करावे. त्यांचे वजनकाट्याचे साहाय्याने वजन करून घ्यावे. खल्वयंत्राद्वारे रसोनाचा मृदू, श्लक्ष्ण, सुसूक्ष्म कल्क तयार करावा. या रसोनकल्काचा विविध अनुपानासह व्याधिचिकित्सार्थ उपयोग करण्यात येतो.

रस - कटु, तिक्त

वीर्य - उष्ण

विपाक - कटु

दोषकार्य - वातकफघ्न, पित्तकोपन

मात्रा - १ तोळा = १२ ग्रॅम, अनुपान - मध

उपयोग - रसोनकल्कामध्ये तीळतैल मिसळवून विषमज्वरनाशनकरिता त्याचा उपयोग करण्यात येतो.

क्वाथ कल्पना

परिचय - पंचविधकषायकल्पनामधील तिसरी व महत्वपूर्ण असणारी कल्पना म्हणजे क्वाथकल्पना होय. क्वाथन (उकळवणे) प्रक्रियेचे साहाय्य घेऊन या कल्पप्रकारांचे निर्माण करण्यात येते म्हणून "क्वाथ" हे नाव या कल्पनेला देण्यात आले आहे. औषधी द्रव्यांच्या शूर्णामध्ये जल मिसळवून क्वाथनप्रक्रियेद्वारे त्याचे जलविद्राव्य वीर्यवान कार्यकारी सार अशा क्वाथकल्पांमध्ये निकालित केले जातात. याकरिता मंदाग्रीचे साहाय्य महत्वपूर्ण आहे. स्वरस व कल्क कल्पांपेक्षा लघु व हिम अशी फांट कल्पांपेक्षा औषध बलानुसार गुरू असणारी अशी ही कषायकल्पना आहे.

परिभाषा - वनही तु क्वथितं द्रव्यं शृतमार्हुः चिक्रिस्सकः । च.सू. ४-२५
 औषधीद्रव्याचे जलासह मंदाग्नीवर पाचन-कवथन केल्यानंतर त्यांचा जो काढा तयार केला जातो त्याला शृत (क्वाथ) म्हटले जाते.

- षोडशगुणाम्भसाः पक्वः चतुर्भगावशिष्टः क्वाथः कषाय उच्यते ।
 क्वथितै र्वसुभिः कृते क्वाथामाचक्षते ॥ बुद्धवैद्याधर
 औषधीद्रव्यांच्या चूर्णांमध्ये सोळापट जल मिसळवून या मिश्रणाचे मंदाग्नीवर पाचन केल्यानंतर तो १/४ शेष ठेवला असता त्याला क्वाथ-कषाय म्हणतात. कवथनप्रक्रियेद्वारा या कल्प्याचे निर्माण करण्यात येते म्हणून याला क्वाथ संबोधले जाते.

- द्रव्यादापोत्थितातोये वह्निना परिपाचितात् ।
 निःसृते यो रसः पूत स शृतः समुदाहृतः ।

वै.प.प्र. २-२२

कुटलेले औषधीद्रव्य घेऊन त्यामध्ये जल मिसळवून अग्निवर परिपाचन केल्यानंतर गाळून घेतले असता औषधीद्रव्यांचा जो रस मिळतो त्याला शृत म्हणतात.

क्वाथपर्याय

- शृतः क्वाथः कषायरच निर्वृहः र निगद्यते । शा.स.म.ख. २-२
 क्वाथाला शृत, कषाय, निर्वृह असे पर्याय आहेत.

शाखांशोक्त क्वाथनिर्माणविधी -

- पानीयं षोडशगुणं शुष्णं द्रव्यपले क्षिपेत् ।
 मृत्पात्रेक्वाथयेद् ग्राह्यमष्टमांशावशेषितम् ॥
 तंजलं पाययेद्धीमान् कोष्णं मुह्यन्निसाधितम् ॥

शा.स.म.ख. २-१

औषधी द्रव्यांचे चूर्ण १ पल घेऊन त्यामध्ये १६ पट (१६ पल) जल मिसळवून हे मिश्रण एका मृत्तिकापात्रामध्ये ठेवावे. या मिश्रणाचे मंदाग्नीवर पाचन केल्यानंतर कवथनप्रक्रियेमुळे जेव्हा मिश्रण १/८ भाग प्रमाणात शेष राहाते तेव्हा अग्निस्तरक श्राववावा. वरजाद्वारे गालन प्रक्रिया केल्यानंतर जो औषधयुक्त द्रवांश प्राप्त होतो. त्याला क्वाथ असे म्हणतात. कोष्ण स्वरूपात याचा व्याधिनाशानर्थ उपयोग पानार्थ करावा. शाखांशवाच्यार्थी धीमान् शब्दाद्वारे विशेष प्रसंगी औषधीद्रव्ये व जल यांचे प्रमाण बुद्धिमान औषध निर्माता, चिक्रिस्सकाने स्वतः निश्चित करावे असे निर्देशित केले आहे.

औषधीद्रव्यांमध्ये जल मिसळवून कवथन प्रक्रिया केली असता त्यांचे जल विलेय कार्यकारी अंश क्वाथामध्ये निष्कासित केले जातात. हे कार्यकारी अंश संपूर्णरूपामध्ये क्वाथामध्ये उतरविणे - निष्कासित करणे हे क्वाथ निर्माणचे प्रमुख उद्दिष्ट असते. त्याकारिता जेव्हा प्रमाणातील जलामध्ये औषधीक्वाथद्रव्ये आणले सार अंश जलामध्ये निःशेष निष्कासित करतात तेव्हा प्रमाणातील जलाचा क्वाथार्थ उपयोग करावा. कवथन प्रक्रियेकारिता जलाचे प्रमाण किती योग्याचे आणि निःशेषानंतर क्वाथ किती प्रमाणात शेष ठेवावा याकारिता द्रव्यसंघात हा एक

महत्त्वाचा पटक आहे. स्नेहपाकार्थ क्वाथनिर्माणमध्ये योग्यातचे स्पष्टीकरण आढळते. मृदु द्रव्ये असतील तर ती आपली सार अंश जलामध्ये त्वराने निष्कासित करतात म्हणून त्यांचे क्वाथार्थ ४ पट जल घालावे. कठीण द्रव्यांचे सार अंश तुलनारत्मक दृष्टिकोनातून काही कालानंतर, उशिराने जलामध्ये निष्कासित होतात म्हणून त्यांच्या १६ पट जल क्वाथार्थ योग्याचे. मध्यम द्रव्यसंघात असणाऱ्या औषधीद्रव्यांकारिता ८ पट जलाचा उपयोग क्वाथ निर्माणकारिता करण्यात येते.

- मृदो चतुर्गुणं देयं मध्यमोऽष्टगुणं तथा ।
 द्रव्ये तु कठिनं देयं बुधैः षोडशिकंजलम् ॥

क्षतरपाणि आचार्य

मृदु द्रव्यांकारिता चारपट, मध्यमद्रव्यांकारिता आठपट आणि कठीण द्रव्यांकारिता सोळापट जल घालून त्यांचा क्वाथनिर्माण करावे. याप्रमाणे क्वाथद्रव्यांच्या मृदु-मध्यम-कठीण संघातानुसार क्वाथार्थ जलप्रमाणाचे वर्णन केले आहे. शाखांशवाच्यार्थी क्वाथार्थ औषधी द्रव्यांचे प्रमाण (मात्रा) अनुसार जलाचे प्रमाण सांगितले आहे ते पुढीलप्रमाणे -

औषधद्रव्यप्रमाणाणुसार क्वाथार्थ जलप्रमाण-

- कर्षादितः पलं यावत् क्षिपेत् षोडशिकं जलम् ।
 तदूर्ध्वं कुड्वं यावद् भवेदष्टगुणं पयः ।
 प्रस्थादितः क्षिप्तेनिरं खारी यावच्चतुर्गुणम् ॥

शा.स.म.ख. १-४-५

एक कर्ष ते एक पल प्रमाणांमध्ये क्वाथद्रव्य असताना क्वाथार्थ १६ पट जलाची योजना करावी. एक पलापेक्षा अधिक आणि एक कुड्व प्रमाणापर्यंत क्वाथद्रव्य असताना क्वाथार्थ ८ पट जल योग्याचे. एक प्रश्न ते एक खारी या प्रमाणांत क्वाथद्रव्ये असताना चारपट जलाची योजना करावी. अधिक प्रमाणांत क्वाथ निर्माणमध्ये औषधीद्रव्यांचा परिपाक चारपट जलामध्ये होतो. औषधी द्रव्यांचे प्रमाण क्वाथार्थ अल्प असेल तर १६ पट प्रमाणात जलाचा वापर करावा. औषधी द्रव्यांचे कार्यकारी वीर्यांश संपूर्णपणे क्वाथामध्ये येण्याकारिता, निष्कासित होण्यासाठी कवथनप्रक्रिया सुयोग्य कालावधिपर्यंत होणे गरजेचे आहे. याकारिता औषधीद्रव्ये अल्प प्रमाणांत असताना १६ पट प्रमाणांमध्ये जल योजना योग्य ठरते. ज्यावेळी मृदु-मध्यम-कठीण अशा भिन्न संघाताच्या द्रव्यांचे एकत्रीकरण करून क्वाथ निर्माण करावयाचे असते त्यावेळी १६ पट जल मिसळवून क्वाथार्थचे निर्माण करण्यात येते.

क्वाथनिर्माणतील जलाचे महत्त्व -

- जलाभिसिंचनमुळे क्वाथद्रव्ये मृदु होतात, फुलतात.
- जलामुळेच कवथनप्रक्रिया सुयोग्य घडून येते.
- औषधीद्रव्यसंघात व प्रमाण यावर क्वाथार्थ जलप्रमाण आधारीत असते.
- कवथन प्रक्रियेचा कालावधि जलप्रमाणावरच अवलंबून असतो.
- औषधीद्रव्यांना मुक्तरसता, रसमुक्त्त्व, गतरसता जलामध्येच प्राप्त होते.

- जलशेष - क्वाथशेषाधारे अग्निसंस्कार थांबविण्याचे ज्ञान होते.
- मृदु - क्षारलवणविरहित जल औषधीद्रव्यांच्या गुणामध्ये विकृती न आणता गुणांची वृद्धिक्वाथामध्ये करते. उपरोक्त घटकांमुळे क्वाथार्थ जल कसे व किती प्रमाणामध्ये मिसळव्हा हे महत्त्वपूर्ण ठरते. जलाच्या संदर्भामध्ये चरकसुश्रुताभाभटाचार्यांनी पुढील प्रमाणे विवेचन केले आहे.

क्वाथाबाबत बृहत्त्रयीतील वर्णन -

तात्याहृतात्यभिसमीक्ष्य खण्डशरछेदयित्वा प्रक्षाल्यपानीयेन सुप्रक्षालितायां स्थाल्यां समावाप्य गोमूत्रेणाधोदत्केनाभिषिच्य साधयेत् सततमवधद्वन् दव्यां तमुपयुक्तभूयिष्टेऽम्भसि गतरसेष्वौषधेषु स्थालीमवतार्य सुपरीपूतं कषायम्...।

च.वि. ७-१७

औषधद्रव्याणां छेद्यानि खण्डशरछेदयित्वा भेद्यानि चाणुशो भेदयित्वा प्रक्षाल्य पानीयेन सुप्रक्षालितायां स्थाल्यां समावाप्य...।

च.वि. ८-१३९

तत्रान्यतमपरिमाणसंमितानां यथायोगं त्वक्पत्रफलमूलदीनां आतशोषितानां छेद्यानि खण्डशरछेदयित्वा भेद्यानि चाणुशो भेदयित्वाऽवकुट्ट्व अष्टगुणेन षोडशगुणेन वाऽम्भसाऽभिषिच्य स्थाल्यां चतुर्भागावशिष्टं क्वाथयित्वा अपहरोदित्येष कषायपाककल्प्य; अथवा तत्रोदक द्रोणे त्वक्पत्रफलमूलदीनां तुलामावाप्य चतुर्भागावशिष्टं निष्क्वाथापहरोदित्येष कषायपाककल्पः।

सु.चि. ३१-८

क्वाथो निर्मूहः। स तु भेद्यान्यणुशो भेदयित्वा छेद्यानि च छेदयित्वा प्रक्षाल्योदकेन शुचैरूक्षायाम् अंधः प्रलिप्सायां ताम्रयोन्मय यान्यतमायां स्थाल्यां समावाप्य बह्वल्पपानीयग्राहिताम् औषधानामाकल्प यावत् मुक्तरसता स्यात् तावत् उदकं आसेच्छोषयेच्च ।

अ.सं.क. ८-११

क्वाथ निर्माणार्थ औषधी वनस्पती द्रव्यांचे मूल-कांड-त्वक्-पत्रादी अंगावयव अथवा औषधीद्रव्यांचे पंचांग आवश्यकतेनुसार किंवा ग्रंथोक्त निर्देशानुसार योग्य ती घ्यावीत. त्यांचे अवलोकन समीक्षा केल्यानंतर औषधी द्रव्यांचे मूल कांडादि मोठ्या आकाराच्या अवयवांचे छोटे छोटे (खण्ड) तुकडे छेदनाद्वारे करावीत. औषधी द्रव्यांचे अंग लहान आकाराची असतील तर ती मूळ स्वरूपामध्ये ठेवून त्या सर्वांचे स्वच्छ जलाद्वारे प्रक्षालन (धावन) करावे. त्यानंतर ही औषधीद्रव्ये आतपामध्ये संपूर्णपणे शुष्क करून घ्यावीत. अशा उत्तम शुष्क स्वरूपातील औषधीद्रव्यांचे अणुशोभेदन करून त्यांचे सूक्ष्मचूर्ण करून घ्यावे.

स्वच्छ, कोरडे (शुष्क), विस्तृत मुख असणारे आणि अधोभागी मृत्तिका लेप केला आहे अशा लोह,

ताम्र, मृत्पात्रादींमध्ये औषधीद्रव्यांचे उपरोक्त चूर्ण ठेवावे. या औषधीद्रव्यांच्या संघात वीर्य, मार्दव, काठिण्यादि घटकांचा विचार करून त्यांना मुक्तरसता, गतरसत्व येण्याइतपत जल त्यांच्यावर शिंपडावे. (जलाभिषिचन करावे) औषधीद्रव्ये बहु वा अल्प ज्या मात्रेमध्ये जलाचे शोषण करत असतील तेवढ्या मात्रेमध्ये जल घालून निश्चित कालावधिपर्यंत ही चूर्ण भिजवून ठेवावीत. त्यानंतर भिजवलेले औषधीचूर्ण पात्रामध्ये क्वथनार्थ जल घालून मंदाग्नीवर हे पात्र ठेवावे. मंदाग्नीवर क्वथन प्रक्रिया करत असताना पाचन संस्कार करणाऱ्या व्यक्तीने मोठ्या आसनावर सुखपूर्वक बसून अग्नी, पात्र, जलादिवर योग्य ध्यान-लक्ष द्यावे, व दर्विद्वारे क्वाथ निरत ढवळावा. अग्नी कोमल (मृदु) व मंद असावा. क्वाथपात्रास सर्व बाजूंनी समान-सारखा अग्नि प्रदान करावा. औषधीद्रव्ये निरस झाल्यानंतर, औषधीद्रव्यांचे कार्यकारी वीर्यांश जलामध्ये संपूर्णपणे आलेनंतर क्वाथ गाळून घ्यावा. जेव्हा स्पर्श करण्यायोग्य अर्थात कोणा झालेनंतर त्याचा उपयोग करावा.

क्वाथ निर्माणपूर्वी औषधीद्रव्यांचे चूर्णवर उदक अवसेचन-जलाभिषिचन करून औषधीद्रव्ये भिजवून ठेवण्यामुळे ती मृदू होतात, फुलतात, उमलतात. त्यांच्या अभ्यंतरतः सूक्ष्मकणांपर्यंत जलांश पोहचतो. याप्रमाणे क्वाथद्रव्यावर जलाभिषिचन करावे व जल त्यांचेमध्ये शोषित झाले पाहिजे अशी येथे अपेक्षा आहे. शोषयेत् च असा शब्दप्रयोग त्याकरिता करण्यांत आला आहे. औषधीद्रव्यांना पुरेसे मार्दवत्व येण्याकरिता अशा जलाभिषिचनची आवश्यकता असते. यामुळे क्वथनप्रक्रिये दरम्यान अग्निसंस्काराच्या परिणामी औषधीद्रव्यांचे कार्यकारी वीर्यांश त्वरेने जलामध्ये निष्कासित होतात ही क्वाथद्रव्ये निःशेष निरस होण्याकरिता जल-अग्नि सन्निकर्ष कारणाभूत, साहाय्यभूत ठरतो. औषधीद्रव्यांचे मुक्तसत्व, गतरसत्व क्वाथकल्पनेमध्ये अपेक्षित आहे. अर्थात त्यांचे कार्यकारी वीर्यांश संपूर्णपणे जलामध्ये निष्कासित होणे महत्त्वाचे आहे. औषधीद्रव्यांमधील कार्यकारी वीर्यांश जेवढ्या अधिक प्रमाणात जलामध्ये उतरतील तेवढे अधिक क्वाथाचे औषधीबल असेल. केवळ जलांश आठवून नष्ट करणे हे क्वथनप्रक्रियेचे उद्दिष्ट नसून औषधी अंश निष्कासित करणे हे प्रमुख उद्दिष्ट आहे. क्वथन प्रक्रियेच्या परिणामी मिश्रणातील जलांश अग्निसंस्काराद्वारे हळूहळू बाष्परूपाने नष्ट होऊ लागतो. शिल्लक राहणाऱ्या जलप्रमाणाद्वारे क्वथनप्रक्रिया थांबविण्याचे, अग्निसंस्काराच्या कालावधीचे ज्ञान होते. याप्रमाणे क्वाथविधीमधील जल महत्त्वपूर्ण आहे. गतरसत्व अथवा मुक्तरसता प्राप्त होण्यासाठी आवश्यक असेल तेवढे जल क्वाथद्रव्यांमध्ये मिसळवून मुक्तरसत्व प्राप्त होण्याकरिता आवश्यक असेल तेवढेच जल क्वथनोत्तर शिल्लक ठेवणे आवश्यक आहे.

जलाप्रमाणेच क्वाथनिर्माणार्थ अग्नी हा सुद्धा महत्त्वपूर्ण घटक असून क्वथनप्रक्रियेकरिता मृदू व मंद स्वरूपाचा एकसारखा अग्नी योजावा, म्हणजे औषधीद्रव्यांचे वीर्यांश हळूहळू अणु-स्तोक प्रमाणामध्ये जलामध्ये संपूर्ण अशांनी येऊ शकतात. अग्निप्रदान हे उत्तम, सुयोग्य पद्धतीने केले तरच कषाय उत्तम प्रकारचा निर्माण होणे शक्य असते. हे प्रयोगशालेय भौतिक व रासायनिक परीक्षाणांआधारे स्पष्ट करता येते. कषाय निर्माणेचे प्रारंभी औषधीद्रव्यांचा वर्ण जलास हलका-कमी प्रमाणात येतो. मात्र क्वथनप्रक्रिया पूर्ण झाले नंतर त्याचा वर्ण-गंध-रस हे अधिक दाट-गडद स्वरूपाचा होतो असे आढळते. त्रकोक्त श्रुतशीतफाट कषायस्तु द्रव्यस्य कात्सर्प्येनानुपुज्यस्य तत्संस्कारावशात् द्रवेषु द्रव्यस्य स्तोकावयवानु प्रवेशार्थमुपदिश्यन्ते। च.सू. ४-६ चक्रपाणी टीका या वचनाची प्रचिती क्वाथ निर्माणामध्ये उत्तम प्रकारे येते. द्रव्यात उदधृत्य सारभागः कषायः। अ.नं.क.

६-८ हेमाट्रिटिका औषधीद्रव्यांमधील सारअंश खेचून वेगळा करणे व त्याचा औषध कल्प म्हणून उपयोग करणे याचाही प्रत्यक्ष स्वरसाप्रमाणेच क्वाथकल्पनेमध्येही मोठ्या प्रमाणात विस्तार येतो.

शारंगधराचार्यांनी १/८ क्वाथशेषाचे वर्णन केले आहे. अन्य आचार्यांनी मात्र १/४ क्वाथशेषाचा उल्लेख केला आहे. संभवतः क्वाथाचा मूद्रपाक अपेक्षित असतो त्यावेळी १/४ व पूर्णपाक अपेक्षित असताना १/८ क्वाथशेष ठेवावा. १/४ क्वाथशेषापेक्षा १/८ क्वाथशेषमध्ये क्वाथद्रव्यांचा कार्यकारी वीरवीरान सार अंश अधिक प्रमाणात येतो.

क्वथनपात्र

संहिता ग्रंथामधून क्वाथनिर्माणार्थ स्थलीचे वर्णन आहे. क्वाथार्थ व्याख्याचे मुक्तिकापात्र हे जाड बुडाचे असते. कठीण द्रव्यांचा क्वाथ निर्माण करतानाही मंदाग्नीवरच क्वथन प्रक्रिया करावी. हे मिश्रण अधूमधून दवीच्या साहाय्याने ढवळावे. क्वाथद्रव्ये क्वथन प्रक्रियेच्यावेळी क्वथनपात्राच्या तळाशी लागून जळू नयेत म्हणून या पात्रांना खालून मृत्तिकेचा लेप करावा. याद्वारे एकसारखा मंदाग्नी प्रदानार्थ साहाय्य होते. मुक्तिकापात्राशिवाय ताम्र वा पित्तल धातुपात्र वंगलित करून क्वाथनिर्माणार्थ प्रयुक्त करावे. क्वाथद्रव्ये व जल हे क्वाथपात्रामध्ये घातल्यानंतर त्याचा वरील १/४ भाग रिकामा राहिल एवढे मोठे पात्र क्वाथार्थ घ्यावे.

अपिधानमुखे पात्रे जलं दुर्जतां व्रजेत् ।

तस्मादावरणं त्यक्त्वा क्वाथादीनां विनिर्ययः ॥

शा.स.म.ख. २-७

क्वाथनिर्माणमध्ये आणि अन्य तरतुदांमध्ये क्वथनपात्राचे मुख नेहमी उघडे ठेवावे. या पात्रावर पिधान-शाकण ठेवले असता अंतर्बाष्प विपारानामुळे क्वाथ दुर्जत बनतो. क्वाथ निर्माणानंतर कोषण असतानाचा त्याचा उपयोग करावा. एकदा क्वाथ थंड झाल्यानंतर तो पुन्हा उष्ण करू नये. अन्यथा तो विषवत् हानिकारक ठरतो. सुगंधित व उडनशील तैलयुक्त, तैलीय औषधीद्रव्ये, अत्यंत मृदू द्रव्ये यांचा क्वाथ करणे टाळावे. अशा द्रव्यांचे कार्मुक अंश बाष्पासमवेत नष्ट होऊ लागतात. अशा द्रव्यांपासून क्वाथाचे निर्माण केले असता तो क्वाथ गुणहीन-क्रियाहीन-गंधादिविहीन बनतो. क्वाथ निर्माणार्थ तीव्राग्नीचा उपयोग करू नये. यामुळे जलांश जलद्रवातीने नष्ट होतो, औषधीद्रव्यांच्या कार्यकारी वीर्यांशी हानी होते. क्वाथ निर्माणमध्ये औषधी द्रव्ये नीरस झाल्यानंतर त्यांचे रसादी परीक्षण करून नंतर क्वथन प्रक्रिया थांबवावी. क्वाथनिर्माण प्रक्रियेत याप्रमाणे काही दक्षता घेणे उपयुक्त ठरते.

चिकित्सेतील कर्माधारित क्वाथ प्रकार

पाचनो दीपनीयश्च शोधनः शामनस्तथा ।

तर्पणः क्लेदनः शोषी क्वाथः सन्तविधः स्मृतः ॥

शा.स.म.ख. २-१ टीका

चिकित्सेमधील कर्माधारित पाचन, शोधन, शामन, तर्पण, क्लेदन व शोषण असे सात प्रकारचे क्वाथ निर्माण करण्यात येतात. क्वाथ निर्माणाला वेळी पाचन व शोधन क्वाथ १/४ प्रमाणात शेष ठेवावीत. आणि इतर पाचही प्रकारचे क्वाथ १/८ शिल्लक ठेवावीत. १/८ क्वाथशेषापेक्षा १/४ शेष क्वाथ तुलनेने

१ १२

सौम्य असतात. पाचन व शोधन या कर्माकरिता अति तीव्र, संपूर्ण औषधगुणयुक्त अधिक बलयुक्त क्वाथांचा प्रयोग केला तर धातुपाचन, तीव्र शोधन होण्याची शक्यता असते म्हणून या कर्माकरिता चिकित्सेमध्ये सौम्य क्वाथाची योजना व निर्माण हितावह ठरते. पाचन व शोधन क्वाथ १/४ प्रमाणात शेष ठेवावीत व चिकित्साार्थ प्रयुक्त करावीत.

क्वाथपात्रा, सेवनकाल-

आहाररस पाके च सञ्जाते द्विपलोन्मिताम् ।

वृद्धवेद्योपदेशेन पिबेत् क्वाथं सुपावितम् ॥

शा.स.म.ख. २-३

आहाररसाचा पाक झाल्यानंतर प्रातःकाली व सायंकाळी क्वाथाची मात्रा २ फल = १६ मिली एवढी प्रमाण करावी.

क्वाथप्रक्षेप -

क्वाथे क्षिपेत् सितामंशैश्चतुर्थमधोऽंशैः ।

वातपित्त कफांतके विपरीतं मधु स्मृतम् ॥

शा.स.म.ख. २-४

क्वाथामध्ये शर्करा व मध यांचा प्रक्षेप खालील प्रमाणात घालावा

शर्करा	मध
वातविकार	१/४
पित्तविकार	१/८
कफविकार	१/१६
	१/४

क्वाथाचे १/४ अंश, १/८ अंश असे हे प्रमाण घ्यावे.

जीरकं गुणुलं क्षारं लवणं च शिलाजतु ।

हिगु त्रिकटुकत्रैव क्वाथे शाणोन्मितं क्षिपेत् ॥

क्षीरं घृतं गुडं तैलं मूत्रं चान्द्यद् द्रव तथा ।

कल्कं चूर्णादिकं क्वाथे निक्षिपेत् कर्षं सीमितम् ॥

शा.स.म.ख. २-५

जीरकचूर्ण, शुद्ध गुणुल, क्षार, लवण, शुद्ध शिलाजीत, शुद्ध हिगु, त्रिकटु आदी चूर्ण यांचा प्रक्षेप क्वाथामध्ये

१ शाण = ३ ग्राम प्रमाणात घालावा.

दुग्ध, घृत, गुड, तैल, मूत्र, अन्य द्रव पदार्थ, कल्क औषधीद्रव्यांची सूक्ष्म चूर्ण यांचा प्रक्षेप १ कर्ष = १२

ग्राम घालावा.

क्वाथाचे उपयोग - विविध व्याधीचिकित्साार्थ स्वतंत्रकल्प म्हणून उपयुक्त.

- गुटिका, गुणुलकल्पनिर्माणकरिता

- रसक्रिया - अवलेहकल्पनिर्माणार्थ

- सिद्धयुत - सिद्धतैलादि स्नेहपाककल्प व स्नेहसिद्धयर्थ
- आसवारीष्ट निर्माणार्थ
- रस द्रव्यांच्या शोधन, मारणादि प्रक्रियार्थ
- औषधी कल्पांच्या भावना संस्कारार्थ
- ब्रण प्रक्षालन, परिषेक, अवगाह, आरचोतन, अभिसिचन, बस्ती, वमन, विरेचन आदि चिकित्सेतील अनेक कर्माकारिता क्वाथांचा उपयोग करण्यात येतो.

क्वाथ उदाहरणे -

- त्रिफलाक्वाथ - मेंदोहर
- वरुणादिक्वाथ - कफमेदोहर
- दशमूलक्वाथ - वातकफविकारनाशक, शूलहर, गुल्मश्वासकासघ्न
- भूनिम्बदिक्वाथ - कफज्वरहर
- द्राक्षादिक्वाथ - दाह, रक्तपित्तहर
- गुडूच्यादिक्वाथ - ज्वरहर
- मंजिष्ठादिक्वाथ - त्वक्विकारनाशनार्थ उपयुक्त.

पुनर्नवाष्टकक्वाथ

- ग्रंथाधार - पुनर्नवाभयानिम्बदावीतिकतापटलकैः ।
गुडुची नागर युतैः क्वाथो गोमूत्र संयुतः ॥
पाण्डुकासोदरश्वासशूल सर्वांगशोथहा ।
शा.स.म.ख. २-७६-७७

घटकद्रव्ये व प्रमाण

- पुनर्नवाचूर्ण - १ भाग - ६ ग्रॅम
- अभया-हरितकीचूर्ण - १ भाग - ६ ग्रॅम
- निम्बत्वक्चूर्ण - १ भाग - ६ ग्रॅम
- दावी-दारुहळदचूर्ण - १ भाग - ६ ग्रॅम
- तिक्त - कुटकीचूर्ण - १ भाग - ६ ग्रॅम
- पटोलपत्रचूर्ण - १ भाग - ६ ग्रॅम
- गुडुचीचूर्ण - १ भाग - ६ ग्रॅम
- शुठीचूर्ण - १ भाग - ६ ग्रॅम

क्वाथद्रव्यांचे एकुणचूर्ण - ४८ ग्रॅम
क्वाथार्थ जल - १६ पट = ४८ ह १६ = ७६८ मिली
शेषक्वाथ - १/८ प्रमाणांत = ९६ मिली

निर्माणविधि - उपरोक्त पुनर्नवादी आठ द्रव्यांचे चूर्ण प्रत्येकी ६ ग्रॅम घेऊन ती एका स्वच्छ पात्रामध्ये ठेवावीत. अगोदरचे दिवशी रात्री त्यांच्यावर जलाभिसिचन करून ठेवावे. दुसरे दिवशी सकाळी क्वाथद्रव्यांमध्ये त्यांचे सोळा पट जल घालावे आणि या मिश्रणाचे मंदाग्नीवर पाचन करावे. क्वथनप्रक्रिये दरम्यान क्वाथ अधुनमधुन दर्बीच्या साहाय्याने ढवळावा. क्वथनोत्तर अग्निस्काराचे परिणामी १/८ प्रमाणात क्वाथ शिल्लक राहिल्यानंतर गाळून घ्यावा. गाळून प्राप्त झालेला द्रवांश म्हणजेच पुनर्नवाष्टक क्वाथ होय. कोण असतानाच याचा पानार्थ उपयोग करावा. पुनर्नवादि आठ द्रव्यांचा उपयोग करून या कल्पाचे निर्माण केले असल्यामुळे याला पुनर्नवाष्टक क्वाथ असे नाव देण्यात आले आहे.

मात्रा - ९६ मिली । अनुपात - गोमूत्र
उपयोग - पाण्डु, कास, उदर, श्वास, शूल, सर्वांगशोथ विकारनाशनार्थ पुनर्नवाष्टक्वाथ उपयुक्त आहे.

कुलथक्वाथ

- ग्रंथाधार - पलद्वयमिते कोष्णे कुलथस्य श्रुतेत्वपः ।
लवणं शरपुलेन सार्धं माषद्वयोमितम् ॥
क्षिप्त्वा पिबेत्सतेतस्य मूत्रेण समशररी ॥
शर्करा सिकता चापि दृष्टभेदनेकथा ॥
भा.भै.र. ६५९

घटकद्रव्ये व प्रमाण - कुलथ (कुळीथ) - १ पल - ४८ ग्रॅम
जल (क्वाथार्थ) - १६ पल - ७६८ मिली
शेषक्वाथ - २ पल - ९६ मिली
सैधवलवणचूर्ण १ मासा - ७५० मिलीग्रॅम
शरपुळा चूर्ण - १ मासा - ७५० मिलीग्रॅम

निर्माणविधि - कुलथ किंचित भर्जित करून त्याचे चूर्ण तयार करून घ्यावे. हे कुलथचूर्ण ४८ ग्रॅम मोजुन घ्यावे. कुलथचूर्णामध्ये १६ पल जल मिसळवून मिश्रणाचा मंदाग्नीवर क्वाथ तयार करावा. १/८ शेष राहिल्यानंतर तो वस्त्राद्वारे गाळून घ्यावा. गाळून प्राप्त झालेला द्रवांश म्हणजे कुलथ क्वाथ होय. याचा कोण असतानाच पानार्थ उपयोग करावा.

मात्रा - २ पल - ९६ मिली
उपयोग - मूत्रशररी, मूत्रशर्करा नाशक.

रास्नादिवक्त्राथ

ग्रंथाधार - रास्नागोशुरकैण्डदेवदारुपुनर्नवा ।

गुडुव्याएवधरवैव क्वाथमेषां विर्पाचयेत् ॥

शुण्डीचूर्णं संयुक्तं पिबेत् ज्वाकाटिग्रहे ।

पार्वपुष्टोस्पीडायामाभवते सुदुस्तरे ॥

शा.स.म.ख. १-८६-८७

घटकरज्ये व प्रमाण -

रास्नाचूर्णं	- १ भाग
गोशुरचूर्णं	- १ भाग
एण्डमुळचूर्णं	- १ भाग
देवदारुचूर्णं	- १ भाग
पुनर्नवाचूर्णं	- १ भाग
गुडुचीचूर्णं	- १ भाग
आरवध मज्जाचूर्णं	- १ भाग
समभाग क्वाथ्यद्रव्यांचे एकूण चूर्ण	- १ पल - ४८ ग्रॅम
क्वाथनिर्माणार्थ जल	- १६ पल - ७६८ मिली
शैब्यक्वाथप्रमाण	- १/८ शेष - ९६ मिली

निर्माणविधि - उपरोक्त रास्नादी सात औषधीद्रव्यांचे चूर्ण प्रत्येकी एक भाग घेऊन (१ पल - ४८ ग्रॅम) एका स्वच्छ पात्रामध्ये क्वाथ्यद्रव्यांचे एकत्रित चूर्ण घ्यावे. अगोदरचे दिवशी रात्री या क्वाथ्यद्रव्यांचे जलाभिस्त्रिचन करून ठेवावे. दुसरे दिवशी सकाळी त्यामध्ये १६ पट जल घालून मिश्रणाचे मंदाग्नीवर पाचन करावे. क्वथन प्रक्रिये दरम्यान क्वाथ अदूनमधून दवीच्या साहाय्याने ढकळावा. अग्निसंस्काराचे परिणामी क्वथनोत्तर १/८ क्वाथ शिल्लक राहिल्यानंतर गाळून घ्यावा. गाळून मिळालेला द्रवांश म्हणजे रास्नादिक्वाथ होय. रास्नादि सात द्रव्यांपासून या क्वाथाचे निर्माण केले जाते म्हणून याला रास्नासत्तकक्वाथ असेही संबोधले जाते. निर्माणानंतर कोण स्वल्पात याचा उपयोग करावा.

मात्रा - ९६ मिली

अनुपान - शुण्डीचूर्ण

उपयोग - ज्वा, काटिग्रह, पार्वशूल, पुष्टशूल, उर-पीडा, आमवातानाशक म्हणून उपयुक्त आहे.

हिमकल्पना

परिचय - पंचविधकषाय कल्पनेमधील हिमकल्पना ही त्रींशी कल्पना असून स्वप्न-कल्क-क्वाथापेक्षा लघु व फाण्टकल्पनेपेक्षा औषधबलानुसार गुरू असणारी कल्पना आहे. या कल्पनेमध्ये औषधीद्रव्य रात्रभर जलामध्ये भिजवून ठेऊन दुसरे दिवशी सकाळी त्या औषधसिद्ध जलाचा उपयोग करण्यात येतो. अग्निसंस्कार विरहित अशी ही कल्पना अमलत्याकारणाने तिला हिम-शीतकषाय म्हटले जाते.

परिभाषा - द्रव्यादापीशितातोये प्रतत्तेनिशि संस्थितान् ।

कषायो योऽभिनिव्याति स शीतः समुदाहृतः ॥ च.सू. ४-१

शीत सलिलालुतस्तु निशापर्युषितः शीतः । अ.सं.क. ८

शीतो रात्री द्रवे स्थितः । अ.च.क. ६-१०

वीर्यवान औषधीद्रव्यांचे चूर्ण शीत जलामध्ये रात्रभर भिजवून त्यानंतर प्राप्त औषधी सार भाग युक्त द्रवाला शीत, हिम असे म्हटले आहे. (चरकाचार्यांनी येथे उष्णजलाचा निर्देश केला आहे.)

निर्माणविधि - क्षुण्णं द्रव्यपलं सम्यक् षड्भिर्निरपलैः प्लुतम् ।

निःशोषितं हिमः स स्यात्तथा शीतकषायकः ॥

तन्मानं फाण्टवज्येयं सर्वत्रैवैष निश्चयः ।

शा.स.म.ख. ४-१

वीर्यवान औषधीद्रव्यांचे चूर्ण एक पल प्रमाणात घेऊन ते एका स्वच्छ पात्रामध्ये ठेवावे. यामध्ये सहापट-सहापल शीत जल घालून हे मिश्रण ढकळून घ्यावे, हे मिश्रण रात्रभर ठेवून घ्यावे. दुसरे दिवशी सकाळी हाताने कुस्करून मिश्रण वज्जाने साहाय्याने गाळून घ्यावे. गाळून प्राप्त झालेला औषधीसारयुक्त द्रवभाग म्हणजे हिम होय. हिमाला शीतकषाय, शीत हे पर्यायी नावे आहेत.

सुगंधित, उडनशील तैलयुक्त, तैलीय द्रव्यांवर अग्निसंस्कार करण्यामुळे, जल मिश्र करून क्वथन करण्यामुळे त्यांचे वीर्यवान कार्यकारी अंश नष्ट होतात, कमी होतात अशा औषधी द्रव्यांचा सार भाग प्राप्त करण्याकरिता अग्निसंस्कार विरहित अशी हिम कल्पना त्यांच्यापासून करण्यात येते. या कषायकल्पनेमध्ये औषधीद्रव्य जलामध्ये भिजवून, वासन संस्काराद्वारे त्याचे कार्यकारी वीर्यांश जलामध्ये निकालित करण्यात येतात. अशा औषध सिद्ध जलाचा उपयोग विविध व्याधिहरणाथे केला जातो. हिम कल्पनेमध्ये औषधीद्रव्यांचे कार्यकारी वीर्यांश संपूर्ण रूपामध्ये जलामध्ये आणणे अपेक्षित नसून जलसंस्कारपरचात औषधीद्रव्यांचे कार्यकारीविर्यांश जेवढ्या प्रमाणांत जलामध्ये येतात त्या औषध संस्कारित जलाचा उपयोग विक्रितसार्ध करण्यात येतो. विक्रितसमर्थे ज्या वेळी सौम्य मृदु कल्प योजावयाचा असतो त्यावेळी हिम कल्पांची योजना करण्यात येते. सर्व रूणांमध्ये व सर्वच व्याधीमध्ये स्वप्न, क्वाथासारखा औषधीबल दृष्ट्या गुरू, बलवान औषधी कल्प योजणे सुयोग्य ठरत नाही. आवश्यकतेनुसार हिम कल्प बालक, वृद्ध, गर्भिणी, दुर्बल रूण, अल्पबल व्याधी आदींना अधिक उपयुक्त ठरतात असे जाणवावे. कषायकल्पना व्याध्यातुर द्रव्यबलपेक्षिणी आहेत या चरकोक्त वचनाचा प्रत्यय हिम कल्पनेमध्ये स्पष्टपणे दिसून येतो.

हिमप्रक्षेप - सितामधुगुडादिस्तु क्वाथवद् प्रक्षिपेत्क्षिपक । द्रव्यगुणविज्ञान यादवजी त्रिकमजी आचार्या

तन्मानं फाण्टवज्जेयं इति तस्य परिमाणं पानार्थं फाण्टवज्जातम् ।
मानग्रहणेनापि प्रक्षेपाद् योऽपि फाण्टवज्जातव्याः ।

शा.स.म.ख. ४-१ टीका

हिमकल्पामध्ये प्रक्षेप फाण्ट, क्वाथाप्रमाणेच घालावीत.

हिममात्रा - २ पल - १६ मिली

उपयोग - विविध व्याधी चिकित्सेमध्ये स्वतंत्र कल्प म्हणून उपयुक्त,

- विविध औषधीकल्पासह अनुपान म्हणून उपयोगी,

- औषधीकरणातील भवनादी संस्कारार्थ

- पित्त व रक्त दुष्टी, प्रकोपजन्य विक्रामामध्ये विशेषत्वाने उपयोगी कल्पना आहे.

हिमकल्प उदारहणे - आम्रादि हिम - रक्तपित्तनाशक

मरीचादि हिम - तृष्णा, च्छर्दीहर

नीलोत्पलादि हिम - प्रलाप, भ्रम, मोह, तृष्णानाशक

अमृता हिम - कास, रक्तपित्त, ज्वरहर

धान्यकादि हिम - रक्तपित्त, ज्वर, दाहशामक

धान्यकाहिम

ग्रंथाधार - प्रातः सशर्करः पेयो हिमोधान्यकसंभवः ।

अन्तर्दाहं तथा तृष्णां जयेत्स्रोतो विशोधनः ॥

शा.स.म.ख. ४-७

टीका - स्रोतोविशोधन - मूत्रमार्गस्य शुद्धिकरः मूत्रकृच्छ्रादि हरः इत्यर्थः ।

- व्युषितं धान्यजलं प्रातः पीतं सशर्करं पुसांम् ।

अन्तर्दाहं शमयति प्रवृद्धमपि तत्क्षणादेव ॥

भै.र.ज्वर.वि. ५-११

घटकद्रव्ये व प्रमाण - धान्यकपृथुचूर्ण - १ भाग - १ पल - ४८ ग्रॅम

जल - ६ भाग - ६ पल - २८८ मिली

निर्माणविधि - धान्यकामधील द्याड, केर, कचरा इ. बाह्य अशुद्धी हाताने दूर करून त्याचे खल्वयंत्राद्वारे स्थूलचूर्ण तयार करून घ्यावे. धान्यक स्थूलचूर्ण एक पल प्रमाणात वजनकाट्याचे साहाय्याने मोजून घ्यावे. ते एका स्वच्छ पात्रामध्ये ठेवून त्यामध्ये ६ पट शीत जल घालावे, मिश्रण रात्रभर ठेवावे. दुसरे दिवशी सकाळी हाताने कुस्करून गाळून घ्यावे. गाळून प्राप्त झालेला औषधयुक्त द्रवांश म्हणजे धान्यक हिम होय. याचा शीत

स्वरूपातच पानार्थ उपयोग करावा.

रस - कषायतिक्तमधुर

वीर्य - शीत

विपाक - मधुर

दोषकार्य - त्रिदोषघ्न

मात्रा - २ पल = १६ मिली

उपयोग - अन्तर्दाहहर, तृष्णविकारनाशक, मूत्रकृच्छ्र, मूत्रदाहहर म्हणून उपयुक्त आहे.

गुण - लघु, स्निग्ध

कर्म - दीपन, रोचन, दाहशामन, मूत्रजनन, मूत्रविरजनीय, मूत्रदाहशामन

अनुपान - शर्करा

सारिवादि हिम

ग्रंथाधार - सिद्धयोगसंग्रह

यादवजी त्रिकमजी आचार्य

घटकद्रव्ये व प्रमाण - अनन्तमूलचूर्ण

उशबा (बृहत्सारिवा) चूर्ण

चोपचिनीचूर्ण

मंजिष्ठाचूर्ण

गुडुचीचूर्ण

धमासाचूर्ण

रक्तचंदनचूर्ण

पद्मकाष्ठचूर्ण

गुलबनशाचूर्ण

सुगंधीवाळाचूर्ण

गोरखमुण्डीचूर्ण

पित्तपाण्डाचूर्ण

कमलपुष्प दल कल्क

गुलाबपुष्प दल कल्क

द्रोणपुष्पीचूर्ण

शंखपुष्पीचूर्ण

उपरोक्त सर्व द्रव्यांचे समभाग एकत्रीत चूर्ण - १ भाग

शीत जल - ६ भाग

निर्माणविधि - उपरोक्त सर्व द्रव्यांचे समभागचूर्ण एकत्रित एकजीव करून घ्यावे. वजन-काट्याचे साहाय्याने

हे चूर्ण एक पल ४८ ग्रॅम मोजून घेऊन ते एका स्वच्छ पात्रामध्ये ठेवावे. त्यामध्ये ६ पल (१८८ मिली) जल फाल्गुन मिश्रण ढवळून घ्यावे, हे मिश्रण रात्रभर ठेवून घ्यावे. दुसरे दिवशी सकाळी हाताने कुस्करून मिश्रण गाळून घ्यावे. गाळून प्राप्त झालेला औषधयुक्त द्रवांश म्हणजे सारिकाही हिम होय. शीतस्वरूपात याचा पानार्थ उपयोग करावा. अन्नतुल्यसारिका आणि इतर द्रव्यांच्या साहाय्याने या हिम कल्पाचे निर्माण केले असल्यामुळे याला सारिकाही हिम असे प्रथमद्रव्याधारित नाव देण्यात आले आहे.

मात्रा - २ पल - १६ मिली प्रक्षेप - शर्करा

उपयोग - सर्व प्रकारचे रक्तविकार, कण्डू, पाप, दाह, तुष्णा, अन्वपित, जीर्णज्वर आदी व्याधींचा नाशक, प्रामुख्याने पित्त व रक्तदुष्टीप्रधान विकारामध्ये उपयुक्त.

फाण्टकल्पना

परिचय - पंचविधकषाय कल्पनेमधील औषधी बल त्रुटिकोणातून सर्वात लघू असणारी कषाय कल्पना म्हणजे फांट कल्पना होय. हिमकल्प निर्माणार्थ रात्रभराचा कालावधी (निशा संस्थितान्) आवश्यक असतो. मृदु, सौम्य, लघु औषधबलाचा कल्प त्वरीने आवश्यक असल्यास औषधीद्रव्यांच्या चूर्णापासून फाण्ट कल्पाचे निर्माण करण्यात येते. औषधीद्रव्यांचे चूर्णामध्ये उष्णजल घालून कोषा होईतोपर्यंत थांबणे व नंतर फाण्ट गाळून घेणे, एवढा कालावधी फाण्टकल्प निर्माणार्थ आवश्यक आहे. स्वप्न, कल्क, क्वाथ व हिम या चारही कषाय कल्पनांपेक्षा फाण्ट कल्पना लघु (औषधबल) कल्पना आहे.

परिभाषा - क्षित्त्वोष्णतोयेन मृदितं तद् फाण्टं परिकीर्तितम्।

च.सू. ४-१०

- कल्कीतद्रव्यपलं चतुष्पले उष्णतोये क्षित्त्वा क्षणकालं
- शरावाहतं संस्थाप्य अथ मृदितं वस्त्रपूतं च फाण्टं उच्यते ॥ वृद्धवैद्याधार
- क्षुण्णद्रव्यस्य पलं पलचतुष्टयमितमुष्णोत्कक्ष एकत्र सावयेत्।

वृद्धवैद्याधार

वीरवान औषधीद्रव्यांच्या चूर्णामध्ये उष्णजल घालून काही कालावधिपर्यंत थांबून तयार करण्यात आलेला कल्प म्हणजे फाण्ट होय.

फाण्ट पर्याय - चूर्णद्रव

निर्माणविधी - क्षुण्णे द्रव्यपले सप्त्यब्जलमुष्णं विनिक्षिपेत्।

मृत्पात्रे कुडवोन्मानं ततस्तु सावयेत्सटात् ॥

स स्याच्चूर्णद्रवः फाण्टस्त्वन्मानं द्विपलोन्मितम्।

सितामधुगुडादिश्च क्वाथवत्तत्र निक्षिपेत् ॥

शा.स.म.ख. ३-१२

क्षुण्णे द्रव्यपले सप्त्यब्जलमुष्णं विनिक्षिपेत्।

पात्रे चतुःपलमितं ततस्तु सावयेत्सटात् ॥

सोऽयं पूतो द्रवः फाण्टोभिश्चरिभिरधियते ॥

परिभाषाप्रतिप २-२६

वीरवान औषधीद्रव्यांचे चूर्ण १ भाग - १ पल घेऊन त्यामध्ये १ कुडव = ४ भाग = ४ पल जल घालून हे मिश्रण ढवळून त्या पात्रावर झाकण ठेवावे. कोषा झाल्यानंतर हाताने कुस्करून गाळून घ्यावे. या गाळून मिळालेल्या द्रवांशाला फाण्ट असे म्हणतात.

औषधीद्रव्यांचे उष्ण जलामध्ये विलेय असणारे अंशही फाण्ट कल्पामध्ये निष्कासित होतात. अशा औषध संस्कारित जलाचा उपयोग व्याधिविक्रिसार्थ व औषधनिर्माणार्थ केला जातो. फाण्ट कल्पनेमध्ये हिम कल्पनेच्या तुलनेमध्ये जलाचे प्रमाण कमी आहे. औषध प्रमाण समान असून जलप्रमाण तुलनेने कमी असताना हिम कल्पापेक्षा फाण्टकल्प लघू, कमी औषधबलाचा तयार होतो. याचे कारण फाण्टमध्ये उष्ण जल कोषा होईतोपर्यंत एवढाच कालावधी संस्कारार्थ उपलब्ध होतो. हिम कल्पनेमध्ये औषधीद्रव्य व द्रवद्रव्य फाण्टपेक्षा अधिक काळ एकमेकांसोबत राहतात. परिणामी फाण्टपेक्षा तीव्र अधिक औषधीबलाचा कल्प निर्माण होतो. लघु, सौम्य असा हा कल्प दुर्बल रुग्ण, अल्प व्याधिबल असताना, बालक, वृद्ध, गर्भिणी, सुकुमार आदिकरीता प्रयुक्त केला जातो. फाण्टकल्प निर्माणानंतर लोचच त्यांचा उपयोग करावा.

मात्रा - २ पल = १६ मिली,

प्रक्षेप - प्रक्षेप द्रव्यांचे प्रमाण क्वाथवत् योजावे.

उपयोग - विविध व्याधि चिकित्सेमध्ये स्वतंत्र कल्प म्हणून उपयुक्त,

अनुपानार्थ उपयुक्त औषधीनिर्माणातील भावनादि संस्कारार्थ उपयुक्त आहे.

फाण्ट उदाहरणे -

- आप्नादिकाण्ट ज्वर, पिपासा, च्छदी, अतिसार, मूर्च्छा नाशक
- वृहत्सधुकमुष्णादिकाण्ट - ज्वर, दाह, तुष्णा, भ्रम, रक्तापिहत
- लघुमधुकमुष्णादिकाण्ट - तुष्णा, मूर्च्छा, भ्रम, दाह, पित्तप्रकोपनाशक

पंचकोलफाण्ट

प्रंशधार - पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागारैः।

दीपनीयः स्मृतो वार्गः कफानिलगदापहः ॥

कोलमात्रोपयोगित्वात् पंचकोलमिदं स्मृतम् ॥

तीक्ष्णोष्णं पाचनं श्रेष्ठं दीपनं कफनातमृतम् ॥

गुल्मप्लीहोदरानाहशूलघ्नं पित्तकोपनम्।

गादनिग्रह ज्वर चि.

घटकद्रव्ये व प्रमाण -	पिंपळीचूर्ण - १ भाग	- १ कोल	- १ ग्रॅम
	पिंपळीमुळचूर्ण	- १ भाग	- १ कोल
	चव्यचूर्ण	- १ भाग	- १ कोल
	चित्रकचूर्ण	- १ भाग	- १ कोल
	शुंठीचूर्ण	- १ भाग	- १ कोल
	औषधीद्रव्यचूर्ण	- १ भाग	- ५ कोल = ३० ग्रॅम
	उष्णजल	- ४ भाग	- २० कोल = १२० मिली

निर्माणविधि - पिंपळी, पिंपळीमुळ, चव्य, चित्रक व शुंठी या पाच द्रव्यांचे प्रत्येकी १ कोल (६ ग्रॅम) सूक्ष्मचूर्ण घ्यावे. ते एका स्वच्छ पात्रामध्ये ठेवून त्यामध्ये ४ पट उष्णजल घालावे. पात्रावर झाकण ठेवावे व उष्णजल कोष्ण होईतोपर्यंतचा कालावधी थांबावे. त्यानंतर मिश्रण हाताने कुस्करून गाळून घ्यावे. गाळून प्राप्त झालेला कोष्ण द्रवाश म्हणजे पंचकोल फाट होय. कोष्ण स्वरूपात त्याचा व्याधिनाशनार्थ उपयोग करावा.

मात्रा - २ पल - १६ मिली अनुपान - गुड

उपयोग -

पंचकोल फाट हा कफवातहर, दीपन, तीक्ष्ण, उष्ण, पाचन, पित्तकोपन असून गुल्म, प्लीहावृद्धि, आनाह, उदरशूलनाशनार्थ उपयुक्त आहे.

यष्टीमधु फांट

ग्रंथाधार - क्षुण्णे द्रव्यपले साम्यजलमुष्णं विनिक्षिपेत् ।
मृत्पात्रे कुडवोन्मानं ततस्तु स्यावधेत्पटात् ॥
स स्याचूर्णद्रवः फण्टस्तन्मानं द्विपलोनितम् ।
सितामधुगुडादिश्च क्वाथवत्तत्र निक्षिपेत् ॥

शा.स.म.ख. ३-१२

घटकद्रव्ये व प्रमाण - यष्टीमधुचूर्ण - १ पल - ४८ ग्रॅम
उष्ण जल - ४ पल - ११२ मिली.

निर्माणविधि - यष्टीमधुचूर्ण एक पल प्रमाणात घेऊन ते एका स्वच्छ पात्रामध्ये ठेवावे. या मध्ये ४ पल उकळते जल मिसळवून हे पात्र झाकण ठेवून बंद करावे. उष्णजल कोष्ण होईतोपर्यंतचा कालावधी थांबावे. त्यानंतर पात्रामधील यष्टीमधुचूर्ण व जल याचे मिश्रण हाताने कुस्करून गाळून घ्यावे. गाळून प्राप्त होणारा कोष्ण औषधयुक्त द्रवाश म्हणजे यष्टीमधुफांट होय. कोष्ण स्वरूपात याचा व्याधिनाशनार्थ उपयोग करावा.
मात्रा - २ पल - १६ मिली.

उपयोग - वातपित्तघ्न, चक्षुष्य, कफस्रावकर, वातानुलोमन, दाहहर, सौम्यरेचन

ज्वरघ्न, केश्य, शोणितस्थापन, मूत्रकृच्छर, फर अधिक मात्रेमध्ये वामक-वमनार्थ उपयुक्त आहे.

उपकल्पना

पंचविध कषाय कल्पनेमधील एखाद्या कषायकल्पनेशी साधर्म्य असणारी, कषायकल्पनेच्या जवळची अशी असणारी परंतु कषाय कल्पनेपेक्षा किंचित भेद असणारी अशी कल्पना म्हणजे पंचविध कषाय कल्पनेची उपकल्पना होय. उपकल्पनेमध्ये प्रमुख कषाय कल्पनेचीच मध्यवर्ती कल्पना - आधार घेतलेला असतो. परंतु द्रव्यप्रमाण वा इतर द्रव्यांमध्ये काही वेळा आडलोटो: काही वेळा अशा कल्पनांमध्ये प्रमुख कल्पनेपेक्षा थोडा वेगळा निर्माणविधि करण्यात येतो. मात्र या कल्पना पंचविध कषाय कल्पनेमधील एखाद्या कल्पनेवर आधारित असतात, म्हणून यांना पंचविधकषायकल्पनांच्या उपकल्पना असे म्हणतात. पंचविधकषाय कल्पनेपैकी क्वाथ व हिम कल्पनेच्या उपकल्पनांचे वर्णन विविध ग्रंथांमधून आले आहे: त्या पुढीलप्रमाणे -

- क्वाथ उपकल्पना** - हिमकल्पना - तण्डुलोदक - मन्थ - क्षीरपाक - लाक्षारस - मासरस - औषधसाध्ययूष - औषधसाध्यवगू

प्रमथ्याकल्पना

परिचय - प्रमथ्या ही क्वाथ कल्पनेची उपकल्पना असून क्वाथाप्रमाणे क्वाथम् प्रक्रिया प्रमथ्या निर्माणार्थ क्रमशः येते. या कल्पनांच्या निर्माणार्थ औषधीद्रव्यांचे स्वरूप सूक्ष्म कल्क असे घेण्यात येते तसेच क्वाथन प्रक्रिया विशेषत्वाने करण्यात येते म्हणून प्रमथ्या ही क्वाथाची उपकल्पना मानली जाते.

परिभाषा - प्रमथ्या च द्रव्यात्कल्कीकृतात्युतात् । असणदत्त

निर्माणविधि - प्रमथ्या च द्रव्यात्कल्कीकृतात्युतात् । असणदत्त औषधीद्रव्यांच्या कल्कामध्ये जल मिसळवून क्वाथनोत्तर निर्माण करण्यात येणे हे प्रमथ्या म्हणजे प्रमथ्या होय.

तोयेऽणुगुणिते तस्याः पानमाहुः पलद्वयम् ॥

शा.स.म.ख. ३-१५

वीर्यवान औषधीद्रव्यांचे सूक्ष्म कल्काळ चूर्ण एक भाग १ पल - ४८ ग्रॅम खडबुदांमध्ये घेऊन त्यामध्ये चूर्ण संपूर्णपणे भिजेले, आर्द्र होईल इतपत जल घालावे. या मिश्रणाचा खोल कुस्करून घुट्टा, श्लक्ष्ण, सुक्ष्मकल्क तयार करावा. हा कल्क एका स्वच्छ पात्रामध्ये ठेवावा व त्यामध्ये ८ पट जल मिसळवून या मिश्रणाचे मंदाग्नीवर पाचन करावे. क्वाथनोत्तर द्रवाश १/४ प्रमाणात शिल्लक राहिल्यानंतर अग्निसंस्कार थांबवावा, मिश्रण स्वच्छ

सुती वस्त्राद्वारे गाळून घ्यावे. गाळून घात झालेले औषध संस्कारित द्रव म्हणजे प्रमथ्या होय.

टीका -

प्रमथ्येति द्रव्यपलादिति कल्कार्थं द्रव्यस्य पलप्रमाणम् ।

कल्कीकृतादिति दृषादे पेथितात्, पेथणमत्र जलेनपुक्तत्वात् ।

अथगुणिते तोये द्रव्यभागपेक्षयाऽष्टगुणपानीये श्रुता

कथयिता पलद्वयमित्यनेन कुरुशरीरावशेषिदं ग्राह्यम् ॥

शा.स.म.ख. २-१५०-१५१ आढमल्लटीका

निबलकवथिस्तोये मध्यदोषो विशेष्यतः ।

प्रकर्षेण क्वथिता प्रमथ्यास्येण श्रुताः ॥

प्रकथयिता इत्यस्यार्थस्य प्रतिपादनार्थं प्रशब्दोपकारि ।

प्रमथ्यायाश्च तन्त्रान्तरे लक्षणमुक्तम् ।

अ.ऋ.चि. ९-५ टीका

श्रुतः कषायोप निरुहः क्वाशां यूर्शोऽत्कुरश्च सः । कृतशुषः प्रमथ्या च

द्रव्यात्कल्कीकृताश्रुतात् ॥ तदेव द्रव्य कल्कीकृत्य पिष्ट्या

यत् क्रियते स कृतशुषो भवत्ये । स एव च प्रमथ्याशब्दोऽव्ययः ।

अष्टांग-हृदय चि. ९-५ (असृणवतटीका)

प्रमथ्या निर्माणार्थं औषधीद्रव्यांचा मूटू-श्लक्ष्णा कल्क तयार करून त्यामध्ये जल मिसळवून प्रकर्षेण क्वथन

करण्यात येते. औषधीद्रव्यांचा कल्क तयार करून त्यापासून क्वथनोत्तर प्रमथ्या निर्माण करण्यामुळे औषधीद्रव्यांचे

वीर्यवान सार अंश मोठ्या प्रमाणात व त्वरेने जलामध्ये येतात. औषधीबलदृष्ट्या पुरू व बलवान कल्प तयार होते.

कल्कापासून क्वथन करून या कल्पाचे निर्माण केले जाते म्हणून प्रकर्षेण क्वथन असे म्हटले आहे.

प्रमथ्या कार्य - प्रमथ्या मध्यदोषाणां दद्यात् दीपनपाचनम् ।

च.चि. ११-११

प्रमथ्यामिति पाचनदीपनीयं कषायं,

प्रमथ्या शब्दो हि वृद्धपरमराया दीपनपाचन

कषाये वैद्यकशास्त्रे परिभाषितः श्रूयते ॥

च.चि. ११-११ चक्रपाणीटीका

प्रमथ्या ही दीपन-पाचन क्वाथ स्वरूपाची असून मध्यदोषांच्या चिकित्साार्थं योजली जाते. ज्या अतिसार

रुणाच्या शरीरामध्ये दोषांचा प्रकोप मध्यम स्थितीचा असेल त्यांना दीपन-पाचन द्रव्यांद्वारे सिद्ध केलेली प्रमथ्या

प्रयुक्त करावी. जर दोष सामान्य रूपामध्ये कुपित असतील तर लंघनाद्वारे दोषांचे पाचन घडते.

मध्यदोष - मध्यमदोषस्तु विशेषयेत् मागधीनारवचाभूतीकथनीकाहरीतकीनां क्वाथयिबेत् ।

जलजलदबित्त्वपेशिका शुण्ठीधान्यकानां उभयम् अपि च एतत् प्रमथ्याख्यम् ॥

अ.सं.चि. ११-१

-पिपली, शुंठी, वचा, अजमोदा, धान्यक व हरीतकी यांचा क्वाथ पानार्थं योजावा किंवा -मुस्ता, वाळा, बिल्वमज्जा, शुण्ठी, धान्यक, यांचा क्वाथ द्यावा या दोन्ही प्रमथ्या आहेत. याप्रमाणे वाग्भटाचार्यांनी मध्यदोष असणाऱ्या अतिसारी रुणांकरिता मध्यदोष विशेषणार्थं लंघनोत्तर द्यावयाच्या प्रमथ्या कल्पांचे वर्णन केले आहे.

आमदोषांच्या परिणामी उद्भूतलेल्या अतिसार चिकित्सेमध्ये प्रारंभीच संग्राहक औषध (उदा - अम्बुभा, शाल्मली, कुटजत्वक् इ.) देऊ नयेत. अशावेळी पाचन व संग्राहण करणारी औषधे (मुस्ता, वाळा इ.) यांचा उपयोग सुवातीस करावा. दोष स्वयं प्रवृत्त असतील तर त्यांना शरीराबाहेर निर्गमित होऊ द्यावे. त्यांना स्तंभनाद्वारे शाब्दविण्याचा प्रयत्न करू नये. मलदोष कष्टपूर्वक बाहेर पडत असतील तर त्यांचे प्रवर्तन करण्याकरिता हरीतकी चूर्ण कोष्ण जलासह प्रयुक्त करावे. मात्र ज्या अतिसारी रुणामध्ये दोषप्रकोप मध्यम स्वरूपाचा अशा वेळी शोधन चिकित्सा देणे योग्य ठरत नाही व अशा दोषांचे शामनीकरण संयुक्तिक नसते अशावेळी मध्यदोषांच्या पाचन, विशेषणार्थं प्रमथ्या कल्प योजावेत असे निर्दिशित केले आहे. या कल्पांद्वारे मध्यदोषांचे पाचन व अप्रिदीपनाचे कार्य होते.

क्वाथ व प्रमथ्या शेट -

प्रमथ्या

१) पंचविधकषाय कल्पनेमधील ही एक प्रमुख कल्पना आहे.	१) पंचविधकषायकल्पनेमधील क्वाथ कल्पनेची ही उपकल्पना आहे.
२) या कल्पांच्या निर्माणार्थं औषधी द्रव्य चूर्ण स्वरूपात योजले जाते.	२) या कल्पांच्या निर्माणार्थं औषधी द्रव्य सूक्ष्म कल्कस्वरूपात घेण्यात येतात
३) क्वाथ निर्माणार्थं द्रव्य प्रमाण औषधीद्रव्य - १ पल - ४८ ग्रॅम जल - १६ पट - ७६८ मिली शेषक्वाथ - १/८ शेष - ९६ मिली	३) प्रमथ्या निर्माणार्थं द्रव्य प्रमाण औषधीद्रव्य - १ पल - ४८ ग्रॅम जल - ८ पट - ३८४ मिली शेषप्रमाण - १/८ शेष - ९६ मिली
४) या कल्पांचे निर्माणार्थं क्वथन प्रक्रिया करण्यात येते.	४) या कल्पांचे निर्माणार्थं प्रकर्षेण क्वथन केले जाते.
५) दोषांच्या सर्व अवस्थांमध्ये चिकित्साार्थं उपयुक्त असा हा कल्प प्रकार आहे.	५) विशेषत्वाने मध्यदोषांचे चिकित्साार्थं उपयुक्त असा हा कल्पप्रकार आहे.
६) संशोधन, शमन, पाचन, लेखन दीपनादी सर्व चिकित्सा कार्याकरिता योजला जातो.	६) प्रायः पाचन दीपन कार्यार्थं प्रमथ्या कल्पांची योजना करण्यात येते.

मुस्ताद्विप्रमथ्या

ग्रंथाधार - मुस्तकेन्द्रवै. सिद्धा. प्रमथ्या. द्विपलोल्लिप्ता ।

सुरोता मधुसयुक्ता रक्तातिसानाशिनी ॥

शा.स.म.ख. २-१५४

घटकद्रव्ये व प्रमाण - मुस्ता. (नागमोथा) चूर्ण - १ भाग - २४ ग्रॅम

इन्द्रजव. (कुटजबीज) चूर्ण - १ भाग - २४ ग्रॅम

जल - ८ भाग - ३८४ मिली

शेषप्रमाण - १/४ भाग - ९६ मिली

निर्माणविधि - नागमोथाचूर्ण व इन्द्रजवचूर्ण समभाग एकत्रित करून एक पल प्रमाणात खल्वयंत्रामध्ये ठेवावे. हे चूर्ण संपूर्णणे ओलसर होईल. इतपत जल त्यामध्ये घालून मिश्र करावे. खल्वयंत्राद्वारे या मिश्रणाचा मुद्द, श्लक्ष्ण व सुसूक्ष्म कल्क तयार करावा. तो एका स्वच्छ पात्रामध्ये ठेवून त्यामध्ये ८ पल जल मिसळवे. या मिश्रणाचे मंदाग्निवर क्वथन पाचन करून १/४ प्रमाणात प्रमथ्या शिल्लक ठेवावी. क्वथाद्वारे गाळून घेतल्यानंतर प्राप्त झालेला औषधयुक्त द्रवांश म्हणजे मुस्तादीप्रमथ्या होय. याचा शीत स्वरूपात उपयोग करावा.

मात्रा - २ पल - ९६ मिली.

अनुपान/प्रक्षेप - मध

उपयोग - रक्तातिसारानानार्थ उपयुक्त.

पानीयकल्पना

औषधसिद्धपानीय -

औषधी द्रव्यांद्वारे सिद्ध; संस्कारित जल म्हणजे औषध/भेषज सिद्ध पानीय होय. या प्रकारच्या द्रवस्वरूपी औषधी कल्पांचा उपयोग व्यधीचिकित्साशैवांवार पानाकारिता करण्यात येतो, मुहुर्मुहु पानार्थ प्रयुक्त करण्यामुळे या कल्पांना पानीय म्हटले जाते. यांनाच भेषजसिद्धपानीय, पानीय, औषधसिद्धजल, औषधसिद्ध उदक असेही म्हणले जाते. क्वाथ कल्पनेची ही उपकल्पना असून क्वाथवत् क्वथप्रक्रिया या कल्पांच्या निर्माणार्थ करण्यात येते. मात्र औषधीद्रव्ये, जल व शेषप्रमाण यामध्ये भिन्नत्व असल्याकारणाने ही क्वाथकल्पनेची उपकल्पना मानली जाते.

परिभाषा व निर्माणविधि - क्षुण्ण द्रव्यपलं साध्यं चतुःषष्टिपले जले ।
अर्धशिष्टं च तद्वेद्यं पाने भक्तादिसर्विद्यौ ॥

शा.स.म.ख. २-१५७

रूपकल्पना

क्षुण्णं कुट्टितम्, द्रव्यं व्याधिबिहितं; साध्यं क्वथितम् ।
तदिति द्रवं अर्धाविशेषं जलमित्यर्थः । पाने इति पान
स्वरूपे यथा वक्ष्यमाणं षडङ्गादियानीयम् ॥ भक्तादि
संविधाविति यूपरसवधावादि रूपे ॥

शा.स.म.ख. २-१५७ आढमल्लटीका

औषधीद्रव्यांचे चूर्ण एक पल घेऊन त्यामध्ये ६४ पल जल मिसळवून मिश्रणाचे मंदाग्नीव पाचन करावे. क्वथनोत्तर अर्धाभागा - १/२ प्रमाणात द्रवांश-शेष राहिल्यानंतर हे मिश्रण गाळून घ्यावे. गाळून प्राप्त झालेला औषधसिद्ध द्रव म्हणजे औषधसिद्ध पानीय होय. याचा उपयोग पानार्थ आणि औषधसिद्ध मंड, षेया, विलेयी, यवागू, यूषादी पथ्य कल्प निर्माणकारिता केला जातो.

पानीयकल्पांबाबत चक्रपाणी आचार्याचे मत -

अत्र शृतं शीतं जलं दद्यात् इति जलसंस्कार श्रुत्या

न क्वाथपरिभाषया क्वाथकरणं किन्तु जलपरिभाषया च. चि. ३-१४५ चक्रपाणीटीका

औषधसिद्धपानीय कल्पनेमध्ये औषधीद्रव्यांद्वारे सिद्ध संस्कारित क्वाथाले जलमानार्थदेणे अपेक्षित आहे. औषधीद्रव्यांचे संपूर्ण कार्यकारी वीर्यांश जलामध्ये उतरविणे. त्यांना मुक्तरसत्व प्राप्त करून देणे असे उद्दिष्ट या कल्पनेमध्ये नाही. क्वाथकल्पनेमध्ये क्वाथयुद्धव्य निःशेष, निरस होऊन द्रवांचे कार्यकारी रसार्श संपूर्ण रूपामध्ये जलात निष्कासित करण्यात येतात. याला क्वाथ परिभाषेसुद्धा क्वाथकरण म्हटले आहे. पंथीय कल्पनेमध्ये औषध संस्कारित जल क्वथन प्रक्रियेच्या साहाय्याने निर्माण करण्यात येते. त्याला जलपरिभाषा असे चक्रपाणी आचार्यांनी संबोधले आहे.

शृतशीतं - पूर्व शृतं परचात शीतम् ।

शृत-क्वथन प्रक्रिया करण्यात आलेले व तत् परचात शीत झालेले असे शृत शीत औषध संस्कारित मुद्द, शीत जल म्हणजे जलपरिभाषा. अशा पानीय कल्पांचा उपयोग व्याधिचिकित्सेमध्ये वांवार पानार्थ करण्यात येतो. क्वाथकल्प गुरू, औषधीबल अधिक असणारी अस्तात व्याधि-चिकित्साार्थ त्यांची वांवार महर्माई योजना सुयोग्य ठरत नाही. याकारिता सौम्य, मृदू, औषध संस्कारित, लघू औषधबल असणारा जो मुहुर्मुहु पानीय योजावयाचा आहे अशा उद्देशाने पानीय कल्पांची रचना करण्यात आली. काही विशिष्ट व्याधींच्या चिकित्सेमध्ये अशा वांवार सौम्य औषध योजनेची निकड भासते.

पानीय कल्प विशेषत्वाने ज्वर चिकित्सेमध्ये वर्णन करण्यात आले आहेत. मुहुर्मुहु औषधसिद्ध पानीय कल्पांच्या योजनेद्वारा आम दोषांचे पाचन होऊन ज्वरामध्ये उत्पन्न होणारा दाह, तृष्णा, ज्वर-संताप आदि लक्षणांचा उपशम होतो. षडंगोदक हा ज्वरचिकित्सेकारिता एक पानीयकल्प उदाहरणदाखल वर्णन करून अशा प्रकारचे अनेक कल्प तत् व्याधीनाशनार्थ निर्माण करता येतील असा उल्लेख आढळतो. मृशकृच्छ, मृशदाह, सर्वांगदाह, तृष्णा आदि विकारांमध्ये औषधसिद्ध पानीयकल्प लाभदायक ठरतात असे चिकित्सेमध्ये आढळते.

आयुर्वेद शास्त्रामध्ये व्याधीची चिकित्सा ही औषध अन्न व विहारद्वारे करण्याचे निर्देश आचार्यांनी दिले

आहितः औषधसह आहार व पान हे सुद्धा औषधीसिद्ध करून योजले तर त्वरेने व्याधिहरणार्थ ती साहाय्यभूत ठरतात. याशिवाय पंचकर्मोत्तर संसर्जनक्राममध्ये शेष दोष नाशनार्थ ज्यावेळी औषधसिद्ध आहाराचा प्रयोग करावयाचा असतो त्यावेळी औषधसिद्ध पथ्यकल्प मंड, पेयादिची योजना करण्यात येते. अशा प्रसंगी औषधसिद्ध पानीयाद्वारे औषध सिद्ध मंड पेयादी पथ्य कल्पांचे निर्माण करण्यात येते. याप्रमाणे औषधसिद्ध पानीय कल्प हे पानार्थ व औषधसिद्ध पथ्य कल्प निर्माणार्थ उपयुक्त आहेत.

क्वाथ व पानीय भेद -

क्वाथ

पानीय

१) पंचविधकषाय कल्पनेमधील ही

१) पंचविधकषाय कल्पनेची ही

एक प्रमुख कल्पना आहे.

उपकल्पना आहे.

२) निर्माणार्थ प्रमाण - १

२) पानीय निर्माणार्थ प्रमाण -

१ पल द्रव्य

१ पल द्रव्य

१६ पट जल

६४ पट जल

१/८ शेष

१/२ शेष

३) औषधबल दृष्टिकोनातून गुरू

३) औषधबल दृष्टिकोनातून मूढ,

अधिक बलवान औषधीकल्प

सौम्य तुलनात्मक अल्पबल

होय.

औषधीकल्प होय.

४) क्वाथ हा कोण स्वरूपात

४) शूत परचात शीत स्वरूपात

पानार्थ योजला जातो.

पानार्थ योजला जातो.

५) प्रायः दिवसातून २-३ वेळा

५) मुहुर्मुहु (वांरांवार) पानार्थ उपयुक्त

या कल्पाची योजना करण्यात येते.

युक्त असा कल्प प्रकार आहे.

षडंगोदक / षडंगपानीय

ग्रंथाधार -

मुस्तपर्वटकोशारे चंद्रनोदीच्यनागरेः ।

श्रुतश्रीत जल दद्यात् पिपासाज्वरशान्तये ॥

च.चि. ३-१४५

- यदसुश्रुतशीतासु षडंगदि प्रयुज्यते ।

कर्षमात्र ततो द्रव्यं साधयेत्सिध्दिकेऽम्भसि ।

अर्धश्रुतं प्रयोक्तव्यं पाने पेयादिसंविधौ ॥

शै.र. ५-२८

घटकद्रव्ये व प्रमाण -

मुस्ता - नागरमोथाचूर्ण - १ भाग - २ ग्रॅम
पर्पट - पित्त पापडाचूर्ण - १ भाग - २ ग्रॅम

उशीर - रवेतवाळाज्यूर्ण - १ भाग - २ ग्रॅम

चंदन - रक्तचंदनचूर्ण - १ भाग - २ ग्रॅम

उदीच्य - सुगंधी चाळाचूर्ण - १ भाग - २ ग्रॅम

नागर - शूठीचूर्ण - १ भाग - २ ग्रॅम

औषधीद्रव्यांचे एकूण प्रमाण = १ कर्ष = १२ ग्रॅम

जल = १ प्रस्थ = ७६८ मिली

शेषप्रमाण = १/२ = ३२ तोळे = ३८४ मिली

निर्माणविधी - षडंगपानीय निर्माणकरिता मुस्ता-पर्पट-रवेतवाळा-चंदन-सुगंधीवाळा व शूठी या द्रव्यांचे एकत्रीत चूर्ण एक भाग घेऊन ते एका स्वच्छ पात्रामध्ये ठेवावे. यामध्ये ६४ पट जल मिसळून मिश्रण मंदप्रीवर ठेऊन त्याचे क्वथन करावे. त्यानंतर अर्धश्रुत १/२ प्रमाणात द्रवांश शिल्लक राहिल्यानंतर मिश्रण गाळून घ्यावे. गाळून शान्त झालेले औषध संस्कारित जल म्हणजे षडंगोदक होय. शीत स्वरूपात याचा पानार्थ उपयोग करावा. तसेच औषधसिद्ध पेयादी पथ्यकल्प निर्माणार्थही याचा उपयोग केला जातो.

उपयोग -

ज्वरजन्य पिपासा, दाह, ज्वरवेग शान्त्यर्थ याचा मुहुर्मुहु पानार्थ उपयोग करण्यात येतो. षडंगोदक हे ज्वरोपद्रव नाशक आहे.

लाक्षारस

परिभाषा -

दोलायंत्र विधीद्वारे लाक्षाचे जलामध्ये क्वथन-पाचन करून लाक्षासिद्ध औषधयुक्त द्रवरूप कल्प म्हणजे लाक्षारस होय. लाक्षा+रस, रस हा स्वरसाचा पर्यायवाची शब्द या कल्पाचे नावामध्ये आला आहे. केवळ द्रवस्वरूपी कल्प म्हणून रस म्हटले आहे, स्वरसाची उपकल्पना वा साधर्म्य नसून क्वथन प्रक्रियेमुळे लाक्षारस ही क्वाथोपकल्पना मानली आहे.

परिचय - लाक्षा हे एक प्राणीज द्रव्य असून त्याचे संक्षिप्त वर्णन पुढीलप्रमाणे आढळते.

- लाक्षापालकषालकरो यावो वृक्षापयो जतुः ।

लाक्षावर्ण्यहिमाबल्या स्निग्धाश्च तुंवर लघुः ॥

अनुष्णाकफपित्ताग्निहिकका कासज्वरप्रणुत् ।

द्रणोरः क्षत वीसर्पकृमीकुष्ठादापहः ॥

अलक्तको गुणैः तद्वत् विशेषात् व्यंगनारानः ॥

भा.प्र. हरिक्यादिवर्ग ११४

लाक्षा हा रस्ताभ्र-गडद वर्णाचा राळदार पदार्थ आहे. बदर, पिपलवृक्ष आदि पुराणा वृक्षांच्या फांद्यांवर Coccus Lacca काँक्सिलॅकॉ; Laccifer Lacca लॅसिफर लॅक्का या नावाचे सूक्ष्मजीवजंतु स्वसंरक्षणाथ स्वतःभोवती मुखवातातून एक आवरण तयार करतात. लाक्षावण हे लवंगोलाकार स्वरूपाचे असून त्यामधील सूक्ष्मजीव नष्ट झाल्यानंतर पुराणवृक्षांच्या फांद्यावरून लाक्षा संग्रहित करण्यात येतात, त्यानंतर लाक्षाचा औषधाथ उपयोग करण्यात येतो.

कषायसात्मक, लघू, अनुषा, स्निग्ध, बलकारक अशा गुणांचे लाक्षा हे द्रव्य असून कफप्रतिविकार, हिकका, कास, ज्वर, व्रण उःक्षत, वीसर्प, कृमी व कुष्ठ्याचा नाशक आहे. बाह्य उपयोगाद्वारे हे द्रव्य शरीराचा वर्ण उज्वल करते आणि विशेषत्वाने व्यागविकाचा नाश करते.

लाक्षारनिर्माणविधी - षडगुणेनाम्भसालाक्षा दोलायत्रे विपाचयेत् ।

अथवा षडगुणेनाम्भसालाक्षा दोलायत्रे विपाचयेत् ।

श्रीरामकल्पना

परिभाषा - श्रीर + पाक औषधी द्रव्यांचे दुग्ध व जलासह मंद अग्नीवर पाचन करून औषधसंस्कारित सिद्धदुग्ध निर्माण म्हणजे श्रीरपाक होय. औषधी द्रव्यांचे कार्यकारी वीर्यअंश अग्निसंस्काराचेद्वारे वक्थन पाचन करून श्रीरामध्ये निष्कासित करण्यात येतात म्हणून या कल्पनेला श्रीरपाककल्पना असे म्हटले आहे.

परिचय - श्रीरपाक ही स्वाथ कल्पनेची उपकल्पना असून स्वाथाप्रमाणे या कल्पनेमध्ये वक्थनप्रक्रिया करण्यात येते. श्रीरपाकप्रक्रियेकरिता श्रीर व जल यांची द्रवद्रव्य म्हणून योजना असून वक्थनार्थ मंद अग्निसंस्काराचे साहाय्य या कल्पनेमध्येही घेण्यात येते. शेवटी औषधसिद्ध-संस्कारित श्रीर प्राप्त होते म्हणून श्रीरपाक ही स्वाथ कल्पनेची उपकल्पना मानली जाते.

श्रीरपाक कल्पांचा उपयोग चरकसंहिता कालापासूनच करण्यात येतो. असे चरकसंहितेमधील श्रीरपाक कल्पांच्या आधारे स्पष्ट होते. त्यानंतरच्या सर्व ग्रंथांमधून श्रीरपाक कल्पांचे वर्णन आढळते. श्रीरपाक निर्माणाने प्रसुद्ध दोन प्रकार असून औषधी द्रव्यांच्या गुणधर्म, स्वरूपास अनुसरून श्रीरपाक निर्माणाने काही विशिष्ट विधीही ग्रंथांमधून आढळतात.

निर्माणविधी - श्रीरपाक निर्माणाने दोन भिन्न भिन्न विधी ग्रंथांमधून देण्यात आले आहेत ते पुढीलप्रमाणे -

श्रीरपाक प्रकार १. - श्रीरामधुगुणं द्रव्याक्षीरान्नीरं चतुर्गुणम् ।

निर्माणविधि प्रकार १ व २ मध्ये भेद -

निर्माणविधि १ (शारांधरोक्त)	निर्माणविधि २ (यादवजी आचार्यवर्णित)
औषधीद्रव्य - १ भाग - १२ ग्रॅम	- १ भाग - १२ ग्रॅम
दुध - ८ भाग - १६ मिली	- १५ भाग - १८० मिली
जल - ३२ भाग - ३८४ मिली	- १५ भाग - १८० मिली
शेषप्रमाण - क्षीरांश - १६ मिली	- क्षीरांश - १८० मिली

शारांधरोक्त क्षीरपाक निर्माण प्रकारामध्ये दुसऱ्या प्रकारच्या तुलनेमध्ये दुधाचे प्रमाण कमी असून जलाचे प्रमाण अधिक आहे. जलांश अधिक प्रमाणात असल्याकारणाने याठिकाणी क्षीरांश शोषार्थ अग्नि प्रदान अधिक कळ करावे लागते. त्या परिणामी औषधीद्रव्यांचे कार्यकारी वीर्यांश अधिक प्रमाणात दुधामध्ये निष्कासित होतात. शिवाय दुसऱ्या प्रकारच्या निर्माणविधीच्या तुलनेतमक दृष्टिकोणातून दुधाचे प्रमाण कमी असल्याकारणाने तयार होणारा क्षीरपाक हा अधिक औषधीगुणयुक्त बलवान तीव्र अशा स्वरूपाचा तयार होतो. यादवजी त्रिकमजी आचार्यांनी क्षीरपाक निर्माणामध्ये एक भाग औषधीद्रव्यांच्या १५ पट दुध व १५ पट जलाचे प्रमाण वर्णन केले आहे. शारांधरोक्त क्षीरपाक निर्माणामध्ये याठिकाणी दुधप्रमाण अधिक व जल प्रमाण कमी आहे. शेष प्रमाणांमध्ये क्षीरांश शिल्लक ठेवावयाचा असून तो दुधप्रमाण अधिक असल्यामुळे पहिल्या निर्माणविधी प्रकारापेक्षा अधिक प्रमाणात क्षीरपाक तयार होतो. शारांधरोक्त निर्माण पद्धतीपेक्षा या पद्धतीचा क्षीरपाक हा सौम्य, मृदू अल्पबल औषध गुणांचा निर्माण होतो. याशिवाय जलांशाचे प्रमाण कमी असल्यामुळे अग्निसंस्काराचा कालवधी पहिल्या पद्धतीपेक्षा कमी लागतो. हा या दोन निर्माणविधीमधील महत्त्वाचा फरक आहे. औषधीद्रव्यांचे उष्ण-तीक्ष्णत्व, रुग्ण-व्याधींची अवस्था, दोषबल, व्याधिबल, जाठराग्नी आदि घटकांचा विचार करून विकलित्सकाने आवश्यकतेनुसार योग्य त्या प्रकारचा क्षीरपाक निर्माण करून विकलित्सार्थ योजावा असे या दोन क्षीरपाकनिर्माण पद्धतीआधारे स्पष्ट होते.

क्षीरपाकार्थ जलाची आवश्यकता -

क्षीरमस्त्वानालानां पकोनास्ति विनाऽभ्रसा ।

साम्यक् पाकं न गच्छन्ति तस्मात् तोयं चतुर्गुणम् ॥ वै.प.प्र. २-७६

क्षीर, मस्तु, कांची आदिसह औषधीद्रव्यांचे पाचन करताना जलाशिवाय त्यांचा पाक करणे अयोग्य आहे. याकरिता चारपट जल मिसळवून क्षीरादींचा पाक करावा. त्यामुळे औषधी द्रव्यांचे वीर्यांश दुधामध्ये निष्कासित होतात.

क्षीरपाक कल्पनेमध्ये औषधीद्रव्य, क्षीर व जल हे तीन प्रमुख घटक आहेत. औषधीद्रव्यं शुष्कचूर्णं वा आर्द्रकक या स्वरूपात क्षीरपाकार्थ योजली जातात. औषधीद्रव्यांचा संस्कार दुधावर करण्याची अपेक्षा या कल्पनेमध्ये आहे. औषधीद्रव्यांचे कार्यकारी वीर्यांश दुधामध्ये योग्यकरिता क्षीरपाकामध्ये जलाचा माध्यम म्हणून उपयोग केला आहे. औषधीद्रव्यांचा कल्क वा चूर्ण आणि दुध यांचा एकत्रित तयार होणारा चोल येथे अपेक्षित नाही. कारण असा चोल (मिश्रण) व क्षीरपाक यांच्यामध्ये पाचनसंस्काराचा महत्त्वाचा भेद आहे.

औषधीद्रव्यांचे कार्यकारी वीर्यांश जलाच्या अनुषंगाने दुधामध्ये येतात. दुध गुरु गुणात्मक होत नाही, अग्निसंस्कारार्थ पुरेसा कालावधि उपलब्ध होतो आदिसुद्धे क्षीरपाक कल्पनेमध्ये जल हा महत्त्वपूर्ण घटक आहे. दुध हे द्रवस्वरूपी असून स्नेहादि घटक युक्त पूर्ण अन्न मानले जाते. औषधीद्रव्यांचे कार्यकारी वीर्यांश जल आणि इतर घटकांमध्ये विद्रव्य होऊन क्षीरपाकामध्ये येतात हा कषाय व क्षीरपाकामधील महत्त्वाचा भेद आहे. दुधाचे अम्लीयरीधित्व पित्तोष शमनार्थ उपयुक्त ठरते. कटु-तिक्त-कषाय औषधीद्रव्यांचे तीक्ष्णत्व, उग्रता, रस आदी घटक क्षीरामुळे तीव्रतापूर्वक जाणवत नाहीत. औषधीद्रव्यांचे तीक्ष्ण वीर्यत्व दुधामध्ये विरण्यामुळे कमी होते, कषाय रसात्मक द्रव्यांमुळे उत्पन्न होणारा गलसौरंश टाळला जातो. उष्ण-तीक्ष्ण औषधीद्रव्यांपासून क्षीरपाक निर्माणामुळे त्यांना सौम्यता प्राप्त होते. प्रायः मधुर, कटु, तिक्त व कषाय रसात्मक औषधी द्रव्यांपासून क्षीरपाक कल्पांचे निर्माण करण्यांत येते. अम्ल व लवण हे प्रधान रस असणाऱ्या औषधीद्रव्यांपासून क्षीरपाक कल्पांचे निर्माण होऊ शकत नाही कारण या रसांद्वारे दुग्ध प्रदुष्ट होते. क्षीर हे एक पोषक आहारद्रव्य आहे. क्षीरपाक कल्पांच्या माध्यमातून आहार व औषध एकत्रितपणे योजता येते. क्षीरपाकामधील अग्निसंस्कार, कषयन प्रक्रियेच्या परिणामी दुध हे लघु, पाचक बनते. तत् तत् व्याधिनाशक औषधी द्रव्यांद्वारे दुध त्या त्या व्याधिनाशनार्थ, उपयुक्त ठरते. औषधीद्रव्यांच्या वीर्यांची तीक्ष्णता सौम्य करून त्यांच्या गुणामध्ये योग्य ती वृद्धी वा दोषांचा क्षयार्थ क्षीरपाक कल्पना उपयुक्त ठरते.

क्षीरपाक महत्त्व - जीर्णजराणां सर्वेषां पयः प्रशमनं परम् ।

पेयं तदुष्णं शीतं वा यथास्वमौषधैः शृतम् ॥ च.वि. ३-२३१

दुध हे सर्व प्रकारच्या जीर्णजरांचे शमन करते म्हणून प्रतिदिन मन्देष्ण, शीत वा विभिन्न औषधीद्रव्यांद्वारे संस्कारित, कषयन करण्यात आलेल्या दुधाचा जीर्णजरीत रुग्णांमध्ये प्रयोग करावा. जरांप्रमाणेच इतर व्याधीमध्येही तत् तत् व्याधिनाशक (यथास्व) औषधसिद्ध क्षीरपाक योजावेत. असे चरकाचार्यांनी निर्दिष्टित केले आहे.

अर्जुनक्षीरपाक

गंधाधार -

अर्जुनस्यत्वचा सिद्धं क्षीरं योज्यं हृदयमधे ।

मितया पञ्चमूल्या वा बलया मधुकेन वा ॥

घृतेन दुग्धेन गुडाभ्रसा वा पिबन्ति चूर्णं ककुभ्रवचो यो ।

हृद्रोगजीर्णज्वरकरपितं हत्वा भवेद्युरिचरजीविनस्ते ॥

चक्रवर्त - हृद्रोग वि. १-१०

घट्टकद्रव्ये व प्रमाण -

अर्जुन पृथुचूर्ण	- १ भाग	- १२ ग्रॅम
दुध	- ८ भाग	- १६ मिली
जल	- ३२ भाग	- ३८४ मिली
शेषप्रमाण	- ८ भाग	- ९६ मिली

निर्माणविधि - अर्जुनपृथुचूर्ण एक भाग घेऊन ते एका स्वच्छ व जाड तळ भाग असणारे स्टील पात्रामध्ये ठेवावे. यामध्ये अर्जुनचूर्णाच्या ८ पट दुग्ध घालून क्षीरीच्या ४ पट जल घालावे. या मिश्रणाचे मंदाग्रीवर पाचन करून केवळ क्षीर शेष राहिल्यानंतर अग्निस्कार थांबवावा व हे मिश्रण गाळून घ्यावे. गाळून प्राप्त झालेला औषधसिद्ध क्षीराश म्हणजे अर्जुनक्षीरपाक होय. शर्करा प्रक्षेप मिश्र करून याची व्याधी-चिकित्सारथ योजना करावी. अर्जुनाचे रक्षत्व व दुग्धाचे कफकारकत्व अर्जुन-क्षीरपाकामध्ये मर्यादित होताना आढळते. मात्रा - २ पल - १६ मिली, प्रक्षेप - शर्करा

उपयोग - हृद्रोग, जीर्णज्वर, रक्तापित्त नाशनाथ उपयुक्त आहे.

रसोनक्षीरपाक

ग्रंथाधार - साधयेत्सुद्धशुक्लस्य लशुनस्य चतुष्पलम् ।
क्षीरोदकेऽष्टगुणिते क्षीरशेषं ना पिबेत् ॥
वातुल्ममुदावर्तं गृध्रसी विषमज्वरम् ।
हृद्रोगं विद्रधीं शोथं साधयत्याशुतल्पः ॥

च.वि. ५-१४-१५

गुल्मस्य बहुभेजसाध्यतया षोडशपलं क्षीरमानं न दोषावहं भवति ।
क्षीरसोन्याशच यद्यपि सहयोगे विरुद्धः तथाऽपि व्याधिमहिम्ना महर्षिवचनाद्विवादाः ।

चक्रपाणीटीका

घटकद्रव्ये व प्रमाण - रसोनकल्क - १ भाग - १२ ग्रॅम
दुग्ध - ८ भाग - १६ मिली
जल - ३२ भाग - ३८४ मिली
शेष प्रमाण - ८ भाग - १६ मिली

निर्माणविधि - रसोनाचा मूदू, सूक्ष्मकल्क एक भाग घेऊन तो एका स्वच्छ व जाड तळ भाग असणारे स्टील पात्रामध्ये ठेवावा. या मध्ये रसोन कल्काच्या ८ पट दुग्ध व दुग्धाच्या ४ पट जल मिश्र करून या मिश्रणाचे मंदाग्रीवर पाचन करावे. स्वथनपाचनानंतर केवळ क्षीराश शेष राहिले नंतर हे मिश्रण गाळून घ्यावे. गालनानंतर प्राप्त रसोन संस्कारित सिद्ध दुग्धाला रसोन क्षीरपाक म्हटले जाते, तो शर्करा प्रक्षेप मिश्र करून व्याधिचिकित्सारथ प्रयुक्त करण्यात येतो.

मात्रा - २ पल - १६ मिली, प्रक्षेप - शर्करा

उपयोग - वातजगुल्म, उदावर्त, गृध्रसी, विषमज्वर, हृद्रोग, विद्रधी व शोथनाशक आहे.

शाखाधाराचार्य व यादवजी त्रिकमजी आचार्याद्वारे वर्णित क्षीरपाक निर्माण विधीपेक्षा विशिष्ट विधि याठिकाणी चरकाचार्यानी निर्दिशित केला आहे. व्याधी अवस्था, दोषबल, कल्पाचे अपेक्षित कार्य, औषधीद्रव्य स्वभाव आदि घटकांना अनुसरून क्षीरपाकाच्या सामान्य निर्माण विधीपेक्षा विशिष्ट विधीचा उपयोगही क्षीरपाक निर्माणार्थ

करण्यात येतो हे विविध ग्रंथामधील क्षीरपाकाधारे स्पष्ट होते. रसोन क्षीरपाकाचे रोगघ्नत्व व विशिष्ट विधी वरील चरकोक्त पाठाद्वारे जाणून घेता येतो.

रसोनाच्या कटु-तीक्ष्ण व पित्तप्रकोपन या गुणांचे नियंत्रण रसोन क्षीरपाकाद्वारे साधण्यात येते. क्षीर व रसोन यांचा एकत्रित सहयोग विरुद्ध असतानाही व्याधिमहिमा म्हणून या कल्पांची रचना करण्यात आली असे चक्रपाणी आचार्यांचे मत आहे. रसोनाच्या उष्ण, तीक्ष्ण पित्तकोपन गुणावर नियंत्रण व वातशामन, मलवातानुलोमन गुणांचे वर्धन याप्रमाणे गुणान्तर, गुणाधान रसोन क्षीरपाकामध्ये स्पष्टपणे जाणवते.

शुंठीक्षीरपाक

ग्रंथाधार - क्षीरमष्टगुणं द्रव्यात्क्षीरान्नीरं चतुर्गुणम् ।
क्षीरावशेषंतपीतं शूलमामोदभवं जयेत् ॥

शा.स.म.ख. २-१६१

घटकद्रव्ये व प्रमाण - शुंठीपृथु चूर्ण - १ भाग - १२ ग्रॅम
दुग्ध - ८ भाग - १६ मिली
जल - ३२ भाग - ३८४ मिली.
शेषप्रमाण - १/८ भाग - १६ मिली

निर्माणविधि - शुंठीपृथुचूर्ण एक भाग घेऊन ते एका स्वच्छ आणि जाड तळभाग असणारे स्टील पात्रामध्ये ठेवावे. यामध्ये शुंठीचूर्णाच्या ८ पट दुग्ध व दुग्धाच्या ४ पट जल मिसळवून या मिश्रणाचे मंदाग्रीवर पाचन करावे. केवळ क्षीराश शेष राहिल्यानंतर अग्निस्कार थांबवावा आणि हे शुंठीसिद्ध दुग्ध गाळून घ्यावे. यालाच शुंठी क्षीरपाक असे म्हणतात. शुंठीचे उष्ण-तीक्ष्णत्व दुग्ध संयुक्त क्षीरपाकाद्वारे नियंत्रीत स्वरूपात व्यक्त होते.

मात्रा - २ पल - १६ मिली, प्रक्षेप - शर्करा

उपयोग - आमवातघ्न, अग्निमांड, शूलघ्न, अजीर्ण, वातानुलोमन, च्छर्दी, कासहर, आध्मानहर आहे.

मन्थकल्पना

परिभाषा व परिचय - औषधीद्रव्ये, फल किंवा धान्यसक्कू आदिमध्ये शीतजल मिसळवून मंथन प्रक्रिया केल्यानंतर तयार होणारा कल्प म्हणजे मन्थ होय. पंचविध कषाय कल्पनेमधील हिम कल्पनेप्रमाणे शीतजल संयुक्त करून या कल्पांचे निर्माण करण्यात येते म्हणून मन्थ ही हिमकल्पनेची उपकल्पना मानली जाते. मन्थ निर्माणार्थ ध्यावयाचे शीतजलाचे प्रमाण हिमकल्पनेपेक्षा वेगळे असून या कल्पांचे निर्माणार्थ औषध द्रव्य जलामध्ये राजभ भिजवून न ठेवता मन्थन प्रक्रिया करण्यात येते या भेदामुळे मन्थाचा उपकल्पनेमध्ये समावेश केला जातो. चरकाचार्यानी सूत्रस्थानामध्ये सन्तर्पणीय अध्याय २४ या ठिकाणी मन्थ कल्पांचे वर्णन केले आहे. त्यानंतरच्या

अनेक संहिता, ग्रंथामधुन मन्थ कल्पचा समावेश आढळतो.

निर्माणविधि - जले चतुःपले शीते क्षुण्णं द्रव्यपलं क्षिपेत् ।

मुत्पात्रे मन्थयेत्सम्यक् तस्माच्चद्विपलं पिबेत् ॥ शां.स.म.ख. ३-९

एका मुक्तिकापात्रामध्ये एक पल औषधीद्रव्य घेऊन त्यामध्ये चार पल शीत जल मिसळवून मथनीद्वारे सम्यक मंथन केल्यानंतर तयार होणारा कल्प म्हणजे मन्थ होय.

मन्थोऽपि फाण्टभेदः स्यात् ।

शां.स.म.ख. ३-८

शारांधराचार्यांनी मन्थाला फाण्टाचा भेद प्रकार मानले आहे. त्यांचे हे मत कदाचित फाण्टवत् x पट जलाचा उपयोग मन्थ निर्माणार्थ करण्यात येतो म्हणून असावे. मात्र फाण्टकल्पांप्रमाणे उष्णजलाचा उपयोग या ठिकाणी करण्यात येत नाही तर हिमकल्पप्रमाणे शीत जलाचाच उपयोग मन्थ निर्माणार्थ करण्यात येतो.

सुश्रुतेकृत मन्थ - सक्तवः सर्पिषाऽप्यक्ताः शीतवारिपरिस्तुता ।

नातिद्रवा नातिसान्द्रा मन्थइत्युपदिश्यते ॥

मन्थः सद्योबलकरः पिपासाश्रमनाशनः ।

सामलस्नेहगुडोमूत्रकृच्छ्रोदावर्त नाशनः ॥

शर्करेशुरसद्राक्षायुक्तः पित्तविकारघृत् ।

द्राक्षामधूद्रकंसयुक्तः कफरोगनिबर्हणः ।

वार्जियेणोपहितो मलवेषानुलोमनः ॥ सु.सू. ४६-३८६-३८७

सक्तु (सातु) अल्प्यासह शीत जलामध्ये परिस्तुत करून सम्यक मथनानंतर जो नातिद्रव नातिसान्द्र असा कल्प तयार होतो त्याला मन्थ असे म्हणतात. सुश्रुताचार्यांनी सातु (धान्यसक्तु) द्वारे मन्थ निर्माण वर्णिले आहे.

मन्थ हा सद्योबलकर, तृष्णा व श्रमाचा नाश करणारा आहे मन्थामध्ये अम्लरसात्मक द्रव्ये, स्नेह व गुड मिश्र केली तर तो मूत्रकृच्छ्र व उदावर्त विकासांचा नाश करतो. मन्थामध्ये जर शर्करा, इशुरस, द्राक्षा मिश्र केले तर तो पित्तविकारनाशक होतो आणि याच प्रकारे मन्थामध्ये द्राक्षा व मोहपुष्प यांचे मिश्रण करून रुग्णांना व्याधिचिकित्साार्थ प्रयुक्त केला तर तो कफरोगनाशक ठरतो. उपरोक्त तीनही प्रकारचे मन्थ हे मल व दोषांचे अनुलोमन करतात.

मन्थ गुण - स्वादुरस्यो जलकृतः सस्नेहो रूक्ष एव वा ।

सद्यः सन्तर्पणो मन्थः स्थैर्यवर्ण बलप्रदः ॥

च.सू. २३-२९

सस्नेह वा स्नेहविरहित (रूक्ष), मधुर वा अम्ल रसात्मक द्रव्यांपासून जलामध्ये निर्माण करण्यात येणारा मन्थ हा तत्काल सन्तर्पण (तृप्तिदायक), शरीरस्थैर्यकर, वर्ण व बलप्रद असतो.

खर्जुरादिमन्थ

ग्रंथाधार - खर्जुरादिमीश्राक्षा तिलिन्डीकालिकामलैः ।

सपरुषकैः कृत्वा मन्थः सर्वमद्यविकारघृत् ॥

शां.स.म.ख. ३-१०

मन्थः खर्जुरादिमीश्राक्षान्तास्त्रीकटाडिभैः ।

परुषकैः सामलैः युक्तो मद्यविकारघृत् ॥

च.सू. २३-३८

घटकद्रव्ये व प्रमाण - बीजविरहित खर्जूरकल्क

टाडीमबीज मज्जा

द्राक्षा, (मनुका) कल्क

तिलिन्डीक - वृक्षाम्लकल्क (कोकम)

अम्लिका - पक्वचिंचाफलकल्क

आमलकीकल्क

परुषक - फालसाकल्क

उपरोक्त द्रव्ये समभाग प्रमाणात मिश्र करून त्यांचा एकत्रीत कल्क - १ भाग

शीत जल - ४ भाग

निर्माणविधि - खर्जुर बीजविरहित करून स्वच्छ जलाद्वारे प्रक्षालित केल्यानंतर त्याचा कल्क तयार करावा. टाडीमबीजांचे जलाद्वारे धावन करून घ्यावे. द्राक्षा-मनुकांचे जलाद्वारे प्रक्षालन करून त्यांचाही कल्क निर्माण करून घ्यावा. वृक्षाम्ल-कोकम स्वच्छ करून त्यांचा कल्क निर्माण करावा. पक्वचिंचाफलामधील काडी आदि केर कचरा दूर करून जलाद्वारे धावन केल्यानंतर त्यांचा कल्क तयार करून घ्यावा. त्याचप्रमाणे आमलकी व फालसा यामधील बीज काढून त्यांचाही कल्क तयार करून घ्यावा. ही सर्व द्रव्ये समभाग प्रमाणात एकत्रित करून त्यांचा कल्क १ भाग घ्यावा. त्यामध्ये शीतजल ४ पट मिश्र करून स्टील पात्रामध्ये या मिश्रणाचे सम्यक मथन मथनी (रवी) द्वारे करावे, त्यानंतर गाळून घ्यावा. गाळानंतर प्राप्त झालेला नातिद्रव, नातिसान्द्र कल्प म्हणजे खर्जुरादिमंथ होय. निर्माणानंतर लगेचच पानार्थ प्रयुक्त करावा.

मात्रा - २ पल - ९६ मिली, अनुपान - प्रक्षेप - शर्करा, गुड, मधु

उपयोग - सर्व प्रकारच्या मद्यविकासांचा नाशक सद्य संतर्पण व बलकारक म्हणून उपयुक्त आहे.

पानक कल्पना

परिभाषा व परिचय - गुडालिकादिसंस्कृतमुद्रकादि द्रव पानकम् ॥

अ. न्ह. सू. ६-३५ टीका

अल्लिका (चिंचा), गुडादि द्रव्याद्वारे संस्कारित करण्यांत आलेले उदकादिद्रव म्हणजे पानक होय. पानक ही शीतजल मिसळवून निर्माण करण्यात येतात म्हणून ती हिमकल्पनेची उपकल्पना मानली जाते. पानक निर्माणार्थ ताजी व पक्वफळे, अपक्वफळे, शुष्कफल, मधुर, अम्ल रसात्मक फळे, औषधीद्रव्यांचे चूर्ण, कल्क आदींचा उपयोग करण्यात येतो.

निर्माणविधी - फलमल्लं अनम्लं वा शीताम्बुपरिमर्दितम् ।

सितामरीचसंयुक्तं प्लुत्यात् पानकं वरम् ॥

द्रव्यगुणविज्ञान-परिभाषाखंड

यादवजी त्रिकमजी आचार्य

अम्ल रसात्मक फळे किंवा अनम्ल-मधुरादि रसयुक्त फळे यांचे शीत जलामध्ये मर्दन करून (त्यांना कुस्करून घेऊन) या मिश्रणामध्ये शर्करा, मरीचादि द्रव्ये संयुक्त करावीत. त्यानंतर हे मिश्रण गाळून घ्यावे. गालानंतर प्राप्त झालेला फलरस व शर्करादिद्वारे संस्कारित द्रवरूप कल्प म्हणजे पानक (पन्हे) होय.

पानककल्प्यांचे निर्माणार्थ पक्व फल हाताने कुस्करून मृदू सूक्ष्म करून घ्यावीत. अपक्व फलांच्या मार्दवीकरणार्थ आवश्यकतेनुसार त्यांचे जलामध्ये स्वेदन करून घ्यावे. अल्लिका, वृक्षाम्ल, मनुका आदि द्रव्यांचे जलाद्वारे प्रक्षालन करून नंतर जलामध्ये काही काळ ठेवून त्यांचा कल्क तयार करून घ्यावा. फलांचे गर्भभाग पुरेशा प्रमाणात जलामध्ये येण्याकरिता अशा प्रक्रियांची आवश्यकता भासते. मधुर फलांपासून पानक तयार करतांना अल्प प्रमाणात व अम्लरसात्मक फळांपासून पानक निर्माण प्रसंगी किंचित अधिक प्रमाणात शर्करा मिश्र करण्यात येते. पानक कल्प उतम पाचक, सुगंध युक्त व रुचकर होण्याकरिता काही द्रव्यांच्या सूक्ष्म चूर्णांचा अंतर्भाव पानक कल्पामध्ये करण्यात येतो.

पानकप्रकार -

- पानकं द्विविधं स्यात् अम्लं अनम्लं विशेषतः । यो र.

पानकाचे अम्ल व अनम्ल असे दोन प्रकार योगरत्नाकरकारांनी वर्णन केले आहेत.

अम्लपानक - अम्ल रसात्मक फळांपासून निर्माण करण्यात आलेली ती अम्ल पानक होत. अल्लिका (चिंचा) वृक्षाम्ल (कोकम), अम्लबदर, अम्लद्राक्षाफल, अपक्व आम्र, नारंगी आदी फळांपासून निर्मित पानकांचा या प्रकारामध्ये समावेश होतो.

अनम्लपानक - अम्लरसात्मक नसणारी फळे, औषधी द्रव्ये आदिद्वारा निर्मित पानक प्रकारांचा यामध्ये समावेश होतो. ही पानक प्रायः मधुर प्रधान व पाचक द्रव्य संयुक्त अशी असतात. खजू, मधुर वा ईषत् अम्ल बदर, द्राक्षा, मनुका, फालसा, मोसंबी, पक्व आम्र, चंदन आदी द्रव्यांद्वारे निर्मित पानक अनम्ल मानली जातात.

पानक गुणधर्म -

यैः द्रव्यैः क्रियते तत् गुणानुवर्तते ।

अ. न्ह. सू. ६-३५ टीका

ज्या द्रव्यापासून पानकाचे निर्माण करण्यात आले असेल त्या द्रव्यांच्या गुणांचे अनुवर्तन अर्थात तत् गुणानुवर्तते असे पानक बनते.

- श्रमदुःखमहं पानकं प्रीणनं गुरुः ।

विष्टम्भीमूत्रलं हृद्यं यथाद्रव्यं गुणंच तत् ॥

अ. न्ह. सू. ६-३५

पानक हे प्रीणन करणारे असून गुरू, विष्टम्भी, मूत्रल, हृद्य, श्रम, तृष्णा, क्लम यांचे हरण करणारे असते. ज्या द्रव्यापासून पानक तयार करण्यात आले असेल त्या त्या द्रव्यांचे गुण पानकाला प्राप्त होतात.

- द्राक्षाखर्जुरकोलानां गुरुं विष्टम्भीपानकम् ।

परूषकाणां क्षौद्रस्य यच्चक्षुविकृतिं प्रति ॥

तेषां कट्वम्लसंयोगात् पानकानां पृथक् पृथक् ।

द्रव्यमानं च विज्ञाय गुणकर्मणि चादिशेत् ॥

च. सू. २७-२७९-२८०

द्राक्ष, खजू, बदर, फालसा, मधु, इक्षुविकृती (शर्करा, गुडादी) यांचे स्वतंत्र किंवा एकमेकांमध्ये मिश्र करून निर्माण करण्यात आलेले पानक हे गुरू व विष्टम्भी असते. या पानकांमध्ये कटु-अम्ल रसात्मक द्रव्यांचा संयोग केल्यानंतर या द्रव्यांच्या प्रमाणानुसार पानकाचे गुणधर्म निश्चित होतात.

- गौडमल्लं अनम्लं वा पानकं गुरुमूत्रलम् ।

तदेव खण्डमृद्धीका शर्करासहितं पुनः ॥

साम्लं सतीक्ष्णं सहिमं पानकं स्यान्निरत्ययम् ।

मार्द्धीकं तु श्रमहरं मूर्च्छादाह तृषापहम् ॥

परूषकानां कोलानां हृद्यं विष्टम्भी पानकम् ।

द्रव्यसंयोगसंस्कारं ज्ञात्वा मात्रांच सर्वतः ।

पानकानां यथायोगं गुरुलाघवमादिशेत् ॥

सु. सू. ४६-३८८-३९१

अम्लरसात्मक द्रव्ये मिश्र करून अथवा अम्लद्रव्यांचा समावेश न करता निर्माण करण्यात आलेले गुडनिर्मित पानक हे गुरू व मूत्रल असते. या पानकामध्ये खंडशर्करा, मनुका, शर्करादि मिसळवून अम्लत्वाकरिता पक्वचिंचाफलरस, ईषत् मरीचचूर्ण, कर्पूर मिश्र केला तर ते उत्तम होते. मनुका (मार्द्धीक) द्वारे निर्मित पानक हे श्रमनाशक, मूर्च्छा, दाह व तृष्णा यांचा नाश करते. फालसा (परूषक) व बदर यांचे द्वारा तयार करण्यात आलेले पानक हे हृद्य व मलावरोधक असते. पानकामध्ये मिश्र करण्यात येणारी द्रव्ये, त्यावरील संस्कार या आधारे पानक लघु वा गुरू गुणात्मक ठरते, त्या पानकाची मात्रा निश्चित होते.

पानक मूत्रलं हृद्यं प्रीणनं तुङ्गश्रापहम् ।
यथाद्रव्यं गुणात्तु लघुवृद्धिनिदिशेत् ॥

श्री. र.

पानक हे मूत्रकारक, न्हृद्य, प्रीणन करणारे (तृप्तिदायक), तुषणा व श्रमनाशक आहे. ज्या द्रव्यापासून पानक निर्माण केले असेल त्या प्रमाणे पानक लघु वा गुरुगुणात्मक असते.
उदाहरणे - आम्रपानक, निम्बुकपानक

चंदनपानक

ग्रंथाधार - वृद्धवैद्याधार, अनुभूत योग

घटकद्रव्ये व प्रमाणा -

रत्नेतसुगंधीचंदन स्थूलचूर्ण	- १ भाग	- १ कर्ष	- १२ ग्रॅम
शीतजल	- १० भाग	- १२ कर्ष	- १२० मिली
शर्करा	- २ भाग	- २ कर्ष	- २४ ग्रॅम

निर्माणविधि - रत्नेत सुगंधित चंदन स्थूलचूर्ण १ भाग घेऊन त्यामध्ये १० पट जल मिसळवून हे मिश्रण दोन तासांपर्यंत स्टीलपात्रामध्ये झाकण लावून ठेवावे. त्यानंतर हाताने कुस्करून मिश्रण गाळून घ्यावे. त्यामध्ये २ कर्ष शर्करा मिश्र करून ती संपूर्णपणे विरवून घ्यावी. याला चंदनपानक म्हटले आहे. विविध व्याधि नाशनाशार्थ याचा उपयोग करण्यात येतो.

मात्रा - १६ मिली २ पल प्रक्षेप-शर्करा
उपयोग - दाह, तुषणाह्न, ज्वरनाशनाशार्थ उपयुक्त आहे

चिंचापानक

ग्रंथाधार -

अम्लिकायाः फलं पक्वं मर्दितं वारिणा दृढम् ।

शर्करामारीचैः मिश्रं लवंगोन्नुवासितम् ॥

अम्लिका फल सभूतं पानकं वातनाशनम् ।

पित्तश्लेष्मकरं किञ्चित् सुलब्धं बन्दिबोधनम् ॥

श्री. प्र. कृतात्रवर्ग १५३

घटकद्रव्ये व प्रमाणा - पक्वचिंचाफल - १ भाग

शीतजल - १६ भाग

शर्करा - आवश्यकतेनुसार सुशोभ्य प्रमाणांत

मरीचचूर्ण - ३ इंच प्रमाणात

लवंगचूर्ण - ३ इंच प्रमाणात

कर्पूर - अल्पप्रमाणात

निर्माणविधि - पक्वचिंचाफलामधील काडी केर कचरा आदि बाह्य अशुद्धि दूर करून त्याचे स्वच्छ जलाद्वारे प्रक्षालन करून घ्यावे. एका स्वच्छ स्टीलपात्रामध्ये चिंचाफल ठेवून त्यामध्ये १६ पट शीतजल मिश्र करून हे मिश्रण झाकण लावून ठेवावे. २ तासांनंतर चिंचाफल मूदु झाल्यावर ती जलामध्ये हाताने कुस्करून (मर्दित) करून घ्यावीत. चिंचाफलाचे अम्लवानुसार सुशोभ्य प्रमाणात शर्करा आवश्यकतेनुसार मिसळवून विसाळवून घ्यावी. व हे मिश्रण गाळून घ्यावे. यामध्ये मरीचचूर्ण, लवंगचूर्ण व कर्पूर मिश्र करावा. अम्लिकादि संस्कारित द्रवरूप कल्प म्हणजे चिंचापानक होय. निर्माणानंतर लगेचच याचा पानार्थ उपयोग करावा.
मात्रा - २ पल - १६ मिली

उपयोग -

वातनाशक, रुचकर, किञ्चित् पित्तकोषन, अप्रिदीपन, मलवातानुलोमन तृप्तिदायक व प्रीणन गुणांचे चिंचापानक आहे.

तण्डुलोदक

परिभाषा व परिचय - तण्डुलाद्वारे भावित उदक (जल), तण्डुल संस्कारित जल अशी प्रमुख संकल्पना या कल्पनेमध्ये असल्या कारणाने या काल्याला तण्डुलोदक असे नाव देण्यात आले आहे. पक्वविध कषाय कल्पनेमधील हिम कल्पनेची तण्डुलोदक ही उपकल्पना मानली जाते. तण्डुल जलामध्ये भिजवून हिम कल्पनांप्रमाणेच तण्डुलोदकाचे निर्माण करण्यांत येते. परंतु हिमकल्पनेप्रमाणे रात्रभर (निशाचरित) भिजवून ठेवण्याची प्रक्रिया न करता केवळ २-३ तासांपर्यंतचा कालावधि वासन संस्कारार्थ योजला जातो. शिवाय हिमकल्पनेपेक्षा जलप्रमाणातमध्ये भिन्नात या कल्पनेमध्ये असल्याने तण्डुलोदक ही हिमकल्पनेची उपकल्पना मानली जाते.

ग्रंथाधार - कण्डितं तण्डुलमलं जलेऽष्टगुणिते क्षिपत् ।

भावयित्वा जलं ग्राह्यं देयं सर्वत्र कर्मसु ॥

शा. स. म. ख. १-२८

शतकषायमानेन तण्डुलोदककल्पना ।

केऽप्यष्टगुणतोयेन प्राहुस्तण्डुलभावनाम् ॥

श्री. र. ८-३२, चक्रवर्त

कण्डितं तण्डुलमलं जलेऽष्टगुणिते क्षिपत् ।

धौतं कृत्वा जलं तच्च तण्डुलोदकमुच्यते ॥

आयुर्वेद परिभाषा

घटकद्रव्ये व प्रमाणा - हातसडणीचे तण्डुल - १ भाग - ४८ ग्रॅम

जल - ८ भाग - ३८४ मिली

निर्माणविधि - कण्डित-उरुखल व मुसलाद्वारे ज्यावरील तुष काढण्यात आले आहेत आणि ज्याचे किञ्चित् तुकडे (खंड) केले आहेत असे तण्डुल एक भाग घेऊन ती स्वच्छ पात्रामध्ये ठेवावीत. स्वच्छ जलाद्वारे या

तण्डुलाचे प्रक्षालन करून घ्यावे व त्यानंतर तण्डुलामध्ये ८ पट जल मिसळवून २ ते ३ तासांपर्यंत हे मिश्रण झाकण लावून ठेवावे. तत्पश्चात हाताने कुस्करून हे मिश्रण वस्त्राचे साहाय्याने गाळून घ्यावे. गालानंतर प्राप्त झालेले तण्डुल भावित जल म्हणजे तण्डुलोदक होय. तण्डुलोदक कल्पनेमध्ये तण्डुल जलामध्ये केवळ भिजवून ठेवण्यात येता आणि तण्डुल संस्कारित जल औषध, अनुपान म्हणून प्रयुक्त करण्यात येते. तण्डुलोदक निर्माणार्थ कोणत्याही प्रकारचा अग्निसंस्कार करण्यात येत नाही.

मात्रा - २ पल - १६ मिली प्रक्षेप-शर्करा.

उपयोग - श्वेतप्रदर, रक्तप्रदर, अतिसार, प्रवाहिका या व्याधींच्या चिकित्सेकरिता प्रमुख औषधीकल्पासह अनुपान म्हणून तण्डुलोदकाचा उपयोग करण्यात येतो.

उदा - प्रवाहिका चिकित्सा - बृहत्तरंगगंधरचूर्ण + तण्डुलोदक.

अतिसार चिकित्सा - कुटजपुटपाक + तण्डुलोदक.

चूर्णकल्पना

परिचय - वनस्पतिज औषधी द्रव्यांचे व्याधिनाशक परिणाम प्राप्त करण्याकरिता चिकित्सेमध्ये त्यांचा शुष्क वा आर्द्र स्वरूपामध्ये उपयोग करण्यात येतो. यापैकी उत्तम शुष्क करण्यात आलेले औषधी द्रव्य खल्वयंत्राद्वारे कुठून किंवा विद्युत्चलित यंत्राद्वारे त्याचे पेवण करून औषधी द्रव्यांना जे सूक्ष्मकणस्वरूप प्राप्त करून दिले जाते त्याला चूर्ण असे म्हणतात.

- चूर्णः क्षुण्णवस्तुनि ।

- चूर्णन्तु वस्तुभिः क्षुण्णैः । वैद्यकराब्दसिंधु

शुष्ण - क्षुण्णादिति उलुखलादिषु मुसलादिभिः कुट्टितात । शा.स.म.ख. १-२ टीका

वनस्पतिज औषधीद्रव्याप्रमाणेच खनिज व प्राणिज औषधी द्रव्यांच्या सूक्ष्मकणस्वरूपास चूर्ण असे संबोधले जाते. एकाच औषधी द्रव्याचे चूर्ण आणि अनेक औषधी द्रव्यांच्या चूर्णांचे संमिश्र, संयुक्त चूर्णकल्पांचा समावेश चूर्ण कल्पनेमध्ये होतो. एकेरी व संयुक्त अशा अनेक चूर्णकल्पांचे वर्णन चरकसंहिता व त्यानंतर येणाऱ्या सर्व संहितांमधून आढळते. औषधीनिर्माण व व्याधिचिकित्सेमधील चूर्ण ही अतिशय महत्त्वपूर्ण कल्पना आहे.

परिभाषा व निर्माणविधी -

- अत्यन्त शुष्क यद्द्रव्यं सुषिष्टं वस्त्रगालितम् ।

तत्स्यात्चूर्णं रजः क्षोदतन्मात्रा-कर्षसम्मिता ॥

शा.स.म.ख. ६-१

वीर्यवान् औषधी द्रव्ये अत्यंत शुष्क करून (पूर्णपणे वाळवून घेऊन) त्यांना खल्वयंत्राद्वारे उत्तम षिष्ट करून (कुट्टून, वाटून, पेवण करून) त्यानंतर स्वच्छ व पातळ वस्त्राद्वारे गाळल्यानंतर प्राप्त होणाऱ्या औषधीद्रव्यांच्या सूक्ष्म कणस्वरूपाला चूर्ण-रज-क्षोद असे म्हणतात.

- शुष्कषिष्टः सूक्ष्मतान्तवपटच्युतचूर्णः ।

तस्य समस्तद्रव्यपरित्यागादाप्सुतोपयोगाच्च कल्कावभेदः ॥

अ.सं.क. ८-३१

शुष्क स्वरूपातील औषधी द्रव्यांचा खल्वयंत्राद्वारे अतिशय सूक्ष्म होईतोपर्यंत खल्व केल्यानंतर वस्त्राद्वारे गाळून घेतले असता त्यांना जे सूक्ष्मकण स्वरूप प्राप्त होते त्याला चूर्ण असे म्हणतात. कल्काप्रमाणेच चूर्ण कल्पनेमध्ये औषधी द्रव्य संपूर्ण रूपात उपयोगामध्ये आणले जाते. त्यामधील कोणताही अंश काढला जात नाही. तसेच कल्काप्रमाणे चूर्णामध्ये एखादे द्रवद्रव्य मिसळवून त्याचे सेवन करण्यात येते म्हणून वाभटाचार्य चूर्ण हे कल्कापासून भिन्न नाही असे मानतात.

टीका - अत्यंतशुष्कमिति सूर्याशुभिः शोषितद्रवांशं यद् द्रव्यमिति ।

पुष्पफलपत्रत्वङ्गमूलनिर्यासादिसंगतम् ॥ सुषिष्टमित्यादि

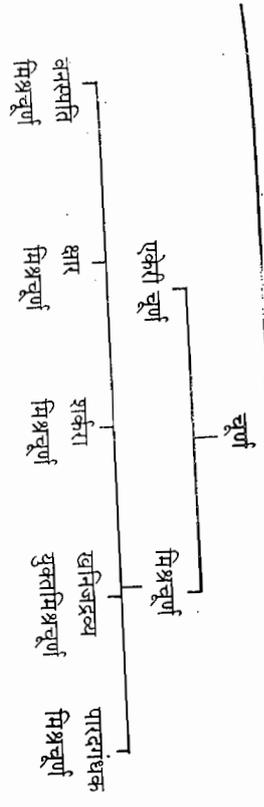
सुषिष्टमित्यतिशयेन चूर्णितं शिलायामिति शेषः ॥

शा.स.म.ख. ६-१ आढमल्लटीका

- आर्द्र स्वरूपातील औषधीद्रव्याचा आतपामध्ये सुकवून दवांशा संपूर्णपणे काढून टाकला आहे असे अतिशय शुष्क द्रव्य चूर्णकल्पांच्या निर्माणार्थ येतावे.
- चूर्ण निर्माणकारिता वीर्यवान्, परिपुष्ट, उत्तमस्थानी उगवलेले, सुशोभ्य कालामध्ये संग्रह करण्यात आलेले औषधीद्रव्य घ्यावे.
- एक वर्षांपेक्षा जुनी झालेली, रसांधाटीमध्ये विकृती निर्माण झालेली, कृमि-कीटक-जंतुसंसर्ग युक्त औषधी द्रव्ये चूर्ण कल्पांच्या निर्माणार्थ घेऊ नयेत.
- चूर्ण निर्माणकारिता औषधी द्रव्ये पुष्प, फल, पत्र, त्वक्, मुल, त्रिफल, कांड, कंद आदि स्वरूपामध्ये घेतले जाते.
- चूर्ण निर्माणार्थ प्रथम काष्ठौषधींमधील बाह्य अशुद्धी अपद्रव्ये, केककचरा आदि हाताने दूर करावा.
- तद् परचात् अशा शुष्क द्रव्याचे सुषिडीकरण म्हणजे अतिशय सूक्ष्मकण स्वरूपी चूर्णिकरण करावे याकारिता शिला-पाषाण, खल्वयंत्र, उलुखल, मिक्सर-ग्राईंडर, विद्युतचलित खल्वयंत्र, Disintegrator pulverisor आदिंचा उपयोग करण्यांत येतो.
- औषधीद्रव्यांचे सूक्ष्मकणस्वरूप त्यानंतर वस्त्राद्वारे गाळून घ्यावे चूर्ण गालनार्थ सुती वस्त्र, रेशमीवस्त्र, तागाचे कापड आदींचा उपयोग केला जातो. चूर्णाला अपेक्षित सूक्ष्मता प्राप्त होण्याकारिता योग्य त्या मानक क्रमांकाच्या चाळण्या-मेश - Sieves, Mash चा उपयोग करतात.
- विविध औषधी द्रव्यांचे संयुक्त, मिश्रचूर्ण निर्माण करावयाचे असेल तर द्रव्यांचे मुदुल्य, कठिणत्व, तंतुसद्व-भिन्न असल्यामुळे त्यांचे वेगवेगळे सूक्ष्मचूर्णिकरण करावे. प्रत्येक द्रव्य उत्तम गाळून घ्यावे आणि त्यानंतरच अशी सूक्ष्मचूर्ण स्वरूपातील घटकद्रव्ये सुशोभ्य प्रमाणात एकजीव एकर करावीत.
- शर्करा व लवणयुक्त चूर्णकल्प वर्षा ऋतुमध्ये निर्माण करू नयेत. अशा चूर्ण कल्पांद्वारे बाह्य वातावरणामधील आर्द्रता अशांचे शोषण केले जाऊन ते दुष्ट होण्याची शक्यता निर्माण होते.
- औषधीद्रव्यांपासून चूर्ण कल्पांचे निर्माण केल्यानंतर चूर्ण कल्पांचा बाह्य वातावरणाशी अधिक प्रमाणात संबंध येतो. परिणामी ते त्वरने वीर्यहीन होण्याची शक्यता असते. म्हणून चूर्णकल्प हवाईवद स्वरूपामध्ये वातशून्य अवस्थेमध्ये साठवणे आवश्यक ठरते.
- सुशोभ्य पद्धतीने (पॅकिंग) बांधणी करण्यात आलेले चूर्णकल्प शुष्क व शीत स्थानी साठवून ठेवावीत.
- क्षार व लवणयुक्त चूर्णकल्प साठवण्याकारिता धातु पात्रांचा उपयोग करू नये.
- औषधी निर्माण व विक्रिसेमधील बाह्य व अभांतर उपचारां विभिन्न प्रकारचे सूक्ष्मत्व असणाऱ्या चूर्णांचा उपयोग करण्यात येतो. चूर्णांचा सर्वांतकालावधी मधील उपयोग अधिक परिणामकर ठरतो.

चूर्णप्रकार -

चूर्ण निर्माणार्थ योजलेल्या घटक द्रव्यांवरून चूर्णांचे एकेरीचूर्ण व मिश्रचूर्ण असे प्रकार होतात.

अ) एकेरीचूर्ण -
 एकच द्रव्यापासून कुठून वाटून त्याचे तयार करण्यात आलेले सूक्ष्म वस्त्रगाळ चूर्ण म्हणजे एकेरी चूर्ण होय. एकेरी चूर्णांचे औषधी द्रव्यांच्या स्वरूपानुसार वनस्पतिज एकेरीचूर्ण, प्राणिज एकेरीचूर्ण व खनिज एकेरीचूर्ण असे प्रकार आढळतात. एखाद्या औषधी द्रव्याच्या विशिष्ट गुणांचा, चिकित्सेमधील विशिष्ट परिणामांचा तसेच दोन एकेरी चूर्णांच्या तुलनात्मक अभ्यासाार्थ व्याधि चिकित्सेमध्ये एकेरी चूर्णांचा बाह्य व अभांतर सेवनार्थ उपयोग करण्यात येतो.

उदा - वनस्पतिज एकेरी चूर्ण - शरतवरीचूर्ण, आमलकीचूर्ण, गुंठीचूर्ण, अश्वगंधाचूर्ण इ,
 प्राणिज एकेरी चूर्ण - प्रवाळचूर्ण, लाक्षाचूर्ण इ.
 खनिज एकेरीचूर्ण - शुद्ध नैरीकचूर्ण, शंखजीरकचूर्ण, शुद्ध गंधकचूर्ण इ.

ब) मिश्रचूर्ण -
 दोन किंवा दोन पेक्षा अधिक औषधीद्रव्यांच्या चूर्णांचे नेव्हा एकात्रित एकजीव संमिश्रण करण्यात येते तेव्हा त्या चूर्णाला मिश्रचूर्ण असे म्हणतात. मिश्रचूर्ण निर्माणामध्ये सर्व चूर्णांना एकजीव एकरांगी व एकजिन्सी एकात्रित करणे महत्त्वपूर्ण आहे. विविध औषधी द्रव्यांचे संयुक्त विशेष परिणाम प्राप्तार्थ मिश्र चूर्णांचा उपयोग करण्यात येतो.

मिश्रचूर्णांचे प्रकार -

१) वनस्पतिज मिश्रचूर्ण -
 केवळ वनस्पतिज औषधी द्रव्यांची चूर्णां विशिष्ट प्रमाणात एकात्रित एकजीव करण्यात येऊन निर्माण करण्यात आलेले संयुक्त चूर्ण म्हणजे वनस्पतिज मिश्रचूर्ण होय. औषधी द्रव्यांच्या संयुक्त गुणधर्मांचे परिणाम या प्रकारच्या मिश्रचूर्णांद्वारे व्याधिचिकित्सेमध्ये मिळवता येतात.

उदा - त्रिफलचूर्ण, त्रिकटूचूर्ण, पंचकोलचूर्ण, अतिविषादिचूर्ण, धान्यपंचकचूर्ण इ.

२) क्षारमिश्रचूर्ण -
 वनस्पतिज औषधी द्रव्यांच्या चूर्णांमध्ये क्षार व लवणद्रव्ये यांचे चूर्ण एकात्रित करून तयार करण्यात येणाऱ्या संयुक्त चूर्ण कल्प प्रकारांस क्षार मिश्रचूर्ण म्हटले जाते. क्षार व लवणांचे दीपन, पाचन, उष्ण, सारक, संचिकर आदि गुण या मिश्रचूर्ण प्रकारांना प्राप्त होतात.

उदा - हिवाहकचूर्ण, भास्करलवणचूर्ण.

३) शर्करामिश्रचूर्ण -

औषधीवसस्मतिज द्रव्यांची चूर्ण व शर्करा यांचा हा संयुक्त मिश्रचूर्णकल्प प्रकार असून व्याधिचिकित्सेमध्ये विशेष विविध परिणाम प्राप्त्यर्थ या चूर्णाची योजना करण्यात येते. शर्करेचे रुचिकारक, अल्पस्त्रावकर, वातापित्तक विकारनाशक आदी गुण या प्रकारच्या मिश्रचूर्णांना प्राप्त होतात.

उदा - सितोपलोद्विचूर्ण, तालीसाद्विचूर्ण, समशर्करचूर्ण, स्वादिष्ट विरेचनचूर्ण.

४) खनिजमिश्रचूर्ण -

वनस्पतिज औषधी द्रव्यांच्या चूर्णमध्ये शुद्ध स्वरूपातील खनिज द्रव्यांचे चूर्ण, भस्म, पिष्टी आदी संयुक्त केल्यानंतर निर्माण होणारा मिश्रचूर्ण प्रकार खनिज मिश्रचूर्ण म्हणून ओळखला जातो.

उदा - पुष्यानुचूर्ण, नवायसलोहचूर्ण, पुनर्नवामण्डुरचूर्ण, सन्तानमृतलोहचूर्ण.

५) पारगंधकमिश्रचूर्ण -

वनस्पतिज औषधी द्रव्यांच्या चूर्णामध्ये विशिष्ट प्रमाणात पारगंधकाची कज्जली, शुद्ध हिंगुलचूर्ण, रससिद्ध, रसपंपटी वा रसपोट्टली यांचे सूक्ष्मचूर्ण संयुक्त करून तयार करण्यात आलेले मिश्रचूर्ण म्हणजे पारगंधकमिश्रचूर्ण होय. पारद गंधकाचे चिकित्सानुरूप सुयोग्य स्वरूप या प्रकारच्या चूर्ण कल्प निर्माणार्थ योजले जाते.

उदा - शतावरीकज्जली, इंद्रजवकज्जली, बोलपंपटी, कुटजपंपटी, यष्टीमधुपोट्टली इ.

चूर्णांचे सूक्ष्मत्व निर्धारण -

औषधीद्रव्यांवर छेदन, भेदन, कुट्टन, दलन, पेषण, चूर्णिकरण आदि संस्कार करून त्यांना कणस्वरूप प्राप्त करून दिले जाते. या चूर्णांचा उपयोग प्रामुख्याने अश्वत्तर सेवनार्थ आणि विविध संयुक्त, ऐकरी औषधी कल्पांचे निर्माणार्थ, बाह्य उपचाराार्थ, औषध संस्कार आदि कर्मांथ करण्यात येतो. या विभिन्न कर्मांकरिता चूर्णांचे सूक्ष्मत्व वेगवेगळ्या प्रकारांचे असणे आवश्यक असते. प्राचीन काली विविध वस्त्र प्रकारांच्या आधारे चूर्णांची जाति व सूक्ष्मता निश्चित करण्यात येत असे. याकारिता सुतीवस्त्र, तागाचे कापड, रेशमीवस्त्र आदींचा उपयोग केला जात असे. सद्यकाली चूर्णांच्या सूक्ष्मत्व मापनार्थ विविध मानक क्रमांकांच्या चाळणी Sieves यांचा उपयोग करण्यात येतो.

औषधी द्रव्यांच्या सूक्ष्मत्वाचे मापन हे चूर्णकल्पांच्या भौतिक परीक्षणामध्ये समाविष्ट होते. विशिष्ट मानक क्रमांकांच्या चाळणीद्वारे चूर्ण पूर्णपणे गाळून घेतल्यानंतर त्यांची चूर्णावस्था मापन अशा चाळणीद्वारे करण्यात येते. औषधीचूर्णांच्या परीक्षणार्थ उपयुक्त असणारी चाळणी ही चौकोनीछिद्रयुक्त तारांच्या जाळी wire cloth पासून निर्माण केलेली असते. पित्तल, कांस्य, स्टेनलेस स्टील वा इतर सुयोग्य अशा तारांपासून (wire) चाळणी निर्माण केले जाते. चूर्णांच्या सूक्ष्मत्वाचे मापन करावयाची चाळणी तयार करण्याकरिता घ्यावयाची तारा wire ही सूक्ष्मस्वरूपाची, गोलाकार व एकसमान जाडीची असावी. या तारांवर कोणत्याही प्रकारचे आवरण-प्रावरण करण्यात येऊ नये. चाळणीच्या तारांच्या धातूही घटकांचा परिणाम औषधीद्रव्यांवर, त्यांच्या चूर्णांवर कोणत्याही प्रकारे होऊ नये. चाळणी निर्माणार्थ योजलेल्या तारांच्या जाडीचा (व्यासाचा) परिणाम छिद्रांच्या आकारावर होतो. एक इंच लांबी-रूंदी असणाऱ्या चौकोनामध्ये चाळणीला किती छिद्रे aperture आहेत अर्थात एका चौरस इंचामधील छिद्रांच्या संख्ये आधारे त्या चाळणीला मानक क्रमांक Standard No. दिलेला असतो. सर्वसाधारणपणे

१० ते ३०० मानक क्रमांक असणाऱ्या चाळणी या चूर्णांच्या सूक्ष्मत्व निर्धारणार्थ योजल्या जातात. ज्या मानक क्रमांकांच्या चाळणीमधून औषधीद्रव्यांचे चूर्ण विशिष्ट कालावधीमध्ये संपूर्णपणे गाळले जाते त्या आधारे चूर्णांचे सूक्ष्मत्व निश्चित होते. औषधीनिर्माण व व्याधिचिकित्साार्थ आवश्यकतेनुसार योग्य त्या व निश्चित चूर्ण प्रकारांचा उपयोग करता येतो.

भारत सरकारद्वारे आयुर्वेदीय फार्माकोपिया ऑफ इंडिया यामध्ये मानक चाळणी क्रमांक, त्यांची छिद्रसंख्या, तारांची जाडी यांचे प्रमाणाभूत मानक Standards वर्णन करण्यात आले आहे. त्याबाबतचे वर्णन pharmaceutical Sieves and mesh आधुनिक यंत्र परिचय व माहिती या प्रकरणांमध्ये समाविष्ट केले आहे.

चाळणीद्वारे चूर्णांचे सूक्ष्मत्व निश्चित करण्याची पद्धती-

१) मध्यम स्थूल व स्थूलचूर्णांकरिता -

औषधी द्रव्यांचे २५ ते १०० ग्रॅम प्रमाणातील चूर्ण विशिष्ट मानक क्रमांक असणाऱ्या चाळणीमध्ये ठेवावे. त्या चाळणीचे वरील झाकण सुयोग्य बंद करून घ्यावे त्यानंतर ही चाळणी आडव्या गतीने फिरती ठेवावी. अर्थात गालन प्रक्रिया करण्याकरिता चाळणी आडव्या दिशेने हलती ठेवावी. चाळणीमधील सर्व चूर्णस्वरूपी द्रव्य संपूर्ण गाळून होईतोपर्यंत किंवा २० मिनीटे ही प्रक्रिया करावी. औषधी द्रव्यांचे चूर्ण ज्या मानक क्रमांकांच्या चाळणीमधून संपूर्णपणे गाळले जाईल त्या चाळणीक्रमांकाधारे चूर्णांचे सूक्ष्मत्व निश्चित होते.

२) सूक्ष्म व अतिसूक्ष्मचूर्णांकरिता -

औषधी द्रव्यांचे २५ ग्रॅम सूक्ष्म चूर्ण घेऊन ते विशिष्ट मानक क्रमांक असणाऱ्या चाळणीमध्ये ठेवावे. उपरोक्त पद्धतीनुसार गालनप्रक्रिया ३० मिनीट पर्यंत करावी. याप्रमाणे सूक्ष्म व अतिसूक्ष्म चूर्णांचे सूक्ष्मत्व निर्धारण तत् चाळणीक्रमांकाधारे निश्चित करावे.

तैलीय चूर्णकल्पांच्या सूक्ष्मत्वाचे निर्धारण करताना आणि काही अन्य चूर्णांच्या सूक्ष्मत्व निश्चितीकरण प्रसंगी चाळणीचे छिद्र पूर्णतः, अंशतः बंद होतात. ती गालन प्रक्रिये दरम्यान (ब्रशद्वारे) कुंचल्याद्वारे मोकळी करून घ्यावीत. चूर्णांचे गोळे Lumps फोडून गालनार्थ चूर्ण योजावे. चूर्णांच्या गालन प्रक्रियार्थ यांत्रिक चाळण्याही उपलब्ध आहेत.

चूर्णावस्था (आयुर्वेदीय फार्माकोपिया समितीद्वारे मान्य)

१) पृथुचूर्ण - Coarse Powder

औषधीद्रव्यांच्या चूर्णांचे सर्व कण १० मानक क्रमांकांच्या चाळणीमधून संपूर्णपणे गाळले जात असतील अशा चूर्णांची चूर्ण कण अवस्था/सूक्ष्मता पृथुचूर्ण या स्वरूपाची निश्चित होते. आणि त्यामधील ४०% पेक्षा अधिक चूर्ण ४४ मानक क्रमांकांच्या चाळणीद्वारे गाळले जात नसेल, तरच ते पृथुचूर्ण म्हणून संबोधले जाते.

२) मध्यम पृथुचूर्ण - Moderately Coarse Powder

ज्या औषधी द्रव्यांच्या चूर्णांचे सर्व कण २२ मानक क्रमांकांच्या चाळणीमधून पूर्णपणे गाळले जातील आणि त्यामधील ४०% पेक्षा अधिक चूर्ण ६० मानक क्रमांकांच्या चाळणीद्वारे गाळले जात नसेल अशा चूर्णांची चूर्ण कण अवस्था/सूक्ष्मता मध्यम पृथुचूर्ण स्वरूपाची निश्चित होते.

३) मध्यम सूक्ष्मचूर्ण - Moderately Fine Powder

ज्या औषधी द्रव्याच्या चूर्णाचे सर्व कण ४४ मानक क्रमांकाच्या चाळणीमधून पूर्णपणे गाळले जाताील आणि त्यामधील ४०% पेशा अधिक चूर्ण ८५ मानक क्रमांकाच्या चाळणीद्वारे गाळले जात नसेल अशा चूर्णाची कण अवस्था/सूक्ष्मता मध्यम सूक्ष्मचूर्ण स्वरूपाची निश्चित होते.

४) सूक्ष्मचूर्ण - Fine Powder

ज्या औषधी द्रव्याच्या चूर्णाचे सर्व कण ८५ मानक क्रमांकाच्या चाळणीद्वारे संपूर्णपणे गाळले जातात तेव्हा त्या चूर्णाची चूर्णावस्था - सूक्ष्मता सूक्ष्मचूर्ण स्वरूपाची निश्चित होते.

५) अतिसूक्ष्मचूर्ण - Very Fine Powder

ज्या औषधी द्रव्याच्या चूर्णाचे सर्व सूक्ष्म कण हे १२० मानक क्रमांकाच्या चाळणीद्वारे संपूर्णपणे गाळले जातात त्या चूर्णाची चूर्णावस्था-सूक्ष्मता अतिसूक्ष्मचूर्ण स्वरूपाची निश्चित होते.

संदर्भ - The Ayurvedic pharmacopoeia of India Part I, Volume II First edition

चूर्णाचे प्रक्षेप - चूर्णो गुडःसमो देयः शर्करा द्विगुणाभवत् ।

चूर्णेषु भर्जितं हि गु देव नोत्कलेन कृद्भवत् ॥

लिहेत् चूर्णं द्रवैः सर्वैः घृताद्यैः द्विगुणोन्मितैः ।

भिन्ने चतुर्गुणैश्च चूर्णमालोडितं द्रवैः ॥

शा.स.पू.ख. ६-२-३

औषधीद्रव्यांच्या चूर्णांमध्ये गुडाचा प्रक्षेप चूर्णाच्या समानभागा घालावा, तसेच शर्करेचा प्रक्षेप चूर्णाच्या दुप्पट प्रमाणात घालावा. चूर्णांमध्ये हिंसु घालण्याचा असेल तर तो घृतभर्जित करून घालावा म्हणजे तो उत्कलेन करत होत नाही. घृत, मधु, तैलादि द्रव्यांचा चूर्णांमध्ये प्रक्षेप चूर्णाच्या दुप्पट प्रमाणात घालावा आणि चूर्णांमध्ये दुग्ध, गोमूत्र, तक्रादि द्रव चूर्णांच्या ४ पट घालून एकाद्वित मिश्र करून प्रयुक्त करावीत.

चूर्णांच्या सर्वोत्तमवधी -

चूर्ण कल्पांचा सर्वोत्तम कालावधी हा २ महिने आहे. उत्तम बांधणी केली असेल तर ६ महिन्यांपर्यंत चूर्णाकल्प वीर्यवान राहतात असे वृद्धवैद्यांचे मत आहे.

मासद्वयातथा चूर्णं हीनवीर्यत्वमाप्नुयात् ॥

शा.स.पू.ख. १-५४

तथा चूर्णं तालीसाद्यादिकं मासद्वयादुपरि

हीनवीर्यस्य भावः हीनवीर्यत्वमाप्नुयात् वीर्यहानिरप्यत्र

भावमात्रं न तु सर्वथा वीर्यहितत्वं, यतस्तन्त्रान्तरे दृश्यते हि

..... एतत् सन्भारं बहुकालोपयोगिकम् अन्यथा व्यथमेतत्

तस्माद् भावमात्रं चूर्णस्य मासदुपरि हीनत्वं स्यादित्यभिप्रायः ॥

शा.स.पू.ख. १-५४ आढमलटीका

औषधीद्रव्यांपासून त्यांचे चूर्ण निर्माणानंतर ते २ महिनेपर्यंत संपूर्णपणे वीर्यवान असते. २ महिन्यानंतर हळूहळू त्यांच्या वीर्याची हानी-ह्रास-न्यूनता होण्यास आरंभ होतो. चूर्णांच्या वीर्यामध्ये न्यूनता येते संपूर्णपणे वीर्यहानी होत नाही. चूर्ण कल्पांमधील कार्यकारी वीर्यांश २ महिन्यानंतर यशकाश कमी गुणांचे होऊ लागतात असे आढमलला आचार्यांनी आपल्या टीकेमध्ये स्पष्ट केले आहे.

चूर्णमात्रा -

- तन्मानं कर्षसंमितम् । शा स म ख ६-१

- तन्मात्रेति भक्षणार्थं मानं कर्षसंमितम् श्रेयम् इति अनुक्त प्रयोगेषु ।

शा स म ख ६-१ आढमलटीका

- तन्मात्रा भक्षणमात्रा कर्षसंमिता बलवारचेत् अल्पबले एकटकात वर्धितव्या ।

शा स म ख ६-१ गुढार्थदीपिका टीका

शारांशराचार्यांनी चूर्णकल्पांची मात्रा ४ कर्ष = १२ ग्रॅम प्रमाणात निर्देशित केली आहे. चूर्णकल्पांची ही मात्रा अप्यंतर सेवनाची मात्रा असून चूर्णकल्पांच्या ग्रंथोक्त पाठामध्ये त्या त्या चूर्ण कल्पाची मात्रा वर्णन केली नसेल तेव्हा अनुक्त मात्रा असताना या मात्रेची योजना करावी. मात्र चूर्णांच्या ग्रंथोक्त पाठामध्ये त्या त्या चूर्ण कल्पाची विशेष मात्रा वर्णन केली असेल तर त्या निर्देशित मात्रेमध्येच चूर्णांची योजना करावी. शारांशर संहितेची गुढार्थदीपिका टीका लिहणारे आचार्य काशीराम यांनी चूर्ण कल्पांची ही एक कर्ष मात्रा बलवान रुग्णांना प्रयुक्त करावी आणि अल्पबल रुग्णांमध्ये रुग्णबल व व्याधिबल यांचा विचार करून १ टंक-३ ग्रॅम आणि त्यापुढील मात्रांची योजना वर्धन करून ४, ५, ६, ७, ८, ९, १०, ११, १२, १३, १४, १५, १६, १७, १८, १९, २०, २१, २२, २३, २४, २५, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३५, ३६, ३७, ३८, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२, ५३, ५४, ५५, ५६, ५७, ५८, ५९, ६०, ६१, ६२, ६३, ६४, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९, ७०, ७१, ७२, ७३, ७४, ७५, ७६, ७७, ७८, ७९, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ८५, ८६, ८७, ८८, ८९, ९०, ९१, ९२, ९३, ९४, ९५, ९६, ९७, ९८, ९९, १००, १०१, १०२, १०३, १०४, १०५, १०६, १०७, १०८, १०९, ११०, १११, ११२, ११३, ११४, ११५, ११६, ११७, ११८, ११९, १२०, १२१, १२२, १२३, १२४, १२५, १२६, १२७, १२८, १२९, १३०, १३१, १३२, १३३, १३४, १३५, १३६, १३७, १३८, १३९, १४०, १४१, १४२, १४३, १४४, १४५, १४६, १४७, १४८, १४९, १५०, १५१, १५२, १५३, १५४, १५५, १५६, १५७, १५८, १५९, १६०, १६१, १६२, १६३, १६४, १६५, १६६, १६७, १६८, १६९, १७०, १७१, १७२, १७३, १७४, १७५, १७६, १७७, १७८, १७९, १८०, १८१, १८२, १८३, १८४, १८५, १८६, १८७, १८८, १८९, १९०, १९१, १९२, १९३, १९४, १९५, १९६, १९७, १९८, १९९, २००, २०१, २०२, २०३, २०४, २०५, २०६, २०७, २०८, २०९, २१०, २११, २१२, २१३, २१४, २१५, २१६, २१७, २१८, २१९, २२०, २२१, २२२, २२३, २२४, २२५, २२६, २२७, २२८, २२९, २३०, २३१, २३२, २३३, २३४, २३५, २३६, २३७, २३८, २३९, २४०, २४१, २४२, २४३, २४४, २४५, २४६, २४७, २४८, २४९, २५०, २५१, २५२, २५३, २५४, २५५, २५६, २५७, २५८, २५९, २६०, २६१, २६२, २६३, २६४, २६५, २६६, २६७, २६८, २६९, २७०, २७१, २७२, २७३, २७४, २७५, २७६, २७७, २७८, २७९, २८०, २८१, २८२, २८३, २८४, २८५, २८६, २८७, २८८, २८९, २९०, २९१, २९२, २९३, २९४, २९५, २९६, २९७, २९८, २९९, ३००, ३०१, ३०२, ३०३, ३०४, ३०५, ३०६, ३०७, ३०८, ३०९, ३१०, ३११, ३१२, ३१३, ३१४, ३१५, ३१६, ३१७, ३१८, ३१९, ३२०, ३२१, ३२२, ३२३, ३२४, ३२५, ३२६, ३२७, ३२८, ३२९, ३३०, ३३१, ३३२, ३३३, ३३४, ३३५, ३३६, ३३७, ३३८, ३३९, ३४०, ३४१, ३४२, ३४३, ३४४, ३४५, ३४६, ३४७, ३४८, ३४९, ३५०, ३५१, ३५२, ३५३, ३५४, ३५५, ३५६, ३५७, ३५८, ३५९, ३६०, ३६१, ३६२, ३६३, ३६४, ३६५, ३६६, ३६७, ३६८, ३६९, ३७०, ३७१, ३७२, ३७३, ३७४, ३७५, ३७६, ३७७, ३७८, ३७९, ३८०, ३८१, ३८२, ३८३, ३८४, ३८५, ३८६, ३८७, ३८८, ३८९, ३९०, ३९१, ३९२, ३९३, ३९४, ३९५, ३९६, ३९७, ३९८, ३९९, ४००, ४०१, ४०२, ४०३, ४०४, ४०५, ४०६, ४०७, ४०८, ४०९, ४१०, ४११, ४१२, ४१३, ४१४, ४१५, ४१६, ४१७, ४१८, ४१९, ४२०, ४२१, ४२२, ४२३, ४२४, ४२५, ४२६, ४२७, ४२८, ४२९, ४३०, ४३१, ४३२, ४३३, ४३४, ४३५, ४३६, ४३७, ४३८, ४३९, ४४०, ४४१, ४४२, ४४३, ४४४, ४४५, ४४६, ४४७, ४४८, ४४९, ४५०, ४५१, ४५२, ४५३, ४५४, ४५५, ४५६, ४५७, ४५८, ४५९, ४६०, ४६१, ४६२, ४६३, ४६४, ४६५, ४६६, ४६७, ४६८, ४६९, ४७०, ४७१, ४७२, ४७३, ४७४, ४७५, ४७६, ४७७, ४७८, ४७९, ४८०, ४८१, ४८२, ४८३, ४८४, ४८५, ४८६, ४८७, ४८८, ४८९, ४९०, ४९१, ४९२, ४९३, ४९४, ४९५, ४९६, ४९७, ४९८, ४९९, ५००, ५०१, ५०२, ५०३, ५०४, ५०५, ५०६, ५०७, ५०८, ५०९, ५१०, ५११, ५१२, ५१३, ५१४, ५१५, ५१६, ५१७, ५१८, ५१९, ५२०, ५२१, ५२२, ५२३, ५२४, ५२५, ५२६, ५२७, ५२८, ५२९, ५३०, ५३१, ५३२, ५३३, ५३४, ५३५, ५३६, ५३७, ५३८, ५३९, ५४०, ५४१, ५४२, ५४३, ५४४, ५४५, ५४६, ५४७, ५४८, ५४९, ५५०, ५५१, ५५२, ५५३, ५५४, ५५५, ५५६, ५५७, ५५८, ५५९, ५६०, ५६१, ५६२, ५६३, ५६४, ५६५, ५६६, ५६७, ५६८, ५६९, ५७०, ५७१, ५७२, ५७३, ५७४, ५७५, ५७६, ५७७, ५७८, ५७९, ५८०, ५८१, ५८२, ५८३, ५८४, ५८५, ५८६, ५८७, ५८८, ५८९, ५९०, ५९१, ५९२, ५९३, ५९४, ५९५, ५९६, ५९७, ५९८, ५९९, ६००, ६०१, ६०२, ६०३, ६०४, ६०५, ६०६, ६०७, ६०८, ६०९, ६१०, ६११, ६१२, ६१३, ६१४, ६१५, ६१६, ६१७, ६१८, ६१९, ६२०, ६२१, ६२२, ६२३, ६२४, ६२५, ६२६, ६२७, ६२८, ६२९, ६३०, ६३१, ६३२, ६३३, ६३४, ६३५, ६३६, ६३७, ६३८, ६३९, ६४०, ६४१, ६४२, ६४३, ६४४, ६४५, ६४६, ६४७, ६४८, ६४९, ६५०, ६५१, ६५२, ६५३, ६५४, ६५५, ६५६, ६५७, ६५८, ६५९, ६६०, ६६१, ६६२, ६६३, ६६४, ६६५, ६६६, ६६७, ६६८, ६६९, ६७०, ६७१, ६७२, ६७३, ६७४, ६७५, ६७६, ६७७, ६७८, ६७९, ६८०, ६८१, ६८२, ६८३, ६८४, ६८५, ६८६, ६८७, ६८८, ६८९, ६९०, ६९१, ६९२, ६९३, ६९४, ६९५, ६९६, ६९७, ६९८, ६९९, ७००, ७०१, ७०२, ७०३, ७०४, ७०५, ७०६, ७०७, ७०८, ७०९, ७१०, ७११, ७१२, ७१३, ७१४, ७१५, ७१६, ७१७, ७१८, ७१९, ७२०, ७२१, ७२२, ७२३, ७२४, ७२५, ७२६, ७२७, ७२८, ७२९, ७३०, ७३१, ७३२, ७३३, ७३४, ७३५, ७३६, ७३७, ७३८, ७३९, ७४०, ७४१, ७४२, ७४३, ७४४, ७४५, ७४६, ७४७, ७४८, ७४९, ७५०, ७५१, ७५२, ७५३, ७५४, ७५५, ७५६, ७५७, ७५८, ७५९, ७६०, ७६१, ७६२, ७६३, ७६४, ७६५, ७६६, ७६७, ७६८, ७६९, ७७०, ७७१, ७७२, ७७३, ७७४, ७७५, ७७६, ७७७, ७७८, ७७९, ७८०, ७८१, ७८२, ७८३, ७८४, ७८५, ७८६, ७८७, ७८८, ७८९, ७९०, ७९१, ७९२, ७९३, ७९४, ७९५, ७९६, ७९७, ७९८, ७९९, ८००, ८०१, ८०२, ८०३, ८०४, ८०५, ८०६, ८०७, ८०८, ८०९, ८१०, ८११, ८१२, ८१३, ८१४, ८१५, ८१६, ८१७, ८१८, ८१९, ८२०, ८२१, ८२२, ८२३, ८२४, ८२५, ८२६, ८२७, ८२८, ८२९, ८३०, ८३१, ८३२, ८३३, ८३४, ८३५, ८३६, ८३७, ८३८, ८३९, ८४०, ८४१, ८४२, ८४३, ८४४, ८४५, ८४६, ८४७, ८४८, ८४९, ८५०, ८५१, ८५२, ८५३, ८५४, ८५५, ८५६, ८५७, ८५८, ८५९, ८६०, ८६१, ८६२, ८६३, ८६४, ८६५, ८६६, ८६७, ८६८, ८६९, ८७०, ८७१, ८७२, ८७३, ८७४, ८७५, ८७६, ८७७, ८७८, ८७९, ८८०, ८८१, ८८२, ८८३, ८८४, ८८५, ८८६, ८८७, ८८८, ८८९, ८९०, ८९१, ८९२, ८९३, ८९४, ८९५, ८९६, ८९७, ८९८, ८९९, ९००, ९०१, ९०२, ९०३, ९०४, ९०५, ९०६, ९०७, ९०८, ९०९, ९१०, ९११, ९१२, ९१३, ९१४, ९१५, ९१६, ९१७, ९१८, ९१९, ९२०, ९२१, ९२२, ९२३, ९२४, ९२५, ९२६, ९२७, ९२८, ९२९, ९३०, ९३१, ९३२, ९३३, ९३४, ९३५, ९३६, ९३७, ९३८, ९३९, ९४०, ९४१, ९४२, ९४३, ९४४, ९४५, ९४६, ९४७, ९४८, ९४९, ९५०, ९५१, ९५२, ९५३, ९५४, ९५५, ९५६, ९५७, ९५८, ९५९, ९६०, ९६१, ९६२, ९६३, ९६४, ९६५, ९६६, ९६७, ९६८, ९६९, ९७०, ९७१, ९७२, ९७३, ९७४, ९७५, ९७६, ९७७, ९७८, ९७९, ९८०, ९८१, ९८२, ९८३, ९८४, ९८५, ९८६, ९८७, ९८८, ९८९, ९९०, ९९१, ९९२, ९९३, ९९४, ९९५, ९९६, ९९७, ९९८, ९९९, १०००, १००१, १००२, १००३, १००४, १००५, १००६, १००७, १००८, १००९, १०१०, १०११, १०१२, १०१३, १०१४, १०१५, १०१६, १०१७, १०१८, १०१९, १०२०, १०२१, १०२२, १०२३, १०२४, १०२५, १०२६, १०२७, १०२८, १०२९, १०३०, १०३१, १०३२, १०३३, १०३४, १०३५, १०३६, १०३७, १०३८, १०३९, १०४०, १०४१, १०४२, १०४३, १०४४, १०४५, १०४६, १०४७, १०४८, १०४९, १०५०, १०५१, १०५२, १०५३, १०५४, १०५५, १०५६, १०५७, १०५८, १०५९, १०६०, १०६१, १०६२, १०६३, १०६४, १०६५, १०६६, १०६७, १०६८, १०६९, १०७०, १०७१, १०७२, १०७३, १०७४, १०७५, १०७६, १०७७, १०७८, १०७९, १०८०, १०८१, १०८२, १०८३, १०८४, १०८५, १०८६, १०८७, १०८८, १०८९, १०९०, १०९१, १०९२, १०९३, १०९४, १०९५, १०९६, १०९७, १०९८, १०९९, ११००, ११०१, ११०२, ११०३, ११०४, ११०५, ११०६, ११०७, ११०८, ११०९, १११०, ११११, १११२, १११३, १११४, १११५, १११६, १११७, १११८, १११९, ११२०, ११२१, ११२२, ११२३, ११२४, ११२५, ११२६, ११२७, ११२८, ११२९, ११३०, ११३१, ११३२, ११३३, ११३४, ११३५, ११३६, ११३७, ११३८, ११३९, ११४०, ११४१, ११४२, ११४३, ११४४, ११४५, ११४६, ११४७, ११४८, ११४९, ११५०, ११५१, ११५२, ११५३, ११५४, ११५५, ११५६, ११५७, ११५८, ११५९, ११६०, ११६१, ११६२, ११६३, ११६४, ११६५, ११६६, ११६७, ११६८, ११६

औषधीद्रव्यांचे सूक्ष्मचूर्णीकरण करून निर्माण केलेले चूर्ण हे चिकित्सेमधील विविध कर्माकारिता योजले जाते. ग्रहणी, आमवात आदि व्याधिमध्ये अर्ध्यांतर सेवनार्थ तर द्रवण, वर्ति, अंजन, मलहरादि औषधी कल्पांद्वारे चूर्ण बाह्य उपचारार्थ योजली जातात. विविध व्याधिचिकित्सांर्थ चूर्णांचे एकेरी व संयुक्त मिश्रचूर्ण मोठ्या प्रमाणात चिकित्सेमध्ये योजले जातात.

सितोपलादि चूर्ण

सितोपलाघोडषत्यात् अष्टीस्यात् वंशरोचनः।
पिप्पलीस्याच्चतुष्कर्षा स्यादेलाचद्विकार्षिकी ॥
एकः कर्षः त्वचः कार्यः चूर्णयेत्सर्वमेकतः।
सितोपलादिकं चूर्णं मधुसपियुतं लिहेत् ॥
शवासकासक्षयहरं हस्तपादाङ्गदाहजित्।
मन्दामिसुप्तजिह्वत्वं पार्श्वशूलमरोचकम् ॥
ज्वरं ऊर्ध्वजत्रुगतं रक्तपित्तमाशु व्यापोहेति ॥

शा.स.म.ख. ६-१३४-१३७, यो.र.

शै.र. राजयक्ष्या, च.चि. ८

घटकद्रव्ये व प्रमाण -	सितोपला - खडीसाखरचूर्ण - १६ भाग	- १६० ग्रॅम
	वंशलोचनचूर्ण	- ८ भाग
	पिप्पलीचूर्ण	- ४ भाग
	एलाचूर्ण (सूक्ष्मएला)	- २ भाग
	दालचिनीत्वक्चूर्ण	- १ भाग

निर्माणविधि - सितोपला, वंशलोचन, पिप्पली, सूक्ष्म एला व दालचिनी या द्रव्यांचे सूक्ष्म चूर्ण उपरोक्त प्रमाणांमध्ये घेऊन ही सर्व चूर्णे खल्वयंत्रामध्ये ठेवावीत. खल्वयंत्राद्वारे या मिश्रणाचा एकरंगी, एकजीव व एकजिनसी खल करावा. त्यानंतर हे चूर्ण वस्त्राद्वारे गाळून घ्यावे. गाळून घ्यावे गालन प्रक्रियेनंतर प्राप्त होणारा सूक्ष्मचूर्ण स्वरूपी कल्प म्हणजे सितोपलादि चूर्ण होय. त्यानंतर ते निर्जंतुक काचपात्र वा अन्य सुयोग्य पात्रामध्ये वातशून्य अवस्थेमध्ये सुरक्षित ठेवावे.

मात्रा - १ कर्ष - १२ ग्रॅम	- रुण व व्याधीबलानुसार	यथायोग्य	अनुपान - मधु, घृत
उपयोग -	रवास	ज्वर	मन्दामि
	कास	पार्श्वशूल	सुप्तजिह्वत्व
	क्षय	अरोचक	अंगादाह नाशनार्थ उपयुक्त आहे

हिंवाष्टकचूर्ण

ग्रंथाधार - त्रिकटुकमजमोदासैन्धवं जीरके द्वे
समधरण घृतानाम् अष्टमो हिंगुभागः।

प्रथमकवलभुक्तं सर्षिषा चूर्णमितत
जनयति जाठराग्निं वातरोगाश्च हन्ति ॥
शै.र. अग्निमंद्य चि १०-५९

घटकद्रव्ये व प्रमाण -	शुंठीचूर्ण	- १ भाग	- १२ ग्रॅम
	मरीचचूर्ण	- १ भाग	- १२ ग्रॅम
	पिप्पलीचूर्ण	- १ भाग	- १२ ग्रॅम
	अजमोदाचूर्ण	- १ भाग	- १२ ग्रॅम
	सैधवचूर्ण	- १ भाग	- १२ ग्रॅम
	श्वेतजीरकचूर्ण	- १ भाग	- १२ ग्रॅम
	कृष्णजीरकचूर्ण (शाहाजिरे चूर्ण)	- १ भाग	- १२ ग्रॅम
	घृतभजित हिंगुचूर्ण	- १ भाग	- १२ ग्रॅम

निर्माणविधि - अशुद्ध हिंगाच्या समभाग गोघृत एका पात्रामध्ये घेऊन ते मंदप्रीवर ठेवावे. गोघृत उष्ण झाल्यानंतर त्यामध्ये अशुद्ध हिंगाचे छोटे तुकडे घालून भर्जन प्रक्रिया करावी. याद्वारे अशुद्ध हिंगु खंड (तुकडे) गोघृतामध्ये फुलतात असे लाही स्वरूपातील हिंगु घृतामधून बाहेर काढून घ्यावीत. कोष्ण झालेनंतर खल्वयंत्राचेद्वारे शुद्ध हिंगुचे सूक्ष्मचूर्ण तयार करून घ्यावे याप्रमाणे हिंगुशोधन व सूक्ष्मचूर्णीकरण करावे. वजनकाट्याचे साहाय्याने शुद्ध हिंगुचूर्ण मोजून घ्यावे. शुंठि, मरीच, पिप्पली, अजमोदा, सैधव, श्वेत व कृष्ण जीरकचूर्ण आणि घृत भजित शुद्ध हिंगु चूर्ण एका खल्वयंत्रामध्ये प्रत्येकी समभाग घेऊन त्यांचा एकत्रित एकजीव, एकरंगी खल करावा. या चूर्णांमधील अनेक द्रव्य तैलीय अंशयुक्त असल्याकारणाने हिंवाष्टकचूर्ण वस्त्रांतरीत न करता प्लास्टिक वा स्टेनलेस स्टीलच्या चाळणीद्वारे गाळून घ्यावे. निर्जंतुक स्वच्छ काच पात्रामध्ये वातशून्य अवस्थेमध्ये या चूर्णाला सुरक्षित ठेवावे.

मात्रा - १ कर्ष - १२ ग्रॅम	अनुपान - घृत + कोष्णजल
उपयोग -	अग्निदीपनार्थ, अजीर्ण, वातविकारनाशन, पाचनार्थ, आध्मान
उदा -	कोष्णभात + घृत + हिंवाष्टकचूर्ण

भोजनाच्या आरंभी प्रथम कवल - पहिला ग्रासाबरोबर हिंवाष्टक चूर्ण घृतासह योजावे

हिंगु शोधन

ग्रंथाधार - रामठं समशुद्ध्याज्यं संयुतं तर्विकागतम् ।
विषक्वमाश्रितोऽन शुद्धिमायात्यनुत्तमाम् ॥

र.त. २४-५७८

घटकद्रव्ये व प्रमाणा - रामठ (हिंगु) - १ भाग

गोधृत - १ भाग

निर्माणविधि - अशुद्ध हिंगूचे छोटे खण्ड (तुकडे) करून त्यांचे वजन करून घ्यावे. एका लोह दर्वीमध्ये हिंगूच्या समभाग गोधृत घेऊन ती मंदागीवर ठेवावी. गोधृत उष्ण झाल्यानंतर त्यामध्ये हिंगूखण्ड घालून भर्जन प्रक्रिया करावी. हिंगु फुलतो व लाहीसदृश्य होतो. अशावेळी अधिसंस्कार थांबवावा आणि शुद्ध हिंगु घृतामधून काढून घ्यावा. खल्व यंत्राद्वारे त्याचे सूक्ष्मचूर्ण निर्माण करून औषधीकल्पांमध्ये शुद्ध हिंगूची योजना करावी. अन्वशोधनपद्धती - पत्रसे याममातये भावितं विदुः ।
रामठं शुद्धिमाप्नोति रसयोगेषु योजयेत् ॥

यो.र.

अशुद्ध हिंगूचूर्णाला कमलपत्रस्वरासाची एक भावना आतपांमध्ये द्यावी म्हणजे त्याचे शोधन होते. अशा शुद्ध हिंगूची रसयोगमध्ये योजना करण्यात येते.

गुटिकाकल्पना

परिभाषा - एक किंवा अनेक औषधीद्रव्यांच्या सूक्ष्मचूर्णांमध्ये गुडशर्करा यांचा पाक, मधु वा एखादे द्रवद्रव्य घालून या मिश्रणाचा चिकणत्व येईतोपर्यंत खल करून यंत्राच्या वा हाताच्या साहाय्याने गोळा बनवणे म्हणजे गुटिका होय. याशिवाय औषधीद्रव्यांच्या सूक्ष्मचूर्णांमध्ये कोणतेही द्रवद्रव्यादि न मिसळताही यंत्राच्या साहाय्याने योग्य आकाराचा साचा उपयोगामध्ये आणून गोळी बनविली जाते त्यांनाही गुटिका असे संबोधले जाते.

परिचय - अत्यंत शुष्क औषधीद्रव्यांपासून त्यामध्ये कोणताही द्रव न घालता त्याचपासून कुटून-वाटून-सूक्ष्म चूर्णिकरण करून चूर्ण कल्प तयार करण्यात येतात. या सूक्ष्मीकरण प्रक्रियेमुळे औषधीद्रव्यांचे कार्य शरीरामध्ये पोहोचल्यानंतर त्वरेने सुरू होऊन परिणाम लोचच जाणवतात. परंतु चूर्ण कल्पांच्या या फायद्याबरोबर त्या औषधी द्रव्याची रुची मुखामध्ये प्रकषीने जाणवणे असा दोषही उत्पन्न होतो. चूर्णकल्प सेवनार्थ काहीसे कठीण असतात शिवाय औषधीद्रव्यांच्या सूक्ष्मचूर्णिकांमुळे त्यांचा बाह्य वातावरणाशी मोठ्या प्रमाणात संबंध येण्यामुळे त्यांना अल्प कालावधीत हीनवीर्यता येऊ लागते. म्हणून औषधी द्रव्यांच्या सूक्ष्मचूर्णांमध्ये गुड शर्करा, मधु आदि मधुर पदार्थ, स्वरस क्वाथादि द्रवद्रव्ये घालून मिश्रणाचा उत्तम चिकणत्व येईतोपर्यंत खल करून गुटिका कल्पांचे निर्माण करण्यात येते. याप्रमाणे औषधीनिर्माणामध्ये गुटिका कल्पनेचा उदय झाला असावा. गुटिका कल्पांचा सर्वाधिकालावधी १ वर्ष असे चूर्ण कल्पांपेक्षा तो अधिक आहे. शिवाय गुटिका या सेवनार्थ सुलभ असून औषधीकल्पांच्या मात्रेचे नियमन यांचेद्वारे साधता येते. या अनेक फायद्यांमुळे गुटिका कल्पना औषधीनिर्माण व व्याधिचिकित्सेमध्ये एक महत्त्वपूर्ण कल्पना आहे.

पर्याय - वटकाश्चाथकथ्यन्ते तन्नाम गुटिका वटी ।

मोदको वटिका पिण्डी गुडोवर्तिस्तथोच्यते ॥

शा.स.म.ख. ७-१

टीका - वटकाश्चेति अथेति चूर्णकल्पनानन्तरं वटिकागुटिकादिसंज्ञाः ।

अतएव तन्नाम गुटिकावटीप्रभृतयो ज्ञातव्याः । तस्य वटकस्य नाम पर्यायवाचकाः शब्दा यथा तत्रामेति तस्य वटकस्य नाम पर्यायवाक्यं गुटिकादिक मित्यर्थः ।

वटकांनांच गुटिका, वटी, मोदक, पिण्डी, गुड, वर्ति असे म्हटले जाते. शारांगधाराचार्यांनी गुटी, वटी, गुटिका, वटिका वटक, मोदक, गुड, पिण्डी व वर्ति हे सर्व पर्याय म्हटले आहे. मात्र या सर्वांची आकृती, वजन, प्रयोगमार्गां आदी घटकांमध्ये भिन्नत्व आहे. चूर्ण स्वरूपी औषधी द्रव्यांमध्ये एखादा बंधनकारक पदार्थ (Binder) किंवा द्रवद्रव्य घालून त्यापासून गोळा-वटक तयार करणे अशी मध्यवर्ती कल्पना उपरोक्त सर्व औषधीकल्प प्रकारांमध्ये असल्याकारणाने शारांगधाराचार्यांनी सर्व वटकांचे पर्याय मानले असावेत.

- वटको मोदकः पिण्डी गुडो वर्तिस्तथा वटी ।

वटिका गुटिका चेति संज्ञाऽवान्तर भेदतः ॥

मात्राच्छायाऽऽतपच्छेदवासविरलेषणपेषणैः ।

मन्थपीडनसंयोग जलकालबलाबलैः ।।

द्रव्यं गुणान्तराधानं विशिष्टं क्रियते यत् ।

तेन मोदकचूर्णादि वटकाश्च यथाश्रुती ।।

आयु. परिभाषा, वै. प. प्र. २-३०

वटक, मोदक, पिण्डी, गुड, वर्ति, वटी, वटिका, गुटिका ही सर्व गुटिकेची वेगवेगळ्या प्रकारची नावे आहेत. या सर्व गुटिका असल्या तराही वास्तविक यांच्यामध्ये एक दुसऱ्यात भिन्नत्व आहे कारण मात्रा, छायायुक्त, आतपशुक्त, पेष्ण, कुट्टणे, गालनप्रक्रिया, संयोग, विश्लेष, मन्थ, पीडन, बलाबल, काल आदींच्या दृष्टीने हे भिन्नत्व आढळते. औषधी द्रव्यांमधील गुणान्तराधान विशिष्ट संस्कार प्रक्रियाद्वारे साधले जाते अर्थात औषधी द्रव्यांमध्ये विशेष गुणांचा समावेश विशिष्ट संस्काराद्वारे घडतो. द्रव्य एकच असेल तर मोदकादि भेदाने त्यांच्या गुणांमध्ये अन्तर येते या कारणामुळे चूर्ण-मोदकादिंचे गुण भिन्न भिन्न जाणावेत.

संज्ञा विवेचन -

गुटी - लहान आकाराची गोलाकार गुटिका, अल्पमात्रेमधील औषध प्रयुक्त करण्याकरिता योजली जाते. प्रायः या हाताने वळून निर्माण करण्यात येतात. वृद्धवैद्याधानुसार गुटीचे वजन सामान्यतः ६० ते १२५ मिलीग्रॅम दरम्यान आढळते. याला अनेक अपवादही आढळतात.

गुटिका - गुटीपेक्षा किंचित मोठ्या आकाराची कलाय-वाटाणावट अशी गुटिका. मोठ्या मात्रेमधील औषधी कल्पांची योजना गुटिकांद्वारे करण्यात येते. औषधी कल्पांची अभ्यंतर सेवनार्थ योजना सर्वात अधिक प्रमाणात गुटिका या स्वरूपात केली जाते असे चिकित्सेमध्ये आढळते. गुटिकाचे वजन अधिकाधिक ८०० मिलीग्रॅम पर्यंत दिसून येते.

वटी - लहान आकाराची चपटी व वर्तुलाकृती गोळी जी प्रायः यंत्राद्वारे निर्माण करण्यात येते. औषधी कल्पांची अल्प मात्रेमध्ये योजना करण्याकरिता वटी स्वरूप त्यांना देण्यात येते.

वटिका - मोठ्या आकाराची चपटी व वर्तुलाकृती गोळी, जी प्रायः यंत्राद्वारे निर्माण केली जाते. मोठ्या मात्रेमधील औषधीकल्पांचे योजनार्थ वटिका उपयुक्त असून सामान्यतः यंत्राद्वारे निर्माण करण्याने एका वेळी मोठ्या प्रमाणात यांचे निर्माण करणे शक्य होते.

वटक - उदुम्बरासामान्यतः वटकास्तान् यथाग्निना ।। च.चि. १६-७५

उदुम्बर - १ कर्ष = १२ ग्रॅम वजनाच्या गुटिका कल्पांना वटक असे संबोधण्यात येते. मोठ्या आकाराच्या या गुटिका तोंडून खावयाचे असून मोठ्या मात्रेतील औषध योजनेकरिता उपयुक्त आहेत.

उदा. मण्डूवटक, शिलाजतुवटक

गुड - गुड संयुक्त कल्पः गुडः ।

गुडपचौषधमात्रे । षण्मासं यावत् अस्य पूर्णवीर्यत्वम् । वै.प.प्र.

औषधीद्रव्याच्या सूक्ष्मचूर्णामध्ये गुड मिसळवून निर्माण करण्यात आलेला मोठ्या आकाराचा कल्प म्हणजे गुड होय. विशेषत्वाने अर्श व्याधी चिकित्सेसार्थ गुड कल्पांचा मोठ्या प्रमाणात उल्लेख आढळतात.

उदा - बाहुशालगुड, भल्लातकगुड इ.

पिण्ड - औषधीद्रव्यांच्या चूर्णापासून गुटिका निर्माण करताना शर्करादि द्रव्यांचा उपयोग करून मोठ्या पिण्डाकृती गुटिका तयार करण्यांत येतात त्यांना पिण्ड असे म्हणतात. उदा. सुरणपिण्ड मोदक - बृहत् गुटिका । भक्ष्यं लडुकः । गुणाः बृहणः सदुर्जराश्च ।

आयु. शब्दकोष

- पाकप्राप्ते फाणिते चूर्णितं तत्क्षिप्तं पक्वं चावतार्यं प्रयत्नात् ।

श्रीतीभूता मोदका हृद्यगन्धाः कार्यास्त्विते भक्ष्यकल्पाः समासतः ।।

सु.सू. ४४-१३

पाक फाणीतवत् तयार झाल्यानंतर औषध द्रव्यांचे चूर्ण त्यामध्ये घालून सर्व मिश्रण एकजीव करावे. श्रीत झाल्यानंतर त्यांचे मोदक तयार करावेत. (पाक=शर्करा व गुडपाक)

उदा - मदनफल मोदक, माषादिमोदक.

गुगुळ - औषधीद्रव्यांच्या सूक्ष्मचूर्णामध्ये अधिक प्रमाणात गुगुळ हा निर्यास स्वरूपी पदार्थ शुद्ध स्वरूपामध्ये संयुक्त करून निर्माण करण्यात आलेल्या कल्पांना गुगुळ म्हटले जाते.

उदा - त्रिफलागुगुळ, योगराजगुगुळ इ.

वर्ती - नेत्ररोगशमनार्थं ऋतौषधीद्रव्याणां गुटिका ।

सु.उ. ३-११

औषधीद्रव्यांच्या सूक्ष्मचूर्णापासून निर्मित यवकृति, गुटिका, ज्यांचा उपयोग नेत्ररोगादींच्या शमनार्थ करण्यात येतो.

उदा - चंद्रोदयावर्ति, फलवर्ति इ.

याप्रमाणे गुटिकांच्या विविध पर्यायामध्ये संग्रान्तरभेद आढळून येतो. अल्प प्रमाणात औषधीकल्पांची योजना करण्याकरिता गुटी, वटी, गुटिका, वटिका यांचा उपयोग करण्यात येतो. अपवाद - बृंहणी गुटिका १ पल = ४८ ग्रॅम वजनाची आचार्यांनी वर्णन केली आहे. मोठ्या मात्रेमध्ये औषधीकल्पांच्या योजनेकरिता वटक, मोदक, पिण्ड, गुड यांचा उपयोग करण्यात येतो तर गुगुळ व वर्ति या वैशिष्ट्यपूर्ण भिन्न स्वरूपांच्या कल्पना आहेत. मात्र या सर्व प्रकारांमध्ये चूर्ण स्वरूपी औषधीद्रव्यांमध्ये एखादे द्रव्य मिसळवून त्यांचा गोळा स्वरूपाचा कल्प निर्माण करणे, सूक्ष्म चूर्णकण एकमेकांना जोडून ठेवून गोळा करणे हे सर्वांमध्ये समान असल्याकारणाने त्यांचा गुटिकेचा पर्याय मानले जाते. सद्यःकाली गोलाकार वर्तुलाकृती या आकृती शिवाय त्रिकोण, लंबगोल, दण्डाकृती आदि विविध आकारांच्या गुटिका यंत्रांचे साहाय्याने निर्माण करण्यात येतात.

गुटिका निर्माणविधी - गुटिका कल्पांचे निर्माण दोन प्रकाराने करण्यात येते.

१) अग्निसंयोगासह गुटिकानिर्माणविधी -

लेहवत् साध्यते वन्हौ गुडो वा शर्करा तथा ।

गुगुलुर्वा क्षिपेत्तत्र चूर्णं तन्निर्मिता वटी ।। शा.स.म.ख. ७-२

टीका - अथ तेषां कर्तव्यविधिमाह - लेहवत् साध्यत इति । यथावलेहार्थं गुडादिकं साध्यते तथैवाऽत्र गुडः शर्करा, गुगुलुर्वपि पक्ताव्य; पाके सति चूर्णं प्रक्षिप्य वटकादीन् कुर्यात् इति भावः ।

गुड, शर्करा किंवा गुणुळाचा मंदाग्रीवर लेहवर् पाक निर्माण करून त्यामध्ये औषधी द्रव्यांचे वस्त्रगाळ सूक्ष्मचूर्ण संयुक्त करून त्यापासून गुटिका वटिकादींचे निर्माण करण्यात येते. अवलेहांप्रमाणे गुडादि द्रव्यांचा मंदाग्रीवर पाचन करून पाक निर्माण करण्यात येतो व पाकामध्ये सूक्ष्मचूर्ण प्रक्षिप्त करून वटिकादींचे निर्माण करण्यात येते.

गुटिका निर्माणाच्या या पद्धतीमध्ये गुड, शर्करादींमध्ये सुयोग्य प्रमाणात जल घालावे आणि शुद्ध गुणुळामध्ये क्वाथ्यादि द्रव घालून या मिश्रणाचे मंदाग्रीवर पाचन करावे. सुयोग्य प्रकारचा पाक निर्माण झाल्यानंतर पाक किंचित शीत अर्थात कोण झालेनंतर चूर्णादि पदकद्रव्ये संयुक्त करून हे मिश्रण एकजीव करण्यात येते आणि अशा एकजीव गोळ्यापासून गुटिकांचे निर्माण हाताच्या साहाय्याने वळून वा यंत्राचे साहाय्याने करण्यात येते. पाकविकारिता या प्रकारामध्ये अभिसंस्काराचे साहाय्य घेण्यात येते म्हणून अभिसंयोगासह गुटिकानिर्माण असे या प्रकारास संबोधले जाते.

२) अभिसंयोगविरहीत गुटिका निर्माणविधी -

कुर्वादेव्हिस्त्रिन क्वचिद् गुणुळा वटीम् ।
द्रवण मधुना वापि गुटिकां कारयेद् बुधः ॥

शा.स.म.ख. ७-३

टीका - पक्षान्तरमाह - क्वचिदिति । न सर्वत्र वान्हिसिद्धेन कुट्टितेन गुणुळाना वटकाः

कार्याः गुडादिक्वनापि क्वचिदिति सचाराद्वा, अथवा द्रवण तेयक्षीरदिनां

मधुना क्षौद्रेणापि संलाव्य गुटिकां कारयेद् बुधः पण्डितः अत्रापि वान्हिं विनीतं समन्वयः ॥

क्वचित्, प्रसंगी गुणुळाचा अग्रीवर पाक न करताही त्यापासून गुटिकांचे निर्माण करण्यात येते. द्रव पदार्थ वा मध यांच्या साहाय्यानेही गुटिकांचे अभिसंयोग न करता निर्माण केले जाते.

क्वचित् - काही काही वेळा सर्वत्र नव्हे. अभिसंयोगविरहित गुटिका करून निर्माणामध्ये शुद्ध गुणुळ व औषधीचूर्णे यांचे कुट्टन करून गुटिका तयार करण्यात येतात. त्याचप्रमाणे गुडसंयोगाद्वारेही अभिसंयोग विरहित गुटिकांचे निर्माण करण्यात येते. तसेच द्रव - जल, क्षीर, क्वाथ, स्तरसादी द्रवद्रव्ये, मध व औषधीद्रव्यांची सूक्ष्मचूर्णे यांचा एकजीव खल करून त्यापासूनही अभिसंयोग विरहित गुटिकाकल्पांचे निर्माण करण्यात येते.

गुटिकानिर्माणार्थ शर्करादिंचे प्रमाण -

सिता चतुर्गुण देया वटीषु द्विगुणे गुडः ।
चूर्णाच्चूर्णसमः कार्यौ गुणुर्गुर्मुधु तत्सम् ।
द्रव च द्विगुणं देशं मोदकेषु भिषकैः ॥

शा स म ख ७-४

औषधीद्रव्यांच्या सूक्ष्मचूर्णापासून गुटिका कल्पांचे निर्माण करताना शर्करा चारपट, गुड-दुप्पट, मध व गुणुळ समभाग आणि क्वाथ स्तरसादि द्रवद्रव्ये दुप्पट प्रमाणात योजावीत. गुटिका कल्पांचे पाठामध्ये ज्या वेळी शर्करादि घटकांचे प्रमाण अनुकूल असेल, पाठामध्ये या द्रव्यांचे प्रमाण वाचन केलेले नसेल अशा वेळीच उपरोक्त सामान्य प्रमाणाचा उपयोग करून औषधीद्रव्यांच्या सूक्ष्मचूर्णापासून गुटिका कल्पांचे निर्माण करावे. मात्र औषधी

कल्पांच्या पाठामध्ये शर्करादि द्रव्यांचे प्रमाण विशिष्ट मात्रेमध्ये निर्दिष्टित करण्यात आले असेल तर त्या अनुसाराच गुटिका, वटक, मोदकादि कल्पांचे निर्माणार्थ पाठोक्त विशिष्ट प्रमाणातच ती प्रयुक्त करावीत. विशिष्ट प्रमाण दिले असताना शारांधरोक्त सामान्य प्रमाणाचा उपयोग करू नये.

गुटिका निर्माणामध्ये व्यावयाच्या दक्षता

गुटिकानिर्माणार्थ व्यावयाची वीर्यवान औषधीद्रव्यांची चूर्णे वस्त्रगाळ सूक्ष्मचूर्ण स्वरूपातीलच प्रयुक्त करावी. गुटिका निर्माणार्थ व्यावयाचे चूर्णे भरद रवाळकण स्वरूपातील असतील तर त्यापासून उत्तम प्रकारच्या गुटिकांचे निर्माण होऊ शकत नाही शिवाय त्या लवकर तुटण्या फुटण्याची शक्यता असते. अशा गुटिकांचे शरीरांतर्गत पचन-शोषण अपेक्षित होऊ शकत नाही, परिणामी त्यांचे इच्छित परिणाम प्राप्त होऊ शकत नाहीत. औषधीद्रव्यांच्या चूर्णास्वरूपा मिश्रणामध्ये द्रवद्रव्ये घालावयाची असतील तर थोड्या थोड्या प्रमाणात मिश्रणामध्ये घालून खल करावा. एकाचवेळी संपूर्ण द्रवद्रव्ये मिश्रणामध्ये घातले तर पेषण-खल योग्य प्रकारे होऊ शकत नाही. परिणामी या मिश्रणाला सुसूक्ष्मत्व, चिककणत्व, एकजीवत्व उत्तम साधत नाही.

गुटिकाकल्पाच्या पाठामध्ये कज्वली (पाद गंधकाचा) समावेश असेल तर प्रथम पाद गंधकाची निश्चंद्र कज्वली तयार करून घ्यावी. त्यानंतर त्यामध्ये धातुभस्म, शुद्ध स्वरूपातील खनिज द्रव्यांची चूर्णे व भस्म, प्राणिजद्रव्यचूर्ण, काष्ठौषधींची चूर्णे एक-एक, कज्वलीमध्ये घालून मिश्रणाचा एकजीव खल करून नंतर दुसरे सूक्ष्मचूर्ण क्रमाने घालावीत व खल करावा. अशा एकजीव मिश्रणावर पुढील भावनादि संस्कार करून गुटिका कल्पांचे निर्माण करावे.

गुटिका कल्पाच्या पाठामध्ये तीक्ष्ण, विषद्रव्ये - बचनाग, धतुर्बीज, गुंजा, कुचलादि, हरताळ, मनःशील, सोमल, रसपुष्प, रसकर्पूरादि घटकांचा समावेश असेल तर या द्रव्यांचे शुद्धीकृत वस्त्रगाळ सूक्ष्मचूर्ण, भस्म आदि स्वरूप योजावे. काष्ठौषधींच्या चूर्णांमध्ये व एकूण संमिश्रणामध्ये ही द्रव्ये एकद्वित एकजीव करून घेतल्यानंतरच पुढील प्रक्रिया करावी.

रससिद्ध, धातुभस्म, पिष्टी, सत्वादि घटकांचा गुटिका कल्पाच्या पाठामध्ये समावेश असेल तर ही सर्व प्रथम खलवयंत्राद्वारे सुसूक्ष्म करून नंतरच इतर चूर्णास्वरूपा द्रव्यांमध्ये संयुक्त करावीत.

शर्करा, गुडयुक्त गुटिका कल्पांचे निर्माण करत असताना या द्रव्यांचा जल मिसळवून सुयोग्य किंवापाक तयार करावा व त्यामध्ये पाठोक्त औषधीद्रव्यांची चूर्णे घालावीत. मधुएतदार्थांचा पाक मृदु वा खरपाक स्वरूपात गुटिका निर्माणार्थ योजला तर त्याचा परिणाम गुटिका काठिण्य Tablet Hardness व गुटिका विघनन अवधी Tablet disintegration Time आदींवर होतो.

शर्करा किंवा गुडपाकामध्ये पाक अग्रीवर असताना औषधीद्रव्यांची चूर्णे घालून चूर्णांचा पाक करू नये. या मधु पदार्थांचा पाक सुयोग्य स्वरूपाचा तयार झाल्यानंतर तो अग्रीवरून खाली उतरवून घ्यावा. किंचित कालानंतर उष्ण असताना त्यामध्ये औषधीद्रव्यांच्या चूर्णांचे संमिश्रण एकत्रित करून एकजीव करून घ्यावे, त्यानंतरच त्या गोळ्यापासून गुटिकांचे निर्माण करावे.

गुटिका कल्प निर्माणार्थ शिलाजीत, गुणुळ यांचा समावेश करावयाचा असेल तर ही द्रव्ये नेहमी शुद्ध स्वरूपातीलच प्रयुक्त करावीत.

गुटिका अनुपात -

चूर्णावलेहगुटिकाकल्कानामनुपातकम् ।
वातपित्तकफातके द्वित्रयैकपलमाहरेत् ॥

आचार्य गोपुररक्षित

गुटिका कल्पाकारिता दोषानुसार अनुपात-

वातजविकार	- २ पल	- १६ मिली
पित्तजविकार	- ३ पल	- १४४ मिली
कफजविकार	- १ पल	- ४८ मिली

सर्वीर्यतावधी -

हीनत्वं गुटिका लेहौ लभते वत्सरातपरम् ॥

शा.स.पू.ख. १-५२

गुटिकाकल्पांचा सर्वीर्यतावधी काल निर्माणानंतर १ वर्ष पर्यंत असतो.

गुटिकाकारपनेचे लाभ व महत्त्व

- मुखमार्गाद्वारे सेवन करण्यात येणाऱ्या घनस्वरूपी औषधीकल्पामध्ये गुटिका कल्प स्वरूप हे सर्वांत अधिक प्रमाणात योजले जाते.
- औषधीद्रव्यांचे आर्द्र वा शुष्क असे दोन्ही स्वरूप गुटिका कल्प निर्माणार्थ घेता येते.
- गुटिका कल्पाचा निर्माणविधी अतिशय सुलभ असून त्याद्वारे अत्यावधीमध्ये गुटिका कल्पाचे निर्माण करता येते. सधानादि कल्पाप्रमाणे यांच्या निर्माणार्थ फार अधिक कालावधीची आवश्यकता नसते.
- औषधीद्रव्यांच्या मात्रे अनुसार गुटिकाचा आकार लहान-मोठा अशा स्वरूपाचा करता येतो.
- गुटिकाच्या वजनमध्ये सारखेपणा Uniformity of weight राखता येतो. चूर्णाप्रमाणे गुटिकाकल्पामध्ये रूपांद्वारे फारसा बदल करणे शक्य होत नाही.
- गुटीकाद्वारे औषधीकल्पांची, चूर्ण समिश्रणाची आवश्यक त्या प्रमाणात निश्चित मात्रेमध्ये योजना व्याधिचिकित्सार्थ करता येते.
- औषधीकल्पांची शुद्धता गुटिका कल्पाद्वारे राखता येते. इतर द्रव्ये मिश्र करणे असे फारसे शक्य होत नाही.
- दोन किंवा दोन पेक्षा अधिक द्रव्यांचे सुयोग्य मिश्रण गुटिका कल्पांद्वारे रूपांना प्रयुक्त करता येते.
- गुटिका कल्पाद्वारे एखाद्या औषधाची पूर्ण मात्रा व आवश्यकतेनुसार अल्प मात्रा योजता येणे शक्य होते.
- गुटिका कल्पांचे सेवन केल्यानंतर त्यांचे शरीरांतर्गत लोचच विभजन होऊन त्या आपले कार्य त्वरित आरंभ करतात.
- कॅपसूल स्वरूपातील गुटिका कल्प शरीरांतर्गत विशिष्ट अवयवांपर्यंत पोहोचवून त्यांच्या द्वारे कार्य घडवणे शक्य होते.
- गुटिकाच्या कार्य करण्याचे कालावधीवर नियंत्रण ठेवता येणे शक्य होते.

उदा - Pallatable tablets, time release capsule. इ.

शैथिल्यकल्पना विज्ञान

- डिक, निर्यास मध आदी बंधनकारक पदार्थ (Binders) औषधीद्रव्यांच्या चूर्णामध्ये थोड्या थोड्या प्रमाणात घालून मिश्रणांत एकजीव करावीत. हे पदार्थ पाठोक्त प्रमाणातच गुटिका निर्माणार्थ योजावीत. या द्रव्यांच्या प्रमाणाचा परिणाम गुटिका काठिण्य व गुटिका विभजन अवधीवर होतो.
- गुटिकांचे निर्माण करत असताना हस्त व अंगुलींना ईश्वृ घृत लावून हाताने वळून गोलाकार गुळगुळीत गुटिका स्वरूप द्यावे. मोठ्या प्रमाणात गुटिकांचे निर्माण करावयाचे असले तर Pill Making Machine वा Tableting Machine यांचे साहाय्य घेण्यात येते.
- गुटिका सुकाविण्याकारिता पसर पात्र (ट्रे) चा उपयोग करावा. या पात्रामध्ये गुटिकांचा एकच स्तर ठेवण्यात यावा. गुटिका एकमेकांवर ठेऊन शुष्क करण्याच्या प्रक्रियेमुळे एकाच वेळी सर्व गुटिका शुष्क होऊ शकत नाहीत, सुकावण्याचा कालावधी वाढतो, शिवाय गुटिकांचा गुळगुळीतपणा बाधित होऊ शकतो.
- गुटिका निर्माणार्थ योजण्यात आलेले औषधी द्रव्यांचे स्वभावानुसार गुटिकांना छायाशुष्क वा आतपशुष्क अशा सुयोग्य पद्धतीनेच शुष्क करावे. गुटिकाकल्प संपूर्णपणे शुष्क झाल्यानंतरच संग्रहित केली जावीत. गुटिकांमध्ये आर्द्रांश शेष राहिला तर त्या प्रदुष्ट होण्याची शक्यता असते.
- गुटिका शुष्क करताना त्यांचे धुम, धुलीकण, जंतु कृमी, किटक, आर्द्रांश आदींपासून संरक्षण करावे.
- आवश्यकतेनुसार गुटिकांवर संरक्षणार्थ, रूची जाणवून देणे म्हणून त्यांच्यावर अवगुंठाणाचा (Coating) उपयोग करावा.

- उत्तम व संपूर्ण शुष्क गुटिकांचे रूपांस द्यावयाचे निर्जंतुक पात्रामध्ये वा सुयोग्य घटकांमध्ये वातशून्य अवस्थेमध्ये बांधणी (Packing) केली जाते.

गुटिकादिंच्या मात्रा -

- कर्षप्रमाणं तन्मानं बलं दृष्ट्वा प्रयुच्यते ॥
शा स म ख ७-५
- मोदकं वटकं लेहं कर्षमात्रं प्रयोजयेत् ।
कर्षद्वयं पलं वा ऽपि देयं कोष्ठामपेक्षया ॥
परिभाषाप्रदिप

गुटिका मात्रा - १ कर्ष = १२ ग्रॅम

रूपाबल, व्याधिबल व औषधबलाचा विचार करून गुटिकांची मात्रा निर्धारित करावी.

मोदक, वटक व लेहांची सामान्य मात्रा एक कर्ष १२ ग्रॅम आहे. परंतु कोष्ठ, अग्नी, बलादि घटकांचा विचार करून ही मात्रा २ कर्ष (२४ ग्रॅम) किंवा १ पल (४८ ग्रॅम) प्रमाणात योजावी.

- सितागुडादिसंयोगात् गुटिका या प्रजायते ।

शुक्तिमात्रा मताः तस्या शेष कर्षसममताः ॥

आचार्य गोपुररक्षित

शर्करा व गुडादींचा संयोग करून ज्या गुटिका कल्पांचे निर्माण करण्यात येते त्यांची मात्रा १ शुक्ती (२४ ग्रॅम) योजावी व इतर गुटिका प्रकारांची मात्रा १ कर्ष (१२ ग्रॅम) प्रयुक्त करावी हे गोपुररक्षित आचार्यांचे मत आहे.

- गुटिका कल्प मन्त्रोत्र व आकर्षक स्वरूपाचे अस्त्र ते सेवन करण्याकरिता वा जवळ ठेवण्याकरिता सुलभ आहेत. या कल्पाच्या सेवनार्थ नेहमी प्रक्षेप वा अनुपान यांची गरज भासत नाही.
- औषधीकल्पाचे बाह्य वातावरणापासून संरक्षण करण्याकरिता गुटिकांवर विविध घटकांचे आवरण (Coating अवगुंठण) करण्यात येते.
- गुटिका कल्पांचा सवीरतावधी एक वर्ष अस्त्र चूर्ण कल्पांपेक्षा त्या भौतिक व रासायनिक दृष्टिकोनातून अधिक काळ टिकतात. या कालावधीमध्ये तुटणे-फुटणे, चूर्ण होणे, वर्ण, गंध रसादी घटक विकृत होणे, दुष्ट-जंतु संसर्ग होणे असे बदल गुटिकाकल्पामध्ये फारसे आढळत नाहीत.
- गुटिका कल्पांचे बाह्य वातावरणापासून संरक्षण करण्याकरिता त्यांना वातशून्य अवस्थेमध्ये स्वतंत्रपणे एक एकटे बंद ठेवण्याकरिता Strip, Blister Packaging त्यांचे आदीची योजना करता येते.
- वरील सर्व आणि इतर अनेक फायद्यामुळे गुटिका कल्पना ही चिकित्सेमधील सर्वाधिक योजनी जाणारी औषधीकल्पना आहे.

चित्रकादिगुटी

ग्रंथाधार -

चित्रकं पिपलीमूलं द्वौ क्षारौ लवणानि च ।
व्योषं हिंजवमोदशच चव्यञ्चैकत्र चूर्णयेत् ॥

गुटिका मातुल्यास्य दाडीस्य रसेन वा ।

कृता विपाचयत्यामं दीपयत्याशुचानलम् ॥ धै. र. ८-२६-२७ (ग्रहणी)

घटकद्रव्ये व प्रमाण -	चित्रकमूलचूर्ण	१ भाग	- १२ ग्रॅम
	पिपलीमूलचूर्ण	१ भाग	- १२ ग्रॅम
	सज्जीक्षारचूर्ण	१ भाग	- १२ ग्रॅम
	यवक्षारचूर्ण	१ भाग	- १२ ग्रॅम
	सैंधवचूर्ण	१ भाग	- १२ ग्रॅम
	सौवर्चललवणचूर्ण	१ भाग	- १२ ग्रॅम
	विडलवणचूर्ण	१ भाग	- १२ ग्रॅम
	औदभित्तलवणचूर्ण	१ भाग	- १२ ग्रॅम
	सामुद्रलवणचूर्ण	१ भाग	- १२ ग्रॅम
	शुण्ठीचूर्ण	१ भाग	- १२ ग्रॅम
	मरीचचूर्ण	१ भाग	- १२ ग्रॅम
	पिपळीचूर्ण	१ भाग	- १२ ग्रॅम
	शुद्धं हिंशुचूर्ण	१ भाग	- १२ ग्रॅम
	अजमोदा (ओवाचूर्ण)	१ भाग	- १२ ग्रॅम
	चव्यचूर्ण	१ भाग	- १२ ग्रॅम

भावना - निबुस्त्रस अथवा दाडीमस्त्रस - आवश्यक्तेनुसार योग्य प्रमाणात

निर्माणविधी - उपरोक्त सर्व द्रव्यांचे प्रत्येकी एक भाग वस्त्रगाळ सूक्ष्मचूर्ण खल्वयत्रामध्ये घेऊन एकात्रित करावे. उपलब्धतेनुसार त्यामध्ये निबुस्त्रस वा दाडिमस्त्रस चूर्णद्रव्ये संपूर्णपणे भिजवतील, ओलेसर होतील इतपत घालून मिश्रणाचा खल करावा याप्रमाणे तीन भावनासंस्कार पश्चात् मिश्रणाच्या चिकणगोळा स्वरूपापासून ५०० मिलीग्रॅम वजनाच्या गुटिकांचे निर्माण करावे. त्यांना छायाशुष्क करून घेऊन निर्जंतुक पात्रामध्ये, घटकामध्ये वातशून्य अवस्थेमध्ये सुरक्षित ठेवावीत. चित्रकादि वटी सा कल्प क्षारद्रव्ये व पंचलवणयुक्त आहे. म्हणून वर्षाभ्रतूमध्ये या कल्पाचे निर्माण टाळावे. अन्यथा बाह्य वातावरणामधील आर्द्रांश शोषित करून हे कल्प दुष्ट होण्याची शक्यता निर्माण होते.

मात्रा - ग्रंथोक्तमात्रा - १ कर्ष अनुपान - कोष्णजल

उपयोग - आमदोषनाशनार्थ, पाचकाग्निप्रदीपनाकरिता. अभिमान्द्र ग्रहणी, आमविकारानाशनार्थ उपयुक्त आहे.

संजीवनीवटी

ग्रंथाधार - विडंगं नागरं कृष्णां पथ्यामलबिभीतकम् ।
वचा गुडूची भल्लातं सद्दिषं चात्रयोजयेत् ॥
एतानि समभागानि गोमूत्रेणैव पेषयेत् ।
गुञ्जभा गुटिका कार्या दद्यादाईकज्ञै रसैः ॥
एकामजीर्णं गुल्मेषु द्वे विषूच्यां प्रदापयेत् ।
त्रिस्त्रश्च सर्पदंष्ट्रे तु चतस्रः सन्निपातिके ।
वटी संजीवनी नाम्ना सञ्जीवयती मानवम् ॥ शा.स.म.ख. ७-१८-२१

घटकद्रव्ये व प्रमाण -	विडंगचूर्ण	- १ भाग	- १२ ग्रॅम
	शुठीचूर्ण	- १ भाग	- १२ ग्रॅम
	पिप्पलीचूर्ण	- १ भाग	- १२ ग्रॅम
	आमलकीचूर्ण	- १ भाग	- १२ ग्रॅम
	हरितकीचूर्ण	- १ भाग	- १२ ग्रॅम
	बिभीतकचूर्ण	- १ भाग	- १२ ग्रॅम
	वचाचूर्ण	- १ भाग	- १२ ग्रॅम
	गुडूचीचूर्ण	- १ भाग	- १२ ग्रॅम
	शुद्धभल्लातकचूर्ण	- १ भाग	- १२ ग्रॅम
	शुद्धवत्सनाभचूर्ण	- १ भाग	- १२ ग्रॅम

भावना - गोमूत्र - आवश्यकतेनुसार योग्य प्रमाणांत

निर्माणविधी - उपरोल्लेखित सर्व द्रव्यांचे सूक्ष्म वस्त्रगाळचूर्ण प्रत्येकी समभाग प्रमाणांमध्ये घेऊन ती खल्वयंत्रामध्ये ठेवावीत. ही सर्व चूर्णद्रव्ये ओलसर होतील, भिजतील एवढे गोमूत्र चूर्णस्वरूपी द्रव्यांमध्ये घालावे आणि खल करावा. याप्रमाणे गोमूत्राच्या तीन भावना दिल्यानंतर शेवटच्या भावनेच्यावेळी मिश्रणाचा चिक्कण एकजीव गोळा तयार झालेनंतर त्यापासून १२५ मिलीग्रॅम वजनाच्या गुटीकांचे निर्माण करावे. या गुटिका उत्तम छायाशुष्क करून घेतल्यानंतर स्वच्छ व निर्जंतुक पात्रामध्ये त्यांना वातशून्य अवस्थेमध्ये सुरक्षित ठेवावे.

मात्रा - १२५ ते ५०० मिलीग्रॅम अनुषान - आईक स्वरस, मध

उपयोग - अजीर्ण, सर्पदंश, अग्निमाद्य, सन्निपातज्वर, विसृचिका

व्याधिनुसार संजीवनीवटीची मात्रा -

अजीर्ण, गुल्म	- १ वटी
विसृचिका	- २ वटी
सर्पदंश	- ३ वटी
सन्निपातज्वर	- ४ वटी

गुगुळकल्पना

परिचय -

औषधीद्रव्यांच्या सूक्ष्म चूर्णापासून गुटिका कल्पांचे निर्माण करत असताना गुड, शर्करा, गुगुळ आदि संघटक, बंधनकारक पदार्थांचा अनेक गुटिका कल्पांमध्ये उपयोग केला आहे. गुगुळ हा एक वनस्पती द्रव्याचा नियास असून त्यामध्ये चिकटपणाचा गुणधर्म अधिक प्रमाणात आहे. गुगुळ हा उत्तम बंधनकारक पदार्थ असून त्याला काही विशेष औषधी गुणधर्म आहेत. आमपाचक, योगवाही, रसायन, लेखन, मेदोहर, विविध व्याधिनाशक असे गुगुळाचे वैशिष्ट्यपूर्ण गुणधर्म गुटिका कल्पांना प्राप्त होण्याकारिता काही गुटिका कल्पांमध्ये तो मोठ्या मात्रेमध्ये योजला आहे. गुगुळ अधिक प्रमाणयुक्त गुटिका कल्पांना गुगुळकल्प असे म्हणतात. गुटिका कल्पेमध्ये गुगुळ कल्पांना स्वतंत्र वेगळे स्थान प्राप्त झाले असून त्यांना गुगुळकल्पना असे संबोधले जाते. चरकादिसंहिता ग्रंथामध्ये गुगुळाचा उल्लेख असून मध्ययुगातील ग्रंथांमधून गुगुळ कल्पांचे निर्माण व त्याचा व्याधिचिकित्सार्थ उपयोग यांचे वर्णन आहे. अशा शंभरपेक्षा अधिक गुगुळ कल्पांचे विविध ग्रंथांमधून वर्णन आढळते.

परिभाषा -

ज्या गुटिका स्वरूपी औषधी कल्पांमध्ये शुद्ध गुगुळाचे प्रमाण इतर घटकद्रव्यांच्या चूर्णांच्या तुलनेमध्ये समभाग किंवा त्यापेक्षा अधिक प्रमाणांमध्ये असते अशा गुटिका कल्पांना गुगुळकल्प असे म्हणतात.

उदा - समोपेतन पट्टेन कौशीक परिभावयेत् ।

त्रिफलागुगुळ भा.भै.२.

इतर घटक द्रव्यांच्या तुलनेमध्ये गुगुळाचे प्रमाण या कल्पामध्ये समभाग आहे.

- गुगुलुः सर्वेषां द्विगुणं चात्र दत्त्वा सम्यक्विमदयेत् ।

व्रणान्तक गुगुळ र.यो.सा.

सर्वचूर्ण द्रव्यांच्या दोन पट गुगुळ घ्यावयाचे येथे निर्दिशित केले आहे.

- चूर्णतिगुणत्रयं ग्राह्यं गुगुलुं घृतिपिष्टीतम् ।

र.यो.सा. वज्रवल्त्यादि गुगुळ

चूर्ण स्वरूपी औषधीद्रव्यांच्या तीन पट गुगुळ येथे गुगुळ कल्प निर्माणार्थ योजला आहे.

गुटिकाकल्प निर्माण करण्याकारिता गुगुळ हे बंधकारकद्रव्य इतर घटकद्रव्यांच्या तुलनेमध्ये कमीत कमी समभाग घालून जे गुटिकाकल्प निर्माण करण्यात येतात त्यांनाच गुगुळकल्प असे म्हणतात. औषधीद्रव्यांच्या चूर्णांचे गुण गुगुळाच्या योगवाही रसायनादी गुणांद्वारे अधिक वाढतात. म्हणून गुगुळ कल्पांना गुटिकाकल्पेमध्ये स्वतंत्र वेगळे असे स्थान मिळाले आणि गुगुळकल्पवर्गाची ओळख गुटिकेपासून निराळी अशी गुगुळकल्प म्हणून होऊ लागली.

गुगुळ उत्पत्ती - हारितसंहिता, निचंडुलनाकर व कैयदेव निचंडु या ग्रंथांमधून गुगुळाच्या उत्पत्ती व प्राप्तीस्थानाबाबत काही अंशी वर्णन आहे. वालुकामय प्रदेशातील गुगुळवृक्षापासून गुगुळ या नियास स्वरूपी Oleogumresin द्रव्याची प्राप्ती होते. गुगुळाचे ४ ते ८ फुट उंचीचे लहान वृक्ष किंवा झुडूप असून ते राजस्थान, खानदेश, म्हैसूर,

कर्नाटक, मध्यप्रदेश, आसाम, बांगलादेश आदि प्रांतांमध्ये आढळतात. गुणुळ वृक्षाची साल राखाडी वर्णाची असून तिचे ओढधोबड पापुद्रे निघतात. या वृक्षाच्या त्वचेचे छेदनानंतर गुणुळ हा गुणुळवृक्षाच्या पायथ्याशी वा काण्डावर प्राप्त होतो. ग्रीष्मऋतूमध्ये तीव्र आतपामुळे गुणुळ वितळून वृक्ष सालीमधून बाहेर पडतो. तो वितळलेल्या अवस्थेत सांद्र स्वरूपाचा असल्यामुळे तो गुणुळ वृक्षाच्या पायथ्याशी जमा होतो. मात्र गुणुळ्याच्या अशा वितळलेल्या स्वरूपामध्ये माती, केकचरा पालापाचोळा आदि अशुद्धी लवकर संयुक्त होऊ शकतात. हेमंत ऋतूमध्ये अती शीतत्वाचे परिणामी गुणुळ वृक्षाच्या त्वचेचे भेदन करून बाहेर येतो व कण स्वरूपामध्ये काण्डावर विकसित राहतो. अशा गुणुळाचे शिखराकृती आकाराचे तुकडे मिळतात. त्यांचा वर्ण फिकट पिवळा, केशरी किंवा फिकट हरिताम असतो. ग्रीष्म ऋतूमध्ये प्राप्त होणाऱ्या गुणुळामेक्षा अशुद्धीचे प्रमाण हेमंत ऋतूमधील कणस्वरूपी गुणुळामध्ये कमी प्रमाणात आढळते. गुणुळ आतपाद्वारे वितळून वृक्षाच्या पायथ्याशी भूमीपर्यंत येईतोपर्यंत त्यामध्ये अशुद्धी मिश्र होऊ नयेत याकरिता गुणुळ वृक्षाच्या काण्डावर गोलकार बोलीप्रमाणे रचना करण्यात येते. यामुळेच गुणुळाला कौशीक, कुम्भ, उलुखल असे पर्याय आहेत. हेमंतऋतूमध्ये गुणुळ प्राप्तीकरिता काण्डावर छेद देऊन कण स्वरूपी गुणुळ प्राप्त केला जातो. एका वृक्षपासून एक वर्षामध्ये एक ते दीड पाँड गुणुळ प्राप्त होतो.

गुणुळपर्याय -

- गुणुळ - गुण + गुल् = गुणुळ, गु-मल, गो-जायते
- असौ गुजो व्याधिः गुडति रक्षति जौ व्याधीपासून शरीराचे रक्षण करतो तो गुणुळ होय.
- गुर - औषधामध्ये श्रेष्ठ असणारा
- पलंकष - पलं मासं हिनस्ति कर्षति इति पलंकषः । मांसधातुचे कर्षण, लेखन करणारा
- देवधूप - देवतांना धूप देण्याकरिता उपयुक्त असणारा
- यातून - जंतून, कृमीकीटन गुणांचा
- मरुदेश्य - बालुकामय प्रदेशातून प्राप्त होणारा
- महिषाक्ष - माहिषनाशप्रमाणे वर्ण असणारा
- स्वर्णकण - नवीन व शुष्क स्वरूपात कणयुक्त व सुवर्णाप्रमाणे चकाकियुक्त असणारा.
- गंधराज - उत्तम व श्रेष्ठ गंधयुक्त असा
- कौशीक - वृक्षाच्या कोषातून प्राप्त होणारा
- कुम्भ - वृक्षाच्या कुम्भाकार कोषातून मिळणारा
- उलुखल - वृक्षाच्या उलुखलाकृती कोषातून प्राप्त होणारा.

याशिवाय विविध ग्रंथांमधून गुणुळाला पुढील पर्याय आढळून येतात. कालनिर्यास, कलीब, शिव, दुर्गा, दिव्य, नक्तंबर, देवेष्ट, रक्षोहा, भूतह, शाभव, धूर्त, पुरुष आदि.

इतिहास -

गुणुळ या औषधाचा धूर घेणारा राजा व्याधियस्त होत नाही असा अथर्ववेदामध्ये (१९-३८-१-३) उल्लेख आढळतो. यावरून वेदकालापासून गुणुळाला उपयोग होतो आहे हे जाणवते. मात्र गुटिका वा गुटिकानिर्माण

विधीचा उल्लेख वेदांमध्ये आढळत नाही. संहिता कालामध्ये गुणुळचा उपयोग बाह्य व अर्थांतर उपचारांर्य स्वतंत्र व संयुक्त औषधीकरणांमधून करण्यात आला आहे. नस्य, धूपन, ब्रणोचूर्णन, उद्धर्तन, धूमपान, अभ्यांगीदि कर्मासंबंधित क्षीरपाक, स्नेहपाक, मोदक, प्राश, लेह आसवादि कल्पांकरिता गुणुळचा उपयोग वर्णिला आहे याशिवाय संहिता ग्रंथांमध्ये क्वथामध्ये प्रक्षेपद्रव्य म्हणूनही गुणुळचा उपयोग उल्लेखला आहे. संहितेनंतर मध्यकालातील ग्रंथांमध्ये उपरोक्त गुणुळच्या उपयोगांबरोबरच गुणुळ हा गुटिका स्वरूपामध्ये योजला आहे. मध्यकालामध्ये गुणुळचा उपयोग संहिताकालामेक्षा अधिक प्रमाणात झालेला आढळतो. अकराव्या शतकातील चक्रपाणी आचार्यांनी चक्रदत्त या ग्रंथांमध्ये सर्वप्रथम गुणुळगुटिका कल्पांचा उल्लेख केला आहे. यानंतरच्या कालामधील सर्व ग्रंथांमध्ये गुणुळकल्पांचा प्रचूर उल्लेख आढळतो. चक्रदत्त या सर्वप्रथम गुणुळकल्पांचे वर्णन करणाऱ्या ग्रंथांमध्ये सोमपाक व अनलपाक विधिद्वारे निर्माण करणाऱ्या कल्पांचा उल्लेख केला आहे. यानंतरच्या वेगवेगळ्या ग्रंथांमध्ये सोमपाक व अनलपाक विधिद्वारे निर्माण करणाऱ्या कल्पांचा उल्लेख आढळतो. उल्लेख केला आहे. याशिवाय गदनिग्रह, भैषज्यरत्नावली, भावप्रकाश, शाराधसंहिता, योगचिंतामणी, बृहत् निघंटुत्नाकर, रसरत्नाकर आदी ग्रंथांमधून गुणुळकल्पांचे वर्णन आढळते.

गुणुळचे द्रव्यवर्गीकरणातील स्थान -

विविध ग्रंथकारांनी गुणुळाला समावेश वेगवेगळ्या वर्गांमध्ये केला आहे.

- चरकसंहिता - संज्ञास्थापन, कषायस्कंध
- सुश्रुतसंहिता - एलादिगण, कटुवर्ग
- अष्टांगहृदय - एलादिगण
- अष्टांगसंग्रह - एलादिगण, संज्ञास्थापन, मेदोऽनिलहर
- चक्रदत्त - ऊषकादिगण
- भावप्रकाश - कर्पूरादि वर्ग
- रसरत्नाकर - उपरस

गुणुळालाचे प्रकार -

भावप्रकाश, कैवलेनिघंटु व निघंटुत्नाकर या ग्रंथांमध्ये गुणुळालाचे वर्णांचे आधारवार प्रकार करण्यात आले आहेत.

गुणुळालाचे वर्णाधीरित प्रकार - महिषाक्षो महानीलः कुमुदः पद्म इत्यपि ।

हिरण्यः पंचमो ज्ञेयो गुमूलोः पंचजातयः ॥ भा. प्र. निघंटु

१. महिषाक्ष	- कुष्ण
२. महानील	- नील
३. कुमुद	- रवेत
४. पद्म	- रक्त
५. हेम (हिरण्य)	- पीत

यापैकी महिषाक्ष व हेम हे गुगुळ प्रकार मानवाकारिता उपयुक्त तर अन्य प्रकार पशुचिकित्सेकारिता उपयुक्त आहेत.

- गुगुळाचे स्वरूपाधारित प्रकार

निघंटु रत्नाकर या ग्रंथामध्ये गुगुळाचे स्वरूपाधारित कण गुगुळ व भूमिज असे दोन प्रकार वर्णन केले आहेत.

कणगुगुळ - कणगुगुळकश्चोष्णः सुरभिश्चरसायनः ।

कटुः वातोदरं गुल्मशुलाघ्नानौ च नाशयेत् ॥

नि. र. भाग - १

कण गुगुळ हा पीताभ तपकिरी वर्णाचा चमकदार व कण रपात, शिखराकृती आदी स्वरूपात आढळतो. हा गुगुळ प्रकार सुवर्णप्रमाणे वर्ण व चकाकी असणारा, उत्तम सुगंधी, चिकट व पिच्छील स्वरूपाचा असतो. कटु व उष्ण, वातोदर, गुल्म, शुल आध्मान नाशक गुणांचा आहे. प्रायः शीत ऋतूमध्ये संग्रहित करण्यात येणारा गुगुळ कणस्वरूपाचा आढळतो. भावप्रकाशोक्त हेम या गुगुळ प्रकाराशी साधर्म्य असणारा हा प्रकार मानवाकारिता उपयुक्त आहे.

भूमिज गुगुळ - भूमिगुगुळकस्तिकः कटुचोष्णः कफापहा ।

पिशाचबाधाशमनो वातनाशकतोगतः ॥

नि. र. भाग - १

भूमिज गुगुळ हा गडद हरिताभ तपकिरी काळसर वर्णाचा असून कण गुगुळापेक्षा अल्प गंधी असतो. हा गुगुळ प्रकार कटुतिक्ततरसात्मक उष्णवीर्यात्मक, कफघ्न असून विविध वाताकारांचा नाशक आहे. प्रायः उष्ण ऋतुमध्ये गुगुळवृक्षापासून तीव्र आतपाचे परिणामी चितळून बाहेर पडणारा आणि वृक्षाच्या पायथ्याशी एकत्रित संग्रहित झालेला गुगुळ हा भूमिज गुगुळ म्हणून जाणला जातो. भाव प्रकाशोक्त महिषाक्ष या गुगुळ प्रकाराशी साधर्म्य असणारा व मानवाकारिता उपयुक्त असा हा भूमिज गुगुळ प्रकार आहे.

गुगुळ गुणधर्म -

संदर्भ - सु.चि. ५-४०-४५, अ.सं.सू.१२-७४-७५, भा.प्र.नि.३८-४१, नि.र.१/१२, १३३

- गुगुळविशदस्तिकतो वियौष्णः पित्तलः सरः ।

कषायः कटुकः पाके कटूरुक्षो लघुपरः ॥

भगसंधानकृत वृष्यः सूक्ष्मः स्वयौसायनः ।

दीपनः पिच्छिलो बल्यः कफवातघ्नणापची ॥

मेदोमेहांश्चवाताश्च क्लेदकुष्ठाममारूतान् ।

पिडकाग्रन्थिशोफाशीं गण्डमालाकृमीञ्जयेत् ॥

भा.प्र. निघंटु ३८-४०

रस-तिक्तकषायकटु दोषकार्य - कफवातघ्न, पित्तप्रकोपक

वीर्य - उष्ण धातुकार्य - क्लेद, मांस मेदोहर

विपाक - कटु मलपरीणाम - सर

गुण - लघु, रक्ष, स्वरांशु हितकारक, पिच्छिल, ब्रणरोपण, सुगंधी, सूक्ष्म, स्निग्ध, सर, भग्नसंधानकृत, विशद रसायन, बल्य, दीपन, अपची, गण्डमाला, मेदोवृद्धी, प्रमेह, उदर, वातविकार कुष्ठ, सामवात, पिडीका, ग्रंथी, शोथ, अर्श, कण्डू, गुल्म, उदावर्त, भान्द, श्वित्र, नाडीब्रण, आढ्यवात, दुष्ट ब्रणनाशन आदि.

गुगुळमात्रा - भवेन्मात्रा पलं यावत्कर्षादारभ्ययत्नतः ।

दिनाः सप्त प्रथमाच्यमध्यमाद्विगुणाः स्युताः ॥

त्रिगुणा परमा मात्रा विज्ञेया योगचिन्तकैः ॥

हां.स. ५-१५

हारितसहितकारांनी गुगुळाची अभ्यंतर सेवनाची मात्रा १ कर्ष ते १ पल १२ ग्रॅम ते ४८ ग्रॅम प्रमाणांत वर्णन केली आहे.

- चत्वरो माषको हीने मध्यत्वष्टौ च माषकः ।

श्रेष्ठो द्वादशकाः प्रोक्ताः कोष्ठं विज्ञाय तत् त्रिधा ।

यद्दशशोधनार्थं च गुगुलोः कर्षः शमनार्थं तु

माषच्चतुष्टयमिति व्यवहारः ।

शा.स.म.स. ७-६१ आढमल्लटीका

शांगंधारसहिता टीकाकार आढमल्ल आचार्यांनी गुगुळाची पुढीलप्रमाणे मात्रा कोष्ठाचा विचार करून द्यावी असे म्हटले आहे. हीनमात्रा - ४ माशा - ३ ग्रॅम, मध्यममात्रा - ८ माशा - ६ ग्रॅम, श्रेष्ठमात्रा - १२ माशा - ९ ग्रॅम

अनुपात -

तं प्रातस्त्रिफलादावीं पटोलकुशवारिभिः ।

पिबेदावाप्य वा मूत्रैः क्षौरूष्णोदकेन वा ॥

सु.चि. ५-४३

- प्रावृत्काले च ग्रीष्मे च घृतयुक्तं प्रदापयेत् ।

शरत्काले वसन्ते च दापयेत् त्रिफलयुतम् ॥

हेमन्ते शिशिरे चैव गोमूत्रेण समायुतम् ॥

शा.स.म.ख. ७-७५-आढमल्लटीका

सुश्रुताचार्यांनी गुगुळ त्रिफलाक्वाथ, दासहरिद्राक्वाथ, पटोलक्वाथ, कुशसंस्कारित जल, गोमूत्र, क्षारजल, उष्णोदक आदि अनुपानासह प्रयुक्त करावा असे म्हटले आहे.

शांगंधारसंहितेच्या दीपिका टीकेमध्ये गुगुळाचे ऋतुभेदानुसार अनुपानाचे वर्णन आढळते.

वर्षा - ग्रीष्म ऋतु - घृत

शरद - वसंत ऋतु - त्रिफला

हेमन्त - शिशिर ऋतु - गोमूत्र

गुणुळ सेवनसमयी पथ्यापाथ्य -

जीर्णोऽस्त्रियानमुद्रायथैसैर्वा जाण्लैरस्तथा ।
पयसा षष्टिकान्ज्व शालीनामादेनं मृदुः ॥

हा.स. ५-१८

गुणुळ सेवन समयी - पूर्वी सेवन करण्यात आलेला आहाराने पाचनोत्तर भोजन करणे, मुद्रायथु, जाणलमांसरस, दुग्ध, षष्ठीक शालीचा मृदु, भात हा आहार पथ्यकारक सेवनयोग्य आहे.

अम्लं तीक्ष्णमजीर्णरिचं व्यावाय श्रममातपम् ।

मद्यं रोषं त्यजेत्सम्यग् गुणार्थी पुरसेवकः ॥

भा.प्र.नि. ४५

गुणुळ सेवन करताना तीक्ष्ण, उष्ण, अम्लप्रदार्थ, मद्य, अजीर्ण भोजन, भैशून, व्यायाम, आतपसेवन, क्रोध आदि घटक अपथ्यकर आहेत असे भावप्रकाशकारांचे मत आहे.

गुणुळ अतीसेवनजन्य दोष -

गुणनिधिरिकुर्यात्सोऽतिमात्रोपयुक्तः ।

तिमिरवदनशोषकलीबताकारयभीहत् ॥

शामलशिथीलभावं देहसैक्ष्यं च तस्मात् ।

रजनीचारा निषेवीत्यान्तरागोष्णमीधु ॥

अ.सं.उ. ४४-३३९

अष्टांग संग्रहामध्ये वाग्भटाचार्यांनी लिपि, वदनशोष कलेब्ध, कार्श्यं, प्रमेह, शामलशिथील भाव, मलशैथिल्य, स्नायुशैथिल्य, देहसैक्ष्य हे गुणुळाच्या अतीसेवनाचे दोष वर्णिले आहेत. या व्याधीमध्ये गुणुळाचा उपयोग निषिद्ध आहे.

गुणुळाचे ग्राह्यग्राह्यत्व -

ग्राह्य गुणुळ लक्षणो - वन्ही ज्वलन्ति तपने विलयं प्रयान्ति ।

किल्लान्ति कोष्णसलिले पयसा समाना ॥

भा.प्र.

- अग्नीवर ठेवला असताना जळतो.
- आतपामध्ये ठेवला तर वितळतो.

- कोष्ण जलामध्ये विरघळतो व दुग्धप्रमाणे पांढरा द्राव तयार होतो.

या लक्षणांनी युक्त गुणुळ औषधी कल्पांमध्ये योजण्याकारिता योग्य ग्राह्य समजला जातो.

- स नवो बृहणो वृष्यः पुराणस्तुऽतिलेखनः । भा.प्र.

नवीन गुणुळ हा बृहण करणारा व वृष्य गुणुळा आहे. पुराण-जुना-१ वर्ष जुना गुणुळ हा मांसमेद कलेदादींचे अतिलेखन करणारा आहे.

- स्निग्धः कांचनसंकाशः पक्वजम्बुकलोपमा ।

नूतनो गुणुळः श्रोत्रतः सुगंधिर्यस्तुषिच्छिलः ॥ भा.प्र.

नवीन गुणुळ हा स्निग्ध, सुवर्णप्रमाणे दिसणारा पक्वजम्बुकलाप्रमाणे, सुगंधी व पिच्छील असतो.

अग्राह्यगुणुळ लक्षणे - शुष्को दुर्निधकरश्चैव त्यक्तप्रकृतिवर्णकः ।

पुराणस्तु विशेषा गुणुलु वीर्यवर्जितः ॥

भा.प्र.

शुष्को दुर्निधकरश्चैव वर्णान्यत्यमुपागतः ।

पुराणः स तु विशेषा न तुं देयरत्तु रोणिणा ॥

वृद्धवैद्याधार

अतिशय जुना, शुष्क, दुर्निधयुक्त, वैकर्ण्य उत्तरत्र झालेला गुणुळ वीर्य रहित होतो. असा निर्वीर्य गुणुळ रणांना देऊ नये. तो औषधी निर्माणार्थ अग्राह्य समजला जातो.

गुणुळशोधन

औषधी कल्पांमध्ये गुणुळाची योजना करण्यापूर्वी त्याचे शोधन करणे सुयोग्य ठरते. चरकसंहितेमध्ये रसायनकार्याकरिता दुग्धशोधित गुणुळ व्यावा. असे म्हटले आहे. (च.चि. २८-२४१) अष्टांग हृदयामध्ये शुद्ध गुणुळाचा स्पष्ट उल्लेख असून अष्टांगसंग्रहामध्ये आवृत्तवात चिकित्सेकरिता रसायन द्रव्याचा उपयोग वर्णन करत असताना विशेषतः दुग्धशोधित गुणुळाचा निर्देश केला आहे. याप्रमाणे संहिता ग्रंथांमध्ये शुद्ध गुणुळाचा शोधन द्रवांसह उल्लेख आढळतो. परंतु शोधनविधीचे वर्णन आढळत नाही. हारित संहितेमध्ये सर्वप्रथम गुणुळाच्या शोधन विधीचे वर्णन करण्यात आले आहे. हारित संहितेच्या नंतरच्या कालामधील विविध ग्रंथांमधूनही विविध शोधन द्रवांमध्ये गुणुळ शोधनाचे शोधनविधींसह वर्णन आढळते.

गुणुळ सार्यान्व शोधन -

बंगाक्ते गुणुळः पात्रे क्वाथ्यो दशगुणोजले ।

मुदाशमकाष्ठरहितो यदा च द्रवितो भवेन ॥

शाणपाटात् विनिःसार्य पाचयेन्मुदवन्दिना ।

घृतं किञ्चित विनिक्षिप्यपिण्डाभकारयेच्च तत् ॥

युज्यते सर्व योगेषु स शुद्ध एव गुणुलुः ॥

भेषजसंहिता, रसोद्धारतंत्र

एक बंगाक्ते-बंगंधातु आवाणयुक्त पितल वा ताम्रपात्र घेऊन त्यामध्ये अशुद्ध गुणुळ एक भाग घालावा. या पात्रामध्ये गुणुळाच्या दहापट जल घालून या मिश्रणाचे मंदाग्नीवर पाचन करावे. क्वथन प्रक्रियेद्वारे गुणुळ हळूहळू जलामध्ये विरघळतो आणि दुग्धप्रमाणे रवेतवर्णाचे द्रावण तयार होते. मुक्तिकाअंश, साड, काष्ठ, पालापाचोळा इ. अशुद्धी गुणुळापासून पृथक् वेगळ्या होतात. गुणुळ जलामध्ये पूर्णपणे विरघळल्यानंतर हे मिश्रण गाळून घ्यावे म्हणजे अशुद्धी वस्त्रांवर राहतात. गालनप्रक्रिया पश्चात प्राप्त द्रावणाचे पुन्हा मंदाग्नीवर पाचन करावे. जलांश नष्ट होऊन सांद्र स्वरूप प्राप्त झाले नंतर गुणुळ शोधन पात्राला चिकटून जळू नये याकरिता त्यामध्ये किञ्चित घृत घालावे. गुणुळ पिण्डाकार हेहीतेपर्यंत मंदाग्नी द्यावा, असा शुद्ध गुणुळ सर्व योगांमध्ये योजावा.

गुगुलु विशेष शोधन

भैषजैः सह निखवाथ्यां यथाव्याधीहैः पृथक् ।
मात्राविशिष्टं तं दृष्ट्वा चालयेत् शुक्लवाससा ॥

हारीसहिता ५-७

तद् तद् व्याधिनाशक औषधी द्रव्यांच्या क्वाथामध्ये गुगुलु मिसळवून या मिश्रणाचे मंदाग्नीवर क्वथन करावे. गुगुलुामधील अशुद्धी द्रवामध्ये आल्यानंतर आणि हे मिश्रण विशिष्ट मात्रेमध्ये शिल्लक राहिल्यानंतर स्वच्छ श्वेत वस्त्राद्वारे गाळून घ्यावे. हे मिश्रण मंदाग्नीवर पुन्हा आटवले असता त्या त्या व्याधिनाशक गुगुळाची प्राप्ती होते. या शोधन प्रक्रियेकरिता मृत्तिका, सुवर्णादी धातू वा स्फटीकपात्राचा उपयोग करावा.

गुडूची त्रिफलाक्वाथे क्षीरचेव विशेषतः ।

पक्त्वाच खण्डशः कृत्वा गृह्णियाद् मृदुगुगुलुम् ॥

भै.र. २-१८१

गुडूची, त्रिफलाक्वाथ किंवा गोदुधामध्ये गुगुळाचे छोटे-छोटे तुकडे मिसळवून या मिश्रणाचे मंदाग्नीवर पाचन करावे. म्हणजे शुद्ध व मृदु गुगुलु प्राप्त होते.

चतुर्गुणे गव्यदुधे गुगुलुं स्वेदेयेद्भृशम् ।

वस्त्रपूतं विधायथ मल वस्त्रस्थमुत्सृजेत् ॥

दुग्धं शीतं तु विज्ञाय दुग्धपात्रतलास्थितम् ।

समाहोत गुगुलुं तु सर्वे दोष समुञ्जितम् ॥

र.त. २४-५७६

गुगुळाच्या ४ पट गोदुध घेऊन त्यामध्ये गुगुळाचे स्वेदन करावे. गुगुळ दुधामध्ये पूर्णपणे विरघळल्यानंतर तो वस्त्राद्वारे गाळून घ्यावा. वस्त्रावर राहिलेला शेष मलाचा भाग त्याज्य समजावा. दुग्ध शीत झाल्यानंतर तळाशी बसलेला शुद्ध गुगुळ हलकेच वेगळा करून आतपामध्ये शुष्क करावा. असा गुगुळ सर्वदोषरहित असतो.

क्वाथेहि दशमूलस्थ चोष्णे प्रक्षिय गुगुलुम् ।

आलोड्य वस्त्रपूतं तं चण्डातपविशोषितम् ।

घृताक्तं पिण्डितं कुर्याद् यत्नाद् तस्य विशुद्धये ॥

भा.भै.र. १३२२

दशमूलाच्या उष्ण क्वाथामध्ये गुगुळ घालावा व हे मिश्रण खूप घुसळावे, मंथन करावे. गुगुळ दशमूल क्वाथामध्ये पूर्णपणे विरघळल्यानंतर हे मिश्रण वस्त्राद्वारे गाळून घ्यावे. तत्पश्चात आतपामध्ये गुगुळ शुष्क करावा. नंतर घृताक्त करून त्याचे यत्नपूर्वक पिण्ड तयार करावेत.

माहिषं गुगुलुं शुभ्रं संग्राह्य पल्पचकम् ।

प्रस्थमात्रे तु गोमूत्रे क्षिप्तवा सविपचेद् भिषक् ॥

दोलायत्रस्य विधिना पादयोष समाहोत ।

अनेन विधिना सम्यक् गुगुलुः शुद्धता व्रजेत् ॥ र.भा.

शुभ्र - चकाकणारा महिषाक्ष गुगुळ पाच पल घेऊन त्यामध्ये एक प्रस्थ गोमूत्र घालून दोलायत्र विधिद्वारे त्याचे पाचन करावे. दोलायत्रामध्ये १/४ प्रमाणात गोमूत्र शेष राहिल्यानंतर गुगुळाची पोट्टली काढून घ्यावी. गोमूत्रामध्ये विरघळलेला गुगुळ दोलायत्रा मधून काढून आतपामध्ये शुष्क करावा. या विधिद्वारे गुगुळाचे सम्यक् शोधन होते.

पंचतित्तश्रुतैः क्वाथैः शुद्धीकुर्यात्सुगुगुलुम् ।

दोलायत्रे पचेत्तावद्यावनिर्मलता भवेत् ॥

एवं विशुद्ध्य संग्राह्य ततस्तत् योगेषु योजयेत् ॥

आ.क्र. ३२२-३२४

पंचतित्तक्वाथामध्ये गुगुळाचे दोलायत्र पद्धतीद्वारे निर्मलता येईतोपर्यंत पाचन करावे. प्राप्त झालेला शुद्ध गुगुळाची योगांमध्ये योजना करावी.

मृगमये हेमपात्रे च स्फटिके रजतेपि वा ।

गोमूत्रे वा वराक्वाथे स्वेदयेद्यामात्रकम् ॥

र.च.

मृत्तिका, स्फटिक, सुवर्ण व रजत पात्रामध्ये गुगुळाचे गोमूत्र वा त्रिफलाक्वाथामध्ये तीन तास स्वेदन करून शोधन करावे.

गुगुळकल्पनिर्माणपद्धती -

औषधीद्रव्यांचे सूक्ष्मचूर्ण आणि शुद्ध गुगुळ यांच्या पासून गुटिका कल्प अग्निसंयोगासह व अग्निसंयोगाविरहित अशा दोनही पद्धतीद्वारे निर्माण करता येतात. याकरिता सामान्य गुटिका निर्माण विधीपेक्षा थोड्याशा वेगळ्या अशा ग्रंथोक्त पद्धतीचा उपयोग करण्यात येतो. विविध गुगुळ कल्पांच्या अभ्यास केला असता गुगुळकल्प निर्माणविधीचे पुढील तीन प्रकार आढळतात.

१) सोमपाकविधि २) सूर्यपाकविधि ३) अनलपाकविधि

सोमपाकपद्धति / विधि -

शुद्ध गुगुळापासून गुगुळकल्पाच्या निर्माणकरिता या पद्धतीमध्ये कोणत्याही प्रकारे अग्निस्काराचे साहाय्य घेण्यात येत नाही म्हणून या गुगुळकल्प निर्माणाच्या पद्धतीला सोमपाकविधी असे म्हटले जाते. या पद्धतीद्वारे गुगुळकल्पांचे निर्माण करताना पाठामध्ये निर्देशित प्रमाणात शुद्ध गुगुळ व औषधीद्रव्यांची सूक्ष्म वस्त्रगाळचूर्ण खल्वयंत्रामध्ये घेवून त्यांना एकजीव केले जाते. त्यानंतर या मिश्रणाचे पाटा यंत्रावर पिडण करण्यात येते. शुद्ध गुगुळ, औषधी द्रव्यांची चूर्णे यांचे एकजीव मिश्रण करण्याकरिता कल्पाला पुरेसे लघुत्व येण्याकरिता पिडण प्रक्रियेवर सोमपाकामध्ये भर देण्यात आला आहे. सोमपाकी गुगुळकल्पांचे शतपिडित व सहस्रपिडित असे प्रकारही विविध ग्रंथांमधून वर्णन करण्यात आले आहेत. पिडण स्काराजेवढा अधिक प्रमाणात केला तेवढा तो गुगुळ कल्प अधिक कार्यक्षम मानला जात असे. कल्पाला अनुसरून योग्य त्या प्रमाणात पिडण संस्कार केले

नंतर संपिश्रणाच्या गुटिका निर्माण करून त्यांना छायाशुष्क करण्यात येते. स्वच्छ व निर्जंतुक पात्रामध्ये त्यांचा वातावरण अवस्थेत संग्रह केला जातो.

उदा - त्रिफलागुणुळ - (शा.स.), लक्ष्मणगुणुळ, शतावरीगुणुळ - (र.स.), स्युष्णागुणुळ इ.

सूर्यपाकपद्धती/विधि

गुणुळकल्प निर्माणाच्या या पद्धतीमध्ये भावना संस्कार करण्यात येतो आणि या भावना सुकविण्याकारिता आतपाचे साहाय्य घेण्यात येते. शुद्ध गुणुळ व औषधीद्रव्यांचे सूक्ष्मचूर्ण एकत्रित करून त्यामध्ये पाटोक्त औषधीनवाथ वा द्रवद्रव्य घालून हे मिश्रण ठेववून घ्यावे व एका पसरट पात्रामध्ये ठेवून हे पात्र आतपासमध्ये ठेवावे. आतपसंस्काराचे परिणामी मिश्रणामधील द्रवांश नष्ट होऊन सांद्र स्वरूप आले नंतर एक भावना संग्रह झाली असे मानले जाते. यानंतर लगेच याच पद्धतीने दुसरी भावना घेण्यात येते. याप्रमाणे सात ते एकवीस वेळा भावना गुणुळ कल्पाला देण्यात येतात. शेवटच्या भावनेनंतर मिश्रण गुटिका वळथाइतपत अर्ध घनकल्कस्वरूपाचे झाल्यानंतर त्यापासून गुटिकांचे निर्माण करण्यात येते. त्यांना आतपासमध्ये संपूर्णपणे शुष्क करून स्वच्छ व निर्जंतुक पात्रामध्ये वातावरण अवस्थेत त्यांचा संग्रह केला जातो. गुणुळकल्प निर्माणाच्या या विधीमध्ये शुद्ध गुणुळ व औषधीचूर्णाच्या पाकाकारिता (पाचनाकारिता) आतपाचे साहाय्य घेण्यात येते म्हणून याला सूर्यपाकविधी/पद्धती म्हटले आहे.

उदा - आदित्यपाकगुणुळ (वंगसेन)

अनलपाकपद्धती/विधी -

सोमपाक व सूर्यपाक विधीच्या तुलनेमध्ये अनलपाकपद्धतीद्वारे गुणुळकल्पाचे निर्माण लवकर होते. गुणुळकल्प निर्माणाच्या या पद्धतीमध्ये शुद्ध गुणुळाचा मंदाशीवर लेहवत पाक तयार केला जातो. त्यानंतर हे पात्र अशीवरून बाजूला काढून ठेवण्यात येते. अल्पकालानंतर या पाकामध्ये सांद्रता औषधी द्रव्यांची सूक्ष्म चूर्ण मिसळवून हे मिश्रण एकजीव ठेवले जाते. औषधीद्रव्यांच्या चूर्णांचा लेहवत पाकामध्ये प्रक्षेप घालून अशीवर पाचन करू नये असे वृंद माधव आचार्यांनी म्हटले आहे. चूर्ण निज स्थितीमध्ये राहावीत याकारिता गुणुळाच्या लेहवत पाकाचे पात्र अशीवरून बाजूला काढून ठेऊन अल्पकालावधी नंतर त्यामध्ये चूर्णांचा प्रक्षेप मिसळवून मिश्रण एकजीव करून गुटिका निर्माण करतात. त्यानंतर संपूर्णपणे शुष्क करून स्वच्छ व निर्जंतुक पात्रामध्ये त्यांचा संग्रह केला जातो.

अनलपाक पद्धतीद्वारे गुणुळकल्प निर्माणाची उपरोक्त एक पद्धती असून या पाकाचा आणखी दुसरा एक विधि आहे तो पुढीलप्रमाणे -

अनलपाकाच्या दुसऱ्या पद्धतीमध्ये पाटोक्त औषधी द्रव्यांचा विधिवत वनाथ निर्माण करून त्यामध्ये शुद्ध गुणुळ मिसळवून या मिश्रणाचा मंदाशीवर लेहवत पाक निर्माण करण्यात येतो. त्यानंतर अपिसंस्कार, शबवून पात्र अशीवरून बाजूला काढून ठेवून अल्पकालानंतर औषधी द्रव्यांची चूर्ण मिसळवून गुटिकाकल्पाचे निर्माण करण्यात येते. हे गुणुळ गुटिकाकल्प शुष्क झाल्यानंतर सुशोष्य पात्रामध्ये त्यांचा संग्रह केला जातो. या गुणुळ कल्प निर्माण पद्धतीमध्ये क्वाथामध्ये गुणुळ मिसळवून त्याचे पाचन करण्यात येते अनलपाकाच्या दोन्ही पद्धतीमध्ये अपिसंस्काराचे साहाय्य घेण्यात येते म्हणून या गुणुळकल्प निर्माणाच्या पद्धतीला अनलपाकविधी म्हटले आहे.

उदा - अमृता गुणुळ, कैशोर गुणुळ, गोक्षुरादि गुणुळ, योगराज गुणुळ इ.

गुणुळकल्प संग्रह

गुणुळ कल्पांचा संग्रह स्तेताचे आरण करण्यात आले आहे अशा मृत्तिकादी पात्रामध्ये करावा असे बृहत्निघंटुतन्त्राक, वंगसेन, शैष्यरत्नावली, भावप्रकाशकारांनी निर्देशित केले आहे.

गुणुळकल्प -

त्रिफलागुणुळ

ग्रंथाधार -

त्रिपलं त्रिफलाचूर्णं कृष्णाचूर्णं फलोन्मिदम् ।
गुणुळु पाञ्चपलिकं क्षोदयेत् सवधिकतः ॥
ततस्तु गुटिकाकृत्वा प्रयुञ्ज्यात कन्हयपेक्षया ।
भगन्दरं गुल्मशोथवर्षाणिसि च विनाशयेत् ॥

शा.स.म.ख.७-८२-८३

घटकद्रव्ये व प्रमाण -

त्रिफलाचूर्ण - ३ पल - १४४ ग्रॅम
पिपलीचूर्ण - १ पल - ४८ ग्रॅम
शुद्धगुणुळ - ५ पल - २४० ग्रॅम

निर्माणविधी - शुद्ध गुणुळ पाच पल प्रमाणात घेऊन त्या सांद्र स्वरूपाच्या शुद्ध गुणुळामध्ये त्रिफलाचूर्ण व पिपलीचूर्ण मिश्र करावे. खल्वयत्रामध्ये मर्दनाद्वारे औषधीचूर्ण व शुद्ध गुणुळ यांचा एकजीव गोळा तयार होतो. त्यानंतर तो खल्वयत्रातून बाहेर काढून घेऊन त्या गोळा स्वरूपाला ईशत घृत लावावे व पाटा वंजत्रय त्याचे पिड्डण करावे. संपूर्ण मिश्रण एकजीव होऊन मुटु व शलक्ष्य झालेनंतर त्यापासून ५०० मिलीग्रॅम वजनाच्या गुटिका निर्माण करावे. या गुटिका पसरट पात्रामध्ये घालून छायाशुष्क करून घेण्यात येतात. निर्जंतुक व स्वच्छ पात्रामध्ये वातावरण अवस्थेत त्यांचा संग्रह करावा. विविध व्याधीमध्ये अग्निबलानुसार त्यांची योजना करावी
मात्रा - ग्रंथोक्तमात्रा - १ कर्ष अमुपान - कोष्णजल
उपयोग - भगन्दर, गुल्म, शोथ, अर्शा नाशनाश उपयुक्त.

आदित्यपाकगुणुळ

ग्रंथाधार -

पृथ्कपलांशं त्रिफला पिपली चोत्तचूर्णितम् ।
दशमूलान्बुना भाव्यं त्वगौलाधर्बलान्चितम् ॥
दत्त्वा पलानि पञ्चैव गुणुलोवर्तकीकृतः ।
हन्तिसन्ध्यश्चिम्ब्रश्चान् वृक्षमिन्द्राशनिमेषा ॥
लेहवद्विगुणो नीयमालोड्यालोड्य चात्तये ।
दश मूलान्बुना शोष्यः सन्नवारान् सुगुणुळुः ॥

वं.से.भा.शै.र. ४०१

शैषज्यकल्पना विज्ञान

घटकद्रव्ये व प्रमाण -	त्रिफलाचूर्ण	- १ पल	- ४८ ग्रॅम
	पिपळीचूर्ण	- १ पल	- ४८ ग्रॅम
	दालचिनीचूर्ण	- १/२ पल	- २४ ग्रॅम
	वेलचीचूर्ण	- १/२ पल	- २४ ग्रॅम
	शुद्ध गुगुळ	- ५ पल	- २४० ग्रॅम
	दशमूलक्वाथ	आवश्यकतेनुसार	योग्य प्रमाणांत

निर्माणविधी - त्रिफला, पिपळी, दालचिनी, वेलचीचूर्ण उपरोक्त प्रमाणांमध्ये वेळून त्यामध्ये पाच पल शुद्ध गुगुळ मिश्र करावा. या मिश्रणामध्ये सर्वद्रव्यांच्या दुप्पट प्रमाणात दशमूलक्वाथ मिसळावा. हे मिश्रण उत्तम ढवळून गुगुळ पूर्णपणे विरघळून घ्यावा. हे मिश्रण एका पसरट पात्रामध्ये घालून आतपांमध्ये ठेवावे. शुष्क झालेनंतर पुनश्च दशमूल क्वाथ घालून आतपांमध्ये ठेवावे याप्रमाणे सात भावना संस्कार झाले नंतर गुटिकांनिर्माण करावे. ५०० मिलीग्रॅम वजनाच्या गुटिका निर्माण करून त्या संपूर्ण शुष्क करून स्वच्छ व निर्जंतुक पात्रामध्ये सुरक्षित ठेवावीत.

मात्रा - ग्रंथोक्त मात्रा - १ कर्ष १२ ग्रॅम अनुपान - कोष्ण जल
उपयोग - अस्थिगत, सन्धिगत, मज्जागतवायू नाशनाथ उपयुक्त.

कैशोरगुगुळ

ग्रंथाधार - त्रिफलायास्त्रयः प्रस्था प्रस्थैकाचामृता भवेत् ।
सकुट्य लोहापात्रेण सार्धद्रोणाम्बुना पचेत् ॥
जलमर्धशृतं ज्ञात्वा गृहणीयात् वस्त्रगालीतम् ।
ततः क्वाथे क्षिपेत्युद्ध गुगुलु प्रस्थसम्मितम् ॥
पुनः पचेदयः पात्रे तव्या संघर्षेःसुहः ।
सान्द्रीभूतं ततो ज्ञात्वा गुडपाकसमाकृतिम् ॥
चूर्णिकृत्य ततस्त्र द्रव्याणीमानि निक्षिपेत् ।
त्रिफला द्विपला ज्ञेया गुडची पलिका मता ॥
षडक्ष त्र्युष्णं प्रोक्तं विडंगानां पलार्धकम् ।
दन्ती कर्षमिता कार्या त्रिवृत्कर्षमिता स्मृता ॥
ततः पिण्डीकृतं सर्वं घृतपात्रे विनिक्षिपेत् ।
गुटिकाः शाणमात्रेण युज्याद्दोषाद्यपेक्षया ॥
अनुपाने भिषग्दद्यात्कोष्णं नीरं पयोऽथवा ।
मज्जिष्ठा शृतं वापि युक्तीयुक्तमुतापरम् ॥
जयेत्सर्वाणि कुष्ठानि वातरक्तं त्रिदोषजम् ।
सर्वव्रणानि गुल्मानि प्रमेहपिडकास्तथा ॥

प्रमेहोदरपन्दापि कासश्वयथुपाण्डुजान् ।
हन्ति सर्वाभ्यान् नित्यमुपयुक्तो रसायनः ॥
कैशोरकाभिधानोऽयं गुगुलुः कात्तिकारकः ।
वासादीनां नेत्रगदान्युल्मादीन्वर्णादिना ॥
क्वाथेन खदिरास्यापि व्रणकुष्ठानि नाशयेत् ।
अम्लंतीक्ष्णमजीर्णं च व्यायामं श्रममातपम् ।
मद्यं रोषं त्यज्येत्सम्यग्गुणार्थं पुरसेवकः ॥

शा.स.म.ख. ७-७०-८१

घटकद्रव्ये व प्रमाण -

त्रिफलाचूर्ण	- ३ प्रस्थ - ११२ तोळे	- २.३०४ किलोग्रॅम
गुडूचीचूर्ण	- १ प्रस्थ - ६४ तोळे	- ७६८ ग्रॅम
जल	- दीड द्रोण	- १८.४३२ लिटर
शेषक्वाथ	- अर्धा प्रमाणांत	- १.२१६ लिटर

औषधीचूर्णं द्रव्ये -

त्रिफलाचूर्ण	- २ पल	- ९६ ग्रॅम
गुडूचीचूर्ण	- १ पल	- ४८ ग्रॅम
त्रिकटुचूर्ण	- ६ अक्ष	- ७२ ग्रॅम
विडंगचूर्ण	- अर्धा पल	- २४ ग्रॅम
दन्तीचूर्ण	- १ कर्ष	- १२ ग्रॅम
निशोतर-त्रिवृतचूर्ण	- १ कर्ष	- १२ ग्रॅम
शुद्ध गुगुळ	- १ प्रस्थ	- ७६८ ग्रॅम

निर्माणविधी - त्रिफलाचूर्ण ३ प्रस्थ व गुडूचीचूर्ण १ प्रस्थ घेऊन त्यांचा दीडद्रोण (सार्ध+ द्रोण = सार्धद्रोणाम्बुना १२.२८८ + ६.१४४ = १८.४३२ लिटर) जलामध्ये विधिवत सुयोग्य क्वाथ निर्माण करावा. हा क्वाथ १/२ अर्धाभाग शिल्लक ठेवून त्यानंतर गाळून घ्यावा. या उष्ण क्वाथामध्ये शुद्ध गुगुळ १ प्रस्थ घालून या मिश्रणाचे मंदाग्नीवर पाचन करावे. गुडपाक सिद्धीलक्षणप्रमाणे या पाकाचे परीक्षण करून गुगुळाचा उजम लेहवत पाक निर्माण करून घ्यावा. अग्निसंस्कार थांबवून पात्र अग्नीवरून खाली काढून घ्यावे. कोष्ण पाकामध्ये त्रिफलादि द्रव्यांचे सुक्ष्म वस्त्रगाळचूर्ण उपरोल्लेखित प्रमाणांमध्ये घालून त्यांचे एकजीव समिश्रण करावे. संपूर्णपणे थंड झालेले एकजीव मिश्रणाचे गोळ्यापासून ५०० मिलीग्रॅम वजनाच्या गुटिकांचे निर्माण करावे. त्यांना संपूर्ण शुष्क करून स्वच्छ व निर्जंतुक पात्रामध्ये वातशून्य अवस्थेत संग्रह करावा.

मात्रा - १ शाण = ३ ग्रॅम

अनुपान - कोष्णजल, दुग्ध

केशोरागुण्ड हा वषादीष्मक्रतु	- धृत
शारद - वसतक्रतु	- त्रिकलाक्याथ
हेमन्तशिशीक्रतु	- गोमत्र
त्वकाविकार	- मंजिष्ठक्याथ
नेत्रविकार	- वरुणादिक्याथ
अशुभरी, गुल्म, मूत्रकृच्छ	- वरुणादिक्याथ
कुष्ठ	- खट्वारिक्याथसह योजावा.

वतिकल्पना

परिभाषा -

औषधीद्रव्यांच्या अतिसूक्ष्म वस्त्रगाळ चूर्णामध्ये गुड, मध, मधुच्छिष्ट (मेण) मिसळवून वा क्वाथ स्वरसादी द्रवांच्या भावना देऊन वातीप्रमाणे लांब, मध्यभागी किंचित फुगीर व दोनही टोकांना निमुळत्या आकाराचे प्रायः यावकृती असे जे गुटिका स्वरूपी कल्प निर्माण करण्यात येतात त्यांना वति असे म्हणतात. वतिकल्पाचा उपयोग स्थानिक प्रदेशी वायूचे अनुलोमन व मल, मूत्र, प्यू, रक्त, कफादी संचित दोषांच्या बहिर्गमनार्थ करण्यात येते. औषधी द्रव्यांचे स्वरूप, प्रयोज्य स्थान, रूण, व्याधि, दोष, अपेक्षित कर्मादिनुसार वतिकल्प विविध प्रकार, मात्रा, आकारादिचे निर्माण करण्यात येतात. गुटीकाकल्प प्रामुख्याने अर्थांतर सेवनार्थ योजले जातात. वति कल्पाचा उपयोग स्थानिक प्रदेशी विविध अवयवांमध्ये, ब्रणस्थानी, नेत्रामध्ये अर्जनार्थ व धूमपानयंत्रामध्ये टेवण्याकरिता केला जातो. शारांधराचार्यांनी वटी कल्पनेमध्येच वतिकल्पाचा समावेश पर्यायांचे वर्णन करत असताना केला आहे.

वटकारच कथ्यन्ते तन्नाम गुटिका वटी।

मोटको वटिका पिण्डी गुडोवतिन्तशोच्यते ॥

शा.स.म.ख. ७-१

गुटिका कल्पाप्रमाणेच वति कल्पांच्या निर्माणार्थ सूक्ष्मचूर्ण स्वरूपी औषधी द्रव्यांमध्ये बंधनकारक पदार्थांची योजना करून त्यांच्या संमिश्रणापासून वा भावना देऊन वति तयार करतात. गुटिका व वति या कल्पांच्या निर्माणविधी मधील साध्यामुळे शारांधराचार्यांनी वटिकाच्या पर्यायामध्ये वतींचा उल्लेख केला असावा.

वतिकल्पांचा निर्माणविधि -

वति कल्पांच्या निर्माणकरिता गुड वा मध मिसळवून, मधुच्छिष्ट मिसळवून वा भावनाप्रधान अशा पद्धतीने औषधीसूक्ष्म चूर्णापासून वति तयार करण्यात येतात.

१) भावनाप्रधान वति निर्माण -

औषधीद्रव्यांच्या अतिसूक्ष्मवस्त्रगाळ चूर्णामध्ये जल क्वाथ, क्षीर, क्षारजल, गोमूत्रादी द्रव द्रव्ये मिसळवून खल्व यंत्राद्वारे मर्दन करून त्यांना भावना संस्काराद्वारे मृदु-रलक्ष्ण चिकणपत्र प्राप्त करून देऊन त्यापासून

सुयोग आकाराचे वति निर्माण करण्यात येतात. या ठिकाणां भावना संस्काराचा प्रामुख्याने उपयोग करण्यात येतो म्हणून या वति निर्माण प्रकाराला भावना प्रधान वति निर्माण संबोधले जाते.

उदा - चंद्रोदयावति, हरितक्यादि वति कुमारीकावति
दृशीप्रतावति, चन्दनाद्यावति योनीशोधकवति इ.

२) गुडयुक्तवतिनिर्माण -

पाठोक्त प्रमाणानुसार किंवा सर्व औषधी द्रव्यांच्या सूक्ष्मचूर्णांच्या समभाग प्रमाणात गुड घेऊन त्यामध्ये ईश्वर जल मिसळवून मंदाग्नीवर पाचन करावे, जलांश नष्ट होऊन गुड चितळलेले अवस्थेमध्ये असताना अप्रिसंस्कार शांबवावा. या गुडपाकामध्ये औषधी द्रव्यांची सूक्ष्म चूर्ण मिसळवून मिश्रण एकजीव ठवळून घेवून व सुयोग आकाराचे वतिकल्प निर्माण करतात.

उदा - फलवति, त्रिकट्वादिवति, गुडटंकणवति - १.१.स. २४-१००

३) मधुयुक्त वतिनिर्माण -

औषधी द्रव्यांच्या सूक्ष्म वस्त्रगाळ चूर्णामध्ये मध मिसळवून खल्वयंत्राद्वारे त्यांचे मर्दन करून मिश्रणाचा एकजीव चिकण गोळा निर्माण केला जातो व त्यापासून वति तयार करण्यात येतात.
उदा - माक्षिकलवणादिवति, प्रवालादिवति, निम्बपत्रादिवति, समुद्रेर्नादिवति इ.

४) मधुच्छिष्टयुक्त वतिनिर्माण -

मधुच्छिष्ट (सिक्थ) मंदाग्नीवर पातळ करून, चितळवून घेऊन त्यामध्ये औषधीद्रव्यांचे सूक्ष्मवस्त्रगाळचूर्ण मिसळवून त्यापासून वतिकल्पांचे निर्माण करण्यात येते.
उदा - गुणवतीचरि - शै.र. ५० हिंवादिचरि - शै.र. ३१-१९

वतिप्रकार

१) गुडवति	४) ब्रणवति
२) योनीवति	५) नेत्रवति
३) शिरानवति	६) धूमवति

फलवति -

धृताभ्यक्ता गुदे श्लेष्मा रलक्ष्णा स्वांगुष्ठसन्निभा।

मलप्रवर्तनी वतिः फलवतिश्च सा स्मृता ॥

शा.स.उ.ख. ७-१५

टीका - रलक्ष्णा कोमला, स्वांगुष्ठा सन्निभा आतुरांगुष्ठुत्वा स्थूलत्वा।
मलं मूत्र पुरीषादिकम् । मलशब्देन स्त्रीणामपि रजोदोषादिकम् ।
अपत्यमार्गं देया ईदृशी फलवतिः स्मृता ॥

शा.उ. ७-१५ आढमलटीका

जी वर्ति अत्यंत श्लक्ष्ण, रुणांगुष्ठ/स्वांगुष्ठ सन्निभ असून घृताक्त करून गुदमार्गामध्ये प्रवेशित केल्यानंतर मलाचे प्रवर्तन करते त्या वर्तीलाला फलवर्ति असे म्हणतात. गुद, योनी व शिशन या तीन अवयवामध्ये प्रवेशित करण्यात येणारे वर्ति प्रकारांना फलवर्ति असे म्हणतात. फलवर्ति ही मलांचे प्रवर्तन करते. मल हे मूत्र, पुरीष व स्त्रीयामधील रजोदोष या अर्थाने घेण्यात आले आहेत म्हणून हे तीनही मल बाहेर काढण्याकारिता उपयुक्त असणाऱ्या वर्ति प्रकारांना फलवर्ति असे संबोधले जाते. या तीन वर्ति अवयववैविध्यामुळे वेगवेगळ्या असतात परंतु कर्मांमधील साधर्म्यामुळे त्यांना फलवर्ति असे म्हटले आहे.

१) गुदवर्ति -

बृहदात्रामधील शुष्क, अतिसंचित, अवरोधित पुरीष, बस्तीद्रव यांचे निहंरणार्थ गुदवर्तिचा उपयोग करण्यात येतो. याशिवाय प्रकुपित वायूच्या अनुलोमनार्थ, गुदस्थानामधील अन्य संचित दोषदुष्ट्यादि निहंरणकारिताही गुदवर्ति उपयुक्त आहे. या प्रकारच्या वर्ति तयार करण्याकारिता वातानुलोमक, रंचक, क्षार, लवणादि द्रव्ये घेऊन त्यांचे अतिशय सूक्ष्म वस्त्रगाळ चूर्ण निर्माण केले जाते. गुद वितळवून घेऊन त्यामध्ये चूर्णस्वरूपी औषधी द्रव्ये घालून मिश्रण एकजीव एकत्रित केल्यानंतर त्यापासून स्वांगुष्ठ - रुणांगुष्ठ सन्निभ वर्ति निर्माण करण्यात येते. या वर्तिचा प्रयोग करत असताना ती घृताक्त करून प्रयुक्त करावी. उपयोगाचे काही कालावधीनंतर लगेच संचित दोषदुष्ट्यादि बाहेर पडतात असे आढळते.

फलवर्ति -

- मदनं पिप्पली कुष्ठं गौराश्च सर्षपा ।

गुडधारसमायुक्ता फलवर्तिरिहोच्यते ॥

शै.र. ३१-१०

घटकद्रव्ये व प्रमाण -	मदनफलचूर्ण	- १ भाग
	पिप्पलीचूर्ण	- १ भाग
	कुष्ठचूर्ण	- १ भाग
	श्वेतसर्षपचूर्ण	- १ भाग
	यवधारचूर्ण	- १ भाग
	गुड	- १ भाग

निर्माणविधी - गुडामध्ये किंचित जल मिसळवून या मिश्रणाचे मंदाग्नीवर पाचन करावे. गुडामधील जलांश नष्ट होऊन तो वितळलेले अवशेषामध्ये असताना अग्निस्फंकार थांबवावा. उपरोक्त द्रव्यांची अतिशय सूक्ष्म वस्त्रगाळ चूर्ण घालून मिश्रण एकजीव एकत्रित करून घ्यावे. २ अंगुल लांबीच्या यवाकृती वर्ति निर्माण करून त्या शुष्क करून घेतले जातात. स्वच्छ व निर्जंतुक पात्रामध्ये यांचा संग्रह करावा. ही गुदवर्ति असून केवळ गुदस्थानामध्येच या वर्तिचा प्रयोग करावा.

उपयोग - आनाह, उदावर्त, आध्मान, मलविबंध. नाशनार्थ उपयुक्त आहे.

२) योनिवर्ति -

स्त्रियांच्या अपत्यपथ, गर्भाशयमुख, गर्भाशयसंबंधित विकारांच्या नाशनार्थ योनिवर्तिचा उपयोग करण्यात

येतो. गर्भाशयशोधक, व्रणरोपक दुष्टस्त्रावहर इ. औषधी द्रव्यांपासून योनिवर्तिचे निर्माण केले जाते. प्रायः जीरक, कुमारी, अशोकसाल, क्षार, लवण, हिंगु, गुडादि द्रव्यांपासून या वर्ति तयार करण्यात येतात. प्रामुख्याने गर्भाशय मुखव्रण, अपत्यपथशोध, गर्भाशयशोध, व्रण, श्वेतप्रदर, गर्भस्त्राव अपत्यपथविकृती आदि व्याधींमध्ये योनिवर्ति प्रयुक्त करण्यात येते.

उदा - आर्तवप्रवर्तनी वर्ति - भै.र. ६७-२७

अकादिवर्ति - च.चि. ३०-७१

पिप्पल्यादिवर्ति - च.चि. ३०-७२

योनीशोधनवर्ति - यो.र. योनीव्यापद चि.

अपामार्गादिवर्ति - भै.र. ६७-६२

३) शिशनवर्ति -

मूत्रकृच्छ्र, मूत्राघात, अश्मरी, मूत्राशयशूल, उष्णवात आदि विकार नाशनार्थ या वर्तिचा उपयोग करण्यात येतो. या वर्तिच्या निर्माणार्थ प्रामुख्याने यवक्षार, सूर्यक्षार, स्फटिका, एरण्डीबीज, गोक्षूरबीज, पूनर्वामुल, पाषाणभेद, पंचतृणमूल आदि द्रव्यांचा उपयोग करण्यात येतो. या द्रव्यांच्या अतिशयसूक्ष्म वस्त्रगाळ चूर्णांपासून पातळ बारीक व लांबट आकाराची वर्ति तयार करण्यात येते.

उदा - कर्पूरादिवर्ति - भा.प्र. ३६-६८

४) व्रणवर्ति -

पक्वव्रणांच्या विदारणार्थ, शस्त्रकर्म पश्चात व्रण, दुष्टव्रण, वेदनायुक्त व्रण, शोथ, पूययुक्त व्रण इ. व्रणांचे स्थानिक शोधन व त्वरेने रोपण होण्याकारिता व्रणवर्तिचा उपयोग करण्यात येतो. पुय, दुष्टस्त्राव आदिचे निहंरण करून व्रणशोधन व रोपणाचे कार्य या वर्तिद्वारे घडून येते. निम्बपत्र, हींदा, लवंग, स्फटिका, तुत्थादि द्रव्यांना उगाळून त्यापासून पातळ यवाकृती वर्ति तयार करण्यात येते. तसेच भावना संस्काराचा उपयोग करूनही या वर्तिचे निर्माण केले जाते. नाडीव्रण, सूक्ष्ममुखी व्रणांच्या चिकित्साार्थ व्रणवर्ति, सूत्रवर्तिचा उपयोग करण्यात येतो.

उदा - रोपणवर्ति - सु.सू. ३७-२३

शोधनवर्ति - सु.सू. ३७-१३-१४

आरवधादिसूत्रवर्ति - भै.र. ५०-६

५) नासावर्ति -

प्रतिशयथ, पीनस, शिरःशूल, शिरोभागी कृमिजन्यविकार, उर्ध्वजनुगत विकारामध्ये या वर्तिचा उपयोग करण्यात येतो. या वर्तिचा प्रयोग करत असताना ती जलामध्ये सहाणेवर उगाळून त्याचे एक-दोन थेंबे नासापुटातमध्ये सोडण्यात येतात, त्याद्वारे धक्क्याने दोषादि बाहेर पडतात. या वर्तिच्या निर्माणार्थ शिरोविकचक, तीक्ष्ण, कृमिघ्न अशा अपयामार्गबीज शिरीषबीज, कटफल, मरीच विडंगादि द्रव्यांची योजना करण्यात येते.

६) धूमवर्ति -

पीनस, शिरःशूल, उर्ध्वजनुगतविकार दन्त व मुखरोग, श्वास, कास, मन्यास्तंभ, हिवका इ. कफवातज विकारामध्ये त्या त्या रोगनाशक द्रव्यांपासून वर्तिनिर्माण करण्यात येते. ही वर्ति धूमपानयंत्रातील धूमनेत्रामध्ये ठेऊन

धूमपान केले जाते. या प्रकारच्या वर्तित्या निर्माणार्थ प्रामुख्याने रणूकबीज, शियुंगु, जीरक, केशर, चन्दन, सुगंधिवाळा, दालचिनी, कमलसुष्प, गुण्ड, जटामांसी, मधुयष्टी, उशीर, राळ, तेजपत्र, मुस्तादी इत्यांचा उपयोग करण्यात येतो

उदा - दाव्यादिधूमवर्ति - शै.र. ६३-१५

७) नेत्रवर्ति -

मेषकी, अंजननाशिका, अन्नणशुक्ररुदि नेत्रविकार नाशनाश या वर्तित्या उपयोग करण्यात येते. शंखनाभी, मनःशिला, त्रिकटू, दुग्ध, वचा, हरिद्रा, निम्बपत्र, विडंग, समुद्रफेनादि तीक्ष्ण, कटू, रक्ष औषधीद्रव्यांपासून या वर्तित्या निर्माण केले जाते. नेत्रविकारांमध्ये जलामध्ये उताळून, अंजनार्थ याची योजना करण्यात येते.

उदा - दृष्टिप्रदावर्ति - शै.र. ६४-१५७-१९९, चन्दनाद्यवर्ति - शै.र. ६४-२००, नयनसुखवर्ति - शै.र. ६४-२०२

चंद्रोदयारत्नवर्ति

ग्रंथाधार -

शंखनाभीविहितस्य मज्जा पथ्या मनःशिला ।

पिप्पली मरीचं कुष्ठं वचाचेति समांशकम् ॥

छागीक्षीरेण समपीष्य वर्तिकृत्वा यवोन्मिता ।

हरेणुमात्रा संयुष्य जलेः कुर्यादृथाज्ज्वनम् ॥

तिमिरं मांसवृद्धीच काचं पटलमर्बुदम् ॥

रात्र्याद्यं वार्षिकपुष्यं वर्तितश्चन्द्रोदयाजयेत् ॥ शा.स.उ.ख. १३-७५-७७

पटकरव्ये च प्रमाण -

शंखनाभीचूर्ण - १ भाग

विभीतकचूर्ण - १ भाग

हरीतकीचूर्ण - १ भाग

शुद्ध मनःशिलाचूर्ण - १ भाग

पिपलीचूर्ण - १ भाग

मरीचचूर्ण - १ भाग

कुष्ठचूर्ण - १ भाग

वचाचूर्ण - १ भाग

अजादुग्ध भावनाशं

आवश्यकतेनुसार सुयोग्य प्रमाणांत

निर्माणविधि - उपरोक्त सर्व औषधीद्रव्यांचे अतिशय सूक्ष्म चन्दनागळ चूर्ण खल्वयनामध्ये घेऊन त्यामध्ये सर्व चूर्णद्रव्ये ओलसर होईतोपर्यंत अजादुग्ध घालावे. पेषण-मर्दन परचाट् मिश्रणाचा मृदु-रालक्ष्य-विकरण गोळा तयार झाले नंतर त्यापासून यवाकृतिवर्ति निर्माण करावेत. संपूर्णपणे शुष्क करून त्यांना स्वच्छ व निर्जंतुक पात्रामध्ये संग्रह करावा.

उपयोग - तिमिर, मांसवृद्धी, कान्च, पटल, अर्बुद, नक्त्यान्ध, नेत्रसुषु आदि विकारांमध्ये मध, दुग्ध, जलादीमध्ये उताळून नेत्रामध्ये अंजनार्थ या वर्तित्या उपयोग करण्यात येते. लेखन कर्म करणारी ही वर्ति असून एक महिना कालवधीपर्यंत रात्री अंजनार्थ प्रयुक्त केली तर दोन वर्षे जुना नेत्रसुषु विकाराचा नाश होतो. चंद्राच्या प्रभा-कांतीप्रमाणे नेत्रांना निर्मलता या वर्तित्या प्रयोगाद्वारे प्राप्त होते म्हणून या वर्तित्या चंद्रोदयावर्ति हे नाव देण्यात आले आहे.

रसक्रियाकल्पना

परिचय - पंचविधकषाय कल्पनांमध्ये प्रायः आद्र औषधीद्रव्यांपासून स्वरस आणि शुष्क औषधीद्रव्यांच्या चूर्णांपासून क्वाथ कल्पनाचे निर्माण करण्यात येते. स्वरस, क्वाथ या द्रवस्वरूपां कल्पना असल्या तरीही या कल्पनांमध्ये काही तास एवढा अल्प कालावधी असतो. स्वरस, क्वाथ या द्रवस्वरूपां कल्पना असल्या तरीही या कल्पनांमध्ये काही प्रमाणात धन अंश असतो. या प्रकारच्या कल्पनांमधील द्रवांश नियंत्रित करून वा नष्ट करून त्यांना सांद्र वा धन अवस्था प्राप्त देण्याचे कार्य रसक्रिया कल्पनांमध्ये घडते. स्वरस क्वाथादि कल्पना दीर्घकाल टिकवून देवण्याचे उद्देशाने रसक्रिया कल्पनांची रचना करण्यात आली. चक्रसंहितेमध्ये रसक्रिया कल्पनांचा उल्लेख असून सुशुताचार्यांनी विशेषत्वाने रसक्रिया कल्पनांचा उपयोग केला असे आढळून येते.

परिभाषा - द्रवस्य घनीभूतसाराकरणे रसक्रिया ।

वैद्यकशब्दसिंधु

द्रवांचा (द्रवस्वरूपी औषधी कल्पनांचा) घनीभूत (घनस्वरूपाचा) सार निर्माण करणे म्हणजे रसक्रिया होय.

- क्वाथदिनां पुनः पाकात् घनत्वं सा रसक्रिया ।

शा.स.म.ख. ८-१

स्वरस, क्वाथादी द्रवस्वरूपी औषधीकल्पनांचे पुन्हा मंद अग्नीवर पाचन करून त्यांना घनत्व प्राप्त करून देण्याच्या प्रक्रियेला रसक्रिया असे म्हणतात.

- गृहीत्वा क्वाथकल्पनेन क्वाथं पूतं पुनः पुनः ।

क्वाथयेत् फाणिताकारमेषा प्रोक्ता रसक्रिया ॥ गदगमिन्

वीर्यांन औषधीद्रव्यांचा विधीपूर्वक क्वाथ निर्माण करावा आणि तो गाळून घ्यावा. या क्वाथाचे पुन्हा मंदाग्नीवर क्वथन पाचन करून त्याला फाणिताप्रमाणे स्वरूप प्राप्त करून देण्यात येते यालाच रसक्रिया असे म्हणतात. याप्रमाणे रसावर स्वरस-क्वाथादि द्रवस्वरूपी औषधीकल्पनांवर करण्यात आलेली प्रक्रिया म्हणजे रसक्रिया कल्पना होय.

रसक्रिया निर्माणार्था अहिदे -

- स्वासक्वाथादि द्रवस्वरूपी कल्प अधिक काळ टिकवून ठेवणे.

- स्वरसक्वाथादि द्रवस्वरूपी कल्पनांची मात्रा मर्यादित स्वरूपाची करणे.

- काही औषधी कल्पनांची मोठी मात्रा सुलभतेने देण्याकरिता त्यांच्या रसक्रियांचे निर्माण करण्यात येते.

रसक्रिया निर्माणविधी -

- रसक्रियाकल्पनाचेयम् । द्रव्यापेक्षयाऽष्टगुणं षोडशगुणं वा जलं दत्त्वाऽष्ट भागावशेषं षोडश भागावशेषो वा क्वाथः कार्यः । ततः पूतं कषायं पुनस्तवाद् पथेत् यावत् फाणिताकृतिः । रसक्रिया फाणिताकृतिः काकवी इति लोके ॥

सु.सू. ३६-२० इच्छणटीका

ज्या औषधी द्रव्यांपासून रसांशाना निर्माण करावयाची असेल त्या वीर्यवान औषधी द्रव्याच्या स्वभावानुसार त्यांच्या चूर्णमध्ये आठपट वा सोळापट जल घालावे. एका स्वच्छ व जाड तळभाग असणारे पात्रामध्ये हे मिश्रण ठेवून त्याचा मंदाग्रीव विधिवत् स्वाथ तयार करावा. हा स्वाथ १/८ वा १/६ भाग प्रमाणात शिल्लक राहिल्यानंतर गाळून घ्यावा. हा गाळून घेण्यात आलेला स्वाथ पुन्हा मंदाग्रीव पाचनार्थ ठेवावा. अग्निसंस्काराच्या परिणामी स्वाथामधील द्रवांश हळूहळू नष्ट होऊ लागतो. स्वाथ या कालावधीत सतत ढकळत ठेवावा. जेव्हा स्वाथाला मध किंवा काकवीप्रमाणे (फाणिता प्रमाणे) सांद्र स्वरूप प्राप्त होते तोपर्यंत अग्रीवर पाचन करावे. यालाच रसक्रिया असे म्हणतात. ही रसक्रिया फाणिता प्रमाणे असून व्यवहारामध्ये तिलाच काकवी असे म्हणतात. याठिकाणी स्वाथापासून रसक्रियेचे निर्माण वर्णन करण्यात आले आहे. याप्रमाणेच वीर्यवान औषधीद्रव्यांचा स्वस निर्माण करून त्यापासून मंदाग्रीवर पाचन करून फाणिता कृती रसक्रियांचे निर्माण करण्यात येते.

रसावरील प्रक्रियेद्वारा निर्मित रसक्रिया कल्पनेद्वारे स्वाथ स्वरसादिमधील कार्यकारी वीर्यांश मधाप्रमाणे सांद्र वा त्यापेक्षाही घन स्वरूपामध्ये टिकवून ठेवता येतात. ज्या औषधी द्रव्यांमधील वीर्यवान कार्यकारी सार अंशांचा दीर्घकाल अग्निसंस्काराचे परिणामी न्हास होत नाही अशा अग्निक्षम औषधीद्रव्यांची रसक्रिया करणे योग्य ठरते. स्वथनप्रक्रियेमधील मंदाग्रीवस्काराचे परिणामी औषधी द्रव्यांचे कार्यकारी वीर्यांश टिकून राहणे महत्त्वाचे आहे. तसेच व्याधि चिकित्सेमध्ये त्यांचे अपेक्षित परिणाम प्राप्त होऊ शकतात. रसक्रिया निर्माणार्थ औषधीद्रव्यांचे आर्द्र वा शुष्क असे कोणतेही स्वरूप घेता येते. एकाच औषधीद्रव्याच्या स्वस किंवा स्वाथाद्वारे किंवा अनेक औषधीद्रव्यांच्या संयुक्त स्वाथाद्वाराही रसक्रिया कल्प्यांचे निर्माण केले जाते. अशा रसक्रियांचे निर्माण व त्यांचे चिकित्सेमधील विविध व्याधिनाशक परिणाम सुश्रुत सूत्रस्थान अध्याय ३६ व शारांशसंहिता उत्तरखंड अध्याय १३ मध्ये वर्णन केले आहेत. रसक्रिया कल्प बाह्य व अन्धतर अशा दोन्ही प्रकारचे चिकित्साार्थ उपयुक्त ठरतात.

फाणिताकृति रसक्रिया चिकित्सेमध्ये निर्माणानंतर दोन ते चार तासांमध्ये योजने आवश्यक आहे. या कालावधीनंतर फाणिताकृती रसक्रिया अल्प प्रमाणातील जलांशाचे परिणामी दुष्ट होण्याची शक्यता असते. म्हणून अशा फाणिताकृती रसक्रिया अधिक टिकाऊ स्वरूपाच्या करण्याकरिता प्रत्यक्ष अग्नी, बाष्पस्वेद वा आतपसंस्काराचे साहाय्य घेऊन त्यांच्यामधील द्रवांश मर्यादित केला जातो. प्रत्यक्षअग्निसंस्काराद्वारे रसक्रियेमधील जलांश मर्यादित करत असताना तो मंद स्वरूपाचा प्रदान करणे आवश्यक आहे. रसक्रिया दग्ध होऊ नये याकरिता बाष्पस्वेदनाची प्रक्रिया करण्यात येते व त्याद्वारे जलांश नष्ट करता येतो. रसक्रियेमधील जलांश आतपसंस्काराद्वारे मर्यादित / नष्ट करत असताना फाणिताकृती रसक्रिया पसरट पात्रामध्ये घालून हे पात्र तीव्र आतपामध्ये ठेवण्यात येते. आतपसंस्काराचे परिणामी अर्धघन स्वरूपाची रसक्रिया निर्माण झाल्यानंतर त्यापासून गुटिकांचे निर्माण करण्यात येते. यालाच घनवटी असे संबोधले जाते. उदा - गुडूची घनवटी. अर्धघनकल्क स्वरूपाची रसक्रिया आतपामध्ये अधिक शुष्क स्वरूपाची केली तर ती चूर्णस्वरूपी होते. यालाच घनसार असे म्हणतात. जलांशाच्या भेदानुरूप रसक्रियेला विविध अवस्था प्राप्त होतात. या अवस्थानुरूप रसक्रियेला रसक्रिया - घनवटी - घनसार या नावांद्वारे संबोधले जाते. काही वृद्ध वैद्यांद्वारे रसक्रियेमध्ये विशिष्ट प्रमाणात कर्जलीचे मिश्रण करून त्याचा व्याधिकित्साार्थ उपयोग करण्यात येतो. कर्जलीच्या योगवाही, रसायन गुणधर्मांसोबतच जंतुनाशन गुणधर्मांमुळे कल्प दीर्घकाळ सुस्थितीमध्ये राखण्याकरिता व गुणांच्या वर्धनार्थ कर्जली मिश्र करणे उपयुक्त ठरते.

रसक्रिया परिक्षण - रसक्रियाद्या ये लेहा: गुडारचैव प्रकीर्तिता:।

तेषां बिन्दुर्जलेयस्तौ न शीर्यते पक्वलक्षणम्।।

भेलसंहिता

रसक्रिया, अवलेह, लेह, गुडादि औषधीकल्पांचा बिंदू जलामध्ये घातला असताना तो काही कालावधीपर्यंत न विरता टिकून राहतो हे त्याच्या पक्वतेचे लक्षण आहे.

रसक्रियेमध्ये जलांश अधिक प्रमाणात असेल अर्थात अपक्व असेल तर तिचा बिंदू जलामध्ये घातल्यानंतर ती जलामध्ये विरत तळाशी जाते मात्र रसक्रिया पुरेशी पक्व झाली असेल तर तिचा बिंदू जलामध्ये घातला तर तो त्वरेने पात्राच्या तळाशी जातो व लगेचच न विरता ती काही कालावधीनंतर जलामध्ये विरतो.

रसक्रिया मात्रा - सामान्य मात्रा - १२ ग्रॅम

संदर्भ - द्रव्यगुण विज्ञान परिभाषाखंड

यादवजी त्रिकमजी आचार्य

उपयोग - विविध व्याधिचिकित्सेमध्ये स्वतंत्र कल्प म्हणून उपयुक्त. उदा. गुडूचीघन, खदिर रसक्रिय, त्रिफला रसक्रिया, कुमारी घन इ., कोण जलामध्ये विरवून ब्रणधावन व लेपनार्थ. उदा. रसांजन, उदुम्बर रसक्रिया नेत्रविकारांमध्ये आरचोतन अंजनादी कर्मारथ उपयुक्त. उदा. रसांजन.

काही रसक्रिया उदाहरणे

- यष्टीमधुररसक्रिया - कण्ठ्य, कास, स्वरभेद व्याधि चिकित्सेकरिता उपयुक्त.
- त्रिफलारसक्रिया - नेत्रविकारहर
- कुमारीघन - पित्तविरेचक, विबंघहर, ऋतुस्त्राववर्धक
- उदुम्बररसक्रिया - ब्रणरोपण, दाहशामक, रक्तशोधनार्थ
- रसांजन (दारुहीद्वाररसक्रिया) रक्तस्त्रावरोधक, रक्तप्रदारहर, नेत्राभिव्यंदनाशक
- खदिररसक्रिया ब्रणशोधन व रोपण, संकोचन, रक्तावरोधक कुष्ठ व वातरक्तनाशक
- बबुलरसक्रिया - पुढविकार, दंतविकार नाशक
- कुटजररसक्रिया - अतिसार, प्रवाहिकानाशक
- शोधनी रसक्रिया (सु.सू. ३७-१९) ब्रणशोधनार्थ उपयुक्त
- रोपणरसक्रिया - (सु.सू. ३७-२९) ब्रणरोपणार्थ उपयुक्त

गुडूचीघन

ग्रंथाधार - स्वाधादीनां पुनः पाकात् घनत्वं सा रसक्रिया।

शा.स.म.ख. ८-१

घटक्रव्ये व प्रमाण - गुडूचीचूर्ण - १ भाग, जल - १६ भाग

निर्माणविधी - गुडूचीचूर्ण एक भाग घेऊन ते एका स्वच्छ व जाडबुडाचे पात्रामध्ये ठेवावे. त्यामध्ये सोळापट जल मिश्र करून मंदाग्रीवर त्यांचा विधिवत् स्वाथ निर्माण करावा. स्वथनपाचनोत्तर हे मिश्रण १/८ प्रमाणात शेष

राहित्यानंतर अग्निस्कार थांबवून क्वाथ गाळून घ्यावा. हा गुडूची क्वाथ मंदाग्निवर पुन्हा ठेवावा. अग्निस्काराचे परिणामी यामधील जलांश हळूहळू नष्ट होऊ लागतो. फाणिताप्रमाणे सांद्र स्वरूप आले नंतर अग्निस्कार थांबवावा. हे मिश्रण एका पसरट पात्रामध्ये घालून आतपासुध्ये ठेवण्यात येते. आतप संस्कारामुळे सांद्र स्वरूपाच्या फाणिताकृती रसक्रियेधील द्रवांश मर्यादित होतो. गोळी वळण्याइतक्या मिश्रण घनकरक स्वरूपाचे झालेनंतर त्यांपासून गुटिकांचे निर्माण करण्यात येते. यालाच गुडूची घनवटी असे म्हणतात. गुडूची घनवटीलाच संश्रमानी वटी या नावानेही संबोधले जाते. गुडूची रसक्रियेचे फाणिताकृती रसमिश्रण आतपासुध्ये घनकरक स्वरूपाचे तयार झाल्यानंतर गुटिका निर्माण न करता अधिक शुष्क केला तर चूर्ण स्वरूपाची रसक्रिया तयार होते. याला गुडूची घनसार म्हणतात. गुडूची घनवटी, गुडूची घनसार आणि गुडूची घन (फाणिताकृती रसक्रिया) यांचा उपयोग विविध व्याधि चिकित्सेमध्ये अभ्यंतर सेवनार्थ केला जातो.

मात्रा - १२ ग्रॅम, अनुपान - जल, मंदाग्नि

उपयोग - ज्वर, रजेतप्रादर, जीर्णज्वर, रक्तातिसार, राजयक्ष्माजन्यज्वर, विषमज्वर नाशानार्थ उपयुक्त.

फाणित

इक्षुरसाचे मंदाग्नीवरपाचन करून त्यामधील जलांश मर्यादित करून तो सांद्र स्वरूपाचा बनवण्यात येतो त्याला फाणित असे म्हणतात.

- इक्षुरासस्तु यः पक्वः किंचित गाढो बहुद्रवः ।

य एवेशुविकारेषु यथातः फाणितसंज्ञकः ॥

भा.प्र. इक्षुवर्ग २५

इक्षुरसाला स्वच्छ वस्त्राद्वारे गाळून घेऊन तो स्वच्छ व जाड बुडाचे पात्रामध्ये ठेवावा. मंदाग्नीवर पाचनोत्तर त्याला मध्याप्रमाणे किंचित गाढ स्वरूप आल्यानंतर अग्निस्कार थांबवावा. यालाच फाणित (राब, काकवी, क्षुद्रगुड) असे म्हणतात.

- फाणितं क्षुद्रगुडं काकवी इति लोके ।

सु.सू. ४५-१५९ डल्हणटीका

- फाणितं गुर्वभिच्यद्वि बृंहणं कफशुक्रकृत् ।

वातापितश्रमानं हन्ति मूत्रवस्त्रिविशोधनम् ॥

भा.प्र. इक्षुवर्ग २५

फाणित हे गुरु, मधुर, अभिच्यदी, बृंहणकारक, वृष्य आणि त्रिदोषकारक आहे. वातापित व श्रमाचा नाश करणारे असून मूत्र, वस्त्रि यांचे विशोधन करणारे आहे.

इक्षुरसाप्रमाणेच स्वरस, क्वाथादि कल्पनांपासून अल्पद्रव व गाढ स्वरूपाच्या रसक्रियांचे निर्माण करण्यात येते त्यांनाही फाणित असे म्हणतात. अशा अनेक फाणिताकृती रसक्रियांचे निर्माण उपयोगादींचे वर्णन सुश्रुताचार्यांनी सूत्रस्थान ३७ अध्यायामध्ये केले आहे.

कुटजघनवटी

ग्रंथाधार - कुटजत्वकचूर्णः क्वाथो घनीभूतः सुशीतलः ।

लोहितोऽतिविषयुक्तः सर्वातिसारमुद्रभवेत् ॥

शै.र. ७-८१

सिद्धयोगसंग्रह - यादवची त्रिकमजी आचार्य

घटकद्रव्ये व प्रमाणा - कुटजत्वकचूर्ण - १ किलो - १००० ग्रॅम

अतिविषाचूर्ण - १०० ग्रॅम

जल - १६ पट - १६ लिटर

शेषक्वाथ - १/८ प्रमाणांत - २ लिटर

निर्माणविधी - कुटजत्वकचूर्ण एक किलो प्रमाणांत घेऊन त्यामध्ये १६ पट जल मिसळून विधीवत् क्वाथ तयार करावा. १/८ प्रमाणांत शिल्लक राहिले नंतर तो गाळून घ्यावा. एक स्वच्छ व जाड तळभाग असणारे पात्र घेऊन त्यामध्ये कुटजत्वक क्वाथ घालून हे पात्र मंदाग्नीवर पुनः पाचनार्थ ठेवावे. क्वथन-पाचन मंदाग्नि संस्काराचे परिणामी या क्वाथाला फाणिताप्रमाणे सांद्र स्वरूप प्राप्त झाले नंतर अग्निस्कार थांबवावा. या प्रक्रियेदरम्यान वटीच्या सहाय्याने मिश्रण सतत ढवळत ठेवावे. त्यानंतर कुटजाची फाणितवत् रसक्रिया पसरट पात्रामध्ये घालून आतपासुध्ये ठेवावी. जलांश पुरेशा प्रमाणांत नष्ट झाले नंतर त्यामध्ये अतिविषाचे सूक्ष्मवस्त्रगाळचूर्ण घालावे. सर्व मिश्रण एकत्रीत करून त्यापासून ५०० मिलीग्रॅम वजनान्या गुटिका निर्माण करावे. पसरट पात्रामध्ये घालून या कुटज घनवटी संपूर्णपणे शुष्क करून शेव्यांत देवात. त्यानंतर स्वच्छ व निर्जंतुक पात्रामध्ये वातशून्य अवस्थेमध्ये त्यांना सुरक्षित ठेवावे.

मात्रा - ५०० मिलीग्रॅम - २ ग्रॅम, (सि.यो.सं.)

अनुपान - जल

उपयोग - अतिसार, रक्तातिसार, ग्रहणी, ज्वरातिसार.

दावीरसक्रिया

ग्रंथाधार - स्वरसः क्वथितो दाव्यां घनीभूतो रसक्रिया ।

सक्षौद्रा मुखरोगासुर् दोषनाडीत्रिणापदा ॥

मुखपाके प्रयोक्तव्यः सक्षौद्रो मुखधानने ॥

भा.प्र.उ.ख.मुखरोग वि. १६१

घटकद्रव्ये व प्रमाणा - दारूहरिद्राचूर्ण - १ भाग

जल - १६ भाग

क्वाथशेष - १/८ भाग

मध - आवश्यकतेनुसार सुशोभ्य प्रमाणांत

निर्माणविधी - दारूहरिद्राचूर्णमध्ये १६ पट जल मिसळून या मिश्रणाचा मंदाग्नीवर विधीवत् क्वाथ निर्माण करावा. १/८ प्रमाणांत शेष राहिले नंतर दारूहरिद्राक्वाथ वस्त्राद्वारे गाळून घ्यावा. एक स्वच्छ व जाड तळभाग

असणारे पात्र घेऊन त्यामध्ये दारुहरिद्राक्वाथ ठेवावा आणि हे पात्र मंदाग्रीव पुनः पाचनार्थ ठेवावे. क्वथन पाचन प्रक्रियेदरम्यान क्वाथ दर्वीच्या सहाय्याने सतत ढवळत ठेवावा. या क्वाथाला फाणिताप्रमाणे सांद्र स्वरूप प्राप्त झाले नंतर अग्निस्स्कार थांबवावा. या फाणिताकृती रसाक्रियेमध्ये मधु मिसळवून मुखरोगाच्या चिकित्साार्थ प्रयुक्त करावा.

उपयोग - मुखरोगांमध्ये प्रतिसारण व धावनार्थ उपयुक्त. मुखपाक, रक्तदोषज, मुखविकार, मुखनाडीव्रणहर.

अवलेह कल्पना

परिचय - क्वाथ, स्वरसादि द्रवस्वरूपी कल्पनांचे मंदाग्रीव पुन्हा पाचन करून त्यापासून रसाक्रिया कल्पना निर्माण केले जातात. फाणिताकृती रसाक्रिया जलाशये परिणामी लवकर दुष्ट होण्याची शक्यता असते. म्हणून त्यांचा पाक मधुर द्रव्यांसह करण्यात येतो. मधुर रस हा संरक्षक, टिकाऊ असल्यामुळे त्याद्वारे रसाक्रियेचे संरक्षण होते. त्यांचा सर्वीर्यता कालावधी वाढतो. अवलेह हा रसाक्रियेचाच प्रकार असून याठिकाणी पाक प्रक्रियेकरिता मधुरपदार्थाची योजना करण्यात आली आहे. त्यायोगे चाटून खाण्यासारखा लेहनयोग्य कल्प तयार होतो म्हणून त्यांना लेह, अवलेह असे संबोधले जाते. औषधीनिर्माण व व्याधिचिकित्सेमधील ही एक महत्त्वपूर्ण कल्पना असून चारुसंहिता व इतर सर्व ग्रंथांमधून अवलेहकल्प मोठ्या प्रमाणात वर्णन केले आहेत.

परिभाषा - क्वाथदिनां पुनः पाकात् घनत्वं सा रसाक्रिया ।

सोऽवलेहश्च लेहः स्यात्तन्मात्रा पलोन्मिता ॥

शा.स.म.ख. ८-१

स्वरस क्वाथादी द्रवस्वरूपी कल्पांचे पुन्हा मंदाग्रीव पाचन करून त्यांच्या फाणिताकृती रसाक्रियेमध्ये गुड-शर्करादि मधुर पदार्थ मिश्र करून पाचनोत्तर त्यांना पुन्हा सांद्र अवस्था प्राप्त करून देणे म्हणजे अवलेह होय. हे कल्पप्रकार पिता येत नाहीत वा चावून ही खाता येत नाहीत तर या प्रकारचे कल्प चाटून खाण्यायोग्य स्वरूपाचे तयार होतात. याप्रमाणे सेवन करण्याचे पद्धतीवरून या कल्पनेला अवलेह, लेह कल्पना असे नाव देण्यात आले आहे. फाणिताकृती रसाक्रियेमध्ये मधुर पदार्थ मिश्र करून पाचनोत्तर दीर्घकाल सुस्थितीमध्ये राहणारे असे अवलेह कल्प निर्माण येथे साधले जाते.

- लेहः शर्करादिनां पाकात् कृतः । लिह्यात् इति लेहः ।

च.सू. १३-२४ चक्रपाणीटीका

अवलेहनिर्माणाची उद्दिष्टे

- औषधीद्रव्यांचे कार्यकारी वीर्यांश मधुररस संयोगाद्वारे दीर्घकाल टिकवणे,
- आवश्यकतेनुसार औषधी कल्पांची मोठी मात्रा प्रयुक्त करता यावी.
- मोठ्यामात्रेमध्ये प्रयुक्त अवलेह कल्पांचे पचन-संशोषण उत्तम घडवणे,
- औषधी पदार्थाची शरीराची गरज त्वेने व मोठ्या प्रमाणांत पूर्ण करता येण्याकरिता,
- औषध रोचक, सेवनसुलभ व मनोःसहोण्याकरिता.

- वनस्पति द्रव्यांचे आर्द्र व ताज्या अवस्थेमधील गुण इतकी ऋतुमध्ये प्रयुक्त करता येण्यासाठी
- स्वास्थ्यरक्षण व रोगहरणाचे कार्य सुलभतेने करण्याच्या उद्देशाने अवलेह कल्पांची रचना करण्यात आली.

अवलेहनिर्माणार्थ द्रव्यसमूह

- वनस्पतिज द्रव्यांचे स्वरस, क्वाथ, कल्क, चूर्णादि स्वरूप,
- मधु, गुड, शर्करादि मधुर पदार्थ,
- घृत - तैलादि स्निग्ध पदार्थ,
- पाठोक्त इतर द्रव्ये यांचा उपयोग अवलेह निर्माणार्थ केला जातो. हे घटक कमी अधिक प्रमाणात व काही फरकांनी अवलेह कल्पांमध्ये प्रयुक्त करण्यात येतात.
- वनस्पतीज औषधी द्रव्यांच्या सर्व आंग-अवयवांचा उपयोग अवलेह निर्माणार्थ करण्यात येतो.

त्याची काही उदाहरणे -

- फलमज्जा - आमलकी, हरीतकी, बिल्व, कुष्मांड, आम्र इ.
- बीज - बदाम, कौंचबीज, एरंड, विडंग इ.
- पुष्प - गुलाब, वासा इ.
- त्वक् - कुटज
- पर्ण - वासा, कुमारी इ.
- कंद - आर्द्रक, रसोन, चोपचिनी, हरिद्रा इ.

फलमज्जा, बीज व पुष्प ही आंग अवलेह निर्माणार्थ प्रायः कल्क स्वरूपांमध्ये तर त्वक्, कंद, पर्ण, कंदपासून स्वरस वा क्वाथ निर्माण करून अवलेहनिर्माणार्थ प्रायः घेण्यात येतात. वनस्पती द्रव्यांचे आंगवयव आर्द्र, शुष्क, अखंड वा खंडीकृत स्वरूपांमध्येही अवलेह निर्माणार्थ योजले जातात.

अवलेह निर्माणार्थ मधुरद्रव्य प्रयोजन व उपयुक्तता

षड्रसार्थी मधुर रस हा आबालवृद्धांना आजन्म्यसात्म्य असतो. मानवी शरीर मधुर रसाच्या अनुषंगाने औषधी पदार्थ मोठ्या प्रमाणात स्वीकारते. गुड, शर्करा, मधु हे पदार्थ स्वतः टिकाऊ व इतर द्रव्यांनाही सुस्थितीमध्ये ठेवणारे आहेत. मधुर रसाचे संरक्षण, सामर्थ्य बेताचेच असले तरी सुद्धा निर्जंतुक पात्रामध्ये अवलेह कल्प ठेवून बाह्यवातावरणामधील आर्द्रता, प्रकाश, वायू यांच्यातील बदलांचे परिणाम अवलेहावर होणार नाही याची दक्षता घेतली तर उत्तम संरक्षण घडते. मधुर रसाचे सर्व धातुवर्धन, तर्पण, बृंहण, प्रीणनादि गुण अवलेहांना प्राप्त होतात. याप्रमाणे मधुरद्रव्ये अवलेहकल्पनेमध्ये तर्पणकार्याकरिता, रोचकनाकरिता आणि अवलेह निर्माणार्थ बंधक व संरक्षक म्हणून योजले जातात.

- अवलेहप्रकार - अग्निप्रकाराधारित २ प्रकार १) अग्निसिद्ध अवलेह
२) अनग्निसिद्ध अवलेह
निर्मित अवलेह स्वरूपाधारित प्रकार - १) प्रवाहीअवलेह
२) अर्धप्रवाहीअवलेह
३) घनस्वरूपी अवलेह

१) अग्निशिद्ध अवलेह -

प्रत्यक्ष अग्निसंस्काराचा उपयोग करून याप्रकारचे अवलेह निर्माण करण्यात येतात. प्रत्यक्ष अग्निसंस्कार करून निर्माण करण्यात आलेले अवलेह अप्रत्यक्ष अग्निसंस्कारित अवलेहांपेक्षा संख्येने अधिक आहेत.

उदा - च्यवनप्राश, वासावलेह, कुष्मांडावलेह, सौभाग्यशुण्ठीपाक इ.

२) अनग्निशिद्ध अवलेह -

अवलेहकल्प निर्माणार्थ पाचन प्रक्रियेकरिता प्रत्यक्ष अग्निसंस्काराचा उपयोग न करता आतप, धान्यराशी, भूषर्भ, भस्मराशी इ. अप्रत्यक्ष अग्निप्रकाराचा उपयोग करण्यात येतो. प्रत्यक्ष अनग्नीचा उपयोग करण्यात येत नाही म्हणून अशा अवलेहांना अनग्निशिद्ध अवलेह म्हटले जाते.

उदा. भल्लातकामृत (र.यो.सा.) विडंगावलेह (चाकसीहिता) अश्वगंधावलेह, पिप्पलीपाक (रयोसा), गुलकंद इ. अवलेह स्वरूपाधारित प्रकार

अवलेहांचे निर्माण केल्यानंतर त्याचे स्वरूप फाणिताप्रमाणे सांद्र, अर्धघन कल्कचवत् वा शुष्क यांपैकी कोणत्या स्वरूपाचे आहे यावरून अवलेहांचे प्रवाही, अर्धप्रवाही व घन असे स्वरूपाधारित प्रकार करण्यात येतात. अवलेह निर्माणामध्ये अवलेहांच्या पाकप्रकारावरून अवलेहांचे स्वरूप निश्चित होते. प्रायः तंतुपाकी अवलेह प्रवाही, बिंदुपाकी अवलेह अर्धप्रवाही व शर्करापाकी अवलेह घन स्वरूपाचे तयार होतात असे आढळते.

१) प्रवाही अवलेह -

अवलेहांच्या या प्रकारामध्ये तयार झालेले अवलेहांचे स्वरूप किंचित द्रव, सांद्र स्वरूपाचे असते म्हणून यांना प्रवाही अवलेह म्हणतात. या प्रकारचे अवलेह चाद्रून खावे लागतात.

उदा - वासावलेह, दाडिमवलेह, इ.

२) अर्धप्रवाही अवलेह -

अवलेहांच्या या प्रकारामध्ये निर्मित अवलेहांचे स्वरूप अर्धघन कल्कचवत् गोळ्याप्रमाणे असते म्हणून यांना अर्धप्रवाही अवलेह असे म्हणतात. या प्रकारचे अवलेह प्रायः चपळून खावे लागतात.

उदा. च्यवनप्राश, व्याधीहीरतीकी, गुलकंद, इ.

३) शुष्क / घन अवलेह -

जे अवलेह घन वा शुष्क स्वरूपांमध्ये असतात त्यांना अवलेह स्वरूपाधारित प्रकारांमध्ये घन अवलेह या वर्गांमध्ये समाविष्ट केले जाते. चाक्रून खावयाचे हे कल्पप्रकार दीर्घकाळ टिकाऊ अशा स्वरूपाचे असतात.

उदा - शतावरीकल्प, नारिकेलखंडपाक, हीराखंड, इ.

अवलेह सामान्य निर्माणविधि

अवलेहकल्पांच्या निर्माणकरिता उपलब्ध औषधीद्रव्यांच्या स्वरूपाधारित अवलेह निर्माण विधीचे दोन प्रकार पडतात. स्वसकवाथादी द्रवस्वरूपी कल्पांद्वारे अवलेहनिर्माण चूर्णकल्कादि घनस्वरूपी कल्पांद्वारे अवलेह निर्माण असे हे अवलेहनिर्माणचे दोन प्रकार पुढीलप्रमाणे -

१) स्वसकवाथादी द्रवस्वरूपी कल्पांद्वारे अवलेहनिर्माण -

- तीर्थवान औषधी द्रव्यांपासून सुयोग्य प्रमाणानुसार विधिवत् स्वरस, क्वाथादि कल्पांचे निर्माण करून घ्यावे

- स्वच्छ व श्वेतवस्त्राद्वारे हे द्रवस्वरूपी कल्प गाळून घ्यावे.

- स्वच्छ व जाड तळभागा असणारे पात्रामध्ये ठेवून त्यांना पुन्हा मंदाग्नीवर पाचनार्थ ठेवावे.

- मंदाग्नि संस्काराचे परिणामी स्वरस क्वाथादिमधील द्रवांश हळूहळू नष्ट होऊ लागतो.

- या रसक्रियेला सांद्र, फाणिताप्रमाणे स्वरूप प्राप्त झालेनंतर त्यामध्ये पाठीकत प्रमाणानुसार गुड, शर्करा मिश्र करावे.

- गुड, शर्करा फाणिताकृती रसक्रियेमध्ये घातले नंतर ती किंचित द्रव होते. कारण रसक्रियेमधील जलांशामध्ये गुड शर्करादि विरघळतात व असे किंचित द्रवत्व त्यांना येते. मंदाग्निप्रदान संस्कार अवलेहांना सुरू ठेवावा. मंदाग्निसंस्कारा दरम्यान अवलेह पात्राच्या बुडशी वा पात्राच्या कडांना चिकटून टाकू नये याकरिता तो सतत चपच्याद्वारे ढवळत ठेवावा.

- अवलेह कल्पाला अगुसंरून तंतुपाक, बिंदुपाक वा शर्करापाक असा सुयोग्य प्रकारचा पाक प्रकार अवलेह सिद्धीच्या परीक्षाद्वारे निश्चित केले नंतरच अग्निसंस्कार थांबवावा.

- त्यानंतर अवलेह पात्र अग्निवरून खाली उतरवून ठेवावे.

- स्नेह द्रव्ये पाठामध्ये वर्णन केली असतील तर ती सुयोग्य काली अवलेहांमध्ये पाठीकत वर्णनाप्रमाणे मिश्र करावीत.

- अवलेह कोषा झालेनंतरच त्यामध्ये प्रक्षेप द्रव्यांची सूक्ष्म वस्त्राळचूर्ण मिश्र करून ते एकजीव ढवळून घ्यावीत.

- मध व सुगंधित द्रव्यांची सूक्ष्मचूर्णे अवलेह पूर्ण थंड झाल्यानंतरच मिश्र करावीत. अवलेहांमध्ये मध सर्वांत शेवटी मिश्र करावा.

- तयार अवलेहांचे स्वरूप हे मधुर द्रव्यांचे प्रमाण, त्यांची पाकवस्था, प्रक्षेप चूर्णप्रमाण, मध यांच्यावर आधारित असते. असा उत्तम तयार झालेला अवलेह स्वच्छ व निर्जंतुक पात्रामध्ये वातयुक्त अवस्थेमध्ये सुगंधित ठेवावा.

अवलेह निर्माणाच्या उपरोक्त पद्धतीमध्ये फाणिताकृती रसक्रियेमध्ये गुड वा शर्करा मिश्र करून पाक करण्यात येतो औषधीद्रव्यांचे स्वरूप क्वाथ वा स्वरसादी द्रवस्वरूपाचे असताना या पद्धतीद्वारे अवलेहांचे निर्माण शक्य असते. मात्र त्यावेळी अवलेह निर्माणार्थ औषधीद्रव्यांचे स्वरूप कल्क, चूर्ण वा मावादि स्वरूपाचे असते त्यावेळी अवलेह निर्माणाचा अन्य विधी प्रयुक्त केला जातो. याकरिता प्रथम मधुर द्रव्यांमध्ये सुयोग्य द्रवद्रव्य घालून त्यांचा पाक करण्यात येतो व नंतर या पाकामध्ये औषधीद्रव्यांचा कल्क, सूक्ष्मचूर्ण वा मावा मिश्र करून पाचनोत्तर अवलेहांचे निर्माण करण्यात येते. हा अवलेह निर्माणाच्या दोन पद्धतींमधील महत्त्वाचा फरक आहे.

२) कल्कचूर्णादिद्वारे अवलेहनिर्माण -

- एका स्वच्छ व जाड तळभागा असणारे पात्रामध्ये पाठीकत प्रमाणानुसार गुड, शर्करा ही मधुर द्रव्ये ठेवावीत (गुडाचे छोटे खंड करून घेणे योग्य ठरते.)

- गुड, शर्करा ओलसर होईरीपर्यंत त्यामध्ये जल घालावे अथवा पाठांत वर्णन केलेले सुयोग्य द्रवद्रव्य घालून हे पात्र मंदाग्नीवर पाचनार्थ ठेवावे.

- मधुर द्रव्यांचे प्रमाण पाठामध्ये वर्णन केले नसेल तर शारांशरोक्त सामान्य प्रमाणानुसार गुड, शर्करा घेण्यात येतात.

- मधुर द्रव्यांचा पाक तयार करताना मिश्रण सतत ढवळत ठेवावे.

- पाकाचे मिश्रण उकळत असताना त्यावर अस्वच्छ मळी आली असेल तर ती काढून घ्यावी.

- पाक उकळत असतांना अनुक्रमे तंतुपाक, बिंदुपाक आदी अवस्था पाकाला प्राप्त होतात. ग्रंथोक्त पाठ व औषधी कल्पानुसार वरीलपैकी सुयोग्य पाक अवस्था प्राप्त झाल्यानंतर पाक परीक्षणोत्तर अग्निस्कारां शोषवावा.
- सुयोग्य पाक निर्माणानंतर अवलेह पात्र अग्निवरून बाजूला काढून ठेवावे.
- या पाकामध्ये औषधीद्रव्यांची सूक्ष्म वस्त्रगाळ चूर्णे शोड्या घोड्या प्रमाणात घालून मिश्रण एकजीव ढवळून घ्यावे.
- अवलेह निर्माणार्थ औषधी द्रव्यांचे स्वरूप चूर्णाखेरीज कल्क वा मावा स्वरूपाचे असेल तर तो पाकामध्ये घातल्यानंतर पुन्हा मंदाग्नीवर अल्पकाळ पाचन करावे.
- कल्क वा माव्यामधील द्रवांशामध्ये गुड शर्करा हे मधुर पदार्थ मिश्र होण्यामुळे पाक किंचित पातळ होतो म्हणून पुन्हा सुयोग्य पाकावस्था प्राप्त होण्याकरिता अशा अल्पकाळ अग्निस्काराची आवश्यकता असते.
- सुयोग्य पाकावस्था प्राप्त झाल्यानंतर पाक अग्निवरून बाजूला काढून ठेवावा.
- कोष्ण झाल्यानंतर त्यामध्ये सुगंधी द्रव्यांचे प्रक्षेप व पूर्ण थंड झाल्यानंतर मध मिसळावा.
- असा कल्क वा माव्याद्वारे निर्मित अवलेह सुयोग्य त्या पात्रामध्ये सुरक्षित ठेवावा.

प्रायो न पाकरचूर्णानां भूरीचूर्णस्य तेन ही ।

चासनपाके प्रक्षेपः स्वल्पस्य पाकमागते ॥ ।

यादवची त्रिकमबी आचार्य

अवलेहांच्या चाचणीमध्ये (मधुर द्रव्यांच्या पाकामध्ये) पाक अग्नीवर असताना केव्हाही औषधीद्रव्यांच्या चूर्णांचे मिश्रण करू नये. प्रक्षिप्त चूर्ण द्रव्यांचा अग्नीवर पाक करणे अयोग्य ठरते. प्रक्षेप चूर्णांचे प्रमाण अल्प असेल तर पाक कोष्ण झाले नंतर ती पाकामध्ये घालावीत. मात्र चूर्ण प्रक्षेप प्रमाणात: अधिक असेल तर पाक निर्माणाचे वेळी त्यामध्ये पुरेसा द्रवांश शेष राहून सर्व चूर्ण स्वरूपी द्रव्ये व्यवस्थित मिश्र होऊ शकतील याची दक्षता घ्यावी आणि पाक निर्माण साधावे. या प्रकारच्या अवलेहांमध्ये मध मिश्र करावयाचा असेल तर अवलेह पूर्ण थंड झाले नंतरच मिश्र करावा.

मधुसंयुक्त अवलेह

जर एखादा अवलेह केवळ मधामध्ये सिद्ध करावयाचा असेल तर बाष्प स्वेदन यंत्रामध्ये एक जाड बुडाचे पात्र ठेवून त्यामध्ये मध घालून बाष्पस्वेदनाद्वारे किंचित पातळ करून घ्यावा. हे पात्र बाष्पस्वेदन यंत्रामधून काढून घ्यावे. त्यामध्ये चूर्णस्वरूपी द्रव्ये मिश्र करून अवलेह निर्माण करावा.

अवलेहनिर्माणार्थ मधुद्रव्यांचे सामान्य प्रमाण -

- सिताचतुर्गुणा कार्या चूर्णाच्च द्विगुणो गुडः ।

द्रवं चतुर्गुणं दद्यादिति सर्वत्र निरचयः ॥

शा.स.म.ख. ८-२

अवलेहांच्या पाक निर्माणार्थ शर्करा घ्यावयाची असेल तर ती औषधी द्रव्यांच्या चूर्णांच्या ४ पट प्रमाणात आणि गुड २ पट प्रमाणात घ्यावा. तोय-जल, क्षीर, क्वाथ, स्वरसादि द्रवद्रव्ये चूर्णांच्या चारपट प्रमाणात घ्यावीत. अवलेहाच्या पाठामध्ये जर मधुर द्रव्यांचे प्रमाण वर्णन केले नसेल अशावेळी अनुक्त प्रमाण असतानाच सामान्य प्रमाणाचा उपयोग करावा. अन्यथा पाठोक्त प्रमाणानुसारच अवलेह निर्माणार्थ मधुर द्रव्यांची योजना करावी.

अवलेह पाक प्रकार - १) तंतुपाक

२) बिंदुपाक

३) शर्करापाक

अवलेहांच्या पाकविधीमध्ये तंतुपाक, बिंदुपाक व शर्करापाकप्रकारांद्वारे पाकाच्या अवस्था व घनत्व निर्दिशित होते. मधुर द्रव्यांच्या पाकामध्ये वा अवलेह पाकामधील जलाचे प्रमाण मंदाग्निस्काराचे परिणामी जसे जसे कमी होत जाते तसे पाकाचे घनत्व वाढते. तयार अवलेहाचे स्वरूप ज्याप्रमाणे असेल त्याप्रमाणे सुयोग्य पाकप्रकार पाकपरीक्षाद्वारे निश्चित करून तयार करावा.

१) तंतुपाक - अवलेह पाक निर्माणकरिता गुड किंवा शर्करा यांचेमध्ये ती ओलसर होतील इतपत जल घालून मंदाग्नीवर पाचन केले जाते. जलामध्ये शर्करा पूर्णपणे विली की त्याला शर्करोदक असे म्हणतात. शर्करोदकाला मंदाग्नीवर काही काळ पाचन करण्यामुळे तयार होणाऱ्या पहिल्या पाकावस्थेला तंतुपाक असे म्हणतात पाकपरीक्षा -

तयार झालेला अवलेह पाक दर्वीमध्ये घेऊन तो अंगुष्ठ व तर्जनी यांना लावले नंतर या दोन अंगुलींमध्ये पाकाचे हळुवार मर्दन करून तो दाबून धरावा. त्यानंतर अंगुष्ठ व तर्जनी एकमेकांपासून वेगळे केले तर पाकास सुकत असताना तार येते हाच तंतुपाक होय. याचे एकतारी व दोनतारी असे प्रकार पडतात. किंवा तयार केलेला अवलेह पाक दर्वीमध्ये घेऊन पुन्हा पाक पात्रामध्ये हळुवार टाकावा. पहिले थेंब पडून गेल्यानंतर पाकास तार येऊ लागते. तंतुपाकाचे याप्रमाणेही परीक्षण करता येते. तंतुपाकालाच मुदुपाक, ध्रुवगुडवृत्ती, फाणितपाक असेही म्हणतात. तंतुपाकाचे थेंब जलपूर्ण पात्रामध्ये सोडले तर जलामध्ये तो बुडतो. या पाकाचे स्वरूप काकवीप्रमाणे असून जलामध्ये घालत असताना त्याला तार येते. हा पाकप्रकार लेह, अवलेह कल्प प्रकार निर्माणार्थ उपयुक्त ठरतो.

२) बिंदुपाक - तंतुपाक प्रकाराचे मंदाग्निवर अधिक पाचन केले तर काही काळानंतर तो अधिक घन स्वरूपाचा होतो. त्याला बिंदुपाक असे म्हणतात. तंतुपाकापेक्षा अधिक घन झालेला पाक म्हणजे बिंदुपाकावस्था होय.

पाकपरीक्षा -

पाक पात्रामधील काही पाक दर्वीमध्ये काढून घ्यावा. तो कोष्ण झाल्यानंतर दोन अंगुलींमध्ये ठेवावा. अंगुष्ठ व तर्जनी यांच्यामध्ये त्याची गोळी होऊ लागते. या पाकाचा थेंब जलपूर्ण पात्रामध्ये टाकला तर तो त्वरेने पात्राच्या तळाशी जातो व काही काल निश्चल व स्थिर राहतो. हा पाक जलपूर्ण पात्रामध्ये तरंगत नाही वा परसत नाही. अवलेह निर्माणातील प्राश, खंड, मोदकादी कल्पप्रकार निर्माणार्थ बिंदुपाकप्रकार उपयुक्त आहे.

३) शर्करापाक - बिंदुपाकास मंदाग्निवर काही काळ ठेवले तर शर्करापाक तयार होतो. असा पाकप्रकार निर्माण झाल्यानंतर पाक पात्राच्या कडांपासून सुटा-वेगळा होऊन रवाळ कणांच्या स्वरूपात जाणवू लागतो. त्यानंतर अग्निस्कारा शोषवून मिश्रण भराभर ढवळावे म्हणजे संपूर्ण पाकाचे उत्तम रवाळकण तयार होतात. हा पाक कोष्ण करून अंगुष्ठ व तर्जनी यांच्यामध्ये घेतला तर त्याचे शर्करेप्रमाणे कण जाणवतात म्हणून याला शर्करापाक म्हटले आहे. या पाकाद्वारे अवलेहकल्प प्रकाराला टणकपणा, रवाळपणा व टिकाऊपणा येतो. शर्करापाकावस्था ही खाद्यांकरिता व शुष्कपाकांकरिता प्रायः उपयोगामध्ये आणतात. पर्यटी, शतावरीकल्प, अर्जुनकल्प निर्माणार्थ या पाक प्रकाराचा उपयोग केला जातो.

अवलेहसिद्धी लक्षणं व परीक्षा - सुषुप्तये तन्मुपलब्धं स्वादवलेहोऽप्युपपन्नति ।

खरत्वं पिंडीतोमुद्रा गंधवर्णरसोद्भवताः ॥

शा.सं.म.ख. ८-३

अवलेहं सम्यक् निर्माणं ज्ञात्यानंतरं काही विशिष्ट लक्षणे त्याद्वारे व्यक्त होतात. त्यांचे परीक्षण पुढील प्रकारे करण्यांत येते

१) तन्मुपलब्ध - अवलेहाचा धैवं जलपूर्ण पात्रामध्ये तयार ज्ञात्यानंतर अशा अवलेहाला तन्मुपलब्ध - तन्मुस्वरूप येते अर्थात त्याची तार येते. याकारिता दर्ढी अवलेहामध्ये बुडवून ती अवलेह पात्राच्या वर धरावी म्हणजे सुवातीचे काही धैवं पडून गेल्यानंतर दर्वीतून खाली अवलेह पात्रामध्ये पडत असताना अवलेह तन्मुस्वरूपात खाली येतो, त्याची तार निर्माण होते. यालाच अवलेहाचे तन्मुपलब्ध असे म्हणतात. तन्मुपलब्धाचे परीक्षण तंतुपाकावस्थेमधील पाकपरीक्षेप्रमाणे देखील करता येते.

२) अप्सुमज्जन - अवलेहाचा धैवं जलपूर्ण पात्रामध्ये घातला तर सुयोय निर्माण झालेला अवलेहाचा धैवं जलामध्ये बुडतो. याकारिता एका पात्रामध्ये जल घेऊन जलाच्या पृष्ठभागावर अवलेहाचे कांही बिंदू हळुवार सोडावेत. म्हणजे तो बिंदू त्वरेने पात्राच्या तळाशी जातो अर्थात जलामध्ये बुडतो. यालाच अप्सुमज्जन म्हटले आहे. जलपूर्ण पात्राच्या तळाशी अवलेह बिंदू स्वरूपात कांही काळ तसाच निरव्वल व स्थिर राहतो व त्यानंतर विरतो. या परीक्षणाद्वारे अवलेहामधील जलांश, द्रवत्व पुरेशा प्रमाणात नियंत्रित झाले आहे हे स्पष्ट होते.

३) खरत्वं - अवलेह शीत ज्ञात्यानंतर अंगुष्ठ व तर्जनीमध्ये घेऊन त्याचे मर्दन केले तर तो स्पर्शात्ता किंचित् खर - कर्दण जाणवतो. अवलेहांमधील औषधी द्रव्यांना हा खरखरीतपणा द्रावांश प्रमाणात नियंत्रित होण्यामुळे आणि मधुर द्रव्यांच्या समिश्रणांमुळे येतो.

४) पींडितोमुद्रा - कोषा करण्यात आलेला अवलेह अंगुळीमध्ये घेऊन अंगुष्ठ तर्जनीद्वारे त्याचे पीडन केले तर त्या अवलेहावर अंगुली मुद्रा-चिन्ह किंवा बोटावरील रेषा उमटतात, व्यक्त होतात म्हणून या लक्षणांस पिंडीतोमुद्रा म्हटले आहे. अवलेहांचे हे परीक्षण केवळ घन, अर्धघन कल्पामध्ये आढळून येते. प्रवाही अवलेहांमध्ये तंतुपाक अवस्था असल्याकारणाने द्रावांश असल्यामुळे अशा प्रकारचे पिंडीतोमुद्रा लक्षण व्यक्त होऊ शकत नाही. प्राश, मोदक अवलेह कल्प प्रकारांमध्ये हे लक्षण विशेषत्वाने जाणवते.

५) गंधवर्णरसोद्भव - सुयोय निर्माण ज्ञात्यानंतर अवलेहाला इष्ट वनस्पतींचा गंध, वर्ण व रस प्राप्त होतो. अनेक औषधीद्रव्यांच्या मिश्रणाद्वारे अवलेहाचे निर्माण करण्यात आले असेल तर सर्व द्रव्यांच्या समिश्र गंधवर्णरस अवलेहामध्ये जाणवतो. अवलेहाच्या उत्तम मध्यमपाक अवस्थेमध्ये अशी इष्ट गंधादिलक्षण आढळून येतात. अतिमृदु व खर-दध पाकावस्थेमध्ये अवलेहाचा गंध-वर्ण-रस निराळा जाणवतो. अवलेहमात्रा - सोडवलेहश्च लेहः स्यात् तस्य मात्रा पलोमिता ॥

शा.सं.म.ख. ८-१

शांताश्याचार्यानी अवलेह कल्पांची मात्रा १ पल = ४८ ग्रॅम प्रमाणात निर्देशित केली आहे.

लेहस्य मध्यमा मात्रा कर्मना प्रकीर्तितः ॥

यादवजी त्रिकमजी आचार्य

यादवजी त्रिकमजी आचार्यानी अवलेहांची मध्यममात्रा १ कर्ष = १२ ग्रॅम वर्णन केली आहे.

बृंहण, रसायन, पोषण, धातुवर्धन, आदी कर्माकारिता उपयुक्त असणारे अवलेह कल्प प्रकार यांची सर्वाधिक मात्रा (Maximum) १ पल आहे. च्यवनप्राश, कुष्मांडवलेह, मुशली पाक आदि कल्प एवढ्या प्रमाणातील मात्रेमध्ये, अर्थात उत्तम मात्रेमध्ये चिकित्साव्यवहारांमध्ये देण्यात येतात असे आढळते. वासावलेहादि व्याधिनाशक अर्दलेहकल्प १ कर्ष मात्रेमध्ये प्रयुक्त करण्यात येतात. रणजल, औषधजल व व्याधिबलाचा विचार करून त्या ला अवलेहाची सुयोय मात्रेमध्ये योजना करणे अधिक फलदायी ठरते.

अवलेह अनुपान -

- दुग्धमिश्रणसो यूः पञ्चमूलकषायजम् ।
- वासाक्वाथो यथा योग्यं अनुपानं प्रशस्यते ॥

शा.सं.म.ख. ८-४

अवलेह कल्पांसह दुग्ध, इक्षुरस, यूष, पंचमूलकषाय, वासाक्वाथ किंवा व्याधीनुसार यथायोग्य अनुपानाची योजना करावी.

अवलेहसवीर्यतावधि -

हीनत्वं गुटिकांलौ लभते वत्सरात्पम् ।

शा.सं.पू.ख. १-५२

अवलेह कल्पांचा सवीर्यतावधि निर्माणपासून एकवर्षपर्यंत असतो.

अवलेहांचे उषयोग व फायदे -

- त्रिविध व्याधित्रिकरसमध्ये स्वतंत्र कल्प म्हणून उपयुक्त
- बलवर्धन, रसायन, वाजीकरणार्थ सुयोग्य कल्प प्रकार आहे.
- अवलेह ही मधुरसयुक्त आजन्मसात्व्यस्वरूपाची कल्पना आहे.
- अवलेहकल्प अल्पमात्रे मध्ये वा मोठ्या मात्रेमध्ये योजना येतो.
- सुरत्या व चाटण्यायोग्य लेहनायोग्य कल्पप्रकार आहे.
- बालक, वृद्धांना सेवन योग्य कल्पप्रकार आहे.
- संग्रहार्थ व प्रयोगार्थ सुलभ, सुविधा जनक असणारे कल्प आहेत.
- कंठास स्नेहनार्थ, कास, श्वास नाशनाथ उपयुक्त
- काही अवलेह अनुपान म्हणून योजना जातात.
- मनः प्रसादनार्थ उपयुक्त कल्पना आहे.

अवलेह निषेध -

मधुमेह, बहुमूत्रता, अतिदुर्बल, तीव्र अग्निमांडा असणारे रणांना अवलेह कल्प देऊ नयेत.

वासावलेह

ग्रंथाधार - वासकस्य रसप्रस्थ मानिका सितशर्करा ।
पिप्पल्या द्विपलं तावत्सपिषरच शनैः पचेत् ॥
तस्मिंल्लेहल्मयायाते शीते क्षौद्रं पलायकम् ॥
हन्त्येव राजयक्ष्माणं कासं श्वासं च दारुणम् ।
पार्श्वशूलं च हृत्शूलं स्वपिसंस्वरं तथा ।

भा.प्र.राजयक्ष्मा चि. ११-५५-५७

घटकद्रव्ये व प्रमाण -	वासास्वास	- १ प्रस्थ - ६४ तोळे	- ७६८ मिली
	शर्करा चूर्ण	- १ मानिका - ८ पल	- ३८४ ग्रॅम
	पिप्लीचूर्ण	- २ पल	- ९६ ग्रॅम
	गोधृत	- २ पल	- ९६ ग्रॅम
	मध	- ८ पल	- ३८४ ग्रॅम

निर्माणविधि - ऋतुअनुसार व पत्रांच्या उपलब्धेप्रमाणे वासापत्रांचा स्वरस हा सामान्य, बाष्पस्वेदन वा पुटपाकपद्धती यापैकी योग्य त्या पद्धतीद्वारे निर्माण करून घ्यावा. वासापत्रस्वरस १ प्रस्थ घेऊन तो एका स्वच्छ व जाड बुडाचे पात्रामध्ये ठेवावा. त्यामध्ये १ मानिका - ८ पल शर्कराचूर्ण मिसळवून या मिश्रणाचे मंदाग्नीवर पाचन करावे. या दरम्यान हे मिश्रण सतत ढवळत ठेवावे. तंतुपाकावस्था प्राप्त झाल्यानंतर अवलेह सिद्धीच्या परीक्षा करून उत्तम तंतुपाक तयार झाल्यानंतर अग्निस्कार थांबवावा. अवलेहपात्र अद्विबलून बाजूला काढून ठेवावे. या उष्ण अवलेहामध्ये २ पल गोधृत घालून मिश्रण एकजीव ढवळून एकत्रीत करावे. कोण झाल्यानंतर त्यामध्ये पिप्लीचूर्ण घालावे. हे संमिश्रण पूर्ण थंड झाले नंतरच त्यामध्ये मध मिसळावा. वासावलेह हा प्रवाही स्वरूपाचा अवलेह आहे. स्वच्छ व निर्जंतुक पात्रामध्ये वातशून्य अवस्थेत सुरक्षित ठेवावा.

ग्रंथोक्त मात्रा - ४८ ग्रॅम व्यवहारोक्त मात्रा - ५-१० ग्रॅम अनुपात - कोष्णजल
उपयोग - श्वास, कास, राजयक्ष्मा, पार्श्वशूल, हृत्शूल, रक्तपित्त, ज्वर नाशक म्हणून उपयुक्त आहे.

व्याग्नीहरीतकीअवलेह

ग्रंथाधार - समूलपुष्पच्छदकटकाकार्यास्तुलां जलद्रोणपरिप्लुताञ्च ।
हरीतकीनाञ्च शतं निदध्यात् विपच्य सम्यक् चरणावशेषम् ॥
गुडस्य दत्त्वा शतमेतदसौ विपक्वमुतार्य ततः सुराीते ।
कटुत्रिकञ्च द्विपलप्रमाणं पलानि षट्पुष्परस्य चात्र ।
क्षिपेच्चतुर्जातं पलं यथाग्निं प्रयुज्यमानो विधिनाऽवलेहः ।
वातात्मकं पित्तकफोद्भवञ्च द्विदोषकासानपि च त्रिदोषम् ॥
क्षयोद्धवञ्च क्षतजं च हन्यात् सपीनसश्वासस्वक्षयं च ।
यक्ष्माणपेकादशमुग्ररूपं भृगुणद्विष्टं हि रसायनं स्यात् ॥ भै.र. कास १५-१६९-१७२

घटकद्रव्ये व प्रमाण -	कंटकारीपंचांग चूर्ण	- १ तुला	- १०० पल - ४.८०० किलो
	जल	- १/४ प्रमाणात	= ३.७२ लिटर
	क्वाथशेष	- १ द्रोण	- १२.२८८ लिटर
	हरीतकी फल	- १०० नग	
	पुराणगुड (१ वर्ष जुना)	- १ तुला	- १०० पल - ४.८०० किलो
	शुठीचूर्ण	- २ पल	- ९६ ग्रॅम
	मरीचचूर्ण	- २ पल	- ९६ ग्रॅम
	पिप्लीचूर्ण	- १ पल	- ४८ ग्रॅम
	दालचिनीचूर्ण	- १ पल	- ४८ ग्रॅम
	वेलचीचूर्ण	- १ पल	- ४८ ग्रॅम
	तमालपत्रचूर्ण	- १ पल	- ४८ ग्रॅम
	नागकेशरचूर्ण	- १ पल	- ४८ ग्रॅम
	मध	- ६ पल	- २८८ ग्रॅम

व्याग्नी - कंटकारी आणि हरीतकी या दोन प्रमुख घटकद्रव्यांवर आधारित असे नाव या कल्पना देण्यात आले आहे. आचार्य भृगुमहर्षी यांनी सर्वप्रथम या कल्पनेचे वर्णन केले असून अवलेह निर्माणाने सामान्य विधीपेक्षा थोडा वेगळा विशिष्ट विधि या अवलेहाच्या निर्माणकारिता केला जातो.

निर्माणविधी - एका मोठ्या व जाड तळ असणाऱ्या स्वच्छ पात्रामध्ये कण्टकारी पंचांग चूर्ण १ तुला प्रमाणात घेऊन त्यामध्ये एक द्रोण जल घालावे. मंदाग्नीवर याचा विधिवत क्वाथ निर्माणार्थ ठेवावे. परिपुष्ट वीर्यवान हरीतकी १०० नग (सामान्यपणे वजन १.२०० किलो भारते) घेऊन ते एका स्वच्छ, सुती व दृढ कस्त्रामध्ये ठेवून त्यांची पोडली तयार करावी. कंटकारीपंचांग क्वाथ उकळण्यास सुरवात झाले नंतर त्या क्वाथामध्ये हरीतकीची पोडली हलकेच सोडावी. या क्वाथनिर्माणार्थ क्वाथपात्र पुसे मोठे घ्यावे. ज्याद्वारे क्वाथनप्रक्रियेमध्ये जल, क्वाथ ३. घटक पात्राबाहेर पडणार नाहीत याची दक्षता घ्यावी. हा क्वाथ १/४ प्रमाणांत शेष राहिल्यानंतर अग्निस्कार थांबवावा व हरीतकीची पोडली बाहेर काढून घ्यावी. या स्वेदीत हरीतकी मधील बीजभाग हाताने दूर करावा. सर्व हरीतकी फल बीज विरहित करून त्यांचा सूक्ष्म कल्क तयार करावा. कंटकारी क्वाथ गाळून घेऊन त्यामध्ये ४ किलो ८०० ग्रॅम पुराण गुड घालावा आणि हे मिश्रण मंदाग्नीवर पाचनार्थ ठेवावे. क्वाथामध्ये गुड पूर्णपणे विरले नंतर हे मिश्रण गाळून घ्यावे. पुनश्च गाळून घेण्यामुळे गुडामधील अशुद्धी दूर करता येतात. त्यानंतर मंदाग्नीवर ठेवून त्यामध्ये हरीतकी कल्क घालून या मिश्रणाचा दोन तारी तंतुपाक करावा. अवलेह सिद्धीच्या परीक्षा करून सुयोग्य पाक निर्माण झाले नंतर अग्निस्कार थांबवावा. हे अवलेह पात्र अग्नीवरून बाजूला काढून ठेवावे. कोण झाल्यानंतर त्यामध्ये त्रिकटू व चातुर्जात या द्रव्यांची सूक्ष्म वज्रगाळ चूर्ण उपोल्लेखित प्रमाणामध्ये मिश्र करून ती एकजीव ढवळून एकत्रित करावीत. अवलेह पूर्ण थंड झाल्यानंतर मध मिश्र करावा. हा व्याग्नीहरीतकी अवलेह स्वच्छ व निर्जंतुक पात्रामध्ये वातशून्य अवस्थेत सुरक्षित ठेवावा.

मात्रा - १ पल - ४८ ग्रॅम. अनुपात - शृतशीतजल, कोष्ण, दुग्ध
उपयोग - श्वास, पीनस, कास, स्वरभेद, प्रतिशयाय, राजयक्ष्मानाशक म्हणून उपयुक्त आहे.

च्यवनप्राश

ग्रंथाधर -

पाटलाऽरुणिकाशमयीबिल्वारलुक गोक्षुः ।
 पण्यौ बृहत्सौ पिप्लवः शृंगी द्राक्षामृताभयः ॥
 बला भूम्यामलकी वासा ऋद्धिजीवित्िका शठी ।
 जीवकऋषभकौ मुस्तं पौष्करं काकनासिका ॥
 मुद्गराण्यौ माषपर्णी विदारि च पुनर्नवा ।
 काकोल्यौ कमलं मेदे सूक्ष्मलाग्नं चन्दनम् ॥
 एकैकं पलममानं स्थूलचूर्णितमौषधम् ।
 एकीकृत्य महत्पात्रे पञ्चापलशतानिच ॥
 पचेद् द्रोणजले क्षिप्त्वा ग्राह्यमष्टवशेषितम् ।
 ततस्तु तान्यामलानि निष्कलीकृत्यावाससा ॥
 दृढहस्तेन संपीड्य क्षिप्त्वा तत्र ततो धृतम् ।
 पलसप्तमितं तानि किञ्चिद् भृष्ट्वाल्पवन्हिना ॥
 ततस्तत्र क्षिपेत्स्वाशं खण्डं चार्धतुल्यमितम् ।
 लेहवत्साधयित्वाच चूर्णनिमानि वापयेद् ॥
 पिप्लवी द्विपला देवा गुणक्षीरी चतुष्पला ।
 प्रत्येकं च त्रिशाणं स्थान्तागलापत्रकशरम् ॥
 ततस्त्वेकीकृतं सर्वं क्षिपेत्क्षीद्रं च षट्पलम् ।
 इत्येतच्छ्यवनमशोकं च्यवनप्राशसंज्ञितम् ॥
 लेहं वह्निबलं दृष्ट्वा खादेत्क्षीणोरासायनम् ।
 बालवृद्धक्षतक्षीणा नारीक्षीणाश्च शोषिणः ॥
 हृद्रोगिणः स्वरक्षीणा ये नारास्तेषुयुज्यते ।
 कासं श्वासं पिपासां वातास्त्रमुत्सो ग्रहम् ॥
 वातपित्तं शुक्रलोषं मूत्रदोषं च नाशयेद् ।
 मेधां स्मृतिं स्त्रीबृहर्षं कान्तिवर्णं प्रसन्नताम् ॥
 अस्य प्रयोगादान्ति नरो जीर्णविवर्जितः ॥

शा. स. म. ख. ८-१०-२१

च्यवनऋषीनी सर्वप्रथम या कल्पयाचे सेवन केले. आह्रसेवनकर्त्या आधारे या कल्पाला च्यवनप्राश हे नाव देण्यात आले आहे. अवलेहेपेक्षा किञ्चित् पन स्वरूपाचा हा प्राश स्वरूपातील कल्प चषळून खाण्यायोग्य असा असतो.

घटकद्रव्ये व प्रमाण -

पाटला - पाडळमूळ चूर्ण	- १ पल = ४८ ग्रॅम
अरुणी - अग्निप्रथमूळ चूर्ण	- १ पल = ४८ ग्रॅम
काशमर्या - गाम्भारीमूळ चूर्ण	- १ पल = ४८ ग्रॅम
बिल्वमूळ चूर्ण	- १ पल = ४८ ग्रॅम
अरलूक - श्यानकामूळचूर्ण	- १ पल = ४८ ग्रॅम
गोक्षरमूळचूर्ण	- १ पल = ४८ ग्रॅम
शालिपर्णी - सालवणमूळचूर्ण	- १ पल = ४८ ग्रॅम
पृष्णीपर्णी - पिठवणमूळ चूर्ण	- १ पल = ४८ ग्रॅम
बृहती - मोठी कण्टकारीपंचाग चूर्ण	- १ पल = ४८ ग्रॅम
लघुबृहती - छोटी कण्टकारीपंचाग चूर्ण	- १ पल = ४८ ग्रॅम
पिप्लवी चूर्ण	- १ पल = ४८ ग्रॅम
शृंगी - काकडशृंगी चूर्ण	- १ पल = ४८ ग्रॅम
द्राक्षा - ममुकाकल्क	- १ पल = ४८ ग्रॅम
अमृता - गुडचीकांड चूर्ण	- १ पल = ४८ ग्रॅम
अभया - हरीतकीफल मज्जा चूर्ण	- १ पल = ४८ ग्रॅम
बला - पंचांग चूर्ण	- १ पल = ४८ ग्रॅम
वासामूल चूर्ण	- १ पल = ४८ ग्रॅम
ऋद्धि चूर्ण	- १ पल = ४८ ग्रॅम
जीवन्ती - शाक विशेष चूर्ण	- १ पल = ४८ ग्रॅम
शठी - कर्पूकाचली चूर्ण	- १ पल = ४८ ग्रॅम
जीवक कंदचूर्ण	- १ पल = ४८ ग्रॅम
ऋषभक - कंद - चूर्ण	- १ पल = ४८ ग्रॅम
मुस्ता - नागरमोशा चूर्ण	- १ पल = ४८ ग्रॅम
पुष्कर - पोहकरमूळ चूर्ण	- १ पल = ४८ ग्रॅम
काकनासिका चूर्ण	- १ पल = ४८ ग्रॅम
मुद्गरपर्णी चूर्ण	- १ पल = ४८ ग्रॅम
माषपर्णी चूर्ण	- १ पल = ४८ ग्रॅम
विदारिकंद चूर्ण	- १ पल = ४८ ग्रॅम
पुनर्नवामूळ चूर्ण	- १ पल = ४८ ग्रॅम
काकोली कंद चूर्ण	- १ पल = ४८ ग्रॅम
क्षीकाकोली कंद चूर्ण	- १ पल = ४८ ग्रॅम
कमलकंद चूर्ण	- १ पल = ४८ ग्रॅम

मेदा कंद चूर्ण	- १ पल = ४८ ग्रॅम
एला - बृहत एला चूर्ण	- १ पल = ४८ ग्रॅम
महामेदा कंद चूर्ण	- १ पल = ४८ ग्रॅम
अगरू - कृष्णागरू चूर्ण	- १ पल = ४८ ग्रॅम
रक्तचंदन चूर्ण	- १ पल = ४८ ग्रॅम
भूय्यामलकी चूर्ण	- १ पल = ४८ ग्रॅम
वरील ३८ द्रव्यांचे प्रत्येकी १ पल स्थूलचूर्ण = १.८२४ किलो	
	= ५०० ग्रा

परिपुष्ट आमलकी फल	= १२.२८८ लिटर
जल	= १.५३६ लिटर
शेषक्वाथ	= २.४०० किलो
शर्करा	= ३१६ ग्रॅम
गोधृत	= १६ ग्रॅम
पिंपळीचूर्ण	= १ ग्रॅम
दालचिनीचूर्ण	= १ ग्रॅम
सूक्ष्मएलाचूर्ण	= १ ग्रॅम
तमालपत्रचूर्ण	= १ ग्रॅम
नागकेशरचूर्ण	= १ ग्रॅम
तुगाक्षिरी - वंशलोचनचूर्ण	= ४ पल = १६ तोळे
मध	= ६ पल = २४ तोळे

निर्माणविधि -

वीर्यवान व परिपुष्ट ५०० आमलकी फल घेऊन एका स्वच्छ, सुती व दृढ कप्यामध्ये ठेवून त्यांची पोडूली तयार करावी. एक स्वच्छ व जाड तळभाग असणारे मोठे पात्र घेऊन त्यामध्ये ३८ क्वाथ्यद्रव्यांचे स्थूल चूर्ण घालावे. त्यामध्ये १ द्रोण जल घालून या मिश्रणाचा मंदाग्नीव क्वाथ करावा. हे मिश्रण उकळण्यास क्वाथन प्रक्रियेला सुरवात झाले नंतर त्यामध्ये आमलकी फलांची पोडूली हळुवार सोडावी. क्वाथन - पाचनोत्तर १/८ प्रमाणांत क्वाथ शेष राहिल्यानंतर अग्निसंस्कार थांबवावा. स्वेदीत आमलकीफलांची पोडूली बाहेर काढून घेऊन क्वाथ गाळून घ्यावा. पोडूली मधील स्वेदीत आमलकीफल काढून घेऊन या सर्व आमलकीफलांमधील बीज काढावीत. आमलकी फलांमधील बीजाला कुल मटले जाते आणि हे बीज काढून टाकण्याच्या प्रक्रियेला निष्कृलीकरण असे म्हणतात. स्वेदीत व बीजविरहीत आमलकी फलांमधील तंतुभाग व फलत्वक् हे भाग अवलेहाचे मार्दत्व बिघडवतात. हे घटक काढून टाकण्याकरिता स्टेरलेसस्टील वा प्लास्टिक चाळणीवर, जाळीवर स्वेदीत आमलकी फलांचे दृढ हस्ते प्रपीडन करावे, त्याद्वारे मृदू व रलक्षण आमलकी कल्क प्राप्त होतो. उपरोल्लेखित ३८ द्रव्यांचा क्वाथ एका पात्रामध्ये ठेवून त्यामध्ये अर्धा तुला शर्करा घालावी व या मिश्रणाचा मंदाग्नीव बिंदुपाक तयार करावा. दुसरे एक स्वच्छ पात्र घेऊन त्यामध्ये सात पल गोधृत घालावे. उष्ण झाल्यानंतर त्यामध्ये आमलकी

अवलेह कल्पना

फलमज्जा कल्क जो प्रपिडनाद्वारे तयार करण्यात आला आहे तो घालून मंदाग्नीव त्याचे भर्जन करावे. आमलकी फलांमध्ये स्वेदन प्रक्रियेत संशोषित झालेला अधिक प्रमाणातील जलांश भर्जन प्रक्रियेद्वारा नियंत्रित होतो. शिवाय मावा घन स्वरूपाचा परिपक्व होऊन प्राशाला उत्तम चव रची प्राप्त होते. आमलकी कल्काला तांबूस वर्ण प्राप्त होईतोपर्यंत हा भर्जन संस्कार करावा. त्यानंतर त्यामध्ये क्वाथ व शर्करा यांच्या पाचनोत्तर तयार करण्यात आलेला बिंदुपाक घालून या मिश्रणाचे किंचित कालावधीपर्यंत पुनः मंदाग्नीव पाचन करावे. दोन्ही पदार्थ चांगले एकजीव झालेनंतर माव्यामधील अत्यल्प जलांशामध्ये शर्करा मिश्र होऊन मिश्रण किंचित पातळ होते. त्यांना पुन्हा बिंदुपाक स्वरूप प्राप्त होण्याकरिता अशा पुन्हा अल्पकाल मंदाग्नीव पाचनाची आवश्यकता भासते. हा पाक पंक्वत झाले नंतर त्यामधील घृतांश वेगळा जाणवू लागतो. तो दवी व पात्राला विकटट नाही. त्याचा विशिष्ट सुगंध जाणवतो. अशा वेळी अवलेह सिद्धी परीक्षा करून सुयोग्य कल्प निर्माणानंतर हे पात्र अग्नीवरून बाजुला काढून ठेवावे. कोणत्यानंतर त्यामध्ये पिंपळीचूर्ण, वंशलोचनचूर्ण, चातुर्जितचूर्ण घालून मिश्रण एकजीव एकत्रित करून घ्यावे. पूर्ण शंड झाल्यानंतर त्यामध्ये मध मिश्र करावा. हा च्यवनप्राश स्वच्छ व निर्जंतुक पात्रामध्ये वातशून्य अवस्थेमध्ये सुरक्षित ठेवावा.

मात्रा -

लेहं वान्हिबलं दृष्ट्वा खादेत्क्षीणो रसायनम्।

क्षीण दुर्बलांकारिता रसायनार्थं हा कल्प योजत असतांना अग्निबलाचा विचार करून सुयोग्य प्रमाणांत प्रयुक्त करावा. अस्य मात्रा प्रयुज्यीत योऽपरूढ्यान्न भोजनम्।

च.चि. १-१-७२

च्यवनप्राशाच्या ज्या मात्रेद्वारे भोजनमात्रेवर परिणाम (अवरोध) होत नाही अर्थात क्षुधानाश होत नाही तेवढीच च्यवनप्राशाची सेवनार्थ मात्रा योजावी, असे चरकाचार्यांनी वरीलप्रमाणे स्पष्टपणे निर्देशीत केले आहे. चरकाचार्यांनी भोजनावरोध होणार नाही एवढी मात्रा म्हटले असून त्याचा अर्थ प्रातःकाली भोजनापूर्वी अन्ननकाली तो सेवन करावा. यासोबत इतर कोणतेही आहार पदार्थ घेऊ नये. प्रतिदिन प्रातनिरत्र-अभक्त औषधसेवन कालामध्ये १ तोळा ते १ पल या मात्रेमधील सुयोग्य प्रमाणांत च्यवनप्राशाचे सेवन करावे. त्यानंतर क्षुधा उत्पत्तीनंतरच भोजन घ्यावे. या प्राशाचे सेवन करताना अजीर्ण होणार नाही याची दक्षता घ्यावी. च्यवनप्राशाची ही रसायन अध्यायामधील मात्रावर्णन आहे.

- च्यवनप्राशानोपेतं विष क्षपयति क्षयम्।

र.र.स. २९-५५

रसातलसमुच्चयकारांनी विषकल्प अध्यायामध्ये च्यवनप्राश हा राजयक्ष्मा नष्ट करणारा आहे असे स्पष्ट केले आहे. शार्ंगधरोक्त मात्रा - १ पल = ४८ ग्रॅम अनुपान - जल उपयोग - श्वसनोद्ग्रीय, पाचन संस्थान, उत्सर्जक इंद्रिय, वातवह संस्थानावर शोधन व बल्य स्वरूपाचे कार्य घडताना दिसून येते. हा प्राश शरीरव्यापार सुलभतेने घडवितो त्यामुळे प्रसन्नत्व जाणवते. बल्य, शक्तिवर्धक, धातुक्षयनाशक, कार्ताप्रद, मेध्य, रसायन गुणाचा कल्प असून मंदस्व, धातुगतज्वर, दौर्बल्य, पाण्डु काष्ठ, रसाय, क्षय, उःक्षत, स्वरभेद व्याधींचा नाशक आहे. बालक, वृद्ध, क्षतक्षीण, नारीक्षीण, शोष, हृद्रोगी, स्वरक्षीण,

याना उपयुक्त असून वातरक्त, उग्रप्राह, वातरपित्तविकार शुक्रदोष, मूत्रदोष यांचा नाश करतो. स्मृती, मेधा, स्वीहर्ष, वर्णप्रसन्नत्व या कल्पाचे सेवनाने प्राप्त होते. इन्द्रियशक्ति, अग्नि व आयुवृद्धि च्यवनप्राशा सेवनाने घडते. तसेच पुनः युवावस्था प्राप्त होते. प्राचीन काली पंचकर्माद्वारे देह शुद्ध करून हा प्राश मोठ्या मात्रेमध्ये (पाट भक्त) अत्राप्राप्तो सेवन केला जात असे. एका कालामधील छाह सहकाली औषध, म्हणून प्रायः सेवन करण्यात येते. हा कल्प कुटीप्रावेशिक विधीद्वारे सेवन केला तर जग, व्याधिनाश करून उत्तम, रसायन कार्य घडवतो. अकाली वृद्धत्व, मनोशक्ति-वत्स, नपुंसकत्व, अल्प शुक्रता आदि विकारांमध्ये च्यवनप्राशाचे सेवन करण्यात येते.

च्यवनप्राशापाठवैशिष्ट्ये -

च्यवनप्राशाचे वेगवेगळे तीन पाठ विविध ग्रंथांमधून आढळतात. च्यवनप्राशाचा सर्वांत जुना पाठ चरकसंहितेमध्ये असून हाच पाठ वाग्भटाचार्य व भैषज्यरत्नावलीमध्ये दिला आहे. च्यवनप्राशाचा दुसरा पाठ योगरत्नाकर, चिकित्साकलिका व बृहद्योगोत्तरीणिमध्ये आढळतो तर तिसरा पाठ शारांधर संहितेमध्ये वर्णन करण्यात आला आहे. चरकसंहितेकत च्यवनप्राशाचे पाठामध्ये ३६ क्वाथ्यद्रव्यांचे वर्णन असून योगरत्नाकरादि ग्रंथांमधील च्यवनप्राशा पाठाने ३५ क्वाथ्यद्रव्यांचा उल्लेख क्वाथ्य निर्माणार्थ करण्यात आला आहे. चरकसंहितेमध्ये आमलकी कल्क भर्जनार्थ घृत व तैल ही दोन स्नेहद्रव्ये एकत्रित समभाग ४८ तोळे व्यावयाची असून योगरत्नाकराक पाठामध्ये त्यांचे प्रमाण २४ तोळे प्रमाणात दिले आहे. या दोनही पाठामध्ये च्यवनप्राशा निर्माणार्थ यमक स्नेहाचा उपयोग करण्यात आला आहे. असा यमक स्नेहाचा च्यवनप्राशा उत्तम तयार होतो. तो चिकित्सेमध्ये उत्तम कार्यकर ठरतो. मात्र तीळतेल हे धिजत नसल्याकारणाने प्राशामध्ये पूर्णपणे मिश्र होत नाही, ते प्राशावर तरांतराना दिसून येते. असा तैलाचा हरिताभ तरंग मनोत्र ठरत नाही. उष्णक्रतु व उष्णप्रदेशांमध्ये काही वेळा हे तैल पात्राच्या झाकणामधून बाहेर येण्याची शक्यता असते. या दृष्टिकोनातून तैलाचा उपयोग प्राश निर्माणार्थ किंचित कष्टदायक ठरतो. या दोनही पाठामधील क्वाथ्यद्रव्य संख्या व तैलाचा उपयोग या घटकांबाबत सुयोग्य बदल शारांधर संहितेकत पाठामध्ये करण्यात आला आहे. तेराव्या शतकामधील शारांधराचार्यांनी वर्णन केलेला च्यवनप्राशाचा पाठ हा संस्करण, सशोधन-अन्वेषणयुक्त असा आहे. शारांधराकत पाठामध्ये आमलकी मात्रा भर्जनार्थ तैल वाळून केवळ घृत २८ तोळे प्रमाणात योजले आहे. त्यामुळे हा स्नेह प्राशामध्ये उत्तम धिजतो पात्रामधून बाहेर येत नाही. क्वाथ्यद्रव्यांमध्ये दोन द्रव्यांचे अधिक वर्णन करून एकूण ३८ क्वाथ्यद्रव्ये शारांधराचार्यांनी निर्देशित केली आहेत. चरकोक्त च्यवनप्राशाचे पाठामध्ये अष्टगतील पाच द्रव्यांचा उपयोग केला असून त्यामधील अधिक दोन द्रव्ये अशी एकूण सात अष्टगतांमधील द्रव्ये क्वाथ्य शारांधराकत पाठामध्ये दिली आहेत. सद्यःकाली या अष्ट गतील काही द्रव्यांचे प्रतिनिधी द्रव्य प्रयुक्त करावी लागतात ही वस्तुस्थिती आहे. याशिवाय चातुर्जात्या प्रमाणाबाबतची सदिग्धता काढून त्याचे निश्चित प्रमाण शारांधराचार्यांनी दिले आहे.

याप्रमाणे ग्रंथोक्त पद्धतीनुसार निर्माण करण्यात येणारा च्यवनप्राशा अत्यल्पप्रमाणात अम्लकषायरसात्मक असतो. मात्र व्यवहारामध्ये रसशाळाद्वारे उपलब्ध च्यवनप्राशा हा अधिक मधुररसात्मक जाणवतो व्यापारिक हेतूंनी अशा च्यवनप्राशामध्ये दुग्ध, तीमपट, चारपाटही शक्तीचा उपयोग केला जातो. रसायनादि कर्मांश ग्रंथोक्त प्रमाणातील च्यवनप्राशा अधिक श्रेष्ठ ठरतो असे आढळते. ५०० आमलकी फलांचे वजन प्रायः ५ ते ६ किलो दरम्यान होते. अश्विनमासा पासून आमलकी फल उपलब्ध होतात परंतु या महिन्यांमधील ही फळे कषयाप्रधान

अशी जाणवतात. मात्र-फाल्गुन महिन्यांमध्ये उपलब्ध आमलकी फल अधिक परिपुष्ट, कषयात्त्व अल्प प्रमाणात असणारी असतात व त्यांच्या द्वारे निर्मित च्यवनप्राशा रसायनादि कर्मांश श्रेष्ठ ठरतो. सहकाली च्यवनप्राशा निर्माणान्या शास्त्रीय विधींमध्ये अनेक बदल व्यवहारामध्ये केले जातात असे आढळते. परंतु याचा परिणाम च्यवनप्राशाचे परिणामकारकत्वावर न होणे अधिक श्रेयस्कर ठरते. सिद्ध च्यवनप्राशा नेहमी काच वा प्लास्टिक वा सुयोग्य पात्रामध्येच सुरक्षित ठेवावा. धातुपात्रामध्ये आमलकी कल्काचा वर्ण अधिक कृष्ण होतो, रसायने बदल होतो. हा लेह सेवन करत असताना अजीर्ण टाळणे महत्त्वपूर्ण आहे.

गुडगुड - पाक कल्पना

अवलोक कल्पनेशी साधर्म्य असणारी पाक कल्पनां अवलोक कल्पने अंतर्गत समाविष्ट करण्यात येते. अवलोक कल्पनेमध्ये मधुर द्रव्यांचा पाक लेहवत चाटून खाण्यायोग्य स्वरूपाचा तयार केला जातो. पाकाची ही एक अवस्था असून अवलोक किंचित अधिक काळ मदाधीवर ठेवला तर तो प्राश अर्थात चघळून खाण्यायोग्य बनतो. पाककल्प प्रकार मनोत्र, चवदार व खंड (वड्या) स्वरूपातील असून चावून खाण्यायोग्य असे असतात. मधुर द्रव्ययुक्त औषधी द्रव्यांच्या पाकाची ही एक अवस्था असून टिकाक स्वरूपाचे कल्प पाककल्पनेद्वारे निर्माण केले जातात. औषधी द्रव्यांचे स्वरूप आणि पाकावस्था व रूपे या आधारे अनेक कल्पप्रकारांचे निर्माण करण्यात येते. यामध्ये पाक, खंडपाक, गुड, मधु, शर्करा, कल्प, मोरावळा, गुलकंद आदींचा समावेश होतो.

पाककल्प निर्माणार्थ एक वा अनेक औषधीद्रव्यांचे एकत्रीकरण करून शक्तीच्या वा गुडान्या पाकामध्ये मिसळवून त्यापासून खंडनिर्माण करण्यात येतात. याकरिता औषधी द्रव्यांचे सूक्ष्म वस्त्रगाळ चूर्ण वा कल्क स्वरूप घेण्यात येते. आर्द्र औषधीद्रव्यांचा कल्क घृतामध्ये भर्जित करून पाककल्प प्रक्रिया करण्यात येते. शुष्क औषधीद्रव्यांच्या चूर्णामध्ये दुग्ध मिसळवून मदाधीवर पाचन करून प्रथम त्यांचा मात्रा तयार केला जातो व नंतर घृत भर्जित करून पाककल्पप्रकार निर्माणार्थ योजला जातो. जलांश नियंत्रित करण्याकरिता आणि पाककल्पाला उत्तम रूची घेण्याकरिता हा भर्जन संस्कार उपयुक्त ठरतो. शर्करा, गुडपाकामध्ये भर्जित मात्रा व कल्क मिश्र करून त्यामध्ये प्रक्षेप चूर्णादी घालून गोळा स्वरूप प्राप्त करून देण्यात येते. हा गोळा घृताकत पसट पात्रामध्ये व्यवस्थित सपाट पृष्ठभागाचा पसरवून त्याचे खंड गरम असतानाच सुपीचे साहाय्याने केले जातात. कल्पाच्या मात्रेला अनुसरून योग्य आकाराचे व वजनाचे खंड केले जातात. ज्या पाक कल्पांमध्ये घृत-दुग्धाचा समावेश असतो ते थोड्या प्रमाणात व आवश्यकतेनुसार तयार करावीत. फार अधिक प्रमाणात एकाच वेळी निर्माण करून ठेवली तर दुग्ध होण्याची दाट शक्यता असते. उदा - नारीकेलखंडपाक, मुशलीपाक, सौभाग्यशुण्ठीपाक, हरिद्राखण्डयोग इ.

गुडपाक

प्रासुख्यान भगवत् व अर्श या व्याधींच्या चिकित्सेकरिता गुड या कल्पप्रकाराचा उपयोग करण्यात येतो. याशिवाय काही अन्य व्याधींच्या चिकित्सेार्थी गुड कल्पांची योजना आढळते. मोठ्या मात्रेमध्ये औषध सेवन करण्याकरिता गुड कल्पप्रकार उपयुक्त ठरतात. औषधीद्रव्यांचे सूक्ष्म वस्त्रगाळ चूर्ण वा फाणिताकृती रसक्रियेमध्ये

तीनचार पट वा यथा योय प्रमाणात गुड मिसळवून मंदाग्रीवर पाचन करून गुडपाक कल्पांचे निर्माण केले जाते.

गुडपाक सिद्धी लक्षणे पुढीलप्रमाणे आढळतात -

गुडपाक सिद्धी लक्षणं - यदा दर्वीप्रलेपः स्यात् यदा वा तन्तुली भवेत् ।

तोयपूर्णं च पात्रे तु क्षिप्तो न प्लवते गुडः ॥

क्षिप्तस्तु निश्चलस्तिष्ठेत पतितस्तु न शयीते ।

एष पाको गुडादीनां सर्वेषां परीकृतितः ॥

सुखमर्दः सुखस्पर्शी गन्धवर्णरसाञ्चितः ।

पीडितो भजते मुद्रां गुडपाकमुपागतः ॥

वै. प. प्र. २-५५

दर्वीला गुडपाकाचा प्रलेप-आवरण होते.

गुडपाकाला तन्तुमत्व स्वरूप येते.

जलयूर्ण पात्रामध्ये गुडपाकाचा थेंब सोडला तर तो त्वरेने पात्राच्या तळाशी जाऊन काही कालावधीपर्यंत निश्चल, स्थिर राहतो व नंतर विरते. जलयूर्ण पात्रामध्ये तो पसरत वा तगत नाही. कोण गुडपाक अगुलीमध्ये ठेवला तर तो अत्यंत मृदु-सुखस्पर्शी असतो. काठिण्य खरत्व आढळत नाही. अशा गुडपाकाचे अंगुली द्वारे पीडन केले तर त्यावर अंगुली मुद्रा उमटतात.

औषधी द्रव्यांचा उत्तम गन्ध-वर्ण-रस गुडपाकाला प्राप्त होतो.

मात्रा - १ कर्ष - १२ ग्रॅम ते १ पल - ४८ ग्रॅम अनुपात - जल, दुग्ध

उपयोग - सेवनार्थ सुलभ कल्पप्रकार, कण्ठाला स्नेहन करणारे, स्वर उत्तम करणारा आहे.

उदा - बाहुशालगुड (शै. र.), दशमूलगुड (शै. र.)

सौभाग्यशुण्ठीपाक

ग्रंथधार - त्रिकटुत्रिफलाजाजीचातुर्जातिकमुस्तकम् ।

जातीकोषफलं धान्यं लवंगं शलगुण्डिका ॥

नलिकामदनफलं यमानीद्वयघातकी ।

शतावरी तालमूली लोध्रं वारणपिप्पली ।

प्रियालबीजममृता कर्पूरं चंदनद्वयम् ।

कर्षप्रमाणान्येतेषां श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत् ॥

नागरस्य च चूर्णस्य प्रस्थद्वयमितं क्षिपेत् ।

दुढे च मृण्मयेपात्रे पाचयेन्मृदुनाग्निना ॥

यत्नतः पाकविद्बद्धो गुटिकां कारयेत् ततः ।

धृतमण्डपलं दद्यात् क्षीरप्रस्थद्वयं तथा ॥

सार्धप्रस्थद्वयं चात्र शर्करायास्ततः क्षिपेत् ।

भक्षयेत्प्रातरुत्थाय अजाक्षीरं पिबेदनु ॥

आमवातं निहत्याशु कासं खासं स पीनसम् ।

ग्रहणीमल्लपितं च रक्तपितं क्षतक्षयम् ॥

स्त्रीरोगान् विंशतिं चैव तत्क्षणादेव नाशयेत् ।

अहन्यहनि च स्त्रीणां स्तनदाढ्यार्करं परम ॥

सौभाग्य जननं स्त्रीणां पुष्टिदं धातुवर्धनम् ॥ शै. र. ६९-२९-३६ (सूतिकारोगवि)

घटकद्रव्ये व प्रमाण -

शुण्ठीचूर्ण - १ कर्ष - १२ ग्रॅम

मरीचचूर्ण - १ कर्ष - १२ ग्रॅम

पिपळीचूर्ण - १ कर्ष - १२ ग्रॅम

हरीतकीचूर्ण - १ कर्ष - १२ ग्रॅम

आमलकीचूर्ण - १ कर्ष - १२ ग्रॅम

बिभीतकचूर्ण - १ कर्ष - १२ ग्रॅम

जीरकचूर्ण - १ कर्ष - १२ ग्रॅम

दालचिनीचूर्ण - १ कर्ष - १२ ग्रॅम

सूक्ष्मपलाचूर्ण - १ कर्ष - १२ ग्रॅम

तमालपत्रचूर्ण - १ कर्ष - १२ ग्रॅम

नागकेशरचूर्ण - १ कर्ष - १२ ग्रॅम

मुस्ता-नागमोथाचूर्ण - १ कर्ष - १२ ग्रॅम

जातीकोष-जातीपत्रीचूर्ण - १ कर्ष - १२ ग्रॅम

धान्यक-धनेचूर्ण - १ कर्ष - १२ ग्रॅम

लवंगचूर्ण - १ कर्ष - १२ ग्रॅम

शतपुष्पा - बडीशेपचूर्ण - १ कर्ष - १२ ग्रॅम

नलिकाचूर्ण - १ कर्ष - १२ ग्रॅम

मदनफलचूर्ण - १ कर्ष - १२ ग्रॅम

यवानी-ओवाचूर्ण - १ कर्ष - १२ ग्रॅम

अजमोदाचूर्ण - १ कर्ष - १२ ग्रॅम

घातकीचूर्ण - १ कर्ष - १२ ग्रॅम

शतावरीचूर्ण - १ कर्ष - १२ ग्रॅम

तालमुली-मुसलीचूर्ण - १ कर्ष - १२ ग्रॅम

लोध्रचूर्ण - १ कर्ष - १२ ग्रॅम

गर्जपिपळीचूर्ण - १ कर्ष - १२ ग्रॅम

प्रियालबीजचूर्ण - १ कर्ष - १२ ग्रॅम

गुडुचिचूर्ण	- १ कर्ष	- १२ ग्रॅम
कर्पूचूर्ण	- १ कर्ष	- १२ ग्रॅम
रक्तचंदनचूर्ण	- १ कर्ष	- १२ ग्रॅम
रत्नचंदनचूर्ण	- १ कर्ष	- १२ ग्रॅम
शुंठीचूर्ण	- २ प्रस्थ	- १२८ तोळे १, ५३६ कि.
शर्करा	- २ १/२ प्रस्थ	- १६० तोळे १, ९२० कि.
गोदुध	- २ प्रस्थ	- १२८ तोळे १, ५३६ लिटर
गोघृत	- ८ पल	- ३२ तोळे ३८४ ग्रॅम

निर्माणविधि - दोन प्रस्थ शुंठी चूर्ण घेऊन ते एका स्वच्छ व जाड तळभाग असणारे पात्रामध्ये ठेवावे. त्यामध्ये दोनप्रस्थ गोदुध घालून या मिश्रणाचे मंदाग्नीवर पाचन करावे. या पाचन प्रक्रियेदरम्यान मिश्रण ढवळत ठेवावे मिश्रणामधील द्रवांश पुरेशा प्रमाणात निचवित झाल्यानंतर, शुंठीचूर्ण व गोदुधाचा गोळा स्वरूपाचा मावा तयार झाल्यानंतर अग्निसंस्कार थांबवावा. एका स्वच्छ व जाड तळभाग असणारे पात्रामध्ये ८ पल गोघृत घेऊन त्यामध्ये शुंठी मावा घालून त्याचे भजन करावे. हा मावा पात्र व दर्वी यांना न चिकटता तांबूस वर्णाचा झाल्यानंतर व उत्तम गंध येऊ लागल्यानंतर भजन प्रक्रिया थांबवावी दुसरे एका पात्रामध्ये दोन प्रस्थ शर्करा घेऊन त्यामध्ये शर्करा ओलसर होईतोपर्यंत जल घालून पाक तयार करावा. उत्तम बिंदुपाक निर्माण झाल्यानंतर त्यामध्ये भजित शुंठी मावा घालून मिश्रण एकजीव एकशीत करून घ्यावे. त्यानंतर अग्निसंस्कार थांबवून हे पात्र अग्निवरून बाजूला काढून ठेवावे. त्यामध्ये त्रिकटू ते चंद्रद्वय या ३१ द्रव्यांचे सूक्ष्मवस्त्रगाळ चूर्ण घालून एकजीव ढवळून घ्यावे. शीत झाल्यानंतर या गोळ्यापासून ६ ग्रॅम वजनाच्या गुट्टिकांचे निर्माण करावे. दोन गुट्टिका प्रतिदिन प्रातःकाली सेवनार्थ प्रयुक्त करावेत. स्त्रियांच्या सर्व विकारांचा नाश करून तो सुभाय, सौभाग्य प्राप्त करून देतो म्हणून या कल्पनाला सौभाग्यशुण्ठीपाक हे नाव दिले आहे.

मात्रा - १२ ग्रॅम अनुपान - कोष्ण अजाक्षीर
उपयोग - आमवात, कास, अन्लपित, क्षत, पुष्टीकर, ग्रहणी, रवास,
 रक्तपित, क्षय, धातुवर्धन, पीनस, स्तनदाढ्यांक
विशतीरित्रीरोगनाशक - २० प्रकारचे योनिव्यापद नाशनार्थ उपयुक्त.

हरिद्राखण्ड

प्रंधाधार - हरिद्रायाः पलान्यष्टौ षट्पलं हविषस्तथा ।
 क्षीराढकेन संयुक्त खण्डस्यार्धशतं तथा ॥
 पचन्मृद्धाग्निना वैद्यो भावने मुम्यधे इहे ।
 कटुत्रिकं त्रिजातश्च कृमिघ्नं त्रिवृता तथा ॥
 त्रिफला केशरं मुस्तं लोहं प्रतिपलं पलम् ।
 सञ्चूर्ण्य प्राक्षिपेत्तत्र तोलकाध्वंस्तु भक्षयेत् ॥

कण्डुविरस्फोटदुग्णाम् नाशनं परमौषधम् ।
 प्रतलकाचनाभासो देहो भवति नान्यथा ॥
 शीतपित्तदर्दकोटान् सप्तहादयेव नाशयेत् ।
 हरिद्रा नामतः खण्डः कण्डूनां परमौषधम् ॥
 शै. र. ५५-१३-१७
 (शीतपित्त-उत्तर्द चि.)

घटकद्रव्ये व प्रमाणा -

हरिद्राचूर्ण	- ८ पल	- ३२ तोळे - ३८४ ग्रॅम
गोघृत	- ६ पल	- २४ तोळे - २८८ ग्रॅम
गोदुध	- १ आढक	- २५६ तोळे - ३, ७३ लिटर
शर्करा	- अर्ध शत	- ५० पल - २, ४०० किलो
शुंठीचूर्ण	- १ पल	- ४८ ग्रॅम
मरीचचूर्ण	- १ पल	- ४८ ग्रॅम
पिंपळीचूर्ण	- १ पल	- ४८ ग्रॅम
सूक्ष्मएलाचूर्ण	- १ पल	- ४८ ग्रॅम
दालचिनीचूर्ण	- १ पल	- ४८ ग्रॅम
तेजपत्रचूर्ण	- १ पल	- ४८ ग्रॅम
नागारमोथाचूर्ण	- १ पल	- ४८ ग्रॅम
विडंगचूर्ण	- १ पल	- ४८ ग्रॅम
त्रिवृतचूर्ण	- १ पल	- ४८ ग्रॅम
हरितीक्षीचूर्ण	- १ पल	- ४८ ग्रॅम
आमलकीचूर्ण	- १ पल	- ४८ ग्रॅम
बिभीतकचूर्ण	- १ पल	- ४८ ग्रॅम
नागकेशरचूर्ण	- १ पल	- ४८ ग्रॅम
लोहभस्म	- १ पल	- ४८ ग्रॅम

निर्माणविधि -

एका स्वच्छ व जाड तळभाग असणारे पात्रामध्ये हरिद्राचूर्ण ८ पल घेऊन त्यामध्ये १ आढक प्रमाणात गोदुध मिसळावे. या मिश्रणाचे मंदाग्नीवर पाचन करत असताना दर्वीच्या साहाय्याने ढवळत ठेवावे. त्यामधील द्रवांश मंदाग्निसंस्काराचे परीणामी पुरेशा प्रमाणात निचवित झाल्यानंतर मिश्रणाचा गोळा स्वरूपाचा मावा तयार होतो. अशावेळी अग्निसंस्कार थांबवावा व हे पात्र अग्निवरून बाजूला काढून ठेवावे. एक स्वच्छ व जाड तळाचे पात्रामध्ये गोघृत ६ पल प्रमाणात घेऊन त्यामध्ये उपरोक्त हरिद्रा मावा घालावा व त्याचे मंदाग्नीवर भजन करावे. पात्र व दर्वी यांना न चिकटणे, तांबूसवर्ण प्राप्त होणे व उत्तम सुगंध येणे ही लक्षणे आढळल्यानंतर भजन संस्कार थांबवावा. दुसरे एक पात्र घेऊन त्यामध्ये ५० पल शर्करा व शर्करा ओलसर होईतोपर्यंत जल घालावे. मंदाग्निवर

शैष्यकल्पना विज्ञान

त्यांचा चाचणी पाक तयार करावा. बिंदुपाक निर्माण झाल्यानंतर त्यामध्ये हरिद्रामावा घालून मंदाग्निवर पाचन करावे यामध्ये लोहभस्म व काष्ठौषधींची सूक्ष्मचूर्ण घालून मिश्रण एकजीव करून घ्यावे, गोळ्याप्रमाणे स्वरूप प्राप्त झालेनंतर अग्निस्कार थांबवावा व दवीच्या साहाय्याने हे मिश्रण भराभर सतत ढवळत ठेवावे. म्हणजे त्याचे स्थूलचूर्ण स्वरूपाचे रवाळकण ग्रंथ्युत्स तयार होतात. हरिद्राखण्ड हा शर्करापाक प्रकाराचा कल्प असून तो शुष्क स्वरूपाचा निर्माण करण्यात येतो. स्वच्छ व निर्जल पात्रामध्ये या कल्पाला संग्रहित करावे. काही वृद्ध वैद्य हा कल्प खण्ड वड्यांचे स्वरूपामध्ये निर्माण करतात असे आढळते.

मात्रा - ६ ग्रॅम

अनुपान - कोष्णजल

उपयोग - शीतपित्त, कण्डू, कृमिविकारनाशक, उदरद, विस्फोट, कोठ, ददु नाशनार्थ उपयुक्त एक सप्ताहापर्यंत या कल्पाचे सेवन केले तर शरीर प्रतप्त काचनाप्रमाणे वैदीयमान होते.

नारिकेलखण्डपाक

ग्रंथाधार - नारिकेलपलान्यष्टौ शर्करा प्रस्थसंमिता ।
तज्जलं पात्रमेकन्तु सर्पिः पञ्चपलानि च ॥
शुष्ठीचूर्णस्य कुडवं प्रस्थार्धं क्षीरमेव च ।
सर्वमीकिकृतं पात्रे शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ॥
तुगा त्रिकटुकं मुस्तं चातुर्जातं सधान्यकम् ।
द्विकणाजीकञ्जव कर्षयुगं पृथक् पृथक् ॥
श्लक्ष्णचूर्णं विनिश्चियं स्थापयेद्भाजने मृदः ।
खदेत्प्रतितिनं शाणं यथेष्टाहारवानपि ॥
सर्वदोषभवं शूलमेकजं द्वंद्वं तथा ।
परिणामभवं शूलमम्लपित्तश्च नाशयेद् ॥
बलपुष्टिकं हृद्यं वाजीकरणमुत्तमम् ।
रक्तपित्तहरं श्रेष्ठं छर्दीहृद्रोगनाशनम् ॥
धन्वन्तरीकृतं चैतन्नारिकेलरसायनम् ।

शै.र. ३०-२३५-२४१ शूल चि.

घटकद्रव्ये व प्रमाण -

नारिकेलकल्क - ८ पल - ३२ तोळे - ३८४ ग्रॅम
नारिकेलजल - नारिकेलाद्वारे प्राप्त
शर्करा - १ प्रस्थ - ६४ तोळे - ७६८ ग्रॅम
गोधृत - ५ पल - २० तोळे - २४० ग्रॅम
शुष्ठीचूर्ण - १ कुडव - १६ तोळे - १९२ ग्रॅम
गोधुघ - अर्धा प्रस्थ - ३२ तोळे - ३८४ मिली

वंशलोचनचूर्ण - २ कर्ष - २४ ग्रॅम
शुष्ठीचूर्ण - २ कर्ष - २४ ग्रॅम
मरीचचूर्ण - २ कर्ष - २४ ग्रॅम
पिपळीचूर्ण - २ कर्ष - २४ ग्रॅम
मुस्ताचूर्ण - २ कर्ष - २४ ग्रॅम
दालचिनीचूर्ण - २ कर्ष - २४ ग्रॅम
सूक्ष्मपलाचूर्ण - २ कर्ष - २४ ग्रॅम
तमालपत्रचूर्ण - २ कर्ष - २४ ग्रॅम
नागकेशरचूर्ण - २ कर्ष - २४ ग्रॅम
धान्यक-धनेचूर्ण - २ कर्ष - २४ ग्रॅम
पिपळीचूर्ण - २ कर्ष - २४ ग्रॅम
गजापिपळीचूर्ण - २ कर्ष - २४ ग्रॅम
जीरकचूर्ण - २ कर्ष - २४ ग्रॅम

निर्माणविधि - नारिकेलामधील जल बाजूला एका पात्रामध्ये काढून घ्यावे. नारिकेल गरभागाचा युक्तीपूर्वक सूक्ष्म कल्क निर्माण करावा आणि तो आठ पल प्रमाणात वजन काढ्याचे साहाय्याने मोजून घ्यावा. एका स्वच्छ व जाड तळभाग असणारे पात्रामध्ये पाच पल गोधृत घेऊन ते मंदाग्निवर ठेवावे. त्यामध्ये नारिकेल कल्क घालून त्याला तांबूस वर्ण प्राप्त होईतोपर्यंत भजन करावे. त्यानंतर अग्निस्कार थांबवावा. दुसरे एक पात्र घेऊन त्यामध्ये शुष्ठीचूर्ण व गोधुघ उपोक्त यात्रेमध्ये ठेवावे. या मिश्रणाचे मंदाग्निवर पाचन करून सुयोग्य मावा तयार करावा. हा गोळा स्वरूपाचा मावा भजित नारिकेलकल्कामध्ये घालून ते एकजीव एकत्रित करून घ्यावीत. अन्य एक पात्र घेऊन त्यामध्ये शर्करा एक प्रस्थ प्रमाणात ठेवावी. नारिकेलामधील प्राप्त झालेले जल शर्करेमध्ये घालून चाचणी पाक निर्माण करावा. दोन तारी तंतुपाक तयार झाल्यानंतर त्यामध्ये शुष्ठी मावायुक्त भजित नारिकेल कल्क घालावा. मंदाग्निवर या मिश्रणाचे एकत्रित पाचन करावे. त्याला गोळा स्वरूप प्राप्त झाले नंतर अग्निस्कार थांबवून पात्र अग्निवरून बाजूला काढून ठेवावे. त्यामध्ये सर्व प्रक्षेप द्रव्यांची सूक्ष्म वस्त्रगोळचूर्ण मिसळवून हे मिश्रण एकजीव करून घ्यावे. हा गोळा एका घृताक्त पसरट पात्रामध्ये एकसमान पसरवून ३ ग्रॅम सर्वसाधारणपणे वजन असणारे खंड (वड्या) तयार करावेत. पूर्ण थंड झाल्यानंतर हा नारिकेल खंडपाक स्वच्छ पात्रामध्ये सुरक्षित ठेवावा.

मात्रा - ३ ग्रॅम, अनुपान - जल दुग्ध

उपयोग - उदरशूल, परिणामशूल, अम्लपित्त, रक्तपित्त, छर्दी, हृदयविकारनाशक,

बलपुष्टीकर, हृद्य, वाजीकरणार्थ उपयुक्त

मणिभद्रमोदक

ग्रंथाधार - विडङ्गसारमलकाभयानां फलं पलात् त्रिवृतात्रयञ्च ।

गुडस्य षड् द्वादशभागयुक्ता विमर्द्य सस्य्या गुडिका विधेया ॥
निवारणे यक्षत्रेण सृष्टः स मणिभद्रः किल शाक्याभिक्षवे ।

अयं हि कासक्षयकुष्ठनाशने भगन्तस्कीहजलोदागर्भासाम् ।
यथेष्ट चेष्टान्निहारसेवी अनेन वृद्धस्तरुणो भवेच्च ॥

शै. र. ९-७८-७९

यटकद्रव्ये व प्रमाण - विडंगाचूर्ण - १ पल - ४८ ग्रॅम

आमलकीचूर्ण - १ पल - ४८ ग्रॅम

हरितकीचूर्ण - १ पल - ४८ ग्रॅम

त्रिवृत् (निशोतर) चूर्ण - ३ पल - १४४ ग्रॅम

गुड - ६ पल - २८८ ग्रॅम

निर्माणविधी - गुडामध्ये तो ओलसर होईतोपर्यंत जल मिसळवून या मिश्रणाचा मंदाग्नीवर गुडपाक तयार करावा. गुडपाकाचे परीक्षण करून उभम तत्सुमच प्राप्त झाले नंतर अग्निसंस्कार थांबवावा. हे पात्र अग्निवल्न बाजूला काढून ठेवावे. कोष्ण झाल्यानंतर या गुडपाकामध्ये उपरोक्त सर्वद्रव्यांचे सूक्ष्म वस्त्राळा चूर्ण मिसळवून मिश्रण एकत्रित करून घ्यावे. पूर्ण थंड झाल्यानंतर त्यापासून एक कर्ष वजनाचे मोदक गुडिका निर्माण करण्यात येतात. स्वच्छ व निर्जंतुक काचपात्रामध्ये वातशून्य अवस्थेमध्ये या मणिभद्र मोदकांचा सांठ करवा. मणिभद्र नामक यक्षाने शाक्य भिक्षु करिता अशौच्याधि नाशनाथं या कल्पाचे निर्माण केले म्हणून या कल्पाला मणिभद्रमोदक - अवलेह हे नाव देण्यात आले आहे. मात्रा - १ कर्ष = १२ ग्रॅम अनुपान - तक्र, जल उपयोग - अर्श, मन्दाग्नि, कास, प्लीहावृद्धी, भगन्त, कुष्ठ, क्षय, जलोदर. नाशानाथ उपयुक्त आहे.

शार्करकल्पना

परिचय - अवलेह कल्पनेशी साधर्म्यामुळे शार्कर कल्पनेचा अवलेह कल्पनेअंतर्गत समावेश करण्यात येतो. शर्करेचा उपयोग करून औषधी द्रव्यांच्या कार्यकारी वीर्यांशाचे संरक्षण करण्यात येते म्हणून शर्करा प्राधान्याधारित शार्कर असे नाव या कल्पनेला दिले आहे. जल मिसळवून सेवन केला जाणारा हा कल्प प्रकार व्यवहारामध्ये सरबत म्हणून संबोधला जातो. निर्माणानंतर या कल्पाचे स्वरूप मधुप्रमाणे सांद्र असल्याकारणामुळे या कल्प प्रकारांना मधु असेही म्हटले जाते.

परिभाषा - हिमे फाण्टे श्रुतेऽर्के शर्करां द्विगुणा क्षिपेत् ।

मन्देश्चो साधितं पुतं पटात् शार्करं स्पृतम् ॥

द्रव्यगुणविज्ञान परिभाषाखंड
यादवजी त्रिकमजी आचार्य

औषधीद्रव्यांचे हिम, फांट, क्वाथ, स्वरसादि द्रवस्वरूपी कल्प, सुगंधित द्रव्यांचे अर्क, पुष्प फलादींचे रस यामध्ये द्रुप्त प्रमाणात शर्करा मिसळवून मंदाग्नीवर पाचन करून वस्त्राद्वारे गाळून घेऊन ज्या कल्पाचे निर्माण करण्यात येते त्यांना शार्कर असे म्हणतात.

निर्माणविधी - आमस्यऽष्टगुणे निधाय च निशि द्रव्यं फलं कुडितम् ।

प्रातः मन्कुशानुमा परिपचेदशशोषं नयेत् ॥

तत् संगोत्पय पटेश्चतुः फलसितां निक्षिप्य भूयः ।

पचेद्यावतन्तु भवोऽवतार्यं तदिदं प्राहुः बुधा शार्करम् ॥

सिद्धभेषजमणिमाला ४-४५

औषधीद्रव्यांचे स्थूलचूर्ण - १ पल - ४८ ग्रॅम

क्वाथार्थ जल - ८ पल - ३८४ मिली

शेष क्वाथ - १/८ भाग - ४८ मिली

शर्करा - ४ पल - १९२ ग्रॅम

औषधीद्रव्यांच्या भद्रचूर्णामध्ये जल मिसळवून हे मिश्रण रात्री भिजवून आणि शाकण-आवरण करून ठेवावे. प्रातःकाली सकाळी या मिश्रणाचे मंदाग्नीवर पाचन करून हा क्वाथ १/८ प्रमाणात शिल्लक ठेवावा. त्यानंतर वस्त्राद्वारे गाळून घेऊन या क्वाथामध्ये चापरट शर्करा मिसळवून पुन्हा मंदाग्नीवर पाचनार्थ ठेवावा. २ तारी तंतुपाक निर्माण झाल्यानंतर पाक परीक्षा करावी. पाकाचा थंब-बिंदू पसरट पात्रामध्ये घालावा. तो न पसरता स्थिर राहिला तर पाक सुयोग्य झाला आहे हे जाणावे. अग्निसंस्कार थांबवून हा शार्कर कल्प गाळून घ्यावा. निर्जंतुक व स्वच्छ पात्रामध्ये सुरक्षित ठेवावा.

औषधीद्रव्यांच्या क्वाथाना सांद्र फणितानुकी स्वरूप न आणता क्वाथामध्ये चापरट शर्करा मिसळवून तंतुपाकी शार्कर कल्पाचे निर्माण करण्यात येते. शार्कर निर्माणार्थ योजलेले औषधीद्रव्य कट्ट अम्लतित्त रसात्मक असेल तर शर्करेचा अधिक प्रमाणात उपयोग करण्यात येतो. मधु, मधुराम्ल रस असणारे औषधीद्रव्ये फळांचे रस, पुष्प, अर्क यांच्यापासून शार्कर निर्माणार्थ दोनपट शर्करेचा उपयोग केला जातो. औषधीद्रव्यांच्या रसाधारित शर्करेचे प्रमाण शार्कर निर्माणार्थ प्रयुक्त केले जाते.

काही प्रचलित शार्कर -

उदा - पत्र स्वरस - वासा

फल रस - दाडिम, अननस, आम्र, फालसा, आमलकी, निंबूऽ.

सुगंधित द्रव्यांचे हिम फांट - चंदन, केवडा, वाळा इ.

पुष्प कल्प - गुलाब, वासा इ.

पुष्प क्वाथ - गुलबनच्या

अर्क - बडीशेप इ.

मध्याच्या स्वरूपामधील शार्करकल्पांमध्ये शीत जल मिसळवून त्यांचा पानार्थ, अनुपानार्थ वा आहे त्या स्वरूपामध्ये लेहनाथ उपयोग करण्यात येतो. रूचीकारक, सुस्वादु असे हे शार्करकल्प दीर्घकालापर्यंत सुरक्षित राहतात.

बनाशशार्कर

- ग्रंथाधार - बनस्पिकामष्टगुणे निशायां नीरे निधायथ विपाच्यचुल्हाम् ।
अष्टवशेषं श्रुतामकल्प्य संगालयेत् गाढ पटेन युक्त्या ॥
चतुर्गुणा तत्र पचेदसिताख्यां तन्तुर्गमो राजति यावदास्थाम् ।
बनस्पिका शार्करमेतदाहः पित्तज्वरे देयमतीव तीव्रम् ॥

घटकद्रव्ये - प्रमाण -	गुलबनयापुष्य	- १ पल	- ४८ ग्रॅम
	जल	- ८ पल	- ३८४ मिली
	शेष क्वाथ	- १/८ भाग	- ४८ मिली
	शर्करा	- ४ पल	- १९२ ग्रॅम

सिद्धभेषज मणिमाला ४-४३-४४

निर्माणविधि -

गुलबनयापुष्य एक पल घेऊन त्यामध्ये ८ पट जल मिसळवून हे मिश्रण रात्रभर पात्रावर झाकण लावून ठेवून द्यावे. सकाळी हे पात्र मंदाग्नीवर ठेवून त्याचा १/८ क्वाथ निर्माण करावा. तो क्वाथ गाळून घेऊन एका स्वच्छ पात्रामध्ये ठेवावा. त्यामध्ये ४ पट शर्करा मिसळवून या मिश्रणाचे मंदाग्नीवर पाचन करावे. मधा प्रमाणे सांद्र स्वरूप व तन्तुमत्व आल्यानंतर अग्निसंस्कार थांबवावा. हे बनयाशार्कर गाळून घेऊन स्वच्छ व निर्जंतुक काचपात्रामध्ये सुरक्षित ठेवावे. २४ मिली शर्करामध्ये ९६ मिली जल मिसळवून ते पानार्थ प्रयुक्त करावे. भारतामध्ये काश्मीर, पश्चिम हिमालय प्रांतामध्ये उत्तम होणारे हे वनस्पति द्रव्य असून त्याचे पुष्य हे प्रयोज्य अंग आहे. निळसर ते वागी रंगाची ही पुष्य गुच्छ स्वरूपात आढळून येतात. मधुरितक्त रसात्मक असून शीत वीर्यात्मक व मधुर विपाकी, लघु रक्ष गुणात्मक व वातपित्तशामक अशी बनया पुष्य असतात.

उपयोग - पित्तज्विकार, कास, ज्वर, अनिद्रा, मलमूत्रविरचनार्थ, दाहशामक, स्वास, शिरःशूल, तृष्णा, पित्तप्रकोपशमनार्थ उपयुक्त आहे.

निम्बुकशार्कर

- ग्रंथाधार - हिमे फाण्टे श्रुतेऽर्के शर्करां द्विगुणा क्षिपेत् ।
मन्देऽग्नौ साधितं पुतं पटात् शार्करं स्मृतम् ॥
- घटकद्रव्ये व प्रमाण - निम्बुस्वस - १ भाग
शर्करा - २ भाग
- यादवजी त्रिकमजी आचार्य

निर्माणविधि - निम्बुस्वस बीजविरहित व गालन प्रक्रिया केलेला एक भाग प्रमाणात घेऊन तो एका स्वच्छ आणि जाड तळभाग असणारे पात्रामध्ये ठेवावा. या निम्बुस्वसामध्ये दुग्धट प्रमाणात शर्करा मिसळवून या मिश्रणाचे मंदाग्नीवर पाचन करावे. मधाप्रमाणे सांद्र स्वरूप व तन्तुमत्व प्राप्त झाल्यानंतर अग्निसंस्कार थांबवावा.

हे निम्बुकशार्कर गालनोत्तर स्वच्छ व निर्जंतुक काचपात्रामध्ये सुरक्षित ठेवावे. आवश्यकतेनुसार यामध्ये जल मिसळवून पानार्थ उपयोग करावा.

उपयोग - रक्तपित्तघ्न, पित्तशामक, सारक, तृष्णानिग्रहण, अग्निमांड, ज्वरघ्न, दाहहर्, म्हणून उपयुक्त आहे.

गुलकंद/पुष्यखण्ड

सितयासह पुष्यकलिकादिप्रक्षणजातस्य
गुलकन्द नाम्ना यवनवैद्यैः प्रसिद्धीकृतस्य ॥

वृद्धवैद्याधार

फुलांच्या पाकळ्या - पुष्यदल आणि शर्करा यांचे एकत्रीकरण करून त्यापासून गुलकंद निर्माण केला जातो. गुल म्हणजे पुष्य आणि कंद म्हणजे शर्करा या दोन उर्दू शब्दांपासून गुलकंद शब्द तयार झाला आहे. पुष्यदल व शर्करेचे आतपाद्वारे पाचन करून या अवलेह प्रकाराचे निर्माण करण्यात येते. अनग्नि प्रकारचा हा प्राश चिकित्सार्थ मोठ्या प्रमाणात योजला जातो. व्यवहारातमध्ये गुलाब पुष्यदलापासून निर्मित गुलकंद अधिक प्रचलित असून इतरही अनेक द्रव्यांच्या पुष्यापासून गुलकंदाचे निर्माण करणे शक्य आहे.

सेवन्तीतरुणी सहस्त्रमिहिव्याघ्री बला घातकी

इषीकादाडसुवर्णशाल्मलिजपाफूकाप्रबुल्लजाः ।

स्वस्वप्रत्ययैः विशिष्य सुमनः कन्दा अमन्दागुणैः

कितूच्चैः रुचि सौमनस्समहिताः सौम्या सितसङ्गतः ॥

प्रसून कन्दविषये पुष्येभ्यास्त्रिगुणासिता

वर्षसूर्यापः सिद्धौ त्रुटीक्षेप इति स्थितिः ॥

सिद्धभेषजमणिमाला २-१४७-१४८

सेवन्ती, तरुणी (गुलाब), सहस्र (सूर्यफूल), मिहिर (अर्क), व्याघ्री (कटकरी), बला, घातकी, इषीका (काश पुष्य) वासा पुष्य, सुवर्ण (बाहवा), शाल्मली, जपा (जास्वंद), आफूकम (अफूपूष्य) आग्रमंजिरी, बबुलपुष्य, आदिंपासून तयार केलेला गुलकंद हा स्व स्व पुष्य गुणसमान गुणांचा असतो. पुष्यदलामध्ये तीनपट शर्करा मिश्र करून निर्माण केलेला गुलकंद हा सुगंधयुक्त, विशेष रुचीकर व गुणवान असतो एक वर्षापर्यंत सूर्य आतपामध्ये पाचन करून गुलकंदाचे निर्माण करण्यात येते.

निर्माणविधि -

गुलाबपुष्यदल (पाकळ्या) पुष्यापासून वेगळे करून त्यामधील पुंकेसर, पत्रादि घटक दूर करावेत. गुलाबपुष्यदल वजनकाट्याचे साहाय्याने मोजून घ्यावीत. त्यांच्या तीनपट शर्करा घेऊन ती गुलाबपुष्य दलामध्ये घालावी. हे मिश्रण हाताच्या साहाय्याने कुस्करून एकत्रित करून घ्यावे. स्वच्छ काचपात्रामध्ये भरून हे पात्र आतपामध्ये ठेवावे. संपूर्ण शर्करा पाक होऊन पुष्यदल पक्व व मृदू झाले, नंतर सुयोग्य पाक झाला हे जाणावे. यालाच गुलकंद म्हटले आहे. आवश्यकतेनुसार सेवनार्थ प्रयुक्त करावा.

मात्रा - १० ते २० ग्रॅम (व्यावहारिकमात्रा)

उपयोग -

तरुणी शिशिरा -हृद्या शुक्रला स्वसिन्धीनामक ।
त्रिदोषशामनी वर्ण्या दाहापितास्त्रनाशिनी ॥

सि.शे.म. २-१३९

गुलाबपुष्प हे शिशिर शीत, -हृद्य, शुक्रवर्धक, मलाचे स्वसन करणारे, त्रिदोषशामक, वर्ण्य, दाह, रक्त व पित्तप्रकोपजन्य विकारांचा नाश करणारे आहे. गुलाबपुष्प दलाद्वारे निर्मित गुलकदाचे गुण स्व पुष्पाणुवत आहेत.

आमलकीफलावलेह

शंथाथार -

चूर्णभुजिपूर्णपांशसि धानीफलसेवाजरांघ्राणि ।
बुडितानि द्वित्रिदिनं चतुरस्रं शंकुविद्धानि ॥
संस्वेद्य संपरीक्ष्य प्रक्षाल्यभूशं घटेन निषीड्य ।
अधिसान्द्रसितातन्तुली विरतोष्पाणि विनिमज्जयेन्मडक्षु ॥
गतवति सति सप्ताह पूर्वकृतां तन्तुलीं द्रवीभ्रातम् ।
नेष्यो विस्त्राव्य पृथक् तत्र सितां तक्षमां क्षित्त्वा ॥
संसाध्य दृढं परचान्निमज्जयेदिति फलावलेहः स्यात् ।
प्रतर्वा सायं वा तत् तत गुणलब्धये लिह्यात् ॥

सि.शे.म. २-२११-२१४

आमलकी फल चूर्णोटकामध्ये २-३ दिवस संपूर्णपणे बुडवून ठेवावीत. त्यानंतर जलामधून काढून घेऊन पितळेच्या कुंचल्याद्वारे सच्छिद्र करावीत. लोह, स्टील कुंचला (टीचा) द्वारे आमलकी फल सच्छिद्र केली तर ती कृष्ण वर्णात्मक होतात याकारिता पित्तल टोचाद्वारे सर्व बाजुंनी ती सच्छिद्र करून घ्यावीत. यालाच कूर्चन विधी म्हटले जाते. आमलकी फल दृढ व कठीण असतात. शर्करापाकामध्ये आहे त्या स्वरूपात, मुळरूपामध्ये घातली तर संपूर्णपणे व बीजभागापर्यंत पाकवली जात नाहीत, याकारिता कूर्चनची आवश्यकता भासते. अशी सच्छिद्र आमलकीफल त्यानंतर बाष्पस्वदीत करून घ्यावीत. पर्यात जलाद्वारे धावन करून वस्त्रामध्ये ठेवून निष्पीडित करून घेण्यामुळे त्यांच्यावरील अधिक जलांश निपून जातो. नंतर ही फळे किंचित सुकवून घ्यावीत. शर्करेचा दोन तारी चाचणी पाक तयार करून त्यामध्ये आमलकी फल ७-८ दिवस बुडवून ठेवावीत. एक सप्ताहानंतर चाचणी पाक किंचित द्रव झालेला आढळतो. गाळून घेऊन आमलकी फल व पाक वेगळा करावा. या पाकामध्ये आमलकी फल शर्करा मिश्र करून मंदग्रीवत पाचन करून दोन तारी चाचणी पाक तयार करावा. या पाकामध्ये आमलकी फल घालून स्वच्छ व निर्जंतुक काचपात्रामध्ये आमलकी फलावलेह सुरक्षित ठेवावा. प्रातःकाली व सायंकाळी २ वेळा १-१ आमलकी फलावलेह सेवनाथ प्रयुक्त करावा. आमलकी फलांच्या मधुरविपाकीत्वाद्वारे उत्तम पित्तशमनाचे कार्य घडते. श्रम, तमोदर्शन, हल्लास, च्छदी, दाहादी पित्तप्रकोपजन्य विकार नाशनाथ याचा उपयोग केला जातो.

अर्ककल्पना

परिभाषा - औषधीद्रव्यांचा किंवा पुष्प, फलादि घटकांचा जलविद्राव्य प्रभावी कार्यकारी वीर्यवान सार अंश पातन प्रक्रियेद्वारा निष्कासित केल्यानंतर मूळ औषधीद्रव्यांपेक्षा अधिक गुण असणारा व शीघ्र कार्यकारी स्वरूपाचा जो द्रवस्वरूपी सार अंश प्राप्त होतो त्याला अर्क असे म्हणतात. या अर्काचा विविध व्याधिनशानार्थ व स्वारव्यरक्षणार्थ उपयोग करण्यात येतो.

परिचय - औषधीद्रव्यांमधील वीर्यवान सार अंश विविध स्वरूपामध्ये साठवलेले असतात. स्वरस, क्षीर, क्वाथ, क्षार, सत्व, घनसार, सिद्धतैल आदि स्वरूपातील वीर्यवान सार भाग औषधीद्रव्यांपासून वेगळे करण्याकारिता विविध प्रक्रिया-विधींचे साहाय्य घेण्यात येते. औषधीद्रव्यांचा गुण सांगच, सुगंधी, गंधवान, शीघ्र कार्यकारी, मनोहर, उदरशील तैल युक्त असा जो द्रव स्वरूपाचा अंश प्राप्त होतो त्याला अर्क असे संबोधले जाते. अर्काने इति अर्कः । सर्वांकडून पूज्य मानला जाणारा, उच्च श्रेणीचा, श्रेष्ठ गुणांचा सार अंश म्हणजे अर्क. प्रायः सुगंधित द्रव्यांना सुरक्षित ठेवण्याकारिता आणि औषधी द्रव्यांचे द्रव स्वरूपी सार अंश टिकाऊ स्वरूपांत प्राप्त करण्याकारिता त्यांचे अर्क वेगळे करण्यात येतात. गुलाबपुष्प, केवडापुष्प, बडीशेप, चंदन, वाळा, पुदिना, अनन्तमूळ, अजमोदा इत्यादी एकेरी द्रव्यांपासून आणि त्रिफला, त्रिसुगंध, चातुर्जात, पंचकोल, दशमूल, बृहत्पंचमूल, लघुपंचमूल, जीवनीय गण इ. संयुक्त औषधीद्रव्यांपासूनही अर्क काढून त्यांचा चिकित्सेमध्ये उपयोग करण्यात येतो. उपरोक्त अनेक द्रव्ये सुगंधित व उदरशील तैलयुक्त असल्याकारणाने त्यांचा क्वाथ निर्माण केला तर त्यांच्यामधील वीर्यवान सार अंश कमी होण्याची किंवा नष्ट होण्याची शक्यता असते. अशा द्रव्यांपासून स्वरस, हिम, फांट अशा निराग्नि कल्पना तयार करण्यात येतात परंतु या कल्पना अत्यंत काळ टिकाऊ असतात. म्हणून या द्रव्यांपासून त्यांचे टिकाऊ स्वरूपातील अर्क काढून स्वस्थ रक्षणार्थ व व्याधिनशानार्थ त्यांचा प्रयोग करण्यात येतो. औषधी द्रव्यांचे अर्क शुष्क व आर्द्र अशा दोन्ही स्वरूपाचे असतात ओषाधूल, पुदीनाफूल, कापूर इ. शुष्क स्वरूपातील अर्क आहेत. अर्क काढण्याकारिता जल, तैल, कोहल इ. विद्रावकांचा (Solvents) उपयोग करण्यात येतो. विविध विद्रावकांमध्ये भिजवून ठेवून त्यांच्या सह क्वथन करून औषधी द्रव्यांचे सार अंश विद्रावकांमध्ये विरघळून निष्कासित होतात. आयुर्वेदीय औषधीनिर्माणामध्ये औषधी द्रव्यांचे वीर्यवान सार अंश जलासह उकळवून पातनयंत्रांचे साहाय्य घेऊन जलविद्राव्य अंश पृथक् करण्यात येऊन अर्काचा चिकित्सेार्थ उपयोग केला जातो. औषधी द्रव्यांच्या तैल विद्राव्य सार अंशाचा उपयोग अतर स्प्रे, परफ्यूम आदी प्रकारांमध्ये केला जातो. अर्क निर्माणार्थ अर्कपातन यंत्रांचा उपयोग करण्यात येतो.

निर्माणविधी -

ज्या द्रव्यांचा अर्क निष्कासित करावयाचा असेल ते द्रव्य ओले, ताजे, वीर्यवान व परिपुष्ट स्वरूपातील घेऊन त्यांचा खलवयंत्रांच्या साहाय्याने कल्क तयार करून घ्यावा. अर्कनिर्माणार्थ शुष्क स्वरूपातील द्रव्य घ्यावयाचे असेल तर त्याचे स्थूलचूर्ण घेऊन त्यांमध्ये सुयोग्य प्रमाणात जल मिसळवून हे मिश्रण रात्रभर झाकण लावून ठेवावे. आर्द्र द्रव्यांच्या कल्कापासून न भिजवता जल मिसळवून अर्क काढण्यात येतो. हे मिश्रण अर्कपातनयंत्र

वा. देकीयंत्राच्या पात्रामध्ये भरून त्याच्या मुखावर पिधान ठेवून संधिस्थानी संधीबंध करावा. या यंत्राच्या दुसऱ्या पात्रामध्ये शीतजल भरावे. अर्कपातन यंत्राच्या पहिल्या पात्रातून येणारी व दुसऱ्या पात्रातून पुढे जाणारी काचशलाका तिसऱ्या एका काचपात्रामध्ये सोडण्यात येते. औषधीद्रव्य असणारे पात्राला मंदाग्रीव ठेवावे. क्वथन प्रक्रियेमुळे औषधीद्रव्यांमधील प्रभावी कार्यकारी वीर्यवानं सार अंश जलामध्ये विरघळून बाष्पीभूत होऊन, उडनशील तैलादि घटकांसह वा येतात. काचशलाकेद्वारे ते दुसऱ्या शीतजल असणारे पात्रामध्ये शीतीभूत होतात व द्रवस्वरूपामध्ये पुढील काचकूपीमध्ये एकत्रित गोळा होतात. अर्कपातनार्थ औषधीद्रव्यांमध्ये ज्या प्रमाणांत जल मिसळवले असेल त्याच्या २/३ प्रमाणात अर्क प्राप्त झाल्यानंतर अग्निसंस्कार थांबवावा. प्राप्त द्रव स्वरूपी अर्क गाळून घेऊन स्वच्छ व निर्जंतुक काचपात्रामध्ये वातशून्य अवस्थेत सुरक्षित ठेवावा. अर्क पातनार्थ तीव्रप्रीची उपयोग करू नये. अन्यथा जलीय अंश त्वरेने नष्ट होण्यामुळे योग्य त्या प्रमाणात अर्क निष्कासित होत नाही. या प्रमाणे शुष्क वा आर्द्र औषधी द्रव्यामध्ये जल मिसळवून क्वथन, संवहन, बाष्पशीतीकरण व संचयनाद्वारे अर्क प्राप्त केला जातो. औषधीद्रव्यांच्या अर्क निष्कासनार्थ जल या माध्यमाचे साहाय्य घेऊन करण्यात येणाऱ्या या प्रक्रियेला अर्कपातन विधी म्हटलं जाते.

अर्कामध्ये औषधीद्रव्यांचे सारतत्त्व निष्कासित होतात त्यामुळे ते लघु व शीघ्रपाकी असतात. सेवनांतर लोचच त्यांचे परिणाम व्यक्त होतात. शिवाय अर्क हे द्रव स्वरूपी असल्याकारणाने सेवनार्थ सुलभ आहेत. अजमोदा, जिरक, मिश्रेया, ब्राह्मी, शंखपुष्पी, पटोलपत्र आदि मृदु द्रव्ये भरडचूर्ण स्वरूपामध्ये पुष्प, फल किंचित् कुरकरून तर खदि काष्ठ, श्वेतचंदन रक्तचंदन, विजयसार, निम्बसाल, गुडूची अनन्तमुळ यांचे स्थूलचूर्ण अर्कपातनार्थ घ्यावे. ही द्रव्ये रात्रभर १० पट जलामध्ये भिजवून नंतर सकाळी अर्कपातन करावे अर्कपातनयंत्राला नेहमी मध्यमाग्नि द्यावा. मध्यमाग्नि वर काढलेले अर्क स्वच्छ-श्वेतवर्णीय, पाददर्शक व द्रव्यांचा उत्तम गंध असणारी असतात.

अर्कलक्षण -

- द्रव्याधिकसौगन्ध्यं यंस्मिन्नर्कं प्रदृश्यते।
- जीर्णास्थिपात्रसंक्षिप्तो द्रव्यवर्णो न दृश्यते ॥
- शंखकुन्देन्दुधवलोलुङ्ग्यथा पात्रान्तरे स्थिता।
- विन्धोपरी गतः स्वाह दद्यात् द्रव्यभवं तु यः ॥
- तमेवार्कं विजानीयादन्यथाऽयं रसादिवत् ॥

नि.र. भाग १

ज्या अर्कामध्ये त्याच्या मूलद्रव्यापेक्षा अधिक सुगंध असतो, जो जुन्या अस्थिपात्रामध्ये ठेवला तर त्याचा वर्ण दिसेनासा होतो इतर कोणत्याही प्रकारचे पात्रामध्ये ठेवला तर शंख, कुंदर किंवा चंद्राप्रमाणे शुभ्र दिसतो आणि जिद्धेवर याचे थेंब टाकले तर त्या अर्काच्या मूळ द्रव्याची चव येते त्यालाच अर्क म्हटले जाते. ज्या अर्कामध्ये या लक्षणापेक्षा वेगळी लक्षणे आढळतात तो रसादींसारखाच जाणावा.

अर्क गुणधर्म -

- ये ये द्रव्यगुणाः प्रोक्तास्ते सर्वे ह्यर्कममाश्रिता। अर्कप्रकाश, नि.र. भाग - १

औषधीद्रव्यांचे जे जे गुण वर्णन केले आहेत ते सर्व गुण त्या द्रव्याच्या अर्कामध्ये असतात.

अर्क सेवनयोग्य -

- स्वास्थाय वा रोगिणे वा याच्यतेऽर्कस्तु येन वा ज्ञात्वा तल्लक्षणं दद्यात्।

अर्कप्रकाश

स्वस्थ व्यक्ती व रुग्ण या सर्वांना अर्क सेवनार्थ प्रयुक्त करावे.

अर्क योजना -

- मर्दनान्दिसु सर्वत्र द्रव्यं तैलं प्रयोजयेत्।

अर्क एव प्रयोक्तव्यो भक्षणे न तु मर्दने ॥

अर्कप्रकाश, नि.र.

अर्क कल्पाचा उपयोग नेहमी अभ्यंतर सेवनार्थ करण्यात येतो. अभ्यगाकारिता, अंगमर्दनार्थ अर्क कल्पाचा उपयोग करू नये. त्याकारिता तैलाची योजना करावी.

अर्क सेवन -

- पिबेदकमनिर्वापं पीत्वा ताम्बुलभक्षम्।

कुर्यादनुक्तताम्बुलो लवंगं भक्षयेत्त्वचम् ॥

अर्कप्रकाश, नि.र.

अर्क प्राशन करत असताना त्यामध्ये दुसरे कोणतेही औषध घालू नये. अर्क अनिर्वाप पानार्थ योजावीत. अर्कपातनंतर तांबूल भक्षण करावे. व्याधीनुसार तांबूल सेवन अपथ्यकर असेल तर लवंग वा दालचिनी सेवनार्थ योजावी.

अर्कमात्रा -

- दीपोदधवप्रसूनानां पिबेदकपलं जनः।

चमेत्यर्कपलं वाऽपि सिताब्जं मालतीभवम्।

अर्कप्रकाश नि.र.

अन्य द्विपातील गुलाबकळीचा अर्क ४ तोळे - ४८ मिली व चमेली मालती अर्क ४ तोळे ४८ मिली शर्करा मिसळवून घावा.

व्यावहारीक मात्रा -

१२ मिली ते २४ मिली - संदर्भ वृद्धवैद्याधार

सवीर्यतावधि - १ वर्ष

स्थापना - अर्क कल्प नेहमी शीत स्थानी ठेवावी.

अर्क उदाहरणे -

यवान्यदि अर्क - ज्वर, च्छर्दी, अतीसारघ्न

पंचकोलादि अर्क - विसूचिका, गुल्म प्लीहा, आनाह

शुठ्यादि अर्क - विषमाग्नि, आनाह, उदरशूल, नाशक

त्रिफलादिअर्क - कामला, प्रमेह, कुष्ठ, पित्तविकारह

जीवनीय गणअर्क - सर्व रोगनाशक

दशमूल अर्क - त्रिदोषज ज्वर, शोथ, सूक्तिकाविकारनाशक
लघुपंचमूलअर्क - अश्वमेहीहर.

बृहत्पंचमूलअर्क - जाठाराग्नि प्रदिपनार्थ

त्रिकटुअर्क - पीनस, स्थूलज्य, मेदोवृद्धि, रलीपद नाशनार्थ

भृंगराज माकाअर्क - दंत व केशाना हितकर शिरःशूलनाशन

कुमारीअर्क - ग्रंथी, विस्फोट, अग्निदग्धर.

कुटजअर्क - कफ, तृष्णा, आम, कुष्ठनाशन.

निर्गुडीअर्क - कृमि, व्रण, कुष्ठ, अश्वचीन.

वासाअर्क - ज्वर, ज्वरि, प्रमेह, कुष्ठ, क्षयनाशन.

पित्तपापडा अर्क - पित्त व रक्तविकार, भ्रमनाशन.

बिल्वअर्क - कफनाशक, बलदायक, लघु, उष्ण, पाचनार्थ उपयुक्त.

यष्टीमधुअर्क - केशकर, स्वर्ध, वातपित्तकृत्तविकारघ्न.

विड्याअर्क - कृमि, उदर, कफविकारहर.

शुटी अर्क - मलाचरोध, आमवात, शूलघ्न.

आमलकी अर्क - त्रिदोष, रक्तपित्त, प्रमेहहर.

वाळाअर्क - दाह, विस्फोट पित्तप्रकोपहर

चन्दनअर्क - दाह, तृष्णा, पित्तविकार नाशनार्थ उपयुक्त.

सारीवाअर्क - त्वक्विकार, रक्तदुष्टीहर.

यवानी अर्क

ग्रंथाधार - यवान्याः पाचनो रस्यो दीपनः शुक्रशूलहृत् ॥ अर्क प्रकाश, निषट्ट रत्नाकर

घटकद्रव्ये व प्रमाणा - यवानी - १ भाग

जल - १० भाग

निर्माणविधि - यवानी स्थूलचूर्ण १ भाग, जल १० भाग अर्क पातन यंत्रास्ये टेवून अर्कपातन सामान्यविधिद्वारे
अर्क निष्कासित करावा.

मात्रा - १२ मिली ते २४ मिली सुयोय प्रमाणात व्याधि, रूग्ण व औषध बलात्वा विचार करून जल मिसळवून
पानार्थ प्रयुक्त करावा.

उपयोग - पाचन, दीपनार्थ, आमदोषनाशक, असचिघ्न

रस्य, शुक्रशूलनाशन, वातकफज्विकार नाशनार्थ उपयुक्त आहे.

मिश्रेया अर्क

ग्रंथाधार - मिश्रेयाज्वरामिलश्लेष्मव्रणशूलशिक्षिरोगमृत् ।

निघंटुत्तनाकर, अर्कप्रकाश

घटकद्रव्ये व प्रमाणा - बडीशेप-मिश्रेया भरडचूर्ण - १ भाग

जल - १० भाग

निर्माणविधि - अर्कपातन यंत्राद्वारे सामान्य अर्कपातन विधीद्वारे मिश्रेया अर्क काढावा.

मात्रा - १२ मिली ते २४ मिली

उपयोग -

वातकफघ्न - व्रण - नेत्रविकारनाशनार्थ

ज्वर - शूल - रक्ततिसार - अश्वची

संग्रहणी - अतिसार - प्रवाहिका - अम्लपित्त नाशनार्थ उपयुक्त.

गुलाबअर्क

ग्रंथाधार - अनुभूत योग, वृद्धवैद्याधार

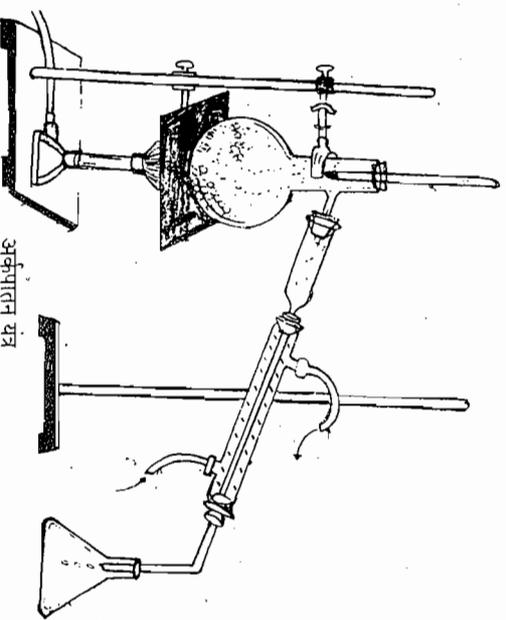
घटकद्रव्ये व प्रमाणा - गुलाबपुष्पादल - १ भाग

जल - १० भाग वा ८ भाग

निर्माणविधि - अर्कपातनयंत्राद्वारे सामान्य विधिनुसार अर्क काढावा.

मात्रा - १२ ते २४ मिली

उपयोग - अन्तर्दाह, तृष्णा, भ्रम, मूत्रदाह, लानी, मूत्रकच्छ, नेत्रदाह, अवसाद, शोषहर म्हणून उपयुक्त.

मधीकल्पना

परिभाषा - दधत्वात् कृष्णता यातं द्रव्यम्, भस्म, कज्जलम्।

आयु. शाब्दकोष

औषधी वनस्पतीज व प्राणिज द्रव्यांचे कार्बन अंश शेष राहितोपर्यंत, दहन करून कृष्णाभवणीय कज्जलरूपी भस्म स्वरूपाचा जो कल्प निर्माण होतो त्याला मधी म्हणतात. बाह्यवातावरणातील ऑक्सीजन वायुशी संयोग होऊन श्वेतवर्णीय राख क्षार निर्माण होऊ नये म्हणून मधी कल्प प्रायः संपुटांमध्ये बंद करून निर्माण करतात.

औषधी द्रव्यांना दध करून (जाळून) त्यांना संपूर्ण कृष्णात्त्व प्राप्त झाल्यानंतर खल्वयंत्राद्वारे खल करून त्याला जे कज्जलवत् भस्म, रक्षा तयार होते तिला मधी असे म्हणतात. मधी ही औषधी द्रव्यांचे दधावशिष्ट रूप आहे.

- कृष्णसर्पौ यदि दह्यमानोऽतिकृष्णात्वं गच्छति तदा तच्चूर्णं 'मसीस्तुच्यते।

स एव अतिदह्यमानो यदा शुक्लत्वं गच्छति तदा क्षार इत्युच्यते ॥

सु.चि. १-१७ डल्हणटीका

औषधी द्रव्य दध केल्यानंतर त्यांना अतिकृष्णात्त्व स्वरूप प्रथम प्राप्त होते. अशा दध अवशेष कृष्ण स्वरूपाचे सूक्ष्म चूर्ण म्हणजे मसी होय. औषधी द्रव्यांला दध केल्यानंतर कृष्णात्त्व प्राप्तीपर्यंत अधिक अभिसंस्कार केला तर त्याला शुक्लत्त्व प्राप्त होते त्याला क्षार असे म्हटले जाते. हा मसी व क्षार यामधील महत्त्वाचा फरक आहे. वनस्पतीज व प्राणिज द्रव्यांपासून मधी कल्प तयार करण्यात येतात. सुशुताचार्यांनी ब्रणाच्या षष्ठी उपक्रमामध्ये मधीचे वर्णन केले आहे. मधी कल्पांचा उपयोग ब्रणलेपन, ज्वरोपेण, गेम संजननार्थ, हिक्का नाशनार्थ करण्यात येतो.

- चतुष्पादानां त्वग्रोमधुशृंगास्थिभस्मना।

तैलाक्ता चूर्णिता भूमिः भवेद्रोमवति पुनः ॥

सु.चि. १-१०२. च.चि. २५-११८

चतुष्पाद प्राण्यांच्या रोम, अस्थी, शृंग, दातादींना प्रथम जाळून ती संपूर्ण कृष्णवर्णात्मक करून घ्यावीत (श्वेत वर्णीय राख तयार करू नये) त्यानंतर तैलामध्ये खलून चूर्णस्वरूपी करून घेतात, यांनाच मधी म्हटले जाते. वृंदमाधव आचार्यांनी जलकुंभी मधीचा उपयोग गलगण्ड, गण्डमाला चिकित्सेमध्ये केला आहे.

मधीनिर्माणविधि -

वनस्पतीज वा प्राणिज औषधीद्रव्य कटाहामध्ये घेऊन त्याला अन्तर्धूमपद्धतीने वा बहिर्धूमपद्धतीने दध करण्यांत येते औषधीद्रव्य पूर्णतः दध होऊन कृष्णवर्णात्मक झाले नंतर अभिसंस्कार थांबविण्यात येतो. त्यानंतर खलामध्ये ठेवून त्याचे सूक्ष्म वस्त्रगाळ कज्जल स्वरूपी चूर्ण करण्यात येते.

मधीकल्प उदाहरणे - मृगशृंगमधी

मृगजिन्मधी (शे.र.)

यवमधी

मयूरपिच्छामधी

हस्तीदंतमधी

कासीसादिमधी (सु.चि.)

त्रिफलामधी

ग्रंथाधार - दहेतु कटाहे त्रिफला सा मधी मधुसंयुता।

उपदेशे प्रलेपोऽयं सद्योरोपयतिब्रणम् ॥

चक्रदत्त ४७-८ शै.र. ५२-७

घटकद्रव्ये व प्रमाण - हरीतकी स्थूलचूर्ण - १ भाग

आमलकी स्थूलचूर्ण - १ भाग

बिभीतक स्थूलचूर्ण - १ भाग

निर्माणविधि - त्रिफलास्थूलचूर्ण एका कटाहामध्ये घेऊन ते अग्नीवर ठेवावे. दध करत असताना त्रिफलास्थूलचूर्ण दवीचे साहाय्याने दवळावे. त्रिफलास्थूल संपूर्ण दध होऊन कृष्णवर्णात्मक झाले नंतर अभिसंस्कार थांबवावा. शीत झाल्यानंतर खल्वयंत्राद्वारे खल करून सूक्ष्म व वस्त्रगाळ चूर्ण तयार करावे. ही त्रिफलामधी स्वच्छ पात्रामध्ये वातशून्य अवस्थेमध्ये ठेवावी.

उपयोग - बाह्य उपचारार्थ उपयुक्त।

त्रिफलामधी + मध - उपदेशज ब्रणरोपणार्थ लेप करतात.

मयूरपिच्छामधी

ग्रंथाधार - मयूरपक्षं निर्देह्य तद्भस्मं मधुमिश्रितम्।

लीढवा निवारयत्याशु छर्ति सोपद्रवामपि ॥

यो.र. वमनाधिकार

शिखिपिच्छभस्म पिप्पलीचूर्णं मधुमिश्रितं लीढम्।

हिक्कां हरति प्रबलां श्वासमतिप्रवृद्धं जयति ॥

शै.र. १६-१२

घटकद्रव्ये - मयूरपक्ष (पक्ष) - १ भाग

निर्माणविधि - मयूरपक्ष एका पात्रामध्ये घेऊन त्या पात्राला अग्नीवर ठेवावे. मयूरपक्ष पूर्णपणे दध होऊन कृष्णवर्णात्मक झाल्यानंतर अभिसंस्कार थांबवावा. शीत झाल्यानंतर खल्वयंत्राद्वारे दध करण्यात आलेले मयूरपक्षाचे चूर्ण करून घ्यावे. याला मयूरपिच्छा मधी असे म्हणतात.

मात्रा - १५ ते ३० मिलीग्रॅम

उपयोग - हिक्का, चर्दवी, श्वासवेगाहर. म्हणून उपयुक्त आहे.

लवणकल्पना

परिभाषा - विभिन्न औषधीद्रव्यांचे लवणासह पुटपाकामध्ये अंतर्भूमि विपाचन दहन करून कृष्णाभवर्णीय लवणप्रधान कल्पांचे निर्माण केले जाते त्याला लवण कल्पना म्हणतात. लवणाच्या कठीरी विशेष गुणांच्या प्राप्तीकरिता औषधी द्रव्याद्वारे संस्कारित करून त्याची व्याधि चिकित्सेमध्ये योजना करण्यात येते. लवण या नित्य आहार द्रव्याचा औषधार्थ उपयोग या कल्पनेद्वारे केला आहे.

परिचय - सुश्रुताचार्यांनी पत्रलवण, काण्डलवण, कल्याणकलवण या लवणकल्पांचे वातारोगचिकित्सा अथवायामध्ये वर्णन केले आहे. भैरव्य रत्नवल्लीमध्ये यकृतप्लीहाविकार चिकित्सा अथवायामध्ये अभयालवण अर्कलवण, नारीकेलवण यांचे विवेचन आढळते. याशिवाय चक्रदत्त, रसतरंगिणी आदी ग्रंथांमधूनही लवण कल्पांचा उल्लेख आढळतो. अर्कपत्र, नारिकेल, एंड, चित्रक, वासापत्र, पलाश, पारिभद्र, त्वक्, स्नुही, कंठ, आरावधादि द्रव्यांपासून लवणकल्पांचे निर्माण केले जाते.

- विष्वन्नादृष्णभावादृषाणां च विपाचनात् ।
- संस्कारपाचनाब्देदं वातारोगेषु शस्यते ॥

सु.चि. ४-३३

लवण कल्प हे विष्वदंन (साव उत्पन्न करणारे) उष्ण, दोषांचे पाचन करणारे तसेच संस्कार विशेषाद्वारे निर्माण करण्यात येणारे, वातारोगनाशनाशक श्रेष्ठ आहेत. वातविकाराशिवाय यकृत प्लीहाविकार नाशन, विबध, अम्लपित्त, कोष्ठकाठिण्य, उदरविकारांमध्ये लवणकल्प विशेष रूपाने उपयुक्त आहेत. लवणकल्प हे सूक्ष्मस्रोतोगामी, शीघ्रकार्यकारी, उष्णवीर्य, तीक्ष्ण, वातघ्न, मूत्रल स्वेदल, अग्निप्रदीपन, कफदोषांचे विलयन करणारे, मूत्र, पुरीषाला मार्दव निर्माण करणारे व स्रोतारोधानाशक गुणांचे असतात.

- लवण** -
- लवणं क्षारसद्रव्यविशेषे । वै.प.प्र.
 - लूयते अनेन इति लवणम् । द्र.गु.वि.
 - लुनाति इति लवणः । श.क.डु.
- लवण हे छेदन कर्म करणारे, क्षारसत्त्वक विशेष द्रव्य आहे.
- लुनाति = लूयते = छेदन.

लवणगुणधर्म -

- लवणोरसः पाचनो क्लेदनो दीपनः च्यावनः छेदनो भेदनः
- तीक्ष्णः सरो विक्रामी अधःसंसी अवकाशकरो वातहः
- स्तम्भनधसंधात विधमनः सर्वसंप्रप्त्यनीकभूरः आस्यं
- आस्त्रावयति कफं विष्यदंति मर्गान् विशोधयति सर्व
- शरीरावयवान् मृदुकरोति रोषयत्याहारं आहारयोगी । च.सू. २६-४२

लवणं पुनरौष्ण्यतैक्ष्ण्योपपन्नम्, अमति गुरु, अनतिस्निग्धम् उपकलेदि, विसंसनसमर्थ, अन्नद्रव्यरुचिकरं, आपात भद्र प्रयोग समासाद दोषसंशयापुर्बध, तद्रोचन पाचनोक्लेदन विस्रंसनार्थमुपयुज्यते ॥ च.वि. १-१८

लवण हे उष्ण, तीक्ष्ण, छेदन, भेदन, सर, विक्रामी, नाति गुरु, नाति स्निग्ध, विसंसन (दोषांना बाहेर काढणारा), पाचन, क्लेदन, दीपन, अधगाती देणारा, अवकाश उत्पन्न करणारा, वातनाशक, स्तंभ बन्ध संधात मोडून काढणारा, मुखामध्ये साव उत्पन्न करणारा, कफदोष विलयन, विष्वदंन, मार्गारोधानाशक, उपकलेदी (आसपास क्लेदन आर्द्रता निर्माण करणारा), योग्य मात्रेमध्ये प्रयुक्त केला तर गुणयुक्त, रोचक दोषांच्या संशयार्थ कारणीभूत ठरणारा आहे.

लवणवर्ग -

- सैधवसामुद्रविड, सौवर्चलरोमकौद्रिदशभृतीनि यथोत्तरमुष्णानि वातहराणि कफपित्तकराणि कटुपाकानि यथापूर्वं स्निग्धानि स्वादूनि सूष्टमूत्रपुरीषानि चेति ।

सु.सू. ४६-३१३

सैधव, सामुद्र, विडलवण, सौवर्चल, रोमक व औदभिद आदि लवणवर्गांमधील द्रव्ये असून ही यथोत्तर उष्ण, वातहर, कफपित्तकर, कटुपाकी आहेत आणि यथापूर्वं स्निग्ध, स्वादु व मलमूत्रप्रवर्तक गुणांचे आहेत. लवणकल्पांचे निर्माणार्थ प्रामुष्याने सैधव लवणाचा उपयोग करण्यात येतो, सैधव हे प्रायः समभाग प्रमाणांत योजले जाते. सैधवाचे गुणकर्म सुश्रुताचार्यांनी पुढीलप्रमाणे वर्णन केले आहेत -

- सैधव - चाक्षुष्य सैधव हृद्यं रुच्यं लब्धाग्निदीपनम् ।
- स्निग्धं सुमधुरं वृष्यं शीतं दोषघ्नमुत्तमम् ॥ सु.सू. ४६-३१४
- नेत्राकरिता हितकारक, हृद, रुचिकर, लघु, अग्निवर्धक, स्निग्ध, मधुर, वृष्य, शीत, दोषघ्न व सर्व लवणांमध्ये उत्तम श्रेष्ठ आहे. सिन्धु देशोत्पन्न म्हणून सैधव हे नाव देण्यात येते. निरिंद्रिय, खनिज, क्षारसत्त्वक, अल्परक्ताभ रवेत वर्णीय, कठीण, जलविलेय द्रव्य असून लवणवर्गांमध्ये श्रेष्ठ मानले जाते. लवणकल्पने मध्ये करण्यात येणारा अग्निसंस्काराचे परिणामी लवणाचा छेदन, सूक्ष्मस्रोतोगामी आदि गुणांचे वर्धन होते. औषधीद्रव्य दग्ध होऊन कृष्णवर्णीय भस्मच्या स्वरूपामध्ये लवणाशी संयुक्त होऊन लवण तत् तत् व्याधिनाशक गुणांचे बनते.
- लवणकल्पनिर्माणविधि -**
- सलवणं अन्तर्भूमं दहेन्तरः । (अर्कलवण)
 - पत्राण्यद्राणि लवणेन सहोद्दृढलेऽवधुष्टव स्नेहघटे
 - प्राक्षिप्यावाल्लिप्य गोरकुर्दभिः दाहयेत् । (पत्रलवण)
 - संक्षुद्य घटं पूर्यित्वा समित्तैलवसामज्जाभिः
 - प्राक्षिप्यावाल्लिप्य गोरकुर्दभिः दाहयेत् । (काण्डलवण)
 - समूलपत्रशाखाञ्च क्षोदाधित्वा उलूखले ।
 - तिलनालप्रदीप्ताग्नि सुदाधं भस्मशीतलम् ॥ (अभयालवण)

- आर्द्र औषधीद्रव्यांचे मूल, पत्र, शाखादि अंगावयव, शुक्रद्रव्य, यांच्यासह लवणाचे घटामध्ये, शरावामध्ये संपुट करून गोशुकृद, तिलनाल अग्नि आदींवर अन्तर्धूमपाचन, दहन, करून सुदध भस्म निर्माण लवणकल्याच्या निर्माणार्थ करण्यात येते. मूल, शाखादि अंग अवयवापासून लवणकल्प निर्माणाने वेळी ते उखळामध्ये कुटून सूक्ष्म करून घेण्यांत येतात. तसेच औषधीद्रव्य व लवण एकमेकांमध्ये मिसळवून त्यांना शराव संपुटामध्ये ठेऊन अन्तर्धूम विपाचन करून गजपुट देण्यात येते. त्यानंतर पुटामधून काढून कृष्णाभ वर्णीय लवणकल्प खल्वयंत्राद्वारे सूक्ष्म करून निर्जंतुक व स्वच्छ पात्रामध्ये सुरक्षित ठेवतात.

अर्कलवण

ग्रंथाधार - अर्कपत्रं सलवणं अन्तर्धूमं दहेन्नः ।
मस्तुना तद् पिबेत क्षारं प्लीहागुल्मोदरापहम् ॥

भै.र. ४१-३१

सुचूर्णितं सैधवन्तु समार्कदलसंयुतम् ।
अन्तर्धूमं पचेद्दीमान् स्वागशीतमथोद्धरेत् ॥
जायते स्वल्पसमिष्टं लवणं कञ्जलप्रभम् ।
आयुर्वेदाचार्यवय्ये नाम्ना अर्कलवणं मतः ॥ र.त. १४-१३१-१३२

घटकद्रव्ये व प्रमाण - अर्कपत्र - १ भाग
सैधवचूर्ण - १ भाग

निर्माणविधो - अर्कपत्रांचे जलाद्वारे प्रक्षालन करून ती किंचित सुकवून घ्यावी आणि त्याचे हाताने तुकडे करून घ्यावे. एका शरावामध्ये अर्कपत्र पसरवून त्यांचा एकस्तर लावावा त्यावर सैधवचूर्ण पसरवून घालावे. यावर पुन्हा अर्कपत्र व सैधव यांचे स्तर एकावर एक ठेवावी. या शरावावर दुसरा एक शराव ठेऊन संधिस्थानी मातकापडाद्वारे संधिबंध करावा. संधिबंध शुष्क झाले नंतर या शराव संपुटाला एक गजपुट द्यावे. अर्कपत्र व सैधव लवणाचे याप्रमाणे अन्तर्धूम विपाचन करावे. स्वागशीत झाले नंतर शराव संपुटामधून कृष्णवर्णामिक अर्कपत्र व लवणांश काढून घेऊन त्यांचा खल्वयंत्राद्वारे सूक्ष्म व एकजीव खल करावा. या अर्कलवणाचा स्वच्छ व निर्जंतुकपात्रामध्ये संग्रह करावा.

अर्कलवण गुणकर्म -

- यकृतप्लीहादोहरं रूचिं मलभेदनम् ।
विशेषतः समाख्यातं तन्नेऽर्कलवण बुधैः ॥
माषकाधर्दमीतं त्वर्कलवणं कोणावारिणा ।
पथ्याशीभिस्तु पुरुषैः सततं परिशिलीतम् ॥
वातिकं श्लैष्मिकं वापि सज्वरं वापि विज्वरम् ।
सकोष्ठबद्धं व्यथया चिकारयुतयापि वा ॥
संयुक्त कटिण स्पर्श ह्यातिसारादिवर्जितम् ।
यकृतत्वायुदां नूतं प्लीहागुल्मोदरापहम् ॥ र.त. १४-१३३-१३६

अर्क लवणाचे उपयोगाने यकृत व प्लीहा विकार दूर होतात, अन्नरूचिकर असून मलभेदन गुणाचे आहे. अर्धा मासा अर्कलवण कोण जलासह प्रतिदिन काही काल सेवन केले आणि यासोबत पथ्यभोजनादींचे ग्रहण केले तर पुढील विकारांचा नाश होतो.

उपयोग -

वाताज व कफज यकृतविकार प्लीहाविकार,
सज्वर वा असज्वर यकृतविकार प्लीहाविकार,
कठीणस्पर्शयुक्त यकृतविकार प्लीहाविकार,
बद्धकोष्ठ युक्त यकृतविकार प्लीहाविकार,
तीव्र वेदनायुक्त यकृतविकार प्लीहाविकार,
अतिसारयुक्त यकृतविकार प्लीहाविकार,
गुल्मासह यकृतविकार प्लीहाविकार.
यकृतदाल्योदर नाशक म्हणून उपयुक्त आहे.

नारिकेललवण

ग्रंथाधार - नारिकेलं सतोयं च लवणेन प्रपूरितम् ।
मृदाऽववेष्टितं शुष्कं पक्वं गोमयवह्निना ॥
पिपल्या भक्षितं हन्ति शूलच परिणामजम् ।
वातिकं पैतिकं चापि श्लैष्मिकं सन्निपातिकम् ॥

भा.प्र. भै.र. ३०-६१-७०

सुविपक्वं ससलिलं नारिकेलं समाहरेत् ।
अपनीय जटा वृद्धिपत्रेण स्फोटयेद् दृशम् ॥
जातन्ध्रान नारिकेलान् नीरं सर्वपरित्यजेत् ।
सूचूर्णितं सैधवं तु दशतोलकसम्मितम् ॥
निक्षिप्य रन्ध्रमार्गेण ततो रन्ध्रं निरोधयेत् ।
वसनेन समाच्छाय परितो लेपनयन्युदा ॥
रौद्रयन्त्रे विशोध्यथ पुटयेत् तु महापुटे ।
तद् गोलकं स्वागशीतं प्रयत्नेन समाहरेत् ॥
सैधवं कञ्जलीवर्णं कपालाशोऽज्जितं हरेत् ।
लवणो नारिकेलाख्याः समाख्यातो भिषक्वैः ॥

र.त. १४-१२३-१२७

घटकद्रव्ये व प्रमाण - नारिकेल - १ नाग
सैधवचूर्ण - १० तोळे - १२० ग्रॅम

निर्माणविधि - एक सुपरिपक्व व जलयुक्त नारिकेल घेऊन त्यावरील जटावरण काढून घ्यावे. नारिकेलाच्या

नेत्रामध्ये युक्तिपूर्वक शालकेद्वारे छिद्र करून त्याद्वारे आतील नारिकेलजल संपूर्ण काढून घ्यावे. त्याच छेदातून १० तोळे सैध्वचूर्ण नारिकेलामध्ये भरावे. छेदाचा भाग बंद करून नारिकेलावर सात मातकापडांचे आवरण करावे. हे मातकापडाचे आवरण आतापामध्ये सुकवून घ्यावे. त्यानंतर हे मातकापड आवरणयुक्त नारिकेलाचे महापुटांमध्ये पाचन करावे. स्वगंगशीत झाल्यानंतर मातकापड व नारिकेलावरील कठीण आवरण काढावे. आतील कृष्णवर्णीयक सैध्व व नारिकेलाचे खलवयंत्राद्वारे सूक्ष्मचूर्ण करावे. या नारिकेल लवणाचा स्वच्छ व निर्जंतुक पात्रामध्ये वातशून्य अवस्थेमध्ये संग्रह करावा.

गुणधर्म - लवणोनारिकेलो यः पाचनः पित्तनाशनः ।

अम्लपित्तहरः कामं पित्तशोषशूलनुत् ।।

वातजं पित्तजं शूलं श्लेष्मजं सन्निपातजम् ।

शूलञ्च परिणामोत्थं नाशयेद् विकल्पतः ।।

लवणो नारिकेलाद्यो माषकद्रव्यसंमितम् ।

नृसारयवजोपेतः पित्तशोषजशूलनुत् ।।

र. त. १४-१२८-१३०

पाचक, पित्तनाशामक, अम्लपित्तहर, पित्तशोषजन्य शूल नाशक, वातजशूल, पित्तजशूल, कफजशूल, सन्निपातजशूल नाशक

रसतर्णिणीकारांनी याची मात्रा - २ मासा - १.५ ग्रॅम वर्णन केली आहे.

प्रक्षेप - नवसागर + यवक्षार

सतत्वकल्पना

परिभाषा व परिचय - वनस्पतिज औषधी द्रव्यांमध्ये वीर्यवान कार्यकारी सार अंश विविध स्वरूपांमध्ये आढळून येतात. ज्या वनस्पतिज औषधी द्रव्यांचे वीर्यवान कार्यकारी सार अंश पिष्ट चूर्ण स्वरूपांमध्ये रसाचे घटकामध्ये आढळतात त्यांना सत्व असे म्हणतात.

- द्रव्यस्य बहिर्भागातः सारभागाः सत्वम् ।

बृहद्वैद्याधार

सत्व हे द्रव्यांपासून वेगळे करण्यात आलेले सारभागा होते. ज्या वनस्पतीज द्रव्यांमध्ये चूर्णस्वरूपातील सत्व विशेषत्वाचे आढळते ते विशिष्ट पद्धतीद्वारे द्रव्यातून वेगळे काढून त्याचा व्याधिविक्तिसार्थ उपयोग करण्यात येतो. वनस्पतिज द्रव्यांची सत्व ही जलामध्ये विलयन होणारी घन, चूर्ण स्वरूपाची असतात. प्रायः सत्व ही रवेतवाणीय असतात. विविध वनस्पतिज द्रव्यांच्या अनेक अंगावयवांमध्ये सत्वरूपी सार अंश आढळतो.

उदा कन्दसत्व - आर्द्रक, मुस्ता (नागरमोथा), कचोरा, सुरण इ.

कांडसत्व - गुडूची, कुटजकांडत्वकसत्व इ.

धान्यसत्व - गोधूम, नाचणी, ज्वारी इ.

फलसत्व - कोको, कॉफी इ.

मूळसत्व - शतावरी

सत्व निर्माणविधि -

वनस्पतिज द्रव्य आर्द्र, ताजे व परिपुष्ट स्वरूपातील घेऊन त्याचा खलवयंत्राद्वारे मृदू श्लक्ष्ण कल्क निर्माण करावा. त्यामध्ये चार पट जल घालून मिश्रण हाताने उतम कुस्करून घ्यावे, त्यानंतर मधनी रवीद्वारे घुसळून गाळून घ्यावे. गाळून प्राप्त झालेला द्रवभागा रात्रभर स्थिर ठेवावा. सकाळी वरील जल काढून टाकावे. सत्व स्वच्छ व शुभ्र होण्याकरिता त्यामध्ये x पट जल मिसळवून x तासानंतर ते काढून टाकावे. या प्रमाणे प्रक्रिया x-५ वेळा करावी. त्यानंतर सत्व आतापामध्ये सुकवून घेतात. त्या त्या वनस्पतींच्या गुणांची, अन्यत्प गंध व रस असणारी सत्व सेवनार्थ सुलभ असून त्यांची मात्रा अल्प प्रमाणात योजता येते.

गुडूचीसत्व

प्रंशोधन -

गुडूची खण्डशः कृत्वा कुडुयित्वा सुषेयेत् ।

शिलायां जलयोगेन सुसूक्ष्मं कल्कवत् दृढम् ॥

विमलीकृत्य तत् तोयमच्छमच्छं जलं नयेत् ।

अधरथं तु धनीभूतं छायाशुष्कं विधाय च ।

शुभ्रखण्डनिभं चूर्णं गुडूच्याः सत्वमुच्यते ॥

र. यो. सा. ४७३

गुडूची खण्डशः कृत्वा क्षालयित्वा सुकुडुयेत् ।

चतुर्गुणं जलं दत्त्वा हस्ताभ्यां मदीयेत् दृढम् ॥

वस्त्रेण गालितं तोयं रात्रि संस्थापयेत् बुधः ।

उपरिस्थं जलं त्यक्त्वा सत्वं ग्राह्यमधः स्थितम् ॥

परिभाषा प्रबंध

गुडूच्यादिसत्वम् । तद्विधिः गुडूच्यासत्वचं निर्हृत्य लघूनि शकलानि कृत्वा दृषादिपेषयेज्जले च मज्जयेत् । ततश्च तानि मन्थयण्डेन संपद्य वस्त्रेणावागालयेत् । तत उपरितनं जलं त्यक्त्वा आतपे घोषयेत् । शुष्के सति पुनर्जलप्रक्षेप आविल जलत्यागः शोषणं च कार्यम् । एवं चतुः पंचवारं कृते सति रवेतं सत्वं नियति । एवमन्यत्रापि सत्वस्य निर्हणं आवर्धम् ॥

अपु. शब्दकोष पान ८६९

निर्माणविधि - अंगुष्ठसंनिभ जाड असणारी ओली ताची गुडूची घेऊन त्याच्या कांडावरील त्वक् काढून टाकावी. त्यानंतर गुडूची काण्डाचे जलाद्वारे प्रक्षालन करून लहान लहान तुकडे करून घेतात. खलवयंत्राद्वारे

गुडूची कांडाचा सूक्ष्मकल्क तयार करून घेतला जातो. एक मोठे व स्वच्छ स्टीलपात्र घेऊन त्यामध्ये गुडूची कल्क व कल्काचे चारपट जल घालावे. हे मिश्रण हाताने उत्तम कुस्करून घ्यावे किंवा मथनीद्वारे उत्तम घुसळून घ्यावे. त्यानंतर वस्त्राद्वारे गाळून घेऊन गालनोत्तर प्राप्त द्रवभाग रात्रभर स्थिर ठेवून द्यावा. दुसरे दिवशी सकाळी वरील जल युक्तिपूर्वक काढून घ्यावे व खालील सांद्र स्वरूपाचा पिष्टमयचूर्ण अशा आतपामध्ये सुकवून घ्यावा पुन्हा त्यामध्ये जल घालून स्थिर ठेऊन वरील जलाश काढून सारभाग शुष्क करावा. याप्रमाणे ४-५ वेळा ही प्रक्रिया करावी. म्हणजे गुडूचीचा श्वेतवर्णीय सारभाग प्राप्त होतो त्यालाच गुडूची सत्व, अमृतासत्व म्हणतात. याप्रमाणे अन्य द्रव्यांद्वारेही सत्व काढण्यात येते.

रस - ईषत् तिक्त, वीर्य - शीत

गुण - मृदु, रलक्षण, पित्तशामक, बल्य, बृंहण, शुक्रल गुणांचे आहे.

मात्रा - ५०० मिलीग्रॅम ते २ ग्रॅम, अनुपान - जल, दुग्ध, मध

उपयोग - छिनासत्व हरति सकलं दुस्तरं तीव्रतापम् ।

काले चोक्तं भवति च नृणां यौवनेषु ज्वरेषु ॥

दाहं मेहं ज्वरमरुचि वृद्धवासापाण्डवशहिककाः ।

स्त्रीणां रक्तप्रदजनिते रोगराजेऽपि युक्तम् ॥

यो.र.

लीढः सारो गुडूच्यास्तु मधुना तत्प्रमेहनुत् ॥

भै.र. ३७-९

गुडूची सत्व हे सर्व प्रकारचे तंत्र व दुस्तर ज्वरांचे हरण करते. जीर्ण ज्वर, हस्तपाददाह, अति स्वेद प्रवृत्ती,

रक्तपित्त, पाण्डु, कामला अम्लपित्त, श्वेत-रक्तप्रदर, पूयमेह नाशक

तसेच ज्वर श्वास अर्श अरुचि यक्ष्मा

दाह पाण्डू हिकका तृष्णा रक्तप्रदर नाशनाथं उपयुक्त

आमयीक प्रयोग

- गुडूचिसत्वखण्डाभ्यां मिश्रितं मेहनाशनम् ।

एलागोक्षुरभूध्रात्रीसितागव्येन मिश्रितम् ॥

प्रातः संसेवनानित्यं मेहकृच्छ्रनिवारणम् ।

पिप्लयी मधु संयुक्तं भ्रमजीर्णज्वरापहम् ॥

यो.र. १४४

गुडूचीसत्व + शर्करा + अन्नकभस्म - प्रमेहनाशक

गुडूची + एला + गोक्षुर + भूम्यामलकी + शर्करा + गोघृत + मेह, मूत्रकृच्छ्र

गुडूचीसत्व + पिपळीचूर्ण + मध - भ्रम, जीर्णज्वरनाशक आहे.

क्षारकल्पना

परिभाषा -

क्षारीय वृक्षांचे काष्ठादि अंगावयव दग्ध करून संपूर्णपणे जळल्यानंतर त्यांची श्वेतवर्णीय रक्षा जलामध्ये विघळवून त्यामधील द्रवरूप पानीयक्षार वा श्वेतचूर्ण स्वरूपी प्रतिसारणीय क्षार पृथक करणे म्हणजे क्षारकल्पना होय. या क्षारांचा विविध व्याधिनाशनार्थ बाह्य व अंत्यतर उपचारांकरिता उपयोग करण्यात येतो. बाह्य सूत्री मधील वनस्पतिज, प्राणिज व खनिज द्रव्यांमध्ये क्षारांचा अंश न्यूनधिक प्रमाणांमध्ये आढळतो. मात्र ज्या वनस्पतिज, प्राणिज द्रव्यांमध्ये हे क्षारीय अंश विशेष आधिक्याने आढळतात त्यांचे क्षार निष्कासित करून घेण्यात येतात. तर काही क्षार खनिज रूपांमध्ये सहज प्राप्त होतात. सुशुताचार्यांनी क्षारांच्या विशेष गुणधर्मांमुळे त्यांना शस्त्र अनुशास्त्रांपेक्षा श्रेष्ठ मानले आहे.

क्षारपरिचय - तत्र क्षरणात् क्षणनाद्वा क्षारः ।

क्षरणात् दुष्ट त्वकमांसादि चालनात् क्षारः । सु.सू. ११-४

क्षरण-लेखन-दुष्ट त्वक् मांसादींचे लेखन

क्षणन-हिसा-दूषित मांसादी धातूंचे भेदन, लेखन, विनाशन करतात म्हणून त्यांना क्षार असे म्हटले जाते.

- छित्वा छित्वाऽऽशयात् क्षारः क्षरत्वात् क्षारयत्यधः । च.चि. ५-५८ गुल्य.चि.

- क्षरणात् क्षारः । च. सू. २६

- क्षरणात् अधोगमनक्रिया योगात् द्रव्यम् । च.सू. २६ व चक्रपानी टीका

क्षरण-लेखन कर्म करतात म्हणून त्यांना क्षार असे म्हणतात. चक्रपानी आचार्य जे अधोगमन करतात ते क्षार असे स्पष्ट करतात, अधोगमन ही क्रिया आहे म्हणून क्षार हे रस नसून द्रव्य आहे. चरकाचार्यांनी गुल्माचिकित्सा अध्यायामध्ये क्षारांची परिभाषा दिली आहे. क्षारांचा क्षरण-लेखन करणे हा स्वभाव असून कफज गुल्माचे छेदन होत होत तो अधोगमन करतो, खालील आशयांमध्ये जातो तेथून अधोगमनि बाहेर जातो आणि गुल्म नष्ट होतो. याप्रमाणे क्षारांचा क्षरण गुण व्याधिनाशनार्थ उपयुक्त ठरतो

- पलाशकाष्ठादिदाहसंभवे लवणरसभस्मविशेषे क्षारः । वृद्धवैद्याधार

पलाशकाष्ठादि क्षारीय वनस्पतींचे दहनानंतर लवण रसात्मक भस्मस्वरूपाचा जो विशेष अंश प्राप्त होतो त्याला क्षार असे म्हणतात. क्षारीय वृक्षांना जाळल्यानंतर श्वेत वर्णाची रक्षा निर्माण होते ती कटुलवण रसात्मक असून ह्या भस्म विशेषांपासून क्षारांचे निर्माण करण्यात येते.

- क्षरणात् क्षारः नसौरसः द्रव्यं तेदेनकरससमुत्पन्नं अनेकरसं

कटुलवणभूमिष्ठं अनेकान्द्रियार्थं समाचितं कारणाभिनित्वम् ॥ च.सू. २६-८

क्षार हा क्षरण करतो तो रस नसून अनेकरसात्मक द्रव्यांपासून निर्माण होतो. म्हणून अनेक रसांनी युक्त असतो. मात्र क्षारांमध्ये कटु व लवण रसांचे आधिक्य असते. अनेक इन्द्रियांद्वारे ग्रहण करण्यायोग्य विषयांनी क्षार हे संयुक्त असतात. क्षार हे संस्कारांद्वारे, साधनांद्वारे उत्पन्न होतात म्हणून ती द्रव्य आहेत.

- नानौषधिसमवायात् त्रिदोषघ्नः शुक्लत्वात् सौम्यः तस्य सौम्यस्यापि सतो दहनपाचनदाराणदि

शक्तिर विलुद्धा स खल्वानेदौषधि गुणभूयिष्ठत्वात् कटुकउष्णस्तीक्ष्णः पाचनो विलयनः
शोधनो रोपणः शोषणोस्तभनोलेखनः कृम्यामकफकुष्ठ विधेदसा - मुपहतां पुसंत्वस्यचातिक्षेवितः ॥

सु.सू. ११ - ५

क्षार हा विविध औषधींच्या संयोगाद्वारे निर्माण होते. तो त्रिदोषघ्न शुक्लवर्णाचा असून त्यामध्ये दहन, पचन, दारण करण्याचे सामर्थ्य असते. क्षार हा उष्ण-तीक्ष्ण, पाचन, विलयन, व्रणांचे शोधन रोपण, स्त्रावांचे शोषण करणारा (आर्द्रत्व कमी करणारा) स्तंभन, लेखन, बाह्याप्यत, कृमी, आम, कफ, कुष्ठ, विष, मेद यांचा नाशक आहे. क्षारांच्या अति सेवनामुळे पुसंत्वाचा नाश होतो.

क्षारांच्या बाह्यतः उपयोगामुळे स्थानिक घटकांचे लेखन होते, क्षरण पडते. क्षारांच्या अभ्यंतर सेवनामुळे क्षीणत्व येते म्हणून त्यांना क्षार असे म्हटले जाते. - आयु. औषधीकरण.

क्षारांचे प्रकार -

अ) उत्पत्तिभेदाने क्षार प्रकार

१. खनिज क्षार : टंकण, सज्जीक्षार, कल्मीसोर, सुधा इ.
२. प्राणिजक्षार : नवसागर, शंख इ.
३. वनस्पतिजक्षार : अपमार्गक्षार, पुनर्नवाक्षार, यवक्षार, चिंचाक्षार इ.

ब) प्राचीन भेदाने क्षार प्रकार -

१. सहज प्राप्त क्षार : खनिज - सोर, प्राणिज - शंख, उद्भिज्य - -
२. निष्कारित क्षार : खनिज - सज्जीक्षार, प्राणिज - नवसागर, उद्भिज्य - अपमार्ग

क) स्वरूपाधारित क्षार प्रकार -

१. शुष्कचूर्ण स्वरूपी
२. द्रव/सांद्र स्वरूपी

ड) वीर्यतः प्रकार -

१. मृदुक्षार
२. मध्यमक्षार
३. तीक्ष्णक्षार

इ) उपयोगाधारित प्रकार -

१. बाह्यतः उपयुक्त क्षार
२. अभ्यंतर उपचारार्थ उपयुक्त क्षार

ई) चिकित्साधारित क्षार प्रकार -

१. प्रतिसारणीय क्षार
२. पानीय क्षार

खनिज क्षार प्रायः अच्छ स्वरूपामध्ये उपलब्ध होतात. उद्भिज्य क्षार वनस्पतिद्रव्यांपासून निष्कासित करण्यात येतात. शंख हा प्राणीज क्षार समुद्रातून प्राप्त होतो तर नवसागर निष्कासित करून घेतला जातो.

क्षार संज्ञा -

क्षारक - सज्जीक्षार

क्षारद्रव्य - सज्जीक्षार, यवक्षार

क्षारत्रय - सज्जीक्षार, टंकण, यवक्षार

क्षार पंचक - सज्जीक्षार, तिलक्षार, यवक्षार, पलाशक्षार, मुष्ककक्षार (मोरचा)

क्षाराष्टक - यवक्षार, तीलनालक्षार, सज्जीक्षार, पलाशक्षार, अपमार्गक्षार, चिंचाक्षार, अर्कक्षार. सुहीक्षार

संदर्भ - १. त. २-६-७.

वनस्पतिज क्षारनिष्कासन विधि -

क्षीर वृक्षस्य काष्ठानि शुष्काण्यमनौ प्रदीपयेत् ।

नीत्वा तद्भस्म मृत्पात्रे क्षिप्त्वा नीरे चतुर्युगे ॥

विमर्द्य धारयेत् रात्रौ प्रातरच्छं जलं नयेत् ।

तन्नीरं क्वाथयेद्वनौ यावत् सर्वं विशुष्यति ॥

ततः पात्रात् समुल्लिख्य क्षारो ग्राह्यः सितप्रभः ॥

शा.स.म.ख ११-१०५-१०३

क्षारवृक्षस्य पत्राङ्गं, शुष्कमनौ प्रदीपयेत् ।

नीत्वा तद्भस्म मृत्पात्रे क्षिप्त्वा नीरे तु षड्युगे ॥

विमर्द्य धारयेद्वनौ प्रातरच्छं जलं नयेत् ।

एकविंशतिवारांस्तद्भस्मसा स्त्रावयेज्जलम् ॥

तन्नीरं क्वाथयेद्वनौ यावत्सर्वं विशुष्यति ।

ततः पात्रात् समुल्लिख्य क्षारो ग्राह्यः सितप्रभः ॥ द्रव्यगुणविज्ञान परिभाषा खंड

यादवजी त्रिकमनौ आचार्य

क्षारीय वनस्पतींचे पंचांग वा परिपुष्ट स्वरूपातील काष्ठादि क्षारीय अंग काढून आणणे आणि आतपामध्ये संपूर्णपणे शुष्क करून घ्यावे. त्याचे लहानलहान तुकडे करून घेऊन ते सर्व एका मोठ्या लोहपात्रामध्ये ठेवावे. फार अधिक प्रमाणात शुष्क वनस्पतिद्रव्ये असतील तर त्यांचा स्वच्छ निवात जागेवर रास (ढीग) रचावा व त्यांना अग्नी द्यावा. संपूर्ण वनस्पतिद्रव्याचे दहन होऊन त्याची रवेतवर्णाव रक्षा तयार होते. त्यांना शीत झाल्यानंतर ही रक्षा गोळा करून वजनकाट्याचे साहाय्याने तिचे वजन करावे. या रक्षेच्या चार वा सहापट जलामध्ये ती पूर्णपणे विरघळवून घ्यावी. हे मिश्रण रात्रभर स्थिर ठेवावे व सकाळी वरील क्षारयुक्त निवळ जल हलकेच काढून घ्यावे. हे क्षारजल वस्त्राद्वारे गाळून घ्यावे. खालील राखेच्या अंशामध्ये पुनः जल घालून मिश्रण उत्तम ढकळून स्थिर ठेवावे. ६ ते ८ तासांनंतर वरील निवळ गाळून घेऊन पूर्वीच्या गाळलेल्या क्षारजलामध्ये मिसळवे. याप्रमाणे ३ ते ४ वेळा ही प्रक्रिया करावी व त्यानंतर सर्व द्रव एकत्रित करून एका पात्रामध्ये मंदाग्निकर ठेवावे. जलांश पूर्ण नष्ट झाले

नंतर पात्राच्या तळाशी श्वेतवर्णाचा क्षार प्राप्त होतो तो खारडवून काढून घ्यावा. उपलब्ध श्वेत चूर्णस्वरूपी क्षाराचा निर्जलुक व स्वच्छ काचपात्रामध्ये संग्रह करावा. याप्रमाणे वनस्पतीज द्रव्यांपासून क्षार निष्कासित करण्यात येतो. नवसागरासारखे काही प्राणीज क्षाही याप्रमाणेच काढण्यांत येतात.

द्विविध क्षार -

- चूर्णाभः प्रतिसार्यः स्यात् तेजसः क्वाथवत् क्षिपत् ।
इति क्षारद्वयं धीमान् युक्तकार्येषु योजयेत् ॥

यो.र. क्षारकल्पना

- चूर्णाभः प्रतिसार्यः स्यात् पेयः स्यात्क्वाथवत्स्थितः ।

इति क्षारद्वयं धीमान् युक्तकार्येषु योजयेत् ॥ शा.स.म.ख ११-१०४

१) प्रतिसारणीय क्षार -

टीका - यस्तु चूर्णाभः क्षारः स प्रतिसार्यः इति प्रतिसारणीयः । मसकादौ प्रयोज्यः ।

शा.स.म.ख ११-१०४ काशीरामटीका

प्रति+सारण - बाह्यतः घर्षणार्थं वा लावण्याकरिता जो प्रयुक्त केला जातो, जो चूर्ण स्वरूपाचा असतो तो प्रतिसारणीय क्षार मसकादीवर्ग योजला जातो. या क्षार प्रकाराचा बाह्य उपचारार्थं मोठ्या प्रमाणात उपयोग करण्यात येतो. प्रागुल्बाने कुष्ठ, भगंद, अर्बुद, अर्शा, दुष्टव्रण, नाडीव्रण, त्वक्विकार, क्षुद्रोग, मुखविकारादींच्या चिकित्सेकरिता या क्षारांची योजना केली जाते.

सुश्रुताचार्यांनी प्रतिसारणीय क्षाराचे तीन प्रकार वर्णन केले आहेत.

१. मृदु २. मध्यम ३. तीक्ष्ण

१. मृदुक्षार

क्षारोदकाचे क्वथन करून जलांश पूर्णतः नष्ट झाल्यानंतर प्राप्त होणारा चूर्णस्वरूपी क्षार म्हणजे मृदुक्षार होय.

२. मध्यमक्षार

क्षारोदकाचे क्वथनंतर त्याला सांद्र स्वरूप मिळाले नंतर त्यामध्ये कटशर्करा, भस्मशर्करा, शंखनाभी, शौक्तिक ही आवापद्रव्ये मिसळून जो चूर्ण स्वरूपाचा क्षार निर्माण होतो त्याला मध्यम क्षार म्हटले जाते. कटशर्करा-न भाजलेली चुनखडी, भस्मशर्करा - क्षारद्रव्य मिसळवून भाजलेली चुनखडी.

३. तीक्ष्णक्षार

मध्यम क्षारामध्ये आवाप द्रव्ये मिसळले नंतर पुन्हा त्यामध्ये दंती, द्रवंत्यादि द्रव्ये मिसळवून पाक केला जातो. हा तीक्ष्ण पाक्य क्षार होय.

- संदर्भ सू. ११-७-१२

२) पानीयक्षार

- पानीयं पानार्हः क्षारोदकमित्यर्थः । शा.स.म.ख. ११-१०४ टीका

यस्तु क्वाथवत् द्रवरूपः स्थितः, स गुल्मादौ पेयः । शा.स. ११-१०४ टीका

पेयो ऽशीमिसादायम गुल्मोदर जराविषु ।

योज्यः साक्ष्म सखिन्न बाह्यार्शः कुष्ठसुप्तिषु ॥ अ. च. सू. ३०-३

क्वाथवत् द्रवरूपी, क्षारोदक म्हणजे पानीय क्षार असून त्याचा पानार्थ उपयोग करण्यात येतो.

क्षारीय वृक्षांचे काष्ठाविदहन केले नंतर त्यांची रक्षा ६ पट जलामध्ये उकळवून १/३ शेष राहिल्यानंतर प्राप्त झालेले क्षारोदक म्हणजे पानीय क्षार होय. (सु. सू. ११-१२)

पानीय क्षाराचा उपयोग मंदाग्नी, अग्नी, गुल्म, उदर या व्याधींच्या चिकित्सेकरिता केला जातो.

उपरोक्त क्षाराचा उपयोग व्याधि, रण व औषध बलाचा विचार करून सुयोग्य प्रमाणातच करावा.

क्षार निषेध

रक्तपित्त, ज्वर, भ्रम, मूर्च्छा, तिमीर, भ्रम पीडित रण तसेच पित्तप्रकृति, बालक, वृद्ध, दुर्बल रुग्णांनाही क्षार देऊ नयेत.

क्षार गुण -

- तीक्ष्णोष्णा लघुशुश्चरु क्लेदीपक्ता विदारणः ।

दाहनी दीपनश्छेत्ता सर्वं क्षारोऽग्नि सन्निभः ॥

च. सू. २७-३०६

- नैवातितिक्षणो न मृदुः शुक्लः श्लक्ष्णोऽथ पिच्छिलः ।

अविष्यन्दि शिवः शीघ्रः क्षारोद्ब्रष्टगुणः स्मृतः ॥

सु. सू. ११-१८

- नातितीक्ष्णमृदुः श्लक्ष्णः पिच्छिलः शीघ्रगः सितः ।

शिखरी सुखनिर्वाय्यो न विष्यंती न चातिरूक् ॥

अ. च. सू. ३०-२४

क्षार हे तीक्ष्ण, उष्ण, लघु, रुक्ष, क्लेदन, पिच्छिल, श्लक्ष्ण, दीपन, अविष्यंती, छेदन, भेदन, दाहन, पाक्य (पाक करणारा), लेखन, झीज घडवणारा, विदारक, शीघ्र प्रभावकारी, रक्तपित्त प्रदोषक, सुखनिर्वाय्य, शिव (कल्याणकारी) गुणांचे असून सर्व क्षार अग्नीप्रमाणे आहेत.

- शस्त्रानुशस्त्रेभ्यः क्षारः प्रधानतमः ।

छेद्य, भेद्य, लेख्यकरणात् त्रिदोषघ्नत्वात् विशेष क्रियावचाराणात् । सु. सू. ११-३

- सर्वं शस्त्रानुशस्त्राणाम् क्षारः श्रेष्ठो बहुनियत । अ. च. सू. ३००-१

शस्त्राचे दारण-पचन-सीवनादि कर्म आणि अग्निचे दाह-पाक-विदारणादि कर्म क्षारांद्वारे घडतात म्हणून शस्त्रसाध्य व अग्निकर्मसाध्य विकार क्षार प्रयोगाद्वारे साध्य होतात. या कारणांमुळे शस्त्र व अग्निपेक्षा क्षार श्रेष्ठ मानले आहेत. भीरू रण, ज्या रणांना शस्त्रकर्म, अग्निकर्म देता येत नाही, मर्मस्थानाची चिकित्सा करावयाची असताना शस्त्रानुशस्त्रांची योजना करणे शक्य नसते अशा वेळी क्षारांद्वारे चिकित्सा करता येते. म्हणूनही क्षार श्रेष्ठ मानले जातात. क्षार कर्माद्वारे रक्तसाव अल्प प्रमाणात होतो वा होतही नाही. व्याधीचा पुनरुद्भव व होण्याची शक्यता नसते आणि क्षारांद्वारे एकाच वेळी छेदन-भेदन, लेखन, त्रिदोषघ्न आणि काही विशेष कार्येही घडून येतात. रसाणवकारांनी क्षारांचा मलनाशक हा विशेष गुण सांगितला आहे. सर्वे मलहराः क्षाराः । रसाणव ५-४३

- क्षारो दशगुणः शस्त्रतेजसरोपि कर्मकृत् ।
अचूषन्निव संरम्भाद् गात्रपीडयन्निव ॥
मर्वातीऽनुसरन् दोषानुन्मूलयति मूलतः ।
कर्म कृत्वा गतेरुजः स्वयमेवोपशामयति ॥

अ. ऋ. सू. ३०-२५-२६

- क्षारः सर्वेषु परमं तीक्ष्णोष्णः कृमिजिह्वसुः ।
पित्तसूत्रदूषणः पाकी छेद-हृद्यो विदारणः ॥

अपथ्यः कटुलावण्याच्छुक्रौजः केशचक्षुषाम् ॥

अ. ऋ. सू. ६-१५१

- क्षारस्तीक्ष्णा महोष्णश्च दाहकर्मकरः परम् ।

गुल्माशोऽग्रहणीः क्लृप्ता मूत्रकुच्छ्राशमरीहराः ॥

कृमिघ्ना पाचनारचैव दारणाश्च विसर्पिणः ।

शोथनो रोपणोश्चैव मूत्रलाश्च प्रकीर्तिताः ॥ र. त. १४-६२-६३

क्षार हा उत्तम गुणसंपन्न असेल तर आचूषण प्रक्रियावत संरभ उत्पन्न होतो, गात्रपीडन होते. क्षार सर्वत्र (चाहती बाजूनी) पसरतो. दोषांचे लेहन, मुळांपासून काढून टाकतो आणि अन्य विकार उत्पन्न करत नाही. क्षारांद्वारे गुल्म, अर्शा, ग्रहणी, प्लीहाविकार, मूत्रकुच्छ्र, अश्मरी या विकारांचा नाश होतो. क्षार हे कृमिघ्न पाचन, दारण, व्रण शोधन, रोपण, मूत्रल गुणांचे आहेत.

- ये चान्येऽपि पाक्वस्वर्जिकायवक्षारा यथायोग्यं

वक्तव्यास्तेषां चूर्णवटकावलेहादिषु प्रयोगः कर्तव्याः ॥ शा.स.म.ख. ११-१०४ टीका

पानीय व प्रतिसारणीय, वनस्पतिज, प्राणिज क्षारांशिवाय जे पाक्व क्षार आहेत त्यांचा उदा. स्वर्जिका, यवक्षारादींचा यथायोग्य प्रमाणात चूर्ण, गुटिका, अवलेहादींद्वारे उपयोग करावा. अर्थात या क्षारांचा उपयोग इतर द्रव्य संयुक्त करून चूर्ण, गुटिका, अवलेहादि स्वरूपात करावा.

क्षार मात्रा

- द्विगुणतः समारभ्य रक्तिकाष्ट सम्मिताम् ।

क्षारास्तु विनिवृज्जीत साधारणतया भिषक् ॥ र. त. १४-६४

क्षारांची ग्रंथोक्त मात्रा - २ गुंजा ते ८ गुंजा - २५० मिलीग्रॅम - १ ग्रॅम

व्यावहारीक मात्रा - १२५ मिलीग्रॅम ते ५०० मिलीग्रॅम

क्षारोत्पादक वृक्ष

- कुटजपलाशाश्वकर्णपारिभद्रबिभीतकारावधकिन्वाऽर्क
स्तुह्यपामार्गापाटलानकमालवृक्षकदलीचित्रकपूतीकेन्द्र
वृक्षारस्फोताश्वमारकसन्दच्छदाशिमन्थगुज्जाश्वतस्रः
कोशातकी समूलकलप्रशाला दहेत् इति ॥ शा.स.म.ख. ११-१०२ टीका

कुटज, पलाश, अश्वकर्ण, पारिभद्र, बिभीतक, आरावध, बिल्व, अर्क, स्तुही, अपामार्ग, पाटला, नक्समाल वृक्ष (बृहत करंज), कदली, चित्रक, पुतीकरंज, इन्द्रवृक्ष (अर्जुन), अस्फोट (कोविदार भेद), अश्वमारक (कन्हेर), सफळदा, अश्विबंध, गुंजा, कोशातकी आदि क्षारोत्पादक वनस्पति द्रव्ये आहेत.

क्षार दोष

- अत्यौष्णमतिपैच्छिल्यमतितीक्ष्णविसर्पिताः ।

अत्यर्थ मारदवं शैत्यमत्यर्थ सान्द्रमेव च ॥

त्यूनौषधविपक्वत्वं क्षारदोषा नव स्मृता ।

शा.स.म.ख. ११-१०४ आढमल्लटीका

अति उष्ण, अति तीक्ष्ण, अति पिच्छिल, अति मारदव, अति शैत्य, अति सान्द्र, अतिशय पसरणारा, योग्य गार्क न झालेला आणि अबलवान औषधी द्रव्यांद्वारे निर्मित असे क्षाराचे नऊ दोष आहेत.

अपामार्गक्षार

ग्रंथाक्षार - खरमज्जरीकाक्षारः तीक्ष्णः श्वासनिवर्हणः ।

गुल्मशूलगादि रोगघ्नः कर्णाबाधिर्दानशनः ॥

मयूरक्षारकः कामं मधुना परिशीलितः ।

विनाशयेत्त्वोद्भूतं श्वासं परमदारुणम् ॥

खरमज्जरीकाक्षारचूर्णं परिसाधितम् ।

तैलं कर्णे निषेकेन बाधियर्थं त्वाशुनाशयेत् ॥

सत्युष्णः किणिकाक्षारो यवानीचूर्णसंयुतः ।

निहन्ति शूलं त्वचिरादाध्यानश्रितदारुणम् ॥

अपामार्गक्षारचूर्णं यवाग्रजसमान्वितम् ।

शीलितं नाशयेदाशु मूत्रकुच्छ्रं तथाश्मरीम् ॥

अपामार्गक्षारचूर्णं सशीलं परिलेपितम् ।

गोमूत्रेणाचिरेणैव श्वित्रक्रुद्धं विनाशयेत् ॥

खरमज्जरीकाक्षारः सव्योषन्ध ससै-धवः ।

शीलितो नाशयेद् गुल्मं प्लीहानश्चातिदारुणम् ॥

खरमज्जरीकाक्षार सतालः पील्लेपनात् ।

लिगार्शसं निहत्याशु चिरोद्भूतं सुदारुणम् ॥ र. त. १४-६६-७३

पर्याय - मयूरक्षार, खरमज्जरीका क्षार, किणिकाक्षार

निर्माणविधा - तीर्थवान्, परिपुष्ट अपामार्ग पंचांग वेऊन ते आतपामध्ये संपूर्ण शुष्क करून घ्यावे. त्याचे लहान लहान तुकडे करून ते एका मोठ्या लोहपात्रामध्ये ठेवावे. अथवा अधिक प्रमाणात असेल तर स्वच्छ स्थानी त्यांचा ढीग रचावा. त्यामध्ये अग्नी प्रज्वलित करावा. अपामार्ग पंचांग पूर्ण जळाले नंतर त्याची रवेत वर्णाची

राख तयार होते. ती स्वांगशीत झाले नंतर युक्तीपूर्वक एकत्र गोळा करून वजन करावे. या रक्षाच्या सहापट जलामध्ये ती ढवळून पूर्णपणे विरघळवून घ्यावी. हे मिश्रण रात्रभर स्थिर ठेवावे व सकाळी वरील क्षारोदकाची निवळ हळुवार काढून गाळून घ्यावी. वस्त्राद्वारे गाळून प्राप्त झालेला द्रव भाग स्वच्छ पात्रामध्ये ठेवून मंदाग्नीवर शुष्क करण्याकरिता ठेवावा. जलांश पूर्णपणे नष्ट झाल्यानंतर पात्राच्या तळाशी श्वेत वर्णाचा अपामार्ग क्षार आढळतो तो खरडवून काढून घ्यावा. स्वच्छ काचपात्रामध्ये या अपामार्ग क्षाराचा सग्रह करावा.

अपामार्गक्षार गुणकर्म

अपामार्गक्षार हा तीक्ष्ण गुणाचा असून विशेषत्वाने श्वास, गुल्म, शूल विकारांचा नाशक आहे. अपामार्गक्षार मधासह श्वासविकार नाशनाथ योजला जातो. अपामार्गक्षारोचे तिलतैलामध्ये पाचन करून या सिद्धतैलाचा कर्णपूरणाकरिता उपयोग केला तर तो कर्णबाधीचा नाश करतो. त्रिकटु व ओवाचूर्णासह अपामार्गक्षार प्रयुक्त केला तर उदरशूल-आध्मान विकारांचा नाश होतो. अपामार्गक्षार व मनःशीला यांचा गोमूत्रामध्ये खल करून लेप केला तर श्वित्रनाशक आहे. दारुण व जुन्या लिगार्श नाशनाथ अपामार्गक्षार व हस्ताळ मिश्रणाचा लेप करावा. मूत्रकृच्छ्र, मूत्रारमरी विकारामध्ये शीतजलासह यवक्षार मिसळवून अपामार्गक्षार प्रयुक्त केला जातो. अपामार्गक्षार त्रिकटु व सैधव चूर्णासह सेवनार्थ योजला तर दारुण गुल्म, प्लीहा विकारांचा नाश करतो.

सुहीक्षार

पर्याय - सुहीक्षारः सुकक्षारश्च तथा मतः ।

वज्रक्षारोऽथ सेहुण्डक्षारश्च परिकीर्तितः ॥ र. त. १४-११

सुहीक्षार हा सुकक्षार, वज्रक्षार, सेहुण्डक्षार, सेहुडक्षार या पर्यायी नावांद्वारेही ओळखला जातो.

ग्रंथाधार - सुहीक्षारः स्मृतस्तीक्ष्णः सर्वो दरविनाशनः ।

गुल्मप्रशमनो वह्निदीपनः शोफनाशनः ॥

विसृचिका-हरोऽजीर्णनाशनः शूलसूदनः ।

यकृद्दोषप्रशमनः श्वासातङ्कप्रभञ्जनः ॥

सुहीक्षारः शंखभूतिः सर्जिकायवजान्वितः ।

विसृचिकां निहन्याशु त्वजीर्णञ्चातिदारुणम् ॥

सुहीक्षारस्त्रिलवणः क्षारत्रिकसमन्वितः ।

निहन्ति शोफप्लीहानमुदराणि च नाशयेत् ॥

सञ्चुषणः सुहीक्षारो मधुना परिशीलितः ।

नाशयेदचिरादेव श्वासं परमदारुणम् ॥

सुहीक्षारो वरोपेतः सैन्धवाग्निमामन्वितः ।

निहन्ति वह्निमाद्यन्तु यकृतप्लीहोदराणि च ॥

चिरोत्थितानां गुल्मानां पञ्जानां पञ्चतां नयेत् ।

ग्रहणीं नाशयत्याशु तथा शूलं च दारुणम् ॥ र. त. १४-१२-१८

निर्माणविधि - सुही कांड उत्तम परिपुष्ट स्वरूपामधील घेऊन मध्यभागातून छेद करून त्याचे लहान लहान तुकडे तयार करावेत. आतपामध्ये सुही कांड संपूर्ण शुष्क करून घ्यावे. एका मोठ्या लोहपात्रामध्ये शुष्क सुही कांड ठेवून अग्नी प्रचलित करावीत. पूर्ण जळल्यानंतर त्याची श्वेत वर्णाची रक्षा तयार होते. ती एकत्र गोळा करून वजनकाट्याचे साहाय्याने तिचे वजन करून घ्यावे व एक स्वच्छ पात्रामध्ये ठेवावी. त्यामध्ये ६ पट जल मिसळवून मिश्रण उत्तम ढवळून घ्यावे. रात्रभर स्थिर ठेवून सकाळी क्षारोदकाची वरील निवळ हळुवार काढून घेऊन गाळून घ्यावी. पात्रामधील सांद्र स्वरूपातील सुहीकांड रक्षामध्ये पुन्हा जल घालून मिश्रण ढवळून चार-सहा तास स्थिर ठेवावे व वरील निवळ गाळून घ्यावी याप्रमाणे तीन-चार वेळा ही प्रक्रिया करावी. शेवटी सर्व क्षारोदक एकत्रित करून मंदाग्नीवर ठेवावे. जलांश संपूर्णपणे नष्ट झाल्यानंतर पात्राच्या तळाशी श्वेतवर्णाचा सुही क्षार आढळतो. तो खरडवून काढून घ्यावा आणि स्वच्छ काचपात्रामध्ये सुरक्षित ठेवावा.

सुहीक्षार गुणकर्म

सुहीक्षार हा तीक्ष्ण असून अग्निदीपन करणारा आहे. सर्व प्रकारचे उदर विकार, गुल्म, शोथ, विसृचिका, अजीर्ण, शूल, यकृतदोष, श्वास व्याधीचा नाश करतो. सुहीक्षार शंखभस्म, सजीक्षार व यवक्षारसह योजला तर (भयंकर) दारुण विसृचिका विकाराचा नाश होतो. सुहीक्षाराच्या उपयोगाने पाच प्रकारचे गुल्म, ग्रहणी, शूल विकाराचा नाश होतो. सुहीक्षारसह सैधवलवण, सौचलं लवण, विडलवण, यवक्षार, टंकरण, सजीक्षार मिसळवून सेवन केले तर शोथ प्लीहा व उदरविकारांचा नाश होतो. सुहीक्षार त्रिकटु व मधासह दारुण श्वास विकार नाशक असून त्रिफलाचूर्ण, सैधवलवण व चित्रकचूर्णासह सेवन केला तर अग्निमाद्य यकृतप्लीहाविकार व उदरोगांचा नाश करतो.

क्षारसूत्र

परिचय

क्षार + सूत्र - ज्या सूत्रावर (धायावर) क्षारीय द्रव्यांचे आवरण करण्यात येते अशा क्षार आवरणयुक्त सूत्राला क्षारसूत्र असे म्हणतात. सुती धायांवर सुहीक्षार, अपमार्गक्षार, हरिद्राचूर्णादींचा लेप ७ वेळा केला जातो व अशा शुष्क क्षारसूत्राचा उपयोग अर्श, भगंदर, बाह्यअर्शांकर आदींच्या छेदनार्थ करण्यात येतो. सुश्रुत संहितेमध्ये क्षारांचा उपयोग नाडीव्रण, भगंदर, अर्शचिकित्सेमध्ये करण्यात आला आहे. अकराव्या शतकामधील चक्रपानी आचार्यांनी आपल्या चक्रदत्त या ग्रंथामध्ये क्षारसूत्र निर्माणाची पद्धती वर्णन केली आहे. त्यानंतर भैषज्यरत्नावली, भावप्रकाश, वगसेन, रसतरंगिणी या ही ग्रंथामधून क्षारसूत्र निर्माणाचा विधी वर्णिला आहे. परिभाषा व निर्माणविधि

- भावितं रजनीचूर्णं: सुहीक्षारी पुनः पुनः ।

बन्धनात् सुदृढं सूत्रं भिनत्यर्शो भान्द्रम् ॥

चक्रदत्त अर्श चि. १४७

भैर ९-२७९, भा. प्र.

सुधादुग्ध वस्त्रपूत हरिद्राचूर्णसंयुते ।
निषिकतेन तु तुलेन स्वल्पेन खलु यत्नतः ॥
प्रलिप्तं सुदृढं सूत्रं छायायामथशोषयेत् ।
विलिप्य सप्तधा हयेवं शोषयेत् भिषज्जातः ॥
सूत्रमेतत् समाख्यातं क्षारसूत्रं तु नामतः ।
गुदाङ्कुरच्छेदनाथमोघास्त्रमिदं मतम् ॥
भगान्द्र च्छेदनाथमप्येतद्वि विनियुज्यते ।
प्रशोक्तव्यं क्षारसूत्रं सावधानतया सदा ॥

र.त. २४-५७-५३०

घटकद्रव्ये व प्रमाण

सुती धागा (सूत्र) - सद्यकाली सुती धागा वळून घेतला जातो किंवा surgical linen thread No-20 (Barber 20 thread) घेतात.

स्नुहीक्षीर - १ पल = ४८ मिली

हरिद्राचूर्ण - २ शाणा = ६ ग्राम

बारीक व पातळ सुती धागा जो कापसापासून तयार करण्यात आला आहे तो घेऊन ८ पदरी करून वळून घ्यावा. तो सुदृढ व मजबूत असा झाले नंतर स्नुहीक्षीर व वस्त्रगाळ हरिद्राचूर्णाच्या मिश्रणामध्ये भिजवून ठेवावा. या मिश्रणामध्ये संपूर्ण भिजून ओलसर राहिल इतक्यातच सूत्र घालून त्यामध्ये एक दिवस ठेवावा. त्यानंतर हा धागा पसवून छाया शुष्क करून घ्यावा. याप्रमाणे स्नुहीक्षीर व हरिद्राचूर्णामध्ये भिजवून शुष्क करून घेण्याची प्रक्रिया सात वेळा करावी. क्षीर व हरिद्राचूर्ण भावित या सूत्राला क्षारसूत्र असे म्हटले जाते. निर्वर्तक काचपात्रामध्ये तो सुरक्षित ठेवावा. आवश्यकतेनुसार त्याचा उपयोग करावा. अर्शा-बाह्यअङ्कुर, भगान्द्रमधील त्रणर-ध्व आणि नाडीत्रणाच्या कर्तनाथ-छेदनाथ क्षारसूत्र बांधण्यात येतात. या तीनही विकारामध्ये क्षारसूत्र उपयुक्त असून अर्बुद कर्तनाकारिताही त्यांचा उपयोग करण्यात येतो. क्षारसूत्राचा सावधानतापूर्वक उपयोग करावा असे रसतरंगिणीकरानी निर्देशित केले आहे.

स्नुहीक्षीर - सुधादुग्ध वातहरं गुल्मोदर विनाशनम् । विषाध्यानहरं चैव गुदाङ्कुरहरं परम् ॥

पर विचनकरं पुष्पकृत्वाक्षिमध्याम् । समाख्यातं विशेषण क्षारकर्मकरं परम् ॥

र.त. २४-५९९-५२०

स्नुहीक्षीर हे क्षारकर्म विशेषत्वाने करणारे असून गुदाङ्कुरहर गुणाचे आहे म्हणून क्षारसूत्र निर्माणार्थ त्याचा उपयोग करण्यात येतो. बहुकृत्क, दंडकृत्की, परिपुष्ट स्नुहीवृक्षापासून शिशिर ऋतूच्या अंतकालामध्ये प्रातःकाली सूत्रोदयापूर्वी स्नुहीक्षीराचा संग्रह करावा. क्षारसूत्र निर्माणार्थ हरिद्राचूर्ण अतिसूक्ष्म वस्त्रगाळ स्वरूपाचे करून घ्यावे. त्रणरोपणार्थ त्याचा उत्तम उपयोग होतो. हरिद्रा सूक्ष्मचूर्ण क्षारसूत्राला चिकटून, आवरण करून दीर्घकाल पर्यंत राहू शकते.

क्षारसूत्र योग्य - कृशदुर्बलभिरूणां गतिमर्माश्रिता च या ।

क्षारसूत्रेण तां छिन्द्यात्र शन्त्रेण कदाचन ॥

चक्रदत्त नाडीत्रण १०

अत्यंत कृश, दुर्बल शरीर रूग्ण, मर्माश्रित त्रणांमध्ये शस्त्रकर्म करू नये. अशा रूग्णांच्या नाडीत्रण, अर्शा, अर्बुद, भगान्द्र चिकित्सेकीर्ता क्षारसूत्राची योजना करावी.

वंगसेन आचार्योक्त क्षारसूत्र

स्नुहीकाण्डगतं क्षीरे भल्लतक समन्विते ।

ज्योतीष्मतीत्रिफलादन्ती कोशातक्यऽग्निधैधवैः ॥

चूर्णेः एतैः समधृतैः बन्धयेत् सुत्रकं दृढम् ।

सूत्रं तत्पातयेदर्शः छिन्नमूल इव द्रुमः ॥

वंगसेन (अर्शाधिकार), भा. शै. र. ८७६२

भल्लतकसूक्ष्मचूर्ण, ज्योतीष्मती (मालकांगोणी) चूर्ण, त्रिफलाचूर्ण, दन्तीमूलचूर्ण, कोशातकीबीजचूर्ण, चित्रकचूर्ण व सैधवचूर्ण प्रत्येकी एक भाग व यांच्या समभाग अर्थात ७ भाग स्नुहीकाण्डक्षीर घेऊन त्यामध्ये दृढ सूत्र भिजवून क्षारसूत्र निर्माण करावे. अर्शाङ्कुर छेदनाथ या क्षारसूत्राचा उपयोग करावा.

सोहपाककल्पना

परिभाषा - कल्क-चूर्ण-स्वस-रु-दि स्वधी औषधीद्रव्याचे, घृत तैलादि स्निग्ध द्रव्यांमध्ये, जलादि द्रवद्रव्यांसह, मंदाग्नीवर एकत्रित पाचने व पानाने औषधी द्रव्यांचे वीर्यवान कार्यकारी सार अशा स्निग्ध द्रव्यांमध्ये निष्कासित करून औषधीसिद्ध संस्काराने स्नेह निर्माणाला स्नेहपाककल्पना म्हटले जाते.

स्नेह-स्निग्ध द्रव्य,

पाक-पाचन प्रक्रिया.

कल्पना-औषधीगुणसंग्रह स्वस्वतःच प्रयोज्यसित करण्याचा विधि

परिचय - आयुर्वेदीय औषधीनिर्माणामध्ये स्नेहपाककल्पना एक महत्त्वपूर्ण कल्पना आहे. स्वास्थ्यरक्षण आणि विविध व्याधिविक्तिसार्थ सिद्ध स्नेहांचा आरक्षण प्रयत्नात उपयोग करण्यात येतो. औषधी द्रव्यांचे स्निग्ध घटकामध्ये विरणारे अंश चिकित्सास्थायी स्नेहांमध्ये निष्कासित करून औषधी द्रव्यांचे कार्यकारी वीर्यांश दीर्घकाळ टिकवून औषध संस्कारीत सिद्ध स्नेहांचा उपयोग व्याधौच्या चिकित्सासार्थ करणे हे स्नेहपाक कल्पनेचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे.

- स्नेहसरोडयं पुरुषः, प्राणायश्च स्नेहभूयिष्ठाः स्नेहसाध्याश्च भवति ।

स्नेहो हि पानानुवासनमस्तिष्कशोरोवस्त्युबन्तीनास्य कर्णपूरण-

गात्राभ्यां भोजनेषूपयोः । सु.चि. ३१-३

मानव हा स्नेहसार - स्निग्धद्रव्य भूयिष्ठ रहणजेच स्नेह सत्त्वप्रधान आहे. आणि मानवाचे प्राणही स्नेहसत्त्वात्मक आहेत. म्हणून मानवाच्या होणारे विकार हे स्नेह प्रयोग उपचाराने साध्य होणारे आहेत. स्नेह हे पानार्थ, अनुवासन बन्ति, गिरोबन्ति, शिरोभ्यां, शिरोभ्यां, शोणितमध्ये यो जायति. बल्य, बृंहण, रसायनादि द्रव्यांद्वारे सिद्ध स्नेह स्वास्थ्यरक्षणार्थ आणि त्या त्या व्याधिनाशक औषधीद्रव्यांद्वारे संस्कारीत सिद्ध स्नेह व्याधिनाशनार्थ योजले जातात. पंचकर्म या शोधमप्रधान चिकित्सेमध्ये दूषित दोष, आम, मलादि घटक शरीराबाहेर काढून दोषांतिकांनी सम्यावस्था प्रस्थापित करून व्याधिपुक्ती मिळविण्यात येते. दूषित दोषांना विविध स्थानामधून बाहेर काढण्यासाठी सिद्ध स्नेह उपयुक्त ठरतात. सोतोमुख विशेषाने व सूक्ष्मसोतोगामित्व या गुणांद्वारे स्नेह सूक्ष्म होतसांमध्ये प्रवेश करून तेथील दोषांतिकांचे विशोधन करतात म्हणून पंचकर्म चिकित्सेचा सिद्धस्नेह हा एक महत्त्वपूर्ण आधार मानला जातो.

स्नेह परिचय

- स्नेहवेतसौ स्नेहः ।

- स्निग्धत्वात् संहति ।

- स्निहति इति स्निग्धः ।

- यस्य क्लेदने शक्ती स स्निग्धः । हेमाद्री

- स्नेहनं स्नेहिविषयं मार्दवं क्लेदकारकम् ।

- स्नेहेमेव पं विद्यात् दुर्बलानसदीपनम् ।

गुरूशीतसरस्निग्धमस्य सूक्ष्मगुदुद्रव्यौषधं स्नेहनं मतम् ।।

अ. सं. सू. २५-३

- द्रव सरं सूक्ष्मं स्निग्धं पिच्छलं गुरूशीतलम् ।

प्रायो मुदुमन्दं च यत्प्रव्यं तस्तेहं मतम् ।। च.सू. २२-१५

स्निह धातुपासून स्नेह शब्द तयार झाला असून आकर्षण एकत्रित येणे, जोडले जाणे, चिकटपणा यावरून स्निग्धपदार्थांना स्नेह असे संबोधले जाते. स्निग्ध असतात, स्नेहकर्म करतात म्हणून स्नेह म्हटले आहे. ज्या द्रव्याचे क्लेदन करण्याचे सामर्थ्य-शक्ति असते त्यांना स्निग्ध म्हणतात. स्नेह हे स्नेहन, विष्यंद (विलयनम्, क्षावः सवणम्) मार्दव, क्लेदन (आर्द्रताजननः, आर्द्रशंवाः) करणारी असतात, दुर्बल अग्नि प्रदीप करण्याकारिता स्नेह श्रेष्ठ आहेत. स्नेह हे प्रायः गुरू शीत, सर, स्निग्ध, मन्द, सूक्ष्म, मुदू द्रव गुणांचे असतात. चरकाचार्यांच्या मते जे द्रव्य प्रायः द्रव, सर, सूक्ष्म, पिच्छल (तनुल) गुरू, शीत, मुदु, मंद गुणांचे असते ते स्नेह होय. ही द्रव्ये शरीरामध्ये स्निग्धता, आर्द्रता, मुदुता निर्माण करतात. अग्निप्रदीपन, वातानुलोमन, अंगप्रत्यांगाना स्निग्ध व मुदु करणे, पुरीषाला स्निग्धता व मुदुता आणण्याचे कार्य स्नेहाद्वारे घडते. शरीरातील रसक्तादि धातु पृष्टीकरण, इंद्रिय स्वाधीनत्व, जितेंद्रियता, वार्धक्य टाळले जाते. बल व क्रांतीचे वर्धन होते म्हणून स्वास्थ्यरक्षणार्थ, व्याधिनाशनार्थ स्नेहांचा उपयोग करण्यात येतो. याशिवाय नित्य दिनचर्येमध्ये पान, भोजन, अभ्यागार्थ स्नेहांचा उपयोग करावा असे आचार्यांनी निर्देशिले आहे.

स्नेहयोनी -

स्थावरो जंगमश्चैव द्वियोनिः स्नेह उच्यते ।। शा.स.उ.ख. १-१

स्नेहांनां द्विविधा योनिः स्थावरजङ्गमा । च.सू. १३-९

सर्व प्रकारचे स्नेहांचे उत्पत्ति स्थान-योनी दोन प्रकारची आहेत. १) स्थावर योनि २) जंगम योनि.

१) स्थावर स्नेहयोनी -

तैल, त्रियाल (चारोळी), अभिषुक्त (भिस्ता), वेडज, रण्ड, दिक्क (दन्ती बीज) अभया (हरीतकी), मधुक (मोह), सर्षप (मोही), कुसुम्भ (करडई), बिल्व, आरूक (हिमालच प्रदेशोत्पन्न द्रव्य) मूलक बीज, तीसी (अतसी), निकोचक (निम्ब बीज) अक्षी (अक्रोड), कर्ज, शिणुबीज आदि द्रव्यांपासून जो स्नेह प्राप्त होतो त्याला स्थावर स्नेह म्हटले जाते.

२) जंगम योनि

मत्स्य, मृग (चतुष्याद प्राणी), पक्षी यांचे दुग्ध, दधि, घृत, मांस, वसा आणि मज्जा याद्वारे उत्पन्न स्नेहांना जंगम स्नेह म्हणले आहे.

- तत्र द्वियोनीश्चतुर्विकल्पोऽभिहितः स्नेहः स्नेहगुणाश्च ।

तत्र जङ्गमेभ्यो गव्यं घृतं प्रधानं, स्थावरेभ्यस्ति तैलं प्रधानं मिति ।।

सु.चि. ३१-४

स्नेहांच्या स्थावर व जंगम अशा दोन योनि असून चार विकल्प आहेत.

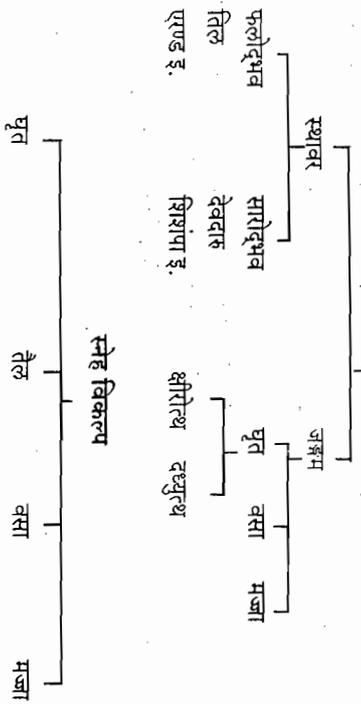
- तत्र तैलं तिलादिफलोद्भवतात्फलस्थम् - देवदारुशिंशुपाणुजिहिसेत्यं च

घृतमपि द्विधा-क्षीरोत्थं तथ्युत्थं च शुद्धमांसस्नेहः वसा, अस्थ्यंश्रया मज्जा ।

चत्वरो विकल्पाः सर्पिस्तैलवसापजानोऽस्थ स्नेहयति चतुर्विकल्पः । सु.चि. ३१-४ डल्हणटीका

जंगम स्नेहांमध्ये गव्यघृत आणि स्थावर स्नेहांमध्ये तिलतैल श्रेष्ठ आहे.

स्नेहयोगि
(द्वितीयो- उत्पत्ति स्थानानि)

विक्रितसेव्या दृष्टिकोनात् स्नेहाचे चार विकल्प भेद प्रकार मानले आहेत. ते पुढीलप्रमाणे -

स्नेहपाकार -

- सर्पित्तैलं वसा मज्जा स्नेहो दृष्टश्चतुर्विधः । महास्नेहश्च चत्वारः ।

च.सू. १-८६

स्नेह चार प्रकारचे आहेत. १) यूत २) तैल ३) वसा ४) मज्जा हे चार स्नेह उततोत्तर पाचनार्थं गुरु आहेत.

- सर्पित्तैलं वसामज्जा सर्वस्नेहोत्तमा मताः ।

च.सू. १३-१३

सर्व प्रकारच्या स्नेहांमध्ये यूत, तैल, वसा व मज्जा हे श्रेष्ठ मानले जातात. यामध्ये यूत हे सर्वोत्तम आहे.

सर्व स्नेह - दधि, क्षीरदि, सर्व स्नेह प्रधान द्रव्ये

सर्व स्नेहोत्तमत्वम् - सर्व प्रकारच्या स्नेहप्रधान द्रव्यांत

यूत, तैल, वसा व मज्जा यांच्यामध्ये स्नेह गुणाची उत्कृष्टता असते म्हणून यांना सर्व स्नेहांमध्ये श्रेष्ठ मानले आहे.

यूत - प्रियते निघति इति यूतम् ।

जघति क्षरतीति यूतम् । श.क.दु.

पक्ववनीतम् यूतम् । श.क.दु.

जे त्वेने विरते, क्षण पावते, पसरते, संशोषित होते ते यूत. नवनीताचे अभीवर पाचन करून वा क्षीरस्नेहाचे

अभीवर पाचनोत्तर यूत निर्माण करण्यात येते.

- गोमहिष्यादिनां दुग्धात् तज्जदध्नो वा स्नेहसाररूपेण

यूतं पृथग्भवति, नवनीतस्याधिसंस्कारेण यूतं जन्वते ॥

अ.ऋ.सू. ५-३७

वाग्भटाचार्यांनी दुग्धाच्या स्नेहसाराने रूपांमध्ये यूत वेगळे होते किंवा गो महिष आदींच्या दुग्धापासून दधी निर्माण करून आणि दधिपासून नवनीत निर्माण करून त्याच्यावर अधिसंस्कार केल्यानंतर यूत निर्माण होते असे स्पष्ट केले आहे.

यूतश्रेष्ठत्व - सर्पित्तैलवसामज्जा सर्वस्नेहोत्तमा मता ।

एषुचैवोत्तमं सर्पिः संस्कारस्यानुवर्तनात् ॥

च.सू. १३-१३

संस्कारस्यानुवर्तनात् इति संस्कारानुवर्तनम् ।

संस्कारोपुणान्तरारोपणं, तस्यानुवर्तनमनुविधानं स्वीकरणीमिति यावत् ।

सर्पिषः संस्कारानुवर्तनं यत् - स्वयुणविरुद्धस्यापि तस्यानुपघातेन धारणम् ।

चक्रपाणी टीका

नाम्यः स्नेहस्तथा कश्चित् संस्कारमनुवर्तते ।

यथा सर्पिरतः सर्पिः सर्व स्नेहोत्तमं मतम् ॥ च.नि. १-४०

संस्कारमनुवर्तत इति संस्कार द्रव्यकार्यं करोति । च.नि. १-४० चक्रपाणी

सहस्रवीर्यं विधिभिः यूतं कर्म सहस्रकृत् । च.सू. २७-३३

मज्जावसातैलेभ्यो यूतं संस्कारानुवर्तनात् मधुर्यात् अविदाहाच्च श्रेष्ठम् ॥

अ.सं.सू. २५-५ टीका

यूत, तैल, वसा आणि मज्जा हे चार स्नेह सर्व प्रकारचे स्नेहांमध्ये श्रेष्ठ आहेत. सर्व प्रकारचे अर्थात क्षीर, दधि इत्यादि स्नेह प्रथम द्रव्यांप्रमाणे या चार स्नेहांमध्ये स्नेह गुणांची उत्कृष्टता असल्यामुळे श्रेष्ठ आहेत. या चार श्रेष्ठ स्नेहांमध्ये यूत हे सर्वश्रेष्ठ आहे. कारण त्यामध्ये संस्कारानुवर्तन हा गुण आहे. एका द्रव्याच्या गुणांचे दुसऱ्या द्रव्यामध्ये आदान-आरोपण करणे म्हणजे संस्कार होय. यूत हे ज्या द्रव्यांद्वारे संस्कारित करण्यात येते त्या द्रव्याचे गुण स्व-गुणांचा त्याग न करता ग्रहण करते. अन्य द्रव्यांच्या गुणांचे ग्रहण करण्याचे सामर्थ्य असणे आणि सोबत स्वगुणांचा परित्याग न करणे हे वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. तैलादि स्नेहांद्वारे असे घडत नाही त्यांची याबाबत स्थिती सर्वथा विपरीत आहे उदा. तैलाला उष्ण-तीक्ष्ण द्रव्यांद्वारे सिद्ध केले तर निर्मित तैल उष्ण गुणयुक्त होते - जसे अगुवीदि तैल. पण जेव्हा तैल हे चन्दन, द्राक्षा, शतावरी, दुध आदि द्रव्यांद्वारे संस्कारित करण्यात येते तेव्हा ते दाहशामक शीत आदि गुणांचे होते उदा- चंदनादि तैल, म्हणूनच नाट्यस्नेहः तथा कश्चित्... । करण्यात येते तेव्हा ते दाहशामक शीत आदि गुणांचे होते उदा- चंदनादि तैल, म्हणूनच नाट्यस्नेहः तथा कश्चित्... । उतम मानले आहे. सर्पिषः संस्कारानुवर्तनं यत् स्वयुण विरुद्धस्यापि तस्यानुपघातेन धारणम् यूताला चित्रकादि द्रव्यांद्वारे सिद्ध संस्कारित केल्यानंतरही तो आपले स्निग्ध, शीतत्वादि गुण त्यागत नाही. घृताव चित्रकादि द्रव्यांचे संस्कार परचात त्यांचे स्निग्ध, शीत हे गुण नष्ट न होता चित्रकाचे रक्ष, उष्ण गुण तो धारण करू शकतो. अश्रय भिन्नत्वामुळे असे रक्ष व स्निग्ध आणि उष्ण व शीत गुण परस्परगुणांचा उपघात करत नाहीत. दोन्ही द्रव्यांचा आश्रय भिन्न असल्याकारणाने गुणांचा एक दुसऱ्यावर उपघात होत नाही. संस्कारक चित्रकादींच्या गुणांचे वहन करतानाहि घृताचे शैत्य आदि गुण कधी संस्कारकाच्या गुणांद्वारे दाबले जातात-अभिपूर

Suppress होतात तरीही घृताच्या स्निग्ध गुण सर्वात्मना प्रबल गुण आहे. घृत व तैलाचे कोणते गुण अभिभूय Suppress होतील हे कोणत्या द्रव्यांद्वारे व किती प्रमाणात घेऊन सिद्ध केले आहे त्यावर अवलंबून आहे. संस्कारार्थ औषधीद्रव्यांची मात्रा, घृताचे प्रमाण, इतर घटकद्रव्ये, संस्काराचा कालावधी आदींवर विरुद्ध गुणांपैकी कोणत्या गुणाद्वारे कार्य घडणार हे अवलंबून असते. म्हणूनच घृताला संस्कारातु जयेत् कफम् असे म्हटले आहे. घृत हे आपल्या स्निग्ध गुणामुळे वाताचे, तसेच माधुर्य व शीत गुणाद्वारे पिताचे प्रशमन करते. घृताचे गुण श्लेष्मा-कफप्रमाणे गुणांप्रमाणे असूनही तो कफनाशक द्रव्यांद्वारे सिद्ध केल्यानंतर संस्कारित घृत कफदोष नाशनाचे कार्य करते. याप्रमाणे घृत हे त्रिदोषशामक आहे. संस्कारानुवर्तत इति संस्कारक द्रव्य कार्य करोति । चक्रपणी ज्याप्रमाणे घृत संस्कारित द्रव्याच्या गुणांचे ग्रहण करते सोबत स्वगुण परित्याग करत नाही, त्याचप्रमाणे संस्कार द्रव्यांचे कार्यही व्यक्त करते. म्हणून घृताला सहस्रवीर्यविधिभि... । म्हटले आहे. विभिन्न प्रकारचे वीर्य असणारे द्रव्यांद्वारे घृताचा विधिपूर्वक संस्कार केला तर ते हजारो वीर्यांचे होते आणि त्याद्वारे हजारो प्रकारचे कर्म करते. विधिभिःद्वारे येथे विधिपूर्वक विभिन्न रोगनाशक औषधीद्रव्यांद्वारे संस्कारित करणे, अथवा संयोग करणे असा अर्थ गृहीत धरावा असे चक्रपणी आचार्यांनी स्पष्ट केले आहे. घृत हे स्वगुण राखून अनेक द्रव्यांच्या गुणांचा स्वीकार-ग्रहण करून त्यांना धारण करतो व त्याद्वारे अनेक प्रकारची कर्म घडवतो अर्थात तत् तत् व्याधींचा नाश करतो म्हणून अनेक द्रव्यांचे गुण धारण करणारा - सहस्रवीर्य व त्याप्रमाणे कार्य दर्शविणारा सहस्रकर्म असे घृताला म्हटले आहे. वाग्भटाचार्यांनीही घृताला संस्कारानुवर्तन, मधुरता आणि अविदाहित्वामुळे सर्वश्रेष्ठ मानले आहे.

घृत गुणकर्म -

घृत पितालिलहर् रसशुक्रौजसां हितम् ।

निर्वापणं मृदुकरं स्वरवर्णप्रसादनम् ॥

च. सू. १३-१४

- धीकान्तिस्मृत्तिकारकं बलकरं मेधाकरं शुद्धिकृत् ।

वातघ्नं श्रमनाशनं स्वाकरं पितापहं पुष्टिदम् ॥

वन्धेवृष्टिकरं विपाकमधुरं वृष्यं वपुःस्थैर्यदम् ।

सेव्यं गव्यधृतोत्तमं बहुगुणं सद्यःसमावर्तितम् ॥

सर्पिगावाचामृतकं विषघ्नं चक्षुष्यमारोग्यकरं वृष्यम् ।

रसायनं मन्दमतीव मेध्यं स्नेहोत्तमंचेति बुधाः स्तुवन्ति ॥

चो. १. घृतगुण.

घृत हे पित्त व वातनाशक असून रस, शुक्र व ओज यांना हितकारक आहे. निर्वापण (वाहशामक) मृदुत्व उत्पन्न करणारे स्वर आणि वर्ण प्रसादन करणारे आहे. घृत हे दुग्ध या प्राणीज घटकाद्वारे प्राप्त करण्यात येते. विविध प्राण्यांचे घृत व दुग्ध उपलब्ध असून त्यांचे गुणकर्म वेगवेगळे जाणवतात. अनेक घृतापैकी गोघृत हे सर्वश्रेष्ठ असून आहार व औषधार्थ योग्य मानले जाते.

गोघृत हे बुद्धी, कांती व स्मृत्तिकारक आहे. बलकर, मेधाकर, शुद्धिकारक, वातनाशक, श्रमनाशक, स्वरकारक, पित्तघ्न, पुष्टीकारक असून जाठराग्नीचे वर्धन करणारे आहे. मधुर विपाकात्मक, वृष्य, शरीर स्थैर्यकर आहे. सर्व घृतांमध्ये गोघृत उत्तम असून ताजे गोघृत बहुगुणी असते. गोघृत हे अमृत गुण समान, विषनाशक

नेत्रांकारितां हितकारक, आरोग्यकारक, वीर्यवर्धक, रसायन, मंद, अतीव मेध्य आहे.

घृतप्रकार -

१) क्षीरित्य - अपक्व दुधाचे मंथन करून स्नेहसार पृथक करून त्याद्वारे निर्माण करण्यात येणारे घृत म्हणजे क्षीरित्य घृत होय.

२) दध्युत्थ - दुधापासून दधि निर्माण करून दधि मंथनाद्वारे नवनीत वेगळे करण्यात येते. नवनीताचे अमीच पाचन करून त्या पासून घृताचे निर्माण करणे म्हणजे दध्युत्थ घृत होय.

३) सद्योघृत - नुकतेच तयार करण्यात आले आहे असे घृत सद्योघृत म्हणून संबोधले जाते.

४) घृतमंड - घृतावरील निवळ - द्रवभाग म्हणजे घृतमंड होय.

५) पुराणघृत - १ वर्ष जुने घृत पुराणघृत म्हणून ओळखले जाते. ते शीत त्रिदोषघ्न, तीव्र गंधात्मक, मलवातानुलोमन, बुद्धिवर्धन करणारे असते.

६) जीर्णघृत - १० वर्ष जुने घृत, जीर्ण घृत म्हणून संबोधले जाते.

७) कुंभघृत - १०० वर्ष जुने, मनोविकारांच्या चिकित्सेत उपयुक्त.

८) महाघृत - १११ वर्ष जुने घृत महाघृत म्हटले जाते.

तिलतैल -

- तिलोद्भव तैलम् ।

- तिलेभ्यः समुत्पन्नं तैलम् ।

- तिलस्य इदं तैलं वा ।

तिलापासून खेचून वेगळा करण्यात येणारा स्नेह म्हणजे तैल. तिलापासून उत्पन्न, तिलाचे ते तैल.

तिलाप्रमाणेच इतरही द्रव्यांपासून त्याचे स्नेह खेचून प्रयत्नपूर्वक वेगळे करण्यात येतात म्हणून त्यांनाही तैल असे संबोधले जाते. तैल निर्माणार्थ तैल बीजांचा उपयोग करण्यात येतो.

तैलं स्वयोनिवत् संस्कारात्सर्वदोषजित् ।

विषस्य तैलस्य न किञ्चिदन्तरम् ॥ आयुः औषधीकरण

ज्या द्रव्यापासून तैल काढण्यात आले असेल त्याचे गुणधर्म त्या तैलामध्ये येतात. संस्काराद्वारे तैल तीनही दोषांचा नाश करते. ज्या द्रव्याचे संस्कार तैलावर करण्यात येतात त्या द्रव्याच्या गुणांचे तैल बनते, तयार होते. विषाचे व्यवायी व सूक्ष्मस्रोतोगामी हे गुण तैलामध्ये असतात. त्यामुळे विष व तैल या दोहोंमध्ये फारसा फरक नाही असे मानले जाते. घृताप्रमाणेच तैल हे विविध औषधी द्रव्यांचे गुण संस्कारांद्वारा आत्मसात करते व त्या त्या द्रव्याच्या गुणांचे तयार होते, दीर्घकाल स्थिर, टिकून सुरक्षित राहते. परंतु घृता एवढ्या कालावधीपर्यंत दीर्घकाळ सुस्थितीमध्ये राहत नाही. साठविण्याची पद्धती, जलसंपर्कामुळे तैलामध्ये खवटपणा Rancidity निर्माण होते. यामुळे घृत हे सर्वश्रेष्ठ ठरते. चरकाचार्य वातदोषाच्या चिकित्सेकरिता तिलतैल हे सर्वश्रेष्ठ आहे असे निर्देशित करतात. कारण

वातदोषाचे शमन, वातघ्न, वातहर ही कार्ये करत असताना तिलतैल उष्णत्वाने कफवर्धक होत नाही. स्निग्धवार्थाद्वारे कफाचे वर्धन होते पण तिलतैलाचे उष्णत्व कफदोषाचे वर्धनार्थ प्रतिबंध करते. हे तिलतैलाचे वैशिष्ट्य आहे.

- मारुतध्वं, न च श्लेष्मध्वंनम् बलवर्धनम् ।
त्वच्यमुष्णं स्थिरकरं तैलं योनिविशोधनम् ॥

च.सू. १३-१५

तिलतैलं बलायं स्नेहेने चाग्राम् ॥

च.सू. १३-१२

- सर्ववातहरं तैलं विशेषतः तिलसम्भवम् ।

तैलं संयोगसंस्कारात्सर्वोगहरं स्मृतम् ॥

तिलतैलमलं करोति केशान्मधुरं तिक्रतकषायमुष्ण तीक्ष्णम् ।

बलकृत्कफवातजन्तुखर्जूरुणकण्डूतिहरं च कान्तिदायी ॥

कण्डूहरं कान्तिवर्धनं च वर्चोविवृद्धिं व्रणरोपणं च ।

तिलस्यजातं खलु यच्चतैलं बालेषु वृद्धेषुपि पथ्यमेतत् ॥

न पित्तरोगे न च शोणिते च पथ्यं महावातविकार संसे ।

तिलोद्भवं तैलमुदाहरन्ति वाताश्रितान्दन्ति समस्तदोषान् ॥ यो.र. तैलगुण

तिलतैल हे मधुर तिक्रतसामक, उष्ण वीर्यात्मक, वातकफघ्न पित्तदोषवर्धक, तीक्ष्ण, व्याघ्रायी, सूक्ष्म, स्वच्छ, गुरु, विक्रमयी, वृत्तिदायक, सर, वृष्य, त्वच्य, वर्ण्य, बला, मूत्रावरोधक, लेखन, व्रणशोधनशक, नेत्राना हितकारक, बुद्धिवर्धक, स्रोतसशोधन कर्म करणारे आहे. याच्या उष्ण व सूक्ष्म गुणाद्वारे स्रोतोमुख विशोधन कार्य घडून येते. अंगस्थैर्धकर व योनीविशोधन हे विशेष गुण तिलतैलामध्ये आहेत. बाल, वृद्ध सर्वाकारिता हे पथ्यकारक असून सर्व वातविकारांचा नाश करते.

तैलपातन (निष्कासन)

विविध तैलबीजांपासून तेल काढत असताना निष्कासनार्थ चार पद्धतींचा अवलंब करण्यात येतो.

१) पीडन २) पातन ३) क्वथन व ४) स्वेदन, पीडनामध्ये शीतपीडित व उष्णपीडित असे दोन प्रकार आढळतात. त्यांची उदाहरणे पुढीलप्रमाणे -

शीतपीडित - तीळ, कुसुम्भ (कडई), सूर्यभूल, शेंगा, इ.

उष्णपीडित - बावची, एंड, सर्षप इ.

पातन - उर्ध्वपातन - तुलसी, मिश्री (बडीशेण), रोहिण्यवत इ.

अधःपातन - भल्लातक, वचा, राळ इ.

क्वथन - वृक्षान्द (कोकम) इ.

स्वेदन - प्राणिज तैल व वसा निष्कासनार्थ या पद्धतीचा उपयोग केला जातो.

स्नेहदोष -

औषधीद्रव्यांद्वारे, संस्कारित सिद्ध स्नेहकल्पांच्या निर्माणार्थ गोघृत, तीलतैल, एरंडतैल, कटूतैलादींचा प्रामुख्याने उपयोग करण्यात येतो. गोदुधापासून गोघृत व माहिष दुधापासून माहिषघृताचे निर्माण करण्यात येते. गोदधि त्यापासून मंथनाद्वारे नवनीत निर्माण व नवनीताचे अग्निवर पाचनोत्तर घृत निर्माण किंवा क्षीरोत्थ स्नेहसार

पृथक् करून घृतांचे निर्माण करण्यात येते. घृत निर्माणच्या वेळी त्याचा मुदुपाक केला तर वा अन्य काही कारणांनी (व्यापारिक, पात्रदोष, बाह्यवातावरणातील आर्द्रता इ.) घृतामध्ये जलाशे शोष राहिला तर त्यामध्ये आमदोष, खवटपणा, गंधदोष उत्पन्न होतो यालाच स्नेहदोष असे म्हणतात.

तिलतैल, एरंडतैल, सर्षपतैल, कटूतैलादि निर्माणार्थ घेण्यात येणारे तैलबीज स्वोदित करून घेतले तर वा त्यावर उष्ण जल परिसिंचन केले तर त्यापासून तैल अधिक प्रमाणात निघते- निष्कासित होते. परंतु अशा तैलमध्ये जलाशे शोष राहतो व त्यापरिणामी आमदोष उत्पन्न होता. कालांतराने खवटपणा येऊन गंधदोषही व्यक्त होतो. तसेच अपक्व, अर्धपक्व बीजापासून तैलाचे निर्माण केले असले तर त्या तैलामध्येही जलाशे शोष राहतो व आमदोष उत्पन्न होतो. हा स्नेह सेवन केला तर शरीरामध्ये आमची निर्मिती होते. यालाच स्नेहाचा आमदोष असे म्हणतात. बाह्य वातावरणामधील आर्द्राशाचा घृत-तैलादि स्नेहांशी संबंध आला तर स्नेहांमध्ये आमदोष व गंधदोष निर्माण होऊ शकतात.

स्निग्ध द्रव्यांना, घृत, तैलाला काही वेळा एक विशिष्ट अणु, गंध, खवट वास येतो त्याला स्नेहाचा गंधदोष म्हटले जाते. आर्द्रशयुक्तस्नेहाच्या सेवनामुळे शरीरामध्ये आम निर्माण होतो. याला स्नेहाचा आमदोष असे म्हणतात. याप्रमाणे स्नेहांमध्ये आमदोष व गंधदोष असे दोन दोष आढळून येतात. अशा वेळी स्नेहदोष दूर करण्याकरिता त्यांच्यावर मूर्च्छना संस्कार करण्यात येतो.

स्नेहमूर्च्छना -

विविध कारणांमुळे घृत व तैलामध्ये शोष राहिलेला जलाशे काढून टाकण्याकरिता, आम्याच्या पाचनार्थ व गंधदोष निवारणार्थ स्नेहावर विविध औषधी द्रव्यांच्या साहाय्याने जो संस्कार केला जातो त्याला स्नेहमूर्च्छना असे म्हणतात. या संस्काराद्वारे घृत, तैलामधील आमदोष व गंधदोष निजचेष्टे मूर्च्छित करण्यात येतात. त्यांची तीव्रता कमी केली जाते म्हणून या संस्काराला 'मूर्च्छना' असे संबोधले जाते.

स्नेहमूर्च्छना संस्काराचे वर्णन चक्रसंहिता, सुश्रुतसंहिता, अष्टांग हृदय व संग्रह, इल्लण्टिका, चक्रपाणीटीका, शिवदाससेन, शारांगधरसंहिता या संहिताग्रंथांमधून वा त्यांच्या टीकांमधून आढळत नाही. या संस्काराचे वर्णन बृहत्संयोगसंहिता, योगरत्नाकर व शारांगधरसंहितेच्या गूढार्थटीपिकेमध्ये आहे. काशिराम वैद्य आचार्यांनी शारांगधरसंहितेच्या गूढार्थटीपिका टीकेमध्ये पुढीलप्रमाणे वर्णन केले आहे -

स्नेहो वारिसमं नीत्वा पाचयेन्मुदुवन्दिना ।
पञ्चपल्लवकल्केन द्वित्रिशांशेन संयुतः ॥
किंचित्सरसाभेण वस्त्रपूतं प्रकल्पयेत् ।
इत्येतदुदृगन्धादिदोषः तैलाद्विमुच्यते ॥
निर्दोषकरणादेतत्कृत्वा तैलं विपाचयेत् ॥
तैलं कृत्वा कटाहं दृढतर विमले मन्दमन्दाग्निना च पक्वं
निष्केनभाव गतामिह हि यदा शैत्यभाव तदैव ।
पंजिष्ठारात्रिलोद्धैः जलधर नालिकैः सामलैः साक्षपथ्यैः
सृचिपुष्पावरौहैर्नयति हि सततं गन्धयोगं जहाति ॥ शा.स.म.ख ९-१८ गूढार्थटीपिका टीका

याप्रमाणे पंचपल्लवांद्वारे तैलावर शोधन संस्कार केला तर तैलाचे दुष्ट गंध आदि दोष नष्ट होतात तैल हे निर्दोष होते गंधदोष सोडतो. असे मूर्च्छना संस्काराचे परिणामी घडून येते तसेच केवळ स्नेह अग्नीवर गरम करून घ्यावा हे स्पष्ट होते. केवळ स्नेह उष्ण करून घेणे, पंचपल्लवांद्वारे शोधन करणे व मंजिष्ठादिद्रव्यांद्वारे स्नेह मूर्च्छना करणे यामुळे स्नेहाचे गंधादि दोष नष्ट होतात व स्नेह निर्दोष स्वरूपाचा होतो हे शास्त्राधार संहितेच्या गूढार्थदीपिका टीकेद्वारे स्पष्ट होते.

भैषज्यरत्नावलीकारांनी स्नेह मूर्च्छना संस्कारपूर्वी घृत, तैलावर एक विशेष प्रक्रिया करण्याचे वर्णन केले आहे.

ते पुढीलप्रमाणे -

स्नेहमूर्च्छना पूर्वविधि - तैलं कृत्वा कटाहे दृढतरविमले मन्दा मदानलै स्तत् ।

तैलं निष्केनभावं गतमिहच यदा शैत्यभावं समेत्ये ॥

धै. र. ५-१२८५

एका स्वच्छ व जाड तळभाग असणारे कटाहामध्ये तीलतैल घालून मंदमंद अग्नीवर त्याचे पाचन करावे. कोणत्याही औषधी द्रव्याशिवाय केवळ मंदाग्नीवर तैल उष्ण करून घेण्याची प्रक्रिया येथे निर्देशित केली आहे. तैल पक्व होऊन त्यावर फेन येणे बंद झाले नंतर अर्थात निष्केन स्वरूप प्राप्त झाले नंतर अग्नि संस्कार थांबवावा. कटाह अग्निवरून बाजूला काढून ठेवावे. असे शीत झालेले तैलच पुढील मूर्च्छना संस्कारार्थ जोडावे. घृत-तैलादींमध्ये विविध कारणांनी जलशा शिल्लक राहिल्या असेल तर तो काढून टाकण्याकरिता ही प्रक्रिया उपयुक्त ठरते.

-- आदौ संसृच्छयेत् स्नेहम्... । धै. र. ५-१२८३

घृत व तैल हे स्नेह औषधीद्रव्यांद्वारे संस्कारित. सिद्ध करण्यापूर्वी प्रथम या स्नेहाची वक्ष्यमाण विधीनुसार मूर्च्छना करावी व त्यानंतरच स्नेहसाधन विधि करावा असे शैषज्यरत्नावली मध्ये स्पष्ट करण्यात आले आहे. स्नेह मूर्च्छना संस्कारार्थ प्रामुख्याने दोन प्रकारची औषधीद्रव्ये प्रयुक्त केली जातात.

१) पाचकद्रव्ये -

स्नेह मूर्च्छना संस्कारामध्ये घृत तैलांच्या आमदोष निवारणार्थ पाचक द्रव्यांनी योजना करण्यात येते. केवळ अग्नि संस्काराद्वारेही हा पाचन संस्कार घडविता येतो. परंतु पाचन कार्य त्वरने होण्याकरिता व पाचनार्थ साहाय्यभूत म्हणून पाचक द्रव्यांचा उपयोग केला जातो.

२) सुगंधित द्रव्ये -

पुराणत्वामुळे वा शेष जलांशाचे परिणामी स्नेहांमध्ये व्यक्त होणारा गंधदोष, खवटपणा निवारणार्थ या द्रव्यांची योजना स्नेह मूर्च्छना संस्कारामध्ये करण्यात येते.

स्नेह मूर्च्छनेचे उपयोगे -

- स्नेहांमधील अशुद्धी दूर करून त्याचे शोधन करता येते.
- स्नेह द्रव्यांमधील दोष मुच्छित होतात, नियंत्रित केले जातात.
- घृत, तैलाचे दुर्गंधत्व, गंधदोष नष्ट होते.
- घृत, तैलाचे उग्रत्व मर्यादित करता येते.
- स्नेहांची कार्यकारी क्षमता वृद्धिंगत होते.

- घृत-तैलांना उतम गंध-वर्ण प्राप्त होतो.
- अपक्व स्वरूपातील स्नेहांमधील दुष्परिणामकर भाव टाळता येतात.
- घृत तैलांची सिद्ध स्नेहपाकविधीमधील औषधी कार्यकारी अंश ग्रहण करण्याचे सामर्थ्य - क्षमता वाढते.

स्नेह कार्यकारी शक्तिवर्धन व दोषहरणार्थ मूर्च्छना संस्कार उपयुक्त आहे.

तिलतैल मूर्च्छना

ग्रंथाधार - तैलस्येदुकलांशिकैकविकसा भागोऽपि मूर्च्छाविधौ ।

ये चान्ये त्रिफलापयोदरजनी-हीबेरलोध्रान्विताः ॥

सूचीपुष्पवटावरोहनलीकाः तस्याश्च पादांशिका ।

दुर्गंध विनिहन्ति तैलमरूणं सौरभ्यमाकुर्वते ॥

धै. र. ५-१२८६-१२८७

घटकद्रव्ये व प्रमाण -	तिलतैल	- १ प्रस्थ ६४ तोळे	- ७६८ मिली
मंजिष्ठाचूर्ण	मंजिष्ठाचूर्ण	- तैलाच्या १/१६ भाग	- ४८ ग्रॅम
त्रिफलाचूर्ण	त्रिफलाचूर्ण	- मंजिष्ठाचे १/४ भाग	- १२ ग्रॅम
मुस्ताचूर्ण	मुस्ताचूर्ण	- मंजिष्ठाचे १/४ भाग	- १२ ग्रॅम
हरिद्राचूर्ण	हरिद्राचूर्ण	- मंजिष्ठाचे १/४ भाग	- १२ ग्रॅम
हीबेर-वाळाचूर्ण	हीबेर-वाळाचूर्ण	- मंजिष्ठाचे १/४ भाग	- १२ ग्रॅम
लोधाचूर्ण	लोधाचूर्ण	- मंजिष्ठाचे १/४ भाग	- १२ ग्रॅम
सूचीपुष्पकेवडा कल्क	सूचीपुष्पकेवडा कल्क	- मंजिष्ठाचे १/४ भाग	- १२ ग्रॅम
वटप्ररोहकल्क	वटप्ररोहकल्क	- मंजिष्ठाचे १/४ भाग	- १२ ग्रॅम
नलिकाचूर्ण	नलिकाचूर्ण	- मंजिष्ठाचे १/४ भाग	- १२ ग्रॅम
जल	जल	- ४ प्रस्थ	- ३.७२ लिटर

मूर्च्छनाविधि -

तिलतैल निष्केन होईतोपर्यंत उष्ण करून थंड करून घ्यावे. मंजिष्ठादि द्रव्ये उपरोक्त प्रमाणांमध्ये खल्वयंत्रामध्ये घेऊन त्यांचा जल मिसळवून मृदू रूक्षण कल्क निर्माण करावा. एक स्वच्छ व जाड तळभाग असणारे पात्र घेऊन त्यामध्ये आतील तळ्याशी मंजिष्ठादि द्रव्यांचा कल्क थापावा. त्यानंतर या पात्रामध्ये तीलतैल १ प्रस्थ व जल ४ प्रस्थ मिसळावे. हे पात्र मंदाग्नीवर ठेवावे. जलांश पूर्णपणे नष्ट होईतोपर्यंत मंद अग्नी प्रदान करावा. त्यानंतर तीळतैल गाळून घ्यावे. अशा मूर्च्छित तीळतैलाचा स्नेह सिद्धीकरिता उपयोग करावा. याप्रमाणे तीलतैलाला मूर्च्छनासंस्काराद्वारे अरूण (रक्ताभ) वर्ण प्राप्त होतो, विशिष्ट सुगंध येतो. तिलतैलाचे उग्रत्व, दुर्गंधत्व, आमदोष हे सुगंधि, पाचक व विशिष्ट वर्ण प्रदान करणारे द्रव्यांचे उपयोगाद्वारे आणि अग्नि संस्काराचे साहाय्य घेऊन मुच्छित, नियंत्रित करता येतात. स्नेहांच्या कार्यकारी शक्तीचा उत्कर्ष व दोषहरणाचे कार्य मूर्च्छना संस्काराद्वारे साधता येते.

तिलतैलशोधन

- आम्रजम्बुकपिठधानां बीजपूरकविल्वयोः ।
शोधनं तिलतैलाय फलत्वानां तु पंचकम् ॥

यो. र. स्नेहपाकविधि

आम्रपत्र, जम्बुपत्र, कपित्थपत्र, बिल्वपत्र व महालुंगा ही समभाग घेऊन त्यांचा मुदुश्लक्ष्य कल्क निर्माण करावा. तो एका पात्रामध्ये ठेवून त्यामध्ये कल्काच्या चारपट तिलतैल व तिलतैलाच्या चारपट जल मिसळवून मंदाग्निस्कार करावा. जलांश पूर्ण नष्ट झाल्यानंतर तैल गाळून घ्यावे. गंधकर्माणि सर्वत्र पत्राणि पंचपल्लवम् । तिलतैलाच्या शोधनार्थं व गंधपाकार्थं - सुयोग्य गंध प्राप्तीकरिता, उग्रार्थत्व टाळण्याकरिता ही प्रक्रिया करण्यात येते.

घृतमूच्छर्त्तना

ग्रंथाधार

- पथ्याथात्रीबिभीतैः जलधररजनीमातुलुंगाद्रवैश्च ।
सर्वैः एतैः सुषुष्टैः फलकपरिमितैः मन्दाग्निनालेन ।
आज्यं प्रस्थं विभेनं परिचयलगात् मूच्छर्त्तितं वैद्यराजः ॥
तस्मात् आमोपदोषहरति च सहसा वीर्यवत् सौख्यदायि ॥

शै. र. ५-१२८५

घटकद्रव्ये व प्रमाण -	गोघृत	हरीतकीचूर्ण	आमलकीचूर्ण	बिभित्तकचूर्ण	जलधर - मुस्ताचूर्ण	रजनी-हरिद्राचूर्ण	मातुलुंगा स्वरस	जल
	- १ प्रस्थ	- १ पल	- १ पल	- १ पल	- १ पल	- १ पल	- कल्क निर्माणार्थं योग्य प्रमाणात्	- ४ प्रस्थ
		- ७८६ ग्रॅम	- ४८ ग्रॅम	- ४८ ग्रॅम	- ४८ ग्रॅम	- ४८ ग्रॅम		- ३.७२ लिटर

निर्माणविधि - गोघृत धूप घेईतोपर्यंत उष्ण करून घ्यावे ते पूर्णपणे थंड झाल्यानंतर पुढील मूच्छर्त्तना संस्कारार्थं प्रयुक्त करावे. हरीतकी, आमलकी, बिभित्तक, मुस्ता व हरिद्रा यांच्या सूक्ष्म वस्त्रगाळ चूर्णांमध्ये महालुंगास्वरस घालून मुदु श्लक्ष्य कल्क निर्माण करून घ्यावा. एक स्वच्छ व जाड तळभाग असणारे पात्र घेऊन त्याच्या आतील तळाला त्रिफलादि द्रव्यांचा उपरोक्त कल्क थापावा. त्यामध्ये गोघृत १ प्रस्थ व जल ४ प्रस्थ घालावे. या मिश्रणाचे मंदाग्नीवर पाचन करावे. जलांश पूर्णपणे नष्ट झालेनंतर अग्निस्कार थांबवावा. मूच्छर्त्तित गोघृत वस्त्राद्वारे गाळून घ्यावे. त्याचा उपयोग सिद्ध स्नेह निर्माणार्थं करावा.

कटुतैलमूच्छर्त्तना

ग्रंथाधार -

- वयःस्थारजनीमुस्त बिल्वदाडिमकेसरैः ।
कृष्णाजीरक-ह्रीबेर नलिकैः सविभित्तकैः ॥
एतैः समांशैः प्रस्थेच कर्षमात्रं प्रयोजयेत् ।
अरुणात् द्विपलं प्रस्थेत्तत्र तोयं चाढकसाम्मितम् ॥
कटुतैलं पचेत्तोम आमोदोषहरं परम् ॥

शै. र. ५-१२८८-१२८९

घटकद्रव्ये व प्रमाण -	कटुतैल (सर्षपतैल)	मंजिष्ठाचूर्ण	आमलकीचूर्ण	हरिद्राचूर्ण	मुस्ता-नागरोधाचूर्ण	बिल्वपत्रकल्क/चूर्ण	दाडिमपत्रकल्क/चूर्ण	नागकेशरचूर्ण	कृष्णाजीरकचूर्ण	ह्रीबेर-वाळाचूर्ण	नलिकाचूर्ण	बिभित्तकचूर्ण	जल
	- १ प्रस्थ	- २ पल	- १ कर्ष	- १ कर्ष	- १ कर्ष	- १ कर्ष	- १ कर्ष	- १ कर्ष	- १ कर्ष	- १ कर्ष	- १ कर्ष	- १ कर्ष	- १ आढक
	- ७६८ मिली	- ९६ ग्रॅम	- १२ ग्रॅम	- १२ ग्रॅम	- १२ ग्रॅम	- १२ ग्रॅम	- १२ ग्रॅम	- १२ ग्रॅम	- १२ ग्रॅम	- १२ ग्रॅम	- १२ ग्रॅम	- १२ ग्रॅम	- ३.७२ लिटर

निर्माण विधि - प्रथम कटुतैल निषेधन होईतोपर्यंत उष्ण करून शीत करून घ्यावे. मंजिष्ठादि द्रव्यांची सूक्ष्मवस्त्रगाळचूर्ण उपरोक्त प्रमाणांमध्ये खल्वद्यंत्रामध्ये घेऊन त्यामध्ये जल मिसळवून मुदु श्लक्ष्य कल्क निर्माण करावा. एक स्वच्छ व जाड तळभाग असणारे पात्र घेऊन त्याच्या आतील तळाला हा कल्क थापावा. त्यामध्ये कटुतैल एक प्रस्थ व जल चार प्रस्थ मिसळवून या मिश्रणाचे मंदाग्नीवर पाचन करावे. जलांश पूर्णपणे नष्ट झाल्यानंतर अग्निस्कार थांबवावा व मूच्छर्त्तित कटुतैल वस्त्राद्वारे गाळून घ्यावे. त्याचा उपयोग औषध संस्कारात सिद्धस्नेह निर्माणार्थं करावा.

एरण्डतैलमूच्छर्त्तना

ग्रंथाधार -

- विकसामुस्तकं धान्यं त्रिफलावैजयन्तिका ।
ह्रीबेरवमखर्बुरं वटशृंगा निशायुगम्प ॥
नलिका भेषजं देयं केतकी च समसम्पम् ।
प्रस्थेदेयं शाणामितं मूच्छेन्ने दधिकामञ्जिकम् ॥ शै. र. ५-१२९०

घटकद्रव्ये व प्रमाण -

एण्डतैल	- १ प्रस्थ	- ७६८ मिली
विकसा-मंजिष्ठाचूर्ण	- १ शाण	- ३ ग्रॅम
सुस्ताचूर्ण	- १ शाण	- ३ ग्रॅम
धान्यक-धनेचूर्ण	- १ शाण	- ३ ग्रॅम
हरीतकीचूर्ण	- १ शाण	- ३ ग्रॅम
आमलीचूर्ण	- १ शाण	- ३ ग्रॅम
बिभीतकचूर्ण	- १ शाण	- ३ ग्रॅम
वैजयन्ति-अग्निमंथचूर्ण	- १ शाण	- ३ ग्रॅम
न्हीबेर-वाळाचूर्ण	- १ शाण	- ३ ग्रॅम
वनखजूककल्क	- १ शाण	- ३ ग्रॅम
वटशृंगकल्क	- १ शाण	- ३ ग्रॅम
हरिद्राचूर्ण	- १ शाण	- ३ ग्रॅम
दारुहरिद्राचूर्ण	- १ शाण	- ३ ग्रॅम
नलिकाचूर्ण	- १ शाण	- ३ ग्रॅम
शुठीचूर्ण	- १ शाण	- ३ ग्रॅम
केतकीचूर्ण	- १ शाण	- ३ ग्रॅम
दधि + काजी	- मंजिष्ठादि द्रव्यांचे कल्क निर्माणार्थ	
जल	- ४ प्रस्थ	- ३.७२ लिटर

निर्माणविधि - सर्वप्रथम एण्डतैल निफेन होईतोपर्यंत गरम करून शीत करून घ्यावे. मंजिष्ठादि औषधीद्रव्यांचे सूक्ष्मवस्त्रगाळचूर्ण खल्वयंत्रामध्ये ठेवावे. त्यामध्ये दधि व काजी यांचे समभाग प्रमाणातील मिश्रण चूर्णद्रव्ये पूर्ण आर्द्र होईतोपर्यंत घालून मिश्रणाचा एकजीव, मुद्द, रलक्षण कल्क निर्माण करावा. एक स्वच्छ व जाड तळभाग असणारे पात्र घेऊन त्याच्या आतील तळाला हा कल्क थापावा. त्यामध्ये एण्डतैल १ प्रस्थ व जल ४ प्रस्थ मिसळवून या मिश्रणाचे मंदाग्रीवर पाचन करावे. जलांश पूर्णपणे नष्ट झाल्यानंतर अग्निसंस्कार थांबवावा आणि मूच्छित एण्डतैल गाळून घ्यावे. त्याचा उपयोग सिद्धस्नेहकल्प निर्माणार्थ करावा.

स्नेहमूच्छना संस्कारार्थ जल -

भैषज्यरत्नावलीकारांनी केवळ कुट्टैलमूच्छना संस्कारामध्ये जल व त्याचे प्रमाण स्पष्टपणे वर्णन केले आहे मात्र अन्य मूच्छनासंस्कारामध्ये जलाचा उल्लेख केला नाही. असे वर्णन केले नाही तरी सुद्धा सर्व मूच्छना संस्कारार्थ जलाचा उपयोग करणे आवश्यक आहे. केवळ औषधीद्रव्ये व स्नेहद्रव्ये यांचे एकत्रित पाचन केले तर हा संस्कार सुयोग्य होणे शक्य होत नाही. औषधी द्रव्यांचे कार्यकारी अंश योग्य प्रमाणात स्नेहामध्ये येऊ शकत नाहीत, अग्निसंस्काराचा कालावधी अत्यल्प होतो, स्नेहदोष मूच्छित होऊ शकत नाहीत. औषधीद्रव्यांचा, स्नेहाचा खरपाक होण्याची शक्यता वाढते. हे टाळण्याकरिता कुट्टैलप्रमाणेच इतर सर्व स्नेहांकारिता मूच्छना संस्कारार्थ चारपट जलाचा उपयोग करणे इष्ट ठरते.

स्नेहसिद्धयर्थ द्रव्यांचे सामान्यप्रमाण -

- कल्कात् चतुर्गुणित्य घृतं वा तैलमेव वा।
चतुर्गुणे द्रवे साध्यं तस्य मात्रा पलोमिता ॥
शा.स.म.ख. १-१
- जलस्नेहौषधाणां तु प्रमाणं यत्र नैरितम्।
तत्र स्यादौषधात्स्नेहः स्नेहातोयं चतुर्गुणम् ॥
च.क. १२-१०९, भै. ५-१२७९

औषधीद्रव्यांच्या कल्काच्या चारपट घृत वा तैलही स्नेह द्रव्ये आणि स्नेहांच्या चारपट द्रव घेऊन स्नेहसिद्धी करावी.

जल, स्नेह व औषधीद्रव्यांचे प्रमाण जेथे वर्णन केले नसेल तेथे औषधात स्नेह व स्नेहात तोय चारपट घ्यावे. अर्थात औषधांच्या चारपट स्नेह व स्नेहाच्या चारपट जल प्रयुक्त करावे. स्नेहसिद्धीकरिता जेथे द्रव्यांचे प्रमाण अनुक्त असेल, त्यावेळीच या सामान्य प्रमाणाचा उपयोग स्नेहसिद्धीकरिता करावा. ज्यावेळी औषधी कल्पाच्या पाठामध्ये स्नेहसिद्धयर्थ विशेष प्रमाण वर्णन केले असेल तेथे त्या निर्दिष्ट प्रमाणानुसारच स्नेहसिद्ध करावा. ज्या स्नेहसिद्धीकरिता औषधीद्रव्यांचे कल्क स्वरूप घ्यावयाचे तेथे द्रव्य प्रमाण अनुक्त असेल तर १:४:१६ औषधी कल्क:स्नेह: जल या सामान्य प्रमाणाचा उपयोग करावा.

- अनुक्ते, कल्कयोगद्रव्यात घृतं तैलं वा
चतुर्गुणं प्राहं, न तु हृषदि पेषितात्कल्कात् ॥
शा.स.म.ख. १-१ आढमल्लटीका

स्नेह सिद्धीकरिता कल्काच्या चारपट घृत वा तैल घ्यावे असे शांग्रधाराचार्यांनी म्हटले आहे. येथे कल्कात् याचा अर्थ कल्क निर्माणार्थ घ्यावयाचे औषधीद्रव्य असा आहे. औषधीद्रव्यांच्या चारपट घृत तैल घ्यावे, त्यांच्या खल्वयंत्राद्वारे जलादिद्रव मिसळवून निर्माण करण्यात आले आहे अशा कल्क स्वरूपाच्या चारपट हा अर्थ नाही. हे आढमल्ल आचार्यांनी आपल्या टीकेमध्ये स्पष्ट केले आहे.

सामान्य स्नेहसाधन/पाकविधि/निर्माणविधि -

- आदौ सममूच्छयेत् स्नेहं क्वाथं संचारयेत्ततः।
दुग्धं कल्कं क्रमात्तद्घातुं गंधद्रव्यं ततः परम् ॥
एवं रीत्या मन्दमन्दानलैः एव पचेत् भिषक्।
निर्मलं निजलं दृष्ट्वा स्नेहसिद्धितु लक्षयेत् ॥
भै.र. ५-१२८३-८४
- मूच्छितं स्नेहमादाय प्रस्थं तदर्ध एव वा।
चतुर्गुणं द्रवं दत्त्वा कल्कं दत्त्वा तु पादिकम् ॥
विपचेत्तदुद्यनं दर्ब्यां यथा पात्रेण सज्जति।
सम्यक् सिद्धी समालोक्य लाणयेत्युद्धभाजने ॥ वृद्धवैधाधार

घृत वा तैलाची सिद्धी करण्यापूर्वी त्यांच्यावर स्नेहमूर्च्छना संस्कार करावा. ज्या व्याधीच्या नाशानार्थ सिद्ध स्नेहाचा उपयोग करावयाचा असेल त्या त्या व्याधिनशक औषधीद्रव्यांचा क्वाथ निर्माण करावा. त्या सोबतच क्वाथ्य द्रव्यांचा कल्कही निर्माण करावा. चिकित्सेमधील अपेक्षित परिणामाना अनुसरून गौतुथ, अजानुथ, गोमूत्र, तक्रादि द्रव द्रव्यांचाही उपयोग करावा. काही सद्योद्भवत्य आर्द्र द्रव्यांचा उल्लेख पाठामध्ये असेल तर त्यांचे कल्कादि सुयोग्य स्वरूप निर्माण करून घ्यावे. एक स्वच्छ व जाड तळभागा असणारे पात्र घेऊन त्याचे आतील तळाला औषधीद्रव्यांचा कल्क थापावा. यामध्ये मूर्च्छित स्नेह पाटोकर मात्रेमध्ये मिसळावा. त्यानंतर यापात्रामध्ये क्वाथ, दुग्ध, स्वरसादि द्रवद्रव्ये घालावीत. त्यानंतर स्नेहाच्या चारपट जल मिसळवून या मिश्रणाचे मंदाशीत पाचन करावे. यादरम्यान दवीचे साहाय्याने अधूनमधून मिश्रण ढवळावे. ज्यावेळी (निर्जल) जलांश नष्ट होऊन ते निर्मल दिसू लागेल, स्नेहसिद्धीची लक्षणे व्यक्त होऊ लागतील तेव्हा स्नेहसिद्धीच्या परीक्षा कराव्यात, इच्छित पाकाचा स्नेह सिद्ध झाल्यानंतर अग्निसंस्कार थांबवावा. सिद्ध, औषध संस्कारित स्नेह गाळून घ्यावा. स्वच्छ व निर्जल पात्रामध्ये अशा सिद्ध स्नेहाचा संग्रह करावा.

स्नेहसिद्धीचे नियम -

- द्रव्येण केवलेनैव स्नेहपाको भवेद्यदि।

तत्राम्बुपिष्टः कल्कः स्याज्जलं चात्र चतुर्गुणम् ॥

शा.स.म.ख. ९-९

ज्या स्नेहसिद्धीच्या पाठामध्ये केवळ औषधीद्रव्यांचा उल्लेख केला असेल आणि त्यांचे स्वरूप कोणते घ्यावे याचे वर्णन केले नसेल त्यावेळी त्या औषधीद्रव्यांचा जलपिष्ट सूक्ष्म कल्क घ्यावा. तसेच त्या स्नेहाच्या सिद्धीकरिता चारपट जलाचा उपयोग करावा:

- क्वाथेन केवलेनैव पाको यज्ञैरितः क्वचित्।

क्वाथ्यद्रव्यस्य कल्कोऽपि तत्र स्नेहे प्रयुज्यते ॥

शा.स.म.ख. ९-१०

स्नेहसिद्धीच्या पाठामध्ये केवळ क्वाथ्य द्रव्यांचाच उल्लेख केला असेल तर त्या क्वाथ्य द्रव्यांचा सूक्ष्म कल्क देखील स्नेह सिद्धीकरिता प्रयुक्त करावा.

- कल्कहीनस्तु यः स्नेहः स साध्यः केवले द्रवे।

शा.स.म.ख. ९-११

स्नेहपाकाचे पाठामध्ये कल्कहीन स्नेहपाक निर्दिष्ट केला असेल तर औषधीद्रव्यांच्या कल्काचा उपयोग न करता केवळ औषधी द्रव द्रव्यांद्वारे स्नेहसिद्धी करावी.

- पुष्पकल्कस्तु यः स्नेहस्तत्र तोयं चतुर्गुणम्।

स्नेहे स्नेहाष्टमांशरच पुष्पकल्कः प्रयुज्यते ॥

शा.स.म.ख. ९-१२

पुष्पकल्काद्वारे ज्यावेळी स्नेहसिद्धी करावयाची असेल त्यावेळी पुष्पकल्क स्नेहांच्या (घृत, तैलाचे) १/८ प्रमाणात घेऊन स्नेहपाक करावा. पुष्पकल्क १ भाग, स्नेह ८ भाग व जल ३२ भाग असे प्रमाण योजावे.

- अम्बुक्वाथरसैर्यत्र पृथक्स्नेहस्य साधनम्।
कल्कस्यांशं तत्र दद्यात् चतुर्षष्टमष्टमम् ॥

शा.स.म.ख. ९-६

केवळ जल या द्रवद्रव्यामध्ये स्नेहसिद्ध करावयाचा असेल तर औषधी द्रव्यांचा कल्क स्नेहाच्या १/४ प्रमाणात घ्यावा. जर क्वाथामध्ये स्नेह सिद्ध करावयाचा असेल तर औषधीद्रव्यांचा कल्क स्नेहाच्या १/६ प्रमाणात घ्यावा आणि स्वरसामध्ये स्नेह सिद्ध करत असताना औषधीद्रव्यांचा कल्क स्नेहाचे १/८ प्रमाणात घेऊन स्नेहसिद्धी करावी.

- दुग्धे दन्धिरसे तत्रे कल्को देयोऽष्टमांशकः।

कल्कस्य सव्यकृपाकार्थं तोयमत्र चतुर्गुणम् ॥

शा.स.म.ख. ९-७

दुग्ध, दधि, स्वरस, तक्र या द्रवद्रव्यांमध्ये स्नेहसिद्धी करावयाची असेल तर औषधीद्रव्यांचा कल्क स्नेहांच्या १/८ भाग घ्यावा आणि स्नेहांच्या चारपट जल मिसळवून स्नेहसिद्धी करावी. याद्वारे औषधी कल्क व द्रवद्रव्यांमधील औषधी अंशांचा सम्यक पाक स्नेहामध्ये घडून येतो.

- द्रवाणि यत्र स्नेहेषु पञ्चादीनि भवन्ति हि।

तत्र स्नेहसमान्याहुर्यथापूर्वं चतुर्गुणम् ॥

शा.स.म.ख. ९-८

स्नेहसिद्धीकरिता द्रवद्रव्ये दोन, तीन किंवा चार वर्णन केली असतील तर ती सर्वा मिळून स्नेहाच्या चारपट घ्यावीत. परंतु पाच किंवा पाचपेक्षा अधिक द्रवद्रव्यांचा स्नेहासिद्धीकरिता उल्लेख केला असेल तर त्यांचा मात्रा स्नेहांच्या समान घ्यावी. पाच किंवा त्यापेक्षा अधिक द्रवद्रव्ये असताना प्रत्येक द्रवद्रव्य स्नेहाच्या समानभाग प्रयुक्त करावे.

स्नेहपाकार्थं क्वाथ -

- निक्षिप्य क्वाथयेतोयं क्वाथ्यद्रव्याच्चतुर्गुणम्।

पादशिष्टं गृहीत्वा च स्नेहं तेनैव साधयेत् ॥

शा.स.म.ख. ९-२

स्नेहसिद्धीकरिता औषधी क्वाथ्यद्रव्यांचा चारपट जल मिसळवून त्यांचा क्वाथ तयार करावा. तो १/४ प्रमाणात शेष राहिल्यानंतर गाळून घ्यावा व त्याद्वारे घृत, तैलादी स्नेह सिद्ध करावीत.

- चतुर्गुणं मृदुद्रव्यै कठिणोऽष्टगुणं जलम्।

तथाच मध्यमे द्रव्ये दद्यादष्टगुणं पयः।

अत्यन्तकठिणे द्रव्ये नीरं षोडशिकं मतम् ॥

शा.स.म.ख. ९-३

मृदुकठिणादि विशेष औषधीद्रव्यांच्या क्वाथार्थ जलप्रमाणे पुढीलप्रमाणे योजावे. मृदुद्रव्यांचा क्वाथ निर्माण करावयाचा असेल तर त्यांच्या चारपट जल, मध्यम द्रव्यांच्या क्वाथार्थ आठपट जल आणि कठीण द्रव्यांच्या

क्वाथाकारिता सोळापट जलाचा उपयोग करून क्वाथ निर्माण करावे.

कर्षादितः पल यावत्क्षिपेत्योडशिकं जलम् ।

तदूर्ध्वं कुडव यावत् भवेदद्युणं पयः ॥

प्रस्थादितः क्षिपेन्नीरं खारी यावच्चतुर्गुणम् ॥

शा.सं.म.ख. १-४-५

शारंगधाराचार्यांनी क्वाथ निर्माणाकरिता औषधी द्रव्यांच्या प्रमाणानुसार जलप्रमाणाचे वर्णन येथे केले आहे. क्वाथ निर्माणार्थ औषधी क्वाथ्यद्रव्ये एककर्षापासून एक पलपर्यंत प्रमाणात असतील तर सोळा पट जल मिसळवून क्वाथ निर्माण करावा. पलोर्ध्व एक पलापेक्षा अधिक मात्रेमध्ये औषधी द्रव्ये त्यापासून एक कुडवापर्यंत औषधीद्रव्ये क्वाथ निर्माणार्थ घ्यावयाची असताना आठपट जलाची योजना करून क्वाथ निर्माण साधावे. प्रस्थ इत्यादि मात्रेमध्ये औषधीद्रव्यांपासून खारीपर्यंत मात्रेतील औषधी द्रव्यांच्या क्वाथांकारिता चारपट प्रमाणात जल मिसळवून क्वाथाचे निर्माण करावे.

शारंगधाराचार्यांनी क्वाथ कल्पनेमध्ये अर्ध्यांतर पानार्थ क्वाथ शेष १/८ प्रमाणात करावीत असे निर्देशित केले असून स्नेहसिद्धीकरिता करावयाचा क्वाथ हा १/४ प्रमाणात निर्माण करावयाचे वर्णन केले आहे. याशिवाय औषधीद्रव्यांच्या संघातानुसार व क्वाथार्थ द्रव्य मात्रेनुसार जलप्रमाणाचे वर्णन केले आहे.

स्नेहपाकार्थ कल्क -

सिद्ध स्नेहकल्प निर्माणाकरिता प्रयुक्त करावयाचा वीर्यवान औषधीद्रव्यांचा कल्क सुसूक्ष्म, मृदु, रलक्ष्य स्वरूपाचाच असावा. अशा कल्काचे घृत-तैलामध्ये सुयोग्य पाचन होऊन कार्यकारी वीर्यांश संपूर्णतः स्नेहामध्ये निष्कासित होऊ शकतात. स्नेहपाकार्थ खनिज द्रव्यांचा समावेश असेल तर त्यांचे शुद्धीकरण करण्यात येऊन त्यानंतर वस्त्रगालसूक्ष्मचूर्ण निर्माण करावे व कल्कद्रव्यांसह त्याचा जलादि द्रवामध्ये खल करून खनिज द्रव्यही कल्क स्वरूपामध्ये स्नेहपाकार्थ योजावे. एखाद्या औषधीकल्पाच्या पाठामध्ये स्नेहसिद्धीकरिता गंधकाचा समावेश असेल तर शुद्ध गंधकचूर्ण घृतामध्ये वा तैलामध्ये विरवून प्रयुक्त करावे.

स्नेहपाकार्थ द्रवद्रव्ये -

स्नेहसिद्धीकरिता द्रवद्रव्य म्हणून क्वाथ, स्वरस, क्षीर, दधी, तक्र, कांजी, मांसस, लाक्षारस, गोमूत्र, फाण्ट, हिमादि द्रवांचा सामान्यपणे उपयोग करण्यात येतो. प्रथोक्त पाठामध्ये, आवश्यकतेनुसार एक वा अनेक द्रव द्रव्यांची योजना स्नेहपाकार्थ करण्यात येते. असे सिद्ध स्नेहामध्ये औषधी गुणांचा संचय घडवावा व दोष टाळणे या दृष्टिकोनातून सुयोग्य द्रव द्रव स्नेहपाकारिता योजले जाते. स्नेहसिद्धीकरिता ज्यावेळी कोणतेही द्रवद्रव्य सांगितले नसेल त्यावेळी स्नेहाच्या चारपट जलाची योजना करून स्नेहसिद्धी करावी. काही वेळा स्नेहसिद्धीच्या पाठामध्ये द्रवद्रव्य म्हणून दुग्ध क्वाथस्वसादिचे वर्णन केले जाते. परंतु जलाचा उल्लेख केला नसेल त्यावेळी सुद्धा इतर द्रवद्रव्यांसह चारपट जलाची योजना स्नेहसिद्धीकरिता करणे आवश्यक आहे.

स्नेहपाकार्थ जलांची आवश्यकता -

द्रवकार्येऽपि चानुक्ते सर्वत्र सलिलं स्मृतम् ।

यतश्च पादनिर्देशः चतुर्भांगस्ततश्च सः ॥ च.क. १२-१००

स्वरसक्षीरमांजलैः पाको यत्रैरितः क्वचित् ।

जलं चतुर्गुणं तत्र वीर्याधानार्थमावपेत् ॥

न मुञ्चति रसं द्रव्यं क्षीरादिभिरस्फुक्तम् ।

सम्यक् पाको न जायते तस्मातोयं चतुर्गुणम् ॥ भै.र. ५-१३००-१३०१

स्नेहसिद्धीकरिता द्रवद्रव्य म्हणून ज्यावेळी स्वरस, क्षीर, क्वाथादी द्रव्यांचा उल्लेख केला असेल त्यावेळी अनुक्त असतानाही स्नेहाच्या चारपट जलाचा अंतर्भाव स्नेहपाकार्थ करावा. स्वसादि द्रवांचे स्वतःचे वीर्यांश, औषधीकल्कांमधील कार्यकारी वीर्यांश हे सर्व स्नेहामध्ये निष्कासित होण्याकरिता -वीर्य आदानार्थ स्वसादी द्रवद्रव्यांमधील जलांश पुरेसा होत नाही. औषधीकल्क द्रव्य व द्रवद्रव्यांना त्यांचे कार्यकारी वीर्यांश स्नेहामध्ये संपूर्ण अंशाने सोडणे शक्य होत नाही, व स्नेहाचा सम्यक् पाक होत नाही. म्हणून या सर्वांचे कार्यकारी वीर्यांश स्नेहामध्ये संपूर्ण रूपामध्ये स्नेहामध्ये निष्कासित होण्याकरिता स्नेहाच्या चारपट जल मिसळवणे स्नेहपाकार्थ आवश्यक आहे. जल हे स्नेहपाकामध्ये औषधी कार्यकारी वीर्यांश स्नेहामध्ये निष्कासित करण्याकरिता माध्यम म्हणून कार्य करते. स्नेहपाकारिता योजलेले द्रवद्रव्य आणि जल यांच्यावरच अभिसंस्काराचा कालावधी अवलंबून असतो. म्हणून सर्व द्रवद्रव्ये आणि जल निश्चित प्रमाणातच स्नेहसिद्धीयर्थ योजावीत. औषधीवीर्याधानार्थ, संस्कारार्थ सुलभता येण्याकरिता, सम्यक् पाक होण्याकरिता, कालावधी सुयोग्य ठरण्याकरिता, खरपाक टाळण्याकरिता, माध्यम म्हणून स्नेहसिद्धीकरिता जल हा अनिवार्य घटक आहे.

स्नेहपाकार्थ पात्र - स्नेहसिद्धीकरिता नेहमी जाड तळभाग असणारे, वंगलित धातुपात्र योजावे. मंदाग्नी प्रदानार्थ, खरपाक टाळण्याकरिता स्नेहसिद्धीयर्थ सुयोग्य पात्राची निवड महत्त्वपूर्ण ठरते. ताप्रपात्र वा पित्तलपात्र वंगलित असणारे घेतले तर अम्ल, लवणादि औषधीद्रव्यांचा त्यावर परिणाम होऊन कल्क उत्पन्न होत नाही. स्टीलपात्र घ्यावयाचे असेल तर ते ताप्र वा मृत्तिका लेप बाह्य अधोभागी असणारे घ्यावे. या प्रकारचे पात्र स्नेहपाकार्थ घेतले तर उष्ण अधिक कालावधीपर्यंत धरून ठेवला जातो, पाचन संस्कारार्थ मंदाग्निप्रदान करणे शक्य होते. औषधी द्रव्यांचा कल्क हळूहळू यथावकाश स्नेह व द्रवामध्ये मिसळतो. क्वथन प्रक्रिया आरंभ झाल्यानंतर कल्कद्रव्ये सावकाश वर येऊ लागतात. औषधी द्रव्ये, घृत-तैल व द्रवांचे गुणांचे आदानप्रदान उत्तम पद्धतीने होते. म्हणून स्नेहसिद्धीयर्थ सुयोग्य पात्राचाच उपयोग करावा. औषधीद्रव्यांचा कल्क, स्नेह व सर्व द्रव-द्रव्ये पात्रामध्ये घातल्यानंतर त्याचा वरील १/४भाग रिकामा असावा. केवळ ३/४ भागच पात्रामध्ये औषधीघटकांचे पुरण करावे. स्नेहसिद्धीकरिता पुरेसे मोठे पात्र घेतले तर क्वथनादि प्रक्रियांचे वेळी द्रवादि घटक बाहेर पडणार नाहीत.

स्नेहसिद्धीची लक्षणे - शब्दस्योपरमे प्राप्ते फेनस्योपरशमे तथा ।

गंधवर्णरसादीनां संपत्तौ सिद्धिमादिशेत् ॥

घृतस्यैव विपक्वस्य जानीयात्कुशलो भिषक् ।

फेनोऽतिमात्रं तैलस्य शेषं घृतवदादिशेत् ॥ सु.चि. ३१-१२-१४

स्नेहसिद्धीच्या पात्रातून शब्द येणे बंद होते, फेन नाहीसा होते, स्नेहाला उत्तम गंध, वर्ण, रस प्राप्त झाला म्हणजे स्नेहसिद्ध झाला असे जाणावे. ही सर्व लक्षणे सिद्ध घृतासंबंधी असून तैलाच्या पाकानंतर त्यावर पुष्कळ फेन येऊ लागते हे तैल सिद्धीचे विशेष लक्षण असून इतर सर्व लक्षणे सिद्ध घृताप्रमाणे जाणावीत.

स्नेहसिद्धीच्या परिक्षा -

- वर्तिवत्स्नेहकल्कः स्यात् यदा अंगुल्या विमर्दितः।
शब्दहीनोऽपि निश्चिदाः स्नेहसिद्धो भवेत्तदा ॥
यदा फेनोद्गमसत्सले फेनशांतिश्च सर्षिषि।
गंधवर्णरसोत्पत्तिः स्नेहसिद्धिः तदा भवेत् ॥

शा.स.म.ख. ९-१२-१३

- स्नेहकल्को यदहुल्या वर्तितो वर्तिवद् भवेत्।
वन्ही क्षिप्तो च नो शब्दस्वरासिद्धि विनिर्दिशेत् ॥

वै.प.प्र. ३-३७

स्नेहसिद्धी करताना उतम मध्यमापाकी स्नेह सिद्ध झाला असल्याचे पुढील परीक्षणांद्वारे स्पष्ट होते.

स्नेहसिद्धीच्या पात्रामधील औषधीद्रव्यांचा कल्क दवीद्वारे बाहेर काढून कोषा झाल्यानंतर अंगुष्ठ व तर्जनी यामध्ये ठेवून त्याचे मर्दन केले तर तो वातीप्रमाणे वळतो. स्नेहकल्काची वर्ति निर्माण होणे हे स्नेहपाकामधील जलांश सुयोग्य प्रमाणात नियंत्रित झाले असण्याचे द्योतक आहे.

स्नेहसिद्धीच्या पात्रामधील स्नेहाचे काही थेंब दवीद्वारे अग्नीवर टाकले असताना तो स्नेह निशब्द जाळू लागतो. जर स्नेहमध्ये आद्रांश शिल्लक असेल तर चट्चट असा आवाज, शब्द व्यक्त होतो. स्नेहाच्या जलांश विहितत्वाची ही कसोटी आहे. सद्यकाली गॅसशेजरीवर स्नेहसिद्धी काही वेळा करण्यात येते. त्यावेळी कापूस अथवा सुतीवस्त्राची हाताने वळून वर्ति तयार करावी व त्याद्वारे उपरोक्त परीक्षण करावे. गॅसशेजरीवर स्नेहाचे थेंब टाकणे योग्य ठरत नाही.

स्नेहसिद्ध होत असताना घृत सिद्ध झाल्यानंतर त्यावरील फेन नष्ट होतो व तैल सिद्ध झाल्यानंतर त्यावर फेन येऊ लागतो. या फेन परीक्षेद्वारे तैलाच्या व घृताच्या अच्छलत्वाचे परीक्षण करण्यात येते.

सिद्ध स्नेहामधील औषधी द्रव्यांचा, क्वाथादि द्रवांचा एकत्रित श्व गंध, वर्ण व रस सिद्ध स्नेहाला प्राप्त होतो. **स्नेहपाक प्रकार -**

सिद्ध स्नेहनिर्माणचे वेळी स्नेहाचे मृदु, मध्यम व खर असे तीन पाक होतात. या त्रिविध पाकांचे वर्णन अनेक आचार्यांनी केले आहे.

- स्नेहपाकस्त्रिधा प्रोक्तो मृदुः मध्यः खरस्तथा।
ईषत्सकल्कस्तु स्नेहपाको मृदुर्भवेत् ॥
मध्यपाकश्च सिद्धिश्च कल्के नीरसकोमलः।
ईषत्कठिणकल्कश्च स्नेहपाको भवेत्खरः ॥
तदूर्ध्वं दधपाकः स्यात्दाहकृत् निष्प्रयोजनः।
नस्यार्थं स्यान्मृदुः पाको मध्यमः सर्वकर्मसु ॥
अभ्यंगार्थं खरः शोक्तो युज्यादेवं यथोहितम्।
आमपाकश्च निर्वाणो वल्हिमाद्यकारो गुणः ॥ शा.स. ९-१४-१७

- स्नेहपाकस्त्रिधा श्रेयो मृदुर्मध्यः खरस्तथा।

तुल्ये कल्केन नियमिसे भेषजानां मृदुः स्मृतः ॥
संयत्त इव नियमिसेमध्यो र्वा विमुञ्चति।
शर्षिभ्रमाणे तु नियमिसे वर्तमाने खरस्तथा ॥
खरोऽप्यंगे स्मृतः पाको मृदुर्नस्तः क्रियासु च।
नध्यपाकस्तु पानार्थेवन्तौ च विनियोजयत् ॥

च.क. १२-१०५

- अत उर्ध्वं स्नेहपाक क्रमसुपदेश्यामः।
स तु त्रिविधः तद्यथा मृदुः मध्यम खर इति ॥
तत्र स्नेहोषधि विवेकमात्रं यत्र भेषजं स मृदुरिति, ॥
मधुच्छिष्टेषु विशदमविलेपी यत्र भेषजं स मध्यमः ॥
कृष्णभवसन्नामीषद्विशदं विककणं च यत्र भेषजं स खरः इति।
अत उर्ध्वं दध स्नेहो भवति, तं पुनः साधु साधयेत् ॥
सु.चि. ३१-११

- सर्वेषामिह द्रव्याणां मध्यमपाकः प्रशस्यते।
वरं पाको मृदुः कार्यः तथापि न खरो मतः।
किञ्चित्तीर्यं मृदुः धते तज्जहाति खरः पुनः ॥

वै.प.प्र. ३-४७

१) मृदुपाक -

सिद्धस्नेहाच्या कल्कामध्ये अल्प प्रमाणात द्रवांश शेष राहिला असताना निर्माण होणारा पाक म्हणजे त्या स्नेहाचा मृदुपाक होय. अशा मृदुपाकी स्नेह अधिक काळ सुरक्षित राहू शकत नाही द्रवांशामुळे तो दुष्ट होतो. वैद्यकपरीभाषा प्रादिपकारांचे मते खर पाकापेक्षा मृदुपाक ठीक. कारण मृदुपाकामध्ये काही प्रमाणात औषधी वीर्यांश असतात, तर खर पाकामध्ये ती नष्ट होतात. मृदुपाकी स्नेहाचा कल्क किंचित सर द्रवयुक्त, आर्द्र द्रव्यांच्या कल्काप्रमाणे असतो. त्यामुळे त्याची वर्ती तयार होऊ शकत नाही. मृदुपाकी स्नेहाचा उपयोग नस्य, आरचोदन, तर्पण वस्ती, कर्मार्थ केला जाऊ शकतो. स्नेहसिद्धी दरम्यान मृदुपाकी स्नेह पुन्हा मंदाग्नीवर पाचन करून मध्यमपाकाचा करणे अधिक श्रेयस्कृत ठरते.

२) मध्यमपाक -

सिद्धस्नेहामधील औषधीद्रव्यांचा कल्क हा निरस पतुं कोमल अशा स्वरूपाचा असतो त्यावेळी त्या स्नेहाचा मध्यमपाक जाणाला जातो. द्रवत्व, जलांश शेष राहणे असे दोष या पाक प्रकारामध्ये नसतात. स्नेहपाकाचा हा श्रेष्ठ पाक प्रकार असून सर्व स्नेहांचा मध्यमपाक प्रशस्त मानला जातो. स्नेहसिद्धीच्या पाठमध्ये कोणताही विशिष्ट पाक प्रकाराचे वर्णन केले नसेल तर तो स्नेह मध्यम पाकाचाच निर्माण करावा. मध्यमपाकामधील औषधीद्रव्यांचा कल्क हा मेणाप्रमाणे मृदु, श्लक्ष्ण, पिच्छिलत्वरहित, अंगुलींना न विकटपणाने, र्दर्सि लेप न

करणारा व द्रवांश बाहेर न पडणारा असून त्यांची अंगुलीमध्ये उत्तम वर्ति तयार होते. द्रवांश नष्ट झालेला असतो परंतु कल्काचे मार्दवत्व, कोमलता कायम असणारा मध्यमपाक प्रकार अभ्यंतरपान, बस्ती व चिकित्सेमधील सर्व कर्माकारिता उपयुक्त आहे.

३) खरपाक -

सिद्धस्नेहांमधील औषधीद्रव्यांचा कल्क हा खर-कठीण होतो, कृष्ण वर्णात्मक, चिकटपणाविरहित, अंगुली व पात्राला चिकटतो. खरत्व येण्यामुळे व द्रवांश अधिक प्रमाणात नष्ट होण्याचे परिणामी अशा कल्काची वर्ति तयार होत नाही. सिद्धस्नेहाचा हा कनिष्ठ पाक प्रकार असून उद्वर्तन, अभ्यंग, मर्दन, लेपार्थ या स्नेहपाक प्रकाराचा उपयोग चिकित्सेमध्ये करता येणे शक्य आहे.

४) दधपाक -

स्नेहपाकांमधील औषधीद्रव्यांचा कल्क हा दध होतो जळतो, रवाळ बनतो. कृष्णवर्णाचा दधगांधी कल्क पात्राला चिकटून बसतो. दधपाकी सिद्धस्नेहाची चिकित्सेमध्ये योजना केली तर दाह निर्माण होतो. हा स्नेहपाक प्रकार विषाप्रमाणे त्याज्य व हीन मानला जातो.

सिद्ध स्नेहकल्प

- देवा दीप्ताग्रये मात्रा स्नेहस्य पलसमिता ।

मध्यमाय त्रिकर्षा स्याज्जधन्याय द्विकर्षिकी ॥

शा.स.उ.ख १-७

अभ्यंतरपानार्थ ग्रंथोक्त मात्रा - १ पल - ४८ मिली

सद्यकालीन व्यावहारिक मात्रा - २ कर्ष - २० मिली

काही विशिष्ट व्याधि, रूणावस्था, चिकित्सेमधील अंगेक्षित कर्म आदि प्रसंगी सिद्ध स्नेहांची एका पलापेक्षाही अधिक मात्र प्रयुक्त केली जाते असे आढळते. तीक्ष्णतैल, विषयुक्त तैल कल्पांची नेहमी अल्प मात्रा प्रयुक्त करावी.

सिद्धस्नेहकल्प अनुपात -

- घृते कोष्णजलं पेयं तैले यूसुः प्रशास्यते ।

वसामज्जोः पिबेन्मण्डमनुपानसुखावहम् ॥

शा.स.उ.ख. १-१८

सिद्धघृतांसह कोष्णजल, सिद्धतैलासह यूसु हे उतम अनुपान आहे. व वसा मज्जेसह मण्डाचे अनुपान सुखदायक ठरते.

स्नेह सिद्धिकालावधि -

- घृततैल गुडादीशच साधयेनैकवासरे ।

प्रकुर्वन्नुषिता ह्येते विशेषद् गुणसश्रयम् ॥

शा.स.म.ख. १-१८

सिद्ध घृत, सिद्धतैल आदि कल्प एकाच दिवसामध्ये सिद्ध करू नयेत. अर्थात तीव्र प्रकारचा अग्निसंस्काराद्वारे एका दिवसामध्ये स्नेहसिद्धी पूर्ण न करता मंदाग्रीचा उपयोग करून स्नेहसिद्धी दोन-तीन दिवसांमध्ये पूर्ण करावी.

थाप्रमाणे उषित (शिल्ले) करून स्नेहसिद्धी केली तर औषधीद्रव्यांच्या गुणांचा संचय विशेषत्वाने स्नेहांमध्ये घडून येतो. यानुसार सिद्धस्नेह निर्माणाचा कालावधी हा दोन ते तीन दिवसांचा असावा, एका दिवसामध्ये स्नेहसिद्धी केली तर औषधीद्रव्यांचे गुण पूर्ण अंशानी स्नेहांमध्ये येऊ शकत नाहीत, असे स्पष्ट होते.

द्रवद्रव्याधारित स्नेहसिद्धीचा कालावधि -

- क्षीरे द्विरात्रं स्वर्से त्रिरात्रं तक्रारनालदिषु पश्चरात्रम् ।

स्नेह पचेद्द्वैद्यवः प्रयत्नादित्यहोके भिषजः प्रवीणाः ॥

द्वादशाहन्तु मूलांना वल्लींना क्रममेव च ।

एकाहं ब्रीहिमासाना पाकं कुर्याद्विचक्षणः ॥

वै.प.प्र. ३-२६-२७

एका दिवसामध्ये स्नेहसिद्धी केली तर स्नेह पूर्णांशानी औषधी द्रव्यांच्या कार्यकारी वीर्यांश युक्त होत नाही म्हणून विविध द्रवामधील स्नेह सिद्धीचा काल पुढीलप्रमाणे वैद्यकपरीभाषा प्रदीपकारांनी निर्देशित केला आहे.

स्नेहपाकार्थ द्रवद्रव्य स्नेहसिद्धीचा कालावधि

दुध	२ दिवस
स्वस	३ दिवस
तक्र, दधि, कांजी, गोमूत्र	५ दिवस
मूल, लता,	१२ दिवस
धान्य, मांसस	१ दिवस

सिद्ध स्नेहसेवन प्रकार व उपयोग -

अभ्यंतरपानार्थ, अभ्यंग, नावन, अंजन, कर्ण पुर्ण, कवल, गंडूष, मर्दन, अनुपान, लेपन, परिषेक, शिरोधारा, मलहारार्थ, गंधार्थ, बस्ति, मात्राबस्ति, उतबस्ति, शिरोबस्ति, अनुवासनबस्ति, पाचन, भर्जन, तलन, भावना, धातुशोधन, आलोडन, वीर्यरक्षण, स्नान, अवागाह, आवस्त्र, रुपसरक्षण, आधा, मार्दव, क्षण, मारण, वीर्यक्षण, व्रणपरिषेचन, मांसवर्धन, मेदोवर्धन, स्वास्थ्यरक्षणार्थ व विविध व्याधियांशनाार्थ सिद्ध स्नेहकल्प उपयुक्त आहेत. सिद्धस्नेहकल्प -

ब्राह्मीघृत

ग्रंथाधार - ब्राह्मीसावचाकुष्ठ शंखपुष्पीश्रुतंघृतम् ।

पुराणं स्यादपस्रातेन्मादग्रहहरं परम् ।

वचाकुष्ठ शंखपुष्पीणां स्मृदितानां कुडवमितानां

कल्पेन प्रस्थमित ब्राह्मीरसपिष्टेन पचेत् ॥

भा.प्र. २३-१८

घटकद्रव्ये व प्रमाण - वचाचूर्ण - ६४ ग्रॅम

कुष्ठचूर्ण - ६४ ग्रॅम

शंखपुष्पीचूर्ण - ६४ ग्रॅम

- सर्व मिलून १ कुडव ११२ ग्रॅम

ब्राह्मीस्वस	- १ प्रस्थ	- ७६८ मिली
मूच्छिर्त गोघृत	- १ प्रस्थ	- ७६८ ग्रॅम
जल	- ४ प्रस्थ	- ३.७२ लिटर

निर्माणविधि -

वचा, कुष्ठ व शंखपुष्पीचे सूक्ष्म वस्त्रगाळ चूर्ण प्रत्येकी ६४ ग्रॅम घेवून त्यामध्ये जल मिसळवून खल्वयंत्राद्वारे वाटून घेतु व शलक्ष कल्क निर्माण करावा. हा कल्क एका स्वच्छ आणि जाडतळभागा असणारे पात्रामध्ये त्याच्या आतील तळाला थापावा. त्यामध्ये १ प्रस्थ मूच्छिर्त गोघृत, १ प्रस्थ ब्राह्मी स्वस आणि ४ प्रस्थ जल मिसळवून या मिश्रणाचे मंदाग्रीवर पाचन करावे. या पाचन प्रक्रियेदरम्यान हे मिश्रण अधूनमधून दर्वीच्या साहाय्याने ढकळावे. मिश्रणामधील जलांश संपूर्णपणे नष्ट होईतोपर्यंत मंदाग्निसंस्कार करावा. त्यानंतर स्नेहसिद्धीच्या परीक्षा करून उत्तम मध्यपापाकी स्नेह निर्माण झाल्यानंतर अग्निसंस्कार थांबवावा. ब्राह्मीघृत गाळून घ्यावे आणि स्वच्छ व निर्जंतुक पात्रामध्ये त्याला सुरक्षित ठेवावे.

मात्रा - १ पल - ४८ मिली, अनुपान - कोष्णजल, कोष्ण दुग्ध
उपयोग - अपस्मार, उन्माद, मिनमिदु, गदागदु, मनोदोषहर, स्मरणशक्ति, धारणाशक्ति वर्धनार्थ उपयुक्त.

त्रिफलाघृत

प्राधाधार -

त्रिफलाया रसप्रस्थं प्रस्थं वासासोद्भवम् ॥		
शुक्राज्ज्वासप्रस्थं प्रस्थमाजं पयः स्मृतम् ।		
दत्त्वा तत्र घृतप्रस्थं कल्कैः कर्षमितैः पृथक् ॥		
त्रिफला पिपुली द्राक्षा चन्दनं सैन्धवं बला ।		
काकोली क्षीरकाकोली मेदा मरिचनारम् ॥		
शर्करा पुण्डरीकं च कमलं च पुनर्नवा ।		
निशायुषं च मधुकं सर्वैरभिर्दिपाचयेत् ॥		
नक्तान्ध्यं नकुलान्ध्यं च काण्डं पिल्लं तथैव च ।		
नेत्रस्त्रावं च पटलं तिमिरं कावकं जयेत् ॥		
अन्येऽपि प्रशमं यान्ति नेत्ररोगाः सुदारुणाः ।		
शैफलं घतमेतद्धि पाने नस्यादिभूचितम् ॥ शा. स. म. ख. १-६६-७४		
घटकद्रव्ये व प्रमाणा -		
त्रिफलास्वस किंवा क्वाथ	- १ प्रस्थ	- ७६८ मिली
वासास्वस	- १ प्रस्थ	- ७६८ मिली
शुंगराज-माकास्वस	- १ प्रस्थ	- ७६८ मिली
अजादुग्ध	- १ प्रस्थ	- ७६८ मिली
मूच्छिर्त गोघृत	- १ प्रस्थ	- ७६८ मिली
जल	- ४ प्रस्थ	- ३.७२ लिटर

कल्कद्रव्ये -	हरीतकीचूर्ण	- १ कर्ष	- १२ ग्रॅम
	आमलकीचूर्ण	- १ कर्ष	- १२ ग्रॅम
	विभीतकचूर्ण	- १ कर्ष	- १२ ग्रॅम
	पिप्पलीचूर्ण	- १ कर्ष	- १२ ग्रॅम
	द्राक्षा (मनुका) कल्क	- १ कर्ष	- १२ ग्रॅम
	श्वेतचंदनचूर्ण	- १ कर्ष	- १२ ग्रॅम
	सैन्धवचूर्ण	- १ कर्ष	- १२ ग्रॅम
	बलाचूर्ण	- १ कर्ष	- १२ ग्रॅम
	काकोलीचूर्ण	- १ कर्ष	- १२ ग्रॅम
	क्षीरकाकोलीचूर्ण	- १ कर्ष	- १२ ग्रॅम
	मेदाचूर्ण	- १ कर्ष	- १२ ग्रॅम
	मरीचचूर्ण	- १ कर्ष	- १२ ग्रॅम
	शुंठीचूर्ण	- १ कर्ष	- १२ ग्रॅम
	शर्कराचूर्ण	- १ कर्ष	- १२ ग्रॅम
	पुण्डरीक-श्वेतकमल कल्क	- १ कर्ष	- १२ ग्रॅम
	कमल - रक्तकमलकल्क	- १ कर्ष	- १२ ग्रॅम
	पुनर्नवाचूर्ण	- १ कर्ष	- १२ ग्रॅम
	हरिद्राचूर्ण	- १ कर्ष	- १२ ग्रॅम
	दारहीरद्राचूर्ण	- १ कर्ष	- १२ ग्रॅम
	यष्टीमधुचूर्ण	- १ कर्ष	- १२ ग्रॅम
	सर्व कल्कद्रव्ये एकत्रीत मिळून		- २४० ग्रॅम

निर्माणविधि -

हरीतकी आदि कल्कद्रव्यांच्या सूक्ष्म व वस्त्रगाळ चूर्णांमध्ये जल मिसळवून या मिश्रणाचा खल्वयंत्राद्वारे मुदु व शलक्ष कल्क निर्माण करावा. हा कल्क एका स्वच्छ व जाड तळभागा असणारे पात्रामध्ये त्याच्या आतील तळभागी थापावा. या पात्रामध्ये मूच्छिर्त गोघृत, त्रिफलाक्वाथ, वासा स्वस, शुंगराजस्वस, अजादुग्ध प्रत्येकी एक प्रस्थ मिसळून त्यानंतर जल ४ प्रस्थ घालावे. या मिश्रणाचे मंदाग्रीवर पाचन करावे. पाचन प्रक्रियेदरम्यान हे मिश्रण अधूनमधून दर्वीच्या साहाय्याने ढकळावे. या मिश्रणामधील जलांश संपूर्णपणे नष्ट होईतोपर्यंत मंदाग्निसंस्कार करावा. त्यानंतर स्नेहसिद्धीच्या परीक्षा करून उत्तम मध्यपापाकी स्नेह निर्माण झाल्यानंतर अग्निसंस्कार थांबवावा. ब्राह्मीघृत गाळून घेऊन ते स्वच्छ व निर्जंतुक पात्रामध्ये सुरक्षित ठेवावे.

मात्रा - १ पल - ४८ मिली - अभ्यंतर पानार्थ, २-८ थेंब नस्यार्थ अनुपान - कोष्णजल, कोष्ण दुग्ध
उपयोग - नक्त्यान्ध्य, नकुलान्ध्य, काच, पटल, तिमिर, नेत्रसाव, नेत्रकाण्डूनाशक
दारुण नेत्रविकार, पिल्लविकारसर (किल्ल नेत्र) वापभटोक्त नेत्रविकार.

क्षीरषट्पलघृत

ग्रंथाधार -	पिप्पलीपिप्पलीमूल चव्यचित्रकनागरः । ससैधवैश्च पलिकैर्युतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ क्षीरं चतुर्गुणं दत्वा तद्घृतं स्त्रीहनाशनम् । विषमज्वरमन्दाग्निहरं रुचिकरं परम ॥ शा.स.म.ख. ९-१९-२०
टीका -	क्षीरषट्पलकघृतमिदम्, चतुर्गुणक्षीरेणसह षट्पलप्रमाणषड्द्रव्यैश्च, साधितमित्यर्थः ।
घटकद्रव्ये व प्रमाण -	पिप्पलीचूर्ण - १ पल - ४८ ग्रॅम पिप्पलीमूळचूर्ण - १ पल - ४८ ग्रॅम चव्यचूर्ण - १ पल - ४८ ग्रॅम चित्रकचूर्ण - १ पल - ४८ ग्रॅम शुंठीचूर्ण - १ पल - ४८ ग्रॅम सैधवचूर्ण - १ पल - ४८ ग्रॅम मूर्च्छित गोघृत - १ प्रस्थ - ७६८ ग्रॅम गोदुध - ४ प्रस्थ - ३.७२ लिटर जल - ४ प्रस्थ - ३.७२ लिटर

निर्माणविधि - क्षीर + सहापल औषधीद्रव्ये + घृत = क्षीरषट्पलघृत हे घटकद्रव्याधारित नाव या कल्पना देण्यात आले आहे. पंचकोलामधील द्रव्ये आणि सैधवं यांचे प्रत्येकी एक पल सूक्ष्म वस्त्रगाळचूर्ण घेऊन त्यामध्ये जल मिसळवून या मिश्रणाचा खल्वयंत्राद्वारे मुदु श्लक्ष्ण कल्क तयार करावा. हा कल्क एका स्वच्छ व जाड तळभाग असणाऱ्या पात्रामध्ये त्याच्या आतील तळाला थापावा. या पात्रामध्ये मूर्च्छित गोघृत १ प्रस्थ, गोदुध ४ प्रस्थ, जल ४ प्रस्थ मिसळवून या मिश्रणाचे मंदाग्निवर पाचन करावे. जलांश पूर्णपणे नष्ट होईतोपर्यंत अग्निप्रदान करावे. उत्तम मध्यमपाकी स्नेह तयार झाल्यानंतर तो गाळून घ्यावा. या क्षीरषट्पलघृताचा स्वच्छ व निर्जंतुक पात्रामध्ये संग्रह करावा.

मात्रा - ४८ मिली - १ पल, अनुपाम - कोण जल
उपयोग - प्लीहावृद्धिनाशक, विषमज्वर, मंदाग्नि, अरुचि विकारहर आहे.

जात्यादिघृत

ग्रंथाधार -	जातिनिम्बपटोलं च द्वे निशेकुरोहिणी । मंजिष्ठामधुकं सिकथं कज्जोशीरसारीवा ॥ तुत्थं च विपचेत्सम्यक् कल्कैः एभिः घृतं बुधः । अस्यलेपादिद्विरोहन्ति सूक्ष्म नाडीव्रणामपि ॥ मर्माश्रिता क्लेदिनश्च गम्भीराः सरुजोव्रणः ॥ शा.स.म.ख. ९-५८-५९
-------------	--

घटकद्रव्ये व प्रमाण -

जातिपत्रकल्क	- १ भाग	- १२ ग्रॅम
निम्बपत्रकल्क	- १ भाग	- १२ ग्रॅम
पटोलपत्रकल्क	- १ भाग	- १२ ग्रॅम
हरीद्राचूर्ण	- १ भाग	- १२ ग्रॅम
दारुहरिद्राचूर्ण	- १ भाग	- १२ ग्रॅम
कुटकीचूर्ण	- १ भाग	- १२ ग्रॅम
मंजिष्ठाचूर्ण	- १ भाग	- १२ ग्रॅम
यष्टीमधुचूर्ण	- १ भाग	- १२ ग्रॅम
करंजपत्रकल्क	- १ भाग	- १२ ग्रॅम
वाळाचूर्ण	- १ भाग	- १२ ग्रॅम
सारीवाचूर्ण	- १ भाग	- १२ ग्रॅम
सिकथ-मधूच्छिष्ट	- १ भाग	- १२ ग्रॅम
तुत्थ (सस्यक)	- १ भाग	- १२ ग्रॅम

एकूण कल्कद्रव्ये - १५६ ग्रॅम
मूर्च्छित गोघृत - १५६ ह. ४ = ६२४ ग्रॅम
जल स्नेहाचे चारपट = २.४९६ लिटर

निर्माणविधि - जातिपत्र, निंबपत्र, पटोलपत्र, करंजपत्र यांचा खल्वयंत्राद्वारे मुदु व श्लक्ष्ण कल्क निर्माण करावा. हरीद्रा, दारुहरिद्रा, कुटकी, मंजिष्ठा, यष्टीमधु, वाळा व सारीवाचूर्ण प्रत्येकी १ तोळा घेऊन ती खल्वयंत्रामध्ये घालावीत. या सूक्ष्मचूर्णमध्ये ती संपूर्णपणे ओलसर होईतोपर्यंत जल घालून खल करावा व सूक्ष्म, मुदु, श्लक्ष्ण कल्क निर्माण करावा. उपरोक्त जातीपत्र, निंबपत्र, पटोलपत्र व करंजपत्र कल्क प्रत्येकी एक तोळा घेऊन तो हरीद्रादि द्रव्यांच्या कल्कामध्ये घालून मिश्रणाचा एकजीव खल करावा. त्यानंतर हा कल्क एका स्वच्छ व जाड तळभाग असणाऱ्या पात्रामध्ये त्याच्या आतील तळाला थापावा. या पात्रामध्ये मूर्च्छित गोघृत सर्व द्रव्यांच्या चार पट घालावे आणि गोघृताच्या चारपट जल मिसळवून या मिश्रणाचे मंदाग्नीवर पाचन करावे. या पाचन प्रक्रियेदरम्यान हे मिश्रण अधूनमधून दर्वाच्या साहाय्याने ढवळावे. त्यामधील जलांश संपूर्णपणे नष्ट झाल्यानंतर अग्निस्कार थांबवा. स्नेहसिद्धीच्या परीक्षा करून उत्तम मध्यमपाकी स्नेह निर्माण करावा. त्यानंतर हा सिद्ध स्नेह गाळून घ्यावा. त्यामध्ये सिकथ व तुत्थ यांचा प्रक्षेप घालावा.

- एके सिकथतुत्थयोः सिद्धे प्रक्षेपमाहुः ।
 - प्रक्षेपं कारयेत् धीमान् सिद्धे सिकथतुत्थयोः । शा.स.म.ख. ९-५८-५९ टीका
- सिकथ सिद्धतैलामध्ये पूर्णपणे विरजून घ्यावे. तुत्थचूर्ण त्यानंतर घालून मिश्रण ढवळून घ्यावे. हे समिश्रण पूर्ण थंड झाल्यानंतर, सिद्धघृत व सिकथाचे परिणामी घन-मलहर स्वरूपाचे जात्यादी घृत निर्माण होतं. जात्यादिघृत हा एक मलहर कल्प असून त्याचा केवळ बाह्योपचारार्थ उपयोग करण्यांत येतो.

अयुगो -	दक्षित मांसाचे अपकर्षण	सूक्ष्मनाडीव्रण
	व्रणशोधन, लेखन	मामाश्रितव्रण
	व्रणरोपण	विलिन्वव्रण
	कुमिन्न	गाम्भीरव्रण
	जतुनाशक	रुजायुक्तव्रण चिकित्साथ उपयुक्त आहे.

शिरबलातेल

ग्रंथाधार -
बलामूलान्तंच फलं क्षीरपिष्टं च योजयेत् ।
क्षीरं चतुर्गुणे तैलप्रस्थं मुद्गाभिनापचेत् ॥
एतत् क्षीरबलातैलं वाताशीति विनाशनम् ।

सहस्रभाग-तैल प्रकरण

घटकद्रव्ये व प्रमाण -		
बलामूलचूर्ण	- ५ पल	- २४० ग्रॅम
गोदुध	- कल्क निर्माणार्थ आवश्यकतेनुसार	योग्य प्रमाणांत
मूच्छिर्त तीळतेल	- १ प्रस्थ	- ७६८ मिली
गोदुध	- ४ प्रस्थ	- ३.७२ लिटर
जल	- ४ प्रस्थ	- ३.७२ लिटर

निर्माणविधि -

बलामूलचूर्ण ५ पल प्रमाणात घेऊन ते एका खल्वयंत्रामध्ये ठेवावे. त्यामध्ये गोदुध चूर्ण संपूर्ण ओलसर होईतोपर्यंत घालावे. या मिश्रणाचा मुदु व रत्नक्षय कल्क निर्माण करावा. हा कल्क एका स्वच्छ आणि जाड तळभागा असणारे पात्रामध्ये त्याच्या आतील तळाला थापावा. या पात्रामध्ये मूच्छिर्त तीळतेल १ प्रस्थ व गोदुध आणि जल प्रत्येकी ४ प्रस्थ मिसळवून त्याला मंदाग्नीप्रदान करावे. पाचन प्रक्रिये दरम्यान हे मिश्रण दवीच्या सहाय्याने अधूनमधून ढवळावे. स्नेहसिद्धीच्या परीक्षा करून उतम मध्यमपाकी स्नेह निर्माण करावा. मिश्रणामधील जलांश नष्ट झालेनंतर अग्निस्कार थांबवावा. त्यानंतर क्षीरबलातेल हा सिद्ध स्नेहकल्प गाळून घ्यावा. स्वच्छ व निर्बुक्त पात्रामध्ये वातारूप्य अवस्थेमध्ये त्याचा संग्रह करावा

मात्रा - १ पल - ४८ मिली
अनुपान - कोष्ण जल, दुग्ध
उपयोग - वाताविकार नाशानार्थ उपयुक्त

नारायणतेल

ग्रंथाधार -

अश्यांशां बलां बिल्वं पाटलां बृहतीद्वयम् ।
श्वदशुडतिबला निम्बं श्योनाकं च पुनर्नवा ॥
प्रसारिणीमग्निमन्थं कुर्याद् दशापलं पृथक् ।
चतुर्दशे जले पक्त्वा पादशेषं शृतं नयेत् ॥
तैलाढकेन संयोज्य शतावया रसाढकम् ।
क्षिपेत् तत्र च गोक्षीरं तैलात् तस्माच्चतुर्गुणम् ॥
शनीर्विपाचयेदेभिः कल्कैर्द्विपलिकैः पृथक् ।
कुडैला चन्दनं मूर्वा वचापारसी ससैधवैः ॥
अश्यान्थाबलारास्नाशतपुष्पेन्द्रदारुभिः ।
पर्णिवटुष्टयेनैव तारोण च साधयेत् ॥
ततैलं नावनांश्च्यङ्गे पाने बस्तौ च योजयेत् ।
पक्षाघातं हनुस्तम्भं मन्यास्ताभं गलग्रहम् ॥
खल्लत्वं बधिरत्वं च गतिभङ्गादिग्रहम् ।
गात्रशोथेन्द्रियध्वंसवसुकशुकज्वरक्षयान् ॥
अन्ववृद्धिं कुर्याद् च दन्तरोगं शिरोग्रहम् ।
पाश्वरूलं च पाङ्गुल्यं बुद्धिहानि च गृह्णातिम् ॥
अन्यांश्च विषमाम् वाताब्जयेत् सर्वाङ्गसश्रयान् ।
अस्य प्रभावाद् कथ्यापि नारी पुत्रं प्रसूयते ॥
मत्स्यो गजो वा तुरगस्त्रैलादस्मात् सुखी भवेत् ।
यथा नारायणो देवो दुष्टदैत्याविनाशनः ॥
तथैव वातरोगाणां नाशनं तैलमुत्तमम् । शा.स.म.ख. १-१००-११०

घटकद्रव्ये व प्रमाण -

अश्यांशा मूलचूर्ण	- १० पल	- ४८० ग्रॅम
बला पंचांग चूर्ण	- १० पल	- ४८० ग्रॅम
बिल्वत्त्वक्चूर्ण	- १० पल	- ४८० ग्रॅम
पाटला त्वक्चूर्ण	- १० पल	- ४८० ग्रॅम
बृहत् कण्टकारी पंचांगचूर्ण	- १० पल	- ४८० ग्रॅम
लघुकण्टकारी पंचांगचूर्ण	- १० पल	- ४८० ग्रॅम
श्वदशु- गोक्षुर चूर्ण	- १० पल	- ४८० ग्रॅम
अतिबला चूर्ण	- १० पल	- ४८० ग्रॅम
निम्बत्त्वक् चूर्ण	- १० पल	- ४८० ग्रॅम

शयोत्पाक (टेंदू) चूर्ण	- १० पल	- ४८० ग्रॅम
पुनर्नवा चूर्ण	- १० पल	- ४८० ग्रॅम
प्रसारिणी - गंधप्रसारणी चूर्ण	- १० पल	- ४८० ग्रॅम
अग्निमथ त्वक् चूर्ण	- १० पल	- ४८० ग्रॅम
क्वाथार्थ एकूण औषधीद्रव्ये	- १३० पल	- ६.२४० किलो.
क्वाथार्थ जल	- ४ द्रोण	- ४९.१५२ लिटर
शेषक्वाथ	- १/४ प्रमाणात	- १२.२८८ लिटर
मूच्छित तीळतैल	- १ आढक	- ३.७२ लिटर
शतावरी स्वरस	- १ आढक	- ३.७२ लिटर
गोक्षीर (गोदुग्ध)	- ४ आढक	- १२.२८८ लिटर
जल	- ४ आढक	- १२.२८८ लिटर
कुष्ठचूर्ण	- २ पल	- ९६ ग्रॅम
एला (सूक्ष्म) चूर्ण	- २ पल	- ९६ ग्रॅम
श्वेतचंदनचूर्ण	- २ पल	- ९६ ग्रॅम
जटामांसीचूर्ण	- २ पल	- ९६ ग्रॅम
वचाचूर्ण	- २ पल	- ९६ ग्रॅम
सैंधवचूर्ण	- २ पल	- ९६ ग्रॅम
अश्वगंधाचूर्ण	- २ पल	- ९६ ग्रॅम
बलाचूर्ण	- २ पल	- ९६ ग्रॅम
रास्नाचूर्ण	- २ पल	- ९६ ग्रॅम
शतपुष्पाचूर्ण	- २ पल	- ९६ ग्रॅम
देवदारुचूर्ण	- २ पल	- ९६ ग्रॅम
शालिपर्णीचूर्ण	- २ पल	- ९६ ग्रॅम
पृश्निपर्णीचूर्ण	- २ पल	- ९६ ग्रॅम
मुद्गापर्णीचूर्ण	- २ पल	- ९६ ग्रॅम
माषपर्णीचूर्ण	- २ पल	- ९६ ग्रॅम
तगरचूर्ण	- २ पल	- ९६ ग्रॅम

एकूण कल्क द्रव्ये - १.६३२ किलो.

निर्माणविधि - नारायण तैल निर्माणार्थ प्रथम अश्वगंधादि क्वाथद्रव्यांचे चूर्ण प्रत्येकी १० पल घेऊन ती एका स्वच्छ व मोठ्या पात्रामध्ये ठेवावीत. त्यामध्ये चारदोण जल मिसळवून या पात्राला मंदाग्नि प्रदान करावा. विधिवत् क्वाथ निर्माण करून तो १/४ प्रमाणात शिल्लक ठेवून त्यानंतर तो गाळून घ्यावा. त्यानंतर कुष्ठएलादी

कल्कद्रव्यांची सूक्ष्म वस्त्रगाळ चूर्ण खल्वयत्रामध्ये घेऊन त्यामध्ये सर्व चूर्णांचे तेल मिसळवून या मिश्रणाचा खल करावा. मृदू श्लक्ष्ण कल्क निर्माण झाल्यानंतर तो एका स्वच्छ आणि जाड तळभाग असणारे पात्राच्या आतील तळाला थापवा. त्यामध्ये मूच्छित तीळतैल एक आढक, शतावरी स्वरस एक आढक, अश्वगंधादि द्रव्यांचा क्वाथ १ द्रोण, गोदुग्ध १ द्रोण व जल १ द्रोण मिसळवून या मिश्रणाचा मंदाग्नीकर पाक करावा, पाचन प्रक्रियेदरम्यान हे मिश्रण दवीच्या साहाय्याने अधूनमधून ढवळावे. मिश्रणामधील जलांश संपूर्णपणे नष्ट होईतोपर्यंत मंदाग्नि प्रदान करावा. स्नेहसिद्धीच्या परीक्षा करून उत्तम मध्यमगुकी स्नेह निर्माण झाल्यानंतर अग्निस्वरस शानवावा. नारायणतैल वस्त्राद्वारे गाळून घेऊन स्वच्छ व निर्जंतुक पात्रामध्ये वातशून्य अवस्थेत सुरक्षित ठेवावे.

च्याप्रमाणे नारायण (विष्णु) देवतेने दुष्ट दैत्यांचा संपूर्ण विनाश केला त्याप्रमाणे नारायणतैल हे वातरोगांच्या नाशार्थ उत्तम आहे. म्हणून या कल्पना नारायणतैल हे नाव देण्यात आले आहे. काही आचार्यांचे मते शतावरी हे या कल्पनामधील एक प्रमुख द्रव्य आहे व शतावरीचा नारायणी हा पर्याय आहे. त्याआधारित या कल्पनास नारायणतैल असे नाव दिले आहे. शैषज्यत्वावलीकारांनी नारायणतैल व महानारायणतैल या दोन कल्पनांचे वर्णन केले आहे. नारायणतैलाचा अभ्यंतरपान, बस्ती, नस्य, अभ्यंग व भोजनार्थ उपयोग करावा असे ग्रंथाधारासमष्टे निर्देशित केले आहे.

मात्रा - अभ्यंतर पानार्थ - १ पल ४८ मिली, अनुपान - कोष्णजल, दुग्ध
उपयोग - पक्षाघात बाधिर्य रक्तगत, शुक्लगत वातविकार
हनुस्तंभ गतिमंदता जीर्णज्वर दन्तरोग
मन्वास्त्रसंश्र कटिग्रह क्षय शिरोरोग
गलग्रह गात्रशोष अन्नवृद्धि पार्श्वशूल
खल्ली इन्द्रियध्वंस अण्डवृद्धि पांगुल्य
गृध्रसी बुद्धीमांद्य सर्व प्रकारचे वातविकार नाशक

या नारायणतैलाच्या प्रभावाने वातपीडित मानव, हत्ती व अशवांचे विकार नाश होऊन तो सुखी होतो. तसेच याचे प्रभावाने वध्या स्त्रियांना पुत्र प्राप्त होतो.

अणुतैल

ग्रंथाधार - चन्दनागुरुणी पत्र दार्वीत्वङ्मधुकं बलाम् ।।
प्रणौडरीकं सूक्ष्मैलां विडङ्गं बिल्वमुत्पलम् ।।
हीबेरमभयं बन्धुं त्वङ्गसुस्तं सारिवां स्थिराम् ।।
हेरणुं बृहती व्याघ्रीं सुरभीं पद्मकेशराम् ।।
विपाचयेच्छतगुणे माहेत्रे विमलेऽम्भसि ।।
तैलाद्दशगुणं शेषं कषायमवतारयेत् ।।
तेन तैलं कषयेण दशकृत्वो विपाचयेत् ।।

अथास्य दशमे पाके समांशं छागलं पयः ॥
दद्यादेशोऽणुतैलस्य नावनीयस्य सविधिः ।
अस्य मात्रां प्रयुञ्जीत तैलस्यैधुर्पुलोम्भिताम् ।
स्निग्धस्त्रिभोतामन्नस्य पितुनां मावनीस्त्रिभिः ॥
यथाहायहाव्च सत्राहमेतत् कम षष्माचरेत् ॥
निवातोष्णसमाचारी हितारशी नियतेन्द्रियः ।
तैलमेतच्चिदोषध्वामिन्द्रियाणां बलप्रदम् ॥
प्रयुञ्जानो यथाकालं यथोक्तानशुते गुणान् ।
वर्षे वर्षेऽणुतैलं च कालेषु त्रिषु ना चरेत् ।
प्रावृत्स्रादसनेषु गतमेधे नभस्तले ।
नस्यकर्म यथाकालं यो यथोक्तं निषेवते ॥
न तस्य चक्षुर्न घ्राणं न श्रोत्रमुपहन्त्यते ।
न स्युः श्वेता न कपिलाः केशाः श्मश्रूणि वा पुनः ॥
न च केशाः प्रमुञ्च्यन्ते वर्धन्ते च विशेषतः ।
मन्यास्तम्भः शिरःशूलमर्दितं हनुसंग्रहः ॥
पीनसार्धावभेदौ च शिरःकम्पश्च शाप्यति ।
सिराःशिरः कपालानां सन्धयः स्नायुकाण्डगाः ॥
नावनपीणिताश्चास्या लभन्तेऽप्यधिकं बलम् ।
मुखं प्रसन्नोपचितं स्वरः स्निग्धः स्थिरो महान् ।
सर्वोन्द्रियाणां वैमल्यं बलं भवति चाधिकम् ।
न चास्य रोगाः सहसा प्रभवन्त्यूर्ध्वजनुजाः ॥
जीर्यतश्चोत्तमङ्गेषु जरा न लभते बलम् ।

च.सू.५६-७०

घटकद्रव्ये व प्रमाण -	च.सू.५६-७०
रक्तचन्दनचूर्ण	- १ कर्ष
अगरूचूर्ण	- १ कर्ष
तेजपत्रचूर्ण	- १ कर्ष
दारुहरिद्राचूर्ण	- १ कर्ष
यष्टीमधुचूर्ण	- १ कर्ष
बलाचूर्ण	- १ कर्ष
प्रणोपडरीक - पुण्डरीक काष्ठचूर्ण	- १ कर्ष
सूक्ष्मएलाचूर्ण	- १ कर्ष
विडगाचूर्ण	- १ कर्ष

बिल्वत्वक्चूर्ण	- १ कर्ष	- १२ ग्राम
उत्पल - कमलकल्क	- १ कर्ष	- १२ ग्राम
श्रीबेर - सुगंधी वालाचूर्ण	- १ कर्ष	- १२ ग्राम
अभय - श्वेतवालाचूर्ण	- १ कर्ष	- १२ ग्राम
वन्य - केवटीमोथाचूर्ण	- १ कर्ष	- १२ ग्राम
त्वक् - दालचिनीचूर्ण	- १ कर्ष	- १२ ग्राम
मुस्ता - नागरमोथाचूर्ण	- १ कर्ष	- १२ ग्राम
सारीवा - अन्नतमूलचूर्ण	- १ कर्ष	- १२ ग्राम
स्थिरा - शालिपर्णीचूर्ण	- १ कर्ष	- १२ ग्राम
जीवन्तीचूर्ण	- १ कर्ष	- १२ ग्राम
पुष्टिमर्णीचूर्ण	- १ कर्ष	- १२ ग्राम
सुन्दरू - देवदारूचूर्ण	- १ कर्ष	- १२ ग्राम
शातारिचूर्ण	- १ कर्ष	- १२ ग्राम
रेणुका - हरेणुचूर्ण	- १ कर्ष	- १२ ग्राम
लघुकंटकारी - व्याघ्रीचूर्ण	- १ कर्ष	- १२ ग्राम
बृहत् कंटकारीचूर्ण	- १ कर्ष	- १२ ग्राम
सुरभी - शुकरिन्दीचूर्ण	- १ कर्ष	- १२ ग्राम
पद्मकेशर - कमलकेशरचूर्ण	- १ कर्ष	- १२ ग्राम

उपरोक्त क्वाथ्य द्रव्ये प्रत्येकी १२ ग्राम एकूण	= ३२४ ग्राम
माहेन्द्रजल - १०० पट	= ३२.४०० लिटर
क्वाथ्य शेष - तैलाच्या १० पट	= १२.९६० लिटर
तीळतेल	= १.२९६ लिटर
उपरोक्तक्वाथ्य १० भागांपैकी प्रत्येकी १ भाग	= १.२९६ मिली
उपरोक्त क्वाथ्य औषधीद्रव्यांचा मुद्रुशलक्षणकल्क	= ३२४ ग्राम
स्नेहपाकार्थ जल	= ५.१८४ लिटर
छागादुध - १० वा पाक	= १.२९६ लिटर

निर्माणविधि - अणुतैल निर्माणार्थ प्रथम औषधीद्रव्यांचा क्वाथ्य निर्माण करण्यात येतो. त्याकारिता रक्तचंदनादि २७ औषधीद्रव्यांच्या चूर्णामध्ये (एकूण ३२४ ग्राम) १०० पट माहेन्द्र जल (स्वच्छ व शुद्ध वर्षाजल) ३२.४०० लिटर प्रमाणात मिसळवावे. एका जाड तळभाग असणारे मोठ्या स्वच्छ पात्रामध्ये उपरोक्त क्वाथ्य द्रव्ये व १०० पट जल मिसळवून त्यांचा मंदाग्नीवर विधिवत क्वाथ्य निर्माण करावा. हा क्वाथ्य तैलाच्या १० पटअर्थात १२.९६० लिटर शेष राहिल्यानंतर अग्निसंस्कार थांबवावा. हा क्वाथ्य गाळून त्याचे १० भाग करावे. प्रत्येकी १.२९६ लिटर असे क्वाथ्याचे १० भाग तयार होतात. १० स्नेहपाकप्रसंगी यातील १-१ भागाचा उपयोग करावा.

त्यानंतर अनुतैल निर्माणार्थ उपरोक्त क्वाथ्य द्रव्यांचा समभाग मूल्यकल्क ३२४ ग्रॅम अर्थात स्नेहाच्या १/४ भाग प्रत्येक पाकाचे वेळी प्रयुक्त करावा. हा स्नेह सिद्ध करताना दहा वेळा पाक करण्यात येतो. एक स्वच्छ व जाड तळभाग असणारे मोठे पात्र घेऊन त्याच्या आतील तळाला औषधीद्रव्यांचा सूक्ष्म कल्क ३२४ ग्रॅम थापावा. त्यामध्ये मूच्छित तेलतेल १.२९६ लिटर, स्वाथ - १.२९६ लिटर व जल (स्नेहाच्या ४ पट) ५.१८४ लिटर मिसळवून या मिश्रणाचे मंदाग्नीवर पाचन करावे. जलांश संपूर्ण नष्ट झाल्यानंतर सिद्ध स्नेह गाळून घ्यावा. याप्रमाणे नऊ वेळा अशी स्नेहसिद्धि करावी. अनुतैलाच्या १० वे पाकाचे वेळां औषधीकल्क, ९ वेळा सिद्ध तीळतैल, दशांश, जल यांचे सोबत छागदुग्ध तैलाच्या समभाग १.२९६ लिटर मिसळवून स्नेहसिद्धि करावी. उत्तम मध्यमपाकी स्नेह निर्माण झाल्यानंतर, स्नेहसिद्धीच्या परीक्षणानंतर अग्निसंस्कार थांबवावा. हे दशपाकी अनुतैल गाळून घेऊन निर्जंतुक व स्वच्छ पात्रामध्ये त्याचा संग्रह करावा.

उपयोग व उपयोग --

नस्वार्थ उपयुक्त असणारे अनुतैलाची मात्रा अर्धापल २४ मिली ग्रंथोक्त मात्रा आहे. या नस्याचा प्रयोग करण्यापूर्वी शिरःप्रदेशी स्नेहन व स्वेदन करावे. एक दिवस नस्य व दुसरे दिवशी नाही असे एकाडएक दिवस आठवड्यातून तीन दिवस अनुतैल नस्याची योजना करण्यात येते. या नस्यप्रयोगानंतर लगेच उघड्या हवेमध्ये फिरू नये किंवा उष्णस्थानी बसू नये. हितकर आहार-विहाराची योजना करावी.

- अपनूनां सोतसां हितम् इति अनुतैलम् । चक्रपाणी

अणु-सूक्ष्मातिशूक्ष्म सोतसांकरिता हितकारक असल्यामुळे याला अनुतैल असे म्हणतात. हे त्रिदोषनाशक असून इंद्रियांना बल प्रदान करते. नेत्र, नासा, कर्णविकार होत नाहीत. केश, रमथू ही रवेत - कपिल होत नाहीत. केशपातन होत नाही. विशेषतः केशवर्धन होते. शिरःशूल, शिरःकंप, अर्धाजंभेदक, हनुमंत्रांश, पॅनिस नाशक आहे. प्रसन्न होते. स्वर-उपचित, स्निग्ध, स्थिर होते. सर्व इंद्रियांशील मलाचे हरण होऊन त्यांना अधिक बल प्राप्त होते. मुखविकार, उर्ध्वजठ्ठगत विकार होत नाहीत. त्याचप्रमाणे अनुतैल नस्य हे, उपयोग -- नस्यास्तंभ, अर्दित, शिरःशूल, शिरःकंप, अर्धाजंभेदक, हनुमंत्रांश, पॅनिस नाशक आहे.

अर्कतैल

ग्रंथाधार -- अर्कपत्रसे पक्वं हरिद्राकल्कसंयुतम् ।
 नशयेत्यापि तैलं कच्छू विचर्चिकाम् ॥ श.स.म.ख. १-१४७
 दोळा -- अर्कपत्र स्वसोऽत्र चतुर्गुणस्तेलप्रीमाणानिदिति व्यबहारः इत्यत्रात् ।
 हरिद्रा चतुर्थांशा तैलमानात् नस्या कल्कार्धं जलभाहुः ।
 तस्य मानं यावत् कल्कं स्यात् सार्षपग्रहणव्याधिविहितत्वात् ॥
 घटकद्रव्ये व प्रमाण -- अर्क पत्रस्वस - ४ भाग - ४ लिटर.
 हरिद्राचूर्ण - १/४ भाग - २५० ग्रॅम
 मूच्छित सार्षपतैल - १ भाग - १ किलोग्रॅम
 जल - ४ भाग - ४ लिटर

निर्माणविधि --

हरिद्राचूर्णामध्ये जल मिसळवून त्याचा खल्वयंत्राद्वारे युतु व रलक्षण कल्क निर्माण करावा. एक जाड तळभाग असणारे स्वच्छ पात्र घेऊन त्याच्या आतील तळाला हरिद्राकल्क थापावा. या पात्रामध्ये मूच्छित सार्षपतैल, अर्कपत्रस्वस व जल घालून त्याला मंदाग्नि प्रदान करावा. पाचन प्रक्रियेदरम्यान हे मिश्रण दर्बीच्या साहाय्याने अभूमधून दवळावे. स्नेहसिद्धीची परीक्षणे करून उत्तम मध्यमपाकी स्नेह निर्माण करावा. जलांश नियंत्रित झालेनंतर अग्निसंस्कार थांबवावा. त्यानंतर अर्कतैल गाळून घेऊन त्याचा स्वच्छ व निर्जंतुक पात्रामध्ये संग्रह करावा. मात्रा - बाह्योपचारार्थ यशावश्यक प्रमाणात योजावा.
 उपयोग -- पामा, कच्छू, विचर्चिकानाशनार्थ उपयुक्त आहे.

यक्षगुणतैल

ग्रंथाधार -- सिद्धयोगसंग्रह - यादवजी त्रिकमजी आचार्य

घटकद्रव्ये व प्रमाण --	हरितीकीचूर्ण	- ५ तोळे	- ६० ग्रॅम
	आमलकीचूर्ण	- ५ तोळे	- ६० ग्रॅम
	बिभीतकचूर्ण	- ५ तोळे	- ६० ग्रॅम
	कडुनिंबपत्रकल्क	- १५ तोळे	- १८० ग्रॅम
	निर्गुडीपत्रकल्क	- १५ तोळे	- १८० ग्रॅम
	एकुण क्वाथ्य द्रव्ये	- ५४० ङ ८	= ४.३१० लिटर
	क्वाथार्थ जल	- १/४ प्रमाणात	= १.८० लिटर
	शेषक्वाथ	- ८० तोळे	- ९६० मिली.
	मूच्छित तीळतैल	- ४ तोळे	- ४८ ग्रॅम
	सिक्थ	- ४ तोळे	- ४८ ग्रॅम
	गन्धबिरोजा	- ४ तोळे	- ४८ ग्रॅम
	शिलाजीत	- ४ तोळे	- ४८ ग्रॅम
	राळ	- ४ तोळे	- ४८ ग्रॅम
	गुगुळ	- ४ तोळे	- ४८ ग्रॅम
	कापूरचूर्ण	- ५ तोळे	- ६० ग्रॅम
	निलगिरीतैल	- २.५ तोळे	- ३० मिली
	टर्पेटाईन	- २.५ तोळे	- ३० मिली
	केजोपुटीतैल	- २.५ तोळे	- ३० मिली

निर्माणविधि -- त्रिफलाचूर्ण, कटुनिंबपत्रकल्क, निर्गुडीपत्र कल्कार्धसून विधिवत क्वाथाचे निर्माण करावे. हा क्वाथ १/४ प्रमाणात शिल्लक राहिल्यानंतर गाळून घ्यावा. एक स्वच्छ व जाड तळभाग असणारे पात्र घेऊन त्यामध्ये मूच्छित तीळतैल, त्रिफलाक्वाथ, सिक्थ, गंधबिरोजा, शिलाजीत, राळ व गुगुळ घालावे. या मिश्रणाचे

मदाप्रीत पाचन करावे. जलाशय संपूर्णपणे नष्ट होऊन खरपाक झाल्यानंतर हे तेल गाळून घ्यावे. कोणत्यानंतर त्या सिद्धतैलमध्ये कापूरचूर्ण मिश्र करावे. संपूर्णपणे हे तेल थंड झाल्यानंतर यामध्ये निलगिरितेल, टर्पेन्टाईन व केजोपट्टिल मिसळावे. हे मिश्रण ढवळून एकजीव एकत्रित करावे. मलहर स्वरूपाचे पंचगुण तेल बाह्य उपचारांर्थ उपयुक्त असून उतम वेदनाहर व व्रणशोधन व रोपणार्थ प्रयुक्त केले जाते.

उपयोग -- संधावातजन्यशूल, शरीर अंग, अवयव वेदना अभ्यांग-मर्दनार्थ योजावे. कर्णशुलामध्ये कोण करून कर्णाभ्ये थेंब सोडण्याकरिता, व्रणशोधन, व्रणरोपणार्थ याचा लेप करण्यांत येतो.

जयपालतैलपातन

प्रशाधार - मूलकवाथैः कुमार्याश्च तैलं त्रैपालकं हेत ।

१. १. सी. ५-२४०

एकत्रोषितंतसु पिण्डीकृत्य ततः परम् ।

स्वेदयेकन्दुके यत्रे घटिकाद्वितयं ततः ॥

ता च पिण्डी दृढे कसे बध्ना निष्पीड्यकाधतः ।

अधः पात्रस्थित तैलं समाहृत्य नियोजयेत् ।

एवं कन्दुकयन्त्रेण सर्वतैलान्युपहरेत् ॥

१. १. सी. ५-२३६-२३८

निर्माणविधि -- शुद्ध जयपालबीजचूर्णमध्ये कुमारी मूलकवाथ मिसळवून या मिश्रणाचे खल्वयंत्रामध्ये मर्दन करावे. त्यांना मृदु, रक्षणा व गोळा स्वरूप प्राप्त झाल्यानंतर मर्दन संस्कार थांबवावा आणि त्यापासून एक पिण्ड तयार करावा. हा पिण्ड रात्रभर तसाच ठेवून द्यावा. त्यानंतर एक मोठे मुक्तिकापात्र घेऊन त्यामध्ये १/४ भाग जल भरावे. या मुक्तिकापात्राच्या मुखावर दृढ रवेत वस्त्र बांधावे. त्यावर उपरोक्त जयपाल पिण्ड ठेवावा. या मुक्तिका पात्राचे मुवकडावर व्यवस्थित व सुयोग्य बसणारा असा एक शराव त्यावर ठेवावा. या कन्दुक यन्त्राला खालील बाजूने २ घटिका = ४८ मिनिटे मंदाग्निसंस्कार करावा. त्यानंतर उतम स्वेदित झालेला जयपालपिण्ड एका पातळवस्त्रामध्ये बांधावा त्याचे दोन लाकडी फलकामध्ये दृढ पीडन करावे. परिणामी जयपाल तैल बाहेर पडते व खालील बाजूने असणारे पात्रामध्ये एकत्रित घातू होते. याप्रमाणे सर्व प्रकारच्या तैलांचे पातन करावे असे स्वरूप समुच्चयकारांनी निर्देशित केले आहे.

जात्यादितैल

प्रशाधार

जातिनिम्बपटोलानां नक्तमालस्य फल्लवः ।

सिक्थं समधुकं कुष्ठं द्वे निशे कटुरोहिणी ॥

मन्जिष्ठा पद्मकं लोधमभयानीलमुत्तलम् ॥

तुल्यकं सारिवाबीजं नक्तमालस्य दापयेत् ॥

एतानि समभागानि पिष्ट्वा तैलं विपाचयेत् ॥

विषव्रणे समुत्तरे स्फोटिके कच्छुरीके ।

ददुवीसर्परोषु कीटदुषु सर्वथा ॥

सद्यः शस्त्रहररोषु दधविद्वेषचैव हि ।

नखदन्तक्षते देहे दुष्ट मांसापकर्षणे ।

प्रोक्षणाद्यभिदं तैलं हितं शोधनरोपणम् ॥ वंगसेन

जाति (चमेली) पत्र कल्क

- १२ ग्रॅम

निम्बपत्र कल्क

- १२ ग्रॅम

पटोलपत्रचूर्ण

- १२ ग्रॅम

नक्तमाल (करंज) पत्रकल्क

- १२ ग्रॅम

यष्टीमधुचूर्ण

- १२ ग्रॅम

कुष्ठचूर्ण

- १२ ग्रॅम

हरिद्राचूर्ण

- १२ ग्रॅम

दारुहरिद्राचूर्ण

- १२ ग्रॅम

कटुरोहिणी-कुटकीचूर्ण

- १२ ग्रॅम

मंजिष्ठाचूर्ण

- १२ ग्रॅम

पद्मकवृचूर्ण

- १२ ग्रॅम

लोधचूर्ण

- १२ ग्रॅम

हरीतकीचूर्ण

- १२ ग्रॅम

नीलकमलपुष्पकल्क वा चूर्ण

- १२ ग्रॅम

सारिवाचूर्ण

- १२ ग्रॅम

करंजबीजचूर्ण

- १२ ग्रॅम

सिक्थ

- १२ ग्रॅम

तुल्यचूर्ण

- १२ ग्रॅम

एकूण कल्क द्रव्ये - (जातिपत्र ते करंजबीजचूर्ण) - ११२ ग्रॅम

मूर्च्छित तीळतेल - ७६८ ग्रॅम

जल - ३.०७२ लिटर

निर्माणविधि - पटोलपत्र, यष्टीमधु, कुष्ठ, हरिद्रा, दारुहरिद्रा, कुटकी, मंजिष्ठा, पद्मकवृ, लोध, हरीतकी, नीलकमलपुष्प, सारिवा, करंजबीज या द्रव्यांचे सूक्ष्म वस्त्रगाळ चूर्ण प्रत्येकी १ कर्ष प्रमाणात घेऊन ती सर्व एका खल्वयंत्रामध्ये ठेवावी. ही सर्व चूर्ण पूर्णपणे ओलसर होण्याइतपत जल त्यामध्ये मिसळवून मिश्रणाचा मृदु, रक्षणा कल्क निर्माण करावा. या सुसूक्ष्म कल्कामध्ये जातिपत्रकल्क, निम्बपत्रकल्क व करंजपत्रकल्क प्रत्येकी एक कर्ष प्रमाणात मिसळावा आणि सर्व कल्क मर्दनरोपणाद्वारे एकजीव करून घ्यावी. त्यानंतर हा कल्क एक स्वच्छ व जाड तळाभाग असणारे पात्रामध्ये त्याच्या आतील तळाला थापावा. यामध्ये मूर्च्छित तीळतेल व जल

उपरोक्त प्रमाणांत मिसळावे. (प्रथाधारामध्ये प्रमाण अनुक्त असल्यामुळे शारंगधरोक्त सामान्य प्रमाणाचा (१:४:१६) उपयोग येणे केला आहे.) या मिश्रणाचे मंदाग्नीवर पाचन करावे, या पाचन प्रक्रियेदरम्यान हे मिश्रण अधूनमधून दर्बीच्या साहाय्याने ढवळावे. त्यामधील जलांश पूर्णपणे नष्ट झालेनंतर, स्नेहसिद्धीच्या परिक्षा करून उत्तम मध्यमपाकी स्नेह निर्माण झाल्यानंतर अग्निसंस्कार थांबवावा. त्यानंतर हा स्नेह गाळून घेऊन त्यामध्ये सिकथ व तुथ यांचा प्रक्षेप घालावा. संपूर्ण थंड झाल्यानंतर सिकथाने परिणामी मिश्रणाला मलहर स्वरूप प्राप्त होते. या जात्यादितैल महलहराचा व्रण शोधन व रोपणार्थ उपयोग करण्यात येतो.

उपयोग - बाह्योपचारार्थ मलहर स्वरूपात -

ऋण्डू	कीटदृष्टव्रण	विद्धव्रण
स्फोट	सद्यव्रण	नख व दंत आघातज व्रण
दुग्ध	शस्त्रप्रहारजन्यव्रण	
विसर्प	दधव्रण	विषजनित व्रण
यांचे चिकित्साार्थ उपयुक्त		

भल्लातकतैलपातन

ग्रंथाधार - तथा भल्लातकास्थीन्याहृत्य कलशाप्रमाणेन चापोथ्य स्नेहभाविते दृढे कलशे -
 सूक्ष्मानेकछिद्र ब्रध्ने शरीरमुपवेष्ट्य निखातस्य स्नेहभावितस्यैवानस्य-
 दृढस्य कुम्भस्थोष्णैः समतोऽय उमन्वान गोमयैरुपाचित्य दहयेत्, स यदा जानीयात्,
 साधु दधानि गोमयानि विगत स्नेहानि च भल्लातकास्थीनीनि ततस्तं कुम्भमुद्धरेत् ॥

च.वि. २७

निर्माणविधि - भल्लातक बीज १ कलशा - १ द्रोण प्रमाणामध्ये घेऊन त्यांचे प्रत्येकी ३ ते ४ तुकडे - खण्ड करून घ्यावीत. एका मृत्तिकापात्राच्या तळाशी एक छिद्र करून त्यावर सूक्ष्म व अनेक छिद्र असणारी स्टेनलेसस्टीलची जाळी व्यवस्थित बसवून घ्यावी. हे मृत्तिका पात्र स्नेहाक्त करून घ्यावे. दुसरे एक स्नेहाक्त मृत्तिकापात्र घेऊन एका गर्तामध्ये ते व्यवस्थित बसवून घ्यावे. या मृत्तिका पात्रावर स्टेनलेस स्टीलची जाळी तळभागी बसविण्यात आली आहे असे मृत्तिका पात्र ठेवून त्यामध्ये भल्लातक खंड भरावीत. खालील मृत्तिकापात्र संपूर्ण व वरील मृत्तिकापात्राचा अर्धाभाग गर्तामध्ये असावा. वरील मृत्तिकापात्राच्या मुखावर शराव ठेऊन सधिस्यानी संधि बंध करावा. भल्लातक तैलपातन यंत्र व गर्त यांचेमधील रिकामी जागा मृत्तिकाद्वारा भरून घ्यावी, यंत्र व्यवस्थित स्थिर बसेल याची दक्षता घ्यावी. त्यानंतर भूषुष्ठावर वरील मृत्तिकापात्राला चारही बाजूंनी गोमयउपलान्द्वारे अग्नी द्यावा. उपले पूर्ण जळले नंतर हे यंत्र मृत्तिकादि संपूर्णपणे स्वांगशीत झाल्यानंतर खालील मृत्तिकापात्रामधील भल्लातक तैल हळुवार काढून घ्यावे. याप्रमाणे भल्लातक तैलपातनाचा विधि चरकाचार्यानी स्पष्ट केला आहे.

उपयोग - कृमिनाशनार्थ विडंगचूर्णासिंह या तैलाची योजना करण्यात येते.

सुश्रुतोक्त भल्लातकतैलपातन पद्धती -

भल्लातकान्वासायेतु क्षौरं प्राड मूत्रभावितान् ।

ततो द्विधा छेदयित्वा लोहे कुंभेनिधापयेत् ॥

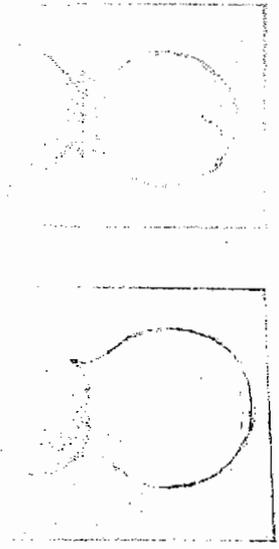
कुंभऽन्यस्मिन्निखातेतु तं कुंभमथ योजयेत् ।

मुखं मुखेन संधाय गोमयेदहयेत्ततः ।

यः स्नेहः च्यवते तस्मात् प्राहयेत्स्यनैर्भिषक् ॥ सु.चि. १-१०-१२

वीर्यवान, परिपुष्ट, विकाररहित आणि पक्व जम्बूफलाप्रमाणे कृष्णवर्णात्मक भल्लातक घेऊन त्यांना सात दिवस गोमूत्रामध्ये व सात दिवस गोदुधामध्ये बुडवून ठेवावीत. त्यानंतर दुधामधून काढून घेऊन वस्त्राद्वारे अथवा पसरट पात्रामध्ये ठेवून कोरडी व आर्द्रांश विरहित करून घ्यावी. या भल्लातकांचे सुरीद्वारे दोन दोन तुकडे (खण्ड) करून घ्यावेत. दोन लोह कुंभांची मुळे एकाेकांवर व्यवस्थित व सुयोग्य बसणारी आहेत अशा लोह कुंभाची निवड करावी. एका लोहकुंभामध्ये उपरोक्त भल्लातक खंड भरावेत. त्या लोहकुंभाचे मुखावर एक स्टेनलेसस्टीलची सूक्ष्म छिद्रयुक्त जाळी बसवावी. त्यावर दुसरे लोहपात्राचे मुख ठेवून दोनही लोहकुंभांच्या मुखाच्या संधीस्थानी संधीबंध करावा. भल्लातकयुक्त लोहकुंभ वरील बाजूस आणि रिकामा लोहकुंभ खालील बाजूस याप्रमाणे ही भल्लातक तैलपातन यंत्राची रचना ३/४ भाग गर्तामध्ये ठेवावी. या यंत्राचा वरील १/४ भाग भूषुष्ठाचे वर असावा. गर्त व यंत्र यामधील रिकामे भागामध्ये मृत्तिका घट्ट दाबून भरून घ्यावी. यंत्र हलणार नाही व व्यवस्थित स्थिर बसेल याची दक्षता घ्यावी. त्यानंतर भल्लातक असणाऱ्या मूत्रपात्रास भूषुष्ठावर वरील बाजूस उपलान्द्वारे अग्नी प्रदान करावा. परिणामी भल्लातकांमधील तैल उष्णत्वामुळे त्यामधून बाहेर पडते व स्टेनलेस स्टीलचे जाळीमधून खालील लोहकुंभामध्ये एकत्रित जमा होते. उपलान्चा अग्नी शांत होऊन हे यंत्र स्वांगशीत झाल्यानंतर खालील लोहकुंभामधील भल्लातक तैल काढून घ्यावे.

उपयोग - रसायनार्थ, वलीप्लीतहर, मेध्य, वाजीकरणार्थ उपयुक्त कुष्ठ, अर्श, कृमिबिकारनाशनार्थ उपयोगी.

भल्लातकतैलपातन यंत्र

संधानकल्पना

परिभाषा - संधीयते यद् इति संधानम् । श. क. ३.
विशिष्ट कार्यार्थे एकत्रित आणणे म्हणजे संधान होय. किष्वीकरणार्थे करण्यात येणाऱ्या संधान प्रक्रियेवरून या कल्पनेला संधान कल्पना नाव दिले आहे.

- संधीयते आधीयते तोयाग्निसान्निक्षादि संस्कारादिना
गुणान्तराणि यस्मिन् तत् संधानम् ।

वृद्धवैद्याधार

औषधीद्रव, द्रव्यांचे, तोयाग्नी सान्निक्षादि संस्कारपूर्वक संधान करून दीर्घकाल स्थापित केल्यानंतर जे गुणान्तर होऊन कल्प निर्माण घडते ते संधान होय.

- संधीयते संधानम्, वंशाङ्कुर फलादीन् बहुकाल सन्धाययत् क्रियते ।

वृद्धवैद्याधार

वंशाचे अंकुर, फल, पुष्प, क्वाथादि घटकांना दीर्घकालपर्यंत एकत्रित ठेवून जी प्रक्रिया करण्यात येते त्याला संधान असे म्हणतात.

केवल द्रवद्रव्यं वा भेषजान्निदि संयुतम् ।

चिरकालस्थितं वैद्यैः सन्धानं परिकीर्तितम् ॥

तस्य भेदद्वयं प्रोक्तं मद्यं शुक्तं तथैव च ॥

द्रव्यगुणविज्ञान, परिभाषाखंड
यादवर्जो विक्रमजी आचार्य

स्वस्व, क्वाथ, औषधसिद्ध जल, इशुपसादि केवल द्रवद्रव्यांचे क्रिया या द्रवद्रव्यांसोबत औषधीद्रव्ये, अन्न (आहारद्रव्ये), गुळ, धायटी पुष्पादि द्रव्ये एकत्र मिसळवून एका पात्रामध्ये दीर्घकालपर्यंत एकत्रित ठेवणे म्हणजे संधान होय. संधानाचे मद्य व शुक्त असे दोन भेद आहेत.

द्रवेषु चिरकालस्थं द्रव्यं यत्सन्धितं भवेत् ।

आसवारिष्टभेदेस्तु प्रोच्यते भेषजोचितम् ॥

शा. स. म. ख. १०-१

जलादि द्रवद्रव्यांसह औषधीद्रव्ये, मधुरद्रव्ये, परिवर्तकादि द्रव्यांचे दीर्घकाल संधान केल्यानंतर जो संधान-जन्म द्रव प्राप्त होतो त्याचे आसव-अरिष्ट-सुरा-सीधु आदि अनेक प्रकार असून हे संधानद्रव ज्या औषधी द्रव्यांपासून निर्माण केले असतात त्या अनुसार कार्य करतात.

धारीचय व इतिहास - औषधी कार्यकारी वीर्याशा दीर्घकाल टिकवण्याचे उद्देशाने अनेकविध कल्पांची रचना प्राचीन आचार्यांद्वारे करण्यात आली. यांपैकी किष्वीकरणा प्रक्रियेद्वारा निर्माण करण्यात येणाऱ्या औषधीकल्पांचा समावेश संधान कल्पमेमध्ये होतो. संधानकल्प पुराण ज्ञानत्यानंतरही गुणयुक्त ठरतात, त्यांना सवीर्यतावधि सप्ताहनाकाल नाही. किष्वीकरण प्रक्रिया ही एक नैसर्गिक व विशेष रासायनिक प्रक्रिया असून संधानकल्पमेमध्ये ती उद्दिष्टपूर्वक घडवून आणण्यात येते. स्वस्व, क्वाथादि द्रवस्वरूपी औषधीकल्पनांमध्ये शुष्क व आर्द्र द्रव्यांच्या

संयोगाद्वारे एकत्रीत संधान केल्यानंतर त्यांच्यामध्ये विशिष्ट रासायनिक क्रिया घडून येते. या किष्वीकरणा प्रक्रियेच्या परिणामी संधान द्रव महाशायुक, किंवा अल्लयुकत - (मद्यविरहीत) या दोन स्वरूपांमध्ये परिवर्तित होते. म्हणून संधान कल्पनेचे महावर्ग आणि शुक्तवर्ग असे दोन प्रकार पडतात. संधान प्रक्रिया पश्चात उत्पन्न अंशांच्या आधारीत हे प्रकार असून चिकित्सेमध्ये या दोनही प्रकारच्या कल्पांचा उपयोग केला जातो. विशेष औषधी गुणात्मक आणि उतम चिकित्सा परिणाम प्राप्त करून देणारे संधान कल्पांना औषधी निर्माण व चिकित्सेमध्ये महत्त्वपूर्ण स्थान आहे.

संधान कल्पनेचा इतिहास अति प्राचीन असून वैदिक ग्रंथांमधून सुरा, सोमसादि संधान कल्पांचा, उल्लेख आढळतो. त्याचप्रमाणे रामायण या पुराणकालीन ग्रंथांमध्ये प्रसन्ना, शाक, फलासव, पुष्पासव, माथीक शर्करा यांचा नाभोल्लेख आढळतो, मात्र त्यांच्या निर्माणप्रक्रियेचे वर्णन आढळत नाही. संधान कल्पना संहिताकालामध्ये मोठ्या विकसित स्वरूपांमध्ये आढळते. महाजनक व शुक्तजनक अशा दोनही प्रकारच्या संधानांचे संदर्भ चिकित्सेमधील उपयोगांसह संहिता ग्रंथांमध्ये आढळतात. चरकादि संहिता ग्रंथांमधून संधानांचे विभिन्न प्रक्रियांसह विस्तृत शास्त्रीय विवेचन आणि चिकित्सकीय गुणधर्म व परिणाम यांचे विस्तृत वर्णन करण्यात आले आहे. शारांश्वर संहितेमधील आसव निर्माण प्रक्रिया, कच्छपवंशादि उल्लेख संधानांचे संपूर्ण विकसित स्वरूप निर्देशित करतात.

उद्दिष्टे व महत्त्व -

स्वस्व, क्वाथादि द्रवस्वरूपी औषधीकल्पना दीर्घकाल सुरक्षित ठेवणे, त्यांच्यामधील स्थिर औषधी गुणांची वृद्धी करणे, रसवीर्य-विपाकादि घटकांमध्ये कोणत्याही प्रकारची विकृती उत्पन्न न होऊ देता या गुणांची वाढ संधानाद्वारे करणे, रसशक्ती कल्पना आशुकर्यार्क, प्रभावशाली व सौचक बनवणे, सप्ताहनादिक कल्पांचा महत्त्व तीक्ष्ण, विक्रम, सूक्ष्मशोतोपागी आदी गुण प्राप्त करून देणे आदि उद्देशाने संधान कल्पांची रचना घडली.

द्रवस्वरूपी संधानकल्प सहजपणे सर्व रुग्णांना सेवनार्थ सुलभ ठरतात. पाचक सारवांना उद्दीपित करणारे हे कल्पप्रकार मधुर रसात्मक द्रव्य संयोगामुळे सुरेच्य आहेत. संधान कल्पांमध्ये औषधी द्रव्यांचे जल व महाशामध्ये विरणारे असे दोनही प्रकारचे अंश आढळतात. महाशान्च्या उपस्थितीमुळे आसवारिष्ट कल्प दीर्घकाल सुरक्षित राहणारे असून त्यांच्या कार्यक्षमतेमध्ये न्यूनत्व न येता त्यांचे औषधी गुणधर्म संधानाद्वारे अधिक प्रभावाने कार्यकारी होतात. या कल्पांचे पचन व संशोषण त्वरने घडून येते मात्र महाशान्च्या अल्प प्रमाणात असता व त्याद्वारे कोणताही दुष्परिणाम होत नाही. संधान प्रक्रियेमुळे औषधी गुणयुक्त आसवारिष्ट कल्पांना महाचे चिरस्थायित्व. शीघ्रप्रसराणशीलत्व व त्वरने कार्यकारीत्व हे विशेष गुण अल्पांशा असूनही प्राप्त होतात. आसवारिष्टमधील अल्पत्व महाशान् नैसर्गिक संरक्षकाचे कार्य करता. शुक्त या संधान प्रकारांचा विशिष्ट व्याधि चिकित्सेमध्ये आणि औषधी निर्माणामधील काही महत्त्वपूर्ण प्रक्रियांमध्ये उपयोग करण्यात येतो.

- अरिष्ट : क्वाथसिद्धः स्यात् । शा. सं. म. ख. १०-२

अरिष्टकल्प क्वाथसिद्ध, क्वाथांदारे निर्माणं कल्पयात येतात.

- पक्वौषधान्द्युसिद्धं यन्मद्यं तत्स्पादरिष्टकम् ।

भावप्रकाश सन्धानकर्ता

औषधीद्रव्ये, जलाचे अशीचर पाचन, क्वथन करून त्यापासून ज्या पदार्थाचीय कल्पनेचे निर्माण करण्यात येते त्याला अरिष्ट असे म्हटले जाते.

- म एव क्वथितौषधैः अरिष्टः । हेमाद्री

औषधी द्रव्यांचे क्वथन करून त्यापासून अरिष्ट कल्पनेचे निर्माण करण्यात येते

अनघिसिद्ध ते आसव आणि अनघिसिद्ध जे ते अरिष्ट अशी परिभाषा सर्वप्रथम शोढलाचार्यांनी वर्णन केली.

शाराधाराचार्यांनी पुन्हा तीच सांगितली. परंतु त्याला चरकसंहितेपासूनच काही अपवाद आढळतात

उदा - जिरकाद्यारिष्ट (भै. र.) लोधासव (यो. र.)

पुनर्नवासव (च. सं.) दुरालभासव (च. सं.)

ब्राक्षासव (ग. नि.) मध्वारिष्ट (च. सं.)

चरकोक्त आसवयोनी -

- धान्यफलभूलसारापुष्पकाण्डपत्रत्वचो भवनत्यासवयोनयोऽभिवेशः ।
संग्रहेणाच्यौ शर्करानवमीका । तासवेव द्रव्यसंयोगकरणतो अपरिसंख्येयासु
यथपथ्यतमानामासवानां चतुरशीतिनिबोध ।
परस्परेणसंसृष्टानामासवद्रव्याणामुपदिष्टिण भवन्ति ॥

च. मू. २५-४८

आसवांच्या निर्माणाकरिता सामान्यतः धान्य, फल, मूल, सार, पुष्प, कांड पत्र, त्वक् व शर्करा या नऊ प्रकारांचा उपयोग केला जातो. या नऊ आसव योनींमध्ये द्रव्यांचा संयोग व संस्कार यांच्या योगामुळे आसवांचे अगणित भेद होतात. चरकोक्त ८४ आसव

धान्यासव - ०६ काण्डासव - ०४

फलासव - २६ पत्रासव - ०२

मूलासव - ११ त्वगासव - ०४

सारासव - २० शर्करासव - ०४

पुष्पासव - १० एकूण - ८४

- मनःशरीराग्निबलप्रदानामस्वप्नशोकासिन्धानाशानाम् ।

सहस्रैषानां प्रवरासवानामशीतिल्वता चतुर्लतैषा ॥

च. मू. २५-५०

मन, शरीर आणि जाटाग्राहि याना बल प्रदान करणारे निद्रानाश, शोक, अरुचि दूर करणारे आणि मनाला प्रसन्नता देणारे असे ८४ आसवकल्पांचे वर्णन चरकाचार्यांनी यज्ञ-सुसुधीय अध्यायामध्ये केले आहे.

आसवारिष्ट निर्माणार्थ प्रमुख घटक -

- औषधीद्रवद्रव्ये

- मधुरद्रव्ये

- परिवर्तकद्रव्ये

- प्रक्षेपद्रव्ये

- काल

वरिलैकी औषधीद्रवद्रव्ये, मधुर द्रव्ये व काल ही आसवारिष्ट निर्माणतील अनिवार्य घटक आहेत. परिवर्तक व प्रक्षेप द्रव्ये संधानार्थ साहाय्यभूत घटक असून या द्रव्यांशिवायही किर्णवीकरणाची प्रक्रिया होऊ शकते. परंतु परिवर्तक द्रव्ये किण्वीकरणा प्रक्रिया व्हावे-वेगाने आरंभ करतात, वृद्धिगत करतात म्हणून संधानार्थ त्यांचा उपयोग विशेषत्वाचे करण्यात येतो.

१) औषधीद्रवद्रव्ये -

आसवारिष्ट, निर्माणार्थ स्वरस, क्वाथ, कल्क + जलमिश्रण, हिम, फांट, औषधसिद्धपातीय, तक्र, गोमूत्र, कांजी आदि द्रवांचा उपयोग करण्यात येतो. स्वरस क्वाथादी निर्माणार्थ औषधीद्रव्येही वीर्यवान, परिपुष्ट, उत्तम प्रतीची व गुणवत्तापूर्ण, नवीन अशीच घ्यावीत. औषधी द्रव्यांचर असवारिष्टांची कार्मुकता व श्रेष्ठ गुणवत्ता अवलंबून असते स्वरस, क्वाथादींचे विधिवत् निर्माण करून घेतले जाते.

२) मधुरद्रव्ये -

आसवारिष्टांच्या निर्माणाकरिता गुड, शर्करा व मध या मधुर द्रव्यांचा उपयोग करण्यात येतो. मधुर द्रव्यांच्या परिवर्तनाद्वारे मद्यांश निर्माणचे कार्य घडून येण्यामुळे संधान प्रक्रियेमध्ये अतिवर्ध घटकामध्ये मधुरद्रव्यांच्या समावेश केला आहे. परिवर्तन प्रक्रिया घडविणे या महत्त्वाच्या कार्यातूनही आसवारिष्टांमध्ये मधुर द्रव्यांचे कार्य महत्त्वपूर्ण आहे. या द्रव्यांच्या संयोगामुळे आसवारिष्टांचे सेवन, पचन, संश्लेषण सुलभतेने होते. मधुर द्रव्यांमुळे आसवारिष्टांना पुरेसे घनत्व येते, उत्तम वर्ण प्राप्त होतो, माधुर्य येते, बल्य, बृंहण, प्रीतिकर, मनोज्ञ व संतोषदायक हे गुण प्राप्त होतात. आसवारिष्ट निर्माणार्थ गुड व मधु ही द्रव्ये एक वर्ष जुनी, शैतल्य व रासायनिक द्रव्ये विरहित, लवणाक्षर संयुक्त नसणारी अशी प्रयुक्त करावी. गुड, शर्करा व मधु या तीन ही मधुर द्रव्यांद्वारे कोहल जननाचे कार्य उत्तम होते. आसवारिष्ट निर्माणामध्ये काही वेळा दोन तर काही कल्पामध्ये तीनही द्रव्यांचा उपयोग करण्यात आला आहे असे आढळते. स्वरस व क्वाथ निर्माणानंतर ती गाळून घेऊन लगेचच त्यामध्ये मधुर द्रव्ये संपूर्णपणे विरघळून घ्यावीत. क्वाथ उष्ण असतानाच मधुर द्रव्ये घालावीत व हे मिश्रण पुन्हा एकदा गाळून घ्यावे. याद्वारे मधुर द्रव्यांमधील अपद्रव्ये बाहेर काढून टाकता येतात. आसवारिष्ट निर्माणार्थ ही द्रव्ये पाठोपठ संयोग्य प्रमाणातच मिश्र करावीत. या द्रव्यांच्या कमी वा अधिक मात्रेचा उपयोग केला तर त्याचा परिणाम परिवर्तन प्रक्रिया, कोहलप्रमाण, आसवारिष्टांचा रस व कल्पसंरक्षणावर घडून येतो.

३) काल -

आसवारिष्ट निर्माणामध्ये अनिवार्य असणारा तिसरा घटक म्हणजे काल होय. संधानकल्पमध्ये कालाचा विचार तीन स्तरांवर करावा लागतो. १) पहिला साधन काल - ज्या ऋतूमध्ये वा ज्या कालामध्ये संधानकल्प निर्माण केला जातो. तो साधन काल होय. शरद, हेमंत, शिशिर व वसंत हे ऋतू संधानार्थ अनुकूल तर वर्षा व ग्रीष्म ऋतू

प्रतिकूल समजले जातात. ग्रीष्म ऋतूतपूर्वीच तपमानाधिक्य व वर्षा ऋतूमध्ये अल्पविरास होणे, जंतुसंसागाची बाधा होणे वा वृष्टीने अतिकूल उरतात. शरद व वसंतऋतू आसवारीष्ट निर्माणार्थ उर्वश्रेष्ठ मानले जातात.

२) दुसरा - परिवर्तन प्रक्रियापूर्ण होण्याकरिताचा कालावधी. औषधी द्रवद्रव्ये, शुधुद्रव्ये, परिवर्तक द्रव्ये व प्रक्षेपद्रव्ये एकत्रित करून सुयोग्य पात्रांमध्ये घालून किण्वीकरणाचे सुविधा देण्याची विशेष कालावधीपर्यंत ठेवली जातात. संधान प्रक्रिया पूर्ण होण्याकरिता आवश्यक असणारा हा काल विशेष आसवारीष्टांकरिता ग्रंथकारांनी शिथिल गिनन द्यावे केला आहे. संधानार्थ तीन दिवसांपासून सहा महिन्यांपर्यंतचा कालावधी आचार्यांनी निदर्शित केला आहे. त्या बाबतची काही उदाहरणे पुढीलप्रमाणे -

- ३-७ दिवस - योगराजासव, पंचमूत्रासव (ग.नि.) वासारीष्ट (श.र.)
- ७-१४ दिवस - अष्टशतारिष्ट (च.सं)
- २० दिवस - कुमायांसव (यो.र.)
- ३० दिवस - त्रिफलाद्यारिष्ट, पुनर्वनासव, पञ्चासव (च.सं)
- १०-१२० दिवस - लोहारिष्ट (सु.सं)
- १८० दिवस - पुणुल्वासव

वृद्धवैद्यधारानुसार २० ते २५ दिवसांचा कालावधी आस्थापनार्थ उचित मानला जातो. किण्वीकरणाथ उष्ण ऋतूमध्ये अल्प तर शीत ऋतूमध्ये थोडा अधिक कालावधी आवश्यक ठरतो. याशिवाय ऋतू, स्थान, देश वाह्यवातावरणामधील आर्द्रता, उष्ण, घोलनिर्माण, घोल मात्रा, पात्र आदींचा परिणाम किण्वीकरण कालावर होतो. परिवर्तन प्रक्रिया घडवून आणणारे सूक्ष्मजीव हे एका विशिष्ट तपमानामध्ये त्यांचा जीवन व्यापार व्यतीत करतात. शरीरसुर तपमान लोथले तरच त्यांचे पोषण व वृद्धि होते. यामध्ये अत्यधिक उष्ण वा अत्यल्प उष्ण इतक्या इतके अयोग्य परिणामकारणांचा कालावधी बदलतो. संधानविधीचा काल त्या त्या काल्याल अनुसरून किंचित कमी अधिक होऊ शकतो म्हणून या कालाचे निश्चित वर्णन आढळत नाही (चिस्कालरिचतं, स्थापयेत जातरसं इ.)

३) निहाय काल म्हणजे परिपाचनकाल होय. परिवर्तन प्रक्रिया घडून आल्यानंतर जातरस आलव वा अरिष्ट मालन पत्रचाट पुन्हा बदिस्त स्थितीमध्ये ठेवण्यात येते. औषधी द्रवद्रव्ये, औषधी द्रवद्रव्ये, प्रक्षेपद्रव्ये, कोहल अशा यांचे एकत्रित परिपाचनाद्वारे व कालाच्या सम्यक योगाद्वारे उत्तम आसवारीष्ट कल्पांची निर्मिती होते. या परिपाचन कालामधील परिवर्तन दृश्य वा शूल स्वरूपातील नसून सूक्ष्म व अबाधाकर स्वरूपातील असते. जे अधिक श्रेयस्कर स्वरूपाचे असते. म्हणून जुनी आसवारीष्ट अधिक गुणदायी ठरतात हा कालाचा परिणाम होय. सर्व मिश्रणाचा परिचाय होण्याचे दृष्टिकोनातून परिपाचन काल महत्त्वपूर्ण आहे.

याप्रमाणे संधानार्थ कालाचा विचार आवश्यक ठरतो.

४) परिवर्तकद्रव्य -

मूलद्रव्यांच्या समिश्रणामध्ये बदल घडवून आणणे आणि त्याचे स्फांतर अन्य पदार्थांमध्ये करणे याला परिवर्तन असे म्हणतात. या परिवर्तन क्रियेला उद्दीपित (Stimulant) कारणे द्रव्य म्हणजे परिवर्तक द्रव्य होय. संधानार्थ अग्निवायं नसणारा हा घटक अनेक आसवारीष्टांमध्ये येऊजला जातो. कारण परिवर्तन प्रक्रिया अपेक्षित प्रमाणात व अपेक्षित कालामध्ये घडविणे, अम्लत्वासप्रतिबंधन करणे, सूक्ष्मजीवांची वाढ झडवण्याने करणे,

निश्चित मात्रेमध्ये मद्यांश जननाचे कार्य घडविणे परिवर्तन प्रक्रिया लवकर व जोमाने करणे याकरिता परिवर्तक द्रव्य विशेषत्वाने कार्य करते. यानाच बीज असे म्हटले जाते. कारण कोहलजननाचे सामर्थ्य परिवर्तक द्रव्यांमध्ये असते. आसवारीष्ट निर्माणार्थ किण्व, मोहपुष्प, धायटीपुष्प, यीस्ट गुटिकादींचा उपयोग परिवर्तक द्रव्य म्हणून करण्यात येतो. आसवारीष्टांमध्ये मद्यांशाची निर्मिती झाल्यानंतर त्यामधील गाढ सांद्र भागाला किण्व, सुगुबीज, आसवबीज असे म्हणतात. पुन्हा त्याच प्रकारचे आसवारीष्ट निर्माणार्थ याचा उपयोग करण्यात येतो. प्राचीन काली किण्वचा उपयोग संधानार्थ करण्यात येत असे. त्यानंतरच्या कालामध्ये परिवर्तक द्रव्य म्हणून मोहपुष्पाचा उपयोग परिवर्तन प्रक्रिया घडविण्यासाठी करण्यात येत असे. परंतु त्याच्या तीक्ष्णत्वामुळे अम्लरसप्रधान मद्यांश निर्माण होतो. परिणामी पुढील काळामध्ये परिवर्तकद्रव्य म्हणून धायटीपुष्पाचा मोठ्या प्रमाणात उपयोग आसवारीष्ट निर्माणार्थ करण्यात आला. शुष्क अखंड धायटीपुष्प, पुष्पचूर्ण, पुष्प पोंडली, केवळ पुंकेसर वा १० पट जलामधील धायटी पुष्प हिम आदि स्वरूपात धायटी पुष्प आसवारीष्ट निर्माणार्थ योजली जातात. धायटीपुष्प या परिवर्तक द्रव्याद्वारे किण्वीकरण प्रक्रियेला द्रुत गतीने आरंभ होतो अम्लत्व प्रतिबंधन व विशिष्ट मात्रेमध्ये मद्यांश जननाचे कार्य धायटी पुष्पाद्वारे विशेषत्वाने होते. त्याचप्रमाणे आसवारीष्टाना उत्तम वर्ण प्राप्त होण्याकरिताही धायटी पुष्प कारणीभूत ठरतात म्हणून आसवारीष्ट निर्माणार्थ धायटीपुष्प हे सर्वश्रेष्ठ परिवर्तक द्रव्य मानले जाते.

५) प्रक्षेपद्रव्ये -

संधानद्रव्यामध्ये काही विशेष औषधी व सुगंधित द्रव्य चूर्ण मिश्र केली जातात. त्यांना प्रक्षेप द्रव्ये म्हटले जाते. स्वरुग्णधर्मकारिता तसेच आसवारीष्ट दोष क्षण व गुणवर्धनार्थ यांची योजना केली जाते किंवा विशिष्ट हेतू साध्य करण्याकरिताही आसवारीष्टांमध्ये मद्यांश निर्माणपूर्वी किण्वीकरण प्रक्रियापूर्व घातली जातात. तर सुगंधी चूर्ण यांचा प्रक्षेप आसवारीष्टांमध्ये मद्यांश निर्माणपूर्वी किण्वीकरण प्रक्रियापूर्व घातली जातात. तर सुगंधी द्रव्यांचा प्रक्षेप किण्वीकरण प्रक्रियापर्यंत मद्यांश जननानंतर घातला जातो. प्रक्षेप द्रव्यांवर परिवर्तन प्रक्रिया घडणे अपेक्षित आहे किंवा नाही यावर ती मिश्र करण्याचा कालावधी अवलंबून असतो.

६) संधानपात्र -

संधानार्थ सुयोग्य पात्राची योजना करणे महत्त्वपूर्ण आहे दीर्घकाल द्रव एकाच पात्रामध्ये ठेवणे, द्रवाचा दाब सहन करणे, अम्लत्वांस प्रतिबंध करणे, किण्वीकरणाची रासायनिक जैविक प्रक्रिया जंतुसंसागाची बाधा न होऊ देता घडविणे आदि उद्दिष्टे संधानपात्र निवडताना असतात. याकरिता संधानपात्र हे दृढ व मजबूत, उष्ण कोडून ठेवणारे, जलाच्छाक्रिया विरोधित्व क्षमता असणारे, शीत व उष्ण तापमानाचा फारसा प्रभाव न पडणारे पात्र संधानार्थ योजवे. प्राचीन काली संधानार्थ मृत्तिकापात्रांचा उपयोग केला जात असे. त्यानंतर सिमेंट टँक, प्लास्टिक/ फायबर पात्र, काचपात्र, सागवान काष्ठपात्र, स्टेनलेस पात्रादींचा उपयोग संधानार्थ केला जातो असे आढळते. संधानपात्रामध्ये ३/४ भाग संधानद्रव भरावा व त्याचा वरील १/४ भाग रिकामा राहिल याची दक्षता घ्यावी, एवढे मोठे संधान पात्र निवडणे सुयोग्य ठरते.

संधानपात्र संस्कार

संधानपात्राचे उकळते जलाद्वारे ३-४ वेळा धावून करून ते आतपामध्ये संपूर्ण शुष्क करून घ्यावे. त्यानंतर अगरू, जटामंसी, चन्दन, कर्पूर, गुगुळ आदी द्रव्यांद्वारे पात्र धुयित करून घ्यावे. आसवारीष्टांचे संधानपात्र

पुनरच संधानार्थ प्रयुक्त करावयाचे असेल तर त्यावर अम्लता विरोधी संस्कार करून ते निरल करण्यात येते. त्याकरिता चूनीादक अशा संधानपात्रामध्ये घालून उकळवले जाते व नंतर उष्णजलाद्वारे पात्राचे धावन केले जाते. त्यानंतर संधानपात्रावर लोख, जटामांसी मरीच, घातकीपुष्प आदींचा प्रलेप करण्यात येतो. हा लेप पूर्ण शुष्क झाल्यानंतर या संधानपात्राचा उपयोग संधानार्थ केला जातो.

७) आसवारिष्ट निर्माणार्थ जल -

आसवारिष्ट निर्माणार्थ स्वच्छ व पेय जलाचाच उपयोग करावा. लवण, क्षारयुक्त, कृमिदुष्ट, दुर्गंधयुक्तती जलाचा कदापि उपयोग करू नये. शुद्ध मुदुजल क्वाथनिर्माणार्थ व इतर वेळी प्रयुक्त करावे.

८) आसवारिष्ट निर्माणार्थ स्थान -

आसवारिष्ट निर्माणार्थ तीव्र वायु, दुषित वातावरण नसणारे आणि हवामानातील फारसे बदल न होणारे स्थान असावे. सपाट जमीन रक्ष, शुष्क व कोष्ण असाणारे, प्राकृत रूपामध्ये आताप व वायूचे आवागमन होणारे, जंतुसर्गाची बाधा, उमसां न होणारे स्थान असावे. आसवारिष्ट निर्माणार्थ ३० ते ३५°C तपमान स्थिर राखणारे स्थान आवश्यक असते. प्राचीनकाली भूमी, तुस वा धान्यराशींचा याकरिता उपयोग केला जात असे. सद्यकाली रूप हीटर्सचा उपयोग करून संधानस्थानमधील विशिष्ट तपमान राखले जाते. किण्वीकरण प्रक्रियेमध्ये मधील सूक्ष्मजीवांच्या वाढी करिता विशिष्ट तपमानाची गरज भासते. त्याद्वारे सुयोग्य मात्रेमध्ये मद्यांश जन्माचे कार्य घडते. म्हणून आसवारिष्ट निर्माणस्थान सुयोग्य असणे महत्त्वपूर्ण आहे.

९) आसवारिष्टमधील गाद -

औषधीद्रव, प्रक्षेप व परिवर्तक द्रव्यांमधील घनभाग किण्वीकरण प्रक्रियापश्चात संधान पात्राच्या तळाशी बसते त्याला आसवारिष्टमधील गाद म्हटले जाते. हा शुष्क करून पुन्हा त्याच प्रकारचे आसवारिष्ट निर्माणार्थ योजला जातो.

१०) आसवारिष्टमधील मद्यांश प्रमाण -

आसवारिष्टमधील मद्यांशाचे प्रमाण सुसामान्यत्र वा alcoholmeter द्वारे मोजले जाते. सामान्यतः आसवारिष्टमध्ये ५ ते १३% एवढ्या प्रमाणात मद्यांश आढळतो. सर्वाधिक १५% प्रमाणात मद्यांश द्राक्षारिष्टमध्ये आढळून येतो.

आसवारिष्ट निर्माणार्थ द्रव्यांचे सामान्य प्रमाण -

- अनुक्रमानारिष्टे, द्रवद्रोणे तुला गुडम् ।
- क्षौद्र क्षिपेत् गुडादर्थं प्रक्षेपदशमंशिकम् ।।

शा.स.म.ख. १०-३

शारांधाचार्यानी आसवारिष्ट निर्माणमध्ये ज्या आसवारिष्टांचे पाठामध्ये घटक द्रव्यांचे प्रमाण वर्णन केले नसेल अशावेळी अनुक्त प्रमाण असताना व्यावयाचे सामान्य प्रमाण वर्णन केले आहे. ग्रंथोक्त पाठामध्ये या द्रव्यांचे निश्चित प्रमाण वर्णन केले असेल तर त्यानुसारच घटकद्रव्यांची योजना करावी, या सामान्य प्रमाणाचा उपयोग अशा वेळी टाळावा.

घटकद्रव्यांचे सामान्य प्रमाण - औषधीद्रवद्रव्ये - १ द्रोण - १०२४ तोळे - १२.२८८ लिटर

गुड - १ तुला - ४०० तोळे - ४.८०० किलोग्रॅम
क्षौद्र (मध) - १/२ तुला - २०० तोळे - २.४०० किलोग्रॅम
प्रक्षेपद्रव्ये - १/१० भाग - गुडाच्या १/१० भाग - ४८०ग्रॅम

यादवनी त्रिकमजी आचार्यानी या सूत्राच्या टीकेमध्ये प्रक्षेप म्हणजे धायटीपुष्प असा अर्थ घेऊन ती गुडाच्या १/१० भाग योजावीत असे म्हटले आहे.

आसवारिष्ट निर्माण सामान्य विधि -

- क्वाथादौ भेषजद्रव्यं शर्करां मधु वा गुडम् ।
- सम्यागासवनिषत्ये किञ्चित् किण्वं तथैवच ।।
- सन्धाय स्थापयेज्जातरस वस्त्रपरिचुरम् ।
- मांसीमरीच लोधैस्तु प्रलित्ते धूपीतेऽथवा ।।
- सुचौ भाण्डे मुञ्चं रुद्ध्वा स्थापितं भेषजोचितम् ।
- आसवारिष्टसंज्ञं तं कल्पमाहुरिच्चिकित्सकाः ।।
- अरिष्टो द्रव्यसंयोगसंस्कारादधिको गुणोः ।

द्रव्यगुणविज्ञान परिभाषाखंड
यादवनी त्रिकमजी आचार्य

- आसवारिष्ट निर्माणार्थ सुयोग्य, संधान द्रवाचा परिणाम न होणारे (उदनीन - inert) अम्लत्व विरोधि आणि पूर्वीक गुणांचे संधानपात्र निवडावे.

- या संधानपात्राचा उष्णजलधावन, धूपन, लेपनादि संस्कार करावा. संधानद्रव घालण्यापूर्वी लेप पूर्ण शुष्क करून घेण्याची दक्षता घ्यावी.

- संधानपात्र पाठोक्त धान्य, भस्म, तुसाराशीमध्ये सुयोग्य ठेवावे. असा उल्लेख नसेल तर तपमान निश्चित व कायम राखणाऱ्या स्थानामध्ये संधानपात्राची स्थापना करावी.

- तीर्थवान, परिपुष्ट औषधीद्रव्यांपासून त्यांचा विधिवत् स्वरस, क्वाथ कल्कादी स्वरूप निर्माण करून घ्यावे. संधानार्थ, औषधीद्रव पाठोक्त उचित प्रमाणातच तयार करावे. कल्क+जल, चूर्ण+जल असे औषधी द्रवांचे स्वरूप असेल तर ते उतम एकजीव ठवळून घ्यावे.

- त्यानंतर औषधी द्रवामध्ये मधुर द्रव्ये मिसळवून ती पूर्णपणे विरघळवून घ्यावीत आणि औषधी द्रव पुनः एकदा वस्त्राद्वारे गाळून घ्यावा.

- या संधान द्रवामध्ये धायटीपुष्प सुयोग्य स्वरूपामध्ये मिसळवावीत.

- प्रक्षेप द्रव्यांवर परिवर्तन प्रक्रिया अपेक्षित असेल तर ती संधानद्रवामध्ये मिश्र करावीत. लोह व ताप भस्म उतम वारीतर स्वरूपातील प्रयुक्त करावे. सुवर्ण भस्म वा पत्र, वर्ध स्वरूपात मिसळावे.

- संधानपात्रामध्ये हा संधानद्रव (विलयन, घोल) घालावा व त्याचे मुंखावर पिधान ठेवून षोडशस्थानी संधिबंध करावा.

- संधानपात्र निवात स्थानी स्वमुगुन व सुरक्षित ठेवावे. किण्वीकरण प्रक्रिया पूर्ण होण्याकरिता विशिष्ट

कालावधिपर्यंत संधानपात्राचे स्थापन करण्यात येते.

- परिवर्तन प्रक्रिया पर्याप्त संधानद्रवाला जातसत्त्व (विशिष्ट रस, गंध व वर्णोत्पत्ती) झालेनंतर, संधान सिद्ध लक्षणे जाणवल्यानंतर संधान सिद्ध परीक्षणे करावीत. उतम जातसर आसवारिष्ट त्यानंतर वस्त्राद्वारे गाळून घ्यावे.
- त्यानंतर पाठोवत केश, कस्तुरी, कापूर आदी सुगंधि प्रक्षेप द्रव्यांची पोट्टली आसवारिष्टामध्ये घालून ते पुनश्च परिपाचनार्थ वातशून्य अवस्थेमध्ये बंद करून ठेवावे.
- परिपाचनोत्तर आसवारिष्ट गाळून घेऊन उचित पात्रामध्ये सुरक्षित ठेवावीत. गालन प्रक्रियेकरिता खळ विपहित असे जाड व सुती वस्त्र योजावे. मद्यांश नष्ट होऊ नये या कारणा गालनप्रक्रिया त्वरेने पूर्ण करावी.

किण्वीकरणप्रक्रिया -

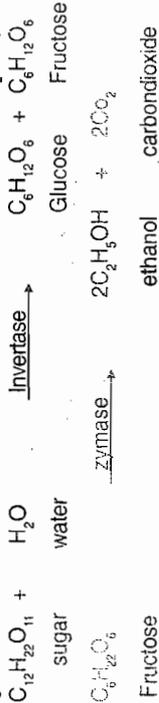
आसवारिष्ट निर्माणाकरिता औषधी द्रवद्रव्ये, मधुद्रव्ये परिवर्तक द्रव्यादि घटक एकत्रित करून संधान पात्रामध्ये ठेवल्यानंतर त्यामध्ये, किण्वीकरणाची प्रक्रिया घडून येते. या प्रक्रियेलाच आसवीभवन, आसुतप्रक्रिया, परिवर्तन प्रक्रिया, संधानप्रक्रिया Fermentation म्हटले जाते. याचे परिणामी संधानद्रवामध्ये भौतिक, रासायनिक व जैविक परिवर्तन घडून येते. याद्वारे मूळ संधान द्रवामध्ये बदल घडवून आणून त्याचे रूपांतर नवीन पदार्थांमध्ये (मद्य वा अम्ल) होते म्हणून या प्रक्रियेला परिवर्तन प्रक्रिया म्हणतात. किण्व वा सूक्ष्म जीवांद्वारे ही प्रक्रिया घडते म्हणून तिला किण्वीकरण प्रक्रिया असेही म्हटले जाते.

इथिल अल्कोहल हा मद्यार्क ज्या पेयांचा एक घटक असतो त्यांना मद्य, मद्यपेय, अल्कोहलसुक्त पेय असे म्हणतात. बॅझिल, मिथिल, एथिल, आयसोप्रोपिल इ. अल्कोहलचे विविध प्रकार असून इथिल अल्कोहल (C₂H₅OH) हा मानवाच्या उपयोगी असणारा सर्वात जुना मद्यप्रकार आहे. इथिल अल्कोहल हे रंगहीन, विशिष्ट सुगंध, प्रवाही द्रव, दाहक चव असणारे आणि द्रव्यां शोषक गुणधर्मांचे आहे. तो सर्व द्रवांमध्ये मिश्र होणारा असून स्वतः उतम विद्रावक आहे. शुद्ध स्वरूपामध्ये हा ज्वलप्रदीही गुणांचा असून जनसामान्यांमध्ये याचे पान मादकता उत्पादनार्थ करण्यात येते. अल्कोहल हा पदार्थ सृष्टीमध्ये स्वतंत्र स्वरूपामध्ये आढळत नाही तर तो विविध पदार्थांमध्ये रासायनिक परिभवनाचे परिणामी निर्माण होते. आसवारिष्टामध्ये याचे निर्माण उद्दिष्टपूर्वक करण्यात येते, औषधी द्रवांस विशिष्ट गुण प्राप्त करून देण्याकरिता व कल्पसरक्षणार्थ याचे निर्माण औषधी द्रवांमध्ये संधानाद्वारे केले जाते.

ज्या पदार्थांमध्ये शर्करा असते किंवा शर्करेच्या रूपांमध्ये आणता येतील असे स्टार्च-पिष्टमय पदार्थ असतात अशा कोणत्याही पदार्थांच्या किण्वनाद्वारे इथिल अल्कोहलचे निर्माण करण्यात येते. ऊस, बीट, उसाची मळी, द्राक्ष, काजूबोंडे, सफरचंद, संत्री, अननस, फळांचे रस, मोहपुस्य आदि मधील शर्करांशाचे मद्यांशामध्ये रूपांतरण किण्वीकरण प्रक्रियेद्वारा घडते. धान्य, माका, तांदूळ, स्टाच्युस कंद व मुळे यांच्यामधील पिष्टमय अंशांचे प्रथम किण्वनक्षम शर्करेमध्ये व नंतर अशा शर्करेचे इथिल अल्कोहलमध्ये रूपांतर घडवून आणले जाते. या परिवर्तनाकरिता यीस्टपेशीमधील सायक्रोमायसिस सेरीन्डेसिस sacromyis cerivensis आणि सायक्रोमायसिस कार्ल्स बरोगेसिस Sacromyis Carls burgersis हे सूक्ष्मजीव कारणीभूत ठरतात. संधानद्रवामध्ये किण्वीकरण प्रक्रियेद्वारा या सूक्ष्मजीवांची वाढ होत असताना त्यांच्या शरीरामध्ये वा शरीराबाहेर मानवाच्या दृष्टीने उपयुक्त काही महत्वाचे पदार्थ निर्माण होतात. ते म्हणजे इथिल अल्कोहल, इथॅनॉल, ग्लायसेरॉल,

असेटिक अॅसिड, कर्बोद्रीप्रणीत वायू ethanol, glycerol, acetic acid. Co₂ आदी होत. किण्वीकरण प्रक्रियेमध्ये शर्करेचे अपूर्ण oxidation होऊन ethanol व Co₂ वायूचे निर्माण होते.

यीस्ट पेशी या अनेक पेशीय Unicellular, केंद्रयुक्त nucleated, कवकजातीचे fungal सूक्ष्मजीव organism असून त्यांचे पुनर्निर्माण व वृद्धि Budding प्रक्षेप घालण्याद्वारे होते. मद्यांश निर्माणाची ही परिवर्तन प्रक्रिया ऑक्सीजनवायु विरहित anaerobic स्वरूपाची आहे. परिवर्तक द्रव्याचा प्रक्षेप घातल्यानंतर संधानद्रवामध्ये हळूहळू फेनोल्स प्रारंभ होतो. ४० ते ६० तासांनंतर द्रावणावरील फेनयुक्त भाग वाढत जातो. याप्रमाणे मधुर रसायक, औषधी द्रवामध्ये परिवर्तक द्रव्याचा प्रक्षेप घालून त्याद्वारे यीस्टपेशीमधील Sacromyis Cerivensis व Sacromyis Carls burgersis या सूक्ष्मजीवांची वाढ मोठ्या प्रमाणात घडवली जाते. या सूक्ष्मजीवांची वाढ व विकास होत असताना त्यांच्या चयापचय क्रियेमुळे Metabolic activity मिश्रणाचे तापमान हळूहळू वाढते. किण्वीकरण प्रक्रिया आरंभ होण्याकरिता संधान द्रवाचे तापमान 30° ते 35° c दरम्यान असणे आवश्यक असते. सूक्ष्मजीवांची वाढ होत असताना हे तापमान 36° ते 38° पर्यंत वाढते आणि किण्वीकरण प्रक्रिया पूर्ण झाल्यानंतर तापमान 32°c स्थिरावते. सूक्ष्मजीवांच्या पेशीद्वारे सवणाच्या enzymes ची संधानद्रवामधील मधुर द्रवांवर प्रक्रिया होते. enzymes हा एक प्रकारचा यीस्ट पेशींचा स्राव असून तो रासायनिक परिवर्तनास साहाय्यभूत ठरतो. Invertase enzyme हे शर्करेमधील सुक्रोजचे ग्लूकोज व फ्रक्टोजमध्ये परिवर्तन घडवतात. त्यांनंतर फ्रक्टोजचे रूपांतरण Zymase enzyme द्वारा ethanol (ethyl alcohol) व Co₂ वायूमध्ये होते.

किण्वीकरण प्रक्रियेच्या परिणामी उत्पन्न Co₂ वायू हा बाह्य वातावरणाशी संयुक्त होतो आणि इथिल अल्कोहल हा मद्यांश संधानद्रवामध्ये राहतो. संधानद्रवामध्ये ५% पेक्षा अधिक प्रमाणात मद्यांश निर्माण झाल्यानंतर Sacromyis Cerivensis व Sacromyis carls burgersis हे सूक्ष्मजीव जिवंत राहू शकत नाहीत व त्यांच्याद्वारे ही प्रक्रिया पुढे चालू राहत नाही. हळूहळू हे सूक्ष्म जीव नष्ट होऊ लागतात व संधान पात्राच्या तळाशी बसतात. परिणामी संधानद्रवावरील फेस कमी होऊ लागतो, त्याचे तापमान कमी होते. किण्वीकरणा प्रक्रिया पूर्ण होण्याकरिता प्रायः सात ते पंधरा दिवसांचा कालावधी आवश्यक असतो. त्यानंतर संधान द्रव गाळून घेण्यात येतो. आसवारिष्टामधील ethylalcohol या मद्यांशाचे प्रमाण ५% ते १३% या प्रमाणातच असते. त्यांचे प्रसवण केले जात नाही. मात्र इतर मद्य प्रकारांमध्ये किण्वीकरण प्रक्रिया पूर्ण झाल्यानंतर संधान द्रव गाळून घेण्यात येऊन नंतर त्याचे प्रसवण उर्ध्वपतन distillation करण्यात येऊन मद्यांश वेगळा केला जातो आणि अशा शुद्ध स्वरूपामधील मद्यांशाची सुयोग्य कर्मांथ योजना करतात.

आसवारिष्टाना मद्याचे चिरस्थायीत्व, शीघ्र प्रसरणशीलत्व व त्वरेने कार्यकारीत्व हे विशेष गुण प्राप्त होतात. त्यामधील मद्यांश हा अल्पप्रमाणात व मधुर द्रव्याद्वारे अवगुठित असल्यामुळे उत्तेजनचे कार्य मर्यादित प्रमाणातच होते व अवसादक प्रक्रिया होत नाही. आसवारिष्टामधील मद्यांशाद्वारे औषधी गुण-वीर्य वर्धन आणि

कल्प संरक्षणचे कार्य घडते. औषधीगुण प्रभावी, विशेष कर्षक होतात परिणामी व्याधिनशनाचे कार्य त्वरेने घडते. मद्यांमध्ये मद्यांश अधिक असल्यामुळे मादकता, मंद उत्पत्तीचे कार्य मोठ्या प्रमाणात होतांना आढळते. आसवारिष्टांद्वारे औषधीगुणांच्या परिणामी व्याधिनशनाचे कार्य होते म्हणून महर्वा या एकाच वर्गांमध्ये या दोहोचाही समावेश असूनही मद्यांशप्रमाण व कार्यामधील फरक महत्त्वपूर्ण आहे.

शुक्तीनिर्माण -

संधानप्रक्रिया पूर्ण झाल्यानंतर संधानद्रव गाळून न घेता तसाच ठेवला तर आणि अशा सौम्य मद्यांशयुक्त संधानद्रवाचा बाह्य वातावरणाशी संबंध आला असता त्यामधील मद्यांशाचे शुक्तामध्ये Acetic Acid रूपांतरण होऊन ती अम्लरसात्मक होतात.

या रासायनिक प्रक्रियेकरिता बाह्य वातावरणामधील ऑक्सिजन वायू कारणीभूत ठरत असला तरी देखील ही क्रिया प्रत्यक्ष होण्याकरिता *Bacterium aceti* हे सूक्ष्मजीव कारणीभूत असतात. बाह्य हवेमध्ये असणारे हे काही सूक्ष्मजीव उषड्या मद्यांशयुक्त द्रावणामध्ये प्रवेश करतात. तेथे त्यांची वाढ होऊन त्यांच्या चयापचय क्रियेद्वारा Metabolic activity किण्वन घडून येते. ज्या द्रावणामध्ये Nitrogen नसत असेल व खनिजयुक्त लवणे असतात त्यामध्ये हे सूक्ष्म जीव उत्तम वाढतात. मात्र शुद्ध मद्यांशामध्ये वा मोठ्या प्रमाणातील मद्यांशयुक्त द्रावणामध्ये या सूक्ष्म जीवांची वाढ पोकांशा नसल्याकारणाने होऊ शकत नाही. शुक्तामधील Acetic Acid च्या प्रमाणावरून त्याच्या अम्लत्वाच्या तीव्रतेचे मापन करता येते. सर्वसामान्यतः शुक्तांमध्ये ३ ते ५% प्रमाणात आढळते. मद्यांशाचे शुक्तामध्ये परिवर्तन घडण्याशिवाय स्वतंत्रपणे शुक्तीजनक परिवर्तन घडवूनही शुक्ती निर्माण करण्यात येतात.

संधानपात्रामध्ये किण्वीकरण प्रक्रिया घडत असताना जाणवणारी लक्षणे -

- संधान पात्रामधून सन् सन् असा विशिष्ट आवाज येतो.
 - संधानद्रव अम्लरसात्मक, अल्प मद्यांशाचा असतो.
 - संधानद्रव गहळ स्वरूपाचा असतो.
 - संधानद्रवावर प्रक्षेपद्रव्ये तरातात.
 - संधानद्रवावर फेस असतो.
 - संधानपात्रामध्ये आणपटीची जळणारी काडी विद्यते.
 - सुधाजल परीक्षणामध्ये सुधाजल दुधी रवेताभवणाचे होते.
- संधानसिद्धी लक्षणे व परिक्षण -**
- संधानपात्रामधून सन् सन् असा आवाज येणे बंद होते.
 - संधानद्रव मधुरसात्मक, मद्यांशाचा असतो
 - संधानद्रव पारदर्शक स्वरूपाचा दिसतो, स्वच्छ असतो.
 - संधानद्रवामध्ये प्रक्षेपद्रव्ये बुडतात व तळाशी जातात.
 - संधानद्रवावरील फेस नष्ट होते वा अल्प असतो.

- संधानपात्रामध्ये आणपटीची जळणारी काडी जळती राहते.
- सुधाजल परीक्षणामध्ये कोणत्याही प्रकारचा बदल होत नाही.
- आसवारिष्टांचा गंधवर्णरस मनोरंज होते.

सुधाजलपरिक्षण - Lime water test

संधानपात्रावर पिधान ठेवून मुखमुद्रण करताना त्यामध्ये एक रबर निर्मित नलिका घालून संधीस्थानी संधीलेन कराण्यात येते. या रबर नलिकेचे मुख स्वतंत्र पिधानद्वारे बंद ठेवले जाते. संधानद्रवाचे परीक्षण करताना एका परीक्षा नलिकेमध्ये सुधाजल Lime water घेऊन त्यामध्ये संधानपात्राच्या वरील भागास जोडलेली रबरी नलिका मुखवारण काढून प्रवेशित केली जाते. संधान पात्रामध्ये किण्वीकरण प्रक्रिया घडत असताना उडवलेली CO_2 वायू जमा होते. व त्याद्वारे परीक्षानलिके-मधील सुधाजल दुधी वर्णाचे होते. कॅल्शियम हायड्रॉक्साइडचा कर्बोद्विघाणित वायूशी संयोग होऊन कॅल्शियम कार्बोनेटचा साका precipitate रूपांत वर्णाचा होतो. $\text{Ca(OH)}_2 + \text{CO}_2 = \text{CaCO}_3 + \text{H}_2\text{O}$

संधानप्रक्रिया पूर्ण झाल्यानंतर मात्र याप्रमाणे परीक्षानलिकेतील सुधानलाचा वर्ण बदलत नाही.

आसवारिष्ट मात्रा - १ पल - ४८ मिली

सहकालीन व्यावहारिक मात्रा - १० ते २० मिली

अनुपात - ४ पट कोषा वा शीत जल मिसळवून आसवारिष्ट योजावीत.

जल न मिसळवता आसवारिष्टांचे सेवन केले तर ती गल, उरोभागी विराह उपपन्न करतात. गद्यांशांचे उष्ण तीक्ष्णादि गुण टाळण्याकरिता जल मिसळवून आसवारिष्ट सेवन योग्य ठरते.

सेवनकाल -

प्रातःकाल व सायंकाळी भोजनोत्तर दोन वेळा आसवारिष्ट प्रयुक्त कराण्यात येतात. हे कल्प रिक्त आमाशय. अनन्न काली प्रयुक्त केले जात नाहीत. परंतु विशिष्ट व्याधि अवस्था, विशेष उद्दिष्टाने दोन पेक्षा अधिक वेळा व उचित मात्रेमध्ये या कल्प्यांची योजना कराण्यात येते. उष्णप्रकृती, पित्तप्रकृती, रक्तपित्तदुष्टिजन्य विकार, उष्णकर्तृमध्ये या कल्प्यांचा दक्षतापूर्वक उपयोग करावा. या कल्प्यांचे सेवन करत असताना अत्युष्ण, तीक्ष्ण, कटुलवण अम्लाधिक्य सेवन, आतपसेवन टाळावे.

- आसवरच गुणज्ञेया बीजद्रव्यागुणैः समा ।
- भा.प्र.संधानवर्ग
- मनःशरीराग्निबलप्रदानामस्वप्न शोकार्शविनाशानाम् । संहर्षणानां प्रवारासवामाम् ।

च.सू.२५-५०

आसव हे मध, शरीर व जाठराग्नि यांना बल प्रदान करतात. निद्रानाश, शोक, अरुचि नाशक असून मनला, प्रसन्नता प्रदान करणारे असतात. अधिकांश आसव उदरगौरव, जाड्य दूर करतात. अग्नी प्रदीप्त करून आम, अन्नाचे पाचन व मलवातातुलेमन घडवतात. मूत्रविकार नाशक असून स्मृतिदायक असतात. ज्या द्रव्यापासून आसवांचे निर्माण करण्यात येते त्या त्या औषधी गुणात्मक असे आसव असते. आणि त्या त्या व्याधिनशानार्थ उपयुक्त ठरते.

अरिष्टगुणधर्म व उपयोग - अरिष्टो द्रव्यसंयोगसंस्कारादधिको गुणोः ।

दीपनः कफवातघ्नः सरः पित्तविरोधनः ॥

बहुदोषहरश्चैव दोषाणां शमनश्च सः ॥

सु.सू. ४५-११४

अरिष्टं लघुपाकेन सर्वतरुच गुणाधिकम् ।

अरिष्टस्यगुणज्ञेया बीजं द्रव्यं गुणैः समा ॥

भा.प्र. सन्धानवर्ग

यथा द्रव्यं गुणोऽरिष्टः सर्वमद्यगुणाधिकः ।

ग्रहणी पण्डु कुष्ठार्शः शोषशोथोदरज्वरान् ।

हन्ति गुल्मकृमीप्लीहः कषायं कटु वातलः ॥ अ.ह.सू. ५-७०-७१

शोषशोथग्रहणीदोष पाण्डुरोग अरुचिज्वरान् ।

हन्त्यारिष्टः कफकृतांतोगान् रोचनपाचनः ॥ च.सू. २७-१८२

अनेक औषधीद्रव्यांच्या संयोग व संस्काराद्वारे अरिष्ट कल्याचे निर्माण करण्यात येते. परिणामी त्यामध्ये अधिक गुणसंच आढळतो. तेदी पन, कफवातघ्न सर, पित्तविरोधी, बहुदोषहर व दोष शमन करणारे असतात. (पित्तविरोधी=पित्तदोष वर्धन न करणारे.)

अरिष्ट ज्या द्रव्यापासून निर्माण केले असेल त्यानुसार त्या अरिष्टाचे गुण व्यक्त होता. त्याचप्रमाणे मद्य गुणांमुळे अरिष्टांचे सर्व गुण आधिक्याने व्यक्त होतात.

उदा - दशमुलस्वस्थ व दशमूलारिष्ट यांचेमध्ये गुणात्मक भेद असून तो व्याधिचिकित्सेमध्ये स्पष्टपणे व्यक्त होतो. अरिष्ट ही लघुपाकी व सर्व गुणाधिक असून त्या बोज ड्रव गुण समान असतात. त्या त्या द्रव्यांचे विशेष गुणही अरिष्टांमध्ये येतात. अरिष्टही ग्रहणी, पाण्डु, कुष्ठ, शोष, शोथ, उदर, ज्वर, गुल्म, कृमी, प्लीहा विकार, अरुची, कफविकार, यांचा नाश करतात.

आसवारिष्ट

- किण्वीकरण प्रक्रिया यीस्टपेशी द्वारे धडवून आणली जाते.	- किण्वीकरण प्रक्रिया यीस्टपेशी द्वारे घडवून आणली जाते.
- शर्करायुक्त मद्यप्रकार	- शर्करायुक्त व पिष्टमयपदार्थ युक्त मद्यप्रकार
- मर्यादित मद्यांश प्रमाण	- मद्यांश मोठ्या प्रमाणात असतो.
- ऊर्ध्वपातन distillation करून मद्यांश वेगळा केला जात नाही	- किण्वीकरण पश्चात मद्यांश ऊर्ध्व-पातनाद्वारे पृथक् केला जातो.
- औषधीगुणयुक्त कल्पप्रकार	- मद्यगुणयुक्त कल्पप्रकार
- मद्यांश हा शर्करा व औषधीद्रवां द्वारे अवगुठित असतो	- मद्यांश वेगळा करण्यात आलेला कल्पप्रकार असतो
- मादकता उत्पन्न होत नाही	- मादकता उत्पन्न होते.
- व्याधिनाशनार्थ उपयुक्त आहे	- मदेत्सत्तिकारिता पानार्थ उपयोग केला जातो.

मद्य परिभाषा

- पेयं यन्मादकं लोके तन्मद्यमभिधीयते ।

भा.प्र. सन्धानवर्ग

- बुद्धिं लुम्पयति यद् द्रव्यं मदकारितदुच्यते ।

तमोगुणप्रधानं च यथा मद्यं सुरादिकम् ॥

शा.सू.पू.ख. ४-२२

- योनि संस्कारनामाद्यैः विशेषैर्बहुधा च या ।

भूत्वा भवत्येकविधा सामान्यात् मदलक्षणात् ॥ च.चि. २४-६

संधानप्रक्रियेद्वारा निर्माण करण्यात येणारा जो कल्प मादकता उत्पन्न करतो त्याला मद्य असे म्हणतात. मादकता उत्पन्न करण्याकरिता लोक ज्या पेयाचे पान करतात त्या पेयाला मद्य म्हटले जाते.

ज्या द्रव्याच्या सेवानामुळे बुद्धी लुप्त होते, शरीर व मनावर मादकता पसरते आणि तमोगुणप्राधान्य दिसून येते त्याला मद्य असे म्हणतात.

योनि (उपदानाद्रव्ये) आणि संस्कार (निर्माणविधि) आदींच्या भेदाने मद्य अनेक प्रकारचे आहे. परंतु या सर्व प्रकारांमध्ये मादकता गुण असतो म्हणून त्यांना मद्य असे म्हटले जाते.

मदोत्पत्ती - तस्यानेकप्रकारस्य मद्यस्य रसवीर्यतः ।

सौक्ष्मादौष्याच्च तैक्षण्याच्च विकासित्वाच्चवन्हिता ॥

समेत्य च्छद्यं प्राप्य धमनीरूर्ध्वमगतम् ।

विक्षोभ्योन्मिद्विचेतांसि वीर्यं मदयतेऽचिरात् ।

सु.सू. ४५-२०५

मद्य आपल्या उष्ण, तीक्ष्ण, सूक्ष्म, विकारी, सूक्ष्मसोती अनुप्रवेशी गुणांमुळे जाठराग्नि सह संयुक्त होऊन हृदयामध्ये वेगाने पोहोचते. हृदगत धमन्याच्या सहयोगाने शरीराच्या उर्ध्वभागास्थित मस्तिष्कामध्ये पोचल्यानंतर इन्द्रिय व चित्ताचा विक्षोभ, कुब्धता करून मादकता, मद उत्पन्न करते.

- मद्यन्तु सीधुरैर्यमिरा च मदिरा सुरा ।

कादम्बरी वारूणी च हालाऽपि बलवल्लभा ॥

भा.प्र. सन्धानवर्ग

मद्याचे सुरां, सीधु, मैरेय, मदिरा, कादम्बरी, वारूणी आदि विविध प्रकार आहेत.

तीव्र मादक कल्याचा समावेश मद्य वर्गामध्ये होतो. या वर्गामधील कल्यामध्ये मादकता अंश आसवारिष्टापेक्षा अधिक प्रमाणात असतो म्हणून त्यांचा समावेश आसवारिष्टापेक्षा वेगळ्या वर्गामध्ये करण्यात आला आहे. मद्याद्वारे होणारे हानिकारक परिणाम टाळून मद्याच्या गुणांचा संपूर्ण लाभ प्राप्त करण्याकरिता या कल्यांची रचना प्राचीन आचार्याद्वारे करण्यात आली. मद्यवर्गामधील कल्यांचे निर्माणार्थ संधान करण्यात येते. तसेच हे कल्प आसूत प्रक्रियेद्वारेच निर्माण होतात म्हणून काही वेळा यांना आसव अशी संज्ञा देण्यात येते.

मद्यगुण - विरस्थितं जातरसं दीपनं कफभ्रवातिजित् ।

रुच्यं प्रसन्नं सुरभि मद्यं सेव्यं मदावहम् ॥

सु.सू. ४५-२०३

- हर्षणं प्रीणनं मद्यं भयशोक श्रमापहम् ।

प्राणलभ्यवीर्यं प्रतिभातृष्टिपुष्टिबलप्रदम् ॥

सात्त्विकैविधिवद् युक्त्यापीतं स्यादमृतं यथा ।

च.सू. २७-११५

- सर्वं पित्तकरं मद्यमम्लं रोचनदीपनम् ।

भेदनं कफघातनं ऋद्य बस्तिविशोधनम् ॥

पाके लघु विदाह्युष्णं तीक्ष्णानिन्द्रियबोधनम् ।

विकासि सुष्टविष्मृतं शृणु तस्य विशेषणम् ॥

सु.सू. ४५-१७०-१७४

- मद्यं तैक्ष्ण्योष्णवैशद्य सूक्ष्मत्वात् स्रोतसमुद्यम् ।

प्रमथ्य विवृणोत्याशु तन्मोक्षोत्सन्धधातवः ।

पुष्यन्ति धातुपोषाच्च शीघ्रं शोषः प्रशाम्यति ॥

वृद्धवैद्याधार

- अन्नपानं वयोव्याधि बलकालत्रिकाणि षट् ।

त्रिन् दोषान् त्रिविधं सत्त्वं शाल्यामद्यं पिबेत्सदा ॥

च.चि. २४-६८

- सुगन्धि दीपनं ऋद्यं रोचिष्णु कृमिनाशनम् ।

स्फुटस्रोतकरं जीर्णं लघु वातकफपहम् ॥

सु.सू. ४५-११३

- मद्यं सर्वभवेदुष्णं पित्तकृत्वातनाशनम् ।

भेदनं शोधिपाकं च रुक्षं कफहं परम् ।

अम्लं च दीपनं रुच्यं पाचनं चाशुकारि च ।

तीक्ष्णं सूक्ष्मं च विशादं व्यवायि च विकासि च ॥

भा.प्र. सन्धानदर्श

विरस्थित-दीर्घकाल ठेवलले पुराण, जातरस-उत्तम रसांघ वर्ण असणारे, दोष, सत्त्व, अन्नपान, वय, व्याधि, बल कालादि यांचा विचार करून मद्य प्राशन विधिपूर्वक व उचित मात्रेमध्ये सात्त्विक प्रकृतीच्या व्यक्तीने केले तर ते पुढील गुण व्यक्त करते. उष्ण, तीक्ष्ण, रुक्ष, सूक्ष्म, आशुकारी, व्यावायी, विकासी, भेदक, विकासक, बस्तीशोधन, विदाही, सितवर्धक, वातनाशक, सुरभी, अत्यंत कफघ्न, धातुपोषक, लघु, कृमीनाशक, वीर्यप्रद गुणांचे असून मद्य हे हर्षण-आनंद देशारे, प्रीणन, भय-शोक श्रमनाशक तुष्टी-पुष्टी-बलदायक, शोषहृ, हिकका,

रवास, प्रतिशयाप, कास मलविबंध, अरुचि, च्छदी, आनाह आदींचा नाशक आहे. याद्वारे इन्द्रियबोधन होते, प्राणरत्नप्रद असून वीर्य, प्रतिभा, संतोष प्रसन्नता प्राप्त होते. याप्रमाणे सुयोग्य मात्रेमधील उचित मद्यसेवनाचे परिणाम विविध आचार्यांनी वर्णन केले आहेत. तरच ते अमृत (जीवनदायक) ठरते.

मद्यसेवनाचे उपयोग -

- निगूडशाल्याहरणे शस्त्रक्षाराणिकर्मणि ।

परतमद्योविषहते सुखं वैद्यविकल्पनाम् ॥

अ.ऋ.चि. ७-७२

निगूड शाल्यानिर्हण, शाल्यकर्म, क्षारकर्म, आग्निकर्माथ रणाला मद्य पानार्थं देऊन सुखपूर्वक करणे शक्य होते. याद्वारे रणाला होणारा क्लेश टाळता येतो.

मद्यदोष -

- अतिपीतेन मद्येन विहतेनोजसा च तत् ।

ऋद्यं याति विकृतिं तत्रस्था ये च धातवः ॥

सौक्ष्म्यात् मद्यं निहृत्येवमोजसः स्वगुणैर्गुणान् ।

सत्त्वं तदाश्रयं चाशु संक्षोभ्य जनयेन्मदम् ॥

मद्येन मनसश्चास्य संक्षोभः क्रियते महान् ।

महामालतवेगेन तटस्थस्यैव शाखिनः ॥

मद्ये मोहो भयं शोकः क्रोधो मृत्युश्च संश्रितः ।

सोन्मादमदमूर्च्छाद्याः सापस्मारापघतनकाः ॥

यत्रैकः स्मृतिविभ्रंशस्तत्र सर्वमसाधुवत् ।

इत्येव मद्यदोषज्ञा मद्यं गहैन्ति यत्नतः ॥

च.चि. २४-३४, ३६, ५३, ५६, ५७

अधिक मात्रेमध्ये मद्यपान करण्यामुळे त्याच्या प्रभावाने ओजोधातु प्रभावहीन होतो. त्या परिणामी हृदय व सर्व धातु विकृत होतात. मद्याद्वारे ओजगुणांचा नाश होतो आणि ओजाच्या आश्रयाने राहणारे सत्त्व संज्ञक मन विचलीत होऊन शोष मदेत्सति होते. शरीर कांतिहीन व निर्बल होते. अतिमद्यपानाने मन संक्षोभ होतो. विधि विहीन मद्यपानामुळे मोह, भय, शोक, क्रोध, मृत्यु, उन्माद, मद, मूर्च्छा, अपस्मा, अपघातक व्याधि उत्पन्न होतात. मद्यामुळे स्मृतिविभ्रंश उत्पन्न होतो. अमात्रा मद्यसेवनामुळे इन्द्रिय व मन विभूक्षितत्व मादकता, तमोगुणवर्धन, निद्राधिक्य, चित्तविभ्रम, मत्सर-लोभादि उत्पन्न होतात.

सेवन अयोग्य मद्य -

सान्द्रं विदाहि दुर्गन्धं विरसं कृमिलं गुरु ।

अनृद्यं तरुणं तीक्ष्णमुष्णं दुर्भाजनस्थितम् ॥

अन्त्यौषधं पयुषितमन्त्यच्छं पिच्छिलंचयत् ।

तद्वर्च्यं सर्वदा मद्यं किञ्चिच्छेषं च यद्भवेत् ॥

सु.सू. ४५-११८-११९

अधिक मात्रेमध्ये मद्यपान करण्यामुळे त्याच्या प्रभावाने ओजोधातु प्रभावहीन होतो. त्या परिणामी हृदय व सर्व धातु विकृत होतात. मद्याद्वारे ओजगुणांचा नाश होतो आणि ओजाच्या आश्रयाने राहणारे सत्त्व संज्ञक मन विचलीत होऊन शोष मदेत्सति होते. शरीर कांतिहीन व निर्बल होते. अतिमद्यपानाने मन संक्षोभ होतो. विधि विहीन मद्यपानामुळे मोह, भय, शोक, क्रोध, मृत्यु, उन्माद, मद, मूर्च्छा, अपस्मा, अपघातक व्याधि उत्पन्न होतात. मद्यामुळे स्मृतिविभ्रंश उत्पन्न होतो. अमात्रा मद्यसेवनामुळे इन्द्रिय व मन विभूक्षितत्व मादकता, तमोगुणवर्धन, निद्राधिक्य, चित्तविभ्रम, मत्सर-लोभादि उत्पन्न होतात.

सेवन अयोग्य मद्य -

सान्द्रं विदाहि दुर्गन्धं विरसं कृमिलं गुरु ।

अनृद्यं तरुणं तीक्ष्णमुष्णं दुर्भाजनस्थितम् ॥

अन्त्यौषधं पयुषितमन्त्यच्छं पिच्छिलंचयत् ।

तद्वर्च्यं सर्वदा मद्यं किञ्चिच्छेषं च यद्भवेत् ॥

सु.सू. ४५-११८-११९

सान्द्र, विदाहि, दुर्गन्धयुक्त, विरस (अनिष्टस), कृमियुक्त, गुरु, अन्हृद्य, तरुण (नवीन), तीक्ष्ण, उष्ण, दुर्भाजनस्थ (कृत्सित पात्रस्थ), अल्पौषध, पृथुषित, अतिअच्छ (अतितनु), पिच्छील व पात्रतळाशी अत्यल्प शिल्लक राहिलेले मद्य संवन करू नये.

- पेयं नोष्णोपचारेण न विरिक्तधुधातुरैः ।

नात्यर्थं तीक्ष्णमृद्वल्प-सम्भारं कलुषं न च ॥ अ.ह.सू. ५-६६

उष्ण आहारविहारसह, विरेचन कर्मानंतर, क्षुधित व्यक्तींनी मद्यपान करू नये. अत्यंत तीक्ष्ण, अत्यंत मृदु, अल्प सामग्रीद्वारा निर्मित तसेच मलिन अस्वच्छ मद्याचे पान करू नये.

सुराकल्पना

परिभाषा - शालि षष्टिकापिष्टदि कृतं मद्यं सुरा स्मृता । भा.प्र.सन्धानवर्ग

- शालि पिष्टं कृतं मद्यं सुरा । हेमाद्री

जो मद्यवर्गीय कल्प षष्टीक शाली या तण्डुल प्रकारापासून निर्माण केला जातो त्याला सुरा असे म्हणतात.

- परिपक्वान् संधानसमुत्पन्नां सुरां जातुः । शा.स.म.ख. १०-५

परिपक्व (पाचन करण्यात आलेले) अन्न (तण्डुल यवादि धान्य) यांचे संधान केले नंतर जो मद्यवर्गीय कल्प तयार करण्यात येतो त्याला सुरा असे म्हणतात.

शारांगधाराचार्यांच्या मते सर्व प्रकारच्या धान्यांचे जलासह अग्नीवर पाचन करून किण्वीकरण पश्चात त्यांचेपासून सुरा कल्पांचे निर्माण करण्यात येते. चरकाचार्यांनी सुरेचा धान्यासवांमध्ये समावेश केला आहे.

भावप्रकाश आचार्यांनी शाली (तण्डुल) षष्टीकशाली आदी पिष्ट करून त्यांच्या चूर्णापासून सुरा निर्माणबाबत वर्णन केले आहे. याप्रमाणे अपक्व धान्य चूर्ण व परिपक्व धान्य अशा दोनही धान्य स्वरूपापासून सुराकल्प निर्माण करता येतात असे आढळते.

निर्माणविधि - शाली, यव, गोधूमादि धान्य जलामध्ये पूर्ण पाचित करून त्यांचे जलासह संधान करावे. किण्वीकरण प्रक्रियेच्या पश्चात मद्यांशाची निर्मिती झाल्यानंतर हा द्राव गाळून घेण्यात येतो. त्यानंतर प्रस्रपण करून (distillation) सुरा प्राप्त केली जाते.

- दिनानि कतिचित् किण्वं गुडादौ स्थापयेद्भिषक् । ततो विक्रितिमपानं यत्रैष्व नाडिकादिभिः ॥

विधिर्वद् स्वावयेदस्मान्दन्यापत्रे स्तुतं रसम् । गृहीयात सा सुरा ख्याता ।

वृद्धशौनक

सुराबीजाचे गुडादि संधानीय पदार्थांसह काही दिवसांपर्यंत संधान केल्यानंतर किण्वीकरण प्रक्रियेपश्चात मद्यांशाची उत्पत्ती होते. नाडीका वा मायूर यंत्राद्वारे परिस्वण करून या द्रावणापासून सुरा पृथक केली जाते. प्रस्वण विधीद्वारे सुरा अधिक तीक्ष्ण बनते. आसवारिष्टामध्येही मद्यांशाची निर्मिती करण्यात येते. परंतु त्यांचे मध्ये स्वरस, क्वाथादि घटक स्थित असतात. परिणामी मद्यांश नियंत्रित व मर्यादित प्रमाणात असतात. औषधगुण प्रभावाने कार्य होते. प्रस्वण विधीमुळे मद्यांशामधील तीक्ष्णत्व वाढते, मद्यगुण प्रभावाने व्यक्त होता हा आसवारिष्ट व मद्यकल्प यां मधील महत्त्वाचा भेद आहे.

सुरा गुणधर्म - कृशानां सक्तमूत्राणां ग्रहण्यशौविकारिणाम् ।

सुरा प्रशस्ता वातन्ती स्तन्यरक्तक्षयेषु च ॥

च.सू. २७-१७६

- कासाशौग्रहणीदोषमूत्राघातानिलापहा ।

स्तन्यरक्तक्षयहिता सुरा बृंहणदीपनी ॥

सु.सू. ४५-१७५

- सुरा गुर्वी बलस्तम्भपुष्टि भेदः कफप्रदाः ।

ग्राहिणीशोफगुल्माशौ ग्रहणीमूत्रकृच्छ्रनुत् ॥ भा.प्र.सन्धानवर्ग

सुरा ही गुरु, बृंहण, दीपन, बल पुष्टिकर, वातघ्न, ग्राही, कफका मेदकर आहे. कास, अर्श, ग्रहणी, मूत्राघात, गुल्म, शोथ, मूत्रकृच्छ्र या व्याधींची नाशक असून कृश, दुर्बल, स्तन्यक्षय, रक्तक्षय विकार ग्रस्तांना हितकारक आहे.

सुराप्रकार - गौडी माध्वी तथा वैष्टी शार्करी कश्चिता परा ।

इति चतुर्विधा ज्ञेया सुरास्तासां प्रभेदकाः ॥ हारीतसंहिता १-९१

हारीत आचार्यांनी सुरेचे उपादान योनि - निर्माणार्थं द्रव्य भेदाने चार प्रकार वर्णन केले आहेत.

१) गौडीसुरा - गुडनिर्मित सुरा

२) माध्वीसुरा - मधुनिर्मित सुरा

३) वैष्टी सुरा - पिष्टधान्यद्वारे निर्मित सुरा

४) शार्करी सुरा - शर्करा निर्मित सुरा

सुश्रुताचार्यांनी सुराच्या काही प्रकारांचे वर्णन केले आहे.

- पित्ताऽल्पकफा रक्षा यवैर्वातप्रकोपनी ।

विष्टम्भिनी सुरा गुर्वी श्लेष्मला तु मधूलिका ।

रूक्षा नातिकफा वृथा पाचनी चाक्षिकी स्मृता ॥ सु.सू. ४५-१७८

सुश्रुतोक्त सुरा प्रकार - १ - यवसुरा २ - मधूलिका ३ - अक्षिकीसुरा

१) **यवसुरा** - सुरा समण्डा रक्षोष्णा यवानां वातपित्ता ।

च.सू. २७-१९०

- सुरा समण्डेति यवतण्डुलकृता बोधव्या ।

चक्रपाणी

- पित्ताऽल्पकफारक्षा यवैर्वातप्रकोपिनी विष्टम्भिनि ॥

सु.सू. ४५-१७८

- पिष्टसुरां कश्चयित्वा कुधान्य सुरामाह - पित्लेत्यादि ।

यवैरिति बहुवचनाद्यवयवविक्रितियवा गृह्यन्ते ।

सवाततोदशूला मलस्याप्रवृत्तिर्विष्टम्भः अन्ये

गुडगुडाशब्दमाहुः । यवकिण्वेन सुरेयम् ॥ इल्लणाचार्य

मण्डासस यवसुरा ही रक्ष, उष्णीयीर्यात्मक आणि वात पित्तवर्धक आहे. पाचनार्थ गुरु असून, मलावरोध उत्पन्न करणारी आहे.

कुधान्य - यव, याविका, अतियव यांचे द्वारा निर्मित यवसुरा ही पित्तजनक अल्प कफकोपक, रक्ष व वात प्रकोपक गुणधर्माची आहे.

२) मधूलिका - सुरा गुर्वी रलेष्मला तु मधूलिका।

सु.सू. ४५-१७८.

- मधुलक माह - रलेष्मलं तु मधूलकमिति।

मधूलकः स्वल्पगोधूमो मध्यदेशे पीयीका इति ख्याताः।

मर्कटहस्ततृणं वा, तत्फलकिण्वं मधूलकम्।

दुल्हणाचार्य

- गुर्वी जीयते विष्टभ्य रलेष्मला तु मधूलिका।

च.सू. २७-११०

- मधूलकः गोधूमभेदः तत्कृतं मष्टं मधूलकम्।।

चक्रपाणी

मधूलक हा गोधूमाचा प्रकार असून त्याद्वारे निर्मित सुरा प्रकाराला मधूलिका म्हटले जाते. मधूलिका ही गुरु, कफकर व विष्टभ्याजीर्णनाशक गुणधर्माची आहे.

३) अशिकीसुरा - पाण्डुरोगव्रणहिता दीपनी चाशिकी मता।

च.सू. २७-१८६

- रक्षा नातिकफा वृष्या पाचनी चाशिकी स्मृता।।

सु.सू. ४५-१७८

- आशिकी सुरामाह - रक्षेत्यादि। अस्यस्य त्रिभोक्तस्य

वल्कलैः सह कृता अशिकी, वल्कीकि इति केचित्। अत्रापि स एवार्थः।

दुल्हणाचार्य

त्रिभोक्तकाच्या वल्कल (कांड, मूलवृक) याद्वारे निर्मित सुरा ही रक्ष, अधिक कफ वर्धन न करणारी, वृष्या व पाचक आहे.

- नातितीव्रमत्वा लब्धी पथ्या बैभोतकी सुरा।

त्रणे पाण्डवामये कुष्ठे न चात्यर्थ विरूष्यते।।

अ.ह.सू. ५-६१

आशिकी सुरा ही अधिक तीव्र मद उत्पन्न करत नाही. लघु तसेच पथ्यकर असून व्रण, पाण्डु तसेच कुष्ठविकारामध्ये हानिकारक होत नाही.

सुरेचे स्तराधारित प्रकार -

- सुरामण्डः प्रसन्ना स्यात्ततः कादम्बरी घनाः।

तदथो जगलो जेयो मेदको जगलाद् घनः।।

बक्कसो हतसाः स्यात्सुराबीजं च किण्वकम्।

शा.स.म.ख. १०-४५

सुरा स्तराधारित पाच्य प्रकार -

१) प्रसन्ना

२) कादम्बरी

३) जगल

४) मेदक

५) बक्कस

१) प्रसन्ना -

- प्रसन्ना स्यात् सुरामण्डः। भा.प्र.शा.स.म.ख. - १०-४५

- छर्द्योचकहृत कुक्षीतोदशूलप्रशमनी।

प्रसन्ना कफवाताशां विबन्धानाह नाशिनी।।

सु.सू. ४-१७६

सुरेचा सर्वात वरील पातळ व तल्ल भाग म्हणजे प्रसन्ना होय. यामध्ये मद्यंश सर्वाधिक प्रमाणातमध्ये असतो. प्रसन्ना ही चळवी, असंचि, कफनाशकविकार, अर्शा, मलविबंध, आनाह, गुल्म व्यार्थांचा नाश करते.

२) कादम्बरी -

- कादम्बरी सुरा वृष्या दीपनी पाचनी गुरुः।

ईषद् वातकफा हृद्या रोचनी पित्तकोपनी।।

कै.नि.मद्यवर्ग ३७०

- ततः कादम्बरी घनः।

भा.प्र.शा.स.म.ख. १०-६

- दीपन्याधान हृतकुक्षीतोद शूलप्रणाशिनी।

कादम्बरी गुरु वृष्या दीपनी वातहतसरा।। वृद्धवैद्याधार

सुरेचा प्रसन्ना खालील घन असणारा भाग म्हणजे कादम्बरी होय. सुरेचा हा दुसरा स्तर प्रसन्नापेक्षा गाढ व मद्यंशप्रमाण किंचित अल्प असणारा असून तीव्र मदकर ठरतो. कादम्बरी ही पाचक, आनाह नाशक, च्छर्द्यस्य व कुक्षीस्य तोदवत वेदनांचा नाश करणारी, शूलहर, गुरु, वृष्य, दीपन, वातहर गुणांची आहे.

३) जगल -

- जगलो दीपनो ग्राही रक्षोऽन्तः कफशोफहा।

ग्रहण्यशाहितो बल्यः क्षुत् तुष्णा अरूचिनाशनः।।

कै.नि. मद्यवर्ग ३७१

- तदधो जगलो ज्ञेयो । भा. प्र. शासमख १०
- ग्राह्युष्णो जगलः पक्ता रक्षस्तृट्कफशोफहृत् ।
हृद्यः प्रवाहिकाऽऽवेपदुर्नमिलशोषहृत् ॥
सु. सू. ४५-१८०
- जगलः कफमुद्ग ग्राही शोफाशो ग्रहणी हरः ।
रक्षोष्णः पाचनो बल्यः क्षुत्तृष्णाऽरूचिनाशनः ।
वृद्धवैद्याधार

कादम्बरी पेशा घन असणारा सुरेचा जगल हा तिसरा स्तर प्रकारामध्ये मद्यांश प्रमाण कमी आढळते. जगल हे कफनाशक ग्राही, उष्ण, रक्ष, पाचन, बल्य, क्षुत्, तृष्णा, अरुचि नाशक असून प्रवाहिका, आटोप, शोष, शोथ, ग्रहणी, हृद्यला हितकारक, अर्शा, वातविकार नाशक आहे.

- शूलप्रवाहिकाटोप कफवाताशसाहितः ।
जगलो ग्राही रक्षोष्णः शोफघ्नो भुक्तपाचनः ॥
च. सू. २७-१७८

- ४) मेदक -
मेदको जगलाद् घनः । भा. प्र. शा. स. म. ख. १०-६
मेदको मधुरो बल्यः स्ताम्भनः शीतलो गुरूः ।
शूल प्रवाहिकाटोप तृष्णाशोफाशसां हितः ।
जगलः पाचनो ग्राही रक्षस्तद्वच्च मेदकः ॥
अ. सं. सू. ६-११६
- मेदको बृंहणः शीतो मधुरः स्तंभनो गुरुः ॥
कै. नि. मद्यवर्ग ३७२

जगलाच्या खालील घन असणारा भाग म्हणजे मेदक होय. मेदक हे मधुर, गुरू, बल्य, शीत व स्तंभन गुणांचे आहे. जगलाप्रमाणेच मेदक हे पाचक, रक्ष, ग्राही असून उदरशूल, प्रवाहिका, आटोप, तृष्णा, शोथ, अर्शनाशक आहे.

- ५) बक्कस - बक्कसो हतसारः स्यात्सुराबीजं च किण्वकम् ।
शा. स. म. ख. १०-६
- बक्कसो हतसारत्वात् विष्टंभी वातकोपनः ॥
दीपन सृष्टविण्मूत्रो विशदोऽल्पमदो गुरुः ॥
सु. सू. ४५-१८१
- बक्कसो हतसारत्वाद्द्विष्टभी दोषकोपनः । अ. सं. सू. ६-११६

सुरेचा सर्वात खालील शेवटचा घन भाग म्हणजे बक्कस होय. किण्वन प्रक्रिया परचात संधानीत पदार्थांचे

अश्विन पाचन करून प्रसवण केल्यानंतर मद्यांशयुक्त भाग काढून घेण्यात येतो. प्रसवण यंत्राच्या तळाशी शोष राहणारा घन भाग म्हणजे बक्कस होय. सारांश (न्हत्सार) काढून घेतलेला असल्यामुळे बक्कस हे वातदोषवर्धक, विष्टंभकारक, विशद अग्निदीपन, मल व मूत्र उत्पादक व सारक, गुणांचे असते.

शारंगधराचार्य बक्कसालाच सुराबीज किंवा किण्व असे म्हणतात. याचा उपयोग पुन्हा नवीन सुरानिर्माणार्थ बीज स्वरूपामध्ये करण्यात येतो.

सीधुकल्पना

परिभाषा -

- सीधुरिक्षुरासादि पक्वैपक्वै रसोबीभवेत् ।
आशृतश्चापि शीधुः स्यात् इत्याहुस्तद्विदो जनाः ॥
वै. श. सि. प. प्र.
- रक्षुरासादी मधुर द्रवांचे पक्व अथवा अपक्व अवस्थेमध्ये संधान करून ज्या मद्यवर्गीय कल्पाचे निर्माण करण्यात येते त्याला सीधु असे म्हणतात.
- सीधुप्रकार - (पक्वापक्वतेधारीत प्रकार)

- इक्षो पक्वसैः सिद्धः सीधुपक्वसरश्च सः ।
आमैः तः एव विहितः स च शीतरसो भवेत् ॥
भा. प्र. संस्थानवर्ग
- ज्ञेयः शीतरसः सीधुपक्वमधुरद्रवैः ।
सिद्धः पक्वसः सीधुः संपक्वमधुरद्रवैः ॥
शा. स. म. ख. १०-४
- तद्वत् पक्वसः सीधुः बलवर्णकरः सरः ।
शोफघ्नो दीपनो न्हद्यो रूच्यः श्लेष्माशसां हितः ॥
सु. सू. ४५-१८४
- कर्शनः शीतरसिकः क्षुधुरनाशनः ।
वर्णकृत्जरणः स्वर्यो विबन्धघ्नोऽर्शासाहितः ॥
सु. सू. ४५-१८५
- सीधुः पक्वसः श्रेष्ठः स्वराग्निबलवर्णकृत् ।
वातपित्तहरो हृद्यः स्नेहेनो रोचनो जयेत ॥
विबन्धमेदोशोफाशः श्वासोदर कफप्रामयान ।
तस्याल्पगुणः शीतरसः संलेखनः स्मृतः ॥
भा. प्र. संस्थानवर्ग
- जरणीयो विबन्धघ्नः स्ववर्णविशोधनः ।
लेखनः शीतरसिको हितः शोफोदाशसां ॥ च. सू. २७-१८

रोचनो दीपनो न्हद्यः शोषशोफशसंहितः ।
स्नेहश्लेष्माविकारानो वर्ण्यः पक्वसोमतः ॥

च.सू. २७-१८

यः सीधुः अपक्वमधुरद्रवरीक्षुरसप्रभृतिकैः
सिद्धो ज्ञातः स शीतरससंज्ञो ज्ञेयः ।
यः सपक्वमधुरद्रवैः सिद्धः स पक्वसंज्ञः ।

शा.सं.सं.ख. १०-४ टीका

सीधु कल्पान्ते पक्वमपक्वतेधारीत प्रकारं च गुणधर्मं
१) अपक्वससीधु । शीतरसशीधु -

इक्षुरसादि मधुर द्रवांचे अशीवर पाचन न करता शीत स्वरूपातच संशान करून निर्मित मद्य कल्पान्ते शीतरस
सीधु - अपक्वससीधु म्हणतात.

शीतरस सीधुही करण करणारी, वर्णकृत, जरण पाचन करणारी, स्वराकारिता हितकारक, विबंधनाशक
शोथ, अर्श, उदरविकारी रणणांना हितकारक आहे.

२) पक्वसससीधु -

इक्षुरसादि मधुर द्रवांचे अशीवर पाचन केले नंतर संशानपश्चात प्राय मद्य कल्पान्ते पक्वसससीधु म्हणतात.
भावप्रकाराकारांचे परते पक्वस सीधु श्रेष्ठ असून स्व, वर्ण, बल, अग्निभूत आहे शोथहर, दीपन, हृद्य, रज्य,
अर्शनाशक वातापितहर, स्नेहन, विबन्धन, मेदोविकारनाशक, रवास उदर, कफविकार नाशनाश उपयुक्त आहे.
सीधु प्रकार (उच्यतेन द्रव्याधारीत प्रकारः) -

१) गुडसीधु

२) शार्करसीधु

३) मधुकसीधु

४) इक्षुसीधु

५) जाम्बवसीधु

६) आक्षिकीसीधु

१) गुडसीधु -

सूक्ष्मिन्नाशकृदाती गुडस्तरुणदीपनः । च.सू. २७-१८२

गुडप्रकृतिक आसवः गौडः । चक्रपाणी

कषायो मधुरः सीधुगौडः दीपनपाचनः ॥ सु.सू. ४५-१८२

चक्रपाणी आचार्यांचे मते जो मद्यप्रकार गुडाद्वारे निर्माण करण्यात येतो त्याला गौडी सीधु म्हटले जाते.
गौडी सीधु ही तर्पण-दीपन असून मलमूत्र प्रवृत्तिकर आहे कषायमधुर रसात्मक असून दीपन पाचनकर आहे.

२) शार्करसीधु -

शार्करा प्राकृतिक आसवः शार्करः । चक्रपाणी

शार्करासंबंधी मद्य विशेषः शार्करः । अरुणवत

गुडशर्कराया खण्डशर्कराया वा क्रियते स आसवः स शार्करः ।

मुखाप्रियः सुखमदः सुगन्धिर्बस्तीरोगनुत् ।

जरणीयः परीणातो हृद्यो वर्ण्यश्च शार्करः ॥ च.सू. २७-१८३

शार्करोमधुरो रज्यो दीपनो बस्तीशोधनः ।

वातान्नो मधुरः शार्करो हृद्यः इन्द्रियोबोधनः ॥ सु.सू. ४५-१८३

शार्कराद्वारा निर्मित मद्यकरूप प्रकार शार्करसीधु होय. शार्करसीधु हे मधुर, रज्यकर, दीपन, मधुर विपाकी,
वातघ्न, न्हद्य, इन्द्रिय प्रबोधन करणारे, मूत्रशोधन करणारे आहे.

३) आक्षिकीसीधु -

आक्षिकः पाण्डुरोगान्नो वर्ण्यः संग्राहको लघुः ।
कषायमधुरः सीधुः पित्तघ्नोऽमृक् प्रसादनः ॥

सु.सू. ४५-१८५

बिभीतकाद्वारे निर्मित शीधुही पाण्डुरोगानाशक, वर्णकारिता हितकारक, संग्राहक, लघु, कषायमधुर असून
पित्तघ्न व रक्तप्रसादन आहे.

४) जाम्बवसीधु -

जाम्बवोः बद्धनिस्पन्दस्त्वरो वातकोपनः ।
जाम्बुफलसदृश्वरीकषाय गुडघातक्यादि कृत संस्कारो जाम्बवसीधुः स्वतः ।

सु.सू. ४५-१८६

जाम्बुफलसाद्वारे निर्मित शीधुही मूत्रसंग्राहक, कषाय रसात्मक, वातप्रकोपक गुणांचा आहे.
५) मधुकसीधु - सीधुः मधुकपुष्पोत्थो विदाहोपिबलप्रदः ।
रक्षः कषायकफ-हृद् वातापित प्रकोपणः ॥

सु.सू. ४५-१९१

पुष्पयोर्नी शीधुसाह सीधुरित्यादि । अत्र मधुकपुष्पोत्थे
केचिद् गुडं नेच्छन्ति शीधुत्वतः गुडमिच्छन्त्येभ्यः ।
इल्लणाचार्य

मोहपुष्पाद्वारे निर्मित शीधुही विदाही, अग्निबलप्रद, रक्ष, कषाय, कफभूत व वातापितदोषांचा प्रकोप करणारा
आहे. इल्लणाचार्यांचे मते या प्रकारच्या सीधु करून त्रिपाण्यार्थ काही आचार्य गुडाचा समावेश करतात.

६) इक्षुसीधु - सुशुताचार्यानी इक्षुरससीधुचे पक्व अपक्व भेद वर्णन केले आहेत. जे सीधुप्रकार वर्णनमध्वे
समाविष्ट करण्यात आले आहे.

शैश्य

आसवश्च सुरायश्च द्वयोरैक्य भाजने ।

सन्धानं तद्विज्ञानीयान्शैश्यमुभया श्रयम् ॥

च.सू. २७-१८७ चक्रपाणीटीका

शैश्यो मधुरो मुरः ।

च.सू. २७-१८७

शैश्यो नाम सुरासवयोः प्रत्येकानिष्पादितयोर्कीकृत्य पुनः
संशानान्शैश्यः । सुरा शैथी, आसवश्च गुडयोनिः, मधु
च देयमिति त्रियोनित्वम् । यदि वा पैट्टीमध्यासवो गुडश्चोति
सन्धानं तद्विज्ञानीयान्शैश्यो द्विविधो भवति । सु.सू. ४५-१९० इल्लणा

- तीक्ष्णः कषायो मदकृतं दुर्नामकशुल्महत् ।
कृमिमैदोऽनिलहरो भैरवो मधुरो गुरुः ।
सु.सू. ४५-१९०
- आसव व सुरा या दोन कल्पाना समभाग प्रमाणात एकत्रित करून त्यांचे संधान करण्यात आल्यानंतर निर्मित नवीन मद्य कल्पासं भैरव असे म्हणतात. भैरव हे मधुर व गुरू असून तीक्ष्ण, कषाय, मदकारक, अर्श, श्लेष्मविकार गुल्म, कृमी मैद व वात यांचा नाश करणारे आहे.
- भैरवं घातकीपुष्पं गुडधान्यान्म्लसहितम् ॥
घै.प.प्र.
- धायटीपुष्प, धान्याम्ल व गुड मिसळवून संधान पश्चात जो मद्यकल्प निर्माण होतो त्याला भैरव असे म्हणतात.

सुरासव

- सुरासवः यत्र सुरयैव तोयकार्यं क्रियते ।
च.सू. २७-१८७ चक्रपाणी
- सुरासवस्तीव्रमदो वातघ्नो वदनप्रियः ।
च.सू. २७-१८७
- सुरासवः सुरया सूयते तोयकार्यं क्रियते
यास्मिन् सः सुरासवः । स्थिर मदश्चिकालभ्रतताकारी ॥
सु.सू. ४५-१८७ डल्हण
- तीक्ष्णः सुरासवो हृद्यो मृत्रलः कफघ्नोऽतुत ।
मुखप्रियः स्थिरमदो विक्षेयोऽनिलनाशनः ॥
सु.सू. ४५-१८७

ज्यावेळी संधान प्रक्रियेमध्ये आसव व जलाच्या स्थानी सुरा ही जल म्हणून घालण्यात येते त्यावेळी संधान पश्चात निर्माण होणारा मद्यकल्प म्हणजे सुरासव होय. सुरासव हे तीक्ष्ण, हृद्य, मृत्रल, मुखप्रिय, कफघ्नोत्पन्न, स्थिरमद आणि तीव्र मदकारक आहे.

वारुणी

- यत्तालखर्जुरसैः आसुता सा हि वारुणी ।
शा.स.म.ख. १०-६
- अथ वारुणीलक्षणमामह - यत्तालेति । इदमपि सुराभेदः ।
तालः तालवृक्षः खर्जुरो वृक्षविशेषः प्रसिद्धः । रस इति फल्लसः ।
सन्धितमिति पूर्ववत्, यद्वा तालखर्जुरवृक्षयो-रूपरीभागं छित्त्वा
तत्र घटमारोच्य यो रसो घटे पतितः तत्रैव चिरकालस्थो भवति
सा वारुणी, लोके सेन्धी शब्दवाच्या । तद्गुणा वारुणी
हृद्या लघुतीक्ष्णा निहन्ति च । शा.स.म.ख. १०-६ टीका

ताडवृक्ष, खर्जुरवृक्ष आदींच्या काण्डावर अग्रभागी छेद करून त्याठिकाणी मृत्तिकाघट युक्तीपूर्वक स्थापित करण्यात येतो. या घटामध्ये त्या वृक्षाद्वारे सवणारा रस एकत्रित गोळा होतो. या रसाचे संधान केल्यानंतर वारुणी यन्त्राद्वारे प्रसवण पश्चात प्राप्त होणारा मद्यकल्प म्हणजे वारुणी होय. वारुणी ही हृद्य, लघु, तीक्ष्ण गुणधर्माची आहे.

- पुनर्नवाशालिपिष्टैः कृता श्वेता च वारुणी । कै.नि. महर्ष्या ३६४
- वारुणी श्वेतसुरा । सा च पुनर्नवादि मूलयुक्तेन शालिपिष्टेन क्रियते । हेमाद्री
- पुनर्नवाशालिपिष्टाविहिता वारुणीस्युता ।
सुरावत वारुणी लघ्वी पीनसध्मान शूलनुत् ।
संहितैस्तालखर्जुरसैर्या साऽपि वारुणी ॥

भा.प्र. सन्धानवर्ग

भावप्रकाश व हेमाद्री आचार्यांचे मते पिष्ट शाली व पुनर्नवा मुलाद्वारे निर्मित मद्यप्रकार म्हणजेही वारुणी होय. वारुणी ही सुरेप्रमाणे लघु असून पीनस, आधान, शूल विकारांचा नाश करते.

- तद्गुणा वारुणी हृद्या लघुस्तीक्ष्णा निहन्ति च ।
शूलकासवमिश्रवास विबन्धाध्मानपीनसाम् ॥ अ.च.सू. ५-६८
- वारुणी ही लघु, तीक्ष्ण, शूल, कास, वमन, रवास, विबन्ध आध्मान व पीनस विकारांना दूर करते.

मार्द्विक

- मार्द्विक द्राक्षासोदभवं मद्यम् । अरुणदत्त
- मार्द्विकमविदाहीत्वात् मधुरान्वयतः तथा ।
रक्तपित्तोऽपि सततं नुधैर्न प्रतिषिध्यते ॥
मधुरं तद्धि रक्षं च कषायानुरसं लघु ।
लघुपाकि सं शोष विषमच्च नाशनम् ॥ सु.सू. ४५-१७२-१७३

द्राक्षा रसाद्वारे निर्मित मद्य हे मधुर रसात्मक कषायानुरस, लघु, सर, रक्ष, लेखन गुणांचे असून अनुष्ण गुणधर्माचे आहे, शोष, पाण्डु, मेह, अर्श, कृमि, विषमच्च या व्याधींचा नाश करणारे आहे.

- मार्द्विक लेखनं हृद्यं नात्युष्णं मधुरं सरम् ।
अल्पपित्तानिलं पाण्डु मेहार्शः कृमिनाशनम् ॥ अ.च.सू. ५-७२

मार्द्विक हे लेखन, हृद्य, अतीउष्ण नसणारे, मधुर, सर, अल्प प्रमाणात पित्त व वातवर्धक असून पाण्डु, प्रमेह, अर्श, कृमी विकारांचा नाशक आहे.

खाजूर

- खर्जूर रसोद्भव मद्यं खाजूरम् । सु.सू. ४५-१७४ डल्हणटीका
- मार्द्विककल्पान्तरं किञ्चित् खाजूरं वातकोपनम् ।
तदेव विशदं रच्यं कफघ्नं कर्षणं लघु ।
कषाय मधुरं हृद्यं सुगन्धीन्द्रिय बोधनम् ॥ सुसू. ४५-१७४
- खर्जूर रसाच्या संधानाद्वारे निर्मित मद्य प्रकार म्हणजे खाजूर होय.

माद्रीक प्रकारापेक्षा खाजूरू हे किंचित भिन्न असून मधुर रसात्मक, कषयायुस, विषद, लघु, वातवर्धक, कफघ्न, सचिक, कर्षण, मेदोहर, हृद्य, सुगंधयुक्त व इंद्रिय प्रबोधन करणारे आहे.

- अस्मादत्पान्तर गुणं खाजूरू वातलं गुरु ।

अ. न्ह. सू. ५-७३

खाजूरूसद्य हे माद्रीक महापेक्षा किंचित अल्प गुणात्मक असून वातकारक व गुरु गुणात्मक आहे.

कोहल

- यवसक्तुकृतः कोहलः । कौहलिकेति लोके । अन्ये तु पुनः भक्तसुगामाहुः ।

सु. सू. ४५-१७८ इतरहण्टीका

- त्रिदोषो भेदवृष्यश्च कोहलो वदनप्रियः ।

सु. सू. ४५-१७८

यवांच्या सातूपासून निर्मित महाप्रकार म्हणजे कोहल होय. यालाच कौहलिक भक्तसुगु असेही म्हटले जाते.

कोहल हे भेदी, वृष्य व सुखप्रिय आहे. अत्यंत स्वादुयुक्त असून त्रिदोषनाशक गुणधर्माचे आहे.

घातकीफलासव

- घातक्याऽभिभुत आसव घातकी फलासवः ।

च. सू. २७-१८८ चक्रपणी

- घातक्याभिभुतो हृद्यो रक्षोरोचन दीपनः ।

च. सू. २७-१८८

घातकी फलासाद्वारे संधान धरुच्यात ज्या मद्य कल्पाने निर्माण करण्यांत येते त्याला घातकीफलासव म्हटले जाते. ते हृद्य, रोचन, दीपन, रक्ष गुणात्मक आहे.

शुक्तवर्ग

परिचय - संधानकल्पनेमधील किष्कीकरण प्रक्रिया पश्चात निर्माण करण्यांत येणारा तीव्र अम्लरसात्मक द्रवरुद्रूपी कल्पाना समूह म्हणजे शुक्तवर्ग होय. अम्लजनक संधानाद्वारे उद्दिष्टपूर्वक शुक्त कल्पाने निर्माण करण्यात येते. तसेच काही वेळा भव्यजनक संधानामध्ये बदल घडून येऊन किष्कीकरण पश्चात महाजनक संधान हे अम्ल जनक संधानामध्ये परिवर्तित होते. अशा रूपांतरीत महावर्गीय अम्ल कल्पानाही समावेश शुक्त वर्गामध्ये होतो.

परिभाषा - कन्दमूलफलादीनि सस्नेह लवणानि च ।

यत्र द्रवोऽभिभूयन्ते तत् शुक्तमभिधीयते ॥

शा.स.म.ख. १०-७

सुष्णकंद, बाराहीकंद, बटाटा आदि कंद, मूलक, गर्भ आदि मूल, कर्बंद, बदर, संज्ञा इ. फल अथवा बनस्पती द्रव्यांचे पत्र पुष्प, नालादि अंग, सर्षपतैल, सैध्व-सौवर्चलादी लवण, हरिद्रा, सर्षपादि द्रव्ये समभागा

येऊन त्यांचा कल्क तयार करून त्याचे चार पट जलामध्ये मिश्र करून संधान करण्यात येते. किष्कीकरण प्रक्रिया पश्चात या द्रवामध्ये तीव्र अम्लत्व उत्पन्न होते तेव्हा त्याला शुक्त असे म्हणतात.

- सर्वं मद्यं पश्चरसं जालान्तरवशाद्यदातः ।

तत्कल्पाऽप्यस्य आलत्वमिति शुक्तं तदुच्यते ॥ सु. सू. ४५-२१२ इतरहण्टीका

ज्यावेळी पंचरसयुक्त मद्य अश्लिष्क कालावधिपर्यंत गारलन प्रक्रियेचा न कारता तसेच ठेवले तर कालांतराने ते अन्य रसांचा त्याग करून प्राधान्याने अम्लरसात्मक होते. तेव्हा त्याला शुक्त असे म्हटले जाते. याप्राप्णे कालांतराने किंवा घटकद्रव्यांमधील अंगाणि निरामिद्विधीतील काही वृक्ष बदलांमुळे महावर्गीय संधान कल्पाना वेव्हा तीव्र अम्लत्व प्राप्त होते त्या अम्ल द्रव लक्ष्याचाही समावेश शुक्त वर्गामध्ये होतो.

- विनष्टमम्लतां यातं मद्यं वा पशुद्रवम् ।

विद्यः संशितो यस्तु तत्शुक्तमभिधीयते ॥ इत्यगुण विज्ञान परिभाषाखंड

घातक्या प्रिकरणी आचार्यांच्या मते महावर्गीय संधान कल्प किंवा मधुर रसात्मक द्रव पदार्थ ज्यावेळी दुष्ट होते, किष्कीकरण प्रक्रियेच्या परिणामी तो अम्लद्रवामध्ये परिवर्तित होतो त्यावेळी त्याला शुक्त असे म्हणतात.

शुक्त गुणधर्म -

- रक्तपित्तकरं शुक्तं छेदि शुंक्तविपाचनम् ।

वैस्वर्था जरणं रलेष्यपाण्डुकामिहं लघु ॥

तीक्ष्णोष्णं मूत्रलं न्हद्य कफघ्नं कटुपाकिच ।

तद्वतरासुतं सर्वं रोचनञ्च विशेषतः ॥

सु. सू. ४५-२१०

रक्तपित्तफोक्सलदी शुक्त वातातुलोमनम् ।
भूशोष्णतीक्ष्णरक्षान्लं न्हद्य सचिकं सप्तम् ॥
दीपनं शिशिरस्पर्श पाण्डुद्रक् कृमिनाशनम् ॥

अ. न्ह. सू. ५-७५-७६

- शुक्तं कफघ्नं तीक्ष्णोष्णं रोचनं पाचनं लघु ।

पाण्डुकामिहं रक्षं भेदनं रक्तपित्तकृत ॥ भा. प्र. सन्धानवर्ग

शुक्त हे रक्तपित्तकारक, दोष धातुदिकांचे छेदन करणारे सेवन करण्यात आलेले आहाराचे पाचन करणारे, स्वर विषाडवणारे अन्न, आमदिवोषांचे जरण-वाचन करणारे, रलेष्य-पाण्डु-कृमिहर्, लघु-तीक्ष्ण उष्ण, मूत्रल, हृद्य, कफघ्न, वातातुलोपक, उत्कलेष्कारक, अम्लतां उष्णतीक्ष्ण, रक्ष, अत्यम्ल, सचिक, सप्त, शीतस्पर्शात्मक, तुष्टिनाशक, भेदन गुणांचे आहे.

शुक्त प्रकार - १) रुडशुक्त

२) रसशुक्त

३) मधुशुक्त

४) मद्यशुक्त

- गुडशुक्त** - गुडाम्बुना सतैलेन कन्दमूलफलैस्तथा ।
सन्धितं चाम्लतां यातं गुडशुक्तं तदुच्यते ।
एवमेवेशुशुक्तं स्यान्मृद्धीकासम्भवस्तथा ॥
शा.स.म.ख. १०-१०
- गुडाम्बुना सतैलेन कन्दशाकफलैस्तथा ।
आश्रुतं चाम्लतां जातं गुडशुक्तं तदुच्यते ॥
एवमेवेशुशुक्तं स्यात् मृद्धीकासम्भवं तथा ।
वै.प.प्र. ३-१८१
- गौडानि गुडोद्भवानि ।
गुडाम्बुना सतैलेन सन्धानं काञ्जिकं तु यत् ।
कन्दशाकफलैर्युक्तं गुडशुक्तं तदुच्यते ॥
सु.सू. ४५-२१२ डल्हणटीका
- गुडाम्बु - गुडोदकामध्ये तैल, कन्द, मूल, फल, लवण, मोहरी आदि द्रव्ये मिसळवून संधानोत्तर जो तीव्र अम्ल रसात्मक द्रव निर्माण होतो त्याला गुडशुक्त असे म्हणतात.
- रसशुक्त** - गुडाचे स्थानी ज्यावेळी इक्षुरस किंवा द्राक्षारस मिश्र करून शुक्ताचे निर्माण करण्यात येते, त्याला अनुक्रमे इक्षुशुक्त व मृद्धीकाशुक्त असे म्हणतात.
- रसशुक्तानि इक्षुरसादि कृतानि ।
गुडशुक्तवद इक्षुरसशुक्तं सन्धेयम् ॥
सु.सू. ४५-२१२ डल्हणटीका
- इक्षुरस, द्राक्षारसादि रसांचे संधान करून या प्रकारचे शुक्त कल्प निर्माण करण्यात येतात म्हणून यांना रसशुक्त म्हटले जाते.
- मधुशुक्त** - जम्बीरस्य फलरसं पिप्पलीमूलसंयुतम् ।
मधुभाण्डे विनिक्षिप्य धान्यरसौ निधापयेत् ॥
त्रहेणतज्जातरसं मधुशुक्तमुदा न्हतम् ।
मधुना संभवमिति मधुशुक्तमुच्यते ॥
शा.स.म.ख १०-१० आढमल्लटीका
सु.सू. ४५-२१२ डल्हणटीका
- जम्बीरस्वसप्रस्थं मधुनः कुडव तथा ।
तावच्चिप्पलीमूलादेकीकृत्य घटे क्षिपेत् ॥
धान्यरसौ स्थितं मासं मधुशुक्तं तदुच्यते ॥
वै.प.प्र. ३-१८१

- जम्बीराणां फलरसः प्रस्थैकं कुडवोन्मितम् ।
माक्षिकं तत्र दातव्यं पलैका पिप्पलीस्मृता ॥
एतदेकीकृत्य सर्वं मृद्भाण्डेच निधापयेत् ।
वचाम्बोमधुसंयुक्तं शृंगवेरं गुडान्वितम् ॥
धान्यराशित्रिरात्रिस्थं मधुशुक्तमुदान्हतम् ॥
वृद्धवैद्याधार

जम्बीरफलरस एक प्रस्थ, मध एक कुडव, पिप्पलीचूर्ण एक पल घेऊन त्यामध्ये जल मिसळवून हे संधानपात्र मुखमुद्रण करून धान्यराशीमध्ये ठेवावे. अम्लजनक परिवर्तन प्रक्रिया पश्चात जो तीव्र अम्लरसात्मक द्रव कल्प निर्माण होतो त्याला मधुशुक्त असे म्हणतात.

- मधशुक्त** - मधशुक्तमिति पाठान्तरम् ।
तत्र मधशुक्तलक्षणमुच्यते - सर्वं मधं पञ्चासं कालान्तरवशादादा ।
व्यक्त्वाऽन्यरसमम्लत्वं याति शुक्तं तदुच्यते ।
चकारेण धान्ययोनौ शुक्तमयस्तीति समुच्चीयते ।

सु.सू. ४५-२१२ डल्हणटीका

सर्वच मधे लवणवर्जितं पाच रसांची असतात. काही कालावधिंनंतर त्यामधील सर्व रस नष्ट होऊन ते केवळ अम्लरसात्मक झाले तरच त्याला शुक्त असे म्हणतात. या चकारामुळे धान्य योनीचेही शुक्त असते हे जाणावे.

- गौडानि रसशुक्तानि मधुशुक्तानि यानि च ।
यथापूर्वं गुरुतराण्यभिष्यन्दकराणि च ॥
सु.सू. ४५-२१२
- यथापूर्वं यो यः पूर्वः मधशुक्तापेक्षया रसशुक्तं गुरु
तदपेक्षया गौडमित्यर्थः । दोषधातुमलस्रोतसां कलेद
प्राप्तिजननमभिष्यन्दि ॥

सु.सू. ४५-२१२ डल्हणटीका

गुडशुक्तं, रसशुक्त, मधुशुक्त हे पूर्व पूर्व अधिक गुरू व अभिष्यन्दि असतात. गुडशुक्त सर्वात अधिक गुरुणात्मक आहे दोष, धातु, मल, स्रोतसांमध्ये अधिक प्रमाणात क्लेदजनन-अभिष्यन्तत्व निर्माण करतात.

- गुडेक्षुमधुमाद्रीकं शुक्तं लघु यथोत्तरम् ।
कन्दमूलफलाद्यंच तद्विद्यात्तदाऽऽसुतम् ॥ अ.च.सू. ५-७७

गुडशुक्त, शक्षुशुक्त, मधुशुक्त, मधुशुक्त ही यथोत्तर लघु गुणात्मक आहेत. कन्दमूलफलादिद्वारे निर्मित शुक्त त्याचप्रमाणे जाणावीत.

तुषाम्बु

परिभाषा - तुषाम्बु संधितं शेषभागीरविदलितयवैः । शा.स.म.ख. १०-११

तुषाम्बु चाश्रुत शेषभागीरविदलितयवैः ॥ वै.प.प्र. ३-१८३

तुषाम्बु यवैरसैः सतुषैः शकलीकृतैः । योगप्रसहोदधि

तुषाम्बु यवानां कुट्टन अपक्व स्वरूपामध्ये च त्यामध्ये चारुपट जल मिसलवून संधान पात्रामध्ये संधान केले तर निर्माण हेतुपरा तीव्र अम्लरसात्मक द्रवकल्प म्हणजे तुषाम्बु होय.

गुणधर्म - तुषाम्बु दीपनं हृद्यं हृत्पाण्डुकृमिरोगनुत् ।

सु.सू. ४५-१२३

तुषाम्बु दीपनं हृद्यं पाण्डुकृमिदापहम ।

तीक्ष्णोष्णं पाचनं पित्तकतुकृद् बस्तीशूलनुत् ॥

भा.प्र. सन्धानवर्ग

तुषाम्बु हे दीपन, हृद्यं, तीक्ष्ण, उष्ण, पाचन, पित्त व रक्तविकारकर, बस्तीशूलनाशक, पाण्डु, कृमिव्याधीना नाश करणारे आहे.

हृद्योदक - शूडान्माषतुषान् सिद्धान् यवचूर्णं समन्वितान् ।

आश्रुतान्ममसा तद्वज्जातं तच्च तुषोदकम् ॥

वै.प.प्र. ३-१८५

पाण्डुव (उडसाचे वरील आवरण) भजित कल्प त्यामध्ये यवचूर्ण मिसळवून त्यांचे कांजीप्रमाणे संधान करावे. त्यानंतर निर्माण शुक्त कल्प म्हणजे तुषोदक होय.

सौवीरक

परिभाषा - यवैस्तु निस्तुषैः पक्वैः सौवीरं संधितं भवेत् ।

शा.स.म.ख. १०-११

सुनिस्तुषैश्च पक्वैश्च सौवीरं चाशुतं भवेत् ॥

वै.प.प्र. ३-१८३

सौवीरं तु यवैरसैः पक्वैर्वानिस्तुषीकृतैः ।

नोष्णैरपि सौवीर्य् आवाय्याः केचित्दूषिरे ॥

भा.प्र. सन्धानवर्ग

यव अथवा गोधूमाचे तुष काढून त्यांना कुट्टन घ्यावे. त्यामध्ये आठपट जल मिसळवून मंदाग्निव या मिश्रणाचे पाचन करावे. १/२ प्रमाणात मिश्रण शेष राहिल्यानंतर अग्निसंस्कार घालूनवा. या द्रवामुळे यव वा गोधूमाचे संधान करावे. सन्धानानंतर तीव्र अम्लरसात्मक द्रवकल्प तयार होतो त्याला सौवीरक असे म्हणतात.

गुणधर्म - ग्रहणशौकिकारुचं भेदि सौवीरक तथा ।

सु.सू. ४५-२१३

सौवीरं तु ग्रहणधर्मैः कफघ्नं भेदि दीपनम् ।

उदादन्तैः कफघ्नैः शिशुलानहेषु शस्यते ॥

भा.प्र. सन्धानवर्ग

सौवीरक हे कफघ्न, शैतन, दीपन गुणांचे असून ग्रहणी अर्शा, उदादन्त, अंसघ्न, अनाह अग्निशूल विकार

नाशक आहे

दीपनं जरापीयं च नृहृत् पाण्डुकृमिरोगनुत् ।

ग्रहणशौकहितं भेदि सौवीरकं तुषोदकम् ॥

च.सू. २७-१११

अद्विवर्धक, शोथनाश, एतद्वरणारे ... जरापीय, हृत्रोग, पाण्डु व कृमिविकारांवा नाश करणारे आणि ग्रहणी व अशौकिकारांमध्ये हितकारक असून सौवीरक व तुषोदक मलाचे शैतन करतात.

सण्डाकी

परिभाषा - सण्डाकी सन्धिता श्रेया मूलकैः सर्वपादिभिः ।

शा.स.म.ख. १०-१२

शिण्डाकी शौथेकायुकैः शान्त्युक्तदलद्रवैः ।

सर्वपादसंस्कारैः शालिपिष्टकसंयुतैः ॥

भा.प्र. सन्धानवर्ग

मूलकचूर्ण पशुकादि क्वथितसुतानि कालजीरकराजिका सुधावितानि अम्लतीक्ष्णाणि शण्डाकी शब्दोच्यते ॥ अम्लवत् शिण्डाकी चाश्रुता श्रेया मूलकैः सर्वपादिभिः ।

वै.प.प्र. ३-१८८

मूलक सूक्ष्म खंड (मुलकाचे छोटे तुकडे) वा मूलक-स्वरस, सर्वप शाक सूक्ष्म खंड वा रजस किंवा तण्डुल पिष्ट यांचे सह हरिद्रा, सर्वप, लवण, हिंशु मरीच, जीरक आणि जल एकत्रित करून एक सप्ताहापेक्षा

संधान करावे. किन्चीकरुण प्रक्षिप्तानंतर तीव्र अम्लरसात्मक द्रव तयार होतो त्याला सण्डाकी, शिण्डाकी म्हणतात

शिण्डाकी रोचनां गुर्दां पित्तश्लेष्मकरी तथा ।

भा.प्र. सन्धानवर्ग

शण्डाकी चाऽऽसुतं चान्यत्कालामर्जं रोचनं लघु ॥

अ.नू.सू. ५-१७८

शिण्डाकी ही रजकर, गुरु, पित्त व कफ प्रकोपक गुणांची आहे.

चुक्र

- विनष्टमम्लतां यातं मद्यं वा मधुद्रवम् ।
विनष्टः सन्धितो यस्तु तत् चुक्रमभिधीयते ॥
- शा.स.म.ख. १०-८
- यन्मस्त्वादि शुची भाण्डे सगुडशौद्रकाब्जिकम् ।
धान्यपाशौ त्रिरात्रस्थं शुक्तं चुक्रं तदुच्यते ॥

सु.सू. ४५-२११ डल्हणटीका

जे मद्य वा मधुर द्रव दुष्ट ज्ञाल्यामुळे अम्ल रसात्मक होते अशा सन्धानीत अम्ल द्रवाला चुक्र असे म्हणतात. डल्हणाचार्यांचे मते शुक्तालाच चुक्र असेही म्हणतात.

शुक्त = एका स्वच्छ पात्रामध्ये दहाची निवळ (मस्तु), मध, गुड, कांजी एकत्रित करून हे पात्र तीन दिवस धान्य राशीमध्ये ठेवावे. तयार होणारा अम्लरसात्मक द्रव कल्प म्हणजे चुक्र होय.

काब्जी

परिभाषा -

- कुर्याषधान्यामण्डादि सन्धितं काब्जिकं विदुः । शा.स.म.ख. १०-१२
- टीका - कुर्याषः अर्धस्विन्नमाष, धान्यं षष्टिकादि तयोः मण्डसन्धितम् ।
- धान्याम्लं काश्चिकं शालीचूर्णवृद्धकोद्रवादि कृतं मद्यम् । सु.सू. ४५-२१५ डल्हणटीका
- धान्याम्लं शालिचूर्णाच्च कोद्रवादि कृतं भवेत् । भा.प्र.सन्धानवर्ग
- धान्याम्लं तण्डुलं कण्डनादिकृतम् । अरुणदत्त

कुर्याष (अर्धस्विन्नमाष), धान्यपिष्ट, तण्डुलचूर्ण, पाचीततण्डुल, काण्डीत तण्डुल, कोद्रव (शुद्धधान्य) आदींचे संधानाद्वारे निर्मित अम्ल, द्रव कल्पास धान्याम्ल, कांजी म्हटले जाते.

पर्याय - कांजीक, कंजीक, धान्याम्ल, आरनाल

निर्माणविधि -

- अन्नं शाल्यादि संसिद्धं प्रक्षिप्तं त्रिगुणे जले ।
धान्याम्लं सन्धितं प्रोक्तं आरनालं च काब्जिकम् ॥
शालीकोद्रवमण्डैर्वा सन्धितं काब्जिकं भवेत् ॥

द्रव्यगुणविज्ञान परिभाषाखंड
यादवजी विक्रमजी आचार्य

तण्डुलाचे जलासह पाचन करून अन्न तयार करून घ्यावे. संधानपात्रामध्ये अन्न व तीनपट जल एकात्रित घालावे. पात्राचे मुख मुद्रण करावे. एक सप्ताहानंतर तीव्र अम्लरसात्मक द्रव निर्माण होतो त्याला गाळून घ्यावे. गाळून प्राप्त झालेले द्रवाला कांजी, धान्याम्ल, आरनाल असे म्हणतात. शाली-तण्डुलपाचीत मण्ड वा कोद्रव मण्डाचे संधान पश्चातही कांजी निर्माण करता येते.

- आरनालन्तु गोधूमैरामैः स्यान्निर्यतुषीकृतैः ।
पक्वैर्वा सन्धितैस्ततु सौवीरसदृश्यं गुणैः ॥ भा.प्र.सन्धानवर्ग
- तुस विग्रहित गोधूम पक्व वा अपक्व स्वस्वरागमध्ये घेऊन त्यांचे जलासह संधान करावे. किण्वीकरण प्रक्रिया पश्चात् निर्माण होणारा तीव्र अम्ल व द्रव कल्प म्हणजे आरनाल, कांजी होय.
- आशुधान्यं क्षोदितञ्च बालमूलन्तु खण्डशः ।
कृतं प्रस्थमितं पात्रे जले तत्राढकं क्षिपेत् ॥
तावत्संधाय संरक्षेत् यावदम्लत्वमागतम् ।
काब्जिकं तत्तु विज्ञेयं एतत् सर्वत्र पूजितम् ॥
वै.प.प्र. ३-१८६-१८७

आशुधान्य (लवकर पाचीत होणारे षष्ठीक शाली आदी धान्य) कुटून-क्षोदित करून घ्यावे. बाल-कोमल मुलकाचे सुक्ष्म खंड निर्माण करून घ्यावेत. ही दोनही द्रव्ये एक प्रस्थ प्रमाणांमध्ये घेऊन त्यामध्ये एक आढक जल मिसळवून संधान करावे. किण्वीकरण प्रक्रिया पश्चात मिश्रणाला अम्लत्व प्राप्त होते. त्यानंतर हे मिश्रण गाळून घ्यावे, गाळून प्राप्त द्रवअम्ल म्हणजे कांजी होय.

- तुलामितं षष्टिकतण्डुलं स प्रगृह्य चाग्निं विधिवत् विधाय ।
द्रोणेऽम्भसि क्षिप्तमथ त्रियामास्वमुं प्ररक्षेत् पितितं प्रयत्नात् ।
ततस्तु कल्कं सकलं निरस्येत् तत्काब्जिकमकथ्यते आरनालम् ॥
वृद्धवैद्याधार

षष्ठीक शाली तण्डुल एक तुला प्रमाणात घेऊन तें कुटून घ्यावीत. त्यामध्ये एक द्रोण जल मिसळवून या मिश्रणाचे मंदाग्निक पाचन करावे. तण्डुल पूर्ण पाचित झाल्यानंतर अग्निरसत्कार थांबवावा. संधानपात्रामध्ये घालून मुखमुद्रण करावे. किण्वीकरण प्रक्रियेपश्चात् गाळून या मिश्रणामधील कल्क काढून टाकावा गाळून प्राप्त होणा-या तीव्र अम्लरसात्मक द्रवाला यालाच कांजी, आरनाल म्हणतात.

कांजीगुणधर्म -

- दाहञ्चरापहं स्पशति पानात् वातकफापहम् ।
विबन्धघ्नममस्त्रसि दीपनं चाम्लकाब्जिकम् ॥ च.सू. २७-११२
- धान्याम्लं, भेदि तीक्ष्णोष्णं पित्तकृत् स्पशशीतलम् ।
श्रमकलमहरं रच्यं दीपनं बस्तिशूलनुत् ।
शस्तमास्थापने ऱ्हद्य लघुवातकफापहम् ॥

अ.ऱ्ह.सू. ५-७९

- धान्याम्लं धान्ययोनिताज्जीवनं दाहनशानम् ।
स्पशतिपानातु पवनकफवृथाहरं लघु ॥
तेक्ष्ण्याच्च मिहीदाशु कफं गण्डुषधाराणात् ॥
मुखवैरस्य दौर्गन्ध्यमलशोष क्लमापहम् ।
दीपनं जरणं भेदी हितमास्थामनेषु च ॥

समुद्रमाश्रितानां च जनानां साह्यमुच्यते ॥ सु.सू. ४५-२१४-२१६

कान्जिकं भेदितीक्ष्णोष्णं रोचनं पाचनं लघु !
दाहज्वरहरं स्पृशातिथानात्वातकफापहम् ॥
माषादि वटकैर्यत् कुर्यात् तद् गुणाधिकम् ।
लघु वातहरं तद्यु रोचनं पाचनं परम् ।
शुलाजीर्णं विबन्धाय नाशनं बस्तीशोधयम् ॥

भा. प्र. सन्धानवर्ग

कांजी-धान्यमूल हे वातकफघ्न, पित्तप्रकोपक, दीपन, पाचन, लघु, तीक्ष्ण, उष्ण, भेदन, जारण, रोचन, शूलघ्न, विबधघ्न, श्रम, बलप्रहर, बस्तीशूलहर, न्हद्र, दाहनाशक, तृष्णाहर, मुखवैरस्यहर, मुखवैरिन्धनशक, अजीर्णहर, स्पृशानि दाह व ज्वर हर गुणधर्माचे आहे.

कुमारीआसव

श्रंशाधार

सुपक्वसरससंशुद्धं कुमार्याः पत्रमाहरेत् ।
यत्नेन रसमादाय पात्रे पाषाणदृग्भये ॥
द्रोणे गुडतुलां दत्त्वा पृत्नभाण्डे निधापयेत् ।
माक्षिकं पक्वलोहं च तस्मिन्निर्घृतुलां क्षिपेत् ॥
कटुत्रिकं लवणं च चातुर्जातिकमेव च ।
चित्रकं पिप्पलीमूलं विडङ्गं गजपिप्पली ॥
चविकं ह्युषा धान्यं क्रमुकं कटुरोहिणीं ।
मुस्ता फलत्रिकं रासा देवदारु निशाद्वयम् ॥
मूर्त्ता मधुरसा दन्ती मूलं पुष्करसम्भवम् ।
बला चातिबला चैव कपिकच्छुस्त्रिकण्टकम् ॥
शातपुष्या हिङ्गुपत्री आकलकमुटिकणम् ।
पुनर्नवाद्वयं लोहं धातुमीक्षिकमेव च ॥
एषां चार्धपलं दत्त्वा धातव्यास्तु पलाढकम् ।
पलं चार्धपलं चैव पलद्वयमुदाहृतम् ॥
वसुधैवः प्रशाणेन बलवर्णाग्निदीपनम् ।
बृंहणं रोचनं वृष्यं पक्विसूलनिवारणम् ॥
अष्टावृत्तरजान् रोगान् क्षययुग्ं च नाशयेत् ।
विशतिं प्रहेजान् रोगानुदावर्तनमस्युक्तिम् ॥
मूत्रकच्छुभ्रपस्मारं शुक्रदोषं तथाशयरीम् ।
कृमिज रक्तापितं च नाशयेत् तु न संशयः ॥

शा. स. म. ख. १०-१८-२७

घटकद्रव्ये व प्रमाण

कुमारीत्रसवस	प्रमाण
शुड	- १ द्रोण
मधु	- १ गुला
धापटीपुष्प	- १/२ गुला
लोहशसम	- ८ पल
माक्षीकभसम	- १/२ गुला
शुटीचूर्ण	- १/२ पल
मरीचचूर्ण	- १/२ पल
पिप्पलीचूर्ण	- १/२ पल
लवणचूर्ण	- १/२ पल
दालचिनीचूर्ण	- १/२ पल
सूक्ष्मप्लाचूर्ण	- १/२ पल
तमालपत्रचूर्ण	- १/२ पल
नागकेशरचूर्ण	- १/२ पल
चित्रकमूलचूर्ण	- १/२ पल
पिंपलीमूलचूर्ण	- १/२ पल
विडङ्गचूर्ण	- १/२ पल
गजपिप्पलीचूर्ण	- १/२ पल
चविक-चव्यचूर्ण	- १/२ पल
ह्युषा-शेरणीचूर्ण	- १/२ पल
धान्य-धनेचूर्ण	- १/२ पल
क्रमुक - सुपारीचूर्ण	- १/२ पल
कटुरोहिणी-कुटकीचूर्ण	- १/२ पल
मुस्ता - नागप्रोथराचूर्ण	- १/२ पल
हरीतकीचूर्ण	- १/२ पल
आमलकीचूर्ण	- १/२ पल
क्षितीतकचूर्ण	- १/२ पल
रासनामूलचूर्ण	- १/२ पल
देवदारुचूर्ण	- १/२ पल
हरीद्राचूर्ण	- १/२ पल
दारुहरिद्राचूर्ण	- १/२ पल
मूर्त्ता-मोरेलचूर्ण	- १/२ पल

मधुरसा-यष्टिमधुचूर्ण	- १/२ पल	- २४ ग्रॅम
दन्तीमूलचूर्ण	- १/२ पल	- २४ ग्रॅम
पुष्करमूलचूर्ण	- १/२ पल	- २४ ग्रॅम
बलाचूर्ण	- १/२.पल	- २४ ग्रॅम
अतिबलाचूर्ण	- १/२ पल	- २४ ग्रॅम
कपिकच्छू-वानरीचूर्ण	- १/२ पल	- २४ ग्रॅम
त्रिकटक-गोक्षुरचूर्ण	- १/२ पल	- २४ ग्रॅम
शतपुष्पा-बडीशोपचूर्ण	- १/२ पल	- २४ ग्रॅम
हिंगुपत्री-नाडीहिंगुचूर्ण	- १/२ पल	- २४ ग्रॅम
आकरलक-अक्कलकाराचूर्ण	- १/२ पल	- २४ ग्रॅम
उटीगणबीजचूर्ण	- १/२ पल	- २४ ग्रॅम
स्वेतपुनर्नवा	- १/२ पल	- २४ ग्रॅम
कुण्णपुनर्नवा	- १/२ पल	- २४ ग्रॅम
लोध्रचूर्ण	- १/२ पल	- २४ ग्रॅम

निर्माणविधी - उत्तम परिपुष्ट, रसदार कुमारी पत्र आर्द्र व ताज्या स्वरूपातील घेऊन त्यांच्यावरील त्वक् आवरण युक्तीपूर्वक काढून स्वस निर्माण करून तो एक द्रोण प्रमाणात घ्यावा. या कुमारी स्वरसामध्ये १ तुला गुड मिसळून तो संपूर्णपणे विरघळवून घ्यावा व वस्त्राद्वारे गाळून घ्यावे. त्यानंतर यामध्ये मध अर्धा तुला, लोहभस्म अर्धा तुला माक्षिकभस्म अर्धा पल व धायटीपुष ८ पल मिसळवून मिश्रण एकजीव ढवळून घ्यावे. शूटीचूर्ण ते लोध्रचूर्ण या काष्ठोषधींचे चूर्ण प्रत्येकी अर्धापल प्रमाणात संधानद्रवामध्ये घालून मिश्रण व्यवस्थित एकत्रित व एकजीव करून घ्यावे. कुमारी आसवाचा हा संधानद्रव विलयन उत्तम धूपनादी संस्कार करण्यात आलेले सुयोग्य संधान पात्रामध्ये घालावा. या पात्रावर पिधान ठेऊन संधीस्थानी संधीबंध करावा. किण्वीकरण प्रक्रिया घडून येण्याकारिता हे संधानपात्र कोरड्या व निवातस्थानी एक महिनापर्यंत ठेवावे. संधानपात्रामधून विशिष्ट शब्द व्यक्त न होणे, फेन, प्रक्षेपादि संधानपात्राच्या ऊर्ध्वभागी न जाणवणे, उत्तम गंधादी लक्षणे आढळून आल्यानंतर संधानसिद्धी परीक्षणे करावीत. उत्तम जातरस कुमारी आसव खळ विरहित व सूच्छ वस्त्राद्वारे गाळून घ्यावे. त्यानंतर पुन्हा चातशून्य अवस्थेमध्ये परिपाचनार्थ स्वच्छ व निर्जंतुक पात्रामध्ये पंधरा दिवस ठेवावे. परिपाचनोत्तर गालनप्रक्रिये नंतर कुमारीआसवाचा सुयोग्य पात्रामध्ये चातशून्य अवस्थेत संग्रह करावा, आवश्यकतेनुसार उपयोग करावा.

मात्रा - १/२ पल ते २ पल - २४ ते ९६ मिली अनुपात - समभाग जल सेवन काल - भोजनपश्चात २ वेळा

उपयोग - बृंहण, प्रमेह, पृत्रकृच्छू, कुमी, रोचन, उदर, अपस्मार, रक्तपित, वृष्य, क्षय, असमरी, परिणामशूलहर, उदावर्त, शुक्रदोष

चंदनासव

ग्रंथाधार

चन्दनं बालकं मुस्तं गाम्भारीं नीलमुत्पलम् ।
 प्रियंगुं पद्मकं लोध्रं मञ्जिष्ठां रक्तचन्दनम् ॥
 पाठां किराततिक्तञ्च न्यग्रोधं पिप्पलीं शटीम्
 पप्टं मधुकं रास्नां पटोलं काञ्चनारकम् ॥
 आम्रत्वचं मोचरसं प्रत्येकं पलमात्रकम् ।
 घातकीं षोडशपलां द्राक्षायाः पलविंशतिम् ॥
 जलद्रोणाद्वये क्षित्वा शर्करायास्तुलां तथा ।
 गुडस्यार्द्धतुलाञ्चापि मासं भाण्डे निधापयेत्
 चन्दनासव इत्येष शुक्रमेहविनाशनः ।
 बलपुष्टिकरो हृद्यो वह्निसन्दीपनः परः ॥

शै. र. ८८-३५-३९

शुक्रमेह चिकित्सा अध्याय

घटकद्रव्ये व प्रमाण -

श्वेतचन्दनचूर्ण	- १ पल - ४८ ग्रॅम
वाळाचूर्ण	- १ पल - ४८ ग्रॅम
मुस्ता नागरमोथाचूर्ण	- १ पल - ४८ ग्रॅम
गाम्भारीत्वक्चूर्ण	- १ पल - ४८ ग्रॅम
नीलकमलचूर्ण	- १ पल - ४८ ग्रॅम
प्रियंगु-गव्हलाचूर्ण	- १ पल - ४८ ग्रॅम
पद्मकाष्ठचूर्ण	- १ पल - ४८ ग्रॅम
लोध्रत्वक्चूर्ण	- १ पल - ४८ ग्रॅम
मञ्जिष्ठाचूर्ण	- १ पल - ४८ ग्रॅम
रक्तचंदनचूर्ण	- १ पल - ४८ ग्रॅम
पाठाचूर्ण	- १ पल - ४८ ग्रॅम
किराततिक्तचूर्ण	- १ पल - ४८ ग्रॅम
न्यग्रोध-वटोकरचूर्ण	- १ पल - ४८ ग्रॅम
पिप्पलीचूर्ण	- १ पल - ४८ ग्रॅम
शटी-कर्पूकाचलीचूर्ण	- १ पल - ४८ ग्रॅम
पप्ट-पितपापडाचूर्ण	- १ पल - ४८ ग्रॅम
मधुक-यष्टीमधुचूर्ण	- १ पल - ४८ ग्रॅम

रास्नामुलचूर्ण	- १ पल - ४८ ग्रॅम
पटोलपत्रचूर्ण	- १ पल - ४८ ग्रॅम
कांचनारत्नचूर्ण	- १ पल - ४८ ग्रॅम
आम्रवृक्ष काष्ठचूर्ण	- १ पल - ४८ ग्रॅम
मोचरस (शात्मलीनियसि) चूर्ण	- १ पल - ४८ ग्रॅम
एकूण	- २२ पल - १८२० ग्रॅम
धायटीपुष्य	- १६ पल - ७६८ ग्रॅम
द्राक्षा (मनुकाकल्क)	- २० पल - ९६० ग्रॅम
जल	- २ द्रोण - २४.५७६ लिटर
शर्करा	- १ तुला - ४.८०० किलोग्रॅम
गुड	- १/२ तुला - २.४०० किलोग्रॅम

निर्माणविधि -

स्वच्छ व शुद्ध पेय जल दोन द्रोण प्रमाणात घेऊन त्यामध्ये शर्करा १ तुला व गुड अर्धा तुला मिसळवून हे मधुर पदार्थ त्यामध्ये पूर्णपणे विरघळवून घ्यावीत. त्यानंतर हे मिश्रण गाळून घ्यावे. या द्रवामध्ये रवेतचंदनचूर्ण ते मोचरस ही वरील उल्लेखित द्रव्ये प्रत्येकी एक पल प्रमाणात मिसळवून मिश्रण उत्तम एकजीव ठववून घ्यावे. तत परचात द्राक्षा मनुकाकल्क २० पल व धायटीपुष्य सोळापल मिसळवून मिश्रण एकजीव करावे. हा संधानद्रव-विलयन सुयोग्य संधानपात्रामध्ये ठेवावा. या पात्रावर पिधान ठेऊन संधीत्यानी सधीबध करावा. संधानपात्र निवात स्थानी स्वनुगुन व सुरक्षात ठेवावे. किण्वीकरणप्राक्रिया पूर्ण होण्याचे उद्देश्याने संधानपात्र एक महिना स्थापन करावे. संधान पात्रामधुन विशिष्ट शब्द आवाज न येणे, फेनादि प्रक्षेपादि उर्ध्वभागी न जाणवता उतमगांधादि लक्षणे जाणवले नंतर संधान परिक्षणेसिद्धी करावीत. उतम जातस चन्दनासव खळ विरहीत व स्वच्छ वस्त्राद्वारे गाळून घ्यावे. परीपाचनार्थ पुनश्च १५ दिवस वातशुन्य अवस्थेमध्ये बंद ठेवावे. परीपाचनोत्तर गालन प्रक्रिया परचात चन्दनासवावा सुयोग्य पात्रामध्ये संग्रह करून आवश्यकतेनुसार उपयोग करावा.

मात्रा - ४८ मिली - १ पल अनुपान - समभाग जल - सेवनकाल - भोजनपरचात २ वेळा उपयोग - अधिदीपन, बलपुष्टीकर, त्त्वघ, शुक्रमेहनानार्थ उपयुक्त.

दशमूलगारिड

प्रधाधार -	पण्यां बृहत्सो गोकपटो बिल्वोऽग्निमन्थकाऽरक्तुः । पाटला कारमरी चेति दशमूलमिहोन्वते ॥ दशमूलानि कुर्वीत भागैः पञ्चपलैः पृथक् । पञ्चविंशत्पलं कुर्याच्चित्रकं पौष्कं तथा ॥ कुर्याद् विशातलं लोधं गुडञ्ची तत्समा भवेत् । पलैः षोडशाभिधात्री रविसङ्ख्यैर्दुर्गलभा ॥ खदिरो बीजसारश्च पथ्या चेति पृथक्पलैः ।
-------------------	--

अष्टभिगीतेः कुष्ठः मज्जिष्ठा देवदारु च ॥
विडङ्गं मधुकं भार्ग्वी कपित्थोऽक्षः पुनर्नवा ।
चव्यं मांसी त्रियङ्गुश्च सारिवा कृष्णजीरकम् ॥
त्रिवृता रेणुकं रास्ना पिपली क्रमुकः शठी ।
हरिद्रा शतपुष्या च पद्मकं नागकेशरम् ॥
मुस्तमिन्द्रयवः शृङ्गी जीवकधैभवौ तथा ।
मेदा चान्या महमेदा काकोत्थौ ऋद्धिवृद्धिके ॥
कुर्यात् पृथग् द्विपलिकान् पचेदष्टगुणे जले ।
चतुर्धाशं शृतं नीत्वा मूत्राण्डे सन्निधापयेत् ॥
चतुःषष्टिपलां द्राक्षां पचेन्नरी चतुर्गुणे ।
त्रिपादशेषं शीतं च पूर्ववाये शृतं क्षिपेत् ॥
द्वात्रिंशत्पलिकं क्षौद्रं दद्याद् गुडचतुःशतम् ।
जातीफलं लवङ्गं च तपोलापत्रकेशरम् ॥
पिपली चेति सञ्चूर्ण्य भागैद्विपलिकैः पृथक् ।
शाणमात्रां च कर्तुरी सवेिकत्र निक्षिपेत् ॥
भूमौ निघातोद् भाण्डं ततो जातरसं पिबेत् ।
कतकस्य फलं क्षिपन्वा रसं निर्मलतां नयेत् ॥
ग्रहणीमरुचि श्वासं कासं गुल्मं भगन्दरम् ।
वातव्याधिं क्षयः छर्दि पाण्डुरोगं च कामलायम् ॥
कुष्ठान्यशीसि मेहांश्च मन्दाग्निमुदरगणि च ।
शर्करामशमरी मूत्रकृच्छ्रं धातुक्षयं जयेत् ॥
कृशानां पुष्टिजननो वन्थानां गर्भदः परः ।
अग्निष्टो दशमूलख्यस्तेजःशुक्रबलप्रदः ॥ शा.स.म.ख. १०-७७-१२

घटकद्रव्ये व प्रमाण - क्वाश क्र. १

शालीपणीमूलचूर्ण	- ५ पल - २४० ग्रॅम
पुश्निपणीमूलचूर्ण	- ५ पल - २४० ग्रॅम
लघुकटकारीमूलचूर्ण	- ५ पल - २४० ग्रॅम
बृहत्कटकारीमूलचूर्ण	- ५ पल - २४० ग्रॅम
गोकाण्टक-गोक्षुरमूलचूर्ण	- ५ पल - २४० ग्रॅम
बिल्वमूलचूर्ण	- ५ पल - २४० ग्रॅम
अग्निमधुमूलचूर्ण	- ५ पल - २४० ग्रॅम
अरक्त-श्यान्त्याकमूलचूर्ण	- ५ पल - २४० ग्रॅम

पाटला-गुडलमूळचूर्ण	- ५ पल - २४० ग्रॅम
काश्मरी- गाम्भारीमूळचूर्ण	- ५ पल - २४० ग्रॅम
चित्रकमूळचूर्ण	- ५० पल - २,४०० किलोग्रॅम
पुष्करमूळचूर्ण	- २५ पल - १,२०० किलोग्रॅम
लोध्रचूर्ण	- २५ पल - १,२०० किलोग्रॅम
गुडूचीचूर्ण	- २० पल - ९६० ग्रॅम
आमलकीचूर्ण	- २० पल - ९६० ग्रॅम
दुरालभा-धमासाचूर्ण	- १६ पल - ७६८ ग्रॅम
खदीचूर्ण (खैरसाल)	- १२ पल - ५७६ ग्रॅम
बीजसार-विजयसारचूर्ण	- १६ पल - ७६८ ग्रॅम
हरीतकीचूर्ण	- ८ पल - ३८४ ग्रॅम
एकूण	- १५० पल - ७,२०० किलोग्रॅम
कुष्ठचूर्ण	- २ पल - ९६ ग्रॅम
मंजिष्ठाचूर्ण	- २ पल - ९६ ग्रॅम
देवदारुचूर्ण	- २ पल - ९६ ग्रॅम
विडंगाचूर्ण	- २ पल - ९६ ग्रॅम
मधुक-यष्टीमधुचूर्ण	- २ पल - ९६ ग्रॅम
भारंगी-भारंगामूळचूर्ण	- २ पल - ९६ ग्रॅम
कपित्थ	- २ पल - ९६ ग्रॅम
अक्ष-बिभित्कचूर्ण	- २ पल - ९६ ग्रॅम
पुनर्नवाचूर्ण	- २ पल - ९६ ग्रॅम
चव्यचूर्ण	- २ पल - ९६ ग्रॅम
मांसी-जटामांसीचूर्ण	- २ पल - ९६ ग्रॅम
त्रियंगुचूर्ण	- २ पल - ९६ ग्रॅम
सारीवा-अनन्तमूळचूर्ण	- २ पल - ९६ ग्रॅम
कृष्णजीरकचूर्ण	- २ पल - ९६ ग्रॅम
त्रिवृत-निशोत्तरचूर्ण	- २ पल - ९६ ग्रॅम
रेणूक-बीजचूर्ण	- २ पल - ९६ ग्रॅम
रास्नामूळचूर्ण	- २ पल - ९६ ग्रॅम
पिप्पलीचूर्ण	- २ पल - ९६ ग्रॅम
क्रमुक-सुपारीचूर्ण	- २ पल - ९६ ग्रॅम

शठी-कफूरिकाचलीचूर्ण	- २ पल - ९६ ग्रॅम
हरिद्राचूर्ण	- २ पल - ९६ ग्रॅम
शतपुष्पा-बडीशेपचूर्ण	- २ पल - ९६ ग्रॅम
पद्मक-पद्मकाष्ठचूर्ण	- २ पल - ९६ ग्रॅम
नागकेशरचूर्ण	- २ पल - ९६ ग्रॅम
मुस्ता-नागरमोथाचूर्ण	- २ पल - ९६ ग्रॅम
इन्द्रयवचूर्ण	- २ पल - ९६ ग्रॅम
शुण्ठीचूर्ण	- २ पल - ९६ ग्रॅम
जीवकचूर्ण	- २ पल - ९६ ग्रॅम
ऋषभकचूर्ण	- २ पल - ९६ ग्रॅम
मेदाचूर्ण	- २ पल - ९६ ग्रॅम
महामेदाचूर्ण	- २ पल - ९६ ग्रॅम
काकोलीचूर्ण	- २ पल - ९६ ग्रॅम
क्षीरकाकोलीचूर्ण	- २ पल - ९६ ग्रॅम
ऋद्धिचूर्ण	- २ पल - ९६ ग्रॅम
वृद्धिचूर्ण	- २ पल - ९६ ग्रॅम
एकूण	- ७० पल - ३,३६० किलोग्रॅम
क्वाथ क्र. १) एकूण क्वाथद्रव्ये	= २,४०० + ७,२०० + ३,३६० = १२,९६० किलोग्रॅम
जल ८ पट	= १२,९६० x ८ = १०३,६८० लिटर
शेष क्वाथ १/४	= २५,९२० लिटर
क्वाथ क्र. २) द्राक्षा - मुमुकाकल्क	- ६० पल = २,८८० किलोग्रॅम
जल - चारपट - ६० x ४	= २४० पल = ११,५२० लिटर
शेषक्वाथ - १/३ प्रमाणात	= ३,८४० लिटर
मध	- ३२ पल - १,५३६ किलोग्रॅम
गुड	- ४०० पल - १९,२०० किलोग्रॅम
धायटीपुष्प	- ३० पल - १,४४० किलोग्रॅम
प्रक्षेपद्रव्ये -	
कंकालचूर्ण-शितलचिनी	- २ पल - ९६ ग्रॅम
जल-वाळाचूर्ण (नेत्रवाळा)	- २ पल - ९६ ग्रॅम
चन्दन-सुगंधिखेतचंदनचूर्ण	- २ पल - ९६ ग्रॅम
जातीफलचूर्ण	- २ पल - ९६ ग्रॅम
लवंगचूर्ण	- २ पल - ९६ ग्रॅम
त्वक्-दालचिनीचूर्ण	- २ पल - ९६ ग्रॅम

सूक्ष्म एलाचूर्ण	- २ पल - १६ ग्राम
पत्र - तालीसपत्रचूर्ण	- २ पल - १६ ग्राम
केशर-नागकेशरचूर्ण	- २ पल - १६ ग्राम
पिप्पलीचूर्ण	- २ पल - १६ ग्राम
कस्तूरी	- १ शाण - ३ ग्राम

निर्माणविधि -

दशमूलारिष्ट निर्माणार्थं संधानपात्र प्रथम उष्णोत्काद्वारे प्रक्षालित करून त्यानंतर चूर्णोत्काद्वारे धावन करून निरल करावे. या पात्राचा धुपनसंस्कार करून सुयोग्य स्थानी त्याची स्थापना करावी. या अरीष्टाच्या निर्माणकारिता दोन प्रकारचे क्वाथ निर्माण करण्यात येतात. प्रथम दशमूलचूर्ण ५० पल आणि चित्रकमूल, पुष्करमुल, लोध, गुडूची, आमलकी, दुरालभा, खैरसाल, विजयसार व हरीतकी चूर्ण उपरोल्लेखित विशिष्ट प्रमाणात घेऊन ती एका स्वच्छ आणि जाड तळभागा असणारे पात्रामध्ये ठेवावीत. यामध्ये कुडूचूर्ण ते वृद्धीचूर्ण या ३५ द्रव्यांचे चूर्ण प्रत्येकी दोन पल प्रमाणात घ्यावे व सर्व द्रव्यांच्या ८ पट जल मिसळवून या मिश्रणाचा विधिवत क्वाथ निर्माण करावा. हा क्वाथ १/४ प्रमाणात शिल्लक राहिल्यानंतर वस्त्राद्वारे गाळून घ्यावा. त्यानंतर दुसरे एक स्वच्छ व जाड तळभागा असणारे पात्र घेऊन त्यामध्ये अर्धघट चेंबू घेतलेल्या मनुकाचा जाडसर कल्क साठयल प्रमाणात घालावा. यामध्ये चारपट जल मिसळवून मिश्रणाचा मंदाग्निवर क्वाथ निर्माण करावा. १/३ प्रमाणात शेष राहिल्यानंतर गाळून घ्यावा. दशमूलादि क्वाथ कोष्ण झाल्यानंतर त्यामध्ये ४०० पल गुड मिसळवून तो पूर्णपणे विरघळवून घ्यावा. हा क्वाथ पुन्हा एकवेळा गाळून घ्यावा आणि यामध्ये शीत स्वरूपातील उपरोक्त द्राक्षाक्वाथ मिसळावा. दोनही क्वाथ उतम एकरवीव करून घेतल्यानंतर त्यामध्ये मध ३२ पल, धायटीपुष ३० पल प्रमाणात मिश्र करून हे मिश्रण एकत्रित करून घ्यावे. हा संधानद्रव विलयन संधानपात्रामध्ये घालून त्याचे मुळावर पिधान ठेवावे व संधीस्थानी संधीबंध करावा. किण्वीकरण प्रक्रिया पूर्ण होण्याचे उद्देशाने हे संधानपात्र निवात व कोरड्यास्थानी एकमासपर्यंत ठेवावे. संधानपात्रामधून विशिष्ट शब्द-आवाज व्यक्त न होणे, फेन, प्रक्षेपादी संधानपात्राच्या ऊर्ध्वभागी न जाणवणे, उतम गंधादी लक्षणे व्यक्त झाल्यानंतर संधानसिद्धी परीक्षण करावीत. उतम जातरस अरीष्ट स्वच्छ व खळविरहित वस्त्राद्वारे गाळून घ्यावे. यामध्ये कतकफलप्रक्षिप्त करून अरीष्ट निर्मल करून घ्यावे. त्यानंतर यामध्ये कंकाल ते कस्तूरी या सुगंधी द्रव्यांचा प्रक्षेप वरील निर्देशित प्रमाणात घालावा. स्वच्छ व निर्जंतुक पात्रामध्ये हे दशमूलारिष्ट परिपाचनार्थ ठेवावे. परिपाचनोत्तर पुन्हा एका वेळा गाळून घेऊन त्याचा स्वच्छ पात्रामध्ये वातशून्य अवस्थेत संग्रह करावा व आवश्यकतेनुसार दशमूलारिष्टाचा उपयोग करावा.

मात्रा - १ पल - ४८ मिली, अनुपान - सप्तभाग जल सेवनकाल - भोजनपरश्चात २ वेळा.

उपयोग - वातव्याधि, श्वास, ग्रहणी, अर्शा, कुष्ठ, मूत्रकृच्छ्र, धातुक्षयनाशक, कास, अस्ति, भगंतर प्रमेह, मूत्राशरीशुक्रप्रद, क्षय, मन्दाग्नी, पाण्डू, उदर, मूत्रशर्करा, बलप्रद, छर्दी, कामला, गुन्म, - नाशानार्थ कृशाना पुष्टिदायक, वंध्या स्त्रियांना गर्भाप्रद आहे.

द्राक्षारिष्ट

गंधाधार -

द्राक्षातुलार्द्ध द्विद्रोणे जलस्य विपचेत् सुधी ।
पादशेषे कषाये च पूते शीते विनिक्षिपेत् ॥
गुडस्य द्विद्रुलां तत्र त्वोलापत्रकेशरम् ।
त्रिपञ्चमीरचं कृष्णं विडङ्गश्च विचूषयेत् ॥
पृथक् पलोन्मतेभ्योर्भूतभाण्डे निधापयेत् ।
समन्ततो षट्पयित्वा पिबेज्जातरसं ततः ॥
उः श्वतं क्षयं हन्ति कासरवासागलामयान् ।
द्राक्षारिष्टाह्वयः प्रोक्तो बलकृन्मलशोधनः ॥

शै. र. १४-७३-७६

द्राक्षा (मनुकाकल्क)	- अर्धा तुला	- २.४०० किलोग्रॅम
जल	- २ द्रोण	- २४.५७६ लिटर
शेषक्वाथ १/४ प्रमाणात	- अर्धा द्रोण	- ६.१४४ लिटर
गुड	- २ तुला	- १.६०० किलोग्रॅम
दालचिनीचूर्ण	- १ पल	- ४८ ग्रॅम
सूक्ष्मएलाचूर्ण	- १ पल	- ४८ ग्रॅम
तमालपत्रचूर्ण	- १ पल	- ४८ ग्रॅम
नागकेशरचूर्ण	- १ पल	- ४८ ग्रॅम
त्रिपयणुचूर्ण	- १ पल	- ४८ ग्रॅम
मरीचचूर्ण	- १ पल	- ४८ ग्रॅम
पिप्पलीचूर्ण	- १ पल	- ४८ ग्रॅम
विडङ्गचूर्ण	- १ पल	- ४८ ग्रॅम

निर्माणविधी - बाह्य अशुद्धि विरहित, वीर्यवान, परिपुष्ट मनुकाचा अर्धा तुला जाडसर कल्क निर्माण करून घ्यावा. एक स्वच्छ आणि जाड तळभागा असणारे पात्र घेऊन त्यामध्ये मनुका द्राक्षाकल्क व २ द्रोण शुद्ध पेयजल मिसळावे. या मिश्रणाचा मंदाग्नीवर विधिवत क्वाथ निर्माण करावा. तो १/४ प्रमाणात शिल्लक राहिल्यानंतर वस्त्राद्वारे गाळून घ्यावा. या उष्ण स्वरूपातील क्वाथामध्ये २ तुला गुड मिसळवून तो पूर्णपणे विरघळवून घ्यावा. हे मिश्रण गाळून घेऊन त्यामध्ये दालचिनी ते विडङ्गचूर्ण ही उपरोल्लेखित प्रक्षेप द्रव्ये प्रत्येकी एक पल प्रमाणात घ्यावे. उष्णजालाद्वारे धावन करण्यात घेऊन निरल व धूपन संस्कारित संधानपात्रामध्ये संधानपात्र घालावे. या पात्रावर पिधान ठेवून संधीस्थानी संधी बंध करावा. किण्वीकरण प्रक्रिया पूर्ण होण्याकारिता संधानपात्र एक महिना कालाविधिपर्यंत निवात स्थानी स्थापन करावे. त्यानंतर संधानसिद्धि लक्षणे जाणवल्यानंतर संधान सिद्धी परीक्षण करून घ्यावीत. उतम जातरस द्राक्षारिष्ट वस्त्राद्वारे गाळून घ्यावे. गालन प्रक्रियार्थ सुती, स्वच्छ व

खळ विरहित वस्त्राचा उपयोग करावा. मद्यांश नष्ट होऊ नये या करिता गालनप्रक्रिया त्वरेने पूर्ण करण्याची दक्षता घ्यावी. असे जातरस व गालन प्रक्रिया करण्यात आलेले द्राक्षारिष्ट परिपाचनार्थ पंधरा दिवस वातशून्य अवस्थेमध्ये स्वच्छ व निर्जंतुक पात्रामध्ये ठेवावे. परिपाचनोत्तर गालनप्रक्रिया करून स्वच्छ व निर्जंतुक पात्रामध्ये द्राक्षारिष्टाचा संग्रह करावा, व आवश्यकतेनुसार उपयोग करावा.

मात्रा - एक पल - ४८ मिली

अनुपात - जल-समानभाग सेवनकाल-भोजनपरश्चात २ वेळा

उपयोग - उरःक्षत कास गलविकार बलकृत क्षय श्वास मलशोधनार्थ उपयुक्त आहे.

अशोकारिष्ट

ग्रंथाधार - अशोकस्य तुलामेकाद्यतुद्राणे जले पचेत् ।

पादशेषे रसे पूते शीते पलशतद्वयम् ॥

दद्याद् गुडस्य घातक्याः पलषोडशिकं मतम् ।

अजाजी मुस्तकं शुण्ठीं दाव्युत्पलफलत्रिकम् ॥

आम्रास्थि जिरकं वासां चन्दनञ्च विनिक्षिपेत् ।

मासादूर्ध्वञ्च पित्तैवमसूदररूजां जयेत् ॥

ज्वरञ्च रक्तापित्तार्शौ मन्दाग्नित्वमरोचकम् ।

मेहशोथारुहिरस्त्वशोकारिष्टसंज्ञितः ॥ घे. १. ६६-११४-११८

घटकरव्ये व प्रमाण -

अशोकवृक्षकांडवक्चूर्ण	- १ तुला	- ४.८०० किलोग्रॅम
जल	- ४ द्रोण	- ४९.१५२ लिटर
शेषक्वाथ १/४ प्रमाणात	- १ द्रोण	- १२.२८८ लिटर
गुड	- २०० पल	- ९.६०० किलोग्रॅम
घायटीपुष्प	- १६ पल	- ७६८ ग्रॅम
कृष्णजीरकचूर्ण (अजाजी)	- १ पल	- ४८ ग्रॅम
मुस्तक-नागमोथाचूर्ण	- १ पल	- ४८ ग्रॅम
शुण्ठीचूर्ण	- १ पल	- ४८ ग्रॅम
दावी-दारहळदचूर्ण	- १ पल	- ४८ ग्रॅम
हरितकीचूर्ण	- १ पल	- ४८ ग्रॅम
आमलकीचूर्ण	- १ पल	- ४८ ग्रॅम
बिभीतकचूर्ण	- १ पल	- ४८ ग्रॅम
नीलकमलचूर्ण	- १ पल	- ४८ ग्रॅम
आम्रास्थी (आम्रबीजमजाचूर्ण)	- १ पल	- ४८ ग्रॅम

जीरकचूर्ण	- १ पल	- ४८ ग्रॅम
वासाचूर्ण	- १ पल	- ४८ ग्रॅम
चंदनचूर्ण	- १ पल	- ४८ ग्रॅम

निर्माणविधि - अशोकत्वक्चूर्ण १ तुला प्रमाणात घेऊन त्यामध्ये ४ द्रोण शुद्ध पेयजल मिसळवावे. एका स्वच्छ आणि जाड तळभाग असणारे पात्रामध्ये या मिश्रणाचा मंदाग्नित्व विधिपूर्वक व्वाथ निर्माण करावा. हा व्वाथ १/४ प्रमाणात शिल्लक राहिल्यानंतर गाळून घ्यावा थंड झाल्यानंतर यामध्ये २०० पल गुड मिसळवून तो पूर्णपणे विरघळवून घेऊन हे मिश्रण गाळून घ्यावे. यामध्ये घायटीपुष्प १६ पल आणि अजाजी ते चंदन ही चूर्णस्वरूपी प्रक्षेप द्रव्ये प्रत्येकी १ पल प्रमाणात मिसळून मिश्रण एकजीव टवळून घ्यावे. हा संधान द्रव-विल्वयन, उष्ण जलाद्वारे प्रक्षालित, निरमल व धूपन संस्कारित सुयोग्य संधानपात्रामध्ये घालावा. या पात्रावर पिधान ठेवून संधीस्थानी संधिवंध करावा. किण्वीकरण प्रक्रियार्थ निवात स्थानी संधानपात्र स्थापित करावे. संधानद्रवावर फेन प्रक्षेपादी न जाणवणे, संधानपात्रामधून विशिष्ट शब्द व्यक्त न होणे आणि उतम गंध जाणवणे अशी लक्षणे व्यक्त झाले नंतर संधान सिद्धी परीक्षणे करावीत. उतम जातरस अशोकारिष्ट खळ विरहित व स्वच्छ वस्त्राद्वारे गाळून घ्यावे. व पुन्हा वातशून्य अवस्थेमध्ये परिपाचनार्थ १५ दिवस ठेवावे. परिपाचनोत्तर गालन प्रक्रियेनंतर स्वच्छ व निर्जंतुक पात्रामध्ये वातशून्य अवस्थेत अशोकारिष्टाचा संग्रह करावा व आवश्यकतेनुसार त्याचा उपयोग करावा.

मात्रा - १ पल - ४८ मिली, अनुपात - समभागजल, सेवनकाल - भोजनपरश्चात २ वेळा.

उपयोग - असूदर, ज्वर, मन्दाग्नी, प्रमेह, रक्तापित्त, अरोचक, शोथ नाशनाथ उपयुक्त आहे.

कुटजारिष्ट

ग्रंथाधार - तुलां कुटजमूलस्य मृद्धीकार्धतुलां तथा ।

मधूकपुष्पकार्शमयभागान् दशपलोलम्बितान् ॥

चतुर्द्राणेऽम्भसः पक्त्वा क्वाथे द्रोणावशेषिते ।

घातक्या विशतिपलं गुडस्य च तुलां क्षिपेत् ॥

मासमात्रं स्थितो भाण्डे कुटजारिष्टसंज्ञितः ।

ज्वरान् प्रशमयेत् सर्वान् कुर्यात् तीक्ष्णं धनञ्जयम् ॥ शा.स.म.ख. १०-४४-४६

घटकरव्ये व प्रमाण -

कुटजमूलचूर्ण	- १ तुला	- ४.८०० किलोग्रॅम
मृद्धिकाकल्क	- १/२ तुला	- २.४०० किलोग्रॅम
मोहपुष्प	- १० पल	- ४८० ग्रॅम
कार्शमय-गम्भारीमूलचूर्ण	- १० पल	- ४८० ग्रॅम
जल	- ४ द्रोण	- ४९.१५२ लिटर
शेषक्वाथ १/४ प्रमाणात	- १ द्रोण	- १२.२८८ लिटर
घायटीपुष्प	- २० पल	- ९६० ग्रॅम
गुड	- १ तुला	- ४.८०० किलोग्रॅम

निर्माणविधि - संधानपात्र उतम धातन कल्पयात आलेले, मिरपल व धूपन संस्कारादी प्रक्रिया करण्यात आले आहे असे निवडवावे. त्याची सुयोग्य स्थानी स्थापना करावी. एका मोठ्या, स्वच्छ व जाड तळभाग असणारे पात्रामध्ये कुटजमूलत्वकचूर्ण १ तुला, जाडसर मुद्दिकाकल्क अर्धा तुला, मोहपुष्प व गाम्भारीमूलचूर्ण प्रत्येकी ४८० ग्रॅम घालावे. या मिश्रणामध्ये चार द्रोण जल मिसळवून मंदाग्नित्वे विधित्वे क्वाथ निर्माण करावा. हा क्वाथ एक द्रोण प्रमाणात शिल्लक राहिल्यानंतर वस्त्राद्वारे गाळून घ्यावा. या क्वाथामध्ये १ तुला गुड मिसळवून तो संपूर्णपणे विरघळवून घ्यावा व त्यानंतर पुन्हा एक वेळा गाळून घ्यावा. यामध्ये धायटीपुष्प २० पल प्रमाणात मिसळून मिश्रण एकजीव ढवळून घ्यावे. हा संधानद्रव-विलयन उपरोक्त संधानपात्रामध्ये घालून त्याचे मुळावर पिधान ठेऊन संधीस्थानी संधिबंध करावा. किण्वीकरण प्रक्रिया पूर्ण होण्याकरिता संधानपात्र एक महिना निवातस्थानी स्थापन करावे. या संधानपात्रामधून विशिष्ट शब्द न येणे, फेन, प्रक्षेपादी ऊर्ध्वभागी न जाणवता, उतम गंधादि येणे आदि लक्षणे जाणवल्यानंतर संधान सिद्धी परीक्षण करावीत. त्यानंतर उतम जातरस कुटजारीष्ट खळ विरहित स्वच्छ वस्त्राद्वारे गाळून घ्यावे. हे अरिष्ट पुनश्च वातरशून्य अवस्थेमध्ये परिपाचनार्थ ठेवावे. पंधरा दिवसानंतर पुन्हा गालन प्रक्रिया करून कुटजारीष्टाचा सुयोग्य पात्रामध्ये संग्रह करावा आणि आवरयेकतेनुसार उपयोग करावा.

मात्रा १ पल - ४८ मिली, अनुपात - समभाग जल, सेवनकाल - भोजनपरचात २ वेळा
उपयोग - ज्वरान् अग्निदीपनार्थ उपयुक्त

तक्रारिष्ट

ग्रंथाधार - यवान्यामलके पथ्या मरिचत्रिपलाशिकम्।
लवणानि पलाशानि पञ्च चैकत्र चूर्णीयत् ॥
तक्रकंसासुतं जातं तक्रारिष्टं पिबेन्नरः।
दीपनं शोथगुल्मार्थाः कृमिमेहोदारापहम् ॥ धै.र. ८-६०९-६१०
च.वि. १५, असंवि. १२-९

घटकद्रव्ये व प्रमाण - अम्लतक्र - १ कंस = १ आढक = ३.०७२ लिटर

यामनी-ओवाचूर्ण	- ३ पल - १४४ ग्रॅम
आमलकीचूर्ण	- ३ पल - १४४ ग्रॅम
हरीतकीचूर्ण	- ३ पल - १४४ ग्रॅम
मरीचचूर्ण	- ३ पल - १४४ ग्रॅम
सैंधवलवणचूर्ण	- १ पल - ४८ ग्रॅम
सामुद्रलवणचूर्ण	- १ पल - ४८ ग्रॅम
बीडलवणचूर्ण	- १ पल - ४८ ग्रॅम
सौवर्चलचूर्ण	- १ पल - ४८ ग्रॅम
औदीभितलवणचूर्ण	- १ पल - ४८ ग्रॅम

निर्माणविधि - एक आढक ताजे व अम्ल रसात्मक तक्र घेऊन त्यामध्ये यवानी, आमलकी, हरीतकी, मरीच व पंचलवण यांची सूक्ष्मचूर्ण उपरोक्त प्रमाणामध्ये मिसळून हे मिश्रण उतम ढवळून घ्यावे. त्यानंतर हे मिश्रण संधानपात्रामध्ये ठेवावे. काही कालावधीनंतर ते अम्ल व कटुरसात्मक होते. प्रायः ३ ते ५ दिवसांचे कालात तक्रारिष्ट उतम निर्माण होते. त्यानंतर याचा पानार्थ उपयोग करावा. तक्रारिष्ट हा तीव्र अम्लरसात्मक शुक्त कल्प असून यामध्ये अम्लजनक संधान घडते. अरिष्ट असे मह्यसंधानजनक संबोधन याला देण्यात आले असून हा अपवाद आढळतो.

मात्रा - १ ते २ तोळे - १२ ते २४ मिलिलीटर, अनुपात - समभाग जल
उपयोग - मन्दाग्नि, गुल्म, उदर, शोथ, अर्सा, संग्राहणी, प्रमेह, कुमी.

कनकासव

ग्रंथाधार - संक्षुध कनकं शीखां मूलानफलैः सह।
ततरचतुष्पलं ग्राह्यं वृषमूलत्वचस्तथा ॥
मधुकं मागधी व्याघ्री केशरं विश्वभेषजम्।
भाग्नीं तालीसपत्रं च संचूर्थेषां पलद्वयम् ॥
संगुह्यं घातकीप्रस्थं द्राक्षायाः पलविंशतिम्।
जलद्रोणद्वयं दत्त्वा शर्करायामस्तुलां तथा ॥
क्षौद्रस्यार्धतुलाज्वापि सर्वं समिध्व यन्ततः।
षाण्डे निःक्षिप्य चातुत्यं नितद्व्यान्मासमात्रकम् ॥
नितन्ति निखिलान्स्वासान् कासं यक्ष्माणमेवच।
क्षतक्षीणं ज्वरं जीर्णं रक्तपित्तमुःक्षतम् ॥

धै.र. १६-११५-११९

घटकद्रव्ये व प्रमाण - शाद्यामूलपत्रकफलासह धतुरकल्क

वासामूलत्वक्कल्क	- ४ पल	- १९२ ग्रॅम
मोहपुष्पचूर्ण	- ४ पल	- १९२ ग्रॅम
मागधी-पिंपळीचूर्ण	- २ पल	- ९६ ग्रॅम
व्याघ्री-कण्टकारीचूर्ण	- २ पल	- ९६ ग्रॅम
केशर-नागकेशरचूर्ण	- २ पल	- ९६ ग्रॅम
विश्वभेषज-शुण्ठीचूर्ण	- २ पल	- ९६ ग्रॅम
भाग्नी-भारांगमूलचूर्ण	- २ पल	- ९६ ग्रॅम
तालीसपत्रचूर्ण	- २ पल	- ९६ ग्रॅम
धायटीपुष्प	- १ प्रस्थ	- ७६८ ग्रॅम
द्राक्षा (मनुकाकल्क)	- २० पल	- ९६० ग्रॅम

शर्करा	- १ तुला	- ४.८०० किलोग्रॅम
क्षौद्र (मध)	- १/२ तुला	- २.४०० किलोग्रॅम
जल	- २ द्रोण	- २५.५७६ लिटर

निर्माणविधि - कनकासव निर्माणार्थं संधानपात्र उष्णजलाद्वारे प्रक्षालित व निरस्त, धूपनादि संस्कारित करून घ्यावे. या संधानपात्राची सुयोग्य स्थानी स्थापना करावी. स्वच्छ व शुद्ध पेयजल दोन द्रोण प्रमाणात घेऊन त्यामध्ये शर्करा एक तुला व मध अर्धा तुला मात्रेमध्ये मिसळवून ती पूर्णपणे विरघळून घ्यावीत. यामध्ये शाहजालूपात्रफलासह धुरुकल्क व वासामूलत्वक्कल्क प्रत्येकी चारपल प्रमाणात घालावीत. उपरोल्लेखित मोहपूष्यचूर्ण ते तालीसपत्रचूर्ण ही द्रव्ये प्रत्येकी दोन पल प्रमाणात मिसळावीत. त्यानंतर धायटीपुष्प एक प्रस्थ व मनुका द्राक्षांचा जाडसर कल्क २० पल प्रमाणात घालून हे मिश्रण व्यवस्थित एकजीव ढवळून घ्यावे. हा संधान द्रव-विलयन उपरोक्त संधानपात्रामध्ये घालून त्यावर पिधान ठेवून संधीस्थानी संधीबंध करावा. किण्वीकरण प्रक्रिया पूर्ण होण्याकरिता हे पात्र निर्वर्तित, कोरड्या स्थानी एक मास पर्यंत ठेवावे. या संधानपात्रामधून विशिष्ट शब्द गव्यक्त होणे, फेन प्रक्षेपादि संधानद्रवाचे उर्ध्वभागी न जाणवणे व उतम गंध येणे ही लक्षणे जाणवल्यानंतर नंतर संधानसिद्धि परीक्षणे करावीत. यामध्ये प्रक्षेपद्रव्ये तळाशी बसणे, आसव पारदर्शक द्रवस्वरूपादी दिसणे आदि लक्षणे व्यक्त झाल्यानंतर उतम जातरस कनकासव खळविरहित स्वच्छ वस्त्राद्वारे गाळून घ्यावे. त्यानंतर परिपाचनार्थं पंधरा दिवस वातशून्य अवस्थेमध्ये सुयोग्य पात्रामध्ये घालून ठेवावे. त्यानंतर गालनप्रक्रिया करून कनकासवाचा सुयोग्य पात्रामध्ये संग्रह करून आवश्यकतेनुसार उपयोग करावा.

मात्रा - १ पल - ४८ मिली,

अनुपात - समभाग जल

सेवनकाल - भोजनोत्तर २ वळा

उपयोग - श्वास, जीर्णज्वर, कास, रक्तपित्त, क्षय, क्षतक्षीण उरःक्षत, नाशनार्थं उपयुक्त आहे.

कृतानकल्पना

परिभाषा -

- कृतान्नं संस्कृतान्नं साधितान्नमित्यर्थः । सु.सू. ४६-३४० इल्लहणटीका संस्कारित अन्नप्रकारांना कृतान्न म्हटले जाते.
- सुसंस्कृत इति धान्यकपिपल्यादि सुसंस्कृतः । च.सू. २७-२५१ चक्रपाणीटीका सुसंस्कृत अन्न म्हणजे धान्यक (धने) पिप्ली आदी द्वारे संस्कारित केले आहे असे अन्न म्हणजे कृतान्न होय.
- कृतान्नानामिति करणनिष्पादित मण्डपेयादीनाम् । च.सू. २७-२८५ चक्रपाणीटीका व्यक्तीद्वारे स्वयंनिर्माण करण्यात येणारे खाद्य प्रकार जसे मण्ड, पेया, विलेपी, आदींना कृतान्न म्हटले जाते.
- धान्यादिनां संस्कार विशेषात् हितं गुणमभिधातुं कृतान्नवर्ग उच्यते । शिवदाससेन शिवदाससेन

धान्यादींवर विशेष प्रकारचे संस्कार करून हितकारक पथ्यकर गुणधर्म त्यांच्यामध्ये आणले जातात, त्या संस्कार विशेषकल्पनांना कृतान्न असे म्हणतात. या कृतान्नकल्पनावर्गांमध्येच पथ्य कल्पनेचा समावेश होतो.

- तत्रान्नानां साधन प्रकारात् सिद्धानां गुणश्च ।

भा.प्र.कृतान्नवर्ग

कृतान्नवर्गांमध्ये अन्नप्रकार सिद्ध करावयाचे विविध प्रकार तसेच सिद्ध करण्यात आलेले अन्नांचे गुण वर्णन करण्यात आले आहे.

चक्रपाणी आचार्यांचे मते शुक धान्यादि वर्गाद्वारे यथावश्यक निर्माण होणारे अन्नप्रकार - पेया विलेपी, आदींचे गुण वर्णन करण्याकरिता कृतान्नवर्गांचे अभिधान विवेचन करण्यात आले आहे. या पेयादींचे गुण हे काही संस्कारजन्य, काही संयोगजन्य व काही प्राकृतादि गुण आहेत.

कृतान्नकल्पनेद्वारे आहाद्रव्य संस्कारित करून पथ्यकर स्वरूपात योजले जाते, याशिवाय औषधयुक्त आहाराचे निर्माण कृत-संस्कारित अन्न-कृतान्नाद्वारे करण्यात येते याप्रमाणे कृतान्न कल्पनेद्वारे पथ्यकल्पांचे निर्माण केले जाते.

पथ्य -

- पथ्यहितकारमाहारविहारौषधादि । आयु. शब्दकोष

- पथ्यं पयोऽनपेतं यद्यच्चोक्तं मनसः प्रियम् ।

यच्चाप्रियमपथ्यं च नियतं तन्न लक्षयेत् ॥

मात्राकालक्रियाभूमिदेहदोषगुणान्तरम् ।

प्राय तत्तद्धि दूरयन्ते ते भावास्तथाथा ॥

च.सू. २५-४५

जे आहारादि द्रव्य शरीराकरिता हानिकारक (अपकारक) नाही व मनाला प्रिय आहे अर्थात मनाकरिताही हितकर असणारे अशा आहारादींना पथ्य म्हटले जाते. जे शरीर व मन दोघांकरिताही अप्रिय-हानिकारक आहे त्याला निश्चितपणे अपथ्य मानले जाते. कोणतेही आहारादि द्रव्य निश्चित-नियत रूपाने पथ्य वा अपथ्य नाही

कारण मात्रा, काल क्रिया (संस्कारदि), भूमी, देह व दोषांचे गुणांमध्ये परिवर्तनाचे परिणामी ते ते भाव त्या त्या प्रकाराने दिसून येतात. अर्थात यांच्याद्वारे पथ्य-अपथ्यामध्ये व अपथ्य पथ्यामध्ये परिवर्तित होते.

चक्रमाणी आचार्यांच्या मते हितकारी अन्नाचे दुसरे नाव पथ्य आहे. जो आहार वा औषध शरीर सोतसांकरिता हितकारक आहे त्याला पथ्य असे म्हणतात, तसेच ते मनांकरिता उपघातक नसावे. हितकर आहार विहार उचित मात्रेमध्ये पथ्य व अनुचित मात्रेमध्ये त्याचा प्रयोग अपथ्याचे कार्य करतो. जे औषध, अन्न, विहार अपथ्य अहितकर म्हटले आहे ते देखील मात्रादींमध्ये परिवर्तन होण्यामुळे हितकर व अहितकर असे दोन्ही प्रकारचे कार्य करते. जसे-घृताला पथ्य म्हटले जाते. फटुं अतिमात्रेमध्ये घृताचा प्रयोग अपथ्य-अहितकर ठरतो. विरुद्ध द्रव्यांद्वारे संस्कारित घृत अपथ्यकर आहे. अनूप देशामध्ये ते अपथ्यकर आहे. तसेच अतिस्थूल व्यक्तींकरिता घृतप्रयोग अहितकर ठरतो. याप्रमाणे पथ्यकर घृतामध्ये मात्रा कालादिनुसार परिवर्तन आढळते. विष हे अपथ्यकारक आहे. मात्र उचित मात्रेमध्ये ते अमृतवत् ठरते. याप्रमाणे अपथ्यामध्ये सुद्धा मात्रा कालादिनुसार परिवर्तन होते म्हणून पथ्य वा अपथ्य नियत-निश्चित नाही असे म्हटले जाते.

- पथ्यसेविनमारोग्यं गुणेन भजते नरम् ।
अपथ्यसेविनं क्षिप्रं रोगाः समभिमर्दति ॥

का.खि. ३-१४

पथ्यकर आहाराचे सेवन करणाऱ्या व्यक्तीला आरोग्याची प्राप्ती होते तर अपथ्यकर आहार सेवनपरिणामी त्वरेने व्याधी उत्पन्न होतात.

- पथ्यं पथोऽनपेतं यद् यच्चोक्तं मनसः प्रियम् ।
पथ्ये सति गदार्तस्य किमौषध निषेवनम् ॥
पथ्योऽसति गदार्तस्य किमौषध निषेवनम् ।
भेषजमपथ्यसहितं त्रयमिदमकृतकृतं न वरम् ॥
भवति पुरुषस्याव्याधिः मरणांवा सेवितेऽपथ्ये ॥ लोलिन्बराज आचार्य

स्वस्थ्याच्या स्वास्थ्याचे रक्षण आणि आहाराच्या व्याधीचा परिमोक्ष हा एक पंथ मार्ग असून या मार्गांमध्ये जो आहार हितकारक आहे व मनालाही प्रिय आहे अशा आहाराला पथ्य म्हणतात. पथ्यकर आहार सेवन केला तर औषधांची काय आवश्यकता आहे आणि अपथ्यकर आहारसेवन केले तर व्याधिप्रस्ताकरिता औषधाचा काय उपयोग होतो ? भेषजासह कृत अकृतादी सर्वा प्रकारचा अपथ्यकर आहार योग्य नाही. अपथ्यसेवनामुळे पुरुषाला-व्यक्तीला व्याधी उत्पन्न होतात व मृत्यू प्राप्त होतो.

- मातत्यात्स्वाद्भावान्ना पथ्यं श्लेखत्वमागतम् ।
कल्पनां विधिभिस्तैः प्रियत्वं गमयेत्सुनः ॥
लौल्याद् दोषक्षयाद् व्याधि वैषम्येणच याऽरुचिः ।
तासु पथ्योपचारज्ञो योगो नात्र विकल्पयेत् ॥
अ.सं.सू. २३-२८

जिह्वालौल्य, दोषांचा क्षयप्रकोप, व्याधि वैषम्य या कारणांमुळे उत्पन्न अरुचि, पथ्यकर आहाराद्वारे वैधाने नष्ट करावी. सतत पथ्य सेवनामुळे उत्पन्न द्वेष टाळून पुनरुच पथ्यकर आहाराबद्दल रुची उत्पन्न करण्याकरिता पथ्यकल्पयोगांचे साहाय्य घ्यावे.

- आरोग्यं भोजनाधीनं भोज्यं विधिमेवशेते ।
विधिविकल्पं भजते विकल्पस्तु प्रवक्ष्यते ॥

का.खि. ५-९

आरोग्य हे भोजनावर अवलंबून आहे. आहाराचे गुण हे त्याच्या निर्माणविधीवर आधारित असतात. भोजनविधि हा त्याच्या विकल्पांवर अवलंबून असून विकल्पांचे वर्णन येथे केले आहे.

- अतश्चसर्वभूतानामाहारः स्थितिकारणम् ।
न त्वाहारदौऽस्तन्यत् प्राणिनां प्राणधारणम् ॥
न चाहारसमं किञ्चित् भैषज्यमुपलभ्यते ।
शक्यतेऽप्यन्नमात्रेण नरः कर्तुं निरामयः ॥
भेषजेनोपपन्नोऽपि निराहारो न शक्यते ।
तस्मात् भिषग्भिः आहारो महाभैषज्यमुच्यते ॥

का.खि. ४-४-६

आहार हाच सर्व प्राण्यांच्या स्थितीला कारणीभूत असतो. आहाराद्वारेच प्राण्यांच्या प्राणचे धारण होते. पथ्यकर आहाराद्वारे मानवाला आरोग्यप्राप्ति होते. म्हणून आहारासारखे कोणतेच औषध नाही असे म्हटले जाते. जर रूग्ण पथ्यकर आहाराचे सेवन करत नसेल तर अनेक औषधांचा प्रयोग व्यर्थ ठरतो. विविध औषधांचे सेवन करत असतानाही आहार हा प्राणधारणार्थ सेवन करावाच लागतो. कारण आहाराशिवाय प्राणी जीवित राहणार नाही म्हणून आहाराला महाभैषज्य असे म्हणतात.

रूग्णाकरिता औषधांशिवाय काही प्रमाणात विकारनाशक आणि रूग्णासाठी हितकर असा जो व्याधिप्रस्त अवस्थेमध्ये घ्यावयाचा आहार हा विशेष विधीद्वारे निर्माण करण्यात येतो. असा विशेष विधियुक्त आहार कृतात्म-कृत-संस्कारित, अन्न-आहार म्हणून ओळखला जातो. या विशिष्ट विधीद्वारे निर्मित संस्कारित कल्पांना पथ्यकल्प असे म्हणतात. अशा पथ्यकर आहाराचे महत्त्व काश्यपाचार्यांनी पुढीलप्रमाणे वर्णन केले आहे.

- पथ्यकर आहारमहत्त्व - तुष्टिःपुष्टिःश्रुतिःबुद्धिःरुसाहः पौरुषं बलम् ।
सौस्वर्मोजस्तोत्रशरच्च जीवितं प्रतिभा प्रभा ॥
आहारादेव जायानो एवमाद्या गुणान्गुणाम् ।
तदात्मवान् हितमिदं काले भुञ्जीत षड्समम् ॥
का.खि. ४-११-१२

तुष्टी-सत्तोष, पुष्टी-पोषण, धृती-धैर्य, बुद्धी, उत्साह, पौरुषत्व, बल, उत्तमस्व, औज, तेज, जीवन, प्रतिभा, प्रभा आदी गुण आहाराद्वारेच उत्पन्न होतात. स्वास्थ्य-आरोग्य प्राप्तीकरिता परिमित व षड्रसात्मकच आहार सेवन करावा.

आयुर्वेद चिकित्सा पद्धतीमध्ये औषध, अन्न व विहारद्वारे व्याधि चिकित्सेचे निदेश देण्यात आले आहेत. व्याधिप्रस्त अवस्थांमध्ये पथ्यकर आहार सेवन केला तर तो औषधांचो कार्मुकता वाढवतो. अपथ्यकर आहाराचे परिणामी औषधांना कार्ये पुरेशा प्रमाणात व्यक्त होत नाहीत. औषधप्रभाव कमी होतो. म्हणून अनेक आचार्यांनी व्याधी चिकित्सेमध्ये पथ्य-अपथ्याचे वर्णन केले आहे. पथ्य हा आयुर्वेद चिकित्सापद्धतीचा एक महत्त्वाचा आधार मानला जातो. चरकाचार्यांनी यज्ञ-पृष्वीय अध्यायामध्ये पथ्य म्हणजे काय हे सांगून कृतात्रवर्ग व अनेक पथ्यकर्त्यांचीही वर्णन केले आहे. अपामार्ग - तण्डुलीय अध्यायामध्ये २८ औषधसाध्य यज्ञागू समाविष्ट केल्या असून चिकित्साशास्त्रामध्ये व्याधिचिकित्सेसह पथ्यापथ्याचे वर्णन केले आहे. सुश्रुताचार्य व वाग्भटाचार्यांनी अन्नपानविधि अध्याय व अन्नमंत्रस विज्ञानीय अध्यायामध्ये कृतात्रवर्ग व पथ्यकल्प समाविष्ट केले आहेत. योगरत्नाकरांतर्गत धान्यादिफलकन्दशाकमध्ये, काशयपाचार्यांनी खिलस्थानामध्ये व भोजनकल्प अध्यायामध्ये आणि शाराधाराचार्यांनी मध्यम खंडातील द्वितीय अध्यायामध्ये पथ्य कल्प्यांचे सविस्तर विवेचन केले आहे.

कृतात्रकल्पनेद्वारं आहारद्रव्ये विविध संस्काराद्वारे लघू, व्याधिप्रस्त अवस्थेमध्ये सेवनयोग्य, ते ते व्याधिनाशक, दीपन पाचन गुणात्मक, रूचकर, सुपाच्य, बलवर्धनार्थ व स्वास्थ्य रक्षणार्थ उपयुक्त स्वरूपाचे निर्माण करता येतात. आहारद्रव्यांना औषधसिद्ध वा आहारासह औषध योजना करणे पथ्य कल्पाद्वारे शक्य होते. कृतात्रकल्पनेद्वारे आहारद्रव्ये पथ्यकल्प स्वरूपात रूपांना देता येतात. भैषज्यकल्पना विविध औषधीसंस्कार व उपयोगांचा समावेश भैषज्य कल्पनेमध्ये कृतात्रकल्पनेद्वारे समाविष्ट आहे.

कृतात्रकल्प -

शुक व शिम्बी धान्यापासून अनुक्रमे यवागू आणि यूस या कृतात्रकल्पना निर्माण करण्यात येतात. यवागू निर्माणार्थ योजण्यात येणारा जलांश आणि त्यामधील सिक्थ्याचे प्रमाणावरून यवागूचे भण्ड, पेया, विलेपी, यवागू भक्तादीं अनेक प्रकार केले जातात. या कल्पामधील जलाचे प्रमाण जसे जसे वाढत जाते तसे तसे तो कल्प पांचनार्थ लघू होतो आणि सिक्थ्य प्रमाण जसे वाढत जाते तसे तो कल्प पाचनार्थ गुरू गुणात्मक होतो.

यवागू प्रकार

मण्ड

- परिभाषा - चतुर्दशगुणोमण्डः ।
 सिक्थकैः विरहितो मण्डः ।
 तण्डुलानां सुसिद्धानां चतुर्दशगुणे जले ।
 रसः सिक्थैः विरहितो मण्डइत्यभिधीयते ॥
 भा. प्र. उ. ख. १-२२४
 नीरे चतुर्दशगुणे सिद्धो मण्डस्त्वसिक्थकः ।
 शुण्ठीसैधवसंयुक्तः पाचनो दीपनः स्मृतः ॥

शा. स. म. ख. २-१७०

मण्ड हा १४ पट जलामध्ये निर्माण करण्यात येतो आणि तो सिक्थ विरहित स्वरूपाचा असतो.

एक भाग तण्डुलामध्ये १४ पट जल मिसळवून या मिश्रणाचे मंदांनीवर पाचन करावे. तण्डुल मुदु, उत्तमपाचित व सुसिद्ध झाले नंतर अग्निस्कार थांबवावा व हे मिश्रण गाळून घ्यावे. गालनप्रक्रिये पश्चात प्राप्त होणारे द्रव स्वरूपा रसाला मण्ड म्हणतात. व्यवहारामध्ये यालाच मांड असे म्हटले जाते. या मण्डामध्ये शुण्ठी व सैधवचूर्ण मिसळवून सेवन केला तर तो उत्तमदीपन पाचन कार्यं करताे.

औषधसिद्ध यवागादि कल्प निर्माणार्थ औषधसिद्ध जल निर्माण -

- कर्षमात्रं ततो द्रव्यं साधयेत् प्रस्थिकेऽम्भसि ।
अर्धश्रुतं प्रयोक्तव्यं पाने पेयादि सविधौ ॥

भै. र. ५-२८

- शुष्णं द्रव्यपलं साध्यं चतुःषष्टिपले जले ।
अर्धशिष्टं च तद्वयं पाने भक्तादिसविधौ ॥

शा. स. म. ख. २-१५७

औषधसिद्ध मण्ड, पेया, विलेपी, यवागू, यूषादि कल्प निर्माणार्थ औषधसिद्धजल निर्माणार्थे वर्णन करील प्रमाणे आचार्यांनी केले आहे. औषधीद्रव्ये, जल व शेष प्रमाण पुढीलप्रमाणे सांख्यिकीमध्ये नमूद करता येते.

भैषज्य रत्नावली	शारंगधरसंहिता
औषधीद्रव्य १ कर्ष = १२ ग्रॅम	४ पल = ११२ ग्रॅम
जल १ प्रस्थ = ७६८ मिली	६४ पल = ३.०७२ लिटर
शेषप्रमाण १/२ प्रमाणांत = ३८४ मिली	१/२ प्रमाणांत = १.५३६ लिटर

ज्यावेळी क्वाथसाध्य कृतात्र कल्प निर्माण करावाचे असतील त्यावेळी उपरोक्त प्रमाणानुसार औषधसाध्य जल निर्माण करावे आणि ते शुक व शिम्बी धान्यांच्या १८, १४, ६, ४, ५, पट प्रमाणात घेऊन यूस, मण्डपेया, विलेपी, यवागू आदि कल्पाचे निर्माण करावे. याप्रमाणे तण्डुलादि शुक धान्य आणि पुद्गाली शिम्बीधान्यापासून औषधसिद्ध कल्प निर्माणप्रसंगी जलाचा उपयोग न करता औषध सिद्ध क्वाथ मिळवून मंदांनीवर पाचन करून औषध सिद्ध यवागादि कल्प निर्माणार्थ संकल्पना आचार्यांनी मांडली आहे.

मण्डप्रकार -

मण्डस्तु त्रिविधो ज्ञेयः एकद्वित्रिपरिसृतः ।
 लज्जैः भृष्टैः अपृष्टैश्च तण्डुलैः परिसंस्कृतः ॥

वृद्धवैद्याधार

- भर्जनसंस्काराधारित मण्ड प्रकार - १) भृष्टतण्डुलमण्ड
 २) अभृष्टतण्डुलमण्ड
 गालनसंस्काराधारित मण्ड प्रकार - १) एकवेळा गाळलेला
 २) दोनवेळा गाळलेला
 ३) तीनवेळा गाळलेला

तण्डुलांवर भर्जन संस्कार करण्यामुळे तयार होणारा मण्ड हा अधिक लघु व सुपाच्य होतो. त्याचप्रमाणे अधिकवेळा गालनप्रक्रिया करण्याचे परिणामी तण्डुलांश कमी होतो व मण्ड हा लघु होतो.

मण्ड गुणधर्म

मण्डस्य दीपयत्नाग्निं वातं चाप्यनुलोमयेत् ।
मृदुं करोति स्रोतांसि स्वेदं संजनयत्यग्निं ॥
लंघितानां विरिक्तानां जीर्णं स्नेहेच तुष्यताम ।
दीपनत्वाल्लघुत्वाच्च मण्डः स्यात् प्राणधारणः ॥

च.सू. २७-२५१-२५२

मण्डो ग्राही लघु दीपनो धातुसाम्यकृतः ।
स्रोतोमार्दकृत पितरश्लेष्मश्रमपहः ॥

भा.प्र.उ.ख. १-२२५

मण्डे क्षणेनास्य बलं दधाति
व्याधीस्तथा मार्दवमभ्युपैति ।
सर्वैरुत्रियाणि प्रकृतिं भजन्ते

भोज्यानुपूर्वाच्च तथा कृता स्यात् ॥ का.सं. भोजनकल्प - ७४

मण्ड हा ग्राही, लघु, अग्निदीपन, धातुसाम्य करणारा असून कफपित्तनाशक व वातानुलोमन, स्रोतसमार्दककर्त, वमन-विरचन-लंघनोत्तर शेषदोष नाशक आहे. श्रम, तूष्णा, ललनीचा नाश करतो तसेच प्राणधारक आहे. मण्डाचे पान करण्यामुळे बल प्राप्ती होते. व्याधी पंद होऊन सर्व इन्द्रिय प्रकृतीस्य होतात.

मण्डसेवन योग्य -

वान्ते विरिक्ते ज्वरिते विशुष्कमहोपवास श्रमपीडिते च ।
तूष्णातिसारोरुणादोषतप्ने वैसपित्तमथयसिंते च ॥
संसृष्टोष्णेषु महाशनेषु विवहामनेषु जलोदरेषु ।
सद्यःप्रसूतास्वपि चाङ्गनासु मण्डं विदध्यादपिकामलसु ॥

का.सं. भोजनकल्प ६३-६४

वमन-विरचनोत्तर, ज्वरशुष्क, दीर्घ उपवास, अधिक श्रम करणारे, तूष्णा, अतिसार, उरस्तम्भ, विसर्प, मित्तज व्याधी, आतपीडित, संसृष्ट दोषोत्पन्न विकार, अधिक मात्रेमध्ये भोजन सेवन करणारे, अन्नविदाह, जलोदर, सद्यप्रसूता व कामला विकाराग्रस्ताना मण्ड पानार्थं द्यावा.

मण्डसेवन अयोग्य -

आमातिसार ज्वरयोर्विबन्धे कफोदभवे श्वासामलाभयेषु ।
हिककोपजिह्वगलशुण्डिकासु कासेऽक्षिरोगे शिरासो गुरुत्वे ॥
छदिश्रमोन्मादविस्मृचिकासु योन्यामये प्लीहि च पीनसे च ।
गुल्मेषु च्छद्रोणहलीमकेषु वातप्रकोपेष्वथ केचलेषु ॥
धात्र्याः प्रवृद्धे पयसि प्रदुष्टे बालस्य निद्राकफवातवृद्धौ ।
मृशोभिवृद्धौ हृदयद्रवच निष्ठीविकालस्य विषादकेषु ॥
छर्देषु सर्वेषु तथा ग्रहेषु पृष्ठग्रहे यक्ष्माणिहृद्ग्राने च ।
चिन्ताश्रमोन्मादमदोपतापे मण्डं भिषडनोपदिशेद्विपश्चित् ॥

का.सं. भोजनकल्प ६५-६८

आमातिसार, ज्वर, विबन्ध, कफोत्पन्न गलविकार, श्वास, हिकका, जिह्वा, गलशुण्डीकाविकार, कास, नेत्रविकार, शिरोरुत्त्व, छर्दी, श्रमिन्, उन्माद, विस्मृचिका, योनिविकारी, प्लीहाविकार, पीनस, गुल्म, हृद्रोग, हलीमक, केचलवातप्रकोप, दुग्धदुष्टी, बालकाचे निद्राधिक्य, कफवातविकार, मृशोभिवृद्ध, हृदयद्रव, निष्ठीविका, आलस्य, विषाद, छर्दी, पृष्ठग्रह, यक्ष्मा, हृदविकारी, चिन्ता, श्रम, उन्माद, मद पिडीत रणांना मण्ड पानार्थं देऊ नये.

मण्डकल्प -

वाट्यामण्ड

ग्रंथाधार - सुकांडीतैस्तथा भृशैः वाट्यामण्डो यवैः भवेत् ।
कफपित्तहरः कंठ्यो रक्तपित्तप्रसादनः ॥

शा.सं.म.ख. २-१७४

यवांवर जलाभिसिंचन करून ती सुशोष्य कांडून घ्यावीत. कांडित करण्याकरिता उलूखल मुपलाचा उपयोग करण्यात येतो. त्यानंतर कांडित गुष विग्रहित यवांचे मंदांशीवर भर्जन करून घ्यावे. यवांमध्ये १४ पट जल मिसळवून मंदांशीवर पाचन करावे. यव मूदू व पाचित झाले नंतर हे मिश्रण गाळून घ्यावे. गाळून प्राप्त यवमण्डला वाट्यामण्ड असेही म्हणतात. यामध्ये आवश्यकतेनुसार शर्करा, लवण, मरीच, शुण्ठी, पिप्पली आदी मिश्र करून पानार्थं योजावा. वाट्यामंड हा कणठ्य, रक्तपित्त प्रसादन आहे. तसेच वाट्यामण्ड हा लघु ग्राही, शूल, आनाह, रक्तपित्त विकार नाशक आहे.

पेया

परिभाषा - - पातुं योया पेया ।
- पेया सिक्थ समाप्तिः ।
- द्रवाधिका स्वल्पसिक्थ चतुर्दशगुणे जले ।
सिद्धापेया बृधैः श्रेया ।
शा.सं.म.ख. २-१६७

चतुर्दशगुणेनैरे रक्तशाल्यदिभिः कृता ।
द्रवाधिका स्वल्पसिक्था पेया प्रोक्ता भिषवैः ।
भा.प्र.उ.ख. १-२२७

पातुं-पिण्याकरिता-पानार्थं योग्य असणारी पेया ही सिक्थ सह असते. तण्डुल, रक्तशाली आदी धान्यांमध्ये १४ पट जल मिसळवून या मिश्रणाचे मंदांशीवर पाचन करावे. द्रवाधिक प्रमाणात, अल्प प्रमाणात सिक्थ असणारी पेया ही तण्डुल जलामध्ये किंचित एकाजीव होईतोपर्यंत पाचित करावी. तण्डुल कण पूर्ण सिद्ध होऊन किंचित विकट व पातळ पेज म्हणजे पेया होय. पेया मध्ये द्रवरूप मण्ड आणि सिक्थ हे दोनही स्थित असतात. हिला व्यवहारांमध्ये पेज म्हटले जाते.

पेया गुणधर्म -

शुचुष्णालानीर्दार्ढ्यकुक्षीरोगज्वरापहा ।
स्वेदाग्निजनपीया वातवर्चाऽनुलोमनी ॥ च.सू. २७-२५०

- स्वेदप्रिजननीलध्वीदीपनीबस्तीशोधनी ।
शुतृदश्रमलानिहरी पेया वातानुलोमनी ॥
सु.सू. ४६-३४१
- साऽतिलध्वी ग्राहणीच धातुष्टीविधायनी ।
तदुज्वरानिलदौर्बल्यकुक्षीरोगविनाशिनी ॥
भा.प्र.उ.ख. १-२२८
- पेया कुक्षीगद्वलान्तिज्वरस्तम्भः अतिसारजित् ।
रूच्योश्चिकृत् लघुदोषमलस्वेदानुलोमनी ॥
यो.र. सिद्धान्नदिपाकगुण
- पेया लध्वी हिता म्लानिपिपासाशुत् श्रमप्रणुत् ।
स्तम्भतिसारदौर्बल्यकुक्षीरोगज्वरपहा ॥
- दीपनीपाचनी दोषमल स्वेदानुलोमनी ।
लाघवात्तण्डुलीयायाः लाजपेया विशिष्यते ॥
कै.नि.कृतान्नवर्ग ४४-४६
- पेया लघुत्तरा ज्ञेया ग्राहणी धातुष्टिदा ॥
शा.स.म.ख. २-१६८

पेया ही लघु, दिपन, बस्तीशोधन, वातानुलोमन, क्षुधा-तृष्णा-लानी शामक, स्वेद व अग्निजनन, मल अनुलोमन, रुच्य, उदरविकार नाशक, दौर्बल्यहर, ज्वरनाशक व अतिसारघ्न गुणांची आहे.

कार्यपाचार्योक्त पेया -

विशतेः स्फुटितैः सिक्थैस्तुल्याधोमध्यतोपरि । अहस्ताहायपिषया स्याद् ।

का.खि. ४-७३

वीस पट जलामध्ये सिद्ध, सिक्थ स्फुटित असणारी पेया ही ऊर्ध्व, अध व मध्यभागी समान रूपाने द्रव असते. म्हणून ती हस्ताद्वारे ग्रहण करता येत नाही.

- दीर्घोपवासिनां नृणां क्षीरेपेया प्रशस्यते । शीतपित्तोपशमनी बृंहणी वर्चबंधनी ॥

का.सि. ४-७७

दीर्घकाल उपवास करणारे व्यक्तींकरिता क्षीरेपेया प्रशस्त असून ती शीतपित्तनाशक, बृंहणकारक आणि मल बांधून आणणारी आहे.

औषधसिद्ध पेया -

१) शूलघ्नी दीपनी पेया दीपनीयोपसाधिता ।

पाचनी पचनी प्रोक्ता कषायैर्वर्चबंधनी ॥

का.खि. ४-७८

दीपन द्रव्यांद्वारे सिद्ध पेया अग्निदिपन व शूलघ्न आहे. पाचन द्रव्यांद्वारे सिद्ध पेया पाचक असून कषाय

रसात्मक द्रव्यांद्वारे सिद्ध पेया मल बांधून आणणारी आहे.

२) बलावृषत्यर्ण्यथ शालपर्णीस्यादाडिमं बिल्वशलाटुयुक्तम् ।
पेया हितापित्तकफातिसारो तोयं च तत्र त्र वदन्ति पेयम् ॥

का.खि. ४-८०

बला, वृषत्यर्णी (आबुपर्णी), शालपर्णी, दाडीम, शलाटु अपक्व बिल्व युक्त पेया ही पित्तकफातिसारामध्ये हितकारक आहे.

३) एषैव दध्ना रूचिवर्धनी स्यान्निवाहिकां हन्ति तिलोपसिद्धा ॥

रक्तातिसारं शमयत्युदीर्णमसृदरं गर्भपरिस्त्रवं च ॥

का.खि. ४-८१

उपरोक्त पेया दही मिश्र करून सेवन केली तर ती रूचिवर्धक आहे. तिलाद्वारे सिद्ध पेया ही प्रवाहिका नाशक रक्तातिसार, रक्तप्रदर व गर्भस्राव शामक आहे.

४) सदाडिमा सातिविषाऽथ साम्ला पेया भवेदामविपाचनीया ।

का.खि. ४-८२

दाडीम, अतिविष व अम्लद्रव्यांद्वारे सिद्ध पेया ही आमपाचक गुणधर्माची आहे.

५) लाजपेया श्रमघ्नी तु क्षामकण्ठस्यदेहिनः ।

तृष्णातिसार शमनो धातुसाम्यकरः शिवः ॥

च.सू. २७-२५३

लाजाद्वारा निर्मित पेया ही कंठशोषनाशक असून देहाचे तर्पण करणारी आहे.

६) पेयाहिसिद्धा सह दाडिमेन तत्रेण चुक्रेण जलेन चोष्णा ।

ससैधवा चाशु विहन्ति तृष्णां कालोपन्नामरिचार्द्रिकाभ्याम् ॥

का.सं.भोजनकल्प - ५३

दाडिम, तक्र, चुक्र व उष्णजलाद्वारे सिद्ध पेया ही सैधव मरीच व आर्द्रक संयुक्त करून सुयोग्य कालामध्ये पानार्थ योजली तर तृष्णा शामक असते.

७) पित्तात्मनः सर्पिषि संस्कृतां वा क्षीरोदके शर्करायाऽन्विता वा ।

ज्वरातिसारश्रममोहकासाम् हिक्कां च तृष्णां च हिनस्ति पेया ॥

का.भोजनकल्प ५४

पित्तप्रकृतीच्या व्यक्तीने घृत संस्कारित वा क्षीरोदकाने सिद्ध पेया शर्करा मिश्र करून पान केली तर ज्वर, अतिसार, श्रम, मोह, कास, हिक्का तृष्णा या विकारांचा नाश होतो.

विलेपी

परिभाषा - विलम्पति दर्वी इति विलेपी ।

- विलेपी तु चतुर्गुणा । डल्हणटीका

- विलेपी स्यात् विलद्रवः । सु.सू. ४६

- विलेपी घनसिक्वथा स्यात् सिद्धान्तिरे चतुर्गुणे जले ॥

शा.स.म.ख. २-१६६

जो कृतात्रकल्प दर्वीला प्रलेप, विलम्बन करतो त्याला विलेपी म्हणतात. विलेपी चतुर्गुण-चारपट जलापध्द सिद्ध केली जाते. विलेपीचे स्वरूप विरलद्रव, घनसिक्वथ स्वरूपाचे असते.

ताडुलाचे स्वच्छ जलाद्वारे धावन करून त्यापध्द चारपट जल मिसळवून या मिश्रणाचे मंदाग्नीवर पाचन करावे. तण्डुलकण मूदु, पाचित होऊन गाढ स्वरूप आल्यानंतर अग्निसंस्कार थांबवावा. ही विलेपी घृत, सैधव, त्रिकटु मिश्र करून सेवनार्थ प्रयुक्त करावी. औषधसिद्ध विलेपी निर्माणार्थ चतुर्गुण औषधसिद्ध जलाचा उपयोग करावा.

- चतुर्गुणे तु संसिद्धा विलेपी घनसिक्वथा ॥

यो. १. सिद्धान्तिरिपकगुण-९

- विलेपी घनसिक्वथा स्यात् सिद्धा तोये चतुर्गुणे ॥

कै. नि. कृतात्रवर्णा ४२-४३

विलेपी गुणधर्म - तर्पणीग्राहिणीलब्धीहृद्याचापि विलेपिका ।

च.सू. २७-२५१

- विलेपी तर्पणी -हृद्या ग्राहणी बलवर्धनी ।

पथ्यास्वादुरसा लब्धी दीपनी क्षुत्तृषापहा ॥

सु.सू. ४६-३४२

- बृंहणी तर्पणी -हृद्या मधुरा पित्तविनाशिनी ।

शा.स.म.ख. २-१६६

- विलेपी दीपनीबल्याहृद्या संप्राहिणी लघु ।

ब्रणशिशिरोपिणा पथ्या तर्पणी तृड्ज्वरापहा ।

आमशूलहराः स्वादु दीपनी रूचिमुष्टिकरा ॥

यो. १. सिद्धान्तिरिपकगुण

- विलेपी दीपनी हृद्या ग्राहिणी क्षुत्तृषापहा ।

लब्धी स्वादुरसा नित्यं स्नेहनाथोपयोगिनी ॥

बल्या संतर्पणी पथ्या ब्रणशुक्राक्षिरोपिणे ॥

कै. नि. कृतात्रवर्णा ४२-४३

- विलेप्या गुणदोषैस्तु यथावा इव निर्दिशेत् ॥ का. वि. ४-७६

विलेपी ही लघु, दीपन, हृद्य, ग्राही, स्वादु, रचीकर, पुष्टीकर पथ्यकर असून ब्रणहर, नेत्रविकारघ्न, क्षुधातृष्णाशामक आहे. त्याचप्रमाणे विलेपी ही नित्य स्नेहनाथ उपयुक्त असून बलकारक संतर्पण, ब्रणशुक्रनामक नेत्रविकारपथ्ये लाभकर आहे.

यवागू

- यवागू बहुसिक्वथा स्यात् । पु.सू. ४६-३४४

- यवागू षड्गुणे जले सिद्धा । शा.स.म.ख. २-१६५

- षड्गुणे जले पानीये या सिद्धा या यवागू

शब्दवत्या, षड्गुणमित्यञ्जपरिमाणान्ता ॥

शा.स.म.ख. २-१६५ टीका

तण्डुलादि धान्यापध्दये सहपट जल मिसळवून या मिश्रणाचे मंदाग्नीवर पाचन करून जो बहुसिक्वथ कृतात्र कल्प निर्माण होतो त्याला यवागू असे म्हणतात. औषधसिद्ध यवागू निर्माणार्थ ६ पट औषध सिद्ध जलाचा उपयोग केला जातो. याप्रमाणे क्वाथसाध्य यवागू हा यवागूचा प्रकार निर्माण करण्याकरिता पानीयकल्प उपयुक्त ठरतात. पानीय, औषध सिद्ध जल निर्माणार्थ प्रमाणांचे वर्णन मांड कल्पनेपथ्ये दिले आहे कल्कसाध्ययवागू हा औषध साध्य यवागूचा दुसरा प्रकार निर्माण करण्याकरिता औषधीद्रव्यांचा कल्क यवागूपाचन प्रसंगी मिश्र करण्यात येतो. शागाधर संहितेचे टीकाकार आढमल्ल आचायनी यवागूचे अनेक भेद असून ते यवागू निर्माणार्थ योजण्यात आलेले द्रव्यांसुसार गुणकारक ठरतात असे म्हटले आहे.

उवा - तिलमाषतण्डुलयवागू

दुग्धतण्डुलयवागू

यवागू गुणधर्म -

यवागूग्राहिणीबल्या तर्पणी वातनाशिनी ।

शा.स.म.ख. २-१६५

- लब्धी यवागू विदहाते च दोषानुलोप्यं विदधातिवोष्णा ।

पित्त च माधुरीगुणेन हन्ति भोज्यानुपूर्वीक्रमश्च युङ्क्ते ॥

का.स. भोजनकल्प ७६

- यवागूग्राहिणी तृष्णा ज्वरघ्नी वस्तिशोधनी ।

यो. १.

यवागू ही ग्राही, बल्य, तर्पण करणारी असून वातनाशक तृष्णाहर, ज्वरघ्न व वस्तीशोधन करणारी आहे. यवागू लघु असण्यामुळे शरीरापध्दये दाह उत्पन्न करत नाही. यवागूचा उष्ण अवस्थेपध्दये प्रयोग करण्यामुळे ती दोषांचे अनुलोमन करते. माधुर्यात्वामुळे पित्तनाशक असून भोजनक्रमापध्दये युक्त-योग्य आहे.

तारच भेषजसंयोगाल्लघुत्वाच्चापिपदीपनाः ।

वातमूत्रपुरीषाणां दोषाणां चानुलोमनः ॥

स्वेदनाय द्रवोष्णत्वाद् द्रवत्वात् तृट्प्रशान्तये ।

आहारभावात् प्राणाय सरत्वात्लाघवाय च ॥

च.चि. ३-१५१-१५२

दोषानुसार सुयोग्य औषधीद्रव्यांद्वारे सिद्ध करण्यात आलेले यवागू हे सुपाच्य, जाट्याभि प्रदीपक करणारे,

वात (उदान, अपान वायु), मल, मूत्र व दोषांचे अनुलोमन करणारे द्रव व उष्ण असल्यामुळे स्वेदनार्थ साहाय्यक व द्रवत्वामुळे तृष्णा शामक आहे. आहारद्रव्य युक्त असल्यामुळे प्राण पुष्ट करणारी असून सर गुणामुळे शरीरलाघव उत्पन्न करते.

यवागूदोष - यमा विशीर्णा शीता च न चावधीणतण्डुला ।
पिच्छीला विशदाऽहृद्या यवाग्वा दोषसंग्रहः ॥

का.सि.वि. ४-७४

अत्यधिक घन, विशीर्ण-अति द्रव, शीत, अवक्षीण तण्डुल (तुटलेले तण्डुलकण) पिच्छिल, विशद व अहृद्य हे यवागूचे दोष आहेत. अशा यवागूचे सेवन टाळावे.

यवागूनिषेध - मदात्यये मद्यानित्ये ग्रीष्मे पित्तकफाधिके ।
उर्ध्वी रस्तपिते च यवागू न हिते ज्वरे ॥

च.चि. ३५-१५४

मदात्यय; नित्य मद्य सेवन करणारे, ग्रीष्म ऋतूमध्ये, पित्त व कफदोषाधिक्य असतांना, उर्ध्वग रस्तपित्त व ज्वरामध्ये यवागू प्रयोग करू नये.

विविध औषधसाध्य यवागू -

१) आप्रमाप्रातकं जम्बूवृक् कषाये विपचेत्बुधः ।
यवागू शालीभिर्भुक्तां तां भुक्तां ग्रहणी जयेत् ॥

शा.स.म.ख. २-१५३

आम्र, आप्रातक अम्बाडा, जम्बू या वृक्षांच्या त्वक्चूर्णापासून पानीय-कषायचे निर्माण करावे. या कषायामध्ये तण्डुल संयुक्त करून निर्माण करण्यात येणारा यवागू हा ग्रहणी अतिसार, प्रवाहिका व्याधींचा नाश करतो.

२) बिल्वं दधित्थं सह दाडिमेन सव्योष चांक्षीकृतायवागू ।
सांग्राहिणी दीपनपाचनी च सपश्रमूलाऽनिलपीडितेतु ॥

का.सि.वि. ४-७९

बिल्व, दधित्थ (कपित्थ), त्रिकटु व चांगोरी द्वारा निर्मित यवागू ही दाडिमासह संग्राहक गुणांची आहे: पंचमूलाद्वारे निर्मित यवागू ही वातविकारांचा नाश करते.

३) सुवर्िकाक्षार विडंगशिशुसपिप्पलीमूलकृता यवागू ।
तक्रोपसिद्धा क्रिमिनाशनी स्यादुल्मेकास ग्रहणीगेदेच ॥

का.सि.वि. ४-८३

सज्जीक्षार, विडंग, शिशु-शेवाग, पिप्पलीमूल सिद्ध यवागू ही आणि तक्रसिद्ध यवागू ही कृमिनाशक, गुल्म, कास, ग्रहणी व्याधिनाशक आहे.

४) मृदिकलाजामधुपिप्पलीभिः ससारीत्वा तुडुशमनी यवागू ।
विषं निहत्याशु तु सोमराज्या वराहनिर्हृक्ता तु बल्या ॥ का.सि.वि. ४-८४

मृद्वीका, लाजा, मधु, पिप्पली व सारिवा युक्त यवागू ही तृष्णाशामक असून सोमराजी (बकुची) युक्त यवागू विषनाशक आहे. वाराहिकण्डयुक्त यवागू बलदायक असते.

५) कार्शार्थमिष्टा तु गवेधुकानां सर्पिष्मति सैन्धवयुबलाय ।
द्विपश्रमूलोदकसाधिता तु श्वासं सकासं च कफं च हन्ति ॥

का.सि.वि. ४-८५

गोधूमाद्वारे निर्मित यवागू कार्श्य नाशनाथ श्रेष्ठ असून घृत व सैन्धव युक्त यवागू बलकारक आहे. दोन्ही पंचमूल (दशमूल) द्वारे सिद्ध यवागू ही श्वास, कास, कफविकारांचा नाश करते.

ओदन

परिभाषा - सिद्धं दशगुणे तोये तण्डुलेभ्यः परिसृतम ।
भक्तमंत्रं कूरमन्थो भिस्सा दीदिविरोदनः ॥

कै.नि. कृताज्ञवर्ग - १

तण्डुलाच्या १० पट जल मिसळवून या मिश्रणाचे मंदाग्रीवर पाचन करावे. तण्डुल सुपाचित झाल्यानंतर वरील मण्ड काढून घ्यावा. त्यानंतर तण्डुलांचे मंदाग्रीवर अल्पकाळ पाचन करावे. तयार होणारा कृताज्ञ पथ्यकल्प म्हणजे ओदन होय.

पर्याय - कैयदेव निघंटुकारांनी ओदनाचे भक्त, अन्न, कुर, अन्ध भिस्सा दीदिदि हे पर्याय सांगितले आहेत. ओदनस्वरूप - ओदनोविशदः सिद्धः सुस्वित्रो निसुतो मृदुः ।

तण्डुलैः सकल प्रायैः अक्षीणैश्चापि पठ्यते ॥ का.सि.वि. ४-७०

ओदन हे विशद (स्निग्धत्व विरहीत), सम्यक सिद्ध, सुस्वित्र (उत्तम पाचनी) निसृतमण्ड (मण्ड काढलेला) आणि प्राय अक्षीण व संपूर्णतण्डुलयुक्त असतो.

ओदन प्रकार - धावनसंस्काराधारित १) सुधौततण्डुलओदन
२) अधौततण्डुलओदन

ओदनप्रकार - भर्जनसंस्काराधारित १) भृष्टतण्डुलओदन
२) अभृष्टतण्डुलओदन

सुधौत तण्डुल ओदन -

सुधौतः प्रसृतः स्वित्रः संतप्तश्चौदनो लघुः ।
च.सू. २७-२५७

धौतस्तु विमलः शुद्धो मनोज्ञः सुरभिसमः ।
स्वित्रः प्रसृतोऽष्णो विशदस्त्वौदनो लघुः ॥

सु.सू. ४६-३४६

सुधौतः प्रसृतः स्विन्नोऽत्यक्तोष्माचौदनो लघुः ।
व्रणाक्षिरोगशुद्ध दुर्बलस्नेहपायिनाम् ॥ अ.च.सू. ७-३०

भैरव्यकल्पना विज्ञान

तण्डुलांचे सुयोग्य धावन केल्यानंतर स्वेदित-पावित करून उपरिस्थ मण्ड काडून सिद्ध केले आहे असे ओदन हे लघू, विमल, शुद्ध, मनोज्ञ, उत्तम गंधयुक्त असून, ते द्रवण, नेत्रविकार, पंचकर्माद्वारे संशुद्ध, स्नेहणाने करणारे व्यक्तीकरिता हितकारक आहे.

अर्धौतण्डुलओदन -

अर्धौतोऽप्रस्तुतोऽस्विन्नः शीतश्चाप्योदनो गुरुः ।

च.सू. २७-२५७

तण्डुलांचे धावन न करता, मण्ड न काढता, अयोग्य स्वित्त, अर्धधाचित, अपक्व आणि शीत स्वरूपातील ओदन हे गुरु गुणांचे आहे.

भृष्टतण्डुलओदन -

भृष्टतण्डुलमिच्छन्ति गरश्लेषामयोष्यपि ।

च.सू. २७-२५८

भृष्टतण्डुलजरुच्यं सुगन्धीकफ-हृत्तलपु ।
वातारत्रपित्तमंदाग्निविक्रानानां च प्रशस्यते ॥

भा.प्र.उ.ख. १-२४८

भृष्ट-भक्षित तण्डुलाद्वारे निर्मित ओदन हे रुचिकारक सुगंधयुक्त, कफनाशक, लघु गुणात्मक असून वातविकार रक्तपित्त, मंदाग्नी, विरचन देण्यात आले आहे असे व्यक्ती, गरविष आंघि कफविकारीकरिता हितकारक आहे. विविध द्रव्याद्वारे संस्कारित ओदन -

पांसशाकवसातैलपुतमज्जफलौदनः ।

बल्या संतर्पणाहृद्या गुरवो बृहन्नन्ति च ।

तद्वन्मषतिलक्षीरमुद्गा संयोगसाधिता ॥

च.सू. २७-२५९

यश्चाग्नेयौषधक्वाथ साधितो भृष्टतण्डुलः ।

विपरीतो गुरुः क्षीरमांसाद्यैर्यश्च साधिसा ॥

अ.चक्र.सू. ७-३१

जे ओदन मांस-शाक-वसा-तैल-पुत-मज्जा-फलरस संयोगाद्वारे निर्माण करण्यात आले आहे आणि माष-तिल-क्षीर-मुद्गा मिश्रित ओदन हे बल्य, गुरु, च्छद्य, तुक्तीदायक व मांसवर्धक आहे.

औषधीद्रव्यांच्या क्वाथाद्वारे सिद्ध ओदन लघु व मांसरस सिद्ध ओदन गुरु गुणात्मक आहे.

वाट्यादनो यावकः स्यात् यत्रैभृष्टुस्तु निस्तुभैः ।

शूकजैः शिम्बिजैः धान्यैः संपिश्रैर्मिश्रकौदेन ॥

के.नि.कृतान्तर्वा ५-२

निस्तुष यवांचे भर्जन करून तयार करण्यात आलेले ओदनास वाट्यादन म्हटले आहे. शूकधान्य आणि शिम्बीधान्य एकत्रित करून निर्मित ओदनाला मिश्रकौदेन म्हणतात.

यावकः पिच्छलो दृष्यः स्वादुरीशतो जयेत् ।

गुल्मञ्च प्रतियशयकासपेहालाभयान् ॥

मिश्रौदनो गुरुर्बाल्यो च्छद्यस्त्वर्षणदीपनः ॥

के.नि.कृ. १७-१८

यवांचे निर्मित ओदन हे पिच्छल, वृष्य, स्वादु, गुरु असून गुल्म, ज्वर, प्रतिश्याय, कास, प्रमेह, गालविकार नाशनाथ उपयुक्त आहे. मिश्रौदन हे गुरू, बलकारक, च्छद्य, तर्पण व अग्निदीपन गुणात्मक आहे.

षष्टिकान्नं च शाल्यत्रमोदनद्वौ परं स्मृतम् ।

दीपनपाचनं बल्यं चक्षुष्यं दोषनाशनम् ।

विशेषेण विषज्जं च क्षयक्षयकरं परम् ॥

के.नि.कृ. २९

षष्टीक तण्डुल व शाली तण्डुलाद्वारे निर्मित ओदन हे सर्व श्रेष्ठ आहे. अग्निदीपक, पाचक, बलकारक, नेत्रांकरिता हितकारक, वातादि दोषनाशक, विषनाशक व क्षयनाशक आहे.

शीतोदन - शीतोदनं शीतलमग्निमाद श्वासप्रसेकानिल विड्विबन्धनम् ।

कुर्याद्सुकृपित्तहरश्च मेह मूर्च्छाभ्रमच्छदि मदारत्यघ्नः ॥

के.नि.कृ. ३२

शीत ओदन हे शीतल, अग्निमाद करणारे असून श्वास, प्रसेक, वात-मलविबन्धन करणारे असून रक्तपित्तहर प्रमेह, मूर्च्छा, भ्रम, च्छदी, मदारत्यघ्न आहे.

उष्णोदन - उष्णोदनो भ्रमघ्नश्चतुश्च रक्तोपित्त मेहप्रदः कृमिहरः कसनातिनिघ्नः ।

आध्यानागुल्मपावनक्षतकासहिकका श्वासापाहः पवनकूललघुदीपनश्च ॥

के.नि.कृ. ३१

उष्णोदन हे भ्रम, रक्तपित्त, मदारत्यय नाशक, प्रमेह उत्पन्न करणारे, कृमी, कास, अरतिनाशक आहे. तो आध्यान, गुल्म, क्षतक्षय, कास, हिकका, श्वासा दूर करणारा असून वातकारक, लघु व अग्निदीपक आहे.

अप्रशस्त ओदन - अस्विन्त्वमवकलेदस्त्वसाकाल्यमनिखरः ।

विरसोऽविशदः शीतः ओदनस्यविपर्ययः ॥

का.विद्य. ४-७१

अयोग्य स्वित्त-अपक्व, अवकलेद (अधिक कलेदयुक्त) असाकाल्य (तुटलेले तण्डुलकण असणारा) अनिसव-प्रस्तुत न केलेला विरस, विशद, शीत ओदन सेवनाथ अयोग्य आहे.

भक्त

पर्याय - भक्तमन्नं तथाऽधश्चक्वचित्कुरं च कीर्तितम् ।

ओदनोऽस्त्री स्त्रियां भिस्सा दीदिविः पुंसिभाषितः ॥

भा.प्र.

भावप्रकाशकारांनी भक्ताचे अन्न, अन्ध, कुर, ओदन, भिस्सा दीदिवि हे पर्याय सांगितले आहेत.

- जले चतुर्दशगुणे तण्डुलानां चतुष्पलम् ।
विपचेत्सावयत्पण्ड स भवतो मधुरो लघु ॥
शा.स.म.ख. २-१६९

एक भाग तण्डुलामध्ये १४ पट जल मिसळवून या मिश्रणाचे मंदाग्नीवर पाचन करावे. तण्डुल सुपक्व झालेनंतर वरील मंड काढून घ्यावा. मंदाग्निवर तण्डुल पुनश्च अल्पकाळ सिद्ध करावेत. तयार होणारा पथ्य कल्पला भक्त असे म्हणतात. हा मधुर व लघु गुणधर्माचा आहे.

- सुधौतांस्तण्डुलाम् स्फुटितोये पश्चगुणे पचेत् ।
तदुक्तं प्रसृतं चोष्णं विशदं गुणवन्मतम् ॥
भक्तं वन्धिकरं पथ्यं तर्पणं रोचनं लघु ।
अधौतमसुतं शीतं गुर्वृच्यं कफप्रदम् ॥ भा.प्र. कृतावर्ग ५-६

सुधौत-तण्डुलाचे उतम धावन करून जलासह पाचन करून सुपाच्य झाल्यानंतर प्रसृत-पण्ड काढून घेऊन निर्माण करण्यात येणारे भक्त हे विशद, वन्धिकर, पथ्य, तर्पण रोचन, लघु, गुणात्मक आहे सुयोग्य प्रकारे जलाद्वारे धावन न करता, पण्ड काढून न घेता तयार करण्यात आलेले शीत भक्त गुरु, अरुचकर व कफकर आहे.

- अत्युष्णं बलहृद् भक्तं शीतं शुष्कं च दुर्जरम् ।
अतिक्लिन्नं ग्लानिकरं दुर्जरं तण्डुलान्वितम् ॥
अतिद्रवं तु यद्भक्तं श्वासकासाग्निपीनसैः ।
हेर्द्वर्णबलं ज्ञेयं शकृत्वातिरोधकृत् ॥ यो.र.

अत्यधिक उष्णभात बलहारा आहे. शीत व शुष्क भक्त हे दुर्जर-दुष्पाच्य असून अत्याधिक क्लेदयुक्त भक्त ग्लानिकर आहे. अपक्व भक्तही दुष्पाच्य दुर्जर आहे. अधिक द्रव युक्त भक्त हे श्वास, कास, मन्दाग्नि, पीनस विकार उत्पन्न करणारे असून बल, वीर्य नाशक, मलवायु यांचा अवरोध करते.

- तक्रसिद्धं तु यद्भक्तं ग्रहण्यर्शः श्रमापहम् ।
वातघ्नं बलदं श्लेष्मपित्तारक्ताभिवर्धनम् ॥ यो.र.

तक्रसिद्ध भक्त हे ग्रहणी, अर्श, श्रमनाशक असून वातघ्न बलदायक, कफ, पित्तविकार नाशक व रक्तवर्धक आहे.

- भृष्टतण्डुलजं भक्तं रुचिकृत्कफजित्प्लघु ।
वातपित्तहरं ग्राही ज्वरयक्ष्मातिसारसुत् ॥ यो.र.

भर्जित तण्डुलाद्वारे निर्मित भक्त हे रूचिकारक, कफनाशक व लघू आहे. वातपित्तहर, ग्राही, ज्वर यक्ष्मा, अतिसार यांचा नाश करते.

उतमभक्त निर्माण - यथोचिते जले धौतांस्तण्डुलान्विपचेत्सुधीः ।
पण्डं सन्नाभ्य सर्पित्तु तत्र किञ्चित् विनिक्षिपेत् ॥
ज्वलन्तमेकमङ्गारं तदुपर्ययेदथ ।
घटिकानन्तरं दव्योपरिभागं विनिहीरेत् ।
भक्तं विभक्तमेतत्तु राज्ययोग्यं मनोहरम् ॥ यो.र.

तण्डुलांचे जलाद्वारे सुयोग्य धावन करून त्यामध्ये योग्य प्रमाणात जल मिसळवून मंदाग्नीवर पाचन करावे. वरील मंड काढून घेऊन त्यामध्ये किंचित गोघृत मिसळावे. आणि या पाक पात्रावर झाकण ठेवावे. त्यावर एक ज्वलन्त अंगार ठेवून खालील बाजूने मंदाग्नी द्यावा. काही कालानंतर अंगार व मंदाग्नि प्रदान थांबवावे. विभक्त-अल्पा अल्पा पसरलेला मनोहर भक्त याप्रकारे निर्माण करावा.

यूष

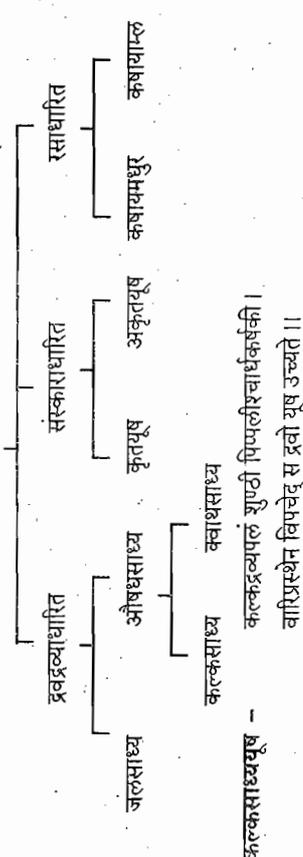
परिभाषा - अष्टदिशगुणेरी शिम्बीधान्यकृतो रसः ।
विरलान्नो घनः किञ्चीत् पेयादि यूष उच्यते ॥
भा.प्र.उ.ख. १-२२१

- द्रवैः बहुविधैः द्रव्यैः तथा चानैरतण्डुलैः ।
यूष इत्युच्यते सिद्धौ यवास्तण्डुलैः सह ॥
का.खि. ४-१८

- कर्षभष्टमिकां वाऽपि कल्कद्रव्यस्य वा पलम् ।
वारीप्रस्थेन विपचेत् स द्रवो यूष उच्यते ॥
द्रव्यगुणविज्ञान परिभाषाखंड
यादवजी त्रिकमजी आचार्य

शिम्बी धान्यामध्ये १८ पट प्रमाणात जल मिसळवून मंदाग्नीवर पाचन करून विरलावघन स्वरूपाचा पानार्थ योग्य असा जो पथ्यकल्प निर्माण होतो त्याला यूष असे म्हणतात. जल, स्वस, क्वाथ, हिम, तक्रादि द्रवांसह औषधीद्रव्ये आणि मुद्गा माषादि शिम्बी धान्यांचा तण्डुल विरहित जो द्रवमय कल्प तयार करण्यात येतो त्याला यूष असे म्हणतात.

यूष प्रकार

मुद्गा, मसूर, माषादि शिम्बी धान्यांचा जाडसर कल्क १ पल प्रमाणात घेऊन शुण्ठी-पिप्पली अधाकष्य प्रमाणात घालून या मिश्रणामध्ये १ प्रस्थ जल मिसळवून मंदाग्नीवर पाचन करावे. मुद्गा सुपक्व मुद्द होऊन जलामध्ये

किंचित् एकजीव होऊन विलान्न स्वरूप आल्यानंतर अपिसंस्कार थांबवावा. उपरिस्थ द्वांस यूष असे म्हणतात.

- स द्रवः जलमात्रः यूष उच्यते । शा. सम. म. ख. २-१५४ गुढाधीपिका
- कर्षार्थं वा कणाशुण्डियोः कल्कद्रव्यस्य वा पलम् ।
- विनीयपातयेद् युक्त्या वाग्निप्रस्थेन चापरान् ।।
- यूषाश्च रसकांश्चैव कल्पेनानेन व साधयेत् ।
- अधशिष्टो भवेद् यूषः क्वचित् पादावशेषितः ।।

परिभाषाप्रतिप

- क्वाथसाध्ययूष - क्वाथद्रव्याञ्जलिशुण्णं श्रापयित्वा जलाढके ।
- पादावशेषे तेनाथ यवावाद्युपकरययेत् ।।
- यूषाश्च रसाकारश्चैव कल्पेनानेन साधयेत् ।।

वै.प.प्र.

औषधीद्रव्ये १ अंजली ४ पल प्रमाणात घेऊन त्यांचे १ आढक जलामध्ये पाचन करावे. १/४ प्रमाणात शेष राहिल्यानंतर गाळून घ्यावे. या क्वाथामध्ये औषधसिद्ध यूषांचे निर्माण करावे.

विविध औषधीद्रव्यांचा उपयोग करून यूष कल्पांचे निर्माण करण्यात येते. शिबीधान्य ही कषाय, अल्पमधुर, लघु, रूक्ष, शीत, कटु विपाकी, आध्मान, विबंधकर आहेत, पित्तकारक, वातवर्धक, रलेष्महर आणि मलभेदक असतात. विविध व्याधींच्या नाशनाशने अनेक शिबीधान्यांच्या या गुणांचा उपयोग त्या त्या व्याधीनाशक औषधासह आहाराद्वारे वेता येतो.

- कृतअकृतयूष - अग्नेहलवणं सर्वमकृतं कटुकैर्दिग्ग ।
- विशेषं लवणस्नेह कटुकैः संयुतं कृतम् ।।
- सु.सू. ४६-३७९
- अकृतं कृतयूषं च तत्संस्कारिकं रसम् ।
- चा.सू. २७-२६२
- स स्थाकृताढ्यो लवणकटुस्नेहादिसंयुतः ।
- अकृताढ्यस्त्राहितः क्रमाद् गुरुलघुमती ।।

कै.नि.कृ. ६३

मुद्गा-माषादी शिबी धान्यामध्ये १८ पट जल मिसळवून मंदाशीवर पाचन करून यूष निर्माण झाल्यानंतर त्याला अकृत यूष म्हटले जाते. मात्र या यूषामध्ये स्नेह, लवण, कटुद्रव्य, अम्लद्रव्य, हिंगु, हरिद्रादि संयुक्त करण्यात येतात त्यावेळी त्या यूषाला कृतयूष म्हटले जाते. स्निग्ध, पाचक, रचकर द्रव्यांचा यूषावर संस्कार केला जातो म्हणून अशा यूषाला कृत-संस्कारित यूष म्हणतात.

- रसधारीत यूष प्रकार - यूषाः कषायमधुना कषायाम्लश्च भार्गवः ।
- द्विविधा विहिताः सर्वे सर्वे च द्रव्योनयः ।।
- का.सं.खि. ४-२४

काशयापाचार्थानी यूष हे द्रव्येणि असून त्याचे रसाधारीत कषाय-मधुर व कषायाम्ल असे दोन प्रकार आहेत. असे म्हटले आहे.

- यूष गुणधर्म - रोचनी दीपनी वृष्यः स्वरवर्णबलाधिकृत् ।
- प्रस्वेदजननीमुखरुष्टिपुष्टिसुखावहः ।।
- यूषः स्नेहोष्णभावाच्च वातं स्नेहकषायतः ।
- पित्तं, कफभट्टणत्वात् संस्कारात् नियच्छति ।।

का.खि. ४-१५-१६

यूषो बन्त्यो लघुःपाके रूच्यः कण्ठ्यः कफपहः ।। यो.र.

यूष हे रचकारक, दीपन, वृष्य, स्वरवर्णबल-अग्निवर्धन करणारे असून स्वेदनजनन, रुष्टि-पुष्टिदायक व सुखोत्पादक आहेत. स्निग्ध व उष्णत्वामुळे वातघ्न, स्निग्ध व कषायत्वाामुळे पित्तघ्न आणि कटू व उष्णत्वामुळे यूष हे कफघ्न आहेत.

- ग्रंथाधार - मुद्गामुत्तमो यूषो दीपनः शीतलो लघुः ।
- त्रणोर्ध्वजशुक्रदाह कफपित्तज्वरास्रजित् ।।

यो.र. सिद्धान्तादिपाकगुण २

- कफघ्नो दीपनोहृद्यः शुद्धानां त्रिणिनामपि ।
- ज्ञेयः पथ्यतमश्चैव मुद्गायूषः कृताकृतः ।।
- सु.सू. ४६-३६७

यूषाणामुत्तमो मौद्गो यूषो हृद्योऽग्निदीपनः ।
शीतलो मधुरः पथ्यो बलसो पित्तलोहिते ।
तद्दाहज्वरसंशुद्धव्रणजन्तृव्यरीणिषु । कै.नि.कृ. ६५
मुद्गामध्ये १८ पट जल मिसळवून या मिश्रणाचे मंदाशीवर पाचन करून मुद्गायूष निर्माण केला जातो. सर्व यूष कल्पामध्ये मुद्गायूष हा उत्तम व पथ्यतम (श्रेष्ठ पथ्यकर) आहे. याचे कृत व अकृत असे प्रकार असून ते दीपन, लघु, शीतवीर्यात्मक, हृद्य आहेत. पंचकर्माद्वारे संशुद्ध व्यक्ती व व्रणविकारी यंत्रकारिता हितकारक असून ऊर्ध्वजशुक्रदाहकार, दाह, कफ, पित्त, ज्वर, रक्तविकार व तृष्णा यांचा नाश करतात.

कुल्लथयूष

- ग्रंथाधार - कुल्लिथयूषो गुल्मार्शः कफवाताशमशर्करा ।
- तन्निप्रतन्नीमेदांसि मेहं हन्त्यग्निकृत्सरः ।।
- यो.र.सि. पाकगुण ५
- कुल्लथयूषो वीर्योष्णः कषायो मधुरोऽधिकृत् ।
- वातातुलोमी गुल्मार्शोबलासानिलभेदनुत् ।।
- मेदशेषशर्कराशवासकासतूनिप्रतूनिजित् ।। कै.नि.कृ. ७६-७७

कुल्लथ जाडसर चूर्ण एक भाग घेऊन त्यामध्ये १८ पट जल मिसळवून या मिश्रणाचे मंदाग्रीवर पाचन करावे. कुल्लथ मुदु व सुपक्व होऊन मिश्रणाला विरलात्र द्रव स्वरूप आल्यानंतर अग्निस्कार थांबवावा. हा कुल्लथयूष कषाय मधुर रसात्मक, उष्ण वीर्यात्मक, अग्निवर्धक व वातानुलोमन गुणांचा आहे. गुल्म, अर्श कफ-वात विकार, प्रमेह, मेदोविकार, अशमरी, मूत्रशंकरा, खास, तूती, प्रतितूती यांचा नाश करतो.

सप्तमुष्टिकयूष

गुंथाधार - कुल्लथयवकोलैश्च मुंदौः मूलकग्रंथिकैः ।
शुण्ठीधान्यकयुवैश्च यूषः श्लेष्मानिलापहः ॥
सप्तमुष्टिक इत्येष संनिपातज्वराज्ययेत् ।
आमवातहरः कण्ठहृदक्त्राणां विशोधनः ॥ शा.स.म.ख. २-१५५-१५६

घटकद्रव्ये व प्रमाण - कुल्लथजाडसरचूर्ण - १ मुष्टि (पल) - ४८ ग्रॅम
यव जाडसरचूर्ण - १ मुष्टि (पल) - ४८ ग्रॅम
बदर मज्जाचूर्ण - १ मुष्टि (पल) - ४८ ग्रॅम
मुदुग जाडसरचूर्ण - १ मुष्टि (पल) - ४८ ग्रॅम
मूलकखंड - १ मुष्टि (पल) - ४८ ग्रॅम
शुण्ठीचूर्ण - १ मुष्टि (पल) - ४८ ग्रॅम
धान्यकचूर्ण - १ मुष्टि (पल) - ४८ ग्रॅम
जल (१८ पट) - ७ x १८ = १२६ पल = ६.०४८ लिटर

निर्माणविधि - कुल्लथाद सातद्रव्ये प्रत्येकी एकमुष्टि प्रमाणात घेऊन या यूषाचे निर्माण करण्यात येते म्हणून याला सप्तमुष्टिकयूष असे म्हणतात. उपरोक्त सर्व चूर्ण ७ पल प्रमाणात घेऊन त्यामध्ये १८ पट जल मिसळवून या मिश्रणाचे मंदाग्रीवर पाचन करावे. कुल्लथ, यव, मुदुग सुपक्व मुदु होऊन याला विरलान्द्रव स्वरूप आल्यानंतर अग्निस्कार थांबवावा. कोष्ण झाल्यानंतर बरील द्रवभाग काढून पानार्थ योजावा.

उपयोग - कफवातघ्न, हृद्य, संत्रिपातज्वरहर, कण्ठ्य, आमवातनाशक, मुखशोधन आहे.

खड

परिभाषा - खड इति यूष विशेषश्च पारिभाषिक संज्ञा । शिवदाससेन
- खड काम्बलिको यूष विशेषौ । डल्हणाचार्य
- दधिदाडिमामाषकस्नेहयुक्तव्यञ्जन खड उच्यते ॥ जेजटाचार्य

खड हा विशेष प्रकारचा यूष प्रकार आहे.

दधि, दाडिम, माष, शाक, स्नेहयुक्त व्यंजनाला खड म्हटले जाते.

खडोद्विविधः ।

- संतक्रशमीधान्यानि स्मिधानि संग्राहकाणि खडानि ।

- सतक्रशाकस्तु कपित्थतक्रचांगेरीमरीचाजाजिचित्रकैः ॥ सुपक्वः खडयूषोऽयम् ॥

सु.सू. ४६-३७६-डल्हणटीका

खडप्रकार - १) सतक्रशमीधान्यखड २) सतक्रशाकखड

१) सतक्रशमीधान्यखड -

मुदुग, मसुरादि शिम्बीधान्य एक भाग घेऊन त्यामध्ये १८ पट तक मिसळवून मंदाग्रीवर पाचन करावे. मुदु व सुपक्व झाल्यानंतर त्याला घृत, हिंगु, जीरक, शुण्ठी, लवणाद्वारे संस्कारित करावे. याला सतक्रशमीधान्य खड म्हटले आहे.

२) सतक्रशाकखड -

तक्रामध्ये कपित्थ, चांगेरी, मरीच, जीरक, चित्रकमूल मिश्र करून मिश्रणाचे मंदाग्रीवर पाचन करावे, अर्धाभाग शेष राहिल्यानंतर लवण संयुक्त करून पानार्थ योजावे. तक्रामध्ये कपित्थ व शाक (भाजी) मिश्र करून हा यूष प्रकार निर्माण करण्यात येतो म्हणून याला सतक्रशाक खड म्हणतात.

काम्बलिक

परिभाषा - अयं काम्बलिकोऽपरः ।
दध्यम्लो लवणस्नेहितिलमाषसमन्वितः । चक्रदत्त
दधिमस्त्वम्लसिद्धस्तु यूषः काम्बलिकः स्मृतः ।
सु.सू. ४६-३८१
- तक्राम्लसिद्धः काम्बलिकः अम्लानां बहुलत्वात् ।
मूलैश्च तिलकल्काम्ल प्रायः काम्बलिकः स्मृतः ।
वृद्धवैद्याधार

- दध्यम्ल, लवणस्नेह, तिल, माषयुक्त यूष म्हणजे काम्बलिक होय.

- दधिमस्त्वू, अम्लद्रव्याद्वारे सिद्धयूषाला काम्बलिक म्हणतात.

- तक्राम्लसिद्ध अम्ल बहुल यूष म्हणजे काम्बलिक होय.

- मूलक, तिलकल्क, अम्लद्रवाद्वारे सिद्ध यूष म्हणजे काम्बलिक होय.

निर्माणविधि - पुनः सौवर्चलाजाजीबीजपूरक सौरभैः ।

सस्योज्यमथितः स्वच्छ एव काम्बलिको भवेत् ॥

सु.सू. ४६-३८२ डल्हणटीका

मुदुगमाषादि शिम्बीधान्य एक भाग घेऊन त्यामध्ये १८ पट दधीमस्त्वू घालून या मिश्रणाचे मंदाग्रीवर पाचन करावे. मुदु व सुपक्व झाल्यानंतर यामध्ये सौवर्चललवण, जीरक, बीजपूर (म्हाळुंग) सौरभ (बालचिनी, बेलची, तेजपत्र, लवंग व जांजीचीचूर्ण) मिसळवून मथनीद्वारे मंथन करावे. यावरील स्वच्छ द्रवला काम्बलिक असे म्हणतात.

- दाडिमेन क्रियते योऽम्लोयूषः स दाडिमाम्लः ।

दध्यम्ल इतिदध्ना क्रियते योऽम्लो यूषः स दध्यम्लः । तक्राम्लोऽयवम् ॥

सु.सू. ४६-३८२ डल्हणटीका

दधिमस्त्वुशिवाय दाडीमाम्ल, तक्र, दधि, धान्यम्लादी द्वाराही काम्बलिक या विशेष यूष प्रकारांचे निर्माण

करण्यांत येते. जो अम्लगुणार्थ यूषामध्ये संयुक्त केला असेल त्याप्रमाणे त्या काम्बलिकाचे गुण जाणावेत.

खड-काम्बलिकगुण - खडकाम्बलिको हृद्यो तथा वातकफोहितो ।

बल्यः कफानिलौ हन्ति दाडिमान्लोऽग्निदीपनः ॥

दध्मलः कफकृद् न्यः स्निग्धो वातहरो गुरुः ।

तक्रान्लः पित्तकृत प्रोक्तो विशरतप्रदूषणः ॥

सु.सू. ४६-३७६, ३७७

खडकांबलिको हृद्यो छर्दिवातकफापहो ।

बल्यो यूषो दाडिमान्लो दीपनः कफवातहा ॥

दध्मलः कफकृद् बल्यः स्निग्धोवातहरो गुरुः ।

तक्रोणालः पित्तकरो विशरकप्रदूषणः ॥

कै.नि.कृ. ८८, ८९

खड व काम्बलिक हे दोन ही विशेष यूष हृद्य, वातकफविकारामध्ये हिलकारक व छर्दी नाशक आहेत. दाडिमान्ल निर्मित यूष हा बल्य दीपन कफवातघ्न गुणांचा असून दध्मान्लयुक्तयूष हा कफवर्धक, बल्य स्निग्ध, वातहर, गुरु आहे. तक्रान्लयूष पित्तवर्धक, विषकर व रक्तदूषित करणारा आहे.

खडकल्प - कल्कः स्याद् बालबिल्वानां तिलकल्कश्च तत्समः ।

दध्नः सरोऽल्पस्नेहाद्यः खडो हन्यात् प्रवाहिकाम् ॥

च.वि. १९-३४

बालबिल्वकल्क, तिलकल्क, दधिसर, अम्ल, घृत, तैल मिश्र करून तयार केलेला खड प्रवाहिकाचा नाश करतो.

- मुद्गायूषास तक्रः धान्यजीरकसंयुतम् ।

सैधव सहितं दद्यात् खडयूषमितिस्मृतम् ॥

भा.प्र.

मुद्गा यूषामध्ये मांससस, तक्र, धान्यकचूर्ण, जीरकचूर्ण, सैधव संयुक्त केले नंतर तयार होणारा यूषकल्प म्हणजे खड होय.

कृशारा

परिभाषा - यवगः कृशरा ज्ञेया तिल तण्डुलमाषजा ।

तिलतण्डुलजा वापि यवगः कृशरा मता ॥

कै.नि.कृ. ३८

- तिलतण्डुलमाषैश्च कृशारा विशरति सा ।

वै.प.प्र.

- तण्डुला वालिसंमिश्रा लवणार्द्रकहिगुणिः ।

संयुक्ता सलिले सिद्धाः कृशाराकथितेबुधैः ॥

भा.प्र. कृतात्रवर्ग - ९

तैल, तण्डुल आणि माष यांचेद्वारा निर्मित यवामूला कृशारा असे म्हणतात. वैद्यकपरिभाषाप्रदीपकारानी कृशाराला विशराही म्हटले आहे.

तण्डुलामध्ये दाली संमिश्रकरून लवण, आर्द्रक हिंगु आदि संयुक्त केल्यानंतर जलासह या मिश्रणाचे पाचन करावे. सिद्ध होणारा पथ्यकल्प म्हणजे कृशारा होय.

कृशारा गुणधर्म - कफपित्तकरी बल्या कृशाराऽनिलनाशिनी ।

सु.सू. ४६-३४८

- कृशारा शुक्रला बल्या गुरुः पित्तकफप्रदा ।

दुर्जरा बुद्धिविष्टमि मलमूत्रकरी स्मृता ॥

भा.प्र. कृतात्रवर्ग - १०

- कृशारा दुर्जरा बल्या गुरुर्वात विनाशिनी ।

बलपुष्टिमलश्लेष्मपित्तविष्टमभ्युन्नकृत् ॥

कै.नि. कृतात्रवर्ग ३९

कृशारा ही कफपित्तकर, बल्य आणि वातनाशक आहे. कृशारा ही गुरु, दुर्जरा (दुष्पाच्य) बल्य, वातनाशक, कफपित्तकर, बल, पुष्टी, मल, मूत्र वर्धन करणारी, शुक्रल व बुद्धिविष्टमी आहे.

मुद्गाकृशारा

परिभाषा - पादप्रस्थामुद्गादाल्याधर्मस्थारश्च तण्डुलाः ।

कृशरा साध्यते सूत्रैः तेषाश्चाद्दिगुणे जले ॥

कृशरा तुक्षिजननी गुरुवृथा प्रियामता ।

धातुवृद्धिकरी प्रोक्ता घृतयुक्ताश्च सर्वदा ॥

निघंटूत्तनाकर

- मुद्गा तण्डुलजा ज्ञेया कृशाराऽल्पबलालयुः ।

भक्ततो दुर्जराबल्या पुष्टिकृत् तर्पीहिमा ॥

यो.र.

- मुद्गेन तण्डुलंभवत् सलिलं कृशरोगतः ।

आतत्त तण्डुलं धौतं परिभूष्टं घृतेन च ॥

चक्रप्राणी

घटकद्रव्ये व प्रमाण - तण्डुल १/२ प्रस्थ - ३२ तोळे - ३८४ ग्रॅम

मुद्गादाली १/४ प्रस्थ - १६ तोळे - १९२ ग्रॅम

जल २ पट - ४८ X २ = ९६ तोळे - १,१५२ लिटर

निर्माणविधि - तण्डुल एकभाग, मुद्गादाल अर्धाभाग घेऊन त्यांचे स्क्रब्ल जलाद्वारे धावन करून घ्यावे. यामध्ये दोनपट जल मिसळवून या मिश्रणाचे मंदगतीवर पाचन करावे. सुपकव व मूद्र झाल्यानंतर अग्निस्वरकार थांबवावा. याला मुद्गातण्डुल कृशारा असे म्हणतात.

गुणकर्म - सुपक्व, उष्ण मुद्गरकृशरा घृतासह सेवन केली तर ती गुरु, वृष्य, प्रिय, तृप्तीदायक, धातुवृद्धिकर, दुर्जर आहे. माषतण्डुल कृशरेच्या तुलनेमध्ये मुद्गतण्डुल कृशरा ही लघु व अल्पबल आहे.

माषतण्डुलकृशरा

ग्रंथाधार - तण्डुलैर्मौक्तिकाकारैः काण्डितैः न च खण्डितः ।

चतुर्भागीमर्षस्य वैदलैः परिमिश्रितैः ॥

यथोचितान्बुसंसिद्धैः सहिगुलवर्णाईकेः ।

सुस्तेहा कामिनीयंतु कृशरा शिशिरे हिता ॥

कृशरा दुर्जरा बल्या गुर्वी वातविनाशिनी ।

बलपुष्टिमलश्लेष्मपित्तोतः प्रदा सरा ॥

यो.र. सिद्धान्तादिपाकगुण

काण्डित करण्यात आलेले (तुष विरहित) परंतु खण्डित न झालेले असे मोत्याप्रमाणे श्वेत तण्डुल चार भाग व माष दाली एक भाग घेऊन त्यांचे जलाद्वारे धावन करावे. यामिश्रणामध्ये सुयोग्य प्रमाणात जल मिसळवून मंदाशीवर पाचन करावे. सुयोग्य प्रमाणात यामध्ये हिंगु, लवण व आर्द्रक संयुक्त करावे. मृदु सुपक्व झाल्यानंतर अग्निसंस्कार थांबवावा. स्नेह युक्त करून माषतण्डुलकृशरा सेवन केली तर ती सुस्वादु व शिशिर ऋतुमध्ये हितकारक ठरते. ही कृशरा दुर्जर, बल्य, गुरू वातनाशक, बल, पुष्टि, मल शुक्रप्रद, श्लेष्मपित्तक व सर आहे.

रागषाडव

सुश्रुतोक्त रागषाडव - ज्ञेयः पथ्यतमश्चैव मुद्गरयूषः कृताकृतः ।

स तु दाडिममृद्वीकायुक्तः स्याद्रागषाडवाः ॥

रूचिच्यो लघुपाकरुच दोषाणां चाविरोधकृत ॥

सु.सू. ४६-३६८

- लघवो बृंहणा वृध्या हृद्या रोचनदीपनाः ।

तृष्णामूर्च्छाभ्रमच्छर्दिश्रमघ्ना रागषाडवाः ॥ सु.सू. ४६-३८३

मुद्गरयूषामध्ये दाडिमस आणि मृद्वीकारसंयुक्त केल्यानंतर तयार व्यंजनाला रागषाडव असे म्हणतात. हे रुचकर, लघुपाकी व दोषाना विकृत न करणारे आहेत. लघु, बृंहण, वृष्य, हृद्य, रोचन, दीपन गुणात्मक असून रागषाडव हे तृष्णा, मूर्च्छा, भ्रम, च्छर्दि, श्रम यांचा नाश करतात.

रागषाडव (चक्रपाणीवर्णीत) - क्वथितं तु गुडोपेतं सहकारफलं नवम् ।

तैलनागर संयुक्तं विज्ञेयो रागषाडवः ॥

चक्रपाणी

- कर्द्वम्लस्वादुलवणा लघवो रागषाडवः ।

मुखप्रियारुच हृद्यारुच दीपना भक्तरोचनाः ॥ च.सू. २७-२८१

नवीन व अपक्व आम्रफलांचे क्वथन करून सुस्विन आम्रफलांचा गरभाग काढून घ्यावा. यामध्ये तैल, शुण्ठीगुड, जीरकादि द्रव्ये मिश्र करून एकजीव करून घ्यावे. यालाच रागषाडव म्हटले जाते. हे कटुअम्लमधुलवण रसात्मक असून लघु, मुखप्रिय, हृद्य, दीपन व भोजनाप्राप्ति रची उत्पन्न करते.

रागखाण्डव योगरत्नमकरोक्त - आममाम्रं त्वचाहीनं द्विस्त्रिर्वा खण्डित ततः ।

भृष्टमाच्ये मनागस्तं खण्डपाकेऽथ युक्तितः ॥

सुपक्वं तु समुतीर्य मरीचैर्लेन्दुवासितम् ।

स्थापितं स्निग्धमृद्भाण्डे रागखाण्डवसंज्ञितम् ॥

पुष्टिदो बल्यः पित्तवातास्त्रऽरूचिनाशनः ।

स्निग्धो गुरुस्तरपणश्च सुस्वादु रागखाण्डवः ॥

यो.र.

रागषाडवांचा उल्लेख काही ग्रंथांमध्ये रागखाण्डव असा करण्यात आला आहे. रागखाण्डव निर्माणार्थ अपक्व आम्राची त्वक् काढून त्याचे दोन तीन खण्ड करावेत. त्यानंतर घृतामध्ये त्यांचे भर्जन करून शर्करापाकामध्ये युक्तिपूर्वक पाचन करून घ्यावे. सुपक्व झाल्यानंतर अग्निवरून काढून घेऊन मरीच, सूक्ष्मएलाचूर्ण व कर्पूर मिश्र करून घ्यावा. स्निग्ध मृत्पात्रामध्ये या रागखाण्डवाचा संग्रह करावा. हे पुष्टिकारक, बलवर्धक, पित्तविकार, वातविकार, रक्तविकार व अरुची नाशक आहे. रागखाण्डव हे स्निग्ध, गुरू, तर्पण व सुस्वादु आहे.

रागषाडव - कैश्यदेवनिघंटु - कपित्थं तु गुडोपेतं सहकारफलं नवम् ।

तैलनागर युक्तं च विज्ञेयो रागषाडवः ॥

कैश्यदेव निघंटु कु. १६

कपित्थ, अपक्वआम्र, गुड, तैल, शुंठी यांना संयुक्त केल्यानंतर निर्माण होणारे व्यंजन म्हणजे रागषाडव होय.

राग

सुश्रुतसंहितेचे टीकाकार इल्हणाचार्यांनी राग व षाडव हे वेगवेगळे वर्णन केले आहेत.

- सितारुचक सिन्धूथैः सर्वक्षान्तरुषकैः ।

जम्बूफलरसेर्युक्तोरागो राजिकया कृतः ॥ सु.सू. ४६-३८३

शर्करा, कृष्णलवण, सेंधव, वृक्षाम्ल (कोकम), परुषक (फालसा) आणि जम्बूफलस, राजिका (मोहरी)

सह संयुक्त केले नंतर तयार होणारे व्यंजन राग होय.

षाडव

- षाडवाः पुनर्मधुराम्ललवणसंयोगजा नानाविधाः ।

स्पष्टाम्लमधुरोऽस्पष्ट कषाय लवणोषणः ॥

अतिक्तः खाडवः कोलकपित्थाद्युपबृंहितः ॥ सु.सू. ४६-३८३, ३७८ इल्हणाटीका

कोल (बदर) आणि कपित्थ यांचेपासून स्पष्ट अम्ल व मधुर आणि अस्पष्ट (अल्प) कषाय लवण रसात्मक

व्यंजन म्हणजे षाडव होय. यामध्ये तिक्त रसात्मक द्रव्यांचा समावेश नाही.

- षाडवस्त्र कपित्थानां सर्वोषमशुशर्कैः ।

अरोचकेषु सर्वेषु प्रशस्तो धारितो मुखे ॥ गदानिग्रह १३-३०

कपित्थफल, शुण्ठी, मरीच पिप्पली, शर्करा, मधु यांना एकत्रित करून निर्माण होणारे व्यंजन म्हणजे कपित्थाडव होय. अरोचक नाशनार्थ हा मुखामध्ये धारण करावा.

मांसरस

परिभाषा - प्रस्थेऽम्भसि पलं साध्यं मांसं पादस्थिते रसे ।

वै.श.कोष

- रसरणे सुदशास्त्र-

पलानि द्वादशप्रस्थे घनेऽथ तनुके तु षट् ।

मांसस्य षण्ठनं कुर्यात् पलमच्छदरे रसे ॥ इति सुदशास्त्रे ।

यत्र तु रसस्य द्रव्यान्तरेण साधनं तत्र यवागूर्त् साधनं व्याख्येयम् ।

च.चि.३-११०-११३ चक्रपण्णटीका

१ पल मांस घेऊन १ प्रस्थ जलामध्ये त्याचे पाचन करावे. १/४ भाग शोष राहिल्यानंतर गाळून घ्यावे याला मांसरस म्हणतात.

परिचय - मांस व जल यांचे मंदाग्नीवर एकत्रित पाचन करून मांसरसाचे निर्माण करण्यात येते. ते ते प्राणीज मांस जलामध्ये मूदु, सुपक्व होऊन त्याचा सारभाग जलामध्ये येईतापेक्षा जल मांसरस निर्माणार्थ घातले जाते. मांसाचा सारअंश अवाशिष्ट जलामध्ये (मांसरसामध्ये) निष्कासित करणे आणि या मांससाचा विविध व्याधीच्या नाशनार्थ व यवावादी मांसरसासिद्ध पथ्यकरून निर्माणार्थ उपयोग करण्यात येतो. मांसरस निर्माणार्थ मांस हे अस्थिविरहित व अस्थिसह वण्ड स्वरूपात घेतले जाते. अस्थिविरहित मांस जलामध्ये पाचनोत्तर लवकर मूदुच सुपक्व होते मात्र अस्थिवण्डासह मांसाचे जलासह पाचन करत असताना थोड्या अधिक प्रमाणातील जलाची व मंदाग्निस्काराची गरज भासते. या पाचनामध्ये मांस अस्थिपासून वेगळे होते व त्यामधील मज्जाभाग अवाशिष्ट जलामध्ये काही प्रमाणात येतो. विक्रितसेमधील विशिष्ट उदरेष्ट वा मांस जाती या आधारे अस्थिविरहित व अस्थिसह मांस मांसरस निर्माणार्थ घेतले जाते. उपरोक्त दोनही स्वरूपातील मांस प्रकारांवर मांसरस निर्माणार्थ जलप्रमाण व अग्निस्काराचा कालावधी अवलंबून असतो. याशिवाय त्या त्या मांसाचे मूदुत्व, कठिणता, संघात यांवाही परिणाम जलप्रमाण व अग्निस्कार काल यावर होतो. याप्रकारे निर्माण होणारे मांसरसामध्ये कटुतिक्त द्रव्ये स्निग्धद्रव्ये व लवणादी घटक नसतात. म्हणून याला अकृत मांसरस म्हटले जाते. अकृत मांसरसामधील निष्कासित मांस अशांधारे त्याचे तीन प्रकार वर्णन करण्यात आले आहेत.

मांसरसप्रकार - रसे साध्यं जलं देयं मांसं सिध्यति यावता ।

पलाडकं जले प्रस्थे घनेऽथ मध्यमे तु षट् ।

मांसस्य खण्डनंकुर्यात् कुडवे तनुके रसे ॥ द्रव्यगुणविज्ञान परिभाषाखंड

यादवजीविकमजी आचार्य

मांसरसाचे स्वरूपाधारित घन, मध्यम व तनुमांसरस असे तीन प्रकार आहेत. त्यांचा निर्माणविधि पुढीलप्रमाणे यादवजीविकमजी आचार्यानी वर्णन केला आहे.

१) **घनमांसरस** - घन मांसरस निर्माणार्थ ८ पल (३८४ ग्रॅम) मांसखण्ड घेऊन त्यामध्ये - प्रस्थ (७६८ मिली) जल मिसळवून या मिश्रणाचे मंदाग्नीवर पाचन करावे. मांसमूदु व सुपक्व होऊन जलामध्ये त्याचे अंश आल्यानंतर ते गाळून घ्यावे. गाळून प्राप्त होणारा द्रवभाग म्हणजे घनमांसरस होय.

२) **मध्यममांसरस** - या प्रकारचा मांसरस निर्माणकरिता ६ पल (२८८ ग्रॅम) मांसखण्ड घेऊन त्यामध्ये १ प्रस्थ (७६८ मिली) जल मिसळवून या मिश्रणाचे मंदाग्नीवर पाचन करावे. मांस मूदु व सुपक्व झाल्यानंतर आणि त्याचा सार भाग जलामध्ये निष्कासित झाल्यानंतर हे मिश्रण गाळून घ्यावे. याला मध्यम मांसरस म्हणतात.

३) **तनुमांसरस** - एक कुडव-चारपल (११२ ग्रॅम) मांसखण्डामध्ये एक प्रस्थ (७६८ मिली) जल मिसळवून या मिश्रणाचे मंदाग्नीवर पाचन करून तनुमांसरसाचे निर्माण करण्यात येते. अग्निस्काराचे परिणामी जलामध्ये मांस मूदु व सुपक्व होऊन त्याचा सारभाग अवाशिष्ट जलामध्ये आल्यानंतर ते गाळून घ्यावे. यालाच तनुमांसरस म्हटले जाते.

रूणबल, व्याधिबल व विक्रितसेमधील अपेक्षित परिणाम याआधारे योग्य तो मांसरस प्रकार व्याधिक्रितिसार्थ प्रवृत्त करावा. आवश्यकतेनुसार या मांसरसामध्ये रुचिजन्यदक, सौरभजनक व स्निग्धद्रव्यांचा समावेश केला जातो. घृत, लवण कटुद्रव्य संस्कारित मांसरसाला कृत मांसरस म्हटले जाते. मांसरस निर्माणार्था विविध पद्धतीचे अनेक ग्रंथांमध्ये वर्णन करण्यात आले आहे.

मांसरसनिर्माण

मांसलं सक्थिजं मांसं तथाऽनस्थि च तैरितम् ।
चतुष्पलोन्यमितं सूक्ष्मं कल्पितं क्षालितं जलं ॥

पिप्पली पिप्पलीमूलशुण्ठीजीरक धान्यकैः ।

द्विशणो संयुते तोये क्वाथमध्वदिकोन्तिते ॥

पादस्थितं जलं तत्र दाडिमात् कुटिरताध्वरेत् ।

तं रसं मर्दितं हिणुभृष्ट सैधव जीरकैः ॥

पूतं प्रधूपितं पथ्य शुद्धानां शुद्धकाक्षिणाम् । परिभाषाप्रतिघ खंड - २

सक्थिस्थानाचे मांसल मांस किंवा तिसरादि पथ्याचे अनस्थी अस्थिविरहित मांस घेऊन जलाद्वारे त्याचे प्रक्षालन करून सूक्ष्म करून चारपल (११२ ग्रॅम) प्रमाणात घ्यावे. पिंपळी, पिंपळीमूल, शुंठी, जीरक व धने या द्रव्यांचे चूर्ण २ शण (६ ग्रॅम) मिसळावे. या मिश्रणामध्ये अर्धाआडक (१.५३६ मिली) जल घालून मिश्रणाचे मंदाग्नीवर पाचन करावे. पाचनोत्तर १/४ प्रमाणात शोष राहिल्यानंतर हे मिश्रण गाळून घ्यावे. या मांसरसामध्ये घृत मर्दित हिणु, जीरक, सैधव व दाडीमरस मिश्र करून त्याची पानार्थ योजना करावी. पंचकर्माद्वारे संशुद्ध वा वमनविरेचनादिद्वारे शोषन करण्यात येणारे रूणांकरिता या मांसरसाची योजना केली जाते.

पाकपात्रे पूतं दद्यात्तैलञ्च तदभावतः ।

तत्रहिणुहीरांच भजयेत्तन्नन्तरम् ॥

छाणादेरस्थिरहितं मांसं ततखण्डितंशुभम् ।

धौतं निर्गालितं तस्मिन्धृते तद् भर्जयेत्यनैः ॥

सिद्धयोग्यं जलं दत्त्वा लवणान्तु पचेत्ततः ।

सिद्धे जलेन सम्मिष्य वेशवारं परिक्षिपेत् ॥ भा.प्र. कृतावर्ग ८०-८२

अस्थिविरहितं छागादि प्राण्याचे मांस घेऊन त्याचे खण्ड तयार करावेत. हे मांस खण्ड जलाद्वारे प्रक्षालित करून, निशुद्ध वून घेऊन स्वच्छ पात्रामध्ये ठेवावीत. एक स्वच्छ व जाड तळभाग असणारे पात्र घेऊन त्यामध्ये उपलब्धतेनुसार घृत वा तेल घालावे. हे पात्र अग्नीवर ठेवून घृत उष्ण झाल्यानंतर त्यामध्ये हिंगु व हरिद्रा घालावीत. यापात्रामध्ये उपरोक्त मांस खण्ड घालून त्यांचे भर्जन करावे. त्यानंतर या मिश्रणामध्ये मांससस सिद्ध होण्याकरिता सुयोग्य प्रमाणात जल मिसळवून मिश्रणाचे मंदाग्नीवर पाचन करावे. मांसखण्ड, मृदु-सुपक्व होऊन त्यांचा सारभाग जलामध्ये निष्कासित झाल्यानंतर हे मिश्रण गाळून घ्यावे. या मांस सिद्ध जलामध्ये वेसवार चूर्ण मिश्र करून त्याची पानार्थ योजना करावी.

मांसरसगुणकर्म - प्रीणनः सर्वभूतानां दृढो मांसरसः परम ।

शुष्यतां व्याधिमुक्तानां कृशानां क्षीणेतसाम् ॥

बलवर्णाधिनां चैव रसं विद्याद्यथाभूतम् ।

सर्वरोगप्रशमनं यथास्वं विहितं रसम् ॥

विद्यात् स्वर्धं बलकरं वयोबुद्धीन्द्रियायुषाम् ।

व्यायामानित्याः स्त्रीनित्या मद्यानित्याश्च ये नराः ॥

नित्यं मांससाहारा नातुराः स्युर्न दुर्बलाः ।

च.सू. ३४०-३४१

प्रीणनः प्राणजननः श्वासकायक्षयापहः ।

वातपित्तश्रमहरो हृद्यो मांसरसः स्मृतः ॥

स्मृत्योजः स्वरहीनानां ज्वरक्षीणक्षतोरसाम् ।

भग्नविश्लिष्ट सन्धीनां कृशानामल्पेतसाम् ॥

आप्यासनः संहननः शुक्रदो बलवर्धनः ॥

सु.सू. ४६-३५९-३६१

सिद्धमांसरसो रच्यः श्रमश्वासक्षयापहः ।

प्रीणनो वातपित्तघ्नः क्षीणनामल्पेतसाम् ॥

विश्लिष्टभग्नसन्धीनां शुद्धानां शुद्धिकांक्षिणाम् ।

स्मृत्योजोबलहीनानां ज्वरक्षीणक्षतोरसाम् ।

शस्यते स्वरहीनानां दृष्ट्यायुः श्रवणार्थिनाम् ॥ भा.प्र. कृतावर्ग

मांसरस हा वातपित्तघ्न, रच्य, प्रीणन, प्राणदायक, हृद्य, तृप्तिदायक, श्रमहर्, स्वर्ध, बलवर्धन, दृष्टिदायक, श्रवणशक्तिवर्धन, बुद्धीन्द्रियपुष्टिकर, धातुसुरण (आप्यासन), धातुसंहननवर्धन, शुक्रद, सर्वरोग प्रशमन व आयुकर आहे. कृश, दुर्बल, क्षीण, शोष, व्याधिमुक्त, क्षीणशुक्र, ज्वरक्षीण, बुद्धीओजस्वरक्षीण, बलार्थी, वर्णार्थी,

नित्यव्यायाम करणारे, मद्यनित्य, स्त्रीनित्य, शुक्रक्षयी, पंचकर्माद्वारे शोधन करण्यात आलेले, पंचकर्माद्वारे संशुद्धि करण्यास इच्छुक, आर्दीना मांसरस पानार्थ योजावा. स्वास, कास, क्षय, उर-क्षत, भग्न सन्धिद्विग्रह या व्याधीच्या चिकित्सेमध्ये मांसरस साहाय्यभूत आहे.

मांसरससेवनयोग्य - दीप्ताग्रयोवर्णबलार्थिश्च व्यायामनित्या बहुभाषिणश्च ।

स्त्रीषु प्रसक्ताः क्षयिनो विनिद्रारोगीर्विमुक्ताः कृशदुर्बलाश्च ॥

विशुष्क विण्मूत्रकफाध्वस्वित्रा निपीड्यमाना विषमज्वरैश्च ।

एते नरा मांसरसं पिबेयुः प्राग्भोजनान्नातविकारिणश्च ॥

का.सं.भोजनकल्प ५७-५८

जाठराग्नि प्रदीप्त असणारे, वर्ण बलाची, अपेक्षा असणारे, नित्य व्यायाम करणारे, बहुभाषी, स्त्रीप्रसक्त, क्षयपीडित, अनिद्रा, कृश, दुर्बल, शुष्क, मल, मूत्र, वातविकारी कफशोष, क्षय, शोथ-प्रवास खिन्न, विषमज्वरपीडितांनी मांसरसाचे सेवन करावे.

मांसरससेवन अयोग्य - प्रक्लिन्नकाया गलवक्त्रोरैरार्ताः क्षताः पित्तकफदिताश्च ।

ज्वरगतिसारग्रहशोकादिद्राप्रमेहपाण्डवामयकामलातां ॥

विषान्विताश्चपि मदान्विता वा ये चोपसृष्टविधैर्गैर्वा ।

छर्शूखिष्कम्भविकारिणश्च नैते नरामांसरसं पिबेयुः ॥

का.सं.भोजनकल्प ५९-६०

विलस्रगरी, मुख व गलविकारी, क्षत, पित्त, कफज्विकारी, ज्वर, अतिसार, शोक, अधिकनिद्रा, प्रमेह, पाण्डू, कामला, विषमद पीडित, च्छर्शू, उरुस्तम् विकारग्रस्त रुग्णांनी मांसरसाचे पान करू नये.

वेसवार

ग्रंथाधार - मांसं निरस्थि सुस्विन्नं पुनर्दृषदि पोषितम् ।

पिप्पलीशुण्ठिमरीचगुडसर्पिः समन्वितम् ॥

ऐकध्यं पाचयेत्सम्यक् वेसवार इतिस्मृतम् ।

वेसवारो गुरुः स्निग्धोबल्यो वातरूजापहः ॥

सु.सू. ४६-३६५-३६६

निरस्थिपिशितं पिष्टं स्विन्नं घृतगुडाव्वितम् ।

कृष्णामारीच संयुक्तं वेशवार इति स्मृतम् ॥

पारिभाषा प्रदिप

अस्थिविरहित अजामांसाचे सूक्ष्मखण्ड करून त्यांचे स्वच्छ जलाद्वारे प्रक्षालन करावे. एका जाड तळभाग असणारे पात्रामध्ये मांसखण्ड व जल पुरेशा प्रमाणात घालून या मिश्रणाचे मंदाग्निवर पाचन करावे. सुस्विन्न मांस, मृदु झाल्यानंतर पाटा यंत्रावर त्याचे पेषण करून सुसूक्ष्म करावे. एका पात्रामध्ये घृत घालून ते मंदाग्नीवर ठेवावे. यामध्ये उष्ण झाल्यानंतर त्रिकटु, पिष्ट मांस व गुड मिसळवून या मिश्रणाचे पुनः पाचन करावे. सम्यक पाचनोत्तर

निर्माणं होणारे व्यंजन म्हणजे वेसवार होय. हा बल्य, स्निग्ध, गुरु व वातवेदना नाशक आहे.

उपरोक्त सामिष वेसवाराशिवाय काही दाली-टाण्डुल-दीपक पाचकादि द्रव्ययुक्त निरामिष वेसवारांचा वर्णन विविध ग्रंथांमधून आढळते. या निरामिष वेसवारांचा उपयोग शाक (भाजी), पथ्यकल्प निर्माणार्थ करण्याबाबतचे उल्लेख आढळतात. मांसस्य निर्माणमध्ये सुश्रुताचार्य, भावप्रकाशादि आचार्यांनी ज्याप्रमाणे दीपन पाचन कट्टादि द्रव्यांचा उल्लेख केला आहे त्याचप्रमाणे निरामिष व्यंजन, पथ्यकल्प, कृतांत्र निर्माणार्थ या वेसवारांचा उपयोग रूची व पाचनार्थ करण्यात येतो.

- वेसवार इति शाकादिषु व्यंजनार्थमुपयुक्तं
- धान्यजीरकादिभुक्तं चूर्णउपस्करः व्यंजनम् ॥
वृद्धवैद्याधार
- शाकादि व्यंजनांमध्ये मिश्र करणयात घेणारा धान्यक-जीरकादि द्रव्यांच्या संयुक्त सूक्ष्मचूर्ण स्वरूपाला वेसवार म्हटले आहे.

- वेसवारो गुरु स्निग्धो बलोपचयवर्धनः ।
मुद्गादिनास्तु गुरवो यथा द्रव्यगुणानुगा ॥

अ. न्ह. सू. ६-४०

वेसवार हा गुरु, स्निग्ध असून त्याद्वारे बल व उपचयाचे वर्धन होते. मुद्गादि द्रव्यांद्वारे निर्मित वेसवार हा गुरु असून ज्या द्रव्यांपासून निर्माण केला आहे त्या त्या गुणांचा असतो.

- विशतिपलानि हरिद्रायाः दशपलानि धान्यकस्य पञ्चपलानि शुद्धजीरकस्य,
पलसार्धद्वयमधिकयायाः एतच्चतुष्टयं भर्जितमेव ग्राह्यं त्रीणि पलानि मरीचस्य,
अर्धपलं रामटस्य एतत् सर्वमेकत्र संयोज्य समामर्दितं वेसवार इत्युच्यते ॥
अमरकोष

हरिद्रा २० पल, धान्यक १० पल, जीरक ५ पल, मेथी दीड पल यांचे भर्जन करून सूक्ष्मचूर्ण करावे. यामध्ये मरीच ३ पल, हिंगु अर्धा पल मिश्र करून सर्वांचे एकत्रित मर्दन करावे. निर्माण होणारे सूक्ष्म चूर्णस्वरूपी व्यंजनाला वेसवार असे म्हणतात.

- चित्रकं पिप्पलीमूलं पिप्पलीचव्यनगरम् ।
धान्यकं रजनीश्वेतण्डुलश्च समांशका ।
वेसवार इति ख्यातः शाकादिषु नियोजयेत् ॥ अत्रेयसंहिता
- चित्रक, पिप्पलीमूळ, पिप्पली, चव्य, शुण्ठी, धान्यक, हरिद्रा व श्वेतण्डुल यांच्या समभाग एकत्रित सूक्ष्मचूर्ण स्वरूपातील व्यंजनाला वेसवार म्हटले जाते.

- शुंठीमरीचपिपल्यो धान्यकाजाजिदाडिमम् ।
पिप्पलीमूलसंयुक्तो वेसवार इति स्मृतः ॥
वेसवारो गुरु स्निग्धो बल्योवातरुजापहः ।
गुष्टिदः सर्वधातूनां विशेषान्मलनाशनः ॥ योगरत्नाकर

शुंठी, मरीच, पिप्पली, धान्यक, शहाजीरक (अजाजी), शुष्क दाडिमबीज व पिप्पलीमूळ यांच्या समभाग एकजीव चूर्ण स्वरूपास वेसवार म्हटले जाते. वेसवार हा गुरु स्निग्ध, बल्य, पुष्टीदायक, वातवेदनाहर व मलनाशक आहे.

- शुंठीमरीचपिपल्यः धान्यकाजाजिदाडिमम् ।
पिप्पलीमूलसंयुक्तं वेसवार इति स्मृतम् ॥
वेसवारो भवेतीक्ष्णो सोऽग्निद्वीर्यस्यवर्धकः ॥
धन्वंतरीनिघंटू
- शुंठी, मरीच, पिप्पली, धान्यक अजाजी, दाडीम व पिप्पलीमूल युक्त वेसवार हा तीक्ष्ण अग्निवर्धक आहे.
- अजाजिमरीचशुण्ठीग्रंथीधान्यनिशान्दयम् ।
पिप्पलीमरीचं चैति वेसवारो गणोमतः ॥
राजनिघंटू

जीरक, मरीच, शुंठी, ग्रंथीवर्ध, धान्यक, हरिद्रा, दासहरिद्रा, पिप्पली, मरीच हा वेसवार गण होय.

- निशा त्रिकटुकं चैव सैन्धवं हिंगुधान्यकम् ।
दाडिमत्वजीरकं च सर्वं तैलविभर्जितम् ॥
चूर्णकृतं कुडुयित्वा स स्मृतो वेसवारकः ॥
निघंटुरत्नाकर
- हरिद्रा, शुंठी, मरीच, पिप्पली, सैन्धव, हिंगु, धान्यक दाडिमत्वक, जीरक ही द्रव्ये समभाग घेऊन तैलामध्ये भर्जित करून त्याचे कुट्टन करावे. तयार होणारे चूर्ण स्वरूपी व्यंजनाला वेसवार असे म्हणतात.

- शुण्ठीमरीचवैदेशी धान्यकाजाजिदाडिमम् ।
हिंगुसामुद्रसंयुक्तः वेसवारः ससौरभः ॥
वेसवारः गुरुः स्निग्धो बल्युष्टिकफप्रदः ।
मुद्गादिनास्तु गुरवो यथाद्रव्यगुणानुगाः ॥
कै. नि. कृतांत्रवर्ण

शुण्ठी, मरीच, पिप्पली, धान्यक, जीरक, हिंगु व सामुद्र लवणाद्वारे निर्मित वेसवार हा सुगंधी असतो. मुद्गादीद्वारे निर्मित वेसवारहा गुरु व त्या त्या द्रव्यांप्रमाणे असतो.

दधिचिकार

- शृतात् क्षीरात् यज्जातं गुणवदधि तत् स्मृतम् ।
मु. सू. ४५-७७
- घनीभूतं दध्यावस्थानं सम्यक् प्राप्यश्च यद् दधि ।
कै. नि. दधिवर्ण
- दुधाचे मंदग्रीवर क्वथन करून कोषा झाल्यानंतर या दुधामध्ये अत्यल्प प्रमाणात दधिप्रक्षेप घालावा. हे मिश्रण काही कालावधीपर्यंत ठेवल्यानंतर दुधाला घनीभूत होऊन सम्यक् दध्यावस्था प्राप्त होते, त्याला दधि असे म्हणतात. याप्रमाणे शृत दुधाद्वारे निर्मित दधि गुणवत् मानले जाते.

दधिप्रकार -

भावप्रकाशकारांनी दधीचे रसाधारित ५ प्रकार वर्णन केले आहेत. मंद, स्वादु, स्वादुअम्ल, अम्ल व अत्यम्ल दधि. तर सुश्रुताचार्यांनी दधीचे सात प्रकार सांगितले आहेत. मधुर, अम्ल, अत्यम्ल, मंदजात, श्रुतक्षीरभव, सर व स्नेहाहित. विविध प्राण्यांच्या दुधाद्वारे दधी निर्माण करण्यात येते. यापैकी गोदधि सर्वश्रेष्ठ मानले जाते.

दधिगुण -

- रोचनं दीपनं वृष्यं स्नेहनं बलवर्धनम् ।
पाकेऽम्लमुष्णं वातघ्नमङ्गल्यं बृंहणं दधि ॥
- पीनसे चातिसारो च शीतके विषमज्वरो ।
अरुचौ मूत्रकृच्छ्रे च कार्श्ये च दधि शस्यते ॥

च.सू. २७-२२५-२२७

- दध्युष्णं दीपनं स्निग्धं कषायानुरसं गुरु ।
पाकेऽम्लं ग्राहि पित्तास्त्रशोथमेदः कफप्रदम् ।
- मूत्रकृच्छ्रे प्रतिश्याये शीतो विषमज्वरो ।
अतिसारोऽरुचौ कार्श्ये शस्यते बलशुक्रकृत् ॥

भा.प्र. दधिवर्ग

दधि हे मधुम्ल व कषाय अनुरसात्मक असून, उष्ण वीर्य व आम्ल विपाकी आहे. वातनाशक, पित्तकफवर्धक, रक्तविकार मेद, शोथकर आहे. रुचकर, दीपन, वृष्य, शुक्र, बलकृत्, असून पीनस, अतिसार, शीतपूर्वक ज्वर, विषमज्वर, अरुचि मूत्रकृच्छ्र, कार्श्य, प्रतिश्याय या विकारांचा नाश करतो.

दधिविकार -

- दध्यस्तूपी यो भागो घनः स्नेहसमान्वितः । स लोके सर इत्युक्तो ।
सरः स्वादुः गुरुः वृष्यो वातवन्धिप्रणाशनः ॥
सोऽम्लो बस्तिप्रशमनः पित्तश्लेष्मविवर्धनः ।
भा.प्र. दधिवर्ग
- दघ्नः सरो गुरुः वृष्यो विज्ञेयोऽतिलनाशनः ।
वन्हेः विधमनसरचापि कफशुक्रविवर्धनः ॥
सु.सू. ४५-७८

- दध्युत्तरो दधिस्नेहो दध्यग्रं कट्वरः सरः ।
दघ्नः सरो दधिगुणो गुरुः वन्धिसमीरहा ॥
कुर्यादस्त्रं कफं पित्तं शुक्रवृद्धिविककृत् ॥
कै.नि. दधिवर्ग

दहिकर जो गाढ, घन व स्नेहयुक्त भाग असतो त्याला दधिसर असे म्हणतात. दधिसर हे स्वादु, गुरु, वृष्य, वात, जाठराग्निनाशक कफ व शुक्राचे वर्धन करतो.

पर्याय - दधीसराचे दध्यग्र व कट्वर हे पर्याय आहेत. कैयदेव निघंटुकारांनी दधिसराचा कट्वर हा पर्याय मानला आहे. कट्वर हा तक्रप्रकार निर्माणार्थ याचा उपयोग होतो म्हणून कैयदेव निघंटुकारांनी असे म्हटले असावे.

दधिमस्तु

- दघ्नो मण्डस्तु मस्त्विति । भा.प्र. दधिवर्ग
 - दघ्नस्तूपी यतोयं तन्मास्तु परिकीर्तितम् ॥ यो.र.दधिगुणा
- दधीच्या वरील भागी जो जलांश असतो त्याला दधिमण्ड, दधिमस्तु असे म्हणतात.
- तृष्णावरुमहरं मस्तु लघु स्रोतोविशोधनम् ।
अम्लं कषायं मधुरमवृष्यं कफवातनुत् ॥
 - प्रल्हादनं प्रीणनं च भिन्त्याशु मलंच तत् ।
बलमावहते क्षिप्रं भक्तच्छन्दं करोति च ॥

सु.सू. ४५-८१-८२

दधिमस्तु हे तृष्णा व क्लमनाशक, लघु व स्रोतो विशोधन, अम्ल-कषाय-मधुर-अवृष्य, कफवातहर, प्रल्हादन, प्रीणन, मलभेदन शीघ्रतेने करणारा, त्वेने बलवर्धन करणारा, अन्नाप्रति श्रद्धा उत्पन्न करतो.

दधिकुर्चिका

- दघ्नः सह पयः पक्वं सा भवेद् दधिकूर्चिका ।
वै.प.प्र.

दधिसह दुधाचे पाचन केले तर जो घनभाग प्राप्त होतो त्याला दधिकूर्चिका असे म्हणतात.

दधिसह दुधाचे मंदाग्नीवर पाचन केले तर दुग्ध पुट्टून घनभाग व द्रवभाग वेगळा दिसू लागतो. या घनभागालाच दधिकूर्चिका म्हटले आहे.

- कुर्चिकीभूतक्षीरस्य घनभागः किलाटः । सु.सु. ४५-९१, डल्हणाचार्यटीका
 - डल्हणाचार्य कूर्चिकाभूत झालेले क्षीराचे घनभागाला किलाट असेही म्हणतात.
 - गुरुः किलाटोऽतिलहा पुंसत्वनिद्राप्रदः स्मृतः । सु.सू. ४५-९१
- किलाट हे गुरु, वातहर, पुंसत्वशक्ति व निद्रा वर्धक आहे.

तक्रविकार

- तक्र - मन्थनादिपृथग्भूतस्नेहमर्धौदकं च यत् ।
नातिसान्द्रद्रवं तक्रं स्वाद्मन्लं तुवरं रसे ॥

सु.सू. ४५-८५

एक भाग दधिमध्ये अर्धा भाग जल मिसळवून मथनीद्वारे मंथन करून त्यावरील नवनीत काढून घ्यावे. फार अधिक सान्द्र (गाढ) वा फार अधिक द्रव नसणारे असे स्वरूप त्या मिश्रणाला प्राप्त होते. याला तक्र असे म्हणतात. तक्र

शैब्यकल्पना विज्ञान

निर्माणार्थं तावे व उत्तम जमलेले (घनीभूत होऊन दध्यावस्था प्राप्त झालेले) दधि उपयोगामध्ये आणणे. सुशुताचार्यांनी दधिद्वारे तक्रनिर्माणार्थं अर्धाभाग जल मिश्र करावयाचे वर्णन केले आहे तर भावप्रकाशकारांनी एक चतुर्थांश प्रमाणात जल मिश्र करावयाचे निर्देशित केले आहे.

तक्रनिर्माण

चतुर्थांशेन जलेन संयुतमतिस्थूलं सदस्यं दधि प्रायोमाहिषमन्बुकेन विमले मृदुभाजने गालयेत् । भृष्टं हिणुच जीरकञ्चलवणं राजीञ्च किञ्चिन्मितां पिष्टां तत्र विमिश्रेद् भवति तत्रकं न कस्य प्रियम् ।

भा.प्र. कृतावर्णा ६३

प्रायः महिषीचे गाढ व अम्ल रसात्मक दधि घेऊन त्यामध्ये १/४ प्रमाणात जल मिसळवून या मिश्रणाचे मथनीद्वारे मंथन करावे. त्यानंतर स्वच्छ मृत्तिकापात्रामध्ये वस्त्राद्वारे गाळून घ्यावे (याद्वारे नवनीत व तक्र वेगवेगळे होतात.) त्यानंतर गाळून प्राप्त द्रवभागामध्ये सुयोग्य प्रमाणात भक्षित हिणु, जीरक, लवण व अत्यल्प मात्रेमध्ये राजिका ही सर्व चूर्ण स्वरूपात संयुक्त करावीत. याला तक्र असे म्हणतात.

भाण्डस्यमध्ये दधि सन्निधाय दध्यस्तु यन्नेषणैर्हंतयत् । तोयं निश्चिन् प्रहं विनीय तोयेन तक्रं दधाथाक्रमेण ॥

कै.नि. तक्रवर्णा २२१

एका पात्रामध्ये दधि घेऊन त्याचे मथनीद्वारे मंथन करावे. नंतर यामध्ये जल मिसळवून पुन्हा एक प्रहं (३ तास) पर्यंत या मिश्रणाचे मंथन केले तर तक्र निर्माण होते.

तक्र गुणधर्म - शोफाशां ग्राहणीदोषमृदुश्राहोत्तराशौ । स्नेहव्यापदि पाण्डुत्वे तक्रं दद्यात् गोषुच ॥

च.सू. २७-२२१

तक्रं तु मधुरामलं कषायानुरसमुष्णवीर्यं लघु रक्षमाग्निदीपनं गणशोफादिसार ग्राहणीपाण्डुरोगांशः प्लीहाशुल्मारोचकविषमज्वरतृष्णाच्छोदितप्रसेकशूलमेदः प्लोष्मानिलहरं मधुरविपाकं हृद्यं मूत्रकृच्छ्रं स्नेहव्यापत् प्रशामनमवृष्यं च ।

सु.सू. ४५-८४

तक्रं ग्राही कषायाम्लं स्वादुपाकासं लघु । वीर्योष्णं दीपनं वृष्यं प्रीणनं वातनाशनम् ॥ ग्राहण्यादि मतां पृष्यं भवेत्संग्राहि लाघवम् । किञ्चस्वादुविपाकित्वात् न च पित्तप्रकोपनम् ॥ कषायोष्णविकारित्वाद्ग्रीश्याव्यापि कफपाहम् ॥

भा.प्र. तक्रवर्णा ७

मधुराम्लकषाय रसात्मक, उष्णवीर्यं व मधुर विपाक असणारे तक्र कफवातनाशक, लघु, रक्ष, ग्राही, अग्निदीपन, पाचन, हृद्य, रचकर, प्रीणन, तृप्तीदायक, उदरगतविकारनाशक व अवृष्य आहे. मधुरविपाकात्मक

असल्यामुळे पित्तप्रकोप करत नाही. कषाय रसयुक्त उष्णवीर्य विकासी व रक्षत्वाद्वारे कफनाशनाचे कार्य करते. तक्र हे शोथ अर्श, ग्राहणी, अतिसार, मूत्रकृच्छ्र, मूत्रदोष, मूत्रग्रह, उदर, अरुची, पाण्डु प्लीहाविकार, गुल्म, विषमज्वर, तृष्णा, च्छर्दी, प्रसेक, शूल, स्नेहव्यापद व गरविष नाशनार्थं उपयुक्त आहे. तक्र ग्राहणी व्याधीमध्ये विशेषत्वाने पथ्यकर आहे.

तक्रविकार

घोलं मथितं तक्रमुदरिचिच्छोच्छिकाऽपि च । ससर्गं निर्जलं शैलं मथितं त्वसरोदकम् ॥ तक्रं पादजलं श्रंक्षतमुदरिश्चित्वर्धवारिकम् । छच्छिका सार्धान्नास्यात्स्वच्छा प्रचुत्वारिका ॥ घोलं तु शर्करायुक्तं गुणैर्ज्ञेयं रसालवत् । वातापित्तहर्तृत्वादि मथितं कफपित्तनुत् ॥ उदरिचिद् कफः कृद् बल्यमामप्यं परमं मतम् । छच्छिका शीतला लघ्वी पित्तश्रमटुषाहरी । वातनुत् कफकृत् सातु दीपनी लवणान्विता ॥

भा.प्र. तक्रवर्णा १, २, ३, ८

तक्राचे विभिन्न लक्षणानुसार ५ भेद आहेत. त्यांची नावे घोल, मथित, तक्र, उदरिचित व छच्छिका होते. या तक्रविकाराचे विवरण पुढीलप्रमाणे आढळते.

१) घोल

- यत्तु ससंज्ञमञ्जलं मथितं घोलमच्युते । सु.सू.
- ससर्गं निर्जलं शैलम् । भा.प्र. यो.र.
- वातापित्तहर्तं घोलम् । यो.र.
- घोलं तु शर्करायुक्तं गुणैर्ज्ञेयं रसालवत् । वातापित्तहर्तृत्वादि । भा.प्र.

स्नेहयुक्त दधिसयुक्त दधीचे मथनीद्वारे मंथन करून जल न मिश्र करता तयार होणारे व्यंजन म्हणजे घोल होय. घोल हा वातापित्तहर्त, शुक्रल, बल्य, रचीकर, दीपन, बृंहण, स्निग्ध गुणात्मक असून रक्तापित्तनाशक, तृष्णाघ्न, दाहनाशक व प्रतिशयायहर आहे. घोलमध्ये शर्करा संयुक्त केली तर त्याचे गुण रसाला (श्रीखंड) प्रमाणे आहेत.

२) मथित

- मथितं त्वसरोदकम् ॥ भा.प्र.
- मथितं कफपित्तनुत् ॥ भा.प्र.
- मथितं सारवर्जितम् ॥ यो.र.

दधीचे मथनीद्वारे जल न मिसळवता मंथन करून त्यावरील स्नेहांश काढून घेतला तर निर्माण होणारे व्यंजन म्हणजे मथित होय. मथित हे कफपित्तनाशक गुणधर्माचे आहे.

लेपकल्पना

परिभाषा -

द्रव्यमात्र शिलापिष्टं शुष्कं वा सद्रव तनु ।
देहे प्रलेपनार्थं तल्लेप इत्युच्यते बुधे ॥

द्रव्यगुणविज्ञान-परिभाषा खंड
यादवजी त्रिकमजी आचार्य

बाह्य शरीर अंगावर प्रलेपनार्थ आर्द्र औषधीद्रव्यांचा कल्क वा शुष्क औषधी द्रव्यांच्या सूक्ष्मचूर्णमध्ये जलादी द्रव्यद्रव्ये मिसळवून या मिश्रणाचे खल्वयंत्राद्वारे मर्दन करून त्यांना जे सुसूक्ष्म, मुदु, श्लक्ष्ण, तुन कल्कवत् स्वरूप देण्यात येते त्याला लेप असे म्हणतात.

लेप हा कल्ककल्पांचे एक परिवर्तित स्वरूप असून त्याचा केवळ बाह्य शरीरावर आलेपनार्थ उपयोग केला जातो. कल्ककल्पांचा अभ्यंतर सेवनार्थ व बाह्योपयोगाकारिता अशा दोनही पद्धतीने उपयोग करण्यात येतो. औषधीद्रव्यांचे द्रवद्रव्यांसह खल्वयंत्रामध्ये मर्दन करण्यापुढे ती मुदु, श्लक्ष्ण, सूक्ष्म, पिच्छिल व प्रसरणशील बनतात. तसेच त्यांचा बाह्य शरीरावर लेप केल्यानंतर तो व्यवस्थित स्थिर राहतो, काही काल टिकून राहू शकतो. ब्रणशोथ, तक्कविकार, दुष्ट ब्रणनाशनार्थ आणि मुखकांती वर्धनार्थ लेप कल्पांचा चिकित्सेमध्ये उपयोग केला जातो. चरकादि अनेक ग्रंथांमधून विविध लेप कल्पांचे वर्णन आढळते. सुश्रुताचार्यांनी आलेप हा सर्व शोफांचा आद्य प्रथम उपचार असून तो सर्वांत अधिक प्रधान आहे असे म्हटले आहे.

पर्याय - आलेपस्य च नामानि लिप्तो लेपश्च लेपनम् ॥

शा.स.उ.ख. २-१

लेपपर्याय - आलेप, लिप्त, लेप

लेपप्रकार - सुश्रुतसंहिता
(सूत्रस्थान १८)

- १) प्रलेप
- २) प्रदेह
- ३) आलेप

शारंगधरसंहिता
(उतरखंड ११)

- १) दोषघ्न
- २) विषघ्न
- ३) वर्ण्य

अष्टांगसंग्रह
(उतरखंड ३०)

- १) सैहिक
- २) निर्वपिण
- ३) प्रसादन
- ४) स्तभन
- ५) विलयन
- ६) पाचन
- ७) पीडन
- ८) शोधन
- ९) रोपण
- १०) स्वर्णकिरण

भैरव्यकल्पना विज्ञान

३) कटवर

दध्नः ससारकस्यत्र तक्रं कटवरीमिष्यते ।
तक्रं हृदशिवतमथितं पादाब्जध्वाम्बु निर्जलम् ॥ वै.प.प्र., परिभाषा प्रदिप.
सस्नेह, दधिसस्युक्त दधीचे मथनीद्वारे १/४ भाग शीत जल मिसळवून मंथन करावे. या मिश्रणामधील नवनीत स्नेहांश व तक्र वेगळा करू नये. स्नेहांश युक्त तक्र प्रकारास कटवर असे म्हणतात.

४) उदशिवत

उदशिवत्तर्धवारिकम् ।
उदशिवत्तक्रफृक्द् बल्यमामघ्नं परममत्तम् ॥ भा.प्र. तक्रवर्ण
उदशिवत्तक्रफृद्दस्युतम् ॥ यो.र.
दधिमध्ये अर्धांश जल मिसळवून मथनीद्वारे मंथन करून तयार होणारा तक्र प्रकार म्हणजे उदशिवत होय. उदशिवत हे कफकर, बलवर्धक व आमनाशक गुणात्मक आहे.

५) छच्छिका

छच्छिका सारहीना स्यात्स्वच्छा प्रचुरवारिका ।
छच्छिका शीतला लघ्वी पित्तश्रमत्वृषाहरी ।
वातनुत कफकृत् सा तु दीपनी लवणान्विता ॥ भा.प्र. तक्रवर्ण
दधीचे मथनीद्वारे मंथन करून त्यावरील स्नेहांश नवनीत काढून घेतल्यानंतर त्यामध्ये प्रचुर प्रमाणात स्वच्छ जल मिसळवून निर्माण होणारे छच्छिका होय. छच्छिकाचे शीत, लघु, पित्तहर, श्रमनाशक, तृष्णाघ्न, वातहर, कफकर व दीपन पाचन कार्य लवणयुक्त सेवन केले तर आढळते.

तक्रकुचिका

तक्रेण पक्वं यत् क्षीरं या भवेत्तक्रकुचिका ॥ वै.प.प्र.
तक्रासह दुधाचे मंदाग्रीवर पाचन केले तर घनभाग व द्रवभाग वेगळा होतो. यामधील घनभागाला तक्रकुचिका म्हणतात.
तक्रापिण्डः तक्रकुचिकाथा एव सुतद्रवो घनोभागः । चक्रपाणी
ग्राहिणी विशदा रक्षा दुर्जरा तक्रकूचिका ॥ कै.नि. द्रववर्ग १७८
कूचिका क्षीर विकृतिः ।
ग्राहिणी वातला रक्षा दुर्जरा तक्रकुचिका ।
तक्राल्लघुतरो मण्डः कूचिकादधितक्रजः ॥ सु.सू. ४५-९०

तक्रकुचिका ग्राही वातकर, रक्ष आणि दुर्जर आहे. दधी आणि कुचिकाद्वारे उत्पन्न मण्ड तक्रापेक्षा लघुतर आहे.

सुश्रुतिका लेपप्रकार -

- मंत्रविधयः प्रलेपः प्रदेशः आलेपश्च । सु.सू. १८-६

सुश्रुताचार्यानी लेपामधील घटकद्रव्ये, गुणधर्म व कामाधारीत तीन प्रकार वर्णन केले आहेत. ते प्रलेप, इलेप व आलेप होते.

१) प्रलेप -

- येनकल्पेन चन्दनवत् लिख्यते स प्रलेपः । इल्लहणटीका
- प्रलेपः शीतस्वनुरविशोषीऽविशोषी च । सु.सू. १८-६
- अविशोषी अर्पाडवितव्ये व्रणशोफे, विशोषी पीडवितव्ये । सु.सू. १८-६ इल्लहणटीका
- शीतस्वनुरविशोषी च प्रलेपः परिकीर्तितः ॥ शा.सं.उ.ख. ११-७२
- शीतस्वनुः प्रलेपः स्याद्रक्तपित्तविकाराहा । द्र.गु.वि. (यादवजी)

प्रायः शीत वीर्यात्मक औषधीद्रव्यांद्वारे निर्मित शीत, सुसूक्ष्म तनु (पातळ) स्वरूपाचा लेप जो पित्तज व रक्तज विकारांकरिता उपयुक्त ठरतो त्याला प्रलेप असे म्हणतात. हा त्वचा अन्तर्गत कलेवाचे शोषण करणारा वा न करणारा आणि व्रणशोथाचे पीडन करणारा वा न करणारा अशा दोनही स्वरूपाचा असतो.

या ठिकाणी चरकोक्त लेपांबाबतचा एक उल्लेख स्पष्ट करणे महत्त्वपूर्ण आहे.

- रत्नक्षणाधिष्टो घनो लेपश्चन्दनस्यापि दाहकृत् ।
- त्वगातस्योष्णणो रोधाच्छीतकृच्चान्यथाऽगुणोः ॥

च.वि. ३०-३२४

यद्यपि चन्दन शीत स्वभावाने आहे. त्याच्या रत्नक्षणा पिष्ट घन लेप त्वचाअन्तर्गत रोमकुंभामधील उष्णान्ता अवरोध करतो. शरीर ताप वृद्धीमुळे उष्ण एकत्रित करतो व चन्दनलेप दाहकृत् ठरतो. याउलट भागूर स्वरूपाचा लेप उष्ण गुणात्मक आहे. त्याच तनु (पातळ) लेप उष्णात्कारक न होता शीतलता प्रदान करतो. त्याचे उष्ण लेपाचे शीतत्व व उष्णत्व त्याच्या तनुपातळ वा घन-जाड लेप स्वरूपावरही अवलंबून असते.

२) प्रदेश -

- प्रदेशस्तूष्णः शीतो वा बहलोऽबहुविशोषी च ।
- प्रदेशो वातरश्लेष्मप्रशामनः शोथनरोषणः शोफवेदनापहरश्च ॥

सु.सू. १८-६-७

- यस्तु कल्कः पिण्डीकृत्य व्रणस्योपरि दीयते स प्रदेशः । सु.सू. १८-६ इल्लहणटीका
- आर्द्रोषनस्तथोष्णः स्यात्प्रदेशः श्लेष्मवाताहा ॥ शा.उ.ख. ११-७२
- कफवातविकारोषु घनश्चोष्णः प्रदेशकः ॥ द्र.गु.वि.

प्रदेश हा उष्ण किंवा शीत, बहल (स्थूल, घन, जाड) किंवा अबहु (अल्प) आणि अविशोषी असतो. हा वातकफचे प्रशामन करणारा शोथन व रोषण असून शोथ व वेदना नष्ट करतो.

व्रणवर औषधीद्रव्यांच्या कल्काचा पिण्ड (गोळा) ठेवला तर त्याला बहुल (जाड) प्रदेश म्हणतात. आर्द्र, घन (स्थूल, गाढ), उष्ण स्वरूपाचा, प्रायः उष्णवीर्यात्मक द्रव्यांद्वारे निर्मित, कल्क स्वरूपातूनच आणि कफवातात्मक विकारांकरिता उपयुक्त असणारा लेप प्रकार म्हणजे प्रदेश होय.

विदधेषु पुनः प्रदेश एव । इल्लहण विदधशोथ स्थानी लेपार्थ प्रदेश उपयुक्त आहेत. या लेपप्रकाराचा व्रणयुक्त आणि व्रणविरहित अशा दोनही प्रकारच्या शोथांवर उपयोग करण. येतो. उष्णस्वरूपाचा प्रदेश हा अन्नणस्वरूपातील व्रणशोथस्थानी उपयुक्त आहे. सुश्रुताचार्यानी प्रदेश हे शीत स्वरूपातीलही असताना असे म्हटले आहे. सन्नण शोथस्थानी शीत व कल्कस्वरूपातील प्रदेश लावण्यात येतो. यालाच निरुद्धलेप असे म्हणतात. याद्वारे व्रणशोथन व रोषण घडते. वातकफाधिक्य, वातपित्ताधिक्य असताना उष्णप्रदेश उपयुक्त ठरतात तर शीत प्रदेश हे पित्त व रक्त दुष्टीसह रक्तापित्ताधिक्यामध्ये उपयुक्त आहेत. प्रदेश हा स्थूल-घन स्वरूपाचा लेप आहे. याद्वारे त्वचेतून बाहेर जाणारा उष्णाचा अवरोध केला जातो. परिणामी अंतर्गत उष्ण वृद्धी होऊन वातकफदोषांचे शमन होते. प्रदेश शीतस्वरूपातही स्थूल-गाढ स्वरूपी असतो. याद्वारेही त्वचा अंतर्गत द्रावसाचा रोध होऊन उष्ण काही प्रमाणात थांबविला जातो. हे उष्णत्व वातकफनाश्यास कारणीभूत ठरते.

३) आलेप -

- मध्यमोऽत्रआलेपः ।
- अविदधेषु शोफेषु हितमालेपनं भवेत् ।
- यथास्वं दोषशमनं दाहकण्डूरुजापहम् ॥
- त्वक्प्रसादनमवाग्रं मांसयक्ताप्रसादनम् ।
- दाहश्रमनं श्रेष्ठं तोदकण्डूविनाशनम् ॥
- मर्मदोषेषु ये रोगा गुह्येष्वापित्तथानूणाम् ।
- संशोधनाय तेषाहि कुर्यादालेपनं भिषक ॥

सु.सू. १८-८-१०

प्रलेप व प्रदेश यांची सामिलित लक्षणे असणारा जो मध्यम लेप प्रकार त्याला आलेप असे म्हणतात. फार अधिक घन वा फार अधिक उष्ण वा शीत नसणारा मध्यम स्वरूपाचा असा आलेप असतो. आलेप हे अविदध शोथावस्थेमध्ये (Non inflammatory) हितकर असतात. शोथामधील पित्तदोषजन्य दाह, कफदोषजन्य कण्डू व वातदोष जन्य वेदनांचा आलेप नाश करतो. शोथामधील भिन्नाभिन्न दोषांचे शमन याद्वारे होते, तोदवत् वेदना नष्ट होतात. त्वक्प्रसादन, मांस व रक्ताप्रसादन असून आलेप हा दाहश्रमनाथ श्रेष्ठ आहे. मर्मस्थानी व गुह्यस्थानी उत्पन्न विकारांचे संशोधन व शमन आलेपांद्वारे घडते.

आलेपश्चेद्दृग्प्रशाप - षड्भागां पित्तिके स्नेहे चतुर्भागांस्तु वातिके ।

अष्टभागान्तु कफजे स्नेहमात्रां प्रदापयेत् ॥

सु.सू. १८-११

- आलेपांमध्ये स्नेह द्रव्ये इतर घटक द्रव्यांच्या तुलनेमध्ये पुढील प्रमाणात प्रयुक्त करावीत.
- वातजन्यविकार, शोफ - १/४ भाग स्नेह
- पित्तजन्यविकार - १/६ भाग स्नेह
- कफजन्यविकार - १/८ भाग स्नेह

प्रथमवेळी आलेप तयार केल्यानंतर तो शिल्लक राहिला असेल तर कालांतराने पुन्हा त्याच शुष्कत्व आलेले लेपाचा प्रलेपमार्थ उपयोग करू नये. कारण शुष्क होण्याचे परिणामी तो निर्वीर्य होतो, त्याचे द्वारे कोणत्याही प्रकारची कार्यसिद्धी होत नाही.

- ५) प्रदेहसाध्येव्याधौ तु हितमालेपनं दिवा।
पित्तवृत्ताभिघातोत्थे सविषे च विशेषतः ॥

सु.सू. १८-१४

प्रदेह साध्य विकारांमध्ये, पित्तप्रकोपजन्य, रक्तदुष्टिजन्य विकारांमध्ये, विषजन्य विकारांमध्ये दिवसा लेप करणे हितकारक आहे.

- ६) न च शुष्यमाणमुपेक्षेत, अन्यत्र पीडयितव्यात् । शुष्को ह्यपार्थको रुक्करश्च ॥

सु.सू. १८-५

ज्यावेळी व्रणशोथामध्ये पीडनकार्य अपेक्षित असेल त्यावेळी आलेप पूर्ण शुष्क होऊ द्यावा. अन्यत्र प्रयुक्त आलेप संपूर्ण शुष्क करू नयेत, कारण शुष्क आलेप निरर्थक व पीडाकर ठरतात.

- ७) न रात्रौ लेपनं कुर्याच्छुष्यमाणं न धारयेत् ।
शुष्यमानमुपेक्षेत प्रदेहं पीडनं प्रति ॥

शा.स.उ.ख. ११-७४

रात्रीच्या समयी लेप करू नये. लेप केल्यानंतर तो शुष्क होण्यापूर्वी काढून टाकावा. परंतु पीडन कर्माची अपेक्षा असताना प्रयुक्त लेप शुष्क करून घ्यावा.

- ८) आद्रौ व्याधिहरः स त्याच्छुष्को दूषयतिच्छविम् ॥

शा.स.उ.ख. ११-२

लेप केल्यानंतर जोपर्यंत तो आद्र असतो तोपर्यंत व्याधिहरणाचे कार्य करतो आणि शुष्क झाल्यानंतर लेप केल्याने तूषित करतो. म्हणून लेप हे शुष्क होण्यापूर्वी काढावीत.

- ९) तमसा पिहितो ह्युष्मा रोमकूपमुखे स्थितः ।
विना लेपेन नियति रात्रौ न लेपयेदतः ॥

शा.स.उ.ख. ११-७५

रात्रीच्या अंधकारामुळे व्रणशोथामधील अवरुद्ध उष्मा व्रण मुखस्थानी स्थित राहते. रात्रीच्या स्वाभाविक शीतत्वामुळे तो बाहेर पडू शकत नाही. लेपामुळे त्याचा आणखी जास्त अवरोध होते. लेप न करण्यामुळे तो काही प्रमाणात बाहेर पडू शकतो म्हणून रात्री लेप करू नयेत.

- १०) रात्रावपि प्रलेपादिविधिः कार्थो विचक्षणैः ।
अपक्वशोथे गम्भीरे रक्तरलेष्व समुद्भवे ॥

शा.स.उ.ख. ११-७६

अपक्व व्रणशोथ, गम्भीरव्रण, रक्तकफसमुद्भव व्रण आदी प्रसंगी रात्रीच्या वेळी सुद्धा प्रलेप विधी करावा.

आलेपप्रमाण - तस्य प्रमाणमाद्रंमहिषमार्दवमौत्सेधमुपदिशन्ति । सु.सू. १८-१२

आलेपाची जाडी, गाढत्व माहिती या प्राण्याच्या आद्रं चर्म (कातडी-त्वक्) बरोबर असावी.

लेपविधी -

प्रतिलोममालिम्पेत् । प्रतिलोमे हि सम्यक्
औषधमवतिष्ठतेऽनुप्रविशति रोमकूपान्
स्वेदवाहिभिरश्च सिरामुखैः वीर्यं प्राप्नोति ॥

सु.सू. १८-४

रोमाभिमुखमादेयौ प्रलेपाख्यप्रदेहकौ ।

वीर्यं सम्यक्विशत्याशु रोमकूपैः शिरामुखैः ॥

शा.स.उ.ख. ११-७३

प्रलेप, प्रदेह व आलेप हे त्वचेवरील लोमांच्या प्रतिलोम दिशेने (उलट दिशेने) लावावे. याद्वारे लेप हे त्या स्थानी टिकून स्थिर राहू शकतात व औषधी द्रव्यांमधील कार्यकारी वीर्यांश रोमकूपामुळे, स्वेदवाही सिरामार्फत त्वचा अंतर्गत स्तरांमध्ये रसवतामध्ये संशोषित होण्यास साहाय्यभूत ठरतात. या लेपांचे भ्राजकपिताद्वारे पचन होते त्यांनंतर विकारकर लक्षणे कमी होऊ लागतात.

लेपविषयक सामान्य नियम -

- १) न चालेप रात्रौ प्रयुज्यीत, मा भूच्छैत्यविहतोष्मणास्तद्
अनिर्गमाद् विकारप्रवृत्तिरिति ॥

सु.सू. १८-१३

आलेप हे रात्रीच्या समयी करू नयेत कारण आलेपाच्या शीतलतेमुळे त्या स्थानातील उष्मा बाहेर पडत नाही परिणामी विकाराची वृद्धी वा अन्य व्याधी प्रवृत्ति होऊ शकते म्हणून रात्रीच्या समयी आलेपचा निषेध वर्णन केला आहे.

- २) उपर्युपरी लेपं च न कदाचित् प्रवापयेत् ।
उष्माणं वेदना दाहं धनत्वाज्जनयेत् स हि ॥

सु.सू. १८-१५

- ३) न च पर्युषितं लेपं कदाचिदवचारेत् ।

सु.सू. १८-१५

पर्युषित अर्थात पूर्व अगोदरे दिवसामध्ये निर्माण करण्यात आलेला, शिळा-उषित लेप दुसरे दिवशी लावू नये. त्याचप्रमाणे पूर्वी करण्यात आलेला आलेप काढून न टाकता त्यावरच दुसरा आलेप केला तर लेपाची घनता, जाडी फार वाढते. त्या परिणामी उष्णत्व, वेदना दाह उत्पन्न होतो व औषधीद्रव्यांच्या लेपाचा शरीर रोमकूपंशी, त्वचेशी संबंध येऊ शकत नाही आणि त्यांमुळे त्या लेपाचे कार्य होऊ शकत नाही.

- ४) न च तेनैव लेपेन प्रदेहं दापयेत् पुनः ।

शुष्कभावात् स निर्वीर्यो युक्तोऽपि स्यादपार्थकः ॥

सु.सू. १८-१६

वाग्धटीकत लेपप्रकार -

दशविधश्च समासादलेपः ।

स्त्रीहिको निर्वाणः प्रसादनः स्तभनो पाचनः पीडनः

विलयनः शोधनो रोपणश्चैव सर्वार्णिकश्चैव ॥ अ.सं.उ.ख. ३०-१३-१४

वाग्धटाचार्यानी लेपाचे त्यांचे कार्याधारित दहा प्रकार केले असून त्यांचे वर्णन पुढीलप्रमाणे आढळते

१) स्त्रीहिक - तत्रवाते स्निग्धद्रव्यैः स्नेहाढ्यैः स्नेहेनैव वा स्त्रीहिकः ॥ अ.सं.उ.ख. ३०-१४

स्निग्धद्रव्यांद्वारे किंवा स्नेहअधिक प्रमाणात असणारे मिश्रणाद्वारे अथवा स्नेहांद्वारे वातज विकारांच्या चिकित्साार्थे जो लेप करण्यात येतो त्याला स्त्रीहिक लेप असे म्हणतात.

२) निर्वाणण - पित्तप्रायश्चरशोफेच विषाग्निक्षारदग्धे च शीतैः निर्वाणणः ॥ अ.सं.उ.ख. ३०-१६

पित्तप्रधान शोथ, विष-अग्नी-क्षार दग्ध स्थानी, दाह उत्पत्ती झाल्यानंतर शीतवीर्यमितक औषधीद्रव्यांचा शीत स्वरूपातील लेप करण्यात येतो त्याला निर्वाणण लेप म्हटले जाते.

३) प्रसादन - स एव वात दुष्टे रक्ते प्रसादनः ॥ अ.सं.उ.ख. ३०-१७

वातदुष्ट रक्तविकार नाशानार्थ, प्रसादनार्थ या लेप प्रकाराचा उपयोग केला जात असून हा विशद, शोधन करणारा, शोथामधील वैद्यार्थ नष्ट करून शोथ संरंभ कमी करतो. शोधन, वैद्यार्थ हरणादी कर्मांमुळे याला प्रसादन लेप असे म्हटले जाते.

४) स्तभन - स एव च पुनसवातिप्रवृत्तौ संस्तभनं संश्रः ॥ अ.सं.उ.ख. ३०-१८

त्रणामधील रक्त, साव, लसिकादि साव थांबविण्याकरिता या लेप प्रकाराचा उपयोग केला जातो. या लेपांच्या निर्माणार्थे रक्ष, ग्राही, शीत, कषाय, स्तभन गुणांच्या औषधीद्रव्यांचा उपयोग करण्यात येतो.

५) विलयन - रलेष्मदोष्पृथ्विऽशीतैश्चावितग्धैः ग्रहिते वा रक्षैर्विलयनः ॥ अ.सं.उ.ख. ३०-१९

कफ व मेदोधिक्यामध्ये उष्णद्रव्यांचा आणि अथर्व आमशोथावर, स्तब्ध दोषाशोथावर, ग्रहितशोथावर रक्ष द्रव्यांचा विलयन या लेप प्रकाराचा उपयोग केला जातो.

६) पाचन - तैव च विदग्धे पाचनः ॥ अ.सं.उ.ख. ३०-२०

उष्ण-तीक्ष्ण-रक्ष-पाचक गुणात्मक औषधीद्रव्यांद्वारे या लेपाचे निर्माण करण्यात येते आणि आमपाचनार्थे या लेप प्रकाराचा उपयोग केला जातो.

७) पीडन - सूक्ष्मास्ये त्रणे रक्षैः पिच्छिलैश्च पीडनः ॥ अ.सं.उ.ख. ३०-२१

अल्पमुखद्रवण, नाडीव्रण, यांच्या आसमंत प्रदेशाचे पीडन करणारा व त्याद्वारे त्रणामधील, नाडीव्रणातील साव बाह्ये पडण्यास सहाय्यभूत हा लेपप्रकार आहे म्हणून त्याला पीडन लेप म्हटले आहे. रक्ष, उष्ण, पिच्छिल द्रव्यांद्वारे निर्मित या लेपाद्वारे स्थानिक त्रणाचे पीडन होते. हे कार्य लेप शुष्क झाल्यानंतर अधिक चांगले होते म्हणून शुष्क झाल्यानंतर हा लेप लोच काढून टाकू नये. पीडनाद्वारे शूलनाशानार्थे साहाय्य होते.

८) शोधन - अशुद्धे यथास्वमुपदिष्टैः शोधनः ॥ अ.सं.उ.ख. ३०-२२

त्रणशोधन औषधीद्रव्यांद्वारे निर्मित हा लेप प्रकार दुष्ट त्रणांचे शोधनार्थे उपयुक्त आहे म्हणून त्याला शोधन लेप म्हटले जाते.

१) रोपण - शुद्धे रोपणः ॥ अ.सं.उ.ख. ३०-२३

त्रणरोपण औषधीद्रव्यांद्वारे निर्मित रोपण लेप त्रण रोपणार्थे प्रयुक्त करण्यात येतो. त्रणशोधन ५ चात त्वरेने त्रणांचे रोपण घडवून आणण्याचे कार्य याद्वारे होते म्हणून याला रोपण लेप म्हटले जाते.

१०) सर्वार्णिकरण - रूढे च वर्णार्णिकरणः ॥ अ.सं.उ.ख. ३०-२४

त्रण रोपण झाले नंतर स्थानिक वैद्यार्थ नष्ट करून त्वचेचा वर्ण पूर्ववत् करण्याकरिता या लेपाचा उपयोग करण्यात येतो. म्हणून याला सर्वार्णिकरण लेप म्हणतात. प्राधान्याने पाण्डुर्कर्म, कृष्णकर्मार्थे उपयुक्त हा लेप श्रावक पिताचे कार्य सुयोग्य घडवतो. हरिद्रा, लोध, मंजिषा, कटुशुंगादि द्रव्यांपासून सर्वार्णिकरण लेप निर्माण केला जातो.

श्रांशंशरोक्त लेप प्रकार - दोषघ्नो विषहा वर्णार्थे मूखलेपस्त्रिधा मतः ॥

शा.सं.उ.ख. ११-१

श्रांशंशराचार्यानी लेपाचे दोषघ्न, विषघ्न व वर्णार्थमुखलेप असे तीन प्रकार वर्णन केले आहेत.

१) दोषघ्नलेप - वातपित्तकफ दोषांपासून उत्पन्न होणारे कंडू, पिटीका, दाह, शोथ, वेदना आदी त्वक विकारांमध्ये त्या त्या दोषनाशक औषधी द्रव्यांच्या लेप लावणे याला दोषघ्न लेप म्हटले जाते. त्वचा व त्वचांतर्गत विविध दुष्ट दोषांचे ह्या लेपाद्वारे हराण होते म्हणून यांना दोषघ्न लेप असे संबोधण्यात येते. दोषघ्न लेप हे १/४ अंगुलजाड या प्रमाणात लावण्यात येतात.

दोषघ्नलेप

पुनर्नवा दारुशुण्डी शिक्वाश्च शिगुमेडवाः

पिष्टवाचैरानालेन प्रलेपः सर्वशोथशिवत् ॥

शा.सं.उ.ख. ११-३

पुनर्नवा दारुशुण्डी	पुनर्नवामूलचूर्ण	- १ भाग
शिक्वाश्च	दारुहळदचूर्ण	- १ भाग
शिगुमेडवाः	शुण्ठीचूर्ण	- १ भाग
	सिद्धार्थ (सर्षप) चूर्ण	- १ भाग
	शिगु (शेवगा) चूर्ण	- १ भाग
	कांजी	- लेप निर्माणार्थे सुयोग्य प्रमाणात

निर्माणाविधि -

उपरोक्त द्रव्यांचे सूक्ष्म वस्त्रगाळ चूर्ण प्रत्येकी एक भाग प्रमाणात घेऊन त्यामध्ये कांजी-आरनाल मिसळवून या मिश्रणाचा खल्व यत्राद्वारे मुद्दु-श्लक्ष्णा-सुसूक्ष्म, कलकत्तारूपी लेप निर्माण करावा. या लेपाद्वारे त्रिदोषांमुळे उत्पन्न शोथाचे हराण होते. दोषजनित शोथांचा नाशक असल्याकारणाने या लेपांस दोषघ्नलेप हे नाव देण्यात आले आहे.

उपयोग - वातपित्तकफदोषजन्य शोथ विकार नाशानार्थे यांचा प्रायः उपयोग केला जातो.

दशांगलेप

ग्रंथाधार - शिरीषं मधुपर्णी च तगरं रक्तचंदनम् ।
एलामांसी निशायुमं कुष्ठं वालकमेवच ॥
इति सचूर्णं लेपोऽयं पंचमाश घृतश्लुतः ।
जलेन क्रियते सुत्रैः दशांगइति संज्ञितः ॥
विसर्पान्त्रिष्विस्फोटान्शोथान्दुष्ट व्रणान्वयेत् ॥

शा.स.उ.ख. ११-४

घटकद्रव्ये व प्रमाण -

- शिरीषकांडत्वक्चूर्ण - १ भाग - १२ ग्रॅम
- यष्टीमधुचूर्ण - १ भाग - १२ ग्रॅम
- तगरचूर्ण - १ भाग - १२ ग्रॅम
- रक्तचंदनचूर्ण - १ भाग - १२ ग्रॅम
- सूक्ष्मप्लाचूर्ण - १ भाग - १२ ग्रॅम
- जटांमांसीचूर्ण - १ भाग - १२ ग्रॅम
- हरीद्राचूर्ण - १ भाग - १२ ग्रॅम
- दारुहरिद्राचूर्ण - १ भाग - १२ ग्रॅम
- कुष्ठचूर्ण - १ भाग - १२ ग्रॅम
- श्वेत सुगंधी वाळाचूर्ण - १ भाग - १२ ग्रॅम
- गोधृत - सर्वचूर्ण द्रव्यांच्या १/५ भाग - २४ ग्रॅम
- जल - लेप निर्माणार्थं सुयोग्य प्रमाणांत

निर्माणविधि -

शिरीषादी उपरोक्त दहा द्रव्यांचे सूक्ष्म वस्त्रगाळ चूर्ण प्रत्येकी एक भाग प्रमाणामध्ये घेऊन त्यामध्ये जल मिसळवून या मिश्रणाचा खल्वयंत्राद्वारे मृदू-श्लक्ष्ण-सुसूक्ष्म, लेपयोग्य कल्कस्वरूप निर्माण करावे. यामध्ये १/५ भाग (२ कर्ष) गोधृत मिसळवून मिश्रणाचा एकजीव खल करून घ्यावा. या लेपाच्या निर्माणार्थं दहा द्रव्यांचा उपयोग केला आहे म्हणून औषधीद्रव्यांच्या संख्ये आधारित दशांग लेप हे नाव या लेपास देण्यात आले आहे.

उपयोग -

विसर्प, विस्फोट, शोथ, विषजन्यशोथ, दुष्टव्रण नाशानार्थं उपयुक्त.

२) विषघ्न लेप

भल्लातक, वत्सनाभादी विषद्रव्यांच्या संपर्कामुळे उत्पन्न शोथ, त्वक्विकार, विषदोष आणि कीटक, प्राणीज दंशामुळे उत्पन्न विषजशोथांमध्ये विषघ्नलेपाचा उपयोग करण्यात येतो. याद्वारे स्थानिक विषनाशन, दाह, कंठ, शोथादी लक्षणे नष्ट होतात. विषघ्नलेप १/३ अंगुल जाडीचे प्रयुक्त करण्यात येतात.

विषघ्नलेप

ग्रंथाधार - अजादुधतिलैलेमो नवनीतेन संयुतः ।
शोथमारूक्षरं हन्ति लेपो वा कृष्णमृत्तिकैः ॥
शा.स.उ.ख. ११-७

घटकद्रव्ये व प्रमाण - तिलचूर्ण - १ भाग
नवनीत - १ भाग
अजादुध - १ भाग

निर्माणविधि - तिलचूर्णमध्ये नवनीत व अजादुध मिसळवून या मिश्रणाचा मृदू-श्लक्ष्ण लेप खल्वयंत्राद्वारे करावा. यालाच विषघ्न लेप असे म्हणतात.

उपयोग - आरूक्षर - भल्लातकविषजन्य शोथनाशनार्थं उपयुक्त.

कीटघ्नलेप

ग्रंथाधार - लाङ्गल्यतिविषालुबु जालिनी मूलबीजकैः ।
लेपोधान्याम्बु सप्पिष्ठः कीटविस्फोटनाशनः ॥
शा.स.उ.ख. ११-८

घटकद्रव्ये व प्रमाण - लांगली (कलिहारी) चूर्ण - १ भाग
अतिविषाचूर्ण - १ भाग
अलाबू तुम्बीबीजचूर्ण - १ भाग
जालिनी कुटुम्बीबीजचूर्ण - १ भाग
मूलकबीजचूर्ण - १ भाग
कांजी - लेप निर्माणार्थं सुयोग्य प्रमाणांत

निर्माणविधि -

उपरोक्त द्रव्यांचे सूक्ष्म वस्त्रगाळचूर्ण प्रत्येकी एक भाग प्रमाणामध्ये घेऊन त्यामध्ये कांजी (धान्याम्बु) मिसळवून या मिश्रणाचा खल्वयंत्राद्वारे मृदू-श्लक्ष्ण-सुसूक्ष्म लेपयोग्य कल्क निर्माण करावा. याला कीटघ्नलेप म्हटले जाते.

उपयोग - कीटकदंशजन्य शोथ, विस्फोट नाशनार्थं उपयुक्त.

३) वण्यलेप -

वण्यलेप हा मुखलेप असून तो मुखाचा वर्ण व कांती-प्रभा वर्धनार्थ, व्यंगनाशन, मुखकाण्य, तारुण्यपिटिकादि विकार नाशनार्थं उपयुक्त आहे. वण्यलेप १/२ अंगुल जाडीचा योजावा.

वर्णलेप

ग्रंथप्रारंभ - स्वतचंदनमज्जिष्ठा लोषुकुष्ठप्रियङ्गवः ।

वटांकुरा मसूरारच व्यङ्गवना मुखकान्तिदा ॥

शा.सं.उ.ख. ११-९

घटकद्वन्द्वे च प्रमाणा - स्वतचंदनचूर्ण

मंजिष्ठाचूर्ण

लोषुचूर्ण

कुष्ठचूर्ण

प्रियंगुचूर्ण

वटांकुरकल्क

मसूर दालीचूर्ण

जल - लेप निर्माणार्थं सुयोग्य प्रमाणात्

- १ भाग

मेताने दूषित झालेले, उतान (अंगभर) फार खोल मूळ स्वप्नारे, फार दुर्गंध असणारे व्रणंवर शोथन औषधीद्रव्यांचे सूक्ष्म वक्रत्राणाल श्लक्ष्णचूर्ण टाकणे म्हणजे अन्नचूर्ण होय. शोथनद्रव्य-कासीम, कांक्षी, शंखिनी, अंकोट अजगांधा, शालसागदिगणोक्त औषधीद्रव्ये इ.

उद्धर्तन - उद्धर्तनम् गात्रवर्दनम् (द्रव्यं क्रिया च) त्वाग्नरत्नं च ।

आयु शब्दकोष

बाह्यत्वचेवर औषधीद्रव्यांच्या सूक्ष्म चूर्णाद्वारे नसून, सर्वांगीय व्रणं म्हणजे उद्धर्तन होय.

अन्नचूर्णन कल्प

१) अश्वत्थारस्यालेपनं प्रघर्षणमन्नचूर्णनामैव ।

तैल घृतपाकयोरो चेष्यन्ते कुष्ठशालज्योत्सर्पम् ।।

च.सू. ३-१०-११

अश्वत्थार - कण्ठैरुमूलचूर्णाचा कुष्ठशाल्ज्योत्सर्पेण शत्रुचूर्णार्थं उपयोग करावा.

२) कुष्ठमृतासङ्कटद्वेरीकासीरकाम्पिलक मुसुल्लोषः ।

सौमन्धिकं सर्बरीसो विदम्बभनःशिलालेक्यवीरकत्वक ।।

तैलवत्ताग्रास्य कृताग्नि चूर्णान्येताग्नि दद्यादावचूर्णनार्थम् ।

ददुः सकण्डूः किटिभानि पामा विचर्चिकाचेव तथेति शान्तिम् ।।

च.सू. ३-१०-११

कुष्ठ, अमृतासङ्क (तुष्य), कंटकट्टी (दाहहंका) कासीर, काम्पिलक, मुस्ता (नागरमोथा), लोष, सौमन्धिक (गन्धक), सर्बरीस (तळ), शिडंगा, विदम्बभन, विदम्बभन, शिलालेक्यवीरकत्वक (कन्ठैरुमूलत्वक) या द्रव्यांचे समभाग वस्त्राणाल सूक्ष्म चूर्ण एकाजीव व सुसूक्ष्म करून घ्यावे. श्लक्ष्णचूर्णाद्वारे सर्बरीस तैल लावल्यानंतर उपरोक्त चूर्णाचा अन्नचूर्णार्थं उपयोग करावा. अर्थात हे चूर्ण शिडंगाचे वा प्रयोगाद्वारे ददुः, कण्डू, किटिभ, पामा विचर्चिका इ. विकाराचा नाश होतो.

३) तान् समानसुस्थिताञ्जात्वा फलिर्नालांशकद्वन्द्वैः ।

समङ्गाघातकीयुक्तैश्चूर्णैरिदं चूर्णम् ।।

पञ्चवल्कलचूर्णैर्वा शुक्तिचूर्णसामयुतैः ।

घातकीलोषुचूर्णैर्वा तथा रोहन्ति ते व्रणाः ।। च.वि. २५-६६-६७

आगंतुज व्रणामध्ये लोबणारे पांस स्वस्थानी सुस्थित झाल्याचे घातून फलिनी (शियंगु), लोष, कायफल, समझा (लज्जालु) धाटपीपुष्ट यांच्या सूक्ष्म चूर्णांचे अन्नचूर्णन करावे म्हणजे शोथ व्रणारोपण होते.

पंचवल्कलचूर्ण किंवा शुक्तिचूर्णां, घातकीपुष्पाचूर्णं व लोषवल्कलचूर्णं यांचे अन्नचूर्णन केले तर शोथ व्रणारोपण होते.

उद्धर्तनकल्प -

१) पणानि पिष्ट्वा चतुरङ्गुलस्य तंकेण पर्णान्यथ काकमाञ्ज्याः ।

तैलाकताग्रस्य नरस्य कुष्ठान् उद्धर्तयेतश्चहनच्छरैश्च ।। च.सू. ३-१०

शोफ, उश्चितशोथ, व्रणशोथ, व्रण, तीव्ररुजा नाशानार्थं त्या त्या व्याधिनाशक औषधीद्रव्यांद्वारे लेप करावा.

ज्याप्रमाणे प्रज्वलित वन्हीवर जल परीसेचनमुळे अभी शांत होती त्याप्रमाणे आलेपनामुळे रुजा वेदना त्वरित प्रशमन होतात. लेपाद्वारे स्थानिक वेदनांचा त्वरने नाश होतो, शोथहरण होते. व्रणांचे शोधन व रोपण घडते. निम्न व्रणांचे उत्सादन लेपाद्वारे घडते. कण्डू त्वचविकार, मिटीका, व्रणशोथ, शोथ, विद्रधी, भागन्ध, अपचनी, अपचन व्रणांचे पाचनार्थं लेप उपयुक्त असून व्रणस्थानी प्रसक्तत्व आणणे, प्रलहदन, मुखकान्तिवर्धनीयही लेप उपयुक्त ठरतात.

अन्नचूर्णन - मेदोजुष्टानांगभारान् दुर्गंधाश्चूर्णशोधनेः ।

उपचारेत भिषकः प्राज्ञः श्लक्ष्णैः ।। सु.वि. १-६२

आमलतास-बाहवा (चतुर्भुज) काकमाची व कन्हेर पत्र यांचा तक्रामध्ये सूक्ष्म कल्क निर्माण करावा याद्वारे उद्वर्तन केले तर सर्व प्रकारचे कुष्ठ विकारांचा नाश होतो. (अश्वहन = कन्हेर)

- २) निम्बहरीद्रे सुरस पटोलं कुष्ठाश्वगन्धे सुरदारशिशुः ।
सर्षपं तुम्बुरूधान्वन्यं चण्डा च चूर्णानि समानिकुर्यात् ॥
तेस्तत्रापिष्टैः प्रथमं शरीरं तैलाक्तम् उद्वर्तयितुं यतेत् ।

तथाऽस्य काण्डूः पिटिकाः सकोठाः कुष्ठानि शोफारच शमं व्रजन्ति ॥

अ. न्ह. चि. १९-६५-६६

निंबपत्र, हरिद्रा, दारुहरिद्रा, तुलसीपत्र, पटोलपत्र, कुष्ठ, अश्वगंधा, सुरदार-देवदार काण्डसार, शिशुत्वक्, पीत-सर्षप, तुम्बुरू (नेपाली धने), वन्य-केवटीमोथा, चण्डा (चोरुष्पी) या द्रव्यांचे सूक्ष्म वस्त्राण्युच्चूर्णं प्रत्येकी एक भाग घेऊन त्यांचा खल्वयंत्राद्वारे एकजीव खल करावा. या निम्बाची उद्वर्तन चूर्णाद्वारे तैलाक्त रुग्णशरीरावर उद्वर्तन केले तर काण्डू, पिटीका, कोथ, कुष्ठ व शोथ या विकारांचा नाश होतो.

- ३) उत्तलमुत्तलकुष्ठं प्रियुकातीयकं बदरमज्जा ।
इमुद्वर्तनमास्यं करोति शतपत्रसडकाशम् ॥ अ. न्ह. उ. ३२-२३

कमलपत्र, कुष्ठ, प्रियंगु, कालीयक (कृष्णागरू) आणि अम्ल बदरमज्जा या द्रव्यांचे सूक्ष्मचूर्णाद्वारे उद्वर्तन केले तर मुख कमलपत्रांप्रमाणे तेजस्वी होते.

उपानाहकल्पना

परिभाषा - उपनहते इत्युपनाहो बंधनमित्यर्थः । सु. चि. ३२-१ डल्हणटीका
उपनाहः बहलं लेपं दत्त्वा चर्मादिभिर्गृह्यते श्वाधियुक्तस्याङ्गस्य बन्धनम् ॥

चक्रपाणी

- यः क्रियते स्वेदः स उपनाहः । हेमाद्री
- उपनाहः कोष्णबहल्लेपः बन्धनमित्येकः । शा. स. उ. ख. २-२२ आढमल्लटीका
- उपसमन्तान् नहते व्रणशोथः अनेन इति उपनाहः । वृद्धवैद्याधार

व्याधियुक्त शरीर अंगावयवांवर, आम व्रण, अपक्व व्रणशोथ स्थानी वातनाशक-पाचकादि गुणयुक्त औषधीद्रव्यांचे कोष्ण स्वरूपातील लेप पटीका रूपांमध्ये ठेवणे आणि त्यावर वस्त्रादिद्वारे बंधन करून स्थानिक स्वेदन प्रक्रिया साधणे याला उपनाह असे म्हणतात. विविध उपनाह कल्पांचे निर्माण व त्याचे व्याधिनाशनाथ उपयोग यांचा उपनाह कल्पनेमध्ये समावेश होतो.

उपनाहच्या कोष्ण लेपाद्वारे व्रण, व्रणशोथाचे सर्व बाजूनी आवरण करून वस्त्रबंधन प्रक्रियेद्वारे स्वेदन घडते. उपनाहयोग्य औषधीद्रव्यांचा स्थूल व कोष्ण लेप शरीरान्तर्गत उष्ण्याचा रोध करून, स्थानिक स्वेदन, पाचन, वेदनाशमन कार्य करतो. काही वेळा उपनाहाद्वारे व्रणशोथाचे भेदन होते. अपक्वव्रण, अपक्व व्रणशोथाचे याद्वारे पाचन होते आणि आमव्रण, आमव्रणशोथाचे उपनाह शमन करते.

- शोफोरुपनाह तु कुर्यादामविदधयोः ।
अविदधं शमं याति विदधः पाकमेति च ॥ सु. चि. १-२३

चरकाचार्यानीही व्रणशोथाच्या चिकित्सेमध्ये उपनाहाद्वारे व्रणशोथाचे पाचन करून पाटनकर्माचा उल्लेख केला आहे.

- स चेदेवसुपक्रान्तः शोफो न प्रशमं ब्रजेत् ।
तस्योपनाहैः पक्वस्य पाटनं हितमुच्यते ॥
च. चि. २५-४९

सुश्रुताचार्यानी द्विव्रणीय चिकित्सा अध्यायामध्ये व्रणाच्या षष्ठी उपक्रमांमध्ये आणि व्रणशोथचिकित्सेच्या सात उपक्रमांपैकी तृतीय उपक्रम म्हणून उपनाहाचे वर्णन केले आहे. व्रणशोथाच्या पाचनार्थं उपयुक्त उपनाहद्रव्यांचा उल्लेख सुश्रुताचार्यानी मिश्रक अध्यायामध्ये केला आहे.

- शणमूलकशिरूणां फलानि तिलसर्षपाः ।
सक्तवः क्षिण्वमतसीद्रव्याण्युष्णानि पाचनम् ॥
सु. सू. ३७-९

शणबीज, मूलकबीज, शिशुबीज, तिल, सर्षप, सातू, क्षिण्व, अतसीबीज आणि उष्णद्रव्ये यांचा व्रणशोथ पाचनार्थं उल्लेख आढळतो.

शाराध्याचार्यानी उपनाहयोग्य औषधीद्रव्यांचा उल्लेख स्वेदविधि अध्यायामध्ये केला आहे. उपनाहद्रव्यांमध्ये समाविष्ट द्रव्ये प्राणिज मांस, जीवनीय गणोक्त द्रव्ये, दधी, कांजी, दुग्ध, कुलत्थ, माष, गोधूम, अतसी, तिल, सर्षप, देवदारू, शेफाली कलौजी, एण्डमूळ, बीज, रात्ना, मुलकबीज, शिशुबीज, बडिशेप, पिपळी, तुलसी, लवण, अम्लद्रव्ये, गन्धप्रसारणी, अश्वगंधा, बला, दशमुल, गुडूची, वानरीबीज, कपिकच्छुबीज इ. (शा. स. उ. ख. २-२३-२८)

- चरकोक्त उपनाह - गोधूमशकलैशूर्णैर्वानाममल्लसंयुतैः ।
सस्नेहाक्षिण्वलवणैरुपनाहः प्रशस्यते ॥
च. सू. १४-३५

गोधूमचूर्ण, यवचूर्ण, कांजी, घृत वा तैल, क्षिण्व, लवण या द्रव्यांचा उपनाहस्वेदार्थं उपयोग करावा.

- उपनाहस्व कर्तव्यः सतिलो मुद्गपायसः ।
रुदाह्योः प्रशमनो व्रणेष्वेव विधिर्हितः ॥ च. चि. २५-७९

कृष्ण तिल व मूग समभागचूर्ण घेऊन त्याचे दुधामध्ये पाचन करून पायसवत् उपनाह कोष्ण स्वरूपात व्रणशोथस्थानी केला तर व्रण, पीडा व दाहशांती घडते.

- सुश्रुतोक्त उपनाह -
उपनाहस्वेदस्तु वातहर्मूलकलैरम्लपिष्टैः
लवणप्राढैः सुस्निग्धैः सुखोष्णैः प्रदिह्य स्वेदयेत् ।
एवं काकोल्यादिभिरलादिभिः सुरसादिभिस्तिला
तसीसर्षपकलैः कृशरापायसोत्कारिकाभिः
वेशवारैः साल्वणैर्वा तनुवस्त्रावबध्दैः स्वेदयेत् ॥ सु. चि. ३२-१२

उपनाह स्वेदकारिता वातहर द्रव्योंचे मूल कल्क (दशमूलदि) यांचेमध्ये असल्द्रव्ये - कांशी इ. लवण अधिक प्रमाणात भिषज्जम्बू स्नेहद्रव्ये घालून या मिश्रणाचे मंदाग्नीवर पाचन करावे. हा सुखोष्ण उपनाह स्वेद लेप द्राणशोथदी स्थानी बांधून स्वेदन-पाचन करावे. याप्रकारे कालकल्यादी गणामधील औषधीद्रव्ये, एलादी, सुरसादी गणोक्त औषधी द्रव्ये, तील, अतसी, सर्षप आदी भिषज्ज्वून त्याचे कल्क, कृशपा, पायस वेशजपादिद्वारे क्रिया सालवणादिद्वारे वस्त्रावर लेपन करून उपनाह स्वेद करावा. त्यावर दुसरे एक वस्त्र वा चर्मपट्टादी बांधावे.

वाग्भटोक्त उपनाह -

उपनाहो वचाकिण्व शाताव्हादेवदशभिः ।
धान्यैः समस्तैः गंधैश्चरास्नैर्दंडटापिषैः ॥
उद्विकृत लवणैः स्नेहतक्रयुक्तपथ्यसूतैः ।
केवले पवने रलेष्मसंसृष्टे सुरसादिभिः ॥
पित्तोपद्रव्यकाशैस्तुसालवणाव्यैः पुनः पुनः ॥

अ. न्ह. सू. १७-२-४

वचा, किण्व, वडिशोप, देवदार, यव, मुद्गा कुलथादि धान्य, सुगंधी द्रव्ये, रास्ना, एंडमूल, प्राणिजमांस या घटकांमध्ये प्रचुर प्रमाणांत सैधवादि लवण मिश्र करून तैलादि स्नेह, चुक्र, तक्र, दुग्ध भिषज्ज्वून मंदाग्नीवर पाचन करून उपनाह निर्माण करावा. याचा वातप्रधानविकारामध्ये उपयोग करावा. कफसंसृष्ट वायुपथ्ये सुरसादी गणोक्त द्रव्यांद्वारे स्वेद करावा. पित्त, पित्तप्रधान विकारांकारिता गणामधील औषधी द्रव्यांचा उपनाह वातावर प्रयुक्त करावा

शारंगधरोक्त उपनाह

अथोपनाहं स्वेदंच कुंयात्वातहरौषधैः ।
प्रदिह्य देहवातातं क्षीरमांससात्तितैः ॥
अम्लपिष्टैः सलवणैः सुखोष्णैः स्नेहसंयुतैः ॥

शा. स. उ. ख. २-२२-२३

वातहर औषधीद्रव्ये, दुग्ध, मांसस, अम्लद्रवादिंसह लवण व स्नेह मिश्र करून पाचित करावीत. वातपीडित शरीर स्थानावर याचा सुखोष्ण उपनाहस्वेद करावा.

उपनाहनिर्माणविधि -

व्याधिअनुसार सुयोग्य उपनाह द्रव्ये घेऊन त्यांचे सूक्ष्मचूर्ण निर्माण करावे. आवश्यकतेनुसार अतसी, तील, एण्डबीज कलौजी आदि द्रव्यांवर चूर्णनिर्माणपूर्वी भर्जन संस्कार करून घ्यावा. औषधीद्रव्य आर्द्र स्वरूपातील असेल तर त्याचा सूक्ष्म कल्क निर्माण करावा. या कल्क वा चूर्णमध्ये सुयोग्य प्रमाणात दुग्ध, तक्र, कांजी, मांसस आदी व्याधीद्वारा योग्य द्रवद्रव्य भिषज्जवावे. अधिक प्रमाणात लवण व स्नेह मिश्र करून या मिश्रणाचे मंदाग्नीवर पाचन करावे. द्रावांश पुरेशा प्रमाणात नियंत्रित होऊन या मिश्रणाचा मुद्द, मांद्र गोळा तयार झाल्यानंतर अग्निसंस्कार थांबवावा. हा उपनाह वस्त्रावर पसरवावा. हे वस्त्र वातपीडित स्थानावर वा द्राण, द्राणशोथ स्थानावर टेऊन हे पिडितस्थान थर्याद्वारे बांधून घ्यावे. उपनाहाचा वस्त्रावरील औषधी द्रव्ययुक्त भागाचा प्रत्यक्ष पीडित स्थानाशी संपर्क न येऊ देता, लेपयुक्त वस्त्रभागा त्वचेशी संबधित ठेवण्याची दक्षता उपनाह लावत असताना

घ्यावी. व त्यावर सुयोग्य पट्टबंध बांधावा. उपनाह सुखोष्ण स्वरूपांतच बांधावा. अति उष्ण उपनाहाद्वारे दाह, त्वचा दग्ध होणे आदी विकार उत्पन्न होऊ शकतात तर अति शीत उपनाहाद्वारे स्वेदनकर्म साध्य होऊ शकत नाही. त्यानंतर काही कालावधीनंतर उपनाह स्नेह काढून घ्यावा.

उपनाह बंधनार्थ चर्मपट्टादि -

स्निग्धाष्णवीथैर्मुनिश्चिर्वाणैर्हृत्पूतिभिः ।

अलाभेवातजित्पत्रकौरोयाविकस्याटकेः ॥ अ. न्ह. सू. १७-४-५

स्निग्ध, उष्णवीथ, मुद्द व दुर्गंधविगदित चर्मपट्ट घेऊन ते उपनाहावर बांधावे. हे उपलब्ध नसेल तर वातनाशकपत्र, रेश्मीपट्टावर, काबाल वा सुती वस्त्रपट्टाचा उपयोग करावा.

उपनाहकालावधि -

- बद्धरात्रौदिव्या पुञ्जैत मुञ्जरात्रौ दिवाऋतुम् ॥ अ. न्ह. सू. १७-५

रात्री बांधलेला उपनाह दिवस असताना सोडावा आणि दिवस असताना बांधलेला उपनाह रात्री सोडावा उभे वाग्भटाचार्याचे मत आहे.

अतसीउपनाह

गंधशशर - अतसीवगोष्म चूर्णमालोडितं द्रव्येः ।

सपक्वं सौषधस्नेहं वस्त्रेणान्तरितं तथा ।

बह्व्यत्रे वणशोथारक्तकुपनसह स उच्यते ॥

अतसीवगोष्म चूर्णमालोडितं द्रव्येः ।

अतसीवगोष्म चूर्ण	१ भाग	२५ ग्रॅम
यवचूर्ण किंवा गोष्म चूर्ण	१ भाग	२५ ग्रॅम
हरिद्राचूर्ण	१ भाग	२५ ग्रॅम
दशांगलोगचूर्ण	१ भाग	२५ ग्रॅम
तीळतैल	१/१० भाग	१० ग्रॅम
सैधवलवणचूर्ण	१/२० भाग	५ ग्रॅम

गोष्म / गोदुग्ध / कांजी / जल - आवश्यकतेनुसार, सुयोग्य प्रमाणांत

निर्माणविधि - एका स्वच्छ आणि काढ नसलेल्या भागात असणारे पात्रामध्ये अतसीवगोष्मचूर्ण गोष्मचूर्ण, हरिद्राचूर्ण व दशांगलेचूर्ण प्रत्येकी २५ ग्रॅम घ्यावे. यातमध्ये सैधव लवणचूर्ण ५ ग्रॅम व तीळतैल १० ग्रॅम भिषज्जवावे. त्यानंतर गोदुग्ध २०० मिली भिषज्ज्वून या मिश्रणाचे मंदाग्नीवर पाचन करावे सांद्र अवस्था प्राप्त झाल्यानंतर अग्निसंस्कार थांबवावा. दृढ व स्वच्छ वस्त्रपट्टाकारक चर्मपट्टे घेऊन त्याचा लेप करावा. द्राणशोथस्थानी हा उपनाह स्वेद बांधावा. त्यावर दुसरे एक वस्त्रबंधन करावे. यानंतर उपनाह भरतले जावे.

उपयोग - द्राणशोथनाशनार्थ उपयुक्त

मलहरकल्पना

महम, महम या फारसी शब्दावरून मलहर हा शब्द प्रचलित झाला असावा. अभ्यंजन, मलम या नावानेही या कल्प प्रकारांना संबोधले जाते. योगरत्नाकरामध्ये मलहर हा शब्दप्रयोग आढळतो. मलहर कल्पामधील औषधीद्रव्ये त्वचेमार्फत शरीरान्तर्गत प्रवेश करते म्हणून त्याला अभ्यंजन असेही म्हटले जाते. जे आत, अर्थात गमन करते ते अभ्यंजन, होय.

परिभाषा व परिचय - बाह्य त्वचेवर शीत वा कोष्ण स्वरूपामध्ये लावता येण्यासारखा किंवा बाह्यत्वचेवर हळुवार मर्दन करून त्वचा अंतर्गत सहज जिरवता येणारा स्निग्ध घन स्वरूपातील कल्पांस मलहर असे म्हणतात. या कल्पांद्वारे व्रण, व्रणशोथ, विद्रधी, त्वक्विकार, कण्डू, पामादी विकारांमध्ये स्थानिक मलाचे हरण होते. विकारकर लक्षणे नष्ट होतात म्हणून यांना मलाचे हरण करणारे ते मलहर असे नाव देण्यात आले आहे. त्वक्वर्तविकार, रक्तदुष्टीजन्य त्वचाविकार, व्रण, विद्रधी आदी व्याधीमध्ये त्वचेद्वारे स्निग्धद्रव्यांमार्फत औषधी द्रव्ये त्वक्, विद्रधी व व्रणादिस्थानी मलहर कल्पांद्वारे योजता येतात. मलहर कल्प हे सिद्धघृत व सिद्धतैलापेक्षा अधिक काळ त्वचेवर, व्रणस्थानी टिकून स्थिर राहू शकतात. औषधीद्रव्ये व प्रदुष्ट विकारस्थानांचा अधिककाळ संबंध येण्यामुळे विकार त्वचेने बरा होण्याकारिता साहाय्य होते.

मलहरांचे घटक - मलहरांमध्ये दोन प्रकारची द्रव्ये असतात.

१) आधारद्रव्ये (आश्रयद्रव्ये) २) आधेयद्रव्ये (आश्रयीद्रव्ये)

१) आधारद्रव्ये - व्याधिनाशक औषधीद्रव्ये ज्या पदार्थांमध्ये मिसळवून एकजीव करून ठेवण्यात येतात, ज्याद्वारे आधार-आश्रय देण्याचे कार्य हातं त्या द्रव्यांना आधारद्रव्ये असे म्हटले जाते. उदा. नवनीत, घृत, तैल, सिक्थ, कोकमतेल, मेण, व्हॅसलिन आदी या द्रव्यांमध्ये औषधीद्रव्ये मिसळवून औषधीद्रव्ये यांचेद्वारे व्याधिस्थानापर्यंत पोहोचवले जाते. व्याधिनाशक द्रव्यांना आधार आश्रय देण्याचे कार्य यांचेद्वारा घडते म्हणून यांना आधार द्रव्ये असे म्हणतात.

मेद, मेण (सिक्थ), नवनीत, घृत, तैल, वसा, कोकमतेल आदी आधार द्रव्ये असून यांपैकी नवनीत, घृत व तैलामध्ये सिक्थ, राळ असे पदार्थ त्यांना पुरेसे घनत्व प्राप्त करून देण्याकारिता संयुक्त करण्यात येतात. सिक्थ, कोकमतेल, वसा, मेद ही अधिक घन स्वरूपाची असल्यामुळे त्यांचे मध्ये तैलादि द्रव्ये मिश्र करून त्यांना प्रसरणीय, मलहर, स्वरूप देण्यात येते. उतम आधार द्रव्ये हे त्वक्प्रवेशक, मृदु, संग्राहक, शोषणीय, प्रसरणीय, त्वक्च, योगवाही, शोधनीय, टिकाऊ आदि गुणधर्म युक्त असतात.

२) आधेयद्रव्ये - व्याधिहर औषधीद्रव्यांना आधेय वा आश्रयी वा उपादानद्रव्ये असे म्हटले जाते. ही द्रव्ये आधार द्रव्यांच्या आश्रयाने राहतात म्हणून त्यांना आधेय, आश्रयी द्रव्ये असे संबोधण्यात येते. उदा-गंधक, कॅम्पिल्ल, कज्जली, पारद, हिंगुल, कर्पूर, ओवाफूल, पुदीनाफूल, कर्पूर आदी. आधेय द्रव्याधारित मलहरांचे तीन प्रकार होतात.

- १) औषधीद्रव्यांचे अतिसूक्ष्मचूर्ण आधार द्रव्यामध्ये मिसळवून मलहरांचे निर्माण करणे.
- २) उडमशील तैल, घन वा द्रव अर्क स्वरूपातील आधेयद्रव्ये आधारद्रव्यामध्ये मिश्र करून मलहर निर्माण
- ३) औषधीद्रव्ये सिद्ध घृत व सिद्धतैलाद्वारे मलहर कल्पांचे निर्माण करणे.

आधारद्रव्ये व औषधीद्रव्ये सुयोग्य, निश्चित प्रमाणातच मलहर कल्पामध्ये मिश्र केली जातात. मलहरांचे स्वरूप घन व स्थिर, टिकाऊ राहणे आवश्यक आहे, याच दृष्टीने द्रव्यप्रमाण योग्य ठेवणे महत्त्वपूर्ण आहे. या द्रव्यांचे एकमेकांमध्ये मिसळण्याचे प्रमाण हे ऋतू, देश, उष्णत्व, शीतत्व याधारे काही वेळा बदलते. औषधी द्रव्य हे अधिक उष्ण, तीक्ष्ण असेल तर त्यांचे अल्पप्रमाण घेऊनच मलहरांचे निर्माण करण्यात येते. व्याधि, व्याधिहेतू व देशपरतवे आधारद्रव्ये निवडण्यात येतात. कज्जली, रसपुष्प, यशदपुष्प, धातू-उपधातु भस्म, तुट्य, हतताल, मनःशिला आदी आधेय द्रव्यांचे सूक्ष्म वस्त्रगाळ चूर्ण मलहर निर्माणार्थ प्रयुक्त करावे. कर्पूर, चंदन, उशीर, बावचीतैल, कडुनिंबेतैल. आदी तैल, घन वा द्रव स्वरूपातील अर्क आधेय द्रव्यांमध्ये मिश्र करून मलहरांचे निर्माण करण्यात येते.

सिक्थतैल

परिभाषा - सिक्थक तिलतैलरुच युक्तमानं विमिश्रितम्।
विपक्वं नवनीताभं सिक्थतैलं प्रकीर्तितम् ॥

र.त. २-३४

सिक्थ आणि तीळतैलाचे सुयोग्य प्रमाणात मिश्रण करून मंदाग्नीवर पाचन केल्यानंतर त्याला नवनीताप्रमाणे मृदु, रक्ष्ण मलहर स्वरूप प्राप्त होतो त्याला सिक्थतैल म्हटले जाते.

निर्माणविधि -

१. भागैकं विमलं सिक्थं तैलन्तु रसभागिकम्।
आढाय वज्रलिपायां स्थालीकाया निधापयेत् ॥
पचेत्तावमन्वन्वन्तौ यावत्सिक्थं द्रवीभवेत्।
स्थालीकायामथ यत्नेन धरण्यामवतारयेत् ॥
तावत्प्रचालयेद्द्व्यां यावद्वेत्ति प्रगाढताम्।
सिक्थतैलसमायोगात्सिक्थतैलमिदं स्मृतम् ॥

र.त. ६-५९-६१

सिक्थ - १ भाग, तीळतैल - ६ भाग या मिश्रणाचे मंदाग्नीवर पाचन करावे. सिक्थ (मेण) हे तैलमध्ये पूर्णपणे वितळल्यानंतर अग्निस्कार थांबवावा. हे पात्र अग्नीवरून खाली काढून घेऊन दवीद्वारे प्रगाढत्व येईतोपर्यंत ढकळावे. यालाच सिक्थतैल असे म्हणतात.

२. भागैकं विमलं सिक्थं तैलन्तु शरभागिकम्।
पूर्वादिष्ट विधानेन पचेद्द्रस विशादः।
जायते नवनीताभं यामं दव्यां प्रचालितम्।
रसैः कीर्तितमिदं सिक्थतैलं द्वितीयकम् ॥

र.त. ६-६२-६३

सिक्थ - १ भाग, तीळतैल - ५ भाग या मिश्रणाचे मंदाग्नीवर पाचन करून पूर्वीकृत विधीनुसार सिक्थतैल निर्माण करावे.

याप्रमाणे रसतरंगिणीकारांनी सिक्थतैल निर्माणचे दोन प्रकार वर्णन केले आहेत. शीत ऋतूमध्ये शीतत्वाचे परिणामी मलहर किंचित अधिक घन होतात. हे टाळण्याकारिता मलहराचे प्रसरणशीलत्व उतम राखण्याकारिता तैल प्रमाण अधिक घेऊन सिक्थतैलाचे निर्माण केले आहे. शीतऋतूमध्ये ६ भागा तीळतैलयुक्त सिक्थतैलाची योजना करावी. उष्णऋतूमध्ये उष्णत्वाचे परिणामी मलहर त्वरेने वितळतात. हे टाळण्याकारिता व मलहराचे घनत्व पुरेसे टिकून राहण्याकारिता दुसऱ्या प्रकारचे सिक्थतैलामध्ये तीळतैलाचे प्रमाण काही अशी कमी आहे. या प्रकाराचा उपयोग उष्णऋतूमध्ये योजनायुक्त मलहारार्थ करावा. याप्रमाणे मलहराचे आधार द्रव्य म्हणून सिक्थ तैलाचा उपयोग केला जातो, तसेच सिक्थतैलाचा उपयोग व्रण, विसर्प, कंठ, कुष्ठ, वातव्रत नाशनाशही करण्यांत येतो.

गंधकमलहर

ग्रंथाधार - सिक्थतैलं सुविमलं रसतोलकसंमितम् ।

गंधकं गिरिसिंदूरं तोलकाष्टीमितम् पृथक् ॥

टंकणं वनसारं च पृथक् माषद्वयोन्मितम् ।

दत्त्वा समेत्य यत्नेन काचकूप्यां निधापयेत् ॥

मतो मलहोऽयं तू गन्धकाद्दसमाब्धयः ।

विनाशयत्याशु भुशं पामामत्पथदर्शणाम् ॥

र.त. ८-६३-६५

घटकद्रव्ये च प्रमाण -	सिक्थतैल	- ६ कर्ष	- ७२ ग्रॅम
	शुद्धगंधकचूर्ण	- १/२ कर्ष	- ६ ग्रॅम
	शुद्ध गिरिसिंदूरचूर्ण	- १/२ कर्ष	- ६ ग्रॅम
	शुद्धटंकणचूर्ण	- २ मासे	- १.५ ग्रॅम
	काणूर	- २ मासे	- १.५ ग्रॅम

निर्माणविधि - खल्वयंत्रामध्ये सिक्थतैल घेऊन त्यामध्ये गंधकादी द्रव्यांचे सूक्ष्म वस्त्रागाळचूर्ण उपरोक्त प्रमाणांमध्ये मिसळवीत, मिश्रणाचा एकजीव खल करावा. या गंधक मलहराचा स्वच्छ काचपात्रामध्ये संग्रह करावा.

उपयोग - दारुण पामा नाशनाशार्थ उपयुक्त.

शतधौतघृत

ग्रंथाधार -

शतवारं धौतं घृतम् । च.शा. ८-२४

शतधौतघृतम् क्ली । यत् पुनः पुनः सन्त्याय

शीतभसा निर्वाप्यते तथाविध सर्पिषि ।

वैद्यकशब्दसिंधु

शतं वारान् शीतोयेन धौतं फेनितं घृतं ।

तद् गुणाः वातपित्तवाहशक्तनाशित्वम् ॥

सु.उ. ३४-२८५ इल्लणाचार्यटीका

दुतहस्तेन संघृष्टं सजलं सर्पिभुनयुनः ।

धौतं वार सहस्रन्तु तदर्थं शतमेव वा ॥

हिमवज्जायते शीतं त्वय्यं मेधं तथैव च ।

एतल्लेपादिषु योज्यं दाहवीसर्पनाशनम् ॥

भा.शै.र. १६३६

घटकद्रव्ये च प्रमाण - गोघृत - १ भाग

जल - आवश्यक प्रमाणात

निर्माणविधि - एका कांस्यपात्रामध्ये गोघृत ठेवावे. हे पात्र पुरेसे खोल व पसरट असावे. त्यामध्ये गोघृताचे दुग्ध जल मिसळवून या मिश्रणाचे हस्ततालाद्वारे मर्दन करावे. जलांशा हळूहळू गोघृतामध्ये संयुक्त होऊ लागतो. गोघृत मुद, श्वेतवर्णीय होण्यास आरंभ होतो. अशी दीर्घकाळ मर्दन, फेटण्याची प्रक्रिया केल्यानंतर त्या मिश्रणामधील शेष जल काढून टाकावे. पुनश्च जल मिसळवून मर्दनप्रक्रिया करावी. याप्रमाणे शंभर वेळा अशी प्रक्रिया केली तर त्याला शतधौत घृत म्हटले जाते. शंभरवेळा जलाद्वारे धावन प्रक्रिया करण्यात येते म्हणून या तयार होणारे मुद, रलक्ष्ण गोळा स्वरूपी मलहरास शतधौतघृत म्हणतात. कांस्यपात्र हे त्वच्च व विधनाशक गुणधर्मांचे असते. त्याचा संस्कार या मलहरावर होण्याकारिता कांस्यपात्र योजावे असे वृद्धवैद्यांचे मत आहे. शतधौत घृताप्रमाणेच सहस्रवेळा प्रक्रिया करून सहस्रधौतघृताचे निर्माण करता येते.

उपयोग - गोघृताचे त्वच्च, दाहशमन, व्रणरोपणादि गुणांची वाढ-वृद्धी करून त्याचा बाह्योपचारार्थ मलहर स्वरूपामध्ये योजण्याकारिता शतधौतघृत उपयुक्त आहे. याशिवाय इतर औषधीद्रव्ये मिसळवून, मलहराचा आधार द्रव्य म्हणून याचा उपयोग करण्यात येतो.

सर्पिषा शतधौतेन कृतलोपो मुहुर्मुहुः ।

निहित्ति सर्ववीसर्पन्नां पश्चिराडिव ॥

शो.र. विसर्प चिं. ३७

शतधौतघृताचा वारंवार लेप केला तर सर्व प्रकारचे विसर्पाचा नाश होतो.

याशिवाय बाह्यतः अंग, अवयवदाह, दग्ध जन्य दाह व वेदना, व्रण, विस्फोट, मसुरीका, कुष्ठ आदि

विकारामध्ये शतधौत घृताचा उपयोग करण्यात येतो.

शारंगधराचार्यांनी अक्षितर्पणार्थ शतधौत घृताचा उपयोग नेत्रप्रसादनार्थ वर्णन केला आहे.

- अथवा शतधौतेन सर्पिषा क्षीरजेन वा।

वातरोगेषु धार्यमेवं हि तर्पणम् ॥

शा.स.उ.ख. १३-४४

अधिमंथादि नेत्रविकारामध्ये अक्षितर्पणार्थ शतधौत व क्षीरोत्थ घृताचे तर्पण करावे.

- दाहानिभूते तु विधिं कुर्याद्दाहविनाशनम्।

शत धौतघृताभ्यक्तं दिव्याद्वा यवशब्दुभिः ॥

सु.उ. ३९-२८२

दाहयुक्त ज्वरामध्ये दाहविनाशन विधीचा उपयोग करावा. याकारिता शरीरावर शतधौतघृताचा लेप करावा.

सर्जरसमलहर (श्वेतमलहर)

ग्रंथाधार - रसतंत्रसार - सिद्धप्रयोग संग्रह - प्रथमखंड

सिद्धयोगसंग्रह - यादवजी त्रिकमजी आचार्य

घटकद्रव्ये व प्रमाण - तीळतेल - १६ तोळे - १९२ ग्रॅम

राळचूर्ण - ४ तोळे - ४८ ग्रॅम

तुथचूर्ण - ३ मासे - २.२५ ग्रॅम

स्फटिका - ३ मासे - २.२५ ग्रॅम

निर्माणविधि - एक स्वच्छ व जाड तळभाग असणारे स्टीलपात्र घेऊन त्यामध्ये १६ तोळे तीळतेल घालावे. हे पात्र मंदाग्नीवर ठेवून तीळतेलामधून किंचित धूम येईतोपर्यंत अग्निप्रदान करून त्यामध्ये राळचूर्ण मिश्र करावे त्यानंतर तुथचूर्ण व स्फटिकाचूर्ण प्रत्येकी ३ मासे प्रमाणात मिसळवून हे पात्र अग्नीवरून काढून ठेवावे. त्यानंतर स्वच्छ वस्त्राद्वारे हे मिश्रण गाळून घ्यावे व एका पसरट पात्रामध्ये ओतोावे. या पात्रामध्ये शीतजल मिसळवून हस्ततलाद्वारे मिश्रणाचे मर्दन करावे. हळूहळू मिश्रण नवनीताप्रमाणे होऊ लागते. यामध्ये शीत जल घालून मर्दन संस्कार करत असताना जलांश मिश्र होत जातो. ज्यावेळी जलांश मिश्र होणे थांबते व नवनीताप्रमाणे मृदु श्लक्ष्य गोळा स्वरूपाचा मलहर निर्माण होतो. त्यावेळी मर्दन-फेटणे ही प्रक्रिया थांबवावी. अधिक प्रमाणातील पसरट पात्रामधील जलांश काढून टाकावा व सर्जरस-श्वेत मलहर स्वच्छ व निर्जंतुक काचपात्रामध्ये सुरक्षित ठेवावा. उपयोग - पीटिका, अग्निदग्धस्थान, भादर, बालकांचे त्वक्विकार नाशनाशार्थ उपयुक्त आहे.

Brief introduction of semisolid dosage forms

द्रव वा घन असे निश्चित स्वरूप नसून या दोघांच्या मधील अवस्था असणारे सांद्र स्वरूपी औषधीकल्पांना अल्प घन स्वरूपी औषधीकल्प Semisolid dosage form असे म्हटले जाते. औषधीकल्पांच्या स्वरूपाधारित नांव त्यांना देण्यात आले असून अत्यंत मृदु व शरीरतर्पित व त्वचेवर त्वजेने पसरणारे असे हे कल्प असतात. अभ्यासक्रमामध्ये समाविष्ट काही सांद्र स्वरूपी कल्पांचे वर्णन पुढीलप्रमाणे -

मलहर ointment

बाह्यत्वचेवर अथवा श्लेष्मल कलेवर (Mucous Membrane) उपयोग करण्याचे उद्देशाने औषधीद्रव्य वा औषधीसंमिश्रण सुयोग्य अशा आधार द्रव्यामध्ये एकजीव संयुक्त करून जो सांद्र स्वरूपाचा (Semisolid) बाह्योपचारार्थ उपयुक्त औषधीकल्प निर्माण करण्यात येतो त्याला ointment मलहर असे म्हणतात. मलहर निर्माणार्थ योजण्यात येणारी औषधी द्रव्ये चूर्ण, द्रव, सांद्र, स्नेह, उडनशील तैल आदि स्वरूपाची असतात. मलहरांचा आधार (base) मात्र प्रायः निर्जलीय (Anhydrous) स्वरूपाचा असतो. मलहर निर्माणामध्ये औषधी द्रव्ये त्वक्स्त्राव, श्लेष्मलस्त्राव, रसकतादींमध्ये सुयोग्य संशोधित होऊन त्याद्वारे त्यांचे अपेक्षित कार्य घडविण्याचे उद्दिष्ट असते. आधाद्रव्य उत्तम त्वक्प्रवेशक गुणाचे असतील तरच त्या त्या मलहरांचे त्वचेमध्ये उत्तम संशोषण होऊ शकते. विविध विकारनाशन, त्वचाविकारहरण, त्वक्संरक्षण, व्याधिप्रतिबंधन आदि स्वरूपाचे कार्य मलहर कल्पांद्वारे घडते.

मलहरप्रकार -

- १) उपयोग स्थानाधारित प्रकार Site of application
 - २) चिकित्सेमधील उपयोगाधारित प्रकार Therapeutic uses
 - ३) मलहर आधार द्रव्याधारित प्रकार Nature of base
- १) उपयोगस्थानाधारित प्रकार -**
- १) बाह्यत्वचेवर उपयुक्त मलहर Epidermic Ointment
 - २) अंतत्वचेवर उपयुक्त मलहर Endodermic Ointment
 - ३) सखोल त्वचान्तर्गत उपयुक्त मलहर Diadermic Ointment
 - ४) नेत्र विकारनाशकमलहर Ophthalmic Ointment
 - ५) गुदविकारहर मलहर Rectal Ointment
 - ६) मुख श्लेष्मलकलेवर कार्यकर मलहर Mucosal Ointment
- २) चिकित्सेमधील उपयोगाधारित मलहर प्रकार**
- १) सूक्ष्मजंतुप्रतिबंधक मलहर Antibacteriat ointment
 - २) कवक प्रतिबंधक मलहर Antifungal ointment
 - ३) संक्रमणप्रतिबंधक मलहर Antinfestive ointment

- ४) त्रणशोध, शोफ प्रतिबंधक मलहर Antiinflammatory ointment
- ५) कंडुशुतिबंधकमलहर Antipuritic ointment
- ६) कीटीम प्रतिबंधक मलहर Antieczematous ointment
- ७) त्वक्संरक्षक मलहर Protective ointment
- ८) विदाहशामक मलहर Emollient ointment
- ९) प्रतिक्रियक मलहर Counter irritant ointment

३) आधारद्रव्याधारित मलहर प्रकार

भौतिक व रासायनिक गुणधर्मांच्या आधारे मलहर आधार द्रव्यांचे प्रमुख चार प्रकार आहेत.

- १) स्निग्ध आधारद्रव्ये
- २) संशोषक आधारद्रव्ये
- ३) स्नेहजलादि संयुक्त आधारद्रव्ये
- ४) जल विद्रव्य आधारद्रव्ये
- ५) स्निग्ध आधारद्रव्ये - Fatty bases

मलहरांची या प्रकारची आधारद्रव्ये प्रायः निर्जलीय Anhydrous आणि जलसंशोषण न करणारी hydrophobic स्वरूपाची असतात. चिकटपणायुक्त Sticky जलांश अमिश्रणीय water immiscible निष्क्रिय inert स्वरूपाच्या या आधार द्रव्यांद्वारे त्वचेवर एक पातळ स्तर निर्माण होते. त्वक् अंतर्गत उष्ण व जलांश यांचा अवरोध या आधारद्रव्यांद्वारे होतो. स्निग्ध आधारद्रव्यांचे प्रकार व त्याची काही उदाहरणे खालीलप्रमाणे -

A) हायड्रोजन - कार्बनसंयुगे Hydrocarbons
उदा - हाईपॅराफीन Hard Paraffine, लिक्विड पॅराफीन Paraffine

B) वनस्पतीज तैले - Vegetable oils
उदा -
बदायतेल नारीकेलतेल
एरंडतेल कार्पासबीज तेल
तिलतेल ऑलीव्हतैल इ.

C) कृत्रिम संयुगे Synthetic esters
उदा - ग्लायसेरॉल मोनोस्टिअरेट Glycerol monostearate
आयसोप्रोपाईल मायरीस्टेट Isopropyl myristate
आयसोप्रोमाईल पालमिटेट Isopropyl palmitate
ब्युटाईल पालमिटेट butyl palmitate
ब्युटाईल स्टीअरेट butyl stearate
उदा - डायमिथिकोन Dimethicone
सायक्लोमिथिकोन Cyclomethicone

२) संशोषक आधारद्रव्ये - Absorption Bases

संशोषक आधारद्रव्ये ही जलमिश्रणीय hydrophilic स्वरूपाची असून त्यांचेमध्ये काही प्रमाणात जल संयुक्त होते. औषधीद्रव्यांचे त्वचेद्वारे उत्तम संशोषण होण्याकरिता या प्रकारची मलहर आधारद्रव्ये साहाय्यभूत ठरतात.

उदा - वुल्फॅट वुल फॅट, वुल अल्कोहॅल wool alcohol
बी वॅक्स bees wax, कोलेस्टेरॉल cholesterol इ.

३) स्नेहजलादिसंयुक्त आधारद्रव्ये - Emulsion Bases

स्नेह, जल आणि संयुक्तीकरण द्रव्य Emulsifying agent यांचे एकत्रीकरणाने दुधाप्रमाणे रवेत वा रवेतांभ मलहराचा सांद्र स्वरूपाचा आधार base निर्माण करण्यात येतो. याचे वॉटर इन ऑईल water in oil आणि ऑईल इन वॉटर oil in water असे दोन प्रकार असून त्यांचा या आधारद्रव्य वर्गामध्ये समावेश होतो. या प्रकारची आधारद्रव्ये त्वचेवर त्वरेने पसरतात. त्वक् सांतांमध्ये मिश्र होऊन आपले कार्य पडवितात. त्वचेच्या प्राकृत कार्यामध्ये बाधा न येऊ देता ही त्वचेवर स्थिर राहतात. या प्रकारची आधारद्रव्ये जलाद्वारे सहजपणे धावून करता येऊन काढता येतात.

उदा - व्हाईट सॉफ्ट पॅराफीन White soft Paraffine
लिक्विड पॅराफीन Liquid Paraffine

४) जलविद्रव्य आधारद्रव्ये - Water Soluble bases
या प्रकारची मलहरांची आधारद्रव्ये जलामध्ये संपूर्णपणे विद्रव्य असून ती मॅक्रोगोल्स Macrogols - Polyethylene glycols पासून निर्माण करण्यात येतात. भौतिक व रासायनिक दृष्टिकोनातून स्थिर राहणारे या आधारामध्ये औषधीद्रव्य सहजपणे एकत्रित करता येतात. अग्निसंस्काराद्वारे या आधारद्रव्यांचे निर्जंतुकीकरण करता येत असून सूक्ष्मजीवांच्या वाढीकरिता ही आधारद्रव्ये साहाय्यक नसतात. त्वचेवर यांचा विषक, दाहक परिणाम आढळून येत नाही. सध्याकाली या प्रकारच्या आधारद्रव्यांचा मलहर निर्माणार्थ मोठ्या प्रमाणात उपयोग करण्यात येतो.

मलहर निर्माणार्थ आधार द्रव्यांची निवड Selection of ointment bases
मलहर निर्माणकरिता आधारद्रव्यांची निवड करताना पुढील घटकांचा विचार करण्यात येतो.

- त्वक्विज्ञानाधारित घटक Dermatological Factors
- औषधीनिर्माणधारित घटक Pharmaceutical Factors
- त्वक्विज्ञानाधारित घटक
- १) त्वक्प्रवेशक क्षमता Degree of Penetration desired
मलहराद्वारे त्वचेच्या कोणत्या स्तरापर्यंत कार्य अपेक्षित आहे त्यानुसार सुयोग्य त्वक्प्रवेशक्षमता Penetration Power असणाऱ्या आधार द्रव्यांची निवड मलहर निर्माणार्थ करण्यात येते.
- २) त्वचाप्राकृतकार्यामधील हस्तक्षेप Interference with skin function
त्वचेच्या प्राकृत कार्यामध्ये कोणत्याही प्रकारचा हस्तक्षेप बाधा उत्पन्न न करणारी आधारद्रव्ये मलहर

निर्माणार्थं योजली जातात.

३) आधारद्रव्यांची त्वक्सावांमध्ये एकजीव होण्याची क्षमता Miscibility of base with Skin separations मलहरांचा आधार हा त्वक्सावांमध्ये सहज एकत्र होणारा किंवा शोषला जाणारा असावा. त्वक्सावां औषधीद्रव्ये त्वरेने व पूर्णपणे आपले कार्य व्यक्त करू शकतात.

४) त्वक्सावांशी सुसंगतता Compatibility with skin secretions

मलहर निर्माणार्थं प्रयुक्त आधारद्रव्य हे त्वचा सावांशी सुसंगत - अनुरूप असू लागणार कोणत्याही प्रकारची प्रतिकूल प्रतिक्रिया adverse reaction उत्पन्न होऊ नये. तसेच त्याची अन्वला PH हा सामान्य त्वक्सावांच्या PH एवढाच असावी.

५) दाहमुक्तता Freedom from irritant effect

मलहराच्या आधारद्रव्याद्वारे त्वचेवर कोणत्याही प्रकारचा दाह उत्पन्न होऊ नये.

६) आर्द्रताप्रदान क्षमता Hydration Properties

मलहरांचे आधारद्रव्याद्वारे त्वचेला काही प्रमाणात आर्द्रता प्राप्त होत असेल तर त्वचा रौक्ष्य टाळता येते त्याचप्रमाणे त्वचा हानी टाळणे शक्य होते.

७) मलहर उपयोग स्थान Site of application

मलहरांकरिता आधारद्रव्य निवडताना तो कोणत्या स्थानावर प्रयुक्त करावयाचा आहे याबाबतचा विचार करणे आवश्यक ठरते.

उदा - केशयुक्त स्थानावर पसरविण्यात येणारा मलहर हा चिकटपणा विरहित स्वरूपातील आधारद्रव्यांयामून निर्माण केले आहे असा अर्थयुक्त.

८) त्वचेवर पसरवणे व काढणे यातील सुलभता Easy to application & removal

मलहराच्या आधारद्रव्याचे घनत्व, स्वरूप Consistency ही त्वचेवर सहजपणे पसरणारा व उपयोगानंतर जलाद्वारे धावन करून सहजपणे काढता येणारा असा असावा.

औषधी निर्माणार्थात आधारद्रव्य निवड घटक

१) स्थिरता - टिकाऊपणा Stability

मलहर निर्माणानंतर तो दीर्घकाल भौतिक व रासायनिक दृष्टिकोनातून स्थिर टिकाऊ Stable राहण्याकरिता त्याची आधार द्रव्ये ही उत्तम स्थिरता टिकाऊपणा Stability असणारी असावी.

२) सुसंगतता - अनुरूपता - Compatibility

मलहरांचा आधार हा औषधी कार्यकारी तत्वांशी सुसंगत Compatible असा पाहिजे.

३) विद्राव्यता - Solubility

मलहरांची आधार द्रव्ये ही उत्तम विद्राव्यता गुणांची Solubility असणारी पाहिजे. औषधीद्रव्ये आधार द्रव्यांमध्ये सुयोग्य विद्राव्य झाल्यानंतरच त्यांचे व्याधिनाशक परिणाम स्पष्ट होऊ शकतात.

४) संयुक्तीकरण क्षमता Emulsifying Properties

सेह व द्रव, औषधीद्रव्य आदींमध्ये उत्तम संयुक्त होण्याची क्षमता आधार द्रव्यामध्ये असावी.

५) घनस्वरूप - सांद्रस्वरूपत्व Consistency

मलहराचे सांद्र स्वरूप व घनस्वरूप स्थिर ठेवणारे आधारद्रव्य मलहर निर्माणार्थं योजण्यात येते. उष्णक्रतू मध्ये अधिक मृदु होणे वा शीत ऋतूमध्ये अति कठीण न होता स्थिर राहणारे आधारद्रव्य मलहर निर्माणार्थं निवडले जाते.

मलहर निर्माण पद्धती Ointment Preparation method

मलहर निर्मनाची पद्धती ही औषधी द्रव्याचे स्वरूप, आधारद्रव्य आणि मलहराची एकूण मात्रा यावर प्रामुख्याने अवलंबून असते.

मलहरनिर्माणच्या चार पद्धती पुढील प्रमाणे -

१) संपेषण पद्धती Trituration Method

औषधीद्रव्याचे सूक्ष्मचूर्ण मलहराच्या आधारद्रव्यामध्ये खल्वयंत्राच्या साहाय्याने एकजीव एकर करणाऱ्या या पद्धतीला संपेषण Trituration Method असे म्हटले आहे. मलहर निर्माणच्या या पद्धतीमध्ये प्रथम थोड्या प्रमाणातील आधारद्रव्यामध्ये औषधी सूक्ष्म चूर्ण मिश्र करून त्यानंतर हे तयार झालेले औषधीसंमिश्रण संपूर्ण आधारद्रव्यामध्ये संयुक्त करण्यात येते. याकरिता खल्वयंत्राचा उपयोग केला जातो. औषधीद्रव्ये जर जलामध्ये विरघळणारी असतील तर ती प्रथम अत्यल्प जलामध्ये विरवून नंतर वरीलप्रमाणे मलहर निर्माण प्रक्रिया करण्यात येते.

२) संमिश्रण पद्धती Fusion Method

मलहरांची आधारद्रव्ये जर घन, निध व सिक्थ मेण Waxy स्वरूपाची असतील तर मलहर निर्माणार्थं संमिश्रण पद्धती Fusion Method प्रयुक्त करण्यात येते. मलहराचे आधारद्रव्य प्रथम मंदाग्नीव वितळवून Melt घेऊन त्यानंतर अशा वितळलेल्या स्वरूपातील आधारद्रव्यामध्ये औषधीचूर्ण वा द्रव एकसारखा ढवळून एकजीव संयुक्त केला जातो. सर्व संमिश्रण संपूर्णपणे शीत होईतोपर्यंत अशी ढवळण्याची प्रक्रिया करण्यात येते. Aqueous द्रव स्वरूपातील औषधीद्रव्ये ही अशावेळी आधार द्रव्याच्या तापमाना एवढे उष्ण करून नंतरच वितळवलेले स्वरूपातील आधारद्रव्यामध्ये मिसळवून एकजीव करण्यात येतात. मलहर निर्माणामध्ये जर एकापेक्षा अधिक आधारद्रव्ये वर्णन केली असतील तर उच्च तापमानावर वितळणारी आधारद्रव्ये प्रथम वितळवून घ्यावीत व अल्प तापमानावर वितळणारी आधारद्रव्ये त्यानंतर क्रमाने वितळवून घेऊन त्यानंतरच सर्वांचे सुयोग्य एकजीव एकराकरण करण्यात येते.

३) रासायनिक प्रक्रिया पद्धती Chemical Reaction Method

मलहरांमधील औषधीद्रव्ये, आधारद्रव्ये, इतर साहाय्यक द्रव्ये यांचेमध्ये रासायनिक प्रक्रिया घडण्याचे परिणामी या मलहर निर्माण पद्धतीला रासायनिक प्रक्रिया पद्धती Chemical reaction Method म्हटले जाते. औषधीद्रव्यांचे अतिसूक्ष्म चूर्ण प्रथम खल्वयंत्राद्वारे निर्माण करून त्यानंतर ते कोणत्या स्वरूपातील आधारद्रव्यामध्ये मिश्र करण्यात येतात. मंदाग्नीव विशिष्ट कालावधीपर्यंत पाचन करून या प्रकाराच्या मलहरांचे निर्माण करण्यात येते. येथे मलहर घटकद्रव्याची परस्परामध्ये रासायनिक प्रक्रिया होते असे आढळून येते.

४) स्नेहद्रवसंयुक्तीकरण पद्धती Emulsification Method -

मलहरनिर्माणार्थे प्रयुक्त घटकद्रव्ये ही स्नेह, द्रव, संयुक्तीकरण (Emulsifying agent) द्रव्य, साहाय्यकद्रव्ये, संरक्षक द्रव्ये अशा प्रकारची असतील तर या पद्धतीद्वारे मलहराचे निर्माण करण्यात येते, स्नेहविद्राव्य आणि जलविद्राव्य घटकद्रव्ये ही प्रथम स्नेह वा जलामध्ये संपूर्णपणे विरवून घेण्यात येतात. आधाराद्रव्ये व औषधीद्रव्यांनुसार सुयोग्य संयुक्तीकरण घटक Emulsifying agent उपरोक्त दोन पैकी एका द्रावामध्ये संपूर्णपणे विषयलकरून घ्यावा. दोन ही पात्रांना मंदाग्निप्रदान करून दोनही मिश्रणांचे तापमान ६० ते ७०°C दरम्यान झाल्यानंतर अग्निसंस्कार थांबवून दोन ही मिश्रणांचे एकजीव दुधाप्रमाणे समिश्रण homogeneous emulsion तयार होईतीपर्यंत मिश्रण ढवळत ठेवून मलहर निर्माण केला जातो.

इमल्शनचे प्रकार

जल आणि तैल यांना एका पात्रामध्ये एकत्रित ठेवले तर जलामध्ये तैल हे अमिश्रणीय immiscible असल्यामुळे त्यांचे दोन वेगवेगळे स्तर त्या पात्रामध्ये दिसून येतात. प्रायः तैल हे जलावर तरांतराना आढळता मात्र या मिश्रणाला दीर्घकालपर्यंत एकत्रित ढवळले तर किंवा काचकक्षीमध्ये ठेवून शक्कण लावून ती दीर्घकाळ हलवणे Shaking प्रक्रिया केली असतांना तैल वा जल यापैकी एका द्रवाचे सूक्ष्म गोलाकार कण (globules, droplets) तयार होतात आणि ते दुसऱ्या द्रावामध्ये विखरून, पसरून राहतात. ज्या द्रवाचे सूक्ष्म गोलाकार कण निर्माण होतात त्याला विखुरलेली प्रावरथा dispersed phase म्हणतात आणि दुसऱ्या द्रव माध्यमाला निरंतर प्रावरथा Continuous phase असे म्हटले जाते. काही वेळा तैलाचे सूक्ष्मकण तयार होऊन ते जलामध्ये विखुरले जातात तर काही वेळा जलाचे सूक्ष्मकण globules तैलामध्ये विखुरलेले अवस्थेमध्ये आढळून येतात. तैलाशिवाय चरबी Fat आणि सिरधेय -मेण - Wax यांचेपसूनही इमल्शनचे निर्माण करण्यात येते. याप्रमाणे स्निधद्रव्ये आणि जल या दोन अमिश्रणीय द्रवांच्या एकजीव मिश्रणाला इमल्शन असे म्हणतात, असे इमल्शनचे तयार झालेले मिश्रण दीर्घकालपर्यंत स्थिर-टिकाऊ राहत नाही. स्नेहाचे वा जलाचे सूक्ष्म गोलाकारकण काही कालावधीनंतर एकत्रित येतात व हळूहळू एकजीव मिश्रण वेगळे होऊ लागते. याकारिता या दोन अमिश्रणीय द्रवांचे एकजीव स्थिर मिश्रण-इमल्शन निर्माणार्थ त्यामध्ये तिसरा एक घटक मिश्र करण्यात येतो त्याला Emulsifying agent इमल्सिफायींग एजंट असे म्हणतात. इमल्शनमध्ये जलांशाचा समावेश असल्याकारणाने सूक्ष्मजीव बाह्य प्रतिबंधार्थ Antimicrobial संरक्षके, ऑक्सिडेशन प्रतिबंधके Antioxidants यांचाही त्यामध्ये अंतर्भाव केला जातो.

इमल्सिफायींग एजंट Emulsifying agent -

एमल्सिफायींग एजंट हा द्रावामध्ये विखुरलेल्या dispersed स्वरूपातील स्नेह वा जलाचे सूक्ष्म गोलाकार कणांचे संयुक्तीकरण टाळण्याकारिता प्रयुक्त करण्यात येतो. उच्चम इमल्सिफायींग एजंट हा स्थिर, टिकाऊ Stable, निष्क्रिय inert आणि hydrated दाहकर व विषाक्त toxic परिणामांपसून मुक्त असतो. रंग-गंध-चव विरहित अत्यल्प प्रमाणात योजना केल्यानंतर विशिष्ट प्रकारचे इमल्शन निर्माण करणारे आणि त्याची ती ती अवस्था स्थिर राखणारे, सुसांगत इमल्सिफायींग एजंटची इमल्शन निर्माणार्थ प्राधान्याने योजना करण्यात येते. अनेकविध इमल्सिफायींग एजंटचे प्रमुख तीन प्रकार पडतात. १) पृष्ठीक्रियाकारके Surfactants २) नैसर्गिक व प्राणीज घटक ३) इतर द्रव्ये.

काही इमल्सिफायींग एजंटची उदाहरणे -

- १) नैसर्गिक
 - बब्बुल निर्यास - Gum acacia
 - पेक्टिन Pectin
 - आगार Agar
 - स्टार्च Starch
- प्राणीज
 - जिलेटिन Gelatin
 - वुलफॅट Woolfat
 - एगर्ग्यॉल्क egg yolk

२) पृष्ठीक्रियाकारके Surfactants

सोडीअम लॉरॅल सल्फेट Sodium Lauryl Sulphate

३) इतर

- मेथार्डॅल सेल्युलोज Methyl cellulose
- मॅग्नेशियम ऑक्साइड Magnesium oxide
- मॅग्नेशियम ट्रायसिलिकेट Magnesium trisilicate
- मॅग्नेशियम अॅल्युमिनीअम सिलिकेट Magnesium Aluminium Silicate
- बेटोनईट Betonite
- कार्बोवॅक्स Carbowax
- लेसिथीन Lecithin
- सोडीअम स्टीअरेट Sodium Stearate
- कॅल्शियम स्टीअरेट Calcium Stearate

इमल्शनचे प्रकार

१) वॉटर इन ऑईल Water in oil

या इमल्शन प्रकारामध्ये स्नेह/तैलामध्ये जलाचे सूक्ष्मकण globules एकजीव एकत्र होतात. जल हा dispersed phase आणि तैल हा निरंतर Continuous phase अवस्थेमध्ये असतो. प्रायः बाह्योपचारार्थ या इमल्शन प्रकाराचा अधिक प्रमाणात उपयोग करण्यात येतो. त्वचेला आर्द्रांश Moisture पुरवणे, मर्दव प्रदान करण्याचे कार्य या इमल्शन प्रकाराद्वारे विशेषत्वाने घडते.

२) ऑईल इन वॉटर Oil in water

जलामध्ये तैलाचे सूक्ष्मकण globules एकजीव एकत्र होऊन हा इमल्शन प्रकार निर्माण होतो. तैल हा dispersed phase विखुरलेले अवस्थेमध्ये असून जल हे निरंतर Continuous phase स्वरूपांमध्ये राहतात. या इमल्शन प्रकाराचा उपयोग प्रायः अर्थांतर सेवनार्थ अधिक प्रमाणात करण्यात येतो त्याचप्रमाणे बाह्योपयोगार्थही चिपचिपाहट greasyness टाळण्याकारिता या प्रकाराचा उपयोग केला जातो. अर्थांतर सेवनार्थ योजनावयाचे इमल्शन हे प्रायः नैसर्गिक निर्यासांपसून निर्माण केले जातात. कारण ते निष्क्रिय inert स्वरूपाची असून औषधीयार

त्यांचा फारसा परिणाम जाणवत नाही. बबुलु नियास gum acacia हा सर्वश्रेष्ठ इमलिसफाईंग ड्रव्य emulsifying agent मानला जात असून तो त्वरित अमिश्रणीय, द्रवांचे एकजीव एकत्रीकरण करून त्यांना दीर्घकालपर्यंत इमलेशन या स्थितीमध्ये स्थिर ठेवतो. उपरोक्त प्रकारांपैकी इमलेशनचा प्रकार निश्चित करण्याकरिता काही परिक्षणांचे साहाय्य घेण्यात येते.

इमलेशन निर्माण पद्धती Emulsion making Procedure

- १) ड्राय गम मेथड Dry gum Method
- २) वेट गम मेथड Wet gum Method
- ३) बॉटल मेथड Bottle Method
- ४) अन्य विशेष पद्धती Special Method

१) ड्राय गम मेथड Dry gum Method

सुयोग्य, निर्देशित व निश्चित प्रमाणात तेल व शुष्क स्वरूपातील बबुलु नियास सूक्ष्मचूर्ण gum acacia घेऊन खल्वयंत्रामध्ये त्यांचे एकजीव एकत्रीकरण मर्दन संस्काराचे साहाय्याने करावे. त्यानंतर या मिश्रणामध्ये निश्चित मात्रेमधील जल थोड्या थोड्या प्रमाणात मिसळवून दीर्घकाल मर्दन, फेटणे वा हलवणे प्रक्रिया करावी. म्हणजे श्वेताभ वा श्वेतवर्णीय इमलेशन तयार होते. स्नेह व शुष्क स्वरूपातील नियास चूर्ण यांचे एकत्रीकरण प्रथम करण्यात येते म्हणून इमलेशन निर्माणाच्या या पद्धतीला ड्राय गम मेथड असे म्हणतात.

इमलेशन निर्माणार्थ तेल-जल-नियास यांचे सामान्य प्रमाण

तेल प्रकार	उदाहरण	तेल-जल-नियास गुणोत्तर प्रमाण
१) स्थिततेल	एंडतेल बदामतेल तिलतेल	४:२:१
२) उडनशीलतेल	ऑलिव्ह तेल इ. चंदनतेल पुदिनातेल दालचिनीतेल टर्पेटाईन	२:२:१
३) खनिज तेल	मिनिगरी तेल इ. लिक्विड पॅपफीन इ.	३:२:१

२) वेट गम मेथड wet gum method

तेल, बबुलु नियास आणि जल विशिष्ट निर्देशित आणि निश्चित प्रमाणात घेऊन प्रथम खल्वयंत्रामध्ये बबुलु नियास व थोड्या प्रमाणातील जलाचे एकजीव एकत्रीकरण केले जाते. त्यानंतर या मिश्रणामध्ये थोड्या थोड्या प्रमाणात तेल घालून दीर्घकालपर्यंत मर्दन-पेषण करण्यात येते. परिणामी सांद्र स्वरूपातील इमलेशन

तयार होते. त्यामध्ये निश्चित प्रमाणातील जल थोड्या थोड्या मात्रेमध्ये संयुक्त करून अपेक्षित स्वरूपाचे इमलेशन निर्माण करण्यात येतात.

३) काचकूपीपद्धत - Bottel Method

उडनशील तेल Volatile oil आणि चिकटपणाविरहित तेल non viscous oil यांचेपासून इमलेशन निर्माणार्थ या पद्धतीचा उपयोग करण्यात येतो. याकरिता तेल-जल व नियास यांचे प्रमाण सामान्यतः २:२:१ असे घेण्यात येते. याकरिता प्रथम काचकूपीमध्ये निश्चित व निर्देशित प्रमाणात तेल व बबुलुनियास चूर्णस्वरूपातील घालून हे दोन्ही पदार्थ एकजीव एकत्रित होण्याकरिता काचकूपी दीर्घकाल हलती ठेवावी. Shaking त्यानंतर त्या काचकूपीमध्ये जल घालून पुन्हा इमलेशन तयार होईतोपर्यंत ती हलती ठेवावी. उत्तम स्वरूपातील इमलेशन निर्माणार्थ आवश्यकतेनुसार थोड्या अधिक प्रमाणातील जलाची योजनाही काही वेळा करण्यात येते असे आढळते.

४) अन्य विशेष पद्धती Special Method

काही विशेष प्रकारचे इमलेशन निर्माणार्थ या विशेष पद्धतीची योजना करण्यात येते. बाह्योपचारार्थ उपयुक्त इमलेशनसचे प्रकार जसे क्रीम, लोशन, लिनिमेंट आदी मध्ये सिक्थ waxy solids चा अंतर्भाव असतो. अशावेळी हे सिक्थ waxy solids प्रथम मंदामीव वितळवून घेण्यात येतात. त्यांना ६०°C तापमानापर्यंत शीत करून त्यामध्ये त्याच तापमानाचे जलीय अवस्थेतील Aqueous Phase दुसरा द्रव संयुक्त करण्यात येतो. हे मिश्रण संपूर्णपणे शीत होईतोपर्यंत ठेवून त्यापासून इमलेशन तयार करण्यात येतात.

क्रीम CREAM

स्नेह-द्रव आणि औषधीद्रव्ये यांच्या दुधाप्रमाणे व चिकटपणयुक्त (Viscous emulsion) असणारे सांद्र स्वरूपातील बाह्योपचारार्थ उपयुक्त औषधीकल्पास Cream क्रीम असे संबोधले जाते. यांचा उपयोग विविध विकार नाशनाथ, व्याधिप्रतिबंध आदि कर्माकरिता, त्वचा व श्लेष्मला कला यांच्यावर लावण्याकरिता, पसरविण्याकरिता केला जातो. Semisolid सांद्र स्वरूपाच्या या कल्पांमध्ये एक वा अनेक औषधीद्रव्यांचे आधाद्रव्यांमध्ये समिश्रण करण्यात येते. त्वक् स्राव, रसरक्तादी शरीर घटकांशी उत्तम संयुक्त होणारे आधाद्रव्यांमध्ये औषधीद्रव्यांचे समिश्रण करून क्रीम तयार करण्यात येतात. या प्रकारच्या कल्पांचे निर्माणार्थ मोठ्या प्रमाणात जलाशाचा उपयोग करण्यात येतो. म्हणून सूक्ष्मजीव, कवक आदींचा संसर्ग टाळण्याकरिता क्रीममध्ये सुयोग्य संरक्षक, प्रयुक्त केली जातात. सर्वसाधारणतः समभाग स्नेह व जल, संयुक्तीकरण ड्रव्य Emulsifying agent, संरक्षके ही क्रीम निर्माणातील प्रमुख घटकद्रव्ये असून क्रीम हे लोशन-पेक्षा किंचित घन स्वरूपाचे असते. मलहरांध्या मुद्दु असणारे क्रीम उपयोगानंतर त्वचेवरून जलाद्वारे सहज धाबन करून काढता येतात.

क्रीम प्रकार -

- A) आधार base स्वरूपाधारित प्रकार
 - १) जलीय क्रीम Aqueous cream
 - २) तैलीय क्रीम Oily cream
- B) उपयोगाधारित प्रकार
 - १) सौंदर्यरक्षण - वर्धनार्थ उपयुक्त क्रीम Cosmetic Cream

२) औषधी क्रिम Medicinal Cream

१) जलीय क्रिम Aqueous Cream - oil in water

ऑईल इन वॉटर या क्रिम प्रकारामध्ये तैलाचे अतिमूक्षम विंदुकण (droplets, globules) जलीय आधारामध्ये विखुरलेले अवस्थेमध्ये असतात. या प्रकाराचे क्रिम सौंदर्यप्रसाधनांमध्ये अधिक प्रमाणात योजले जाते. कारण तैलीय क्रिमच्या तुलनेमध्ये अशा जलीय क्रिममध्ये चिपचिपाहट greasyness कमी प्रमाणात आढळते. हा क्रिम प्रकार उपयोगानंतर त्वचेवरून जलाद्वारे धावमाने सुलभतेने काढता येतो. त्वचेवर क्रिम उतम पसरवता येतो. श्रेष्ठ त्वक्षुप्रवेशक, संशोषण होणारे अशा प्रकारचे जलीय क्रिम त्वचेला आर्द्रता पुनर्पणे, त्वक् मार्दवकार या प्रकारचे कार्य करतात. रवेत, मृदु, तर् (पातळ) स्वरूपातील जलीय क्रिम निर्माणकारिता Macrogols, Cetomacrogols या कृत्रिम सिक्शाचा Synthetic waxes उपयोग करण्यात येतो.

२) तैलीय क्रिम oily cream - water in oil

वॉटर इन ऑईल या क्रिम प्रकारामध्ये जलाचे अतिमूक्षम विंदुकण (droplets, globules) तैलीय, वॅकसी आधारामध्ये एकजीव संयुक्त करण्यात येतात. जलीय क्रिमपेक्षा तैलीय क्रिममध्ये किंचित अधिक प्रमाणात चिपचिपाहट greasier असणारा हा क्रिम प्रकार औषधी क्रिम निर्माणार्थ आधिक्याने योजला जातो. औषधीद्रव्ये जर जलसंशोषण न करणारी hydrophobic स्वरूपाची असतील तर त्यांचे उतम धारण करणे व त्वचेवर सुटी करणे better take up and release हे कार्य तैलीय क्रिमद्वारे उतम घडते. म्हणून औषधी क्रिम निर्माणार्थ या क्रिम प्रकाराला प्राधान्य दिले जाते. जलीय क्रिमपेक्षा किंचित घन, अर्धपारदर्शक, रवेत, सांद्र स्वरूपातील तैलीय क्रिम हे बी वॅक्स Bee wax वुल फॅट Wool fat आदि नैसर्गिक आधार द्रव्यांद्वारे निर्माण करण्यात येते. त्वक्मार्दवकर, विदाहशामक Emollient आणि ते ते व्याधिनाशनाचे कार्य या क्रिम प्रकाराद्वारे घडताना आढळते. त्वक्संरक्षण, व्याधी प्रतिबंधन, विकानाशनार्थ या क्रिम प्रकारांची योजना करण्यात येते.

क्रिम निर्माण विधी -

प्रमुख घटक - १) तैलीय प्रावस्था oil phase

बदामतैल	ऑलीव्हतैल
एंडतैल	मधुच्छिष्ट Beeswax
तिळतैल	रवेतसिक्श White wax इ.

२) जलीय प्रावस्था - Water phase

जल	
३) इतरद्रव्ये -	
औषधीचूर्ण	
संरक्षक	
संयुक्तीकरणद्रव्य Emulsifying agent	

प्रथम वॅक्स स्वरूपातील तैलीय प्रावस्थेतील द्रव्ये पंशाशीवर डबल बॉयलरमध्ये विलब्धून घेण्यात येतात. जर एखादे क्रिममध्ये तैल व वॅक्स या दोहोंचाही समावेश असेल तर प्रथम मंदाग्निके तैल उष्ण करून त्यामध्ये वॅक्स मिसळवून तो द्रुत करून घेतला जातो. या मिश्रणाचे तापमान ६० ते ७०°C दरम्यान राखले जाते. जलीय प्रावस्थेमधील water phase द्रव्यांमधी ६० ते ७०°C तापमानापर्यंत उष्ण करण्यात येते. इतर द्रव्ये तैलीय वा जलीय ज्या अवस्थेमध्ये संपूर्णपणे विरघळणारी असतील त्यामध्ये विरघळवून घेण्यात येतात. दोन्ही प्रावस्थेमधील द्रव्यांचे तापमान ६० ते ७०°C दरम्यान असताना त्यांना एकत्रीत एकजीव ठवळण्यात येते. याकारिता काहीवेळा यंत्राचाही उपयोग करण्यात येतो. नवनीताप्रमाणे मृदु, रवेत वा रवेताभ वर्णीय क्रिम दीर्घकाल फेटण्याची प्रक्रिया केलेनंतर निर्माण होते.

लोशन Lotion

स्नेहजलादि युक्त, द्रव वा अल्पद्रव स्वरूपातील बाह्योपचारार्थ उपयुक्त कल्प जो विदारण विरहित Unbroken Skin त्वचेवर लावण्याकारिता, पसरविण्यासाठी योजला जातो त्याला लोशन असे म्हणतात. लोशन हा अल्प वा मध्यम स्वरूपातील चिपचिपाहट, Viscosity असणारा Emulsion चा प्रकार असून यामधील औषधी द्रव्यांचे त्वचेवर वर्षण करणे अपेक्षित नसते. लिनिमेंट प्रकारांमध्ये मात्र अशी अपेक्षा असते. हा लोशन व लिनिमेंट मधील महत्त्वाचा फरक आहे. जलीय oil in water आणि तैलीय water in oil अशा दोन्ही प्रकाराने लोशन निर्माण करण्यात येते. स्नेह, जल व इतरद्रव्ये यांना एकत्रित, संयुक्त व एकजीव स्वरूपांमध्ये ठेवण्याकारिता या कल्पामध्येही इमल्सीकर Emulsion द्रव्य याचा उपयोग करण्यात येतो. पेट्रॉलिअमजेली Petroleum jelly, Glycerol लायसोरोल, stabilising agent ट्रिबिलॉन्ग एंजंट, सुगंधद्रव्ये, संरक्षक यांचा सामान्यतः लोशनमध्ये समावेश असतो Antibiotic Lotion प्रतिजैवी लोशन, Antiseptic Lotion पाक प्रतिबंधक लोशन, Antifungal Lotion कवक बुरशीविरोधी कॉरटिकोस्टेरॉइडलोशन आदी औषधी लोशनचे विविध प्रकार त्या त्या कर्मांथं योजले जातात. सौंदर्यप्रसाधनार्थ प्रयुक्त लोशनप्रकार त्वक् मार्दवकर आणि त्वचेला आर्द्रता प्रदान करण्याचे कार्य करतात. क्रिम व मलहर ointment पेक्षा लोशनचे स्वरूप किंचित अधिक द्रव असते. त्वचेवर सुलभतेने पसरणारा आणि त्वचेद्वारा उतम संशोषण होणारा लोशन हा इमल्शनचा प्रकार उपयोगानंतर जलाद्वारे धावन करून त्वचेवरून सहजपणे स्वच्छ करता येतो. लोशनमध्ये चिपचिपाहट, Viscosity अल्प प्रमाणात असल्याकारणाने तो केस असणान्या स्थानांवरही पसरविता येतो. काही औषधी लोशनचा उपयोग व्रणकर्माकारिता करण्यात येतो.

जेल Gels

सामान्यतः जेल म्हणजे जल अविद्राव्य औषधी द्रव्यांना एकजीवीकरण द्रव्याद्वारे Gelling agent जलसंयुक्त स्वरूप देऊन त्यांना जलीय सांद्र स्वरूप aqueous colloidal suspension देणे. Generally gels are the aqueous colloidal suspension of hydrated forms of insoluble inorganic.

याशिवाय जलविद्राव्य औषधी द्रव्यांपासून, एक वा अनेक औषधी संमिश्रणापासूनही जेलेचे निर्माण करण्यात येते. जल विद्राव्य water soluble औषधी द्रव्ये जलामध्ये विरवून त्यांचे द्रव Solution निर्माण केले जातात. जल अविद्राव्य औषधीद्रव्ये सुयोग्य अशा आधारद्रवामध्ये संयुक्त करून त्यांचे घोल (dispersion) निर्माण

करतात. या औषधीद्राव वा घोलामध्ये एकजीवीकरण करणारा gelling agent फिसळवून जेल स्वरूपी कल्प निर्माण करण्यात येतात. जल विद्राव्य द्रव्यांद्वारे निर्मित जेल या पारदर्शक स्वरूपाच्या तर जल अविद्राव्य द्रव्यांपासून तयार करण्यात येणारे घोल वा पिष्टी (Paste) द्वारे निर्मित जेल या अर्धपारदर्शक, दुधाप्रमाणे श्वेत स्वरूपाच्या असतात. जेल या चिपचिपाहट विरहित non greasy सांद्र Semisolid स्वरूपाच्या असून त्यांचा उपयोग बाह्यत्वचेवर लावण्याकारिता, पसरविण्याकारिता, सौंदर्य वर्धन-रक्षणार्थ Cosmetic, आईता प्रदानार्थ moisturising, झणयुक्त-विदारणयुक्त वा विदारणरहित unbroken skin, स्थानावर, आघातजन्यरक्षानी पुढील कार्यकारिता करण्यात येतो. वेदनाशमन Pain relief, शोथहर Antiinflammatory, स्नायूथर Antispastic, स्थानिक सन्नाशन Local anaesthetic, मासपेशीक्रांतिग्रहण Muscle relaxant, इ. याशिवाय Lubricant पिच्छिलता प्रदानार्थ शस्त्रकर्मतील हॅन्डलोव्हज, कॅथेटर, रक्तल धर्मापीटर यांचेवर आवरण करण्याकारिता जेलचा उपयोग करण्यात येतो. जेल कल्प उतम त्वक्प्रवेशक व प्रभावी कार्यकारी असतात. जेल कल्प हे नेहमी वातशून्य Airight अवस्थेमध्ये शीत स्थानी ठेवावा म्हणजे त्यांचे सांद्र स्वरूप स्थिर राहते. जेल निर्माणार्थ संमिश्रण पद्धती Fusion Method चा उपयोग करण्यात येतो. जेल निर्माणतील एकजीवीकरण करणारा घटक 'gelling agent' द्वारे सांद्र स्वरूप प्रदानाचे कार्य घडते. हे जेलिंग एजंट नैसर्गिक वा कृत्रिम स्वरूपाचे असतात. नैसर्गिक जेलिंग एजंट Gelatine जिलेटिन, Pectin पेक्टिन, Tragacanth ट्रॅगॅकॅन्थ, Agar आगर, Alginate acid अलजेनिक अॅसिड, Carogen कॅरोजिन इ. असून कृत्रिम वा अल्पकृत्रिम जेलिंग एजंट - सेल्युलोज डेरीव्हेटिव्हज Cellulose derivatives, Carboxymethyl cellulose कार्बोक्सी मेथाईल सेल्युलोज, Hydroxyethyl cellulose हायड्रॉक्सीइथाईल सेल्युलोज इ. याशिवाय जेल निर्माणार्थ काही विशेष द्रव्ये Stabilizers स्टेबिलायझर, Antioxidant ऑक्सीडिझंट अंतिम संरक्षके Preservatives यांचाही उपयोग करण्यात येतो. जेल कल्प संरक्षणार्थ प्रामुख्याने मेथाईल हायड्रॉक्सी बेंझोएट Methyl hydroxy benzoate, Propyl hydroxy benzoate, क्लोरोक्रोसॉल Chlorocresol, बॅझोइक अॅसिड benzoic acid इ. संरक्षकांचा उपयोग केला जातो.

जेलप्रकार

- हायड्रोजेल - Hydrogel जलीय आधाराचे साहाय्याने Aqueous Continuous Phase या जेल प्रकाराचे निर्माण करण्यात येते.

- ऑर्गनोजेल Organo gel सेंद्रिय विद्रावक organic solvent चा या जेल प्रकारामध्ये माध्यम म्हणून उपयोग केला जातो.

नेत्रोपचारार्थ कल्पना

नेत्रकल्प - सेक आश्चोतनिपिडी बिडालस्तर्पणं तथा ।

पुटपाकोऽञ्जनं चीभिः कल्पैः नेत्रमुपाचरेत् ॥

शा.सं.उ.ख. १३-१

सेक, आश्चोतन, पिण्डी, बिडालक, तर्पण, पुटपाक व अंजन या कल्पांद्वारे नेत्रांवर उपचार करावा. याप्रमाणे शारांधराचार्यांनी नेत्रप्रसादनकर्म अध्यायामध्ये निर्दिशित केले आहे. इल्हणाचार्यांनी या कल्पाचा उल्लेख क्रियाकल्प म्हणून केला आहे.

- क्रियाणां तर्पण पुटपाकादीनां कल्पनं करणं क्रियाकल्पः ॥

सु.उ. १८-१-२ इल्हणटीका

नेत्रचिकित्सेमध्ये तर्पणपुटपाकादि क्रिया करण्याकारिता ज्या औषधीकल्पांचा उपयोग करण्यात येतो त्यांना क्रियाकल्प असे म्हणतात. नेत्र स्वास्थ्यक्षण व विविध नेत्रविकारांमध्ये अभ्यंतर चिकित्सेसह प्रत्यक्ष नेत्रस्थानी स्थानिक उपक्रम केले जातात. या उपक्रमांकारिता उपयुक्त सर्व कल्पांचा समावेश क्रिया कल्पांमध्ये होतो. नेत्राच्या स्थानिक दोषांच्या शोधन, शमनार्थ अशा विशेष औषधीकल्पांची आवश्यकता असते. नेत्रविकारांच्या चिकित्सेप्रमाणेच हे क्रियाकल्प नेत्रबल रक्षणार्थ उपयुक्त ठरतात.

- सर्वात्मना नेत्रबलाय यत्नं कुर्वीत नस्याञ्जनतर्पणाद्यैः ।

दृष्टिश्च नष्टा विविधं जगच्च तमोमयं जायत एकरूपम् ॥

अ.ह.सू. २४-२२

नेत्राच्या बलक्षणार्थ नस्य, अंजन, तर्पणादि उपक्रम यथाकाली करावीत. कारण दृष्टीचा नाश झाला तर एका क्षणामध्ये ही विविधरूपात्मक सृष्टी अंधकारमय होईल. याप्रमाणे वाग्भटाचार्यांनी क्रियाकल्पांचे महत्त्व विशद केले आहे. चक्राचार्यांनी त्रिमयीय चिकित्सा अध्यायामध्ये नेत्र उपचारांचे वर्णन केले आहे. तर सुश्रुताचार्यांनी सेक, आश्चोतन, तर्पण, पुटपाक व अंजन या पाच क्रियाकल्पांचे वर्णन केले आहे. त्यानंतरच्या कालामध्ये शारांधराचार्यांनी बिडालक व पिण्डी या दोन कल्पांची भर घालून उपरोक्त सात क्रियाकल्पांचे वर्णन विस्ताराने केले आहे, ते पुढीलप्रमाणे -

सेक

परिधाषा - सेकस्तु सूक्ष्मधाराभिः सर्वस्मिन्नयने हितः ।

मीलिताक्षस्य मर्त्यस्य प्रदेशश्चतुरङ्गलात् ॥

शा.सं.उ.ख. १३-२

सर्व प्रकारच्या नेत्रविकारांमध्ये वातघ्न, पित्तघ्न, कफघ्न, तक्तदोषनाशक औषधीद्रव, क्वाथ, क्षीरपाक आदींद्वारे चार अंगुल उंचीवरून (बंद) मिलिताक्षे नेत्रावर सूक्ष्मधारा सोडणे म्हणजे सेक विधी होय. सेक हा प्रायः कोणत्या औषधीद्रव्यांद्वारे केला जातो. सेकोऽत्र धारादिनां स्वेदरूपः । असे आढमल्ल आचार्यांनी आपल्या टीकेमध्ये म्हटले आहे.

अथवा चतुरङ्गलनाक्षिविस्तार यावत् नावनमयादीकृत्य
द्रव्यकल्कं कृत्वा कपटि बध्वाक्षिसेकः कर्तव्यः इति संप्रदायः ॥

शा.स.उ.ख. १३-१ आढमण्डटीका

चार अंगुल अथवा अक्षिविस्तारा एवढ्या आकाराचा औषधीद्रव्यांचा कल्क तयार करून तो वस्त्रामध्ये बांधून नेत्रांना सेक करणे म्हणजेही सेक होय असे आढमण्ड आचार्यांनी आपल्या टीकेमध्ये वर्णन केले आहे. सेक योग्य औषधीद्रव्य कल्क स्वरूपात घ्यावयाचे असेल तर करावयाचा सेक विधि याद्वारे स्पष्ट होतो.

सेकप्रकार त्यासाठी उपयुक्त औषधीद्रव्ये, काल आदिचे वर्णन पुढील सारिणीद्वारे स्पष्ट होते.

संदर्भ - शा.स.उ.ख. १३-६-११, सु.उ.त. १८

नेत्रविकार	सेकप्रकार	सेककालावधी	सेककाल (सुश्रुतोक्त)
१) वातज	प्रायः स्नेहन प्रायः रोपण	६०० वाक्प्रमात्र	प्रायः सायकाल
२) पित्तज	प्रायः लेखन	४०० वाक्प्रमात्र	प्रायः मध्यान्ह
३) कफज		२०० वाक्प्रमात्र	प्रायः पूर्वार्ह (सकाल)

सेककल्प

एण्डपत्रत्वकमूलैः शृतमात्रं पयो हितम् ।

सुखोष्णं सेचनं नेत्रे वाताभिष्यन्दनाशनाम् ॥

शा.स.उ.ख. १३-५

एण्डत्वक, एण्डमूल व एण्डपत्रांद्वारे अजादुध शृत करून या क्षीरपाकाद्वारे सुखोष्ण सेक नेत्रांवर केला तर वातज अभिष्यंदाचा नाश होतो.

परिषेकोहितोनेत्रे पयः कौष्णं ससैधवम् ।

रजनीदारसिद्धं वा सैन्धवेनसमान्वितम् ॥

वाताभिष्यन्दशमनं हितं मारुतपथ्ये ।

शुष्काक्षिपाके च हितिपितं सेचनकंसता ॥

शा.स.उ.ख. १३-६-७

कोष्णदुध व ईशत सैधव किंवा हरिद्रा, दारुहरिद्रासिद्ध दुग्ध (क्षीरपाक) यासह सैधव मिसळवून सुखोष्ण सेक वाताभिष्यन्दशमन करतो. तसेच संपूर्ण नेत्रांस व्यापणारा नेत्रविकार मारुत पथ्य (वातपथ्य) आणि शुष्काक्षिपाक विकारांमध्येही हे सेक हितकारक आहेत.

साबं मधुकं तुल्यं घृतभृष्टं सुचूर्णम् ।

छागीक्षीरे घृतं सेकात्परिकरताभिघातजित् ॥

शा.स.उ.ख. १३-८

साब र लोधं व यष्टीमधु यांचे घृतामध्ये भर्जन करून सूक्ष्मचूर्ण करावे. या भर्जित चूर्णाद्वारे अजादुध सिद्ध

करून त्यामध्ये घृत मिसळवून याचा नेत्रांवर कोष्ण सेक केला तर पित्तज व रक्तज अभिष्यंदाचा नाश होतो.

त्रिफलालोधयष्टीभिः शर्कराभट्टमुस्तकैः ।

पिष्टैः शीतान्बुना संको रक्ताभिष्यन्दनाशनाम् ॥

शा.स.उ.ख. १३-९

त्रिफला, लोध, यष्टीमधु, शर्करा, भट्टमुस्ता (नागरमोथ) चूर्णांचा शीतजलमध्ये घुट्टु रलक्ष्यकल्क निर्माण करून हा कल्क पोडालीमध्ये ठेऊन त्याद्वारे सेक केला तर रक्तज अभिष्यंदाचा नाश होतो.

लाक्षामधुकामंजिश्चालोधकालानुसारिवाः ।

पुण्डरीकयुतः संको रक्तभिष्यन्दनाशनाम् ॥

शा.स.उ.ख. १३-१०

लाक्षा, यष्टीमधु, मंजिष्ठा, लोध, कृष्णसारीवा, रवेतकमल यांचे चूर्णामध्ये जल मिसळवून त्याचा क्वाथ निर्माण करून नेत्राच्या स्थानी त्याद्वारे सेचन करावे म्हणजे रक्तज अभिष्यंदाचा नाश होतो.

रवेतलोधं घृते भष्टं चूर्णितं पटविस्तृतम् ।

उष्णान्बुना विमृदितं सेकान्च्छूलधन्यम्बके ॥

शा.स.उ.ख. १३-११

रवेतलोधघृतावर भर्जित करून त्याचे सूक्ष्मचूर्ण निर्माण करावे. या चूर्णामध्ये उष्णजल मिसळवून कोष्ण झालेनंतर हे मिश्रण हाताने कुल्करून वस्तुघृत करून घ्यावे. याद्वारे नेत्रांवर सेक केला तर नेत्रशूल नष्ट होतो.

सेककाल -

कार्यस्तु विज्ञानं च को मनीं शान्त्यधिकं गये ॥

शा.स.उ.ख. १३-५

नेत्रांवर सेक हा विधी प्रायः रिजला करावा मात्र अत्याधिक विकारांमध्ये रात्रीच्या वेळी सुद्धा सेक करावा.

आश्चोतन

परिभाषा - उन्मीलितेऽक्षिणं दृढमध्ये बिन्दुभि इयङ्गुलाद्धितम् ॥

शा.स.उ.ख. १३-१४

उन्मीलित (उघडलेले) नेत्रामध्ये दृष्टीमध्यास्थानी दोन अंगुल उंचीवरून औषधीयुक्त द्रवाचे बिंदू नेत्रामध्ये सोडणे म्हणजे आश्चोतन होय.

सर्वेषामक्षिरोगाणामादावाश्चोतनं हितम् ।

रक्षोष्णकण्डूपर्षाश्रुदाहारागनिवर्हणम् ॥

अ.न्ह.सू. २३-१

सर्व नेत्रविकारांवर प्रथम आश्चोतन करणे हितकारक आहे याचे परिणामी वेदना, कण्डू, तोदवत्वेदना, अशुभाव, नेत्रदाह आदि लक्षणे नष्ट होतात. सुशुताचार्यांचे मते अत्यदोषप्रकोपाचे परिणामी नेत्रविकार असेल तर आश्चोतन द्यावे मात्र बलवान व्यधि असेल त्यावेळी परिषेक करावा.

आश्चोतनाबाबत अधिक माहिती पुढील सारणीमध्ये दर्शविली आहे.

नेत्रविकार	आश्चोतन प्रकार	औषधोद्भव	आश्चोतनप्रमाण	धारणकाल
१. वातज	स्नेहन	तिक्ततन्निध	१० बिंदु	१०० वाक्मात्रा
२. पित्तज	रोपण	मधुरशोत	१२ बिंदु	१०० वाक्मात्रा
३. कफज	लेखन	तिक्त. उष्ण, रुक्ष	८ बिंदु	१०० वाक्मात्रा

नेत्रविकारामध्ये आश्चोतन द्रव हा शीतकाली कोष्ण स्वरूपामध्ये व उष्णकाली शीत स्वरूपामध्ये योजावा.

- आश्चोतनक कार्य निशायां न क्रश्चन । शा.स.उ.ख. १३-१२
नेत्रामध्ये आश्चोतनकर्म रात्रीचे वेळी करू नये असे शारांगधाराचार्यांचे मत आहे.

आश्चोतनकल्प - बिल्वादि पत्रमूलेन बृहत्प्रेण्डशिशुभिः ।

क्वाथ आश्चोतने कोष्णो वाताभिष्यंदनाशनः ॥

शा.स.उ.ख. १३-१८

बिल्व, अशिमंथ-श्याम्याक, पाटला, काशरी, कण्टकारी, एण्डमूलत्वक् व शिशुत्वक् यांचा विधिवत् क्वाथ निर्माण करून त्याद्वारे कोष्ण स्वरूपातील आश्चोतन केले तर वातज अभिष्यंदाचा नाश होतो.

- अम्बुपिष्टैः निम्बपत्रैस्त्वच लोधाभ्यलेपयेत् ।

प्रताप्यबन्दिना पिष्ट्वा तद्रसो नेत्रपूर्णात् ॥

वातोत्थं रक्तपित्तोत्थं अभिष्यंदं विनाशयेत् ॥

शा.स.उ.ख. १३-१९

निम्बपत्रांचा ईषत् जल मिसळवून सूक्ष्म कल्क निर्माण करावा आणि लोधाच्या त्वचेवर हा निम्बपत्र कल्काचा लेप करावा त्यानंतर लोधात्वक् अग्निवर उष्ण करून घ्यावी. तत् परश्चात् लोधात्वक् व निम्बपत्रकल्क याचा एकत्रीत सूक्ष्म कल्क खल्वयत्राद्वारे करावा या कल्कापासून स्वप्न काढून नेत्रामध्ये आश्चोतन केले तर वातज, रक्तज, पित्तज अभिष्यंदाचा नाश होतो.

- त्रिफलाश्चोतनं नेत्रे सर्वभिष्यंदनाशनम् ।

स्त्रीस्तन्याश्चोतनं नेत्रे रक्तपित्तानिलातीर्तिजित् ।

क्षीरसर्पिषूतं वाऽपि वातरक्तरुजं जयेत् ॥

शा.स.उ.ख. १३-२०

त्रिफलाक्वाथाद्वारे नेत्रामध्ये आश्चोतन केले तर सर्व प्रकारचे अभिष्यंद विकारांचा नाश होतो. नेत्रामध्ये स्त्रीस्तन्याचे आश्चोतनामुळे रक्त-पित्त-वातदुष्टीजन्य वेदनांचा नाश होतो. क्षीरोत्थ सर्पि वा गोघृताद्वारे आश्चोतनामुळे वातरक्तजन्य नेत्रवेदना नष्ट होतात.

क्षीरोत्थघृत -

अपस्व अशिसंस्कार केले नाही असे दुग्ध घेऊन मथनीद्वारे त्याचे मंथन करावे. या क्षीराचेवरील भागावर येणारे नवनित काढून घेऊन त्याचे घृत मंदाग्निवर पाचनोत्तर निर्माण करावे याला क्षीरोत्थ घृत असे म्हणतात.

- गव्यक्षीरोत्थितं सर्पिस्तर्पणार्थं विधीयते ।
दृष्टिप्रसादनं श्रेष्ठं तिमिरस्यापि कर्षणम् ॥

शा.स.उ.ख. १३-५० टीका

गव्यक्षीरोत्थ घृत हे तर्पणार्थ, दृष्टिप्रसादनार्थ श्रेष्ठ असून तिमिर नाशक आहे.

मात्रा - सेक व आश्चोतनाचा कालावधि व धारणकाल हा वाक्मात्रा प्रमाणामध्ये वर्णन केला आहे. मात्रा म्हणजे

- निमेषोन्मेषं पुसांमङ्गुल्योच्छोटिकाऽथवा ।

गुर्वक्षरोच्चारणं वा वाह्यं मात्रैव संस्मृताबुधैः ॥

शा.स.उ.ख. १३-१७

नेत्रांची नैसर्गिक उन्मेष-निमेष (उघडझाप) प्रक्रिया होण्याकारिता लागणार कालावधी अथवा चुटकी वाजविण्याकारिता लागणार कालावधि किंवा क, ख, भ आदि गुरु अक्षर उच्चारणार्थ आवश्यक कालावधि म्हणजे एक मात्रा होय.

पिण्डी

परिभाषा - उक्तभेषजकल्कस्य पिण्डी च कोलमात्रया ।

वस्त्रखण्डेन संबद्धानेत्राभिष्यंदनाशिनी ॥

भा.प्र.

पिण्डी कवळिका प्रोक्ता बध्यतं वस्त्रपट्टकैः ।

नेत्राभिष्यंदयोग्या सा व्रणेऽपि निबध्यते ॥

शा.स.उ.ख. १३-२१

शुष्क औषधीद्रव्यांचे सूक्ष्म वस्त्रगळ चूर्णाद्वारे मृदुरक्षणा कल्क जल मिसळवून निर्माण करावा अथवा आई औषधीद्रव्यापासून सुसूक्ष्म कल्क तयार करून तो पोहट्टलीमध्ये बांधावा. ही औषधीकल्कयुक्त पोहट्टली नेत्रस्थानी ठेऊन त्यावर वस्त्रपट्टीका बांधावी. याला पिण्डी अथवा कवळिका म्हणतात. याद्वारे विविध नेत्रविकारांची चिकित्सा करण्यांत येते. त्याचप्रमाणे व्रणावरही पिण्डी बांधली जाते.

- अभिष्यंदेषु सर्वेषु बध्नीयात्पिण्डिकां बुधैः ॥

शा.स.उ.ख. १३-२५

सर्व प्रकारचे अभिष्यंद विकारामध्ये पिण्डी वस्त्रावर ठेऊन नेत्रावर बांधावी.

- वाताभिष्यंदशान्त्यर्थं स्निग्धोष्णा पिण्डिका भवेत् ।

एण्डपत्रमूलत्वच्छनिर्माता वातनाशिनी ॥

शा.स.उ.ख. १३-२४

वातजन्य अभिष्यंदाचे नाशनाथ स्निग्ध व उष्ण औषधी द्रव्यांची पिण्डी उपयुक्त आहे. एण्डपत्र, मूल व त्वक् निर्मित पिण्डी ही वातज अभिष्यंदाचा नाश करते.

पित्ताभिष्यन्दनाशाय धात्रीपिण्डी सुखावहा ।

महानिम्बफलोद्भूता पिण्डी वा पित्तनाशिनी ॥

शा.स.उ.ख. १३-२६

पित्तत्र अभिष्यन्द नाशनाशं आमलकी पिण्डी सुखदायक असून महानिम्बफल निर्मित पिण्डी पित्ताभिष्यन्दनाशक आहे.

शियुप्रकृतापिण्डी रलेष्माभिष्यन्दनाशिनी ।

शा.स.उ.ख. १३-२७

शियुप्रजांचा जल मिसळवून सूक्ष्म कल्क निर्माण करावा तो पोट्टलीमध्ये बांधुन पिण्डी निर्माण करावी. ही पिण्डी नेत्रावर बांधली तर कफज अभिष्यंदाचा नाश होतो.

निम्बपत्रकृता पिण्डी रलेष्मापित्तहारा भवेत् ।

त्रिफलापिण्डिका प्रोक्तानाशनं रलेष्मापित्तयोः ।

शा.स.उ.ख. १३-२९

निम्बपत्रांचा मृदु रलक्ष्ण कल्क निर्माण करून त्याची पिण्डी तयार करावी अथवा त्रिफलाचे सूक्ष्म वस्त्रगाळ चूर्णामध्ये जल मिसळवून वस्त्रामध्ये ठेऊन त्याची पिण्डी तयार करावी. पिण्डी नेत्रावर ठेऊन त्यावर वस्त्रपट्ट बांधावे. याद्वारे कफपित्त जन्य नेत्रविकारांचा नाश होतो.

पिष्टा काञ्चीकतीयेन घृतभृष्टा च पिण्डिका ।

लोधस्य हरति क्षिप्रमभिष्यन्दमसुभवंम् ॥

शा.स.उ.ख. १३-३०

लोधस्येचे सूक्ष्म वस्त्रगाळ चूर्ण घेऊन त्याचा खल्वयथाप्रामध्ये कांवी मिसळवून मृदु रलक्ष्ण कल्क निर्माण करावा. हा कल्क घृतावर भजित करून त्याद्वारे पिण्डि निर्माण करावी. नेत्रस्थानी ही पिण्डी बांधली तर त्वरेने रक्तज अभिष्यंदाचा नाश होतो.

शुण्ठीनिम्बदलैः पिण्डि सुखोष्णा स्वल्पसैंधवा ।

धर्मा चक्षुषि संयोगाच्छोधकण्डूव्यथापहा ॥

शा.स.उ.ख. १३-३१

शुण्ठीचूर्णामध्ये जल मिसळवून त्याचा मृदु रलक्ष्ण कल्क निर्माण करावा. यामध्ये समभाग निम्बपत्र कल्क मिसळवून या मिश्रणाचा एकजीव खल करावा. या कल्कांमध्ये अल्प प्रमाणात सैंधव मिसळवून तो मंदाग्निकर कोषा करावा. शुंठी-निम्बपत्र-सैंधव युक्त ही पिण्डी नेत्रस्थानी धारण केली तर शोथ कण्डू वेदना नष्ट होतात.

स्निग्धोष्णापिण्डिका वाते पित्ते सा शीतला मता ।

रक्षोष्णा रलेष्माणि प्रोक्ता विशिखतो बुधैरयम् ॥

भा.प्र.

भावप्रकाशकारांचे मते वाताभिष्यंदांमध्ये स्निग्ध आणि उष्ण (सुखोष्ण), पित्तज विकारांमध्ये शीत आणि कफज नेत्राभिष्यंदांमध्ये रक्ष, उष्ण औषधीद्रव्यांची पिण्डी बांधावी.

विडालक

परिभाषा - पक्ष्मगाहिरोगाक्षिकोशालेपनम् तच्च पुनर्बिडालकसंज्ञम् ।

अ.स.सू. ३२-२

विडालकां बहिलेपो नेत्रे पक्ष्मविकर्जितः ।

तस्यमात्रा परिश्लेया मुखलेपविधानवत् ॥

शा.स.उ.ख. १३-३१

नेत्रवर्तमान बाह्यभागी, पक्ष्मांचा धाग सोडून औषधीद्रव्यांचा मृदु रलक्ष्ण लेप करणे, त्याला विडालक असे म्हणतात. या लेपाची मात्रा मुखलेपप्रमाणे जाणावी.

विडालकलेपमात्रा षडङ्गल - अंगुलस्य चतुर्थांशो मुखलेपः कनिष्ठकः ।

मध्यमस्तु त्रिभागः स्यादुत्तमोऽर्ध्यांगुलोभवेत् ॥

स्थितिकालोऽपि तस्योक्तो यावत्कल्को न शुष्यति ।

शुष्कस्तु गुणहीनः स्यात्तथा दूषयतिवचम् ॥

भा.प्र. नेत्ररोग वि. ६३-१६०

विडालक लेपमात्रा (मुखलेपवत्) - कनिष्ठमात्रा - १/४ अंगुल स्थूल

मध्यमात्रा - १/३ अंगुल स्थूल

उत्तमात्रा - १/२ अंगुल स्थूल

विडालकाचा लेप हा औषधीद्रव्यांचा कल्क पूर्ण शुष्क होणे पूर्वी वाढून घ्यावा. शुष्क लेप गुणहीन होतो व त्याचा दूषित करता.

विडालक उपयोग - उत्पन्नमात्रे तरुणे नेत्ररोगे विडालकः ।

कार्यो दाहोपदेहाशुशोफरगनिवारणः ॥

च.वि. २६-२२९

नेत्ररोगांच्या तरुणावस्थेमध्ये, आम्रावस्थेमध्ये विशेषतः अभिष्यंदांमध्ये विडालक नेत्र क्रिया अत्यंत उपयुक्त आहे. या अवस्थेमध्ये अंजनकर्म निषिध्य असल्यामुळे विडालकाचा उपयोग युक्त ठरतो. विडालक लेपाद्वारे दाह, वेदना, शोथ, आरक्ता, क्लिन्नता यांचे निवारण होते.

विडालकयोग - दक्षिणैकसिन्धूथदावांताक्ष्यैः समांशकैः ।

जलापिष्टैः बहिलेपः सर्वनेत्रोपयापहः ॥ शा.स.उ.ख. १३-३२

यष्टीमधु, गैरिक, सैंधव, दासहळद व ताक्ष्य (रसांजन) यांच्या समभाग वस्त्रगाळ सूक्ष्मचूर्णामध्ये जल मिसळवून खल्वयथाद्वारे पिष्ट (मर्दन) करावे याला मृदु रलक्ष्ण व सुसूक्ष्म स्वरूप प्राप्त झाले नंतर त्याचा लेप विडालकविधीद्वारे नेत्रवर्तमान बाह्यभागी करावा. हा लेप सर्व नेत्रविकारांचा नाश करतो.

रसाञ्जनं वा लेपः पथ्याविश्वदलैरपि ।

कुमारिकाऽग्निपत्रैर्वा दाडिमीपल्लवैरपि ।

वचाहरिद्रानिम्बैर्वा तथा नागराशैकैः ॥ शा.स.उ.ख. १३-३३-३४

शैथिल्यकल्पना विज्ञान

१) केवल रसांजनाचा लेप अथवा २) हरीतकीसूक्ष्मचूर्ण व शुंठीपर याद्वारे निर्मित लेप किंवा ३) कुमारीपत्र व चित्रकपत्र निर्मित लेप किंवा ४) दाडिमपत्रकल्कलेप ५) क्वा हरीद्रा व निम्बपत्र यांचेद्वारा निर्मित लेप किंवा ६) शुंठी व गैरिकचूर्ण यांचेद्वारा निर्मित बिडालक लेप हे नेत्ररोगांचा नाश करतात.

दध्वा ससैधवं लोभ्रं मधुच्छिद्युते घृते ।
पिष्टमञ्जनलेपाभ्यां सद्यो नेत्ररुजापहम् ॥

शा.स.उ.ख. १३-२५

लोभ्रचूर्ण (१ कर्ष) व सैधव (१ कर्ष) घेऊन एका शरावामध्ये त्यांना एकावर एक असे पसरवून ठेवावे. या शरावावर दुसरा शराव ठेऊन हे संयुत अग्निवर ठेवावे. लोभ्र व सैधव दग्ध झालेनंतर अग्नि संस्कार थांबवावा. शरावामधील कृष्णाभवर्णिय मिश्रणाचा खल्वयंत्राद्वारे खल करून सुक्ष्म वस्त्रगाल चूर्ण निर्माण करावे. यामध्ये मधुच्छिद्य (मेण) व घृत मिसळवून बिडालकल्प अथवा अंजन केले तर सर्व प्रकारचे नेत्ररुजा नष्ट होतात.

संचूर्ण्य मरिचं केशराजस्वरसमर्दनात् ।
लेपनात् अर्मणां नाशं करत्येष प्रयोगराट् ॥

शा.स.उ.ख. १३-३५

मरिच सूक्ष्म वस्त्रगालचूर्णामध्ये भृंगराज स्वरस मिसळवून त्यांचा खल्वयंत्रामध्ये खल (मर्दन) करावे. या श्रेष्ठ प्रयोगाद्वारे नेत्रबाह्यलेपामुळे अर्म विकाराचा नाश होतो.

तर्पण

परिभाषा -

अथ तर्पणं क्व चित्मि नेत्रवृत्तिकरं परम् ॥

शा.स.उ.ख. १३-८८

नेत्र या अवयवस्थानी तृन्तीकर भाव उत्पन्न करण्याकारिता औषधी, स्नेह धारण करण्याची जी प्रक्रिया करण्यात येते तिला तर्पण, आक्षतर्पण असे म्हणतात. शारांधराचार्य व योगरत्नाकर आचार्य तर्पण हे श्रेष्ठ नेत्रवृत्तीकर आहे असे वर्णन करतात. नेत्रबल, दृष्टिबलवर्धन, नेत्रप्रसादनकर्म या क्रियाकल्पाद्वारे घडते.

तर्पणसाध्य व्याधी - यदुक्षं परिशुक्लं च नेत्रं कुटिलमाविलम् ।
शार्णपक्ष्मशिरोत्पातकृच्छ्रोन्मीलनसंयुतम् ॥
तिमिरार्जुनशुक्राद्यैः अभिष्यंदादिमन्थकैः ।
शुष्काक्षिपाकशोथाभ्यां युक्तं वातविपर्ययैः ॥
तत्रेतरतर्पणं योज्यं नेत्ररोगविशारदैः ॥ शा.स.उ.ख. १३-३८-४०

पुढील नेत्रविकारामध्ये नेत्रतर्पण करावे. नेत्ररक्षता, नेत्रशुष्कता, कुटिलनेत्र, अविल नेत्र, शार्णपक्ष्म (पापणीचे केस गळणे) शिरोत्पात (नेत्रसिरा आरस्तता) नेत्र कृच्छ्र उन्मीलिन, तिमिर, अर्जुन, नेत्रशुक्र, अभिष्यंद, अधिमंथ, शुष्काक्षिपाक, शोथ, वातविपर्यय, तमोदर्शन (डोळ्यांसमोर अंधारी येणे) प्रकाशासहत्व, सिराहर्ष, नेत्र रूपग्रहण विकृती, अभिघात, वातपित्ताधिक्य नक्तांधत्व, स्रवणशुक्र आदि तर्पणसाध्य व्याधींचे वर्णन सु.उ. १८, डल्हणटीका व वा.सू. २४ याठिकाणीही करण्यात आले आहे.

नेत्रतर्पणस अवस्था -

दुर्दिनात्युष्णशोतेषु चिन्तायासभ्रमेषु च ।

अशान्तोपद्रवे चाक्षिणं तर्पणं न प्रशस्यते ॥ शा.स.उ.ख. १३-४१

आकाश मेघाच्छादित असताना (दुर्दिन), अत्यंत उष्ण काल, अतिशीत काल, चिन्ता, शोक, भ्रम पीडित रूप, आमदोषजन्य नेत्रविकार असेल तर तर्पण क्रिया करू नये. वृद्धवैद्याधारानुसार आधिमंथ-अभिष्यंदादि व्याधीमध्ये शारक्ता, स्राव, शूल शोथादी लक्षणे कमी झाल्यानंतर तर्पण करावे.

तर्पणविधी -

वातातपरजोहीने देशे चोत्तानशाथिनः ।
आधारै माषचर्णेन विलिनेन र्णमण्डले ॥
सनौ दृढावसंबाधौ कर्तव्यो र्णकोशयोः ।
पर्येत घृतमण्डेन विलीनेन सुखोदकैः ॥
अथवा शतधौतेन सौंपंषा क्षीरजेन वा ।
निमग्नान्निपश्यन्माणि यावत्सुरजनावदेवहि !

पूयेन्मीलिते नेत्रे तत् उन्मीलयेच्छनैः । शा.स.उ.ख. १३-४२-४४

तीक्ष्ण, वायू, आतप, धूम, धुळ (रज) विरहित स्थानामध्ये रुणात्स रतान स्थितीमध्ये शयन करावे. सातू व माषचूर्णामध्ये जल मिसळवून त्याची घट्ट (दृढ) लुगावी तयार करावी. नेत्राच्या चारही बाजूंनी या लुगादीद्वारे दृढ व बाधाविरहित मण्डल (पाळ) तयार करावी. या मण्डलाची उंची २ अंगुल असावी व तिला कोठेही छिद्र नसावे. उष्णजलामध्ये ठेवून वितळलेले घृत, किंवा शतधौतघृत, क्षीरतंधघृत, घृतमण्ड (सुशुताचार्य) आदीद्वारे नेत्रबंद (मिलित) अवस्थेमध्ये मण्डल (पाळ) भरावी. या स्नेहांचे पुरण पक्ष्म (पापणीचे केस) बुडेतोपर्यंत करावे. त्यानंतर रुणाला हळूहळू नेत्र उघडण्यास संपादन ते पुराचा बंद करावे. हा स्नेह दोषांच्या प्रकोपानुसार व व्याधिस्थानानुसार कालापर्यंत धारण करण्यात येतो. त्यानंतर नेत्राच्या अपांग संधीकडून पाळीला शलाकेद्वारा छिद्र करून त्याद्वारे स्नेह काढून घ्यावा. स्नेह काढल्यानंतर पाळी काढून टाकून नेत्राचे उष्णोदकाद्वारे प्रक्षालन करावे आणि यव सातूच्या मोट्टलीद्वारे स्वेदन करावे. तर्पणामुळे स्नेहवीर्यांच्या परिणामी उल्लेखित कफदोषाचे शोधन करण्याकारिता कफघ्न शिरोविरेचन किंवा धूमपान करावे. याप्रमाणे तर्पणाचा प्रयोग हा एक दिवस, तीन दिवस वा पाच दिवस करावा. रुणाचा आहाराचे पाचन झाल्यानंतर, शुभदिनी सकाळी व संध्याकाळी तर्पण करावे. संदर्भ - सु.उ. १८, सु.उ. ३. १२ वा.सू. २४

तर्पणाचा धारणकाल (सु.उ. १८-८-९), (शा.स.उ.ख. १३-४६-४७)

दोषानुसार

स्वस्थनेत्र - ५०० वाक्मात्रा	व्याधीस्थानानुसार
कफप्रकोप - ६०० वाक्मात्रा	वर्तनीस्थितदोष - १०० वाक्मात्रा
पित्तप्रकोप - ८०० वाक्मात्रा	संधिस्थितदोष - ३०० वाक्मात्रा
वातदुष्टी - १००० वाक्मात्रा	शुक्लस्थितदोष - ५०० वाक्मात्रा
अधिपंथ - १००० वाक्मात्रा	कृष्णस्थितदोष - ७०० वाक्मात्रा
	सर्वगतविकार - १००० वाक्मात्रा
	दृष्टिगतविकार - ८०० वाक्मात्रा

सम्पूतर्पण लक्षणो -

तर्पणो तृप्तिलिङ्गानि नेत्रेभ्योऽपि भावयेत् ।
सुखस्वप्नावबोधैश्च वैशङ्गं वर्णपाटवम् ॥
निवृत्तिव्याधिशास्त्रिश्च क्रियालाघवमेव च ॥

शा.स.उ.ख. १३-५०-५२

तर्पणानंतर सुखपूर्वक निद्रा येते व निद्रेऽन अवबोध (जागृती) येते. नेत्रविशदता नष्ट होते. नेत्रविकारांची निवृत्ती होते. वर्णपाटव-नेत्राच्या वेगवेगळ्या भागांचे वर्ण प्राकृत होतात. नेत्राच्या उन्धेप निमोषादि क्रियांमध्ये लाघव येते. याशिवाय वाग्भटाचार्यांनी प्रकाश सहज होणे हे विशेष सम्यक् तर्पणाचे लक्षण सांगितले आहे.

पुटपाक

परिभाषा - विविध औषधीद्रव्यांपासून पुटपाकविधीद्वारे रस निर्माण करून तो तर्पणोक्त विधीद्वारे नेत्रस्थानी धारण करण्यात येतो. या नेत्रउपचार क्रियेला पुटपाक असे म्हणतात.

पुटपाकविधी - अत उर्ध्वं प्रवक्ष्यामि पुटपाकस्य साधनम् ।

द्वौ किल्व्यामत्रौ मांसस्य पिण्डौ स्निग्धौ सुपेषितौ ॥

द्रव्याणां किल्व्यामात्रं तु द्रवाणां कुडवो मतः ।

तदेकस्यं सपलोड्य पत्रैः सुपरीवेहितम् ॥

पुटपाकेन तत् पक्त्वा गुणहीतं तद् रसं बुधः ।

तर्पणोक्ताविधानेन यथावद् उपचारायेत् ॥

दृष्टिमध्ये निषेच्यः रसाक्षिप्तमुत्तमोत्तममिदम् ॥

शा.स.उ.ख. १३-५३-५५

अस्थिविरहित मांस पाल प्रमाणात घेऊन त्यांचे खट्वयंत्रामध्ये पेषण करून मृदु स्निग्ध पिण्ड निर्माण करावा. पुटपाक योग्य औषधीद्रव्य एक एक पाल प्रमाणात, द्रवद्रव्य एक कुडव मात्रेमध्ये घेवून मांसपिण्ड व औषधीचूर्ण यामध्ये मिसळवून मिश्रण एकजीव करून घ्यावे. त्याचा एक मोठा पिण्ड (गोळा) तयार करावा. या पिण्डावर काशरी, वट, जवळु आदींच्या पत्राद्वारे आवरण करावे. व त्यावर सूत्र (दोरा), बांधावा या गोलाकार रचनेवर, गोधूमचूर्णाची जळ मिसळवून तयार करण्यात आलेली लुगतीचे १ अंगुल जाडीचे आवरण करावे. त्यानंतर या गोळ्यावर कृष्णमृत्तिकेचा २ अंगुल जाडीचा लेप लावावा. तो किंचित सुकल्यानंतर वन्य उपलांचा अग्नीमध्ये पुटपाकाच्या या गोळ्याचे आरक्त वर्ण येईतोपर्यंत पाचन करावे. त्यानंतर लोचच तो अग्निमध्ये बाहेर काढून युक्तिपूर्वक त्यावरील सर्व आवरण काढून घेऊन आतील औषधी कल्क वस्त्रामध्ये ठेवून पिळून घ्यावा. हा पुटपाक रस तर्पणोक्त विधीद्वारे नेत्रोपचारार्थ प्रयुक्त करावा.

पुटपाक विधी - आधारी माषचूर्णेन किलत्रेन परिषण्डली ।

समौ दृढावसम्बाधौ कर्तव्यो नेत्रकोशयोः ॥

शा.स.उ.ख. १३-४२

रुग्णाला तीव्र वायु, आतप विरहित स्थानामध्ये उतान स्थितीमध्ये शयन करवून त्याच्या नेत्रांभावेती तर्पणविधी

मध्ये वर्णित माष लुगती द्वारे मण्डल (पाळ) निर्माण करावी. आणि पुटपाक विधीद्वारे प्राप्त रस सुखोष्ण स्वरूपामध्ये नेत्रस्थानी पुरण करावा. नेत्र उन्धेप निमोषाची प्रक्रिया रूग्णास करावयास सांगणं. स्नेहन पुटपाकाध २०० मात्रा, लेखन पुटपाकाध १०० मात्रा व रोपण पुटपाकाध २०० मात्रा, लेखन पुटपाकाध १०० मात्रा, लेखन पुटपाकाध १०० मात्रा व रोपण पुटपाकाध ३०० मात्रा कालावधी पर्यंत पुटपाक प्राप्त सुखोष्ण द्रव नेत्रस्थानी धारण करावा. त्यानंतर अण्णास संधी बाजूने माष मण्डलास शलाकेद्वारे छिद्र करावे व त्याद्वारे पुटपाक द्रव काढून घ्यावा. माषमण्डल काढावे. कोष्ण जलाद्वारे नेत्राचे धावन करून घ्यावे. हा पुटपाक विधी होय.

पुटपाक प्रकार - स्नेहो लेखनश्चैव रोपणश्चेति स त्रिधा ।

हितः स्निग्धोऽतिरूक्षस्य स्निग्धस्यापि हि लेखनः ।

दृष्टिर्बलाधीनितरः पित्तासृज्जघ्णवातानुत् ॥

शा.स.उ.ख. १३-५६

पुटपाक हा स्नेहन, लेखन व रोपण या तीन प्रकारांचा असून आंतरक्षेत्राकारिता स्नेहन, नेत्र अतिस्निग्धत्वाकारिता लेखन व दृष्टिबलवर्धन तसेच पित्तवत्कृष्टी, व्रण, वातविकार याकारिता रोपण पुटपाक धारण करावा.

सर्पिर्मांससामजाभेदः स्वाद्वैषधैः कृतः ।

स्नेहनः पुटपाकस्तु धार्यो द्वे वाक्यते तथा ॥

शा.स.उ.ख. १३-५७

घृत, मांस, वसा, मज्जा, मेद, स्वादू औषधी (जीवनीय गण, शतावरी, यक्षीमधु इ.) द्वारा साधित पुटपाक रस स्नेहनपुटपाकाध १०० मात्रा, हा स्नेहन पुटपाक रस नेत्रस्थानी २०० वाक्यांकरा रसनेत्रस्थानी २०० वाक्यांकरा रस स्नेहनपुटपाकाध १०० मात्रा, जडालाना यकृन्मांसं लेखनद्रव्यसंयुतः ।

कृष्णलोहरजस्ताम्राशङ्खविट्ठम सिन्धुजैः ॥

समुद्रफेन कासीस सोतोऽजदीमस्तुभिः ।

लेखनो वाक्यसंतं धार्यस्तस्योतावद्विधारणम् ॥

शा.स.उ.ख. १३-५७-५९

स्तन्यजाह्नलमध्याज्यतिक्रमद्रव्यापाचितः ।
लेखनात् त्रिगुणो धार्यः पुटपाकस्तु रोपणः ॥

शा.स.उ.ख. १३-६०

जाह्नलप्राण्यांच्या यकृत मांसमध्ये लेखन द्रव्ये कृष्णलोहभस्म, ताम्रभस्म, शङ्खभस्म, प्रवालभस्म, सैंधवत्वचा, समुद्रफेनचूर्ण, कासीसचूर्ण, सोतोऽज्जन, दधिभस्म मिसळवून त्यापासून पुटपाक रस प्राप्त करावा. या पुटपाकरसाचे १०० वाक्यांकरा नेत्रस्थानी तर्पणोक्त विधीद्वारे धारण करावे याला लेखन पुटपाक असे म्हणतात. रोपण पुटपाक हा स्त्रीस्तन्य, जाह्नल प्राण्यांचे मांस, मधु, घृत व त्रिकतद्रव्याद्वारे निर्मित पुटपाकरसाद्वारे केला जातो. हा रोपण पुटपाकरस ३०० वाक्यांकरा कालावधीपर्यंत नेत्रस्थानी तर्पणोक्त विधीद्वारे धारण करावा.

अंजन

परिभाषा - नेत्र स्वास्थ्यरक्षण व नेत्रविकार प्रसामनार्थ, वृष्टिप्रसादन व श्लेष्मानाशक कार्याकरिता कर्मीनिका संधिपासून अपांग संधिपर्यंत चूर्ण, गुटिका, रसक्रिया स्वरूपी औषधीद्रव्ये अंगुली वा अंजनशलाकेद्वारा लावण्यात, पसरविण्यात येतात त्याला अंजन, असे म्हणतात.

- अथ सम्यक्वदोषस्य प्राप्तमञ्जनमाचरोत् । शा.स.उ.ख. १३-६१

दोषांचा पाक झाल्यानंतर आवश्यकतानुसार अंजनाचा प्रयोग करावा. नेत्रामध्ये होणारी दोषपाक लक्षणे - मन्दवेदनताकण्डूः सरभाश्रुप्रशान्ता ।

प्रशस्तवर्णता चाक्षुः सम्यक्वं दोषमादिशेत् ॥ अ.सं.सू. ३२-६ टीका

मन्दवेदना, कण, नेत्रसौरभ, अश्रुसाव शात होऊन नेत्रस्थानी उत्तमवर्ण आल्यानंतर दोष पक्व झाले आहेत हे जाणावे व त्यानंतर अंजन कर्म करावे.

अंजनकार - हेमन्ते शिशिरे चैव मध्यान्हेऽञ्जनमिष्यते ।

पूर्वान्हे चापरान्हे च ग्रीष्मे शरदिचेष्यते ॥

वर्षसु नाश्रे नात्युष्णे वसन्ते च सदैव हि । शा.स.उ.ख. १३-६२-६३

हेमंत शिशिर ऋतूमध्ये मध्याह्नकाली (दुपारी), ग्रीष्म व शरद ऋतूमध्ये प्रातःकाल (पूर्वान्हे) व अपरान्हे सायंकाली. शर्माऋतूमध्ये आकाश अधोच्छादित नसेल त्यावेळी आणि अत्यंत उष्ण नसेल त्यावेळी अंजनकर्म करावे. ऋतूमध्ये सदैव कोणत्याही काली अंजनकर्म करण्यात यावे.

कर्मः रित अंजन प्रकार - लेखनं रोपणं चैव तथा स्यात् स्नेहनाञ्जनम् ।

लेखनं धातीक्षणाभ्रसैरञ्जनमिष्यते ॥

कषयतिक्तरसयुक्त स्नेहनेरोपणं मतम् ।

मधुरं स्नेहसम्पन्नमञ्जनंतु प्रसादनम् ॥ शा.स.उ.ख. १३-६४-६५

अंजनाचे लेखन, रोपण व स्नेहन असे कर्मभेदाने तीन प्रकार आहेत.

क्षार, मरीचादी तीक्ष्णद्रव्ये, अम्लरसात्मक द्रव्यांद्वारे नेत्रस्थानी अंजन कर्म करणे याला लेखन अंजन असे म्हणतात. कषाय, तिक्त रसयुक्त द्रव्यांद्वारे स्नेहसंयुक्त अंजनाला रोपण अंजन म्हटले जाते. मधुरद्रव्यांचे स्नेहयुक्त अंजन म्हणजे प्रसादन-स्नेहन अंजन होय.

औषधीकल्प स्वरूपाधारित अंजन प्रकार -

- गुटिकारसचूर्णाणि त्रिविधात्यञ्जनानि च ।

कुर्याच्छलाकयाऽङ्गुल्या हीमानि च यथोत्तरम् ॥ शा.स.उ.ख. १३-६६

गुटिका (गुटिका व वर्ती), रस (रसक्रिया) व चूर्ण असे अंजनाचे अन्य तीन प्रकार आहेत. हे अंजन प्रकार यथासम्भव अंजन शलाकेद्वारा लावण्यात येतात. यथोक्त अर्थाने गुटिकाअंजनापेक्षा रसक्रिया अंजन व रसक्रिया अंजनापेक्षा चूर्ण अंजन हीनगुणात्मक आहेत.

गुटिकाञ्जन मात्रा - होणुमात्रां कुर्वीत वर्ति तीक्ष्णाञ्जने भिषक् ।

प्रमाणं मध्यमेऽध्यर्धं द्विगुणं तु मृदौ भवेत् ॥ शा.स.उ.ख. १३-६८

तीक्ष्णद्रव्यांद्वारे निर्मित गुटिकांजनाची वर्ती होणू (मटर) समान निर्माण करावी. मध्यम (रोपण द्रव्य निर्मित गुटिकाञ्जन) दीड होणू समान व मृदू स्नेहन गुटिकांजनाची वर्ती २ होणू समान निर्माण करावी.

रसक्रियाञ्जन मात्रा - रसक्रियातूत्तमा स्यात् त्रिविडङ्गमिता हिता ।

मध्यमा द्विविडङ्गा स्याद्धीना त्वेकविडङ्गिका ॥

शा.स.उ.ख. १३-६९

रसक्रिया अंजनाची उत्तममात्रा ३ विडंग समान, मध्यम मात्रा २ विडंगसमान आणि हीन मात्रा एक विडंग समान प्रमाणात आहेत.

चूर्णाञ्जनमात्रा - वैचनिकचूर्णं तु द्विःशलाकं विधीयते ।

मृदौ तु त्रिःशलाकं स्यात्तवसत्रः सैहिकेऽञ्जने ॥ शा.स.उ.ख. १३-७०

विरचनचूर्ण अंजन हे अंजनशलाकाद्वारे दोन वेळा जोडावे. मृदू अंजन नेत्रास्थानी तीन वेळा अंजन शलाकाद्वारे प्रयुक्त करावे. तर स्नेहन अंजन हे नेत्रस्थानी चार वेळा अंजन शलाकेद्वारा लावावे.

अंजन शलाका निर्माण - मुखयोः कुण्ठिता श्लक्ष्णा शलाकाष्टाङ्गुलान्मिता ।

अश्मजा धातुजा वा स्यात् कलायपरिपण्डला ॥ शा.स.उ.ख. १३-७१

अंजन शलाका ही आठ अंगुल लांब, दोन्ही अग्रांवर कुण्ठित (गोलाकार असणारी) श्लक्ष्ण (गुळुगुळीत) असावी. तिचे दोन्ही अग्र मटर समान गोलाकार असावेत. अंजनशलाका पाषाण वा स्वर्णादि धातूद्वारे निर्माण करावी.

लेखनअंजन - ताम्र, लोह, पाषाण शलाका

स्नेहनअंजन - सुवर्ण - रौप्य शलाका

रोपणअंजन - अंगुलीद्वारे अंजनकर्म करावे.

अंजनकर्म - कृष्णभागादधः कुर्यादिपाङ्ग यावदञ्जनम् ॥ शा.स.उ.ख. १३-७४

संदर्भ - सु.उ. १८-६४-६८, वा.सू. २३-२५-२८ यो.र.

चिकित्सकाने ड्राव्या हाताने रणगाचा नेत्र उघडून आणि उजव्या हाताने शलाकेद्वारा कर्मीनिका संधी स्थानापासून अपांगसंधिपर्यंत कृष्णभागाच्या अधोभागी अंजनकर्म करावे. तसेच नेत्र विकारांमध्ये ज्या स्थानी विकार असेल तेथे आवश्यकतेनुसार अंजन करावे. मात्र पक्षम (पापणीच्या) स्थानी अंजनकर्म करावयाचे असेल तर

अंगुलीच्या साहाय्याने करावे. अंजन कर्म पश्चात रणगाने नेत्र बंद (मिलित) करून नेत्रगोलक आतले आत फिरवावा. त्यामुळे अंजन संपूर्ण नेत्राच्या स्थानी पसरते. त्यानंतर हळूहळू नेत्राची उघडझाप करावी. अंजनकर्म मुळे अश्रुसाव होऊन दोषांचे निरहण होते. त्यानंतर औषध सिद्ध जलाद्वारे नेत्र धावून करावे. अंजनकर्म करत असताना कर्मीनिका वा अपांगप्रदेशी हळुवार अंजनकर्म करावे. त्यास्थानी अंजनमात्रा सुयोग्य प्रमाणातच प्रयुक्त करावयाची दक्षता घ्यावी.

- वामेनाक्षि विनिर्भुज्य हस्तेन सुसमाहितः ।

शलाकया दक्षिणेन क्षिपेत् कानिनिमञ्जनम् ॥

आपाङ्ग्यं वा यथायोगं कुर्याज्जपि गतागतम् ।

वर्तमोपलेपि वा यतदङ्गुलैव प्रयोजयेत् ॥ सु.उ. १८-६४-६५

गुटिका व वर्ती अंजन प्रकाराद्वारे अंजनकर्माचे वेळी जल-दुग्ध-मसूर-पूत-स्वप्नसादींमध्ये त्यांचे पध्दती करून त्यामध्ये अंजन शलाका बुडवून अंजनकर्मा करावे.

अंजनकर्मा अश्वमेध -- श्रान्ते प्रसूति ते भीते पीतमध्ये नवज्वरे ।

अजीर्णं वेगघाते च नाञ्जनसप्रशस्यते ॥ शा.स.उ.ख. १३-६७

श्रांत (अतिशय थकलेला) प्रसूति (रौदन, रुदन केलेला) मधभीत, महपान केले आहे, नवज्वर, अजीर्ण व मलमूत्रादी वेगघाते रूपाणां अंजनकर्मा करू नये.

द्रव

नेत्रविकार नाशानार्थ उपयुक्त असणारे द्रव कल्प नेत्रप्रक्षालन, धावन, सिंचन आश्रयाने आदी नेत्रकर्मांमध्ये योजले जातात. त्रिफलाद्रव - रसांजन द्रव, लवणद्रव, यष्टीमधुद्रव, लोधद्रव, भद्रमुस्ताद्रव, उदुम्बद्रव आदि द्रवांचे नेत्रांवर सेचन करून नेत्रप्रदाह, शोथ, वेदना आदि नेत्र विकारांना नाश केला जातो. वृद्धवैद्याधारानुसार द्रवकल्पनिर्माणार्थ १ तोळा औषधीद्रव्यांचे सूक्ष्मचूर्णांची पोडूली २४ तोळे जलामध्ये रात्रभर भिजवून ठेवावी. प्रातःकाली औषधसिद्ध द्रवाचा पोडूली काढून टाकून विविध नेत्रकर्मांर्थ उपयोग करावा. या प्रायः एकेरी द्रव्ययुक्त अनुपूत द्रव कल्यांशिवाय काही विशेष द्रव कल्याचा नेत्रविकारांचे चिकित्साार्थ उपयोग करण्यात येतो. अशा काही विशेष द्रव कल्यांचे निर्माणविधी व उपयोगांचे पुढीलप्रमाणे वर्णन आढळून येते.

द्रवकल्प -

१) स्फटिकाद्रव

तरुध्या रक्तपुण्याः सलिले तु परिसृते ।

पञ्चकलोनिते काङ्क्षी चतुर्गुञ्जमिता क्षिपेत् ॥

तस्याम्भस्तु नयने द्वित्रिबिन्दून् विनिक्षिपेत् ॥

अभिष्यंदं निहत्याशु शोथपाकतिसयुतम् ॥ र.त. ११-११६

घटकद्रव्ये - रक्तगुलाब्ज (तरुणी) पुष्प अर्क - ५ तोळे - ६० मिलीलिट्र

कांक्षीचूर्ण - ४ रती - ५०० मिलीग्रॅम

निर्माणविधि - रक्तगुलाब्जपुण्याचा जलामध्ये अर्कपातन यंत्राद्वारे अर्क काढावा. ते ६० मिली प्रमाणात घेऊन त्यामध्ये कांक्षीचूर्ण ४ रती (गुंजा) मिसळवून ते पूर्णपणे विरघळवून घ्यावे. हा द्रव नेत्रामध्ये २-३ बिंदु प्रमाणात घालावा. याद्वारे नेत्रशूल, नेत्राभिष्यंद, आरक्त नेत्रता, शोभादी विकार नष्ट होतात.

२) टंकाणालद्रव

दशगुञ्जापरिमितं टंकाणालं समाहरेत् ॥

क्षिपेत् परिसृते तोये पञ्चतोलकसंमिते ॥

विद्वृतं सपिधानायां काचकूर्प्यां तु विन्यसेत् ॥

टंकाणालद्रवोऽयं तु नाम्ना ख्यातो धिषवर्कैः ॥

विनाशयेच्चिरेद्भूतं नेत्राभिष्यंदमुद्धतम् ॥ र.त. १३-११५-११७

शुद्ध टंकाणाल - २ गुंजा व परिसृतजल - ५ तोळे प्रमाणात घेऊन परिसृतजलामध्ये टंकाणाल पूर्णपणे विरघळवून घ्यावे. स्वच्छ, निर्जंतुक काचपात्रामध्ये या द्रवाचा संग्रह करावा. नेत्राभिष्यंद विकारामध्ये नेत्रघातनाश याचा उपयोग करावा. शोथ, साव आदी लक्षणे नष्ट होऊन नेत्राभिष्यंद नाशान कार्य घडते.

३) यशदाभुतद्रव

गन्धकाम्लीय यशदं युगारक्तिकसंमितम् ।

टंकाणालद्रवेषु पञ्चतोलकसंमिते ॥

निक्षिप्यखल्यत्नन काचकूर्प्यां तु विन्यसेत् ।

समाख्यातो द्रवोऽयं तु यशदाभुतसंज्ञकः ॥

यशदाभुतसंज्ञोऽयं द्रवः शोथप्रणाशनः ।

शिशिरश्चैव रक्ताभिष्यंदादिनिपूजनः ॥ र.त. ११-१६७-१६४

घटकद्रव्ये च प्रमाण - गन्धकाम्लीय यशद Zinc Sulphate चूर्ण -- ४ गुंजा

टंकाणालद्रव - ५ तोळे

निर्माणविधी - टंकाणालद्रवामध्ये गन्धकाम्लीय यशद उपरोक्त प्रमाणांमध्ये मिसळवून स्वच्छ व निर्जंतुक काचपात्रामध्ये संग्रह करावा. रक्तार्क व रक्तप्रकोपजन्य नेत्राभिष्यंद नाशनाशनेत्रामध्ये १-२ बिंदु प्रमाणात घालावा.

४) तुल्यकद्रव

द्विगुञ्जतरुक्षुर्गुञ्जं तुल्यकं निर्मलीकृतम् ।

परिसृते तु सलिले पञ्चतोलकसंमिते ॥

निक्षिपेद्यश्च क्षिप्राय तुल्यकं सार्धंशुभ्रम् ॥

तुल्यद्रवं प्रयुञ्जीत रसतन्त्रिवक्षणाः ॥

नेत्रवर्तयुगे युक्तया योजितस्तुल्यकद्रवः ।

क्लिन्नवर्तर्भञ्ज्यापि पोथकीमाशु नाशयेत् ॥ र.त. २१-७८,७९,८३

शुद्ध तुल्य २ गुंजा ते ४ गुंजा प्रमाणात घेऊन पाच तोळे परिसृत जलामध्ये विरघळवून घ्यावा. या तुल्यद्रवाचा

उपयोग क्लिन्न नेत्रवर्तर्भ व पोथकी विकार नाशानार्थ युक्तिपूर्वक करावा.

५) फुल्लिकाद्रव

परिसृतजलं शुद्धं सार्द्धसेटकसंमितम् ।

विशुद्धं स्फटिकाचूर्णं सैन्धवं च सितोपलाम् ॥

पुथकं संगृह्य तत्सार्द्धं चतुस्तोलकसंमितम् ।

संचूर्णं मिश्रयेत् सार्धं परिसृतजलेन हि ॥

संशोष्य गाढवस्त्रेण काचकूर्प्यां निधापयेत् ।

अर्कण शतपुण्यायाः शतपत्रीभवेन वा ॥

सह संमिश्रणं चेत् स्यात्तदाधिकगुणावहम् ।

फुल्लिकाद्रवनामपेदं नेत्राभिष्यन्दिनां कृते ॥

शैष्यं हितकृत्रित्यं पातनाद्विदुरोऽधिदृक् ।

नेत्रं भजति नैर्मल्यं नेत्रामयभयोऽञ्जितम् ॥

द्विवार वा त्रिवारं वा मात्रां बिन्दुद्वयोन्मिताम् । भै.र. अनुभूतयोग प्रकरण १२३९-२४४

घटकद्रव्ये व प्रमाण -

परिसुतजल - दीड सेर

शुद्धकाक्षीचूर्ण - ४ तोळे

सैधवलवणचूर्ण - ४ तोळे

खडीसाखरचूर्ण - ४ तोळे

(१ शेर = ९३५ ग्रॅम)

परिसुतजलापेवजी गुलाब अर्क वा शतपुष्पा अर्कामध्येही हे नेत्रद्रव कल्प निर्माण करण्यात येतो.

निर्माणविधि - परिसुत जलामध्ये उपरोक्त द्रव्ये मिसळवून ती संपूर्णपणे विरघळवून घ्यावीत. दृढ वस्त्राद्वारे

मिश्रण गाळून घेऊन स्वच्छ व निर्जंतुक पात्रामध्ये त्याचा संग्रह करावा. २ ते ३ बिंदू दिवसामधून २ ते ३ वेळा

नेत्रामध्ये घालावी. नेत्राभिष्यंदाचा हा (स्फटिका) फुल्लिकाद्रव नाश करतो. त्याचप्रमाणे प्रतिदिन नेत्रामध्ये हे

बिंदू टाकले तर नेत्र निर्मल राहून कोणताही नेत्रविकार होत नाही.

६) नेत्रबिन्दु -

षण्माषकं तु कर्पूरं फणिफेनं द्वितोलकम् ।

रसाञ्जनं समादेयं वसुतोलकसमितम् ॥

सार्धैकसेटकमितः शतपत्र्यर्क उत्तमः ।

ततो रसाञ्जनं चाहिफेनं संमर्द्य यत्नतः ॥

शतपत्र्यर्केण संमिश्र्य वाससा परिशोधयेत् ।

काचकूच्यां पिथायास्यं तद्रक्षेद्भिषजां पतिः ॥

एष संगदितो नेत्रबिन्दुनेत्ररज्जापहः ।

नेत्राभिष्यन्दगदिनां परमानन्ददायकः ॥ भै.र. अनुभूतयोगप्रकरण २४५-२४९

घटकद्रव्ये व प्रमाण -

कर्पूरचूर्ण - ६ मासे

अहिफेनचूर्ण - २ तोळे - २४ ग्रॅम

रसांजन - ८ तोळे - ९६ ग्रॅम

गुलाबजल - दीड सेर (शेर)

गुलाबजलमध्ये कापूर, अहिफेन व रसांजनाचे सूक्ष्म वस्त्रगाळचूर्ण उपरोक्त प्रमाणामध्ये मिसळवून ते

उत्तम ढवळून घ्यावे. त्यानंतर दृढ वस्त्राद्वारे गाळून घ्यावे. स्वच्छ व निर्जंतुक काचपात्रामध्ये याचा संग्रह करावा.

हे नेत्रबिंदु नेत्राभिष्यंद, नेत्रशूल, साव, शोथ नाशनाथ उपयुक्त आहे.

नस्योपचारार्थ कल्पना

चरकाचार्य व वाग्भटाचार्यानी नासिकेला शिरोद्वार असे संबोधले आहे. नासिकेद्वारा प्रवेशित औषध हे नासाभाग व संपूर्ण शिराला व्याप्त करून तेथील संचित दोषांचे शोधन वा शमन करून व्याधिनाश करते. ऊर्ध्वजंघुगताविकार, शिरोविकार नासाविकाराकारिता नस्यकर्म ही एक अत्यंत महत्त्वापूर्ण चिकित्सा पद्धती आहे. नस्यकर्मार्थ प्रयुक्त औषधीकल्पांचा समावेश नस्य कल्पनेमध्ये होतो.

नस्य -

- नासायाम् प्रणीयमानमौषधं नस्यम् ।

नावनं नस्तः कर्मैति च संज्ञा लभते ॥

अ.सं.सू. २९-३

- औषधमौषधसिद्धो वा स्नेहो नासिकाभ्यां दीयत इति नस्यम् ।

सु.चि. ४०-२१

- नस्यं तत्कथ्यतेः धीरैः नासाग्राह्यं यदौषधम् ।

नावनं नस्यकर्मैति तस्य नामद्वयनतम् ॥

शा.सं.उ.ख. ८-१

नासान्द्राद्वारे चूर्ण किंवा स्वरसादी स्वरूपातील औषध वा औषधसिद्ध स्नेह प्रवेशित केला जातो त्याला नस्य असे म्हणतात. नस्याचे नावन व नस्यकर्म असे पर्याय आहेत. नस्य हे नासाद्वारे दिले जाते व नासाकारिता हितकारक ठरते.

नस्यमहत्त्व ३ उपयोग -

- नस्य कर्म च कुर्वीत शिरोरोगेषु शास्त्रविद् ।

द्वारं हि शिरसो नासा तेन तद् व्याप्य हन्ति तात् ॥

च.सि. ९-९३

शिरोविकारांचे नाशनाथ विविध प्रकारचे नस्यकर्मांचा प्रयोग करावा. कारण शिराचे द्वार नासिका आहे. म्हणून नासिका मार्गाद्वारे प्रयुक्त औषधयोग शिरःप्रदेशामध्ये व्याप्त होऊन सर्व प्रकारचे शिरोरोगांचा नाश करतो.

- धनोन्नतप्रसन्नत्वक् स्कन्धग्रीवावायवक्षसः ।

दृढेन्निस्त्वपलिता भवेयुर्नस्यशीलिनः ॥

अ. ज्.सू. २०-३९

- नस्येन रोगाः शायन्ति नराणामूर्ध्वजंघुजाः ।

इन्द्रियाणां च वैमल्यं कुर्यादास्य सुगन्धि च ॥

हनुदन्तशिरोग्रीवात्रिकबाहुरसां बलम् ।

वलीपलितखालित्यव्यञ्जानां चाप्यसंभवम् ॥

सु.चि. ४०-५४-५५

नस्यकर्मणि उपयोगामुळे उर्ध्वजनुगत विकाराचे शमन होते. इन्द्रिये बलवान व निर्मल होतात, मुख सुगंधित होते. त्वचा, हनु, दन्त, शिर, ग्रीवा, स्कन्ध, त्रिक-कटिप्रदेश, बाहु, वक्षप्रदेश व मुख हे बलवान व प्रसन्न होतात. त्याचप्रमाणे बली, पलित, खालिष्य, व्यंगादि व्याधि उत्पन्न होत नाहीत.

नस्यप्रकार - नावन चावपीडश्च ध्यापनं धूम एव च ।
प्रतिमर्षश्च विशेषं नस्य कर्म तु पञ्चधा ॥

च.सि. ९-१४

- नस्य भेदो द्विधा प्रोक्तो रेचनं स्नेहनं तथा ।
रेचनं कर्षणं प्रोक्तं स्नेहनं बृंहणं मतम् ॥

शा.स.उ.ख. ८-२

चरकोक्त नस्य प्रकार -

- १) नावन - १. स्नेहन २. शोधन
- २) अवपीड - १. शोधन २. स्तंभन
- ३) धूम - १. प्रयोगिक २. स्नेहिक ३. विरेचनिक
- ४) प्रतिमर्ष
- ५) ध्यापन (प्रधमन)

शांरांधरोक्त नस्य प्रकार -

- १) रेचन (कर्षण) - १. अवपीड २. प्रधमन
- २) स्नेहन (बृंहण) - १. मर्ष २. प्रतिमर्ष

नस्यप्रयोग काल -

- कफपित्तानिलध्वसे पूर्वमध्यापरान्हके ।
दिने तु गृह्यते नस्यं रात्रावयुक्तदे गदे ॥

शा.स.उ.ख. ८-३

कफविकार - पूर्वान्ह (दिवसाचा पूर्वभाग)

पित्तविकार - मध्यान्ह (दिवसाचा मध्यभाग)

वातविकार - अपरान्ह (दिवसाचा अन्तिमभाग)

उत्कट गद - आत्यधिक विकारांमध्ये रात्री देखील नस्य कर्म करावे.

नस्य उपयोग काल व रूपाण

- नस्यं त्यजेद् भोजनान्ते तुदिने चापत्तिपिरे ।
तथा नवप्रतिश्यायी गभिर्णी गदूक्षितः ॥
अजीर्णा दन्तवस्तिश्च पीत स्नेहोदकासवः ।
कुशुः शोकाभिभूतश्च वृषार्ता वृद्धबालकौ ॥
वेगाजरोधी स्नातश्च स्नातुकामश्च वजयेत् ॥ शा.स.उ.ख. ८-४-५

भोजनोत्तर, तुदिने (आध्नाच्छादित आकाश असताना), अपरतपित (बुभुक्षित), नवप्रतिश्यायी, गभिर्णी, गदविक्षुभित, अजीर्ण, बस्ति दिलेला, स्नेह-जल-आसव पान केलेला, क्रोधयुक्त, शोथ पीडित, तुष्णा पीडित, वृद्ध, बालक, मलमूत्रादि वेगाजरोध करणारा, स्नान केले आहे असा वा स्नान करण्यास इच्छुक व्यक्तींना नस्य देऊ नये.

नावन

- इह तु नावनशब्देनैव शिरोविरेचनमपि गृहीतम् ।

यदुक्तस्नेहनं शोधनं चैव नावनं द्विविधं स्पृतम् ॥ च.सि. ९-८९ चक्रपाणी

चरकाचार्यांनी नावन हा एक नस्यचा प्रकार वर्णन केला आहे. नावन हा नस्यकर्मणाचा पर्यायी शब्द सुद्धा आहे. चक्रपाणी आचार्यांनी नावन शब्दाद्वारे शिरोविरेचन नस्य गृहीत धरावे असे टीकेमध्ये वर्णन केले आहे. जे अधिक सद्युक्तिक आहे. जसे चरकाचार्यांनी स्नेहन व शोधन हे नावनाचे दोन प्रकार आहेत असे निर्देशित केले आहे.

शिरोविरेचन -

शिरःप्रदेश स्थित दोषांना बाहेर काढणारा जो नस्य प्रकार आहे त्याला शिरोविरेचन नस्य म्हटले जाते.

- शिरोविरेचनं शिरोविरेचनद्रव्यैः तत्सिद्धेन वा स्नेहेनेति । सु.चि. ४०-२३

शिरोविरेचन नस्याकारिता शिरोविरेचन द्रव्यांद्वारे सिद्ध स्नेहाचा उपयोग करण्यात येतो. शिरोविरेचन नस्य हे ऊर्ध्वजनुगत कफज विकारांचे नाशनार्थं करण्यात येते.

- फलादिभेषजं प्रोक्तं शिरासो यद् विरेचनम् ।

तच्चूर्णं कल्पयेत् तेन पचेत् स्नेहं विरेचनम् । च.सि. ९-१६

शिरःप्रदेशाचे शोधन करण्याकारिता जे फल आणि औषधीद्रव्यांचे वर्णन केले आहे त्या द्रव्यांच्या कल्क, क्वाथाद्वारे स्नेहसिद्ध केल्यानंतर त्या शिरोविरेचन द्रव्य सिद्ध स्नेहाद्वारे शिरोविरेचन नस्य प्रयुक्त करावे.

- शिरोविरेचनं सप्लविधं फल-पत्र-मूल-कन्द-पुष्प

निर्यास-त्वगाश्रय भेदात् । लवण कटुतिक्तकषायणि

चैन्द्रियोपशयानि तथाऽपराण्यनुक्तान्यपि द्रव्याणि

यथायोगविहितानि शिरोविरेचनार्थमुपरिश्यन्त इति ॥

च.सि. ८-१५

फल, पत्र, मूल, कंद, पुष्प, निर्यास आणि त्वक् या आश्रय भेदाने शिरोविरेचन द्रव्ये सात प्रकारांची आहेत. याशिवाय लवण, कटु, तिक्त, कषाय रसात्मक द्रव्ये जी इन्द्रियांकारिता सुखकारक आहेत तसेच अन्य द्रव्यांद्वारे त्यांची यथावश्यक कल्पना, योग निर्माण करून शिरोविरेचनाचा प्रयोग साधावा.

शिरोविरेचन द्रव्ये -

अपमार्गस्य बीजानि पिप्पलीर्षीचानि च ।।

विड्युङ्गान्यथ शिथुणि सर्षपांस्तुम्बुरुणि च ।।
अजावीं चाजगन्धां च पीलून्त्येलां हरेणुकाम् ।

पृथ्वीका सुरसां श्रेतां कुठेरकफणिज्झकौ ॥
शिरिषबीजं ल्युनं हरीद्रे लवणद्वयम् ॥
ज्योतिष्मती नागरं च दद्याच्छीर्षीवरेचने ॥

च.सू. २-३-५

अपामर्गबीज, पिंपळी, मरीच, विडंग, शिणुबीज, सर्षप, तुम्बरू (नेपाली धान्यक), अजाजी (जीरक), अजमंथा (अजमोदा), पीलूबीज सूक्ष्मएला, हरेणू, पृथ्वीका (स्थूलएला), सुरसा-कुठेरक, फणिज्झक (तुलसी प्रकार) श्वेता (श्वेत अपराजिता), शिरिषबीज, रसोन, हरीद्रा, सैधव, सौवर्चल लवण, ज्योतिष्मती व शुठी यांचा शिरोवरेचनार्थ प्रयोग करावा. याशिवाय शिरोवरेचन द्रव्यांचे वर्णन च.वि. ८-१५१, च.सू. ४-१४, सु.सू. ३७-६, अ.न्ह.सू. १५-५ याठिकाणी आढळते. अ.न्ह.सू. १५-५ या सूत्राच्या टीकेमध्ये हेमाद्री आचार्यांनी नावन गणांचे वर्णन केले असून त्याचा शिरोवरेचनार्थ उपयोग करण्याचे स्पष्ट केले आहे.

शिरोवरेचन नस्य मात्रा - चत्वारे बिंदवः षड्वा तथाऽष्टौ वा यथाबलम् ॥

शिरोवरेकस्नेहस्य प्रमाणमभिनिदिशेत् ॥

सु.चि. ४०-३६

शिरोवरेचन स्नेहाची मात्रा दोष व व्यक्तिबलानुसार चार, सहा व आठ बिंदू प्रमाणात नस्यार्थ प्रयुक्त करावी. याप्रमाणे प्रत्येक नासापुटामध्ये शिरोवरेचन स्नेह बिंदूची योजना करावी.

शिरोवरेचन योजना -

- स्तम्भसुप्तिगुरुत्वाद्याः श्लेष्मिका ये शिरोगदाः ॥

शिरोवरेचन तेषु नस्य कर्म प्रशस्यते ॥

च.सि. ९-९३

शिरः प्रदेशी स्तम्भ, सुप्ति (शून्यत्व) गुरुता, आदि जे कफदोषोत्पन्न विकार उत्पन्न होतात, त्या सर्व विकारांकरिता शिरोवरेचन नस्य प्रयोग उत्तम मानला जातो.

अवपीडनस्य

परिभाषा - अवपीड्य यत्र कल्कादिनिदीयन्ते इत्यवपीडः । चक्रपाणी

कल्कीकृतादौषधादवपीडितः सुतो रसोऽवपीड इत्यपरोषाम् ॥

अ.सं.सू. २१-८

- श्रुतशीतस्वरादीनां पिचुनाऽवपीडनात् अवपीडः ॥ इल्हणाचार्य

औषधीद्रव्यांचा कल्काचे पीडन करून त्याचे रसाद्वारे नस्य देण्यात येते त्याला अवपीड नस्य असे म्हणतात. इल्हणाचार्यांचे मते श्रुत-क्वाथ, शीत-हिम, स्वरासादि कल्पांमध्ये कार्पास पिचु बुडवून त्याद्वारे नासारंध्रामध्ये पीडनोत्तर नस्य देणे म्हणजे अवपीड नस्य होय.

- कल्कीकृतात् औषधाद्यः पीडितो निःसृतो रसः ॥

सोऽवपीडः समुद्दिष्टः तीक्ष्णद्रव्यसमुद्भवः ॥ शा.स.उ.ख. ८-११-१३

- कल्कादौषधीवपीडन्तु तीक्ष्णैर्मधूवरेचनः ॥

अ.न्ह.सू. २०-७

तीक्ष्ण औषधी द्रव्यांपासून कल्कनिर्माण करून त्याचा रस पिळून नासारंध्रामध्ये सोडणे व त्याद्वारे मधू-शिरो विरेचन करणे म्हणजे अवपीड नस्य होय. इल्हणाचार्यांनी अवपीड नस्य संज्ञा प्रबोधनार्थ प्रयुक्त करावे असे म्हटले आहे.

अवपीड नस्य योग्य -

गलरोगे सन्निपाते निद्रायां विषमज्वरे ।

मनोविकारे कृमिषु युज्यते चावपीडनम् ॥

शा.स.उ.ख. ८-१६

गलरोगी, सन्निपातज्वर, निद्राधिक्य, विषमज्वर, मनोविकार, शिरोगत कृमी विकारग्रस्त रुग्णांना अवपीड नस्य योजावे.

अवपीडनस्य प्रकार - शोधनःस्तम्भनश्च स्यादवपीडो द्विधा मतः ॥

च.चि. ९-९०

अवपीड नस्याचे शोधन व स्तम्भन हे दोन प्रकार आहेत.

अवपीडन्तु शिरोवरेचनवननभित्वात्रसर्पदष्टविसंज्ञेभ्यो

दद्याच्छिरोवरेचन द्रव्याणामन्यतममवपिध्या व पीड्य च,

शर्करेशुरसक्षीरघृतमांसरसानामन्यतमं क्षीणानां शोणितपित्ते च विदध्यात् ॥

सु.चि. ४०-४४

अवपीडनस्ययाचा प्रयोग अभिष्यण (मेदकफव्याप्त शिरा) सर्पदंशविष आणि विसंज्ञ (चेतननाश) व्यक्तीमध्ये शिरोवरेचक द्रव्यांचे पेषण करून त्यापासून रस काढून त्याद्वारे नासारंध्रामध्ये प्रयुक्त करावे.

क्षीण व रक्तपित्त रुग्णांमध्ये शर्करा, इक्षुरस, दुग्ध, घृत मांसरस यांपैकी कोणतेही एक अवपीड नस्य स्तम्भनार्थ योजावे. सुश्रुताचार्यांनी याप्रमाणे शोधन व स्तम्भन अवपीड नस्य योगांचे वर्णन केले आहे.

शांरांध्रोक्त अवपीडनस्ययोग - नस्यं स्याद् गुडशुण्ठीभ्यां पिप्पल्या सैधवेन च ।

जलपिष्टेन तेनक्षिर्णनासाशिरोगदाः ॥

मन्याहनुगलोद्भूता नश्यन्ति भुजपृष्ठजाः ॥

शा.स.उ.ख. ८-१८-१९

गुड व शुठी किंवा पिंपळी व सैधव यांचे जलासह मर्दन करून त्यांचा रस काढावा आणि या रसाद्वारे नस्य प्रयुक्त करावे. याद्वारे नेत्र, कर्ण, नासा, शिरोविकार, मन्यास्तम्भ, हनुस्तम्भ, गलविकार, भुजा (बाहु) आणि पृष्ठ विकारांचा नाश होतो.

- मधूकसाकृष्णाभ्यां वचामरीचसैधवैः ।

नस्यं कोष्णजले पिष्टं दद्यात् संज्ञा प्रबोधनम् ।

अपस्मारे तथोन्मादे सन्निपातेऽपतन्त्रके ॥

शा.स.उ.ख. ८-२०

मोहकांडसार, पिंपळी, वचा, मरीच व सैधव यांचा कोष्ण जलासह खल्व्यंत्रामध्ये खल करावा. त्यानंतर त्यापासून रस पित्तून काढावा व नस्यार्थ प्रयुक्त करावा. संज्ञा प्रबोधनार्थ हे नस्य अपस्यार उन्माद, अपतन्त्रकादि व्याधीमध्ये योजावे.

- सैधवं श्वेतमरीचं सर्षपसः कुष्ठमेव च ।
बस्त्रमूत्रेण पिष्टाणि नस्यं तन्ना निवारणम् ॥

शा.स.उ.ख. ८-१२

सैधव, श्वेतमरीच, सर्षप, कुष्ठ यांचा बकरीचे मूत्रामध्ये खल करावा. आणि त्यापासून पीडनाने रस काढावा. या रसाचा नस्यार्थ उपयोग केला तर तन्ना नाश होतो.

अवपीडनस्य मात्रा - ८ बिंदु
उतममात्रा - ८ बिंदु
मध्यममात्रा - ६ बिंदु
हीनमात्रा - ४ बिंदु

प्रथमनस्य

परिभाषा - चूर्णस्य मुखेन नाड्या वा प्रध्यापनात् प्रथमम् । सु. वि. ४०-२१ इत्युक्तिका

- चूर्णस्याध्यापनं तद्विद् देह सोतोविशोधनम् । च.सि. १-११
षडङ्गला द्विवक्त्रा या नाडी चूर्णतया धमेत् ।
तीक्ष्णकोलमितं वक्त्रवातैः प्रथमं हि तत् ॥

शा.स.उ.ख. ८-१३

तीक्ष्ण औषधीद्रव्यांचे (त्रिकटु, कटुफलादी) सूक्ष्म वस्त्रगालचूर्ण एक कोल मात्रेमध्ये घेऊन ते ६ अंगुल लांब व दोन मुळ असणारे नलिकेमध्ये भरून नासारश्मामध्ये (वक्त्रवाती) मुळवायुद्वारे हुंकारणे याला प्रथमन नस्य असे म्हणतात. शारांधराचार्यांनी प्रथमन हा शिरोविरचन नस्याचा प्रकार मानला आहे. प्रथमन नस्यालाच ध्यापन नस्य असेही म्हणतात.

प्रथमननस्य योग्य - चेतोविकारकृमिविषाभिपत्रानां चूर्णं प्रथमेत् ।

सु. वि. ४०-४६

- अत्यन्तोत्कटदोषेषु विसंशेषु च दीयते ।
चूर्णं प्रथमनं धर्षित्विद्वि तीक्ष्णतरं यतः ॥

शा.स.उ.ख. ८-१७

मनोविकार, कृमी व विषापिडित रण, अत्यंत दोष वृद्धी, मूर्च्छित रण यांना चूर्ण स्वरूपामधील प्रथमन नस्य योजावे कारण ते तीक्ष्णतर असते.

वाग्भटाचार्यांच्या मते अवपीड नस्यामध्ये वर्णित गलरोगादि व्याधीमध्ये दोष बलवान किंवा शीघ्रकारी (पुरुकारक) असतील तर शिरोविरचक द्रव्यांद्वारे प्रथमन नस्य चूर्ण स्वरूपामध्ये प्रयुक्त करावे. शिरोविरचक द्रव्ये - पिंपळी, विडंग, शिगु अपामार्ग, त्रिकटु, कटुफल इ.

प्रथमन नस्यमात्रा - तर्जनीयङ्गुष्ठामात्रं ग्राह्यं चूर्णं मुच्यतीमात्रम् ।

इत्युक्त्वाचार्य

प्रथमन नस्याकारिता चूर्ण स्वरूपी तीक्ष्ण औषधी द्रव्यांची मात्रा इत्युक्त्वाचार्यांनी एक चिमूट तर विदेहनी तीन चिमूट मात्रा वर्णन केली आहे. शारांधराचार्यांनी प्रथममार्थ चूर्णाची एक कोलमात्रा द्यावी असे म्हटले आहे. दोष, रणबल, व्याधिबलाचा विचार करून सुशोष्य मात्रेमध्ये प्रथमन नस्याकारिता चूर्ण मात्रा योजावी.

प्रथमन नस्य योग्य -

रोहितमत्स्यापित्तेन भावितं सैधवं वचा ।
मरीचं पिपप्ली शुण्ठी कङ्गोल लशुनंपुरम् ॥
कटफलं चोति तच्चूर्णं देयं प्रथमनं बुधैः ॥

शा.स.उ.ख. ८-२३

सैधवलवण, वचा, मरीच, पिंपळी, शुंठी, कंकोल, रसीन, गुणुळ आणि कायफलत्वक् यांच्या सूक्ष्म चूर्णाला रोहितमत्स्य पित्ताची भावना द्यावी. या चूर्णस्वरूपी नस्याचा प्रथममार्थ उपयोग करावा.

मर्श व प्रतिमर्शनस्य

बृंहण - स्नेहनस्यप्रकार - अथ बृंहणनस्यस्य कल्पना कथ्यतेऽधुना ।

मर्शश्च प्रतिमर्शश्च द्वौ भेदौ स्नेहनौ मत्तौ ॥

शा.स.उ.ख. ८-२४

बृंहण (स्नेहन) नस्याचे मर्श व प्रतिमर्श असे दोन प्रकार शारांधराचार्यांनी वर्णन केले आहेत.

परशश्च प्रतिमर्शश्च द्विधा स्नेहोऽत्र मात्रया ॥

अ.त्.सू. २०-७

स्नेहन नस्याचे मात्राभेदाने मर्श व प्रतिमर्श असे दोन प्रकार आहेत.

मर्श नस्य मात्रा - मर्शस्य तर्पणी मात्रा मुख्या शाणैः स्मृताऽष्टभिः ।

मध्यमा च चतुःशाणैर्हीना शाणमिता स्मृता ॥

एकैकस्मिंस्तु मात्रेयं देशा नासापुटे बुधैः ॥

शा.स.उ.ख. ८-२५

मर्श नस्याची तर्पण करणारी विविध मात्रा पुढीलप्रमाणे
मर्शनस्य तर्पणी उतममात्रा - ८ शाण - ६४ बिंदु
मध्यममात्रा - ४ शाण - ३२ बिंदु
हीनमात्रा - १ शाण - ८ बिंदु

मर्श नस्याची ही मात्रा एक-एक नासापुटामध्ये प्रयुक्त करावी.

मर्शस्य द्वित्रिवेले वा वीक्ष्य दोषबलबलम् ।

एकान्तरं द्वयन्तरं वा नस्यं दद्यात् विचक्षणः ।

यत्र पश्चात्प्रथमं वा सत्नाहं वा सुयन्त्रितम् ॥ शा.स.उ.ख. ८-२६-२७

दोषांचे बलाबलानुसार मर्श नस्य एका दिवसामध्ये दोन ते तीन वेळा उपरोक्त मात्रेमध्ये योजावे तसेच एक किंवा दोन दिवसांच्या अंतराने (तिसरे अथवा चौथे दिवशी) नस्याचा प्रयोग तीन, पांच वा सात दिवसपर्यंत योजावा. या नस्य प्रयोगाचे कालावधिमध्ये रुग्णाचे नियमपूर्वक राहणे आवश्यक आहे. अर्थात योग्य आहार विहाराचे पध्यापथ्य पालन करणे महत्त्वपूर्ण आहे.

मर्शनस्यव्यापद - मर्श शिरोविरोके च व्यापदो विविधाः स्मृताः ।

दोषोत्प्लेशात् क्षयाच्चैव विशेषस्तथाश्रमम् ॥

दोषोत्प्लेशानिमित्तासु युज्याद् वमनशोधनम् ।

अथ क्षयनिमित्तासु यथास्व बृहणं हितम् ॥

शा.स.उ.ख. ८-२८-२९

मर्श नस्य तसेच शिरोविरोचन नस्यामुळे अनेक प्रकारचे व्यापद क्रमशः दोषांचा उत्प्लेश (वृद्धी) व क्षयामुळे उत्पन्न होतात. दोषांच्या उत्प्लेशामुळे उत्पन्न होणारे व्यापदांमध्ये वमन तसेच विरोचन नस्याचा प्रयोग करणे आणि दोषांच्या क्षयामुळे उत्पन्न होणारे व्यापदांकांरीता बृंहण (स्नेहन) नस्य लाभदायक आहे.

मर्श नस्य व्यापद - पित्त व कफ दोषवृद्धि व वातक्षय, शिरोविरोचन नस्य व्यापद - पित्त व कफ दोष क्षय व वातवृद्धि होते असो वृद्धवैवाधार आहे. याकारिता वमन-विरोचन व बृंहणनस्य हितकारक ठरते.

मर्शनस्य योग्य - शिरोनासाक्षिरोगसु सूर्यावर्तांधेदेके ।

दन्तरोगे बले हीने मन्याबाहुंसजे गदे ॥

मुखशोषे कर्णनादे वातपित्तादे तथा ॥

अकालपलिते चैव केशरश्मश्रुप्रपाते ।

युज्यते बृहणं नस्य स्नेहैर्वा मधुरद्रवैः ॥

शा.स.उ.ख. ८-३०-३१

शिर, नासा तसेच नेत्रविकार, सूर्यावर्त, अर्धावभेदक, दंतविकार, बलक्षय, मन्या-बाहु व असविकार, मुखशोष, कर्णनाद, वातपित्तविकार, अकालपलित, केशपतन, रश्मश्रुपात या विकारांमध्ये मर्श या बृंहण नस्याचा उपयोग करावा, याकारिता स्नेह व मधुरद्रव संयोगाचा प्रयोग केला जातो.

कुंकुमनस्य - सशर्करं पयःपिष्टं भृष्टयाज्येन कुड्कुमम् ।

नस्यप्रयोगतो हन्याद् वातःकतभवा रुजः ।

भुशंखाक्षिशिरः कर्णसूर्यावर्तांधेदेकान् ॥

शा.स.उ.ख. ८-३२

कुंकुम (केशर) घृतामध्ये भजित करून समान भाग शर्करायुक्त दुधामध्ये त्याचा खल करावा. या संमिश्रणाची नस्यार्थ योजना केली तर वात व रक्तजन्य वेदनांचा नाश होतो. घृ, शंख, नेत्र, शिर, कर्णविकार, सूर्यावर्त तसेच अर्धावभेदक विकारांचा नाश होतो.

माषादिनस्य - माषात्समुत्तारास्नाभिर्बलारूबुकरोहिधैः ।

कृतोऽश्वान्धया क्वाथो हिंगुसैन्धवसयुतः ॥

कोष्ठी नस्यप्रयोगेण पक्षाघातं सकम्पनम् ।

जयेददितवातं च मन्यास्तम्भावबाहुकौ ॥

शा.स.उ.ख. ८-३५-३६

माष, आतमुत्ता (कपिकच्छु) बीज, रास्ना, बला, उरूबुक (एण्डबीज), रोहिषावत, अश्वगंधा यांच्या क्वाथामध्ये हिंगु व सैन्धव लवण मिश्र करावे. या मिश्रणाच्या कोष्ण स्वरूपामधील नस्य प्रयोगाद्वारे पक्षाघात, कंपवात, अर्दित, मन्यास्तम्भ अवबाहुक व वातविकारांचा नाश होतो.

बृंहण नस्यद्रव्ये - नस्यं स्यादणुतैलेन तथा नारायणेन वा ।

माषादिना वा सर्पिर्भस्तत्तद् भेषजसाधितैः ॥

शा.स.उ.ख. ८-३३

अणुतैल, नारायणतैल, माषादितैल तसेच औषधसिद्ध घृताद्वारे बृंहण नस्याची योजना करण्यात येते. अणुतैल व नारायणतेलाचे सविस्तर वर्णन स्नेहपाकल्पनेमध्ये करण्यात आले आहे.

दोषभेदाने नस्यार्थ स्नेह - तैलं कफे स्याद् वाते च केवलं पवने वसाम् ।

दद्यान्नस्यं सदा पित्ते सर्पिपिज्जानमेव च ॥

शा.स.उ.ख. ८-३४

कफ व वातविकार - तैल

केवल वातविकार - वसा

पित्तविकार - मज्जा व घृत यांचे नस्य प्रयुक्त करावे.

प्रतिमर्शनस्य - प्रतिमर्शो भवेत्स्नेहो निदोष उभयार्थकृत ।

च.सि. ९-९२

- स्नेहनं शोधनं चैव द्विविधं नावनमुच्यते ।

प्रतिमर्शस्तु नस्यार्थं करोति न च दोषवान् ॥ च. सि. ९-९६

प्रतिमर्श नस्य हा स्नेहन नस्याचाच प्रकार असून त्याद्वारे स्नेहन व शोधन ही दोनही कर्मे घडतात. तसेच या नस्याचे योगाने कोणत्याही प्रकारचा दोष प्रकोप होत नाही.

प्रतिमर्शनस्य मात्रा - स्नेहे ग्रन्थिद्वयं यावन्निमग्ना चोद्धृता ततः ।

तर्जनीयं सवेद् बिन्दुं सा मात्रा बिन्दुसंज्ञिता ॥

एवं विधै बिन्दुसंज्ञैरष्टाभिः शाण उच्यते ।

स देयो मर्शनस्ये तु प्रतिमर्शो द्विबिंदुकः ॥ शा.स.उ.ख. ८-३८-३९

स्नेहामध्ये तर्जनी या अंगुलीची दोन पर (प्रथि) बुडवून ती स्नेहाबाहेर काढावी. तर्जनीपासून जे बिंदू खाली पडतात (सवेद) त्यांना बिंदुमात्रा असे म्हणतात. या प्रकारे आठ बिंदूंचा एक शाण होतो, जो मर्श नस्याकारिता प्रयुक्त केला जातो. प्रतिमर्श नस्याची मात्रा दोन बिंदू आहे.

प्रतिमर्शं नस्य विधी -

इंशदुच्छिक्रान्तं स्नेहो यदा वक्रं प्रपद्यते ।
नस्ये निषिक्रतं तं विद्यात् प्रतिमर्शं प्रमाणात्: ॥
उच्छिक्रन्निषिञ्चेत्तन्निषिञ्चेन्मुह्यमानतम् ।

शा.स.उ.ख.८-४३

नासापुटमध्ये घातलेला स्नेह अत्यल्प प्रमाणात आतील बाजूने मुहमध्ये येतो तेव्हा सुयोग्य प्रमाणात प्रतिमर्श नस्य झाले असे जाणवते. या प्रमाणे गोलभागी येणारा स्नेह मुखाद्वारे बाहेर काढून टाकावा. त्याचे अभ्यन्तः मिल्न करू नये.

प्रतिमर्शनस्य काल -

समयाः प्रतिमर्शस्य बुधैः प्रोक्ताश्चतुर्दश ।
प्रभृते दन्तकाष्ठान्ते गृहान्निर्गमने तथा ।
व्यायामाख्यव्यवाधान्ते विष्णुत्रान्तेऽङ्गने कृते ।
कवलान्ते भोजनान्ते दिवा सुप्तोत्थिते तथा ॥
वमनान्ते तथा सायं प्रतिमर्शः प्रयुज्यते ॥

शा.स.उ.ख.८-४०-४२

प्रतिमर्शनस्यकाल सुयोग्य काली प्रतिमर्शं नस्यार्थं फायदे

(सुश्रुत वि. ४०-५१, ५२ अ.सं. सू. २१-१९)

- १ प्रातःकाली उठल्यानंतरं
शिरस्थ व नासास्रोतसामथील मलाचे शोधन होते.
शिरोभागी लघुत्व जाणवते. मन प्रसन्न होते.
- २ दंत प्रक्षालनानंतर
दंत दृढ होतात व मुळ सुगंधित होते.
- ३ गृहामधून बाहेर
नासा स्नेहाकर व आर्द्र होण्यामुळे धूम, धुळ
जाण्यापूर्वी
यांचे पासून संरक्षण होते.
- ४ व्यायामानंतर
शकवा दूर होतो, मन प्रसन्न होते, स्वेदन व स्तब्धता नष्ट होते.
- ५ अथवा (मार्गामनोतर)
नेत्र गौरव (जाड्य) नष्ट होऊन दृष्टिप्रसादन घडते.
- ६ व्यववायश्मन्ती
दृष्टिप्रसादन होते.
- ७ मल व मूत्रविसर्जनानंतर
शिरस्य स्रोतसांचे शोधन होते, मन प्रसन्न होते.
- ८ अंजनकर्मानंतर
शरीर व शिरोभागी लघुता जाणवते.
- ९ कबलाधारणपरचात
सुस्ती, गौरव, जाड्य नष्ट होते मलशोधन घडते.
- १० भोजनोत्तर
मुख व नासा शोष नष्ट होतो मन प्रसन्न होते.
- ११ दिवसा निद्रानंतर
स्रोतसामध्ये लिप्त कफाचे शोधन घडते व
- १२ वमनपरचात
भोजनाची इच्छा उत्पन्न होते.

१३ सायंकाली

शिरः स्रोतसाची विशुद्धी घडते. सुखपूर्वक निद्रा
येते व प्रबोध (जाग) येते.

प्रतिमर्शनस्य योग्य रूपा - क्षीणे तृष्णस्यशोषार्तं बाले वृद्धे च युज्यते ।

प्रतिमर्शनं शाम्यन्ति रोगाश्चैवोर्ध्वजनुजाः ॥

वलीपलितनाशश्च बलमिन्द्रियं भवेत् ।

शा.स.उ.ख.८-४५

धातुक्षयाचे परिणामी क्षीण झालेला, वृष्णा व मुहशोष पीडित, बालक, वृद्ध यांना प्रतिमर्श नस्यार्था प्रयोग करावा. प्रतिमर्श नस्यद्वारे ऊर्ध्वजनुजात विकार शान्त होतात, वली, अकाल पलित यांचा नाश होतो व इंद्रियांना बल प्राप्त होते.

पलितामध्ये नस्य -

विभीतनिम्बकागभारी शिवा शैलुश्च काकिनी ।
एकैकृतैलनस्येन पलितं नश्यति ध्रुवम् ॥

शा.स.उ.ख.८-४६

विभीतक फलमज्जा, निम्बबीज, गभ्यारी फलमज्जा, हरीतकी फल मज्जा, शैलु (शाखोटक मज्जा) काकिनी (किरईबीज) यांचे द्वारा सिद्ध कोणत्याही एका तैलाचे नस्यमुळे अकाल-पलिताना नाश होतो.

प्रतिमर्शनस्य

मर्शनस्य

- १ मात्रा - २ बिंदू
मात्रा ८ ते ६४ बिंदू
- २ विविध १४ काली, स्वस्थव्यक्ति
विविध व्याधीच्या चिकित्सेकरिता उपयुक्त
करिताही योग्य नस्य प्रकार
- ३ पथ्याची आवश्यकता नाही.
पथ्यापलनाची नियमित आवश्यकता असते.
- ४ सुयोग्य काली, सुयोग्य अवस्थेमध्ये
व्यापद निर्माण होऊ शकतात.
या नस्यार्थे उपयोगाद्वारे व्यापद
निर्माण होत नाही.
- ५ बस्तीप्रमाणे आजन्म मरणपर्यंत
वयोमर्यादा ७ वर्षांपासून ते
योग्य आहे.
- ६ दीर्घकाल प्रयोगाद्वारे
८० वर्ष वयापर्यंत हे नस्य योजावे
प्रतिमर्श नस्यद्वारे उपशय प्राप्ती
आशुकारी - तात्काल उपशय
मिळवून देणारा नस्य प्रकार होय.
होते.

धूमनस्य - याचे वर्णन धूमपानविधीमध्ये करण्यात आले आहे.

‘धूमपान कल्पना

परिभाषा - विशिष्ट औषधीद्रव्यांचा धूम हा धूमनलिकेद्वारा नासा व मुखमार्गाने ग्रहण करून तो मुख मार्गाद्वारेच बाहेर काढला जाणे याला धूमपान असे म्हणतात. दोषांचे शमन व शोधन अशा दोनही प्रयोगांकरिता धूमपानाचे निर्देश आढळून येतात.

- धूमपान प्रयोजन** - जत्रूर्ध्वे कफवातोत्थ विकाराणामज्जने ।
उच्छेदाय च जातानां पिबेधूमं सदाऽऽत्यवान् ॥
अ. ऋ. सू. २१-१
- ऊर्ध्वजत्रुगतान् रोगान् व्रणांश्च कफवातजान् ।
शोफस्त्रावरुजायुक्तान् धूमपानैरुपाचरेत् ॥
सु. चि. १-१२८
- ध्मापनं धूमपानं च तथा योयेषु शस्यते ।
दोषादिकं समीक्ष्यैव भिषक् सम्यक् च कारयेत् ॥
च. सि. १-१५

- धूमप्रयोगात् पुरुषः प्रसन्नोन्द्रियवाङ्मनाः ।
दृढकेशद्विजसमश्रुः सुगन्धिवदनोभवेत् ।
कासश्वासप्रतिशयान् मन्याहनुशिरोरुजान् ।
वातश्लेष्मविकारांश्च हन्याद् धूमः सुयोजितः ॥
शा. स. उ. ख. १-१०-११

- शारीरिक व मानसिक दृष्टीने स्वस्थ व्यक्तींना ऊर्ध्वजत्रुगत कफवातज विकार उत्पन्न न होण्याकरिता धूमपान करावे.
- ऊर्ध्वजत्रुगत कफवातज विकारांचे नाशनार्थ धूमपान योजावे.
- शोफ, साव, रुजायुक्त व्रणांचे उपचारार्थ धूमन प्रयुक्त करावे.
- ध्मापन व धूमपान या दोनही नस्यांचा प्रयोग उचित स्थानी दोष, व्याधी अवस्थांचा विचार करूनच सम्यक् प्रयोग करावा.
- धूमपानाद्वारे मानवाचे इंद्रिय, वाणी व मन प्रसन्न होण्याकरिता, केश, दंत, श्मश्रू बलवान होण्याकरिता आणि मुख सुगंधित व स्वच्छ होण्याकरिता करण्यात येते.
- कास, श्वास, प्रतिशयाय, मन्या-हनु-शिरोरुजा, वातकफविकार नाशनार्थ धूमपान करण्यात येते.
- धूमपानप्रकार** - धूमः पञ्चविधो भवति, तद्यथा प्रायोगिकः
स्नेहिको वैचनिकः कासघ्नो वामनीश्रचेति ॥
सु. चि. ४०-३

- धूमस्तु षड्विधः प्रोक्तः शमनो बृंहणस्तथा ।

रेचनः कासहा चैव वामनो व्रणधूपनः ॥

शा. स. उ. ख. १-१

विविध ग्रंथोक्त धूमपान प्रकार				
चक्रसंहिता (३)	सुश्रुतसंहिता (५)	अष्टांग-हृदय (३)	अष्टांगसंग्रह (६)	शारांगसंहिता (६)
प्रायोगिक	प्रायोगिक	मध्यम	शमन	शमन
स्नेहिक	स्नेहिक	स्निग्ध/मुदु	बृंहण	बृंहण
वैचनिक	वैचनिक	तीक्ष्ण	शोधन	रेचन
	कासघ्न		कासघ्न	कासघ्न
	वामनीय		वामन	वामक
			व्रणधूपन	व्रणधूपन

शारांगधरोक्त धूमपान उपप्रकार

- शमनस्य तु पर्यायौ मध्यः प्रायोगिकस्तथा ।

बृंहणस्यापि पर्यायौ स्नेहिको मुदुरेव च ॥

रेचनस्यापि पर्यायौ शोधनस्तीक्ष्ण एव च ॥ शा. स. उ. ख. १-२-३

शमन धूमपानाची २ पर्यायी प्रकार - मध्यम व प्रायोगिक

बृंहण धूमपानाची २ पर्यायी प्रकार - स्नेहिक व मुदु

रेचन धूमपानाची २ पर्यायी प्रकार - शोधन, तीक्ष्ण

प्रकारानुरूप धूमपानार्थ द्रव्ये - संदर्भ - सु. चि. ४०-४, अ. ऋ. सू. २१-१३-१८, च. सू. ५

१) प्रायोगिक धूमपानार्थ वर्ति -

एलादी गणातील कुष्ठ व तगर वर्जित इतर सर्व द्रव्ये घेऊन त्यांच्या सूक्ष्म चूर्णापासून कल्क निर्माण करावा.

या कल्काची वर्ति निर्माण करून प्रायोगिक धूमपानार्थ योजावी.

२) स्नेहिक धूमवर्ति -

स्नेहफलसार अर्थात शिगु, बिभीतक, तेल आदी फलमज्जा, मेण, सर्जस, गुगुल आदीमध्ये स्नेह मिसळवून

वर्ति निर्माण करावी.

३) विरेचन धूमवर्ति -

खरमज्जी (अपामार्ग), शिगु, सूर्यवल्ली, पीलू, पिप्पली, सिद्धार्थक (श्वेतसर्षप) आदीद्वारे वर्ति निर्माण

करून धूमपानार्थ प्रयुक्त करण्यात येते.

४) कासघ्नधूमवर्ति -

बुहती (डोली), कण्टकारी, त्रिकटू, कासमर्द, हिंगु, इंगुडी (हिंणबेट) बालचिनी, मनःशिला, गुडूची,

काकडशिंगी तसेच अन्य कासघ्न द्रव्यांची वर्ती योजावी.

५) वामनीय धूमवर्ति -

स्नायु, चर्म, खुर, श्रेण, कर्कटाधि (खेकडा-अस्थि) शुल्कमांस, मत्स्य, कृमि आदीद्वारे तसेच अन्य वामक द्रव्यांद्वारे वर्ती निर्माण करण्यांत येते.

शारांशधरोक्त धूमपानद्रव्ये - एलादिकल्कं शमने स्निग्धं सर्जसं मुदी ।

रेचने तीक्ष्णकल्कं च कासघ्नं क्षुद्रिकोषणम् ॥

वामने स्नायुचर्माद्यं दद्यात् धूमस्य पानकम् ।

शा.स.उ.ख. ९-२०

शमन धूमपान - एलादि गणोक्त द्रव्य कल्क

स्नेहन धूमपान - सर्जरस-राळ व घृत

रेचन धूमपान - मरीचादि तीक्ष्ण द्रव्यांचा कल्क

कासघ्न धूमपान - क्षुद्रि (कंटकारी) मरीचादिद्रव्ये

वामन धूमपान - स्नायु चर्मादि द्रव्ये

अष्टांग हृदयकोक्त धूमद्रव्ये - संदर्भ - अ.क. सू. २१-१३-१८

मुद्गधूमद्रव्ये - अगर, गुणुल, मुस्ता, स्थणोय (ग्रंथीपर्वा) शैलेय, नलद (वाळा) सुगंधीवाळा, नेत्रवाळा, वरांग (दालचिनी), कौन्ती (रेंयुका), मधुक यष्टीमधु, बिल्वमज्जा, एलवालुक, श्रीवेष्टक (गन्धबिरोजा) सर्जरस (राळ), ध्यापक (कर्तुण), मदन, प्लव, कुंकुम, माष, यव, कुन्दर, डिक, तिल, बदाम आदि फलतेल, चन्दनादि सार उत्सव तेल, मेदस, मज्जा, वसा, घृत इ.

मध्यम धूम द्रव्ये - शालकी, लाख, पृथ्विका (बृहदेल) कमल, नीलकमल, न्याग्रोध, उदुम्ब, अश्वत्थ, प्लव, लोध्रत्वक्, मिश्री-शर्करा, यष्टीमधु, सुवर्णत्वक् (आरावधत्वक्) पद्मकाष्ठ, मंजिष्ठा आणि कुष्ठ व तार सोडून एलादि गणातील सर्व द्रव्ये.

तीक्ष्ण धूम द्रव्ये - ज्योतिष्मती (मालकांगोपी), निशा (हीरा), दशमूल, मनोळा (ममःशिला), ताल (हताल), लाक्षा, खेता (अपामार्ग) हरीतकी, आमलकी, विभीतक, तीक्ष्ण गांधद्रव्ये व शिरोविरेचन गणामधील द्रव्ये यांचा समावेश वाग्भटाचार्यांनी तीक्ष्ण धूम द्रव्यांमध्ये केला आहे.

धूमपान अवधी - धूमस्तु द्वादशाद् वर्षाद् गृह्यतेऽशीतिकान् च । शा.स.उ.ख. ९-१

धूमपान हे १२ वर्ष वयानंतर आणि ८० वर्षे वय पर्यंत प्रयुक्त करावे.

धूमपान - धूमनाडी भवेत् तत्र त्रिखण्डा च त्रिपर्विका ।

कनिष्ठिकापरीणाहा राजमाषागामान्तरा ॥

शा.स.उ.ख. ९-१२

धूमपानार्थ नाडी (नलिका) ही तीन खंड व तीन पर्वाची असामी. तिची जाडी कनिष्ठिका अंगुलीमान व आतील पोकळी राजमाष जाण्याप्रमाण इतपत योग्य असामी.

धूमनाडीची लांबी -

शमन धूमपानार्थ	- रुग्णाच्या ४० अंगुल लांब
मुद्ग धूमपानार्थ	- रुग्णाच्या ३२ अंगुल लांब
तीक्ष्ण धूमपानार्थ	- रुग्णाच्या २४ अंगुल लांब
कासनाशक धूमपानार्थ	- रुग्णाच्या १६ अंगुल लांब
वामनीय धूमपानार्थ	- रुग्णाच्या १० अंगुल लांब

धूमपानार्थ वर्तिनिर्माण व धूमपानविधी -

- अशेषिकां प्रलिम्पेच्च सुश्लक्ष्णां द्वादशाङ्गुलाम् ।

धूमद्रव्यस्य कल्केन लेपश्चाष्टाङ्गुलं स्मृतः ॥

कल्कं कधीमतं लिप्त्वा छायाशुष्कच कारयेत् ।

इषिकामपनीयाथ स्नेहाकतां वर्तिमादरात् ।

अङ्गुरैदीपितां कृत्वा धृत्वा नेत्रस्य रन्ध्रके ।

वदनेन पिबेद् धूमं वदनेनैव सन्त्यजेत् ।

नासिकाभ्यां ततः पीत्वा मुखेनैव वमते सुधीः ॥

शा.स.उ.ख. ९-१५-१८

बारा अंगुल लांब, स्वच्छ व गुळगुळीत अशा एका शालाकावर धूमोपयोगी औषधीद्रव्यांचा कल्क १ कर्ष = १२ ग्रॅम प्रमाणात घेऊन त्याचा लेप या शालाकेवर करावा. हा लेप शालाकेच्या दोन्ही टोकाना दोन दोन अंगुल लेप न करता मधील ८ अंगुल स्थानावर करावा. हा लेप पूर्ण शुष्क झाल्यानंतर युक्तिपूर्वक आतील शालाका काढून पोकळ धूमवर्ति स्नेहाकत करावी. वर्तिचे एक टोक प्रज्वलित आंगावर ठेवून दुसरे टोक धूमपान नाडीच्या आंत नेत्रंध्रामध्ये प्रवेशित करावे. त्यानंतर मुखाद्वारे धूमपान करून धूम परित्यागा मुखाद्वारेच करावा. तत् परश्चात नासाद्वारे धूमपान करावे व धूम परित्यागा मुखाद्वारेच करावा.

मुखेन धूममादाय नासिकाभ्यां न निहीत् ।

नेन हि प्रतिलोमेन दृष्टिस्तत्र निह्यते ॥ सु.चि. ४०-८

नासा व मुखमार्गाद्वारे धूमपान केल्यानंतर धूम परित्यागा मुख मार्गानेच करावा. नासामार्गाने धूम परित्यागा कदापि करू नये कारण प्रतिलोम (विपरीत) मार्गाद्वारे धूमत्याग हा दृष्टि हानी करतो.

प्रायोगिकधूमपान - नासिकेद्वारा करावे

स्नेहिकधूमपान - मुख व नासिकेद्वारा करावे.

कैश्चनिक धूमपान - नासिकेद्वारा

कासघ्न धूमपान - मुखाद्वारे

वामनीय धूमपान - मुखाद्वारे योजावे.

- तिल तण्डुलव्यवापूरीतेन पातव्यो वामनीयः । प्रासान्त्रेषु कासघ्न इति ॥ सु.चि. ४०-१८
तिल व तण्डुल व्यवापुचे आकण्ठ सेवन केल्यानंतरच वामनीय धूमपान प्रयुक्त करावे.

कासघ्न धूमपान भोजन करताना दोन ग्रासांचे (घासांच्या) मध्ये करावे. सुयोग्य मात्रेमध्ये व सुयोग्य काली धूमपान योजावे. अकाली व योग्यकाली अत्याधिक मात्रेमध्ये धूमपान केले तर कर्णबाधित्य, मूकत्व, रक्तपित्त, शिरोभ्रम, तृष्णा, मूर्च्छा, मद, मोह आदि विकार उत्पन्न होतात.

धूमपान लाभ - गौरवं शिरसः शूलं पीनसाधावभेदेकौ ॥

कर्णाक्षिशूलं कासश्च हिक्काश्वासौ गलग्रहः ।

दन्तदौर्बल्यमास्त्रावः श्रोत्रघ्राणाक्षिदोषजः ॥

पूतिघ्राणास्यगन्धश्च दन्तशूलमरोचकः ।

हनुमन्याग्रहः कण्डूः क्रिमयः पाण्डुता मुखे ॥

श्लेष्मप्रसेको वैस्वर्यं गल्युण्ड्युपजिह्विका ।

खालित्यं पिञ्जरत्वं च केशानां पतनं तथा ॥

क्षवयुक्तातन्त्रा च बुद्धेर्माहाडतिनिद्रता ।

धूमपानात् प्रशाम्यन्ति बलं भवति चाधिकम् ।

शिरोरुहकपालानामिन्द्रियाणां स्वरस्य च ॥

न च वातकफत्मानो बलिनोऽधूर्ध्वजनुजाः ।

धूमक्रकपानस्य व्याधयः स्युः शिरोगताः ॥ च.सू. ५-२७-३२

शिरोजाड्य, शिरःशूल, पीनस, अधावभेदक, कर्ण-नेत्रशूल, श्वास, कास, हिक्का, गलग्रह, दंतदौर्बल्य, कर्ण-नासासाव, नेत्रसाव, मुख-नासापूतिगन्धत्व, दंतशूल, अरुची, हनुग्रह, मन्याग्रह, मुखपाण्डुत्व, मुखाद्वारे कफसाव, वैस्वर्य (स्वादृष्टी), गल्युण्डी, उपजिह्विका, खालित्य, पिञ्जरत्व (केशत्रयं बदलणे) केशपतन, क्षवयू, तन्त्रा, बुद्धिमोह, अत्याधिक निद्रा हे विकार धूमपानाद्वारे नष्ट होतात. धूमपान प्रयोगाद्वारे केश, कपालास्थी, इंद्रिय (ज्ञानेंद्रिय) व स्वर बलवान होतो. ऊर्ध्वजनुगत होणारे बलवान कफवातज विकार धूमपान प्रयोगाद्वारे उत्पन्न होत नाहीत. ऊर्ध्वजनुगत व शिरोगत विकारांमध्ये धूमपान विशेष उपयुक्त आहे.

ब्रणधूपन - शरावसुपुटे ब्रणधूपं नयेद् ब्रणे ।

धूमनेत्रेण मतिमान् वेदनासावशान्तये ॥

शा.सं.उ.ख. ९-१८ टीका

- ब्रणधूपं शरावसुपुटेपनीतेन नेत्रेण ब्रणमानयेत् ।

धूमपानात् वेदनोपशमो ब्रणवैशद्यमास्त्रावोपशमश्च भवति ॥ सु.चि. ४०-११

- शरावसुपुटे क्षित्वा कल्कमन्नादीपितम् ।

छिद्रे नेत्रं निवेशय ब्रणं तेनैव धूपयेत् ॥ शा.सं.उ.ख. ९-१८

ब्रणधूपनाकारिता आवश्यक औषधी द्रव्यांचा कल्क आणि धूमविरहित प्रदीप्त निखारा-अंगार एका शरावामध्ये ठेवावा. दुसरा एक सच्छिद्र शराव त्या शरावावर ठेवावा. या शराव सुपुटेच्या धूमनेत्रामध्ये धूमनाडीप्रवेशित करून त्याद्वारे ब्रणधूपन करावे. ब्रणधूपनमुळे ब्रणजनित वेदना व साव, ब्रणवैशद्य यांचा उपशम होतो.

ब्रणधूपन नाडी - दशाङ्गु लैवामनीये तथा स्याद् ब्रणनाडिका ।

कलायमण्डलस्थूला कुलितथागामरन्ध्रका ॥

शा.सं.उ.ख. ९-१४

ब्रणधूपनार्थं धूमनाडी ही दहा अंगुल लांब असावी. तसेच या नलिकेची जाडी कलाय (मटर) सदृश असून आतील पोकळी कुलित्य येण्याजाण्या इतपत योग्य असावी.

ब्रणधूपन द्रव्ये - ब्रणे निम्बवचाद्यं च धूपनं सम्प्रशस्यते ॥

शा.सं.उ.ख. ९-२१

- वातात्मकानुग्रूजान् सन्नावानपि च ब्रणान् ।

सक्षौमयवसर्पिभिः धूपेनाङ्गैश्च धूपयेत् ॥ सु.चि. १-७९

- श्रीवैष्टके सर्जसे सरले देवदारुणि ।

सारेष्वपि च कुर्वीत मतिमान् ब्रणधूपनम् ॥ सु.सू. ३७-२२

ब्रणधूपनार्थं निम्बपत्र वचादि द्रव्यांचा उपयोग करावा. वातज ब्रण, तीव्र वेदनायुक्त ब्रण, सावी ब्रणांमध्ये क्षौम (रेशमी वस्त्र), यव, घृत, धूपन द्रव्यांद्वारे ब्रणाचे धूपन करावे. श्रीवैष्टक (गंधबिरोजा) सर्जस (राळ) सरलकाष्ठ, देवदारू सार (विजयसार) याद्वारे ब्रणाचे धूपन करावे.

याप्रमाणे ब्रणधूपन केले तर ब्रणजन्य वेदनांचा नाश होतो, ब्रणस्रावाचे शोधन होते व ब्रण निर्मल होतो.

दशांगधूप

ग्रंथाधार - मृतं सिद्धार्थकाः श्वेताः कुष्ठं भल्लातकं वचा ।

बस्तलोमानि तगरं भूर्जवर्तं सगुगुलुः ॥

दशांगो नाम धूपोऽयं प्रयोज्यः सर्वरोगेषु ॥

अपस्मारविशेषेण ग्रहेषुग्रहेषु च । का.सं.क. १-१३-१४

१) घृत २) सिद्धार्थक (श्वेतसर्षप) ३) कुष्ठ ४) भल्लातक ५) वचा ६) बस्तलोम (बकरीचे रोम) ७) तगर ८) भूर्जवर्त (भूर्जपत्र) ९) गुगुळ १०) श्वेता = अपामार्ग या दहा द्रव्यांचा धूप सर्वरोगांमध्ये उपयुक्त आहे. विशेषत्वाने अपस्मार व ग्रहबाधानाशनार्थ प्रयुक्त करावा.

अशौघ्नधूप

ग्रंथाधार - गोधूमपिष्टं पलमेव हिङ्गुशाणार्धमारुक्करमाब्धिसंख्यम् ।

स्यात् धूपतः पायुजशूलनाशः स्यात् सत्रिपातो गुदसम्भवानाम् ॥ भै.र. ९-१५६

गोधूमचूर्ण - १ पल - ४८ ग्रॅम

हिंगुचूर्ण - अर्धशाण - वीड ग्रॅम

भल्लातक - १ नाग - तुकडे (खड)

ही द्रव्ये एका पलामध्ये ठेवून त्याला अग्निस्कार करावा. यापासून उत्पन्न होणारा धूम अशौक्रांना दिला तर गुदज शूल नष्ट होतो.

मुख्यप्रयोगार्थ कल्पना

औषधी च दंतमूलानि दंत जिह्वा च तालू च ।
गलौ मुख्यादि सकलं सप्राज्ञं मुख मुच्यते ॥ वृद्धवैद्याधार

औष, दंतमूल, दंत, जिह्वा, तालू, गल, आणि मुख या सर्वांगांना मिळून मुख म्हटले जाते. मुख, गल, दंत, जिह्वादि विकारांच्या नाशार्थार्थ कवले, गण्डूष, मजन प्रतिसारणादि चिकित्सा प्रकारांची योजना करण्यात येते. या चिकित्साप्रकारासाठी प्रयुक्त केले जाणारे औषधी कल्पांचा समावेश मुख्यप्रयोगार्थ कल्पनेमध्ये होतो.

कवल

- सुखं सशर्द्यं या तु मात्रा या कवले स्मृता । सु.वि. ४०-६२
- कल्केन कवलः स्मृतः । शा.सं.उ.ख. १०-४
- ग्रासस्तु कवलः पुमान्इति अमकोशः ।
कवले तु पयथिण कपोलौ कण्ठं सञ्चारेत् । अ.सं.सू. २१

जेव्हा मुखामध्ये धारण करण्यात आलेले औषधीद्रव, कल्कादींचे सहजतेने मुखामध्ये (फिरवता येते) संवरण करता येते त्या मुख कल्पाला, चिकित्सा प्रकारांस कवल असे म्हणतात. शारांधराचार्यांच्या मते कवल धारणामध्ये कल्क कल्पांचा उपयोग करावा. अमरकोशकार कवल हा ग्रासरूपी (घासाप्रमाणे) असतो असे वर्णन करतात. वाग्भटाचार्य कवलार्थ धारण केलेले द्रव मुखामध्ये वारंवार फिरवावे असे निर्देशित करतात.

कवलार्थ कल्क प्रमाण

- कर्षप्रमाणः कल्कश्च दीयते कवले बुधैः । शा.सं.उ.ख. १०-५
शारांधराचार्यांनी कवल हा १ कर्ष = १२ ग्रॅम प्रमाणांमध्ये मुखामध्ये धारण करावा असे वर्णन केले आहे.

कवलार्थ द्रव्ये - एवं स्नेहयः शीघ्रसमूत्रान्स्नसभृताः ।

कषायोष्णोदकाभ्यां च कवला दोषतो हितः ॥

सु.वि. ४०-६४

स्नेह, दुग्ध, मधु, मांसस, गोमूत्र, कांची आदी अम्लद्रव, क्वाथ, उष्णोदक आदींचे दोषानुसार कवल धारण करावे.

कवलप्रकार - चतुर्धा कवलः स्नेही प्रसादी शोधिरोपणौ ।

सु.वि. ४०-५८

चतुर्विधः स्याद् गण्डूषः स्नेहिकः शमनस्तथा ।
शोधनो रोपणश्चैव कवलश्चापि तद्विधः ॥
शा.सं.उ.ख. १०-१

सुश्रुतीकत कवल प्रकार - स्नेहिक शारांधरीकत कवलप्रकार - स्नेहिक

प्रसादन शमन
शोधन शोधन
रोपण रोपण

स्निग्धोष्णैः स्नेहिको वाते स्वादुशीतैः प्रसादनः ।
पिते कट्वम्ललवणैः रक्षोष्णैः शोधनः कफे ॥
कषायतिक्रम मधुरैः कटूष्ण रोपणो व्रणे ।
चतुर्विधस्या चैवास्य विशेषाऽयं प्रकीर्तितः ॥

सु.वि. ४०-५९-६०

दोष	कवलप्रकार	गुण	कवलाध्यद्रव्य रस
१ वात	स्नेहिक	स्निग्ध, उष्ण	मधुर अम्ललवण
२ पित्त	प्रसादन/शमन	शीत	तिक्तकषायमधुर
३ कफ	शोधन	रक्षोष्ण, शोधन	कटूअम्ललवण तिक्त
४ व्रण	रोपण	उष्ण	कषाय तिक्तमधुर कटू

कवलधारणकाल -

- कफपूणास्थिता यावत्सवद्धारणाक्षताऽथवा ॥ अ.न्ह.सू. २२-११

सु.वि. ४०-६३

कण्ठप्रदेश दोषांना कफाने पूर्ण भरोपर्यंत तसेच नासा व नेत्रातून साव वाहू लागेपर्यंत कवल द्रव्यांचे धारण करावे

- एवमुत्तिल्लहः कफो वक्त्रं प्रतिघटते । अ.सं.सू. ३१-१२

शास्त्रोक्त कवल व गंडूष विधीद्वारे उत्तिल्लह कफ दोष मुखगात कवल द्रव्यांमध्ये येतो व नंतर कवल, गंडूषासह बाहेर टाकला जातो. याप्रकारे कवलगंडूष धारणाद्वारे प्रकृषित व उत्तिल्लह दोषांचे शोधन होते.

कवलसाध्यव्याधी - मन्दा शिरःकर्णमुखाक्षिरोगाः प्रसेक कण्ठामयवक्त्रशोषाः ।

हृल्लासतन्त्रस्रसिर्धानसाराश्च साध्या विशेषात्कवलप्रायेण ॥

अ.न्ह.सू. २२-१२

शिराविकार, कर्णाव्याधि, मुखविकार, नेत्ररोग, कंठीविकार तसेच लालास्राव, मन्दास्त्रभ, मुखशोष, हृल्लास, तन्त्रा, असृचि, पीनस इ. विकार विशेषतः कवलप्राधाने साध्या होतात.

- दोषप्रव्याधानार्थाय रजा दाहक्षयाय च । जिह्वातंतं समुत्थस्य ह्राणार्थं मलस्य च ।

शोधनो रोपणश्चैव व्रणस्य मुखजस्य वै । उष्णो वा श्दि वा शीतः कवलप्राह इत्यते ॥

सु.सू. १-१२५

जिह्वा व दंतव्रणामधील दोष काढून टाकण्याकारिता व्रणामधील पीडा, दाहनाशानार्थ, व्रणामधील मल निर्हणार्थ, व्रणरोपणार्थ दोषानुसार उष्ण व शीत कवल उपयुक्त आहे.

मातुलुङ्ग केसरदि कवल - केसरं मातुलुङ्गस्य सैन्धवोषण संयुतम् ।

हत्यात् कवलतो जाड्यमरुचि कफवतजम् ॥

शा.स.उ.ख. १०-१६

मातुलुङ्ग (बीजपूक) याचे केसर, सैन्धवलवण आणि कृष्णमरीच यांचा खल्वयंत्राद्वारे कल्क निर्माण करावा.

या कवलाचे धारणामुळे मुखजाड्य (सुयोग्य रस ज्ञान न होणे) कफवातज अरुचि या विकारांचा नाश होतो.

त्रिकटुकादि कवल - तत्र त्रिकटुकवचासर्षपहरीतकीकल्कमालोड्यतैल

शुक्तसुरामूत्रक्षारमधुनामन्यतमेन सलवणमभिप्रतप्त

मुपस्विन्नमृदितगलकपोल ललाटप्रदेशो धारयेत् ॥

सु.सू. ४०-६१

त्रिकटु, वचा, सर्षप, हरीतकी, यांचा कल्क तैल शुद्ध, सुरा, गोमूत्र, क्षार अथवा मधु यापैकी कोणत्याही

एका द्रवामध्ये मिसळवून ईशत लवण मिश्र करून कोष्ण करावे. त्यानंतर गळ, कपोल, ललाट प्रदेशी स्वेदन व

मर्दन केल्यानंतर उपरोक्त कोष्ण कवल धारण करावा.

गण्डूष

- असधार्या तु या मात्रा गण्डूषः सा प्रकीर्तितः । सु.चि. ४०-६२

- असधारी मुखे पूर्णे गण्डूषः । तत्र द्रवेण गण्डूषः ।

शा.स.उ.ख. १०-४

मुखे पूर्णे सति यः सञ्चारयितुम् अञ्जन्यः स्यात् स गण्डूष उच्यते ॥

आयु. शब्दकोष

- असधार्यो मुखे पूर्णे गण्डूषः । कवलोऽन्यथा ।

अ.न्ह.सू. २२-११

ज्यावेळी संपूर्ण मुख औषधीद्रव्य, द्रवादीद्वारे संपूर्ण भरलेले असल्यामुळे मुखामध्ये धारण करण्यात आलेले

द्रव्य फिरवता येत नाही (असचारी असते) या विधीला, चिकित्सा प्रकारास गण्डूष असे म्हणतात.

औषधीद्रव, द्रव्ये यांना मुखामध्ये संचरण न होण्याइतपत पूर्ण रूपामध्ये भरून ठेवणे व त्याचे काही काल

मुखामध्ये धारण करणे हे गण्डूषामध्ये महत्त्वपूर्ण आहे. याद्वारे मुखाच्या अर्धंतर असणारे अवयवांची चिकित्सा

करण्यात येते.

- तत्र द्रवेण गण्डूषः । दद्यात् द्रवेषु चूर्णं च गण्डूषे कोलमात्रकम् ।

शा.स.उ.ख. १०-५

गण्डूष हा द्रवद्रव्यांचे साहाय्याने करण्यात येतो. गण्डूष द्रवामध्ये औषधी द्रव्यांचे चूर्ण मिश्र करावयाचे

असेल तर ते १ कोल = ६ ग्रॅम प्रमाणामध्ये घालावे.

गण्डूषार्थ द्रवप्रमाण - द्रवपरिमाणमुक्तं यावन्मुखपूर्णं भवति

तत्परीमाणं चैकवारं गण्डूषनिमित्तम् ॥ शा.स.उ.ख. १०-४ टीका

एका वेळी मुख पूर्ण भरतोपर्यंत द्रवाची मात्रा गण्डूषार्थ योजावी.

गण्डूषप्रकार - चतुर्विधः स्याद्गण्डूषः सैहिकः शमनस्तथा । शोधनो रोपणश्चैव ।

स्निग्धैस्तु सैहिको वाते स्वादुरशीतैः प्रसादनः ।

पित्ते कट्वम्ललवणैरुष्णैः संशोधने कफे ॥

कषाय तिवक्त मधुरैः कटुष्णो रोपणो व्रणे । चतुष्प्रकारो गण्डूषः ।

शा.स.उ.ख. १०-१-३

गण्डूषाचे सैहिक, शमन, शोधन, रोपण असे चार प्रकार आहेत.

सैहिक गण्डूष - तिलकल्कोदकं क्षीरं स्नेहो च सैहिके हितः ।

तिला नीलोत्पलं सर्पिः शर्करा क्षीरमेव च ॥

सक्षौद्रो हनुवक्त्रस्थो गण्डूषो दाहनाशनः ।

शा.स.उ.ख. १०-८-९

सैहिक गण्डूष हा वातविकारांचे नाशनार्थ स्निग्धद्रव्यांद्वारे करण्यात येतो. सुशुताचार्यांच्या मते हा

दन्तदाढ्यंकर व रुच्य आहे.

तिळाचा कल्क, जल, दुग्ध, स्नेह या द्रव्यांचा सैहिक गण्डूष प्रयुक्त केला जातो.

तील, नीलकमल, घृत, शर्करा, दुग्ध व मधु यांचा गण्डूष मुखामध्ये धारण केला तर तो हनु-वक्त्रस्थ दाह

नाश करतो.

प्रसादन गण्डूष - वैशद्यं जनयत्यास्ये संवधाति मुखब्रणान् ।

दाहतृष्णाप्रशमनं मधु गण्डूष धारणात् ॥

शा.स.उ.ख. १०-१०

प्रसादन गण्डूषार्थ मधुर व शीत द्रव्ये प्रयुक्त करण्यात येतात.

मधाचा गण्डूष मुखामध्ये धारण केला तर मुख विशदता (चिकटपणा विरहितत्व) उत्पन्न होते. मुखब्रणांचे

रोपण, दाह व तृष्णा यांचे शमन होते.

- विशक्षाराग्निदग्धे च सर्पिर्धार्थं पयोऽथवा ।

तैलसैन्धवगण्डूषो दन्तचाले प्रशस्यते ॥

शा.स.उ.ख. १०-११

विष, क्षार (चूना, शंखभस्मादि) तसेच अग्नी (अग्निताप द्रव्ये) यांचे द्वारे मुख अर्धंतर दग्ध (भाजले

जाण्यामुळे) झाले तर घृत अथवा दुधाचा गण्डूष धारण करावा. चलदन्तविकाराकारिता सैधव लवणयुक्त तैलाचा

गण्डूष प्रयुक्त करावा.

शोधनगण्डूष - शोषं मुखस्य वैरस्यं गण्डूषः काब्जिको जयेत् ।

सिन्धु त्रिकटुराजीभिराद्रिकेणकफे हितः ।

त्रिफलामधुगण्डूषः कफामृक् पित्तनाशनः ॥

शा.स.उ.ख. १०-११,१२

कांजी (धान्याल्प) मुखामध्ये धारण करून गणदूष केला तर तो मुखशोष व आस्पवैरस्य यांचा नाश करतो. सैंधवलवण, त्रिकटू, सर्षप व आर्द्रक यां इत्यांना कल्क आणि कांजी यांचा गणदूष धारणांमुळे कफविकारांचा नाश होतो.

त्रिफलाकवाथ व मध यांचा गणदूष धारणाद्वारे कफ, रक्त, पित्त विकारांचा नाश होतो.

रोपणगणदूष - दार्दी गडुचि त्रिफला द्राक्षा जात्यासच पल्लवाः ।

यवासस्यचेति तत्कवाथः षष्ठाशक्षौद्र संयुतः ॥

शीतो मुखे धृतो हन्यान्मुखपाकं त्रिदोषजम् ॥

शा.स.उ.ख. १०-१२,१३

दारहरिद्रा, त्रिफला, गुडुची, मनुका, जाती (चमेली) पत्र, यवचूर्ण यांचा विधिवत् कवाथ निर्माण करावा: या दाव्यादि कवाथाचा १/६ भाग मध मिसळवून शीत स्वरूपामध्ये गणदूष केला तर तो त्रिदोषजन्य मुखपाकाच नाश करतो.

वाग्भटोक्त गणदूष कल्प - गणदूषधारणे नित्यं तैलं मांसरसोऽथवा ॥

अ.ऋ.सू. २२-५

स्वस्थ व्यक्तिने दैनंदिन दिनचर्येमध्ये नित्य तिल तैलाचा किंवा मांसरसाचा गणदूष धारण करावा.

- सुखोष्णोदकगणदूषैजायते वक्त्रलाघवम् ।

अ.ऋ.सू. २२-१०

सुखोष्ण जलाचा मुखामध्ये गणदूष धारण केला तर मुखलाघव लघुता उत्पन्न होते.

- सुखोष्णमथवा शीतं तिलकल्कोदकं हितम् ।

गणदूषधारणे । दंतहर्षं दंतचाले मुखरोगे च वातिके ॥

अ.ऋ.सू. २२-५

दंतहर्ष, चलदन्त आणि वातजन्य मुखविकारांमध्ये तिलकल्कासह शीत वा सुखोष्ण जलाचा गणदूष धारण करावा.

- आशु क्षारांशुगणदूषो भिनति श्लेष्मणश्चयम् ॥

अ.ऋ.सू. २२-९

मुखस्थ कफमचय नाशनाथं सजीक्षारयुक्त जलाचा गणदूष हितकारक आहे.

गणदूषार्थं जात्यादि कषाय -

- जातीपत्रामृताद्राक्षायामसतार्दी फलत्रिकैः ।

कवाथः क्षौद्रयुतः शीतो गणदूषो मुखपाकनुर्त ॥

चक्रवर्त कण्टरोग २९

जातिपत्र-चमेलीपत्र, अमृता-गुडुची, मनुका-द्राक्षा, हरितकी, आमलकी, बिभिकक यांचे समभाग चूर्ण घेऊन त्यांचा विधिवत् कवाथ निर्माण करावा. या शीत कवाथामध्ये मध मिसळवून तो गणदूषार्थ धारण केला तर मुखपाकाचा नाश होतो.

- यस्याश्विधस्य गणदूषस्तस्मैव कवलारश्चापि त्रेयोऽत्र कुशलैर्नीः ॥
शा.स.उ.ख. १०-१५

ज्या औषधीद्वय्यांपासून गणदूषांचे निर्माण करण्यात येते त्यांपासूनच कवल निर्माणही केले जाते. हे कुशल चिकित्सकाने जाणावे.

गणदूष धारणार्थ काल व वय - धार्द्यते पञ्चमाद् वर्षाद् गणदूषकवलारथः ।

गणदूषान् सुस्थितः कुयात् त्रिचित्रभालालादिकः ॥

मनुष्यस्त्रीस्तथा पञ्च सप्त वा दोषनाशनात् ।

कफपूर्णास्थता यावच्छेदो दोषस्य वा भवेत् ॥

नेत्रघ्राणसुतीर्यावत् तावत् गणदूषधारणम् ॥

शा.स.उ.ख. १०-६-३

पाच वर्ष वयानंतर गणदूष व कवलाचा प्रयोग करावा. पिर तसेच गल आदि स्थानी स्वेदन करून त्यानंतर स्वस्थ झाल्यानंतर तीन, पाच, सात वेळा गणदूष करावा, अथवा दोषांचा नाश होईतोपर्यंत गणदूषाचे धारण करावे.

गणदूष मुखामध्ये कफपूर्णास्थता होईतोपर्यंत (कफाद्वारे मुख भरेपर्यंत) धारण करावा. अथवा दोषनाश होईतोपर्यंत, नासा-नेत्राद्वारे साव होईतोपर्यंत धारण करावा. हा गणदूषधारणाचा काल शाराधाराचार्यांनी वर्णन केला आहे.

तैलगणदूषलाभ -

हन्वोर्बलं स्वर्बलं वदनोपचयः परः ।
न्यात् परं च रसज्ञानमने च रुचिरसत्ता ॥

न चास्य कण्ठशोषः स्यान्नौष्ठयोः स्फुटनाद् भयम् ।

न च दन्ताः क्षयं याति हृष्यन्ते भक्षयन्ति च ।

परानपि खरान् भक्ष्यांस्तैलगणदूष धारणात् ॥

च.सू. ५-७८-८१

तैल गणदूष धारणाद्वारे हनु बलवान होतो, स्वरबल वर्धन होते, वदन उपचित (पुष्ट) होते, अन्नरसाचे उत्तम ज्ञान होते, भोजनप्राप्ति रूचि वाढते. मुख, कण्ठ प्रदेशी शोष उत्पन्न होत नाही. ओष्ठ स्फुटन होत नाही, दंतक्षय होत नाही, दंत दृढ मूल होतात. दंतशूल उत्पन्न होत नाही, अम्ल पदार्थ सेवनामुळेही दंतहर्ष होत नाही. कर्तोज पदार्थ सेवनकरिता दात सक्षम होतात.

प्रतिसाराण

परिचय - प्रतिसाराणम् वर्षणम् उपक्रमः । आयुः शब्दकोषे

प्रतिसाराणम् अंगुल्या वर्षणम् ।

अंगुली, शलाका, विविध पत्र आदीद्वारे केवल मध, औषधी चूर्णे वा औषधीकल्प पीडित स्थानावर घासणे, राडणे, लावणे, पसरवणे म्हणजे प्रतिसाराण होय. सद्यकाली विविध प्रकारचे क्षारीय व अम्लीय द्रव कार्पास आवरणयुक्त शलाकेद्वारा मुखामध्ये लावण्यात येतात. तसेच विविध पेस्ट, मंजन आदींचाही समावेश

प्रतिसारणामध्ये होतो. ही सर्व प्रतिसारणाची परिवर्तित रूपे आहेत.

परिभाषा -

- दन्तजिह्वा मुखानां यच्चूर्णकल्कावलेहकैः।

शनैः घर्षणमुल्या तदुक्तं प्रतिसारणम् ॥

भावप्रकाश उ. ६६-१९

दात, जिह्वा, दन्तवेष्ट आदि मुखान्तांत अवयवांचे विकार नाशनार्थ तसेच या घटकांना स्वच्छ व बलवान् करण्याकरिता चूर्ण-कल्क-अवलेह स्वरूपी औषधाचे अंगुलीचे साहाय्याने त्यांच्यावर हळुवार (शनैः) घर्षण केले जाते त्याला प्रतिसारण असे म्हणतात.

प्रतिसारणप्रकार -

शांरंगधरोक्त प्रकार - कल्कोऽवलेहश्चचूर्णं च त्रिविधं प्रतिसारणम्।

अङ्गुल्यग्रगृहीतं च यथास्व मुखरोणिणम् ॥

शा.स.उ.ख. १०-१७

प्रतिसारण हे कल्क, अवलेह व चूर्ण या तीन प्रकारांचे असून ते मुखरोगामध्ये अंगुलीद्वारे आवश्यकतेनुसार लावण्यात येते वा त्याचे घर्षण केले जाते.

सुश्रुतोक्त प्रकार - विभज्य भेषज बुध्या कुर्वीत प्रतिसारणम्।

कल्को रसक्रिया क्षौद्र चूर्णचेति चतुर्विधम् ॥

सु.चि. ४०-६९

सुश्रुताचार्यानीही औषधीकल्पाधारित प्रतिसारणाचे तीन प्रकार कल्क, रसक्रिया व चूर्ण हे वर्णन केले असून चौथा क्षौद्र-मधु प्रतिसारण हा प्रकार अधिक वर्णिला आहे.

औषधी द्रव्याचे रसवीर्यविपाक व दोष-व्याधीचा विचार करून सुयोग्य प्रतिसारणाची योजना मुखविकारामध्ये हितकारक ठरते.

- कोलास्थिमात्रेण पिण्डेन यथादोषं यथाव्याधिं

पंच सप्त वा वारान् हीनमध्यमोत्तमेषु व्याधिषु

च प्रतिसारणं कुर्वित न चैनमतिघर्षयेत् ॥

सु.चि. ४०-६९ इल्हणाचार्य टीका

एक कोल - ६ ग्रॅम मात्रेमध्ये प्रतिसारण औषधीकल्प घेऊन दोष व व्याधी अनुसार पाच, सात वेळा प्रतिसारण करावे. मात्र अतिघर्षण करू नये. अतिघर्षणाचे परिणामी दाह, शोथादी विकार उत्पन्न होऊ शकतात.

- यस्यौषधस्य गण्डूषस्तस्यैव प्रतिसारणम्। शा.स.उ.ख. १०-१५

ज्या औषधीद्रव्यांद्वारे गण्डूष करण्यात येतो त्यांचे द्वारेच त्या त्या व्याधीमध्ये प्रतिसारण प्रयुक्त करावे.

कुशादी प्रतिसारण - कुष्ठं दावीं समन्ना च पाठा तिक्ता च पीतिका।

तेजनी मुस्तलोद्घ्रे च चूर्णं स्यात्प्रतिसारणम् ॥

रक्तमूर्तिं दन्तपीडां शोथं दाहं च नाशयेत् ॥ शा.स.उ.ख. १०-१८

कुष्ठ, दावी (दारुहरिद्रा) समन्ना - लज्जालू, पाठा, तिक्ता-कुटकी, पीतिका-हरिद्रा, तेजनी-चविका, मुस्ता-नागमोथा, लोध्र यांचे सूक्ष्म वस्त्रागळचूर्ण प्रतिसारणार्थं योजले तर दंतपीडा, शोथ, दाह व रक्तसाव यांचा नाश होतो.

इरिमेदादि तैल -

इरिमेदत्वचं क्षुण्णो पचेच्छतपलोन्मिताम्।

जलद्रोणे ततः स्वार्थं गुण्हीयात् पादशोधितम् ॥

तैलस्यार्धाढकं दत्त्वा कल्कैः कर्षमितैः पचेत्।

इरिमेदलवन्नाभ्यां गैरिकागरपद्मकैः ॥

मञ्जिष्ठालोध्रमधुकैलाक्षान्यग्रोधुमुस्तकैः ॥

त्वज्यागीफलकफूकङ्गोलखरीद्वैस्तथा ॥

पतङ्गघातकीपुष्पसूक्ष्मैलानागकेशरैः ॥

कट्फलैश्च ससिद्धं तैलं मुखरुजं जयेत् ॥

प्रदुष्टमांसं पलितं शीर्णदन्तं च सौषिरम् ॥

श्यावदन्तं प्रहर्षं च विद्वधिं कृमिदन्तकम्।

दन्तस्फुरणदौर्गन्ध्यं जिह्वाताल्वोष्ठजां रुजम् ॥ शा.स.म.ख. ९-१६३-१६८

कृष्णाम रक्तवर्णीय खैरसालचूर्णं १०० पल घेऊन त्यामध्ये एक द्रोण जल मिसळवून विधिपूर्वक व्वाथ निर्माण करावा. तो १/४ प्रमाणात शिल्लक राहिल्यानंतर गाळून घ्यावा. खदिरचूर्ण, लवंग, गैरीक, कृष्णागर, पद्मकाष्ठचूर्ण, मंजिष्ठा, लोध्र, यष्टिमधु, लाक्षा. वटप्ररोह. मुस्ता. त्वक् (दालीचीनी) जातिफल, कंकोल, खदिर, सूक्ष्मपला, पतंग, (क्षुद्रचदन) धायटीपुष्प, नागकेशर, कटफल या द्रव्यांचे सूक्ष्म वस्त्रागळ चूर्ण प्रत्येकी १ कर्ष घेऊन त्यांचा कल्क निर्माण करावा. एका स्वच्छ व जाडबुडुचे पात्रामध्ये औषधीद्रव्यांचा उपरोक्त कल्क, मूर्च्छित तीळतेल अर्धा आढक, खदिरत्वार्थ, व जल मिसळवून या मिश्रणाचे मंदाग्रीवर पाचन करावे. उत्तम मध्यमपाकी स्नेह सिद्ध करावा. हे तेल सर्व प्रकारचे मुख विकारांचा नाश करते. दुष्टमांसजन्य ओष्ठविकार, चल, दन्त, शीर्णदन्त, सौषीर, श्यावदन्त, दन्तहर्ष, विद्वधी, कृमिदन्त, दन्तस्फुरण, मुखदौर्गन्ध्य, जिह्वा-तालु-ओष्ठविकार नाशनार्थ या तैलाचा गण्डूष, कवल, प्रतिसारणार्थ उपयोग करावा.

दशनसंस्कारचूर्ण

ग्रंथाधार -

शुण्ठि हरीतकी मुस्ता खदिरं घनसारकम्।

गुवाकभस्ममरीचं देवपुष्पं तथा त्वचम् ॥

एतेषां समभागैश्च चूर्णमिव विनिर्दिशेत्।

तत्समं प्रक्षिपेत्तत्र चूर्णं कठिनिसम्भवम् ॥

एतद् दशनसंस्कारचूर्णं दन्तात्यरोगजित् ॥

भै.र. ६१-६७-६८

शुद्धी, हरीतकी, मुस्ता (नागमोक्ष) खरिसारचूर्ण, कर्पूचूर्ण, गुवाकामस (सुपारी मर्षी), देवशुष (लवंग), त्वचा (दालचिनी), मरीच यांचे सूक्ष्म वस्त्रागळ चूर्ण प्रत्येकी एक भाग घेऊन त्यांचा खल्व यंत्रामध्ये एकजीव-एकजिनसी-एकरूप खल करावा. त्यानंतर वस्त्रपूत करून घ्यावे या चूर्णांचे दंतावर मजून केले तर दंतविकार, दंतवेष्ट विकार व मुखविकाराचा नाश होतो. १-३ ग्रॅम मात्रेमध्ये हे चूर्ण घेऊन हळुवार दंतार मर्दन घर्षण करावे.

रघेतमजून

संदर्भ - अनुभूत योग - वृद्धवैद्याधार
शुद्ध खटिका - १००० ग्रॅम
शेंधव - ५०० ग्रॅम
कापू - १२ ग्रॅम
शुद्ध कांक्षी - २५० ग्रॅम
गोलिफची - २५ ग्रॅम

या सर्वांचे वस्त्रागळ सूक्ष्मचूर्ण घेऊन त्यांचे खल्व यंत्रामध्ये एकजीव मर्दन करावे. त्यानंतर पुनश्च वस्त्रागळ करून मजनाथ प्रयुक्त करावे. शीताद, दंतपुष्ट आणि दंतवेष्टजन्म विकार नाशनाथ उपयुक्त आहे.

रक्त-लालदंतमजून

संदर्भ - आयुर्वेद सारसंग्रह

सुवर्णरैरिकचूर्ण	- २७९ सेर ८ छटाक	तमालपत्रचूर्ण	- २१ सेर ८ छटाक
कृष्णमरीचचूर्ण	- १७ सेर १६ तोळे	शुठीचूर्ण	- १७ सेर १६ तोळे
बबूलत्वक्चूर्ण	- ८ सेर ४८ तोळे	पिपळीचूर्ण	- ८ सेर ४८ तोळे
तुम्बलबीजचूर्ण	- ८ सेर ४८ तोळे	निम्बत्वक्चूर्ण	- १ सेर ६ तोळे
अककलकाराचूर्ण	- १ सेर ६ तोळे	पुदीनाफुल (पिपरमेट)	- ६९ तोळे
लवंगतेल	- ५२ तोळे	कापू	- १० सेर १२ छटाक

सर्व चूर्ण द्रव्ये उपरोक्त प्रमाणमध्ये घेऊन त्याचा एकजीव-एकजिनसी - एकरूप खल करावा. हे चूर्ण वस्त्रांतरि करून घ्यावे. त्यामध्ये पुदीनाफुल, लवंगतेल व कापूचूर्ण एकजीव संयुक्त करावे.

उपयोग - मुखदौर्गन्ध्य, दन्तावरण-शोथ, पूयसाव, दंतकुर्मी, शूल नाशन.

Tooth Power, Toot Paste टुथपावडर, टुथपेस्ट

दंत, दंतमूल यांच्या उपलब्ध पृष्ठभागावर लावण्याकारिता, त्यांना हानी न पोहोचवता सुयोग्य प्रतिस्तरण. घर्षण करण्याकारिता टुथब्रशच्या उपयोगासह वा उपयोगाशिवाय ज्या दंत उत्पादनांचा उपयोग करण्यात येतो, त्यामध्ये औषधीयुक्त टुथपावडर व टुथपेस्ट यांचा समावेश होतो. रवास-दंत-मुखादीची दुर्गंधी टाळणे. ताजेतवाणेपणा व प्रसन्नत्वाचा अनुभव प्रदान करणे, मुखाचे सौंदर्य वाढवणे, दंतविकार नाशन व प्रतिबंधन औषधी टुथपावडर, टुथपेस्ट व माऊथवॉशाचा उपयोग करण्यात येतो. दंत, दंतमूलादीमध्ये अडकून थांबलेले चिकटून बसलेले बाह्य पदार्थ काढून टाकणे, दातावरील, डगा काढून टाकणे व त्यांना उत्तम चकाकीप्राप्ती.

करण्याचे कार्यही या दंत उत्पादनांद्वारे घडते.

टुथपावडर या चूर्णस्वरूपी दंत औषधी उत्पादनामध्ये Abrasives टणकपदार्थांचे सूक्ष्मचूर्ण ही दंतार चकाकी आणणारी, दंतामध्ये अडकून थांबलेले बाह्यपदार्थ काढून, डगा घालवण्याचे व स्वरुद्धनेने कार्य करतात. दंत, दंतमूल, दंतपृष्ठभागा यांना कोणत्याही प्रकारची बाधा-हानी न पोहोचविणारे, मुक्तिकाय चवन नसणारे. अविषाक्त आणि इतर घटकद्रव्यांशी सुसंगत अशाच Abrasives टणकपदार्थांचे सूक्ष्मचूर्ण द्रव्याचा टुथपावडर निर्माणकारिता उपयोग करण्यात येतो. औषधी युक्त टुथपावडर (दंतमजून) निर्माणार्थ कॅल्शियम पायरो फॉस्फेट Calcium propophosphate, अविद्रव्य सोडीअम मेटाफॉस्फेट insoluble sodium metaphosphate सोडीअम व स्ट्रॉस फ्लोराईड sodium and stannous fluoride, Precipitated calcium carbonate, Dicalcium phosphate आदिचा उपयोग करण्यात येतो. याशिवाय फॅनउत्पत्तीकारिता surface active agents. आर्द्रता टिकून राहण्याकारिता Humectants, बंधनकारकपदार्थ म्हणून Binders माधुर्यदानार्थ glycerol a sorbital आणि सूक्ष्मजीवाणु वाढ रोखण्याकारिता संरक्षके यांचाही समावेश टुथपावडर व टुथपेस्टमध्ये करण्यात येतो. टुथ पावडर निर्माणार्थ प्रथम कॅल्शियम कार्बोनेट (Precipitated) आणि प्रक्षालक पृष्ठक्रियाकारकाचे (Surfactant) सूक्ष्मचूर्ण एकत्रित करून चाळणीद्वारे गाळून घेतले जाते. त्यानंतर मॅथॉल, माधुर्य प्रदान द्रव्य सॅकरीन व गंध उत्पादन द्रव्ये अल्प प्रमाणातील सुयोग्य विद्रावकामध्ये विघळवून उपरोक्त पावडर समिश्रणामध्ये एकजीव संयुक्त करण्यात येतात. त्यानंतर पुनश्च गालनाची प्रक्रिया चाळणीद्वारे करून तयार टुथपावडर निर्जंतुक, स्वरुद्ध पात्रामध्ये वातधून्य अवस्थेमध्ये ठेवण्यात येते.

टुथपेस्ट तयार करण्याकारिता प्रथम लिंसरीन साबॉटॉल (70%) आणि सुयोग्य प्रमाणातील यथावश्यक कोष्ण जल यांचे एकजीव संयुक्त समिश्रण केले जाते. त्यानंतर या मिश्रणामध्ये ट्राॅकॅन्थ्रव्य Tragacanth सुयोग्य जलीयमिश्रण संयुक्त करण्यात येते. यानंतर टुथपावडरमध्ये वर्णन करण्यात आलेली घटकद्रव्ये, घनचूर्णस्वरूपातील औषधीद्रव्ये थोड्या थोड्या प्रमाणात उपरोक्त द्रव मिश्रणामध्ये घालून एकजीव संयुक्त करण्यात येतात. पुदीनासत्त्वादी घटक टुथपेस्टमध्ये सर्वात शेवटी एकजीव मिसळली जातात. त्यानंतर टुथपेस्ट दाबून बाहेर काढता येईल अशा सुयोग्य स्वरूपाच्या Collapsible tubes मध्ये यंत्रांद्वारे टुथपेस्ट भरण्यात येते.

Mouth wash माऊथवॉशा

माऊथवॉशा हे एक उत्तम प्रसन वर्ण व गंधयुक्त जलीय विद्रावण (Aqueous Solution) असून त्यामध्ये एक वा अनेक औषधीद्रव्यांचे समिश्रण आढळून येते. मुखामधील रलेथाल कला, जिन्वा, दंतमुलादींवर प्राप्मुख्याने कार्य करणारे हे जलीय औषधी विद्रावण लिंसरीन, स्थानीक पाकहर द्रव्ये Antiseptic मधुरता प्रदान करणारी कृत्रिमद्रव्ये, पृष्ठक्रियाकारके Surfactants, वर्ण व उत्तम गंधप्रदान करणारी द्रव्ये आदींचे समिश्रण आहे. काही औषधी माऊथ वॉशा अम्लगुणधर्माचे तर काही अल्कली स्वरूपाची आढळतात. अजमोदासत्त्व Menthol व पुदीनासत्त्व Peppermint यांचा उपयोग माऊथवॉशमध्ये शीतत्वप्रदानार्थ आणि ताजेतवानेपणा, प्रसन्नत्वप्राप्तीकारिता refreshing sensation करण्यात येते. अत्यंत अल्प कालावधीमध्ये मुख दौर्गन्ध्यहरण व जीवणूहरणाचे कार्य औषधीयुक्त माऊथवॉशाद्वारे घडते.

बस्तिकल्पना

परिभाषा - बस्तिभिः दीयते यस्मात् तस्मात् बस्तिः इति स्मृतः ॥

शा.सं.उ.ख. ४-१

यस्मात् बस्तिभिर्यजुर्मृत्कैः दीयते तस्मात् बस्तिः ।

आचार्य आढमल्लटीका

बस्तिः यस्मात् बस्तिभिः दीयते गुददेशे तस्मात् बस्तिः इति स्मृतः ।

आचार्य काशीरामटीका

विविध ग्रन्थांच्या बस्ति (मूत्राशय) या अवयवाद्वारे किंवा त्या अवयव समान चर्म निर्मित पुटक/उपकरणाद्वारे औषधीद्रव्ये अधोभागाने शरीरामध्ये प्रवेशित करण्यात येतात म्हणून या चिकित्सा प्रकाराला बस्ति असे म्हणतात.

आयुर्वेदीय पंचकर्म चिकित्सेमध्ये बस्ति हे एक प्रमुख व सर्वाधिक महत्त्वपूर्ण चिकित्साकर्म आहे. मूत्राधार किंवा बस्तीद्वारे औषधीद्रव्ये गुदस्थानामध्ये प्रवेशित करण्यात येतात. या औषधांचे विशिष्ट कालावधिपर्यंत शरीरामध्ये धारण केले जाते. नाभिप्रदेश, कटी, पार्श्व, कुक्षी आदि स्थानांपर्यंत जाऊन या औषधांसह दोष मलादिक सुखपूर्वक बाहेर काढले जातात. वातदोष उपशान्ति करिता बस्तिकर्माचे विशेष महत्त्व आहे. पक्वाशय हे वातदोषाचे प्रधान स्थान असून बस्तीचे कार्य पक्वाशयावर मोठ्या प्रमाणात घडते. बस्ति या उपक्रमाद्वारे वातविकारावर जय मिळविता येतो म्हणून बस्तिचिकित्सेला अर्धी चिकित्सा म्हटले आहे. बस्तिप्रक्रियेमध्ये प्रायः गुदभागाने उपयुक्त औषधीद्रव पक्वाशयामध्ये प्रविष्ट करण्यात येते. तथापि गुदमार्गाशिवाय मूत्रमार्ग, अपत्य पथ, ब्रह्म स्थानामध्ये बस्तिद्वारे औषध प्रवेशित केले जाते. व त्या त्या व्याधींचा नाश केला जातो. अनेकविध औषधीद्रव्यांचा संयोग करून बस्तिकर्माद्वारे दोषांचे उत्क्लेशन, शोधन, संशमन, बृंहण, कर्षण, लेखन, बलवर्धन, शुक्रवर्धन, रसायन, वयःस्थापन, नेत्रज्योतिवर्धन इ. कर्म करण्यात येतात. दोष, व्याधि, प्रकृती आदि भेदानुरूप विविध औषधीद्रव्यांचा संयोग करून अनेकविध बस्तिकल्प्यांचे निर्माण करण्यात येते, विविध व्याधींचा त्याद्वारे नाश करण्यात येतो याप्रमाणे बस्ति हा सर्वोपयोगी चिकित्साप्रकार आहे.

बस्तिचिकित्सा देत असताना बस्तीचा प्रकार, रूण, दोष, व्याधी, अवस्था आदींचा विचार करून सुयोग्य औषधीद्रव्यांची निवड करण्यात येते. अशा औषधी द्रव्यांच्या संयोगादी संस्काराद्वारे बस्ति कल्प्यांचे निर्माण करून त्यांचे विविध उपयोगादींचे वर्णन ज्या कल्पनेमध्ये करण्यात आले आहे त्या कल्पनेला बस्तिकल्पना असे म्हणतात.

बस्तिप्रकार - अनुवासन निरुहश्चोतबस्तिश्च स त्रिविधः ।

च.सि. १०-८

अनुवासन, निरुह व उतर अशा तीन प्रकारांची बस्ति आहे.

अधिष्ठान भेदाने बस्तिप्रकार - १) पक्वाशयगत ३) गर्भाशयगत

२) मूत्राशयगत ४) व्रणगत

प्रयोजनभेदाने बस्तिप्रकार -

१) उत्क्लेशन

२) शोधन

३) शमन

बस्ति संख्ये आधारितप्रकार - १) कर्मबस्ति - ३० (१८ स्नेह + १२ निरुह)

२) कालबस्ति - १६ (१० स्नेह + ६ निरुह)

३) योगबस्ति - ८ (५ स्नेह + ३ निरुह)

विशिष्ट बस्तिप्रकार -

यापनबस्ती, सिद्धबस्ती, पिच्छबस्ती, प्रासृत्यौगिक, द्वादशाप्रासृतिक बस्ती इ.

बस्तिपुण - बलदोषकालरोगप्रकृतीः प्रविभज्य योजिताः सम्यक् ।

स्वैः स्वैरौषधवर्गैः स्वान् स्वान् रोगत्रियच्छन्ति ॥

च.सि. १०-४

अवेक्ष्यभेषजं बुद्ध्या विकारं च विकारिवत् ।

बीजेनेनेन शास्त्रज्ञः कुर्यात् बस्तिशतान्यपि ॥

सु.चि. ३८-११२

रूणबल, दोष, काल, रूण प्रकृती, व्याधींचा विचार करून वातादी दोषांना दूर करणारे आपले आपले (स्व स्व) औषध समूहाद्वारा निर्माण करण्यात आलेले बस्तिकल्प्यांचा विधिपूर्वक उपयोग केला तर त्या त्या व्याधींचा नाश करतात.

शास्त्रज्ञानी चिकित्सकाने भेषज व व्याधीं शान्चा विचार करून बस्ति निर्माणसंबंधित उपरोक्त बीजानुसार शेकडो बस्तिकल्प्यांचे निर्माण करावे.

बस्तिकर्म - इह खलु बस्तिर्नाविधद्रव्यसंयोगादोषाणां संशोधन संशमन संग्रहानि करोति...

बस्तिर्वातेच पितेच कफे रक्तेच शस्यते । संसर्गे सन्निपाते च बस्तिरेव हितः सदा ॥

सु.चि. ३५-१-६

बस्तिदानात्परं नास्ति चिकित्साऋसुखावहा । शाखा कोष्ठगता रोगाः सर्वार्धाङ्गताश्च ये ॥

तेषां समुद्भवे हेतुर्वातादव्यो न विद्यते । जेता चास्य प्रवृद्धस्य बस्तिर्तुल्यो न कश्चन ।

तदुपार्धं चिकित्सायाः सर्वं बाह्यचिकित्सितम् ॥

का.खि. ८-३-५

बस्ती हा अनेकविध औषधीद्रव्यांच्या संयोगाद्वारे दोषांचे संशोधन, संशमनही करतो. मूलसंग्रहणाचे प्राही कार्यही बस्तीद्वारे घडते. वातपित्त कफ दोषांच्या संसर्ग सन्निपातज विकारामध्ये बस्ती सदैव हितकारक आहे.

शाखागत, कोष्ठगत, सम्पूर्ण शरीर, अर्धशरीरगत सर्व व्याधिकरिता वातदोष कारणीभूत आहे. वातवृद्धि नाशार्थ बस्तिसमान कोणताही उपाय नाही. या प्रकारे बस्तिचिकित्सा समस्त वात विकारांची अर्धी चिकित्सा मानली जाते.

बस्ति हा वात, पित्त, कफ या तीनही दोषांकरिता तसेच रक्त-दुष्टिकरिताही उपयुक्त आहे. दृक्ज व

सन्निपातीक अवस्थांमध्येही बस्तीचा उपयोग सदैव हितकारक ठरतो.

- शाखागताः कोष्ठागताश्च रोगा मर्मोर्ध्वसर्वविवचयवाजाश्च ।

ये संति तेषां न तु कश्चिदन्यो वायोः परं जन्मनि हेतुस्ति

विष्णुमिनादिमलाशयानां विक्षेपसंघातकः स यस्मात् ।

तस्यातिवृद्धस्य शामय नान्यदस्तीर्तिना भेषजमस्ति किञ्चित् ॥

च.सि. १-३७-३८

शाखागत, कोष्ठागत, मर्मगत अशा तीनही रोगांगातील व्याधींकारिता तसेच ऊर्ध्व, अधः व सर्वव्यापी विकारांच्या कारिता अन्य कोणताही दोष कारणीभूत नाही. वायू हाच त्यांचे उत्पत्तीस कारणीभूत असणारा दोष आहे. वायू, हा मूल, मूत्र, पित्तादींच्या संयोग-विश्लेषासही कारणीभूत असतो. असा हा बलवान, शक्तिशाली वायू जेव्हा अधिक प्रमाणात वाढतो त्यावेळी त्याच्या शमनासाठी बस्ती एवढा अन्य कोणताही श्रेष्ठ उपक्रम नाही. याच कारणांमुळे काही आचार्य बस्तिचिकित्सेला अर्धा चिकित्सा मानतात तर काही आचार्यांचे मते बस्ती ही संपूर्ण चिकित्सा समजण्यात येते.

बस्तिचरनिर्माण - गुणाब्जशूकर गावामाहिषस्यापि वा भवेत् ।

मूत्रकोषस्य बस्तिस्तु तदलाशेन चर्मजः ॥

शा.स.उ.ख. ५-१३

- बस्त्यालाशे हितं चर्म सूक्ष्मं वा तान्त्रवं घनम् ।

बस्तिं निरुधादिभ्यं तु शुद्धं सुपरिमाजितम् ॥

मूद्रमुष्टतहीनं च मुहुः स्नेहविमर्दितम् ।

नेत्रमूले प्रतिष्ठाप्य न्युञ्जं तु विवृताननम् ॥

बध्दवा लोहेन तप्तेन चर्म सोतसि निदहेत् ।

परिवर्त्य ततो बस्तिं बध्दवा गुप्तं निधापयेत् ।

आरुथापनं च तैलं च यथावत्तेन दापयेत् ॥

सु.चि. ३५-१४-१६

प्राणिज मूत्राशया (बस्ति) च्या अभावी चर्म (प्राणिज त्वक्) वा सूक्ष्म व घन वस्त्राद्वारे निर्मित बस्तिचरचा उपयोग करावा. बस्तिपुटक निर्माणार्थं मृग, अजा, शूकर, बैल, महिषी या प्राण्यांचा मूत्रकोष प्रयुक्त करावा. बस्तिचरचा बस्तिपुटक भाग म्हणजे ज्यामध्ये क्वाथ, स्नेह, कल्क चूर्णादि औषधीद्रव्ये भरला जाणारा भाग होय. प्राणिज मूत्राशय हे उत्तम संकोच-प्रसरणाशील व स्थितीस्थापक गुण असणारे असते. बस्तिपुटकाला बस्तिचर जोडलेला असतो. बस्तिचरानेद्वारे गुप्तदेशी बस्तिद्रव्ये बस्तिपुटकाचे पीडन करून, दाब देऊन गांठांचवता येतात. बस्तिपुटकाकारिता योजावयाचे मूत्राशय हे दृढ-भजबूत, छिद्र विरहित, ग्रंथी वा सिरा नसलले निवडू जाते. ते स्वच्छ जंतुविरहित कषायाद्वारे रांगवलेले, मांस-रक्त विरहित, सुयोग्य स्वच्छ करण्यात आलेले असे असता. अधिक मोठे वा लहान नसून मध्यम आकाराचे, अधोमुखी अनेक वेळा स्नेहमर्दन करण्यात आलेले असे असता. अशा उत्तम बस्तिपुटकाला बस्तिचर जोडून बस्तिचरचे निर्माण केले जाते. याकारिता उपरोक्त प्रकारचे सुयोग्य

बस्तिपुटक घेऊन त्याच्या अधो व ऊर्ध्वभागी छिद्र करण्यात येते. त्यानंतर बस्तिपुटक उलट करून आतील बाजू बाहेर काढून बस्तिपुटकाच्या अग्रभागी बस्तिनेत्रमूले दोन अंगुलीपर्यंत पर्यंत आत प्रवेशीत केला जातो व तो दृढतापूर्वक (घट्ट) बांधून घेण्यात येतो. त्यानंतर या संयोग स्थानावर तपन लोहशलाकेद्वारे दहनकर्म करण्यात येते. त्यानंतर बस्तिपुटक सुलट (सरळ) करून अधोभागाचे छिद्र दृढ बांधून घेण्यात येते. याप्रमाणे बस्तिचरचे निर्माण केले जाते.

बस्तिद्रव्ये

आरुथापन बस्तिद्रव्ये -

१) आरुथापन गण -

पाटलां चाग्निमन्थं च बिल्वं श्योनकमेवं च ।

काशमर्य शालपर्णीच पुत्रिणपर्णी निदधिक्वाम् ॥

बलां श्वदंष्ट्रां बृहतीभोरण्डं सपुनर्नवम् ।

यवान् कुलश्यान् कोलानि गुडुर्वा मदनीच ॥

पलाशां करुणं चैव स्नेहांश्च लवणानि च ।

उदावर्ते विबन्धेषु युज्यादारुथापनेषु च ॥

च.सू. २-११-१३

पाटला, अग्निमंथ, बिल्व, श्योन्याक, काशमर्य (गाभाठी) शालिपर्णी, पुत्रिणपर्णी, लघुकंटकारी, बला, श्वदंष्ट्रा (गोक्षू) बृहती (मोठी कंटकारी) पुनर्नवा, यव, कुलश, काल (बदर), पलाश, करुण (लघुगोहिषावत), स्नेह (घृत, तैल, वसा, मज्जा) लवण (पंचलवण) या द्रव्यांचा आरुथापन (निरुह) बस्तिकारिता उपयोग करावा.

२) फलिनीचर्मा -

फलिनीः शृणु । धामार्गावमंथंश्चाकुं जीमूतं कृतवधनम् ।

मदनं कुटजं चैव त्रपुषं हस्तिपर्णिनी ।

एतानि वमने चैव योज्यादारुथापनेषु च ॥

च.सू. १-८३-८४

धामार्गाव, इक्ष्वाकु, जीमूतक, कृतवधन (कोशातकी) मदनफल, कुटज, त्रपुष हस्तीपर्णी (कडू घोसाळी) यांचा उपयोग वमन आणि आरुथापन बस्ति कारिता केला जातो.

३) मूत्रचर्मा -

अविमूत्रं अजापूत्रं गोपूत्रं माहिषं च यत् ।

हस्तिमूत्रमशोष्य हयस्य च खरस्य च ॥

उष्णं तीक्ष्णमशोऽरुक्षं कटुकं लवणान्वितम् ।

युक्तं आरुथापने मूत्रम्... ॥

च.सू. १-९३-९४

अवि (शेळी), अजा (बकरी), गो, माहिष, हस्ति, उष्ट्र (उटिणी), हय (अरव-चोडी), खर (गाढवी) अशी आठ प्रकारची मूत्र ही उष्ण, तीक्ष्ण, रुक्ष, लवण, तिक्त रसात्मक असून त्यांचा आरुथापन बस्तीकारिता उपयोग करण्यात येतो.

४) आस्थापनोपयोगी द्रव्ये - त्रिवृद् बिल्वपिप्पलीकुष्ठसर्षप वचा वत्सक फल शतपुष्पामधुक मदन फलानीति दशोमान्यास्थापनोपयोगानि भवन्ति ॥

च.सू. ४-२६

त्रिवृत् (निशोत्तर), बिल्व, पिप्पली, कुष्ठ, सर्षप, वचा, वत्सक फल (कुटजफल) शतपुष्पा (बडिशोप) मधुक (शष्पीमधु) मदनफल ही दहा आस्थापनोपयोगी द्रव्ये आहेत.

५) आस्थापनोपयोगी द्रव्ये - (संदर्भ च.वि. ८-१३७-१४९)

आस्थापन बस्तिकारिता अनेक औषधीद्रव्ये योजली जातात त्यांचे व्याधी अवस्थेनुसार विविध कल्प संभवतात. या आस्थापनोपयोगी द्रव्यांच्या परस्पर संयोगातून विविध कल्पांचे निर्माण करण्यात येते. त्यांची संख्या फार अधिक होते. आस्थापन बस्तिकारिता उपयुक्त अनेक द्रव्यांचे संक्षेपाने वर्णन करण्याकारिता चरकाचार्यांनी या द्रव्यांचे त्यांच्या रसानुसार विभाजन केले आहे. रससंख्येनुसार आस्थापनोपयोगी द्रव्यांचे सहा वर्ग चरकाचार्यांनी वर्णन केले आहेत. ते पुढीलप्रमाणे पुष्परस्कंध, अम्लस्कंध, लवणस्कंध, कटुस्कंध, तिक्तस्कंध व कषायस्कंध हे सहा वर्ग वातपित्तकफ या दोषांद्वारे उत्पन्न होणारे सर्व प्रकारचे विकारांवर उपयुक्त आहेत. ज्या व्याधीकारिता आस्थापन बस्ती हितकारक आहे त्या व्याधींना सुयोग्य जाणून उपरोक्त सहा स्कंधामधील औषधीद्रव्यांच्या प्रयोगाद्वारे व्याधिचा नाश चिकित्सक घडवतो. चिकित्सकाने या सहा स्कंधामधील द्रव्यांचा समावेश आवश्यकतेनुसार, युक्तिप्रमाणे वापर करून करावा. एक वा अनेक द्रव्यांचे संयोग, विभाग करून तसेच एका वर्गामधील औषधांचा दुसऱ्या वर्गातील औषधीद्रव्यांबरोबर यथायोग्य विचार करून उपयोग करावा. रूग्णास अनुपयुक्त द्रव्ये टाळावीत. याप्रमाणे निरहबस्ति करिता सुयोग्य द्रव्यांची योजना करण्याचे येथे चरकाचार्यांनी निर्दिष्ट केले आहे.

६) सुश्रुतोक्त निरहवर्ग -

श्रीरूपयन्तानि मूत्राणि सेहाः क्वाथाः रसास्तथा । लवणानि फलं क्षौद्रं शताब्दा सर्षपं वचा ॥
एला त्रिकटुकं रास्ना सरलो देवदारुच । रजनी मधुकं हिगु कुष्ठं संशोधनानि च ॥
कटुका शर्करा मुस्तमुशीरं चंदनं शठी । मंजिष्ठा मदनं चंडानायमाणा रसांजनम् ॥
बिल्वमधं यवानिच फलिनी शक्रजा यवाः । काकोली क्षीरकाकोली जीवकर्षभकावुभौ ॥
तथा मेदा महामेदा ऋध्विर्द्धिमधूलिका । निरूहेषु यथा लाभं एष वर्गो विधीयते ॥

सु.चि. ३८-२४-२८

सर्व प्रकारचे क्षीरवृक्षाचे क्षीर, अलवर्गातील द्रव्ये, मूत्रवर्ग, सेहद्रव्ये, क्वाथ, मांसरस, लवण, त्रिफला, मधु, शतपुष्पा, सर्षप, वचा, एला, शंठी, मरीच, पिप्पली, रास्ना, सरलवृक्ष, देवदारु हरिद्रा, हिगु, कुष्ठ, त्रिवृतादी संशोधनद्रव्ये, कुटकी, शर्करा, नागसोथा उशीर (वाळा), चंदन, शठी (कर्पूजाचली), मंजिष्ठा, मदनफल, चंडा (रक्त कण्हेर/चोपुष्पी) त्रायमाणा, रसांजन, बिल्वमज्जा, यवानी, फलिनीवर्ग, शक्रजायवा (इंद्रयव), काकोली, क्षीरकाकोली, जीवक, ऋषभक, मेदा, महामेदा, ऋद्धी, वृद्धी, मधूलिका हा निरूह वर्ग होय. या वर्गामधील जी औषधी द्रव्ये उपलब्ध होतील त्यांचा प्रयोग निरहबस्तीकारिता करावा.

६) वाग्भटोक्त निरूहद्रव्ये -

मदनकुटजलकुष्ठ देवदाली मधुक वचा दशमूल दारुसनाः ॥
यवमिशी कृतवेधनं कुलत्था मधु लवण त्रिवृत्ता निरूहणानि ॥

अ. ऋ.सू. १५-३

मदनफल, कुटज, कुष्ठ, देवदाली, मधुक, वचा, दशमूल, देवदारु, रास्ना, यव, शतपुष्पा (मिसि) कृतवेधन, कुलत्थ, मधु, लवण त्रिवृत् (निशोत्तर) हे निरूहोपयोगी द्रव्ये आहेत.

अनुवासन बस्तिद्रव्ये

सर्पिस्तैलं वसा मज्जा स्नेहोद्विष्टशुविधः ।
पानाभ्यंजन बस्त्यर्थं नस्यार्थं चैवयोगतः ॥

च.सू. १-८७

घृत, तैल, वसा मज्जा या चार स्नेहांचा आस्थापन, अनुवासनादि बस्तिकारिता उपयोग करण्यांत येतो.

अतएवौषधाणात् संकल्प्यमनुवासनम् ।
मारुतभ्रामिति प्रोक्तः संग्रहः पाश्चार्मिकः ॥

च.सू. २-१४

उपरोक्त पाटला-अग्निमंथादी आस्थापनोपयोग औषधीद्रव्यांनी घृत वा तैल सिद्ध करावे आणि वातनाशनार्थ त्यांचा अनुवासन बस्तीकारिता उपयोग करावा. (अत एविति = निरूह प्रयुक्त पाटलादी द्रव्ये)

रास्नासुरदारुबिल्वमदनशतपुष्पावृश्चिपुनर्नवा
श्वदंश्रिमन्थशयानाका इति दशोमानि अनुवासनोपगानि भवन्ति ।

च.सू. ४-१३

रास्ना, देवदारु, बिल्व, मदनफल, शतपुष्पा, वृश्चि (श्वेतपुनर्नवा), रक्तपुनर्नवा, श्वदंश्र (गोक्षुर), अग्निमंथ, शयानाक या दहा द्रव्यांनी सिद्ध स्नेहांचा प्रयोग अनुवासनार्थ करण्यात येतो.

अतः परमनुवासन द्रव्याण्यनुव्याख्यामः । अनुवासनं तु स्नेह एव ।
स्नेहस्तु द्विविधः स्थावरात्मकः जङ्गमात्मकश्च ।

तत्र स्थावरात्मकः स्नेहस्तैलमतैलं च ।

तद्वचं तैलमेव कृत्वोपदेक्ष्यामः सर्वस्तैलप्राधान्यात् ।

जङ्गमात्मकस्तु वसा, मज्जा सर्पिरीति ।

तेषां तैलवसामज्जासर्पिषां यथापूर्वं श्रेष्ठं वातरश्लेष्मविकारेषु

नुवासनीयेषु यथोक्तं तु पित्तविकारेषु, सर्व एव वा सर्वविकारेष्वपि
योगामुपयान्ति संस्कार विधिविशेषाविति ॥

च.वि. ८-१५०

अनुवर्तमानबस्ती स्नेहांचा असतो. स्नेह हे स्थावर व जांगम अशा दोन प्रकारचे आहेत. स्थावर स्नेहामध्येही दोन भेद आहेत. त्या दोघांचेही वर्णन तैलाद्वारे केले आहे. कारण सर्वांमध्ये तैल हे प्रधान आहे. (तैल - तीळतेल व अतेल-तीळतेलाशिवाय इतर तेल-स्थावरस्नेह भेद) जन्मस्नेहांचे तीन प्रकार - वसा, मज्जा व पृत. वातकफ विकारांकरिता अनुवासनार्थ तैल सर्वश्रेष्ठ आहे. आणि पित्तविकारांमध्ये अनुवासनार्थ घृत श्रेष्ठ आहे. हे सर्व प्रकारचे स्नेह विशेष संस्कारांद्वारा संस्कारित करून सर्व व्याधीमध्ये प्रयुक्त कल्प्यात येतात.

याप्रमाणे चक्राचार्यांनी अनुवासनार्थ स्नेह, त्यांचे दोष नाशकत्व वर्णन करून सर्व स्नेह औषधीद्रव्यांद्वारा संस्कारित करून विशेष संस्कारित स्नेहांचा अनुवासनबस्ति करिता प्रयोग करावा असे म्हटले आहे. सुश्रुताचार्यांनी अनुवासनार्थ विविध औषधीद्रव्यांद्वारे सिद्ध तैल योगांचे वर्णन केले आहे (सु.चि. ३७-७-४२) यामध्ये शठ्यादितैल, वचादितैल, चित्रकादितैल, भूतिकारि तैल, जीवन्त्यादितैल, मधुकादितैल, मृणालादि तैल, प्रिफलादितैल, पाठादी तैल व विड्यादी तैल या दहा सिद्ध स्नेहकल्पांचा समावेश आहे. त्यांचप्रमाणे सुश्रुताचार्यांनी स्नेहबस्तीकारिता (अनुवासनबस्ती) प्रकारांमध्ये वर्णन करल्यात आलेले औषधीद्रव्यांद्वारे स्नेहसिद्ध करून त्यांचा उपयोग करावा असे म्हटले आहे.

एतेष्वेव च योगेषु स्नेहाः सिद्धाः पृथक् पृथक् ।
समस्तेष्वथवा सम्यक्विधेयाः स्नेहबन्तयः ॥

सु.चि. ३८-८७

सुश्रुताचार्यांनी निरहक्रम चिकित्सा अध्यायामध्ये विविध निरहबस्तिकारिता उपयुक्त औषधीद्रव्ये व त्यांचा चिकित्सेमधील उपयोग वर्णिला आहे. (सु.चि. ३८-४२-८६) आणि या विविध बस्तिद्रव्यांद्वारे स्नेह सिद्ध करून त्यांचा अनुवासनार्थ उपयोग करावयाचे निर्दिशित केले आहे.

आस्थापन - निरहबस्ति

परिभाषा - सदोषनिर्हणाच्छरीरनीरोहणाद्वा निरहः ।
वयःस्थापनादायुः स्थापनाद्वा आस्थापनम् ॥

सु.चि. ३५-१८

शरीरातून दोषांचे हरण, निर्हण करणारा आणि शरीराचे नीरोहण वृद्धि-पुष्टि घडविणारा बस्तिप्रकार म्हणजे, निरह बस्ति होय. वय-अवस्था आणि आयु स्थापन करते अर्थात वय स्थापन-स्थिर राखणे आणि आयुस्थापन-वर्धन करणे म्हणून या बस्तिला आस्थापन बस्ति असेही म्हणतात.

निरहस्यापरं नाम प्रोक्तमास्थापनं बुधैः ।
स्वस्थानस्थापनाद्यौषधात्नां स्थापनं मतम् ॥

शा.सं.उ.ख. ६-२

निरहबस्तिला आस्थापना बस्ति हे नाव दोष व धातूंना आपल्या स्व स्थानामध्ये स्थापित करून देत असल्याकारणाने देण्यात आले आहे.

कषायक्षीरतैलैर्नोः निरहः स निगद्यते ॥

शा.सं.उ.ख. ५-२

- कषायैः विविधैः मिश्रैः स्नेहैः स्नेहैश्च मूर्च्छितैः ।

सक्षीरमूत्रलज्जणो निरहो दोष वाहनात् ॥

का.सं.सि. ८-६

विविध क्वाथामध्ये स्नेह, मूर्च्छित स्नेह, मध, लज्जण, (सैंधव) गोमूत्र मिस्रळवून निरह बस्ति देण्यात येतो- व तो दोषांचे-व्याधींचे निर्हण करतो.

शारांधराचार्यांचे मते कषाय, क्षीर व तैल यांचेद्वारे निरह बस्ति दिला जातो. निरह बस्ति हा अनेकविध द्रव्यांचा संयोग करून देण्यात येतो. शाधन द्रव्यांच्या योगाने निरहबस्ति शाधन व लेखनही कर्म करतात.

निरहः शोधनो लेखी । निरहशोधितान्यामार्तः... ।

सु.चि. ३५-१८

दोषांचे निर्हण, वृद्ध दोषांचे लेखन व सोतोमगाची विशोधन निरह बस्तिद्वारे घडते.

निरहबस्ती देण्यापूर्वी रुग्णाला आवश्यकतेनुसार स्नेहन-स्वेदन दिले नंतर, मूत्र-पुरीष पीत्याग केले नंतर भोजन न करता दुपारी एकान्तामध्ये निरहबस्ति देणे योग्य आहे. निरहबस्ति देण्यायोग्य आस्थाप्य रुग्णांना-व्यक्तिंना हा बस्ती प्रयुक्त करावा. त्यानंतर उत्कटसनामध्ये बसवावे व दोष निर्गमनाची प्रतीक्षा करावी.

- स कटीपुष्ककोष्ठस्थान वीर्यणालोज्य सञ्चयान् ।

उत्खालमूलान् हरति दोषाणां साधुयोजितः ॥

सु.चि. ३५-२८

सम्यक् प्रयुक्त निरह बस्ती आपल्या प्रभावाने कटी, पृष्ठ-कोष्ठ स्थित संचित दोषांचे आलोडन करून त्यांना समूल उखडून शरीरबाहेर टाकते.

सुश्रुताचार्यांनी याच अध्यायामध्ये पुढे अकरा द्रव्यदोष-औषध दोषांचे वर्णन केले आहे ते पुढीलप्रमाणे -

अमता, हीनता, अतिमात्रता, अतिशीतता, अत्युष्णता, अतितीक्ष्णता, अतिमृदुता, अतिस्निग्धता, अतिरक्षता अतिसान्द्रता, अतिद्रवता इत्येकादश द्रव्यदोषाः ॥

सु.चि. ३५-३२

- १) अमता - क्वाथ, रस, अपक्वस्नेह निरहबस्तीकरिता योजणे.
- २) हीनता - अत्यल्पमात्रेमध्ये औषधीद्रवादि निरहार्थ प्रयुक्त करणे
- ३) अतिमात्रा - निरहबस्तीकरिता क्वाथ-स्नेह-लज्जणादींची अति अधिक मात्रा योजणे परिणामी करुम, आधान, अतिसार उत्पन्न होते.
- ४) अतिशीतता - शीतवीर्यात्मक औषधांचे अतिप्रमाण वा शीत स्वरूपांमध्ये निरहबस्ती देणे.
- ५) अतिउष्णत्व - अधिक मात्रेत उष्णवीर्य औषधी वा अति उष्ण स्वरूपातील निरहयोजना करणे.
- ६) अतितीक्ष्णता - तीक्ष्ण द्रव्यांची फार अधिक मात्रेमध्ये योजना करणे.
- ७) अतिमृदुता - मृदु द्रव्ये निरहार्थ अधिक प्रमाणात प्रयुक्त करणे.
- ८) अतिस्निग्धता - स्नेहद्रव्यांचा निरहार्थ अत्यधिक उपयोग करणे.
- ९) अतिरक्षता - रक्षद्रव्ये मोठ्या प्रमाणात निरहबस्तीमध्ये योजणे.

१०) अतिसान्द्रता - निरुहार्थ औषधी क्वाथ, स्नेहांमध्ये चूर्ण, कल्कादी मोठ्या मात्रेमध्ये घालणे व अधिक सान्द्र मिश्रण योजणे.

११) अतिद्रवता - द्रवत्व अधिक प्रमाणात निरुहार्थ असणे.

निरुहार्थ औषधसिद्धता - युक्त्या प्रकल्पयेद्धीमान् निरुहेकल्पनात्विष्यम् ।

कल्कस्नेहकषायगामाविवेकाद्भिषावरैः ॥

बस्तैः सुकल्पना प्रोक्ता तस्य दानं यथार्थकृत् ॥

सु.चि. ३८-३१-३२

बुद्धिमान चिकित्सकाने युक्तिपूर्वक निरुहार्थ औषध कल्पना योजावी. औषधी द्रव्यांचा कल्क, स्नेहद्रव्य आणि क्वाथ यांचे प्रमाण चिकित्सकाने विवेकांनी निश्चित करावे. अर्थात दोष, व्याधी, रुग्णबल, अवस्था आदींचा विचार करून त्यानुसार निरुहार्थ औषधीद्रव्ये, त्यांचे प्रमाणादींची निश्चिती करावी. याप्रमाणे सुयोग्य दिलेला बस्ति हा व्याधिनाशनाचे, शोधनशामनादींचे अपेक्षित परिणाम प्राप्त करून देते.

- पूर्व हि दद्यान्मधु सैन्धवं तु स्नेहं विनिर्मथ्यततोऽनुकल्कम्

विमथ्य संयोज्य पुनर्द्वैस्तं बस्तौ निदध्यात्प्रमथितं खजेन ॥

च.सि. ३-२३

निरुहबस्तीचा प्रयोग करण्याकाीता क्वाथ निर्माण करून वस्त्रपुत करावा मधु-सैन्धव व स्नेह यांचे हाताचे साहाय्याने वा मथनीद्वारे मंथन करून उत्तम एकजीव मिश्रण करून घ्यावे. या मिश्रणामध्ये औषधीद्रव्यांचा क्वाथ मिसळवून हे मिश्रण मथनीद्वारे मंथन करून घ्यावे. ज्याद्वारे स्नेह सर्व द्रवामध्ये मिसळतो. हे संमिश्रण त्यानंतर बस्ति पुटकामध्ये सुयोग्य भरावे.

निरुहार्थ दोषानुसार मात्रा -

स्वस्थेक्वाथस्यचत्वारो भागाः स्नेहस्य पञ्चमः । क्रुध्देऽनिले चतुर्थस्तु षष्ठः पित्ते कफेऽष्टमः ॥

सर्वेषु चाष्टमो भागः कल्कानां लवणं पुनः । क्षौद्रं मूत्रं फलं क्षीरमम्लं मांसरसं तथा ॥

युक्त्या प्रकल्पयेत् धीमान्... ।

सु.चि. ३८-२९-३०

व्याधी	औषधी क्वाथ	स्नेहप्रमाण
स्वस्थव्यक्ति	४ भाग	१ भाग
वातप्रकोप	४ भाग	क्वाथाच्या १/४ भाग
पित्तप्रकोप	४ भाग	क्वाथाच्या १/६ भाग
कफप्रकोप	४ भाग	क्वाथाच्या १/८ भाग
त्रिदोषप्रकोप	४ भाग	क्वाथाच्या १/८ भाग

औषधीद्रव्यांचा कल्क, सैन्धव, लवण, मूत्र, त्रिफलाक्वाथ, अम्ल (कांजी) मांसरस यांचे प्रमाण चिकित्सकाने युक्तिपूर्वक निश्चित करावे. असे सुश्रुताचार्य शेवटी निर्देशित करतात.

वस्तिमिश्रण क्रम -

दत्त्वाऽऽदौ सैन्धवस्याक्षं मधुनः प्रसृतद्वयम् ।

पात्रे तलेन मथ्नीयात्तद्वत् स्नेहं शनैः शनैः ॥

सम्यक् सुमथिते दद्यात् फलकल्कमतः परम् ।

ततो यथोचितान् कल्कान् भागैः स्वैः शलक्षणापेषितान् ॥

गम्भीरे भाजनेऽन्यस्मिन्मथनीयातं खजेन च ।

यथा वा साधु मन्येत न सान्द्रो न तनुः समः ॥

रसक्षीराम्लमूत्राणां दोषावस्थामवेक्ष्य तु ।

कषायप्रसृतान् पञ्च सुपूतास्तत्र दापयेत् ॥

सु.चि. ३८-३३-३५

निरुहबस्तीच्या औषधीद्रव्यांचे मिश्रण करताना प्रथम एका पात्रामध्ये १ अक्ष = १२ ग्रॅम सैन्धवचूर्ण घ्यावे. त्यामध्ये २ प्रसृति = ४ तोळे = ४८ ग्रॅम मधु मिसळवून हे मिश्रण एकजीव करावे. त्यानंतर यामध्ये थोड्या थोड्या प्रमाणात स्नेह मिश्रण करून मिश्रण ढवळून एकजीव करावे. सम्यक् प्रमाणात एकजीव झाल्यानंतर मूदु, शलक्षणा, सुसूक्ष्म मदनफलकल्क व औषधीद्रव्यांचा कल्क मिसळावा. यामध्ये औषधीद्रव्यांचा क्वाथ ५ प्रसृती घालावा व हे मिश्रण मथनीद्वारे मंथन करून घ्यावे व त्यानंतर हे संमिश्रण गाळून घ्यावे. आणि दोषांच्या व्याधीच्या अवस्थेनुसार मांसरस, क्षीर, अम्लद्रव्ये, गोमूत्रादि मिश्रण करावी. हे मिश्रण फार अधिक सांद्र वा द्रव न होता समप्रमाणात असावे. या कोषा मिश्रणाचा निरुहबस्ती योजावा.

निरुहद्रव्यप्रमाण (शारांगधरोक्त)

दत्त्वादौ सैन्धवस्याक्षं मधुनः प्रसृतद्वयम् ।

विनिर्मथ्य ततो दद्यात् स्नेहस्य प्रसृतित्रयम् ॥

एकीभूते ततः स्नेहे कल्कस्य प्रसृतिं क्षिपेत् ।

सम्पृच्छिते कषायं तु चतुःप्रसृतिसम्मितम् ।

क्षिपत्वा विमथ्य दद्याच्च निरुहं कुशलो भिषक् ॥

शा.स.उ.ख. ६-२५-२७

सैन्धव - १ अक्ष = १ कर्ष = १२ ग्रॅम

मधु - २ प्रसृति = १६ कर्ष = १९२ ग्रॅम

स्नेह - ३ प्रसृति = २४ कर्ष = २८८ ग्रॅम

कल्क - १ प्रसृति = ८ कर्ष = ९६ ग्रॅम

क्वाथ - ४ प्रसृति = ३२ कर्ष = ३८४ ग्रॅम

शारांगधाराचार्यांनी याप्रमाणे निरुहार्थ विविध द्रव्यांचे प्रमाण वर्णन केले आहे.

वाते चतुष्बलं क्षौद्रं दद्यात् स्नेहस्य षट्पलम् ।

पित्ते चतुष्बलं क्षौद्रं स्नेहं दद्यात् पलत्रयम् ।

कर्फे च षट्पलं क्षौद्रं क्षिपेत् स्नेह चतुष्बलम् ॥ शा.स.उ.ख. ६-२८

उपरोक्तवस्तिमध्ये -

वाताप्राधान्य - मध ४ पल, स्नेह ६ पल
पित्तप्राधान्य - मध ६ पल, स्नेह ३ पल
कफप्राधान्य - मध ६ पल, स्नेह ४ पल योजावा.

वस्तिमात्रा -

ज्येष्ठमात्रा: खलु मात्रायाः प्रमाणमिदमीरितम् ।
अप-हसं भिषककुर्यात्तद्वत् प्रसूतिहापणम् ॥
यथावयो निरहाणां कल्पनेयमुदाहृता ।
सैधवादिद्रव्यान्तानां सिद्धिकामीभिषवैः ॥

सु.चि. ३८-३९-४०

वस्तीची ही ज्येष्ठमात्रा (सर्वाधिक मात्रा) प्रमाणाचे वर्णन करण्यात आले आहे. यामध्ये क्षय न्हास करावयाचा असेल अर्थात मात्रा कमी करावयाची असेल तर ती प्रसूती मात्रेमध्ये कमी करावी. सैधवापासून द्रव कषयापर्यंत निरहवस्ति मात्रा रूपाच्या वयानुसार निश्चित करण्यात येते.

वयानुसार निरहवस्तिमात्रा -

निरहमात्रा प्रसूतार्थमात्रे वर्षे ततोऽर्धप्रसूताभिर्वृद्धिः ।
आद्यादशत् स्यात् प्रसूताभिर्वृद्धिदशत् द्वादशत् परंस्तुः ।
आसन्तस्तेद्विहितं प्रमाणमतः परं षोडशवत् विधेयम् ॥
निरहमात्रा प्रसूतप्रमाणा बाले च वृद्धे च मृदुविशेषः ॥

च.सि. ३-३१-३२

वय	निरहमात्रा	वय	निरहमात्रा
१ वर्ष	१/२ प्रसूत = ४८ मिली	११ वर्ष	५.५ प्रसूत = ५२८ मिली
२ वर्ष	१ प्रसूत = ९६ मिली	१२ वर्ष	६ प्रसूत = ५७६ मिली
३ वर्ष	१.५ प्रसूत = १४४ मिली	१३ वर्ष	७ प्रसूत = ६७२ मिली
४ वर्ष	२ प्रसूत = १९२ मिली	१४ वर्ष	८ प्रसूत = ७६८ मिली
५ वर्ष	२.५ प्रसूत = २४० मिली	१५ वर्ष	९ प्रसूत = ८६४ मिली
६ वर्ष	३ प्रसूत = २८८ मिली	१६ वर्ष	१० प्रसूत = ९६० मिली
७ वर्ष	३.५ प्रसूत = ३३६ मिली	१७ वर्ष	११ प्रसूत = १०५६ मिली
८ वर्ष	४ प्रसूत = ३८४ मिली	१८ वर्ष	१२ प्रसूत = ११५२ मिली
९ वर्ष	४.५ प्रसूत = ४३२ मिली	१९-१० वर्ष	१२ प्रसूत = ११५२ मिली
१० वर्ष	५ प्रसूत = ४८० मिली	१०+	१० प्रसूत = १०५६ मिली

बालक, वृद्ध व्यक्तीकरिता मृदु निरहवस्ती विशेषत्वाने योजावा. याप्रमाणे वस्तिद्रव्यांची मात्रा वयानुसार बदलते.

शांरांधरोक्त मात्रा -

निरहस्य प्रमाणं च प्रस्थं पावोतरं परम् ।
मध्यमं प्रस्थमुद्दिं हीनं च कुडवास्त्रयः ॥ शा.स.उ.ख. ६-३

निरहवस्तिचे - उत्तम प्रमाण - दीड प्रस्थ = १६० मिली
मध्यम प्रमाण - १ प्रस्थ = ७६८ मिली
हीन प्रमाण - ३ कुडव = ५७६ मिली

याप्रमाणे शांरांधराचार्यांनी निरहवस्तीचे प्रमाण वर्णन केले आहे.

वस्तिद्रव्य कोष्ठाकरणेचा विधि -

उष्णाब्जुकुक्षीबांधेण तपतं खजसमाहृतम् ।

अ.न.सू. १९-४४

वस्तीद्रव्ये कोष्ठा करून निरहार्थे योजावी. त्याकरिता पुढील विशेष पद्धतीचा उपयोग करावा. उष्णजलामध्ये ठेऊन वा बाष्पस्वेदनाचे उद्देग वस्तिद्रव्ये कोष्ठा करावी. त्यांना प्रत्यक्ष अग्नीवर ठेवू नये.

निरहवस्तिमधील दक्षता -

निरहवस्तिपूर्वी रुग्णाला बाह्य स्नेहन-मर्दन व स्वेदन करावे व त्यानंतर मलमूत्र विसर्जन पर्यात वापरापर्यंत शयन करून निरहवस्ति योजावा. रुग्णाच्या गुदस्थानी व वस्तिनेत्र स्नेहवस्त करून चिकित्सकाने वस्तिपुटकाचे समान पीडन करून वस्तिद्रव्ये पक्वशायामध्ये प्रविष्ट करावे. वस्ति प्रदान समयी रुग्णाने स्वप्न आंत खेचावा. वस्ति पुटकामध्ये काही थोड्या प्रमाणात वस्तिद्रव्य शेष ठेवूनच वस्ती टावा अन्यथा वायुप्रवेशामुळे शूलादी उत्तव होतात. वस्तिप्रदानानंतर वस्तिनेत्र, नलिका दक्षतापूर्वक काढून घ्यावी. मलवैग स्वयं प्रवृत्त झाल्यानंतर रुग्णाला उत्कटासनामध्ये बसवावे. (संदर्भ सु.चि. ३८-१-६) निरहवस्ति हा भोजन न करता टावा.

उत्सृष्टानिलीविण्डं स्निग्धान्निव्रजमभोजितम् ।

मध्यान्हं गुहमध्यं च यथायोग्यं निरहहरेत् ॥

शा.स.उ.ख. ६-८-१०

प्रथम आवश्यकतेनुसार स्नेहन स्वेदन करून, मलमूत्र अपानवायू त्याग करून, तसेच भोजन न करता, दुपारचे वेळी, एकान्तस्थानी निरहवस्तीची योजना करावी. निरहवस्तीचा विशिष्ट कालावधिमध्ये प्रत्यागमन झाला तर शोधनवस्ति (क्षाराल्मूत्र सैधवयुक्त) प्रयुक्त करावा.

निरहवस्ती गुण -

वस्तिः वयः स्थापयिता सुखदुर्बलाग्निभेधास्त्ववर्णकृच्च ।

सर्वाथकारी शिशु-वृद्ध-यूनां निरत्ययः सर्वावापहरच ॥

विट्श्लेष्मपित्तानिलमूत्रकर्षी दाह्यार्वाहः शुक्रबलप्रदश्च ।

विषक्स्थितं दोषचयं निरस्य सर्वात्नं विकारान् शमयोनिरहः ॥

च.सि. १-२७-२८

निरहवस्ती हा आयु-वय स्थिर राखणारा आहे. याद्वारे सुख, बल (शारीरिक व मानसबल) वर्धन होते. जाटाग्नि प्रदिप्त होते. मेधास्वरवर्ण वृद्धिगत होतात. निरहवस्ति सर्वाकरिता उपयुक्त असून बाल, तरुण, वृद्ध या सर्वांमध्येही उपद्रवहारित चिकित्साकर्म हितकर ठरते. निरहवस्तिद्वारे सर्व विकारांचा नाश होतो. याद्वारे मल, कफ, पित्त, वात, मूत्रादी सहजपणे शरीराबाहेर पडतात. या वस्तीच्या प्रयोगामुळे शरीर दृढ बनते, शुक्र, बल

वर्धन होते. शरीरस्थ दोषसंघात दूर होतो व सर्व विकाराचे शमन निरुहबस्तीमुळे होते.

१) उत्कलेषण बस्ति -

एरण्डबीज मधुकं पिप्पलीसैधव वचा।
हृषुषाफलकल्करच बस्तिरुत्कलेशनः स्मृतः ॥

सु.चि. ३८-१२ शा.स.उ.ख. ६-१७
एरण्डबीज, मधुक-यष्टीमधु, पिप्पली, सैधव, वचा, हृषुषाफल कल्क (बोरप्रमाणे छोटी फळे असणारे तीव्र मूत्रजनक द्रव्य) यांचेद्वारे जो बस्ति देण्यात येतो त्याला उत्कलेषण बस्ति असे म्हणतात.

धातुगत लीनदोषांच्या निरहणार्थ विविध स्रोतस, आशयांमधील लीनदोष द्रवीभूत करणे, वाढवणे व उल्लेख करून बस्तिसह बाहेर टाकणे हे या बस्तिचे कार्य आहे. धातुगत दोषांचा उत्कलेष झालेला नसेल तर त्यांच्या उत्कलेषाकरीता हा बस्ति उपयुक्त आहे.

२) दोषहर-बस्ति -

शतान्हा मधुकं बिल्वं कौटजं फलमेव च।
सकाञ्जिकः सगोमूत्रो बस्तिदोषहरः स्मृतः ॥

सु.चि. ३८-१३ शा.स.उ.ख. ६-१८
बडिसेप (शतान्हा), मधुक (यष्टीमधु) बिल्वमजा, कौटज (इन्द्रजव), कांजी व गोमूत्र यांच्या मिश्रणाद्वारे जो बस्ती देण्यात येतो त्याला दोषहर बस्ति असे म्हणतात. अंतःकोष्ठातून दोषांना बाहेर काढणारा, वृद्ध दुग्द दोषांचे हरण करणारा हा बस्तिप्रकार उत्कलेषण बस्तिनंतर व संशमन बस्तिपूर्वी योजवा.

- दद्यादुत्कलेशनं पूर्वमध्ये दोषहरं पुनः।

परश्चात् संशमनीय च दद्याद्बस्तिं विचक्षणः ॥

सु.चि. ३८-११ शा.स.उ.ख. ६-१६

अनुत्कलेष दोष असतील तर त्यांचा उत्कलेष होण्याकरिता प्रथम उत्कलेष कारक बस्तिची योजना करावी. त्यानंतर दोषघ्न औषधांचा दोषहरबस्ति द्यावा. शेवटी दोष निःशेष निवून जाण्याकरिता, शेष दोषांच्या संशमनार्थ शमन बस्ती प्रयुक्त करावा.

३) शोधनबस्ति -

शोधनद्रव्यनिष्कवाथैस्तकल्कैः स्नेहसैधवैः।
युक्त्या खजेन मथिता बस्तयः शोधनाः स्मृताः ॥

सु.चि. ३८-८० शा.स.उ.ख. ६-१९
दन्ती, त्रिफला, पठाणी लोत्र, यवक्षार, सुही, शंखिनी, आरवध, इन्द्रायण, गोपकण्टा (गोक्षुर) कम्पिल्ल, हेमदुग्धा (स्वर्णक्षीरी) आदि शोधन द्रव्यांचा क्वाथ आणि औषधीकल्क, तैल, सैधव लवण यांचेद्वारे निर्मित बस्तिला शोधन बस्ति असे म्हणतात.

डल्हणाचार्यांनी या श्लोकाच्या टीकेमध्ये शोधनद्रव्ये जी वमन-विरोचन अध्यायामध्ये वर्णन केली आहेत त्यांचा कल्क २ पल, स्नेह= ६ पल, अनुक्त असणारा मध=४ पल, दुग्ध - १ पल, मूत्र - दीड पल, कांजी, दीड पल असा हा सामान्य आस्थापन बस्तिची रूपना येथे वर्णन केली आहे. तसेच वातादि दोषांच्या विकृतीनुसार त्यामध्ये आवश्यक द्रव्ये मिसळवावीत असे म्हटले आहे.

४) शमनबस्ति -

प्रियगुमधुकमुस्ता तथैव च रसाञ्जनम्।
सक्षीरः शस्यते बस्तिदोषाणां शमनं स्मृताः ॥
सु.चि. ३८-१४ शा.स.उ.ख. ९-२०
प्रियंगु (गुहलापुष्प), यष्टीमधु, मुस्ता (नागरमोथा) रसांजन यांचा कल्क (समभाग) आणि दुग्ध मिसळवून त्यांचा देण्यात येणारा बस्ति दोषांचे शमन करण्यास उपाय आहे. हा बस्ति उत्कलेषण व दोषहरबस्ति नंतर योजावा असे म्हटले आहे. शेष दोषांना शरीरामध्येच शांत करतो म्हणून या बस्तिला दोषशमन बस्ति असे म्हणतात.

५) लेखन बस्ति -

त्रिफलाक्वाथगोमूत्र क्षौद्रक्षार समायुताः।
उषकादिप्रतीवायैः बस्तयो लेखनाः स्मृताः ॥
सु.चि. ३८-८१ शा.स.उ.ख. ६-२१

त्रिफलाक्वाथामध्ये गोमूत्र, क्षौद्र (मध), यवक्षार आणि उषकादि गणामधील औषधीद्रव्यांचा कल्क मिसळवून (सैधव, कासीस, शिलाजीत, गुगुळ, तुथ, हिंगु आदी उषकादिगण) आस्थापन बस्ति प्रयुक्त करावा. हा लेखनबस्ति वाढलेले कफ मांस, मेदादि धातूंचे लेखन करणारा असून स्थौल्य, मेदोवृद्धी आदि व्याधीच्या नाशनाथ उपयुक्त आहे.

डल्हणाचार्यांनी या श्लोकाच्या टीकेमध्ये त्रिफला क्वाथामध्ये गोमूत्र ३ पल, मध-४ पल यवक्षार ३ कर्ष योजावा असे म्हटले आहे. तसेच हा निरुहबस्ति आहे म्हणून यामध्ये स्नेह हा सर्षपतेल ६ पल व उषकादिगणद्रव्यकल्क २ पल प्रमाणात मिश्र करावा असे स्पष्ट केले आहे.

६) बृंहणबस्ति -

बृंहणद्रव्यनिष्कवाथाः कल्कैर्मधुरैर्युताः।
सर्षिमांसरसोपेता बस्तयो बृंहणाः स्मृताः ॥

सु.चि. ३८-८२ शा.स.उ.ख. ६-२२

शतावरी, अश्वगंधा, मुशली, गोक्षुर, कौचबीज, काकोली, क्षीर-काकोली, जीवक, ऋषभक, मेदा, महामेदा आदि बृंहण द्रव्यांच्या क्वाथामध्ये द्रक्षा, खर्जूर, वाताम (बदाम), दाडिम, मोहसाल आदि मधुर द्रव्यांचा कल्क मिसळवून घृत व मांसरस संयुक्त करून जो निरुह बस्तिप्रकार प्रदान करण्यात येतो त्याला बृंहणबस्ति असे म्हणतात. हा बस्ति धातुवर्धनार्थ श्रेष्ठ आहे.

डल्हणाचार्यांनी या श्लोकाच्या टीकेमध्ये बृंहणद्रव्ये (विदारी गंधादिगणातील द्रव्ये) यांचा विधिवत् क्वाथ निर्माण करून त्यामध्ये मधुद्रव्ये कल्क अर्थात काकोल्यादी गणामधील औषधीद्रव्यांचा कल्क २ पल. मध - ४ पल, घृत ६ पल, सैधव ३ कर्ष, मांसरस ३ पल मिश्र करावा असे स्पष्ट केले आहे. वृश्वा शरीरपाला पुष्ट करणारा बृंहण बस्ती असतो म्हणून दुग्ध, प्रमेह, अरुचि, तन्द्रा, श्लीघद विकार, मेदोवृद्धि व शोधनयोग्य रूग्णामध्ये यांचा प्रयोग टाळावा.

७) पिच्छिलबस्ति -

बदर्यैरावतीशैलु शाल्मली धन्वनागराः।
क्षीरसिद्धाः क्षौद्रयुक्ता नाम्ना पिच्छिलसंश्रिताः ॥

अजोरभ्रैणरुधैर्युक्ता देया विचक्षणेः।

मात्रा पिच्छिलबस्तीनां पलैर्द्वैदशभिर्मता ॥

सु.चि. ३८-८५ शा.स.उ.ख. ६-२३-२४

बदर (फरा), ऐरावती (नागबला), शेरू (भोकर), शास्वलीपुष्प, धन्वाकुर-धनुवृक्षकोमलपत्र, नागरामोथा यांचा कल्क एक भाग घेऊन त्यामध्ये दुग्ध मिसळवून आणि जल मिश्र करून क्षीरसिद्ध करावे. या क्षीरपाकामध्ये, मध मिसळवून तयार होणारा बस्तिप्रकार म्हणजे पिच्छिल बस्ती होय. काही वेळा या बस्तिमध्ये अजा, उग्र, ऐण (शेळी, मेंढी, हरिण) यांचे रक्त मिश्र करूनही बस्ति योजला जातो. या पिच्छील बस्तिची मात्रा १२ पल मानली जाते. या बस्तीमधील औषधीद्रव्ये पिच्छिल, बुळबुळीत, चिकटपणायुक्त असल्या कारणाने हा संज्ञाही, रक्तातिसारनाशनार्थ, गुदक्षत, गुदवाह चिकित्सार्थ उपयुक्त आहे.

डल्हणाचार्यांनी आपल्या टीकमध्ये बदरादी द्रव्यकल्क ३ पल घेऊन त्यामध्ये २४ पल दुग्ध व १६ पल जल मिसळवून २४ पल क्षीरपाक करावा व त्यामध्ये मध - ४ पल व रक्त ४ पल मिश्र करण्याचे स्पष्ट केले आहे.

८) दीपनबस्ति - क्षौद्राज्यक्षीरतैलानां प्रसृतः प्रसृतं भवेत् ।

हनुषासैधवाक्षीरांशो बस्तिः स्याद् दीपनः पः ॥

शा.स.उ.ख. ६-३२

क्षौद्र-मध, आज्य-घृत, क्षीर-दुग्ध, तैल प्रत्येकी एक-एक प्रसृत (२ पल) आणि सैधव व हनुषाकल्कक एक एक अक्ष मिसळवून जो बस्ति निर्माण करण्यात येतो त्याला दीपनबस्ति असे म्हणतात. हा अग्निदीपनार्थ श्रेष्ठ आहे.

९) युक्तरथबस्ति - एण्डमूलनिष्कवाथो मधुतैलं ससैधवम् ।

एष युक्तरथो बस्तिः सवचापिपपलीफलः ॥

शा.स.उ.ख. ६-३३

एण्डमूलकवाथामध्ये सुयोग्य प्रमाणात मध, तैल, सैधवलवण, वचा, पिपली, मदनफल कल्क मिश्र करून याचे मधनीद्वारे उतम मंथन करून घ्यावे. एकजीव मिश्रणाचा सुखोष्ण बस्ति प्रयुक्त करावा. याला युक्तरथबस्ति असे म्हणतात.

- रथेष्वपि च युक्तेषु हत्वशवे चापि कल्पिते ।

यस्मान्न प्रतिषिद्धाऽयमतो युक्तरथः स्मृतः ॥

सु.चि. ३८-११५

रथ, हत्ती, घोडा आदींमधून प्रवास करत असतानाही हा बस्ती निषिद्ध नाही. अर्थात प्रवासामध्येही हा बस्ती प्रयुक्त करता येतो म्हणून याला युक्तरथ बस्ति असे म्हणतात.

सुखीव्यक्तींना, अल्पदोष प्रकोप असतांना, स्निग्धकोषी व मृदुकोषी व्यक्तींना हा बस्ति योजावा.

१०) सिद्धबस्ती - पशुमूलस्यानिष्कवाथस्तैलं मागाधिका मधु ।

ससैधवं समधुकः सिद्धबस्तिरिति स्मृतः ॥

सु.चि. ३८-१०४ शा.स.उ.ख. ६-३४

बिल्व, अग्निमंथ, श्योनाक, काशमर्ध (गाम्भारी) पाटलामूल या लघुपंचमूलांचा क्वाथ निर्माण करून त्यामध्ये पिपलीचूर्ण, मध, सैधव मधुक (यष्टीमधु) यांचेद्वारे जो बस्ति देण्यात येतो त्याला सिद्ध बस्ति असे म्हणतात.

हा बस्ति व्याधिनाश करून, बल-वर्ण-उपचय वर्धन करणारा आहे. हा मृदु बस्ती असून याकरीता वमन-विचनानादि संशोधनाची आवश्यकता नाही. पथ्यापथ्य पालनाची विशेष गरज भासत नाही. याद्वारे अनेक व्याधींवर सिद्धी मिळवता येते म्हणून या बस्तिला सिद्ध बस्ति असे नाव देण्यात आले आहे.

११) मधुतैलिक बस्ति - एण्डकवाथुत्थांशमधु तैलं पलांशकम् ।

शतपुष्पापलाधेन सैधवाधेन संयुतम् ॥

मधुतैलमंशोऽयं बस्तिः खजविलोडितः ।

मेदोगुल्मकृपिच्छीहमलोदावर्तनाशनः ॥

बलवर्णकरश्चैव वृष्यो दीपनबृहणः ॥

शा.स.उ.ख. ६-२९-३१

घटकद्रव्ये च प्रमाण - एण्डकवाथ - ८ पल - ३८४ मिली

मध - १६ तोळे - ११२ ग्रॅम

तैल - १६ तोळे - ११२ ग्रॅम

बडीशेप - २ तोळे - २४ ग्रॅम

सैधव - १ तोळा - १२ ग्रॅम

निर्माणविधि -

१२ ग्रॅम सैधवचूर्णामध्ये मध मिश्र करून ते उतम एकजीव करून घेतले नंतर त्यामध्ये तैल मिसळावे. या मिश्रणाचे उतम एकजीव एकत्रीकरण केर्यानंतर त्यामध्ये एण्डकवाथ, बडीशेपचूर्ण व सैधव मिश्र करून या मिश्रणाचे मधनीद्वारे मंथन करावे. त्यानंतर बाष्पस्त्रेनाद्वारे हा बस्ति सुखोष्ण करून प्रयुक्त करावा. यालाच मधुतैलिक बस्ति असे म्हणतात. मध व तैल ही दोन द्रव्ये या बस्तीमध्ये प्राधान्याने योजली जातात म्हणून या बस्तिला मधुतैलिक बस्ती हे नाव देण्यात आले आहे. सुशुताचार्यांनी या बस्तिमध्ये मदनफलचूर्णाचा समावेश केला आहे.

राजे, अतिश्रीमंत, थोर व्यक्ति, स्त्रिया, सुकुमारव्यक्ती, बालक, वृद्धादींचे दोषहरणार्थ, बलवर्ण उपचय वृद्धि करिता या बस्तीचा उपयोग करावा. तसेच या बस्तीकरिता वाहन, आहार-पेयपदार्थ, मैथुनादि पथ्यापथ्य पालनाचे प्रतिबंध नाहीत. या बस्तीद्वारे कोणतेही दुष्परिणाम होत नाहीत, उतम परिणामच प्राप्त होतात म्हणून निर्भयपणे हा बस्ति योजावा असे सुशुताचार्यांचे मत आहे. कालानुसार होणारा दोष प्रकोप व इच्छितकाली, सर्व ऋतूंमध्ये या बस्तीची योजना करावी असे सुशुत टीकाकार डल्हणाचार्यांचे मत आहे. सुखी, अल्पदोष, स्निग्ध व मृदु कोषी व्यक्तींना आणि मेदोविकार, गुल्म, कृमि, प्लीहाविकार नाशनार्थ उपयुक्त आहे.

१२) वातप्रकोपहरबस्ति - वातनौषधानिष्कवाथाः सैधवत्रिवृतायुताः ।

साम्लाः सुखोष्ण योज्याः स्युर्बस्तयः कृपितेऽनिले ॥

सु.चि. ३८-७७

भद्रदाद्यादि वातघ्न औषधीद्रव्यांच्या क्वाथामध्ये सैधव त्रिवृत, अम्लद्रव्ये स्नेह, मध, मांसस, दुग्ध, कांजी आदि द्रव्ये सुयोग्य प्रमाणात मिश्रळवून मंथन करून सुखोष्ण बस्ती योजावा. हा निरहबस्ति वातप्रकोपाचा नाश करताे.

१३) पित्तप्रकोपहरबस्ति - न्यग्रोधादिगणक्वाथाः काकोल्यादिसमायुताः ।

विधेया बस्तयः पित्ते सप्तर्षिका सशर्कराः ॥

सु.चि. ३८-७८

पित्तदोषाचा प्रकोप असतल तर न्यग्रोधादि गणामधील औषधीद्रव्यांचा क्वाथ, काकोल्यादि गणामधील औषधीद्रव्यांचा कल्क आणि घृत व शर्करा मिसळवून बस्ती योजावा. हा पित्तजन्य बस्ती होय.

न्यग्रोधादि गणामधील औषधीद्रव्यांचे चूर्ण १६ पल प्रमाणात घेऊन त्यामध्ये ८ पट जल मिसळवून १/४ प्रमाणात क्वाथ शेष झाल्यानंतर तो गाळून घ्यावा व त्यामध्ये काकोल्यादिद्रव्यांचा कल्क २ पल, घृत ४ पल, शर्करा १ पल मिसळवून, सैंधव १ कर्ष, मध - ४ पल, इक्षुरस, १ पल व दुग्ध ३ पल मिसळवून हा निरुह बस्ति योजावा असे डल्हणाचार्यांनी टीकेमध्ये स्पष्ट केले आहे.

१४) कफप्रकोपहर बस्ति - आरवधादिनिःश्ववाथाः पिप्पल्यादिसमायुताः ।

सक्षौद्रमूत्रा देवाः स्युर्बस्तयः कुपितेकफे ॥

सु.चि. ३८-७९

आरवधादि गणामधील औषधीद्रव्यांचा क्वाथ, पिप्पल्यादि गणामधील औषधीद्रव्यांचा कल्क, मध आणि गोमूत्र मिसळवून बस्ती निर्माण करून कफप्रकोपनाशार्थ प्रयुक्त करणायत येतो. आरवधादि गणामधील औषधी द्रव्यांमध्ये ८ पट जल मिसळवून क्वाथ करावा, तो १/४ प्रमाणात शेष राहिल्यानंतर गाळून घेऊन ८ पल क्वाथ, पिप्पल्यादी कल्क ३ पल, मध ६ पल, सर्षपतेल - ३ पल, मूत्र - ७ कर्ष मिसळवून बस्ति योजावा असे डल्हणाचार्यांनी टीकेमध्ये स्पष्ट केले आहे.

१५) रक्तक्षयकारक बस्ति - हिमकारक बस्ति

शर्कराक्षुरसक्षीरघृतयुक्ताः सुशीताः ।

क्षीरवृक्षकथायाम्बुवा बस्तयः शोणिते हिताः ॥

सु.चि. ३८-७९

रक्त दुष्टी, रक्तविकार असतील तर शर्करा, इक्षुरस, दुग्ध, घृत, क्षीरवृक्षांचा क्वाथ मिसळवून शीत स्वरूपातील बस्ति योजावा. न्यग्रोधादी द्रव्यांचे चूर्ण १६ पल घेऊन त्यामध्ये ८ पट जल मिसळवून क्वाथ निर्माण करावा. १/४ प्रमाणात शेष राहिल्यानंतर गाळून घ्यावा. यामध्ये शर्करा, इक्षुरस, क्षीर व घृत मिसळवून बस्तिची योजना करावी.

१६) ग्राहीबस्ति - प्रियङ्गवादिगणक्वाथा अम्बुघाटोऽन संयुता ।

सक्षौद्राः सधृतारचैव ग्राहिणो बस्तयः स्मृतः ॥

सु.चि. ३८-८६

प्रियंगु आदि गणामधील औषधीद्रव्यांचा क्वाथनिर्माण करून त्यामध्ये अम्बुघादिगणामधील औषधी द्रव्यांचा कल्क मिसळवून घृत व मधु संयुक्त करावे. हा बस्ति संग्राहक गुणांचा आहे.

१७) क्षारबस्ति - सैधवाक्ष समादाय शताब्दक्षसमचित्तम् । गोमूत्रस्य पलान्यष्टावल्निकायाः पलद्वयम् ॥ गुडस्य तु पलद्वे तु सर्वमालोड्य यत्नतः । वस्त्रपूतं सुखोष्णं च बस्तिं दद्यात् विचक्षणः ॥

शूलं विटसंयु आनाहं मूत्रकृच्छ्रं दारुणम् । कृम्युदावर्तं वातादिसद्यो हन्यात्प्रयोजितः ॥

वागसेन, चक्रदत (निरुहाधिकार)

सैधव व बडिशोप प्रत्येकी १ कर्ष, गोमूत्र, आठ पल, अम्लिका (पक्वचिंचाफल) २ पल, गुड २ पल यांचे एकत्रीकरण करून वस्त्रपूत करावे. त्यानंतर बाणस्येद्वारे सुखोष्ण करून हा बस्ती प्रयुक्त करावा. शूल, मलविबंध, आनाह, मूत्रकृच्छ्र, कृमि, उदावर्त, वाताविकार नाशक हा बस्ति क्षारबस्ति म्हणून संबोधला जातो.

१८) वैतरणबस्ती - पशुशुक्रिकर्षकुडवेरस्त्रीकागुडसिन्धुजन्मगामूत्रैः ।

ईषत्तैलयुतोऽयं बस्तिः शूलानाहमवातहरः ॥

वैतरणः क्षारबस्तिः भुक्ते चापि प्रदीयते ॥

वागसेन, चक्रदत (निरुहाधिकार)

अम्लिका (पक्वचिंचापल)

- ४ कर्ष = ४८ ग्रॅम

गुड

- १ शुक्ति = २४ ग्रॅम

सैधवलवण

- १ कर्ष = १२ ग्रॅम

गोमूत्र

- ३२ कर्ष = ३८४ मिली

तीलतैल

- ४ कर्ष = ४८ ग्रॅम

उपोक्त द्रव्ये मिसळवून बस्ती निर्माण करावा. वस्त्रपूत केल्यानंतर सुखोष्ण स्वरूपात याची योजना करावी. क्षार-अल्ल-लवण-स्नेह युक्त या बस्तीला वैतरण बस्ति असे म्हणतात. क्षारबस्ती व वैतरण बस्तिचा उपयोग प्रायः भोजन पश्चातच करण्यात येतो. सण बलयान असेल तरच याचा रिकत कोष्ट असताना बस्ति योजावा. हा बस्ती कटी, उरु, पृष्ठशोथ, जीर्ण उरुस्ताम्भ, गृध्रसी, जानुसंकोच, विषमज्वर व नपुंसकत्व नाशक आहे.

१९) पञ्चतित्तबस्ती -

पटोलनिम्बभूनिम्बरासानापतच्छदाम्भसः ।

चत्वारः प्रसृता एको घृतात् सर्षपकल्कितः ॥

निरुहः पञ्चतित्तोऽयं मेहाभिष्यंदकुष्ठनुत् ॥

च.सि. ८-८

पटोलपत्र, निम्बत्वक्, भूनिम्ब, रासना, सप्तछदा (सप्तपर्ण) त्वक् ही सर्व द्रव्ये समभाग घेऊन त्याचा विधिवत् क्वाथ निर्माण करावा. या ४ प्रसृत क्वाथांमध्ये १ प्रसृत (९६ ग्रॅम) सर्षपकल्क मिसळवून हे मिश्रण मथनीद्वारे मंथन करून घ्यावे. हा पंचतित्त निरुह बस्ति प्रमेह, अभिष्यंद आणि कुष्ठ या व्याधींचा नाश करणारा आहे.

२०) कृमिघ्नबस्ती -

विडगात्रिफलाशिग्रूफलमुस्ताखुपणिजात् ।

कषायत् प्रसृताः पञ्चतैलादेको विमथ्यतान् ॥

विडगात्रिफलीकल्को निरुहः क्रिमिनाशनः ॥ च.सि. ८-९

विडंग, हरितकी, आमलकी, बिभीतक, शिपुत्वक्, मदनफल, मुस्ता, आखुपर्णी (दन्ती) ही द्रव्ये समभाग घेऊन त्यांच्या चूर्णाद्वारे विधिवत् क्वाथ निर्माण करावा. या ५ प्रसृत क्वाथांमध्ये १ प्रसृत विडंगा व पिप्पली यांचा कल्क मिश्र करावा. मथनीद्वारे मंथन करून सुखोष्ण स्वरूपामध्ये या निरुहबस्तिची योजना केली तर तो कृमिबिकाराचा नाश करतो.

२१) आनाहहरबस्ति - चत्वारसतैलामुद्रदधिमाडम्लकाञ्जिकात् ।

प्रसृताः सर्षपैः कल्कैर्विटसंगानाहशेदनः ॥

च.सि. ८-११

तिलतैल, गोमूत्र, दधिमाड, अम्लकाञ्जी ही चार द्रव्ये प्रत्येकी एक-एक प्रसृत घेऊन त्यामध्ये सर्षपकल्क मिश्र करून मथनीद्वारे मथन करावे. हा निरुह बस्ति मल भेदन करून आनाह व्याधीचा नाश करतो.

२२) मूत्रकृच्छ्रनाशक बस्ति - श्वेतशृण्णभितेण्डरसात् तैलात् सुरासचात् ।

प्रसृताः पञ्च यष्ट्याहकौन्तीमागधिकसिताः ॥

कल्कः स्नान्मूत्रकृच्छ्रे तु सानाहे बस्तिरतमः ।

एते सत्ववणाः क्रीष्णा निरुहाः प्रसृतेर्नवा ॥

च.सि. ८-१३-१४

गोक्षुरकावध, पाषाणभेदकावध, एंडकवाध, तैल, सुरा निर्मित आसव हे प्रत्येकी एक प्रसृत घेऊन त्यामध्ये यष्टीमधु, कौन्ती (रेणूकबीज) पिपली व शर्करा यांचा कल्क मिश्र करावा. हे मिश्रण मथनीद्वारे मथन करून एकाजीव करून घ्यावे. कोष्ण स्वरुपातील हा निरुहबस्ति आनाहासह मूत्रकृच्छ्राचा नाश करतो.

२३) यापनबस्ति -

मुस्तापाठाऽमुतातिक्ताबला रास्ना पुनर्नवाः । मंजिष्ठाऽरवधोशीत्रायामाण्ड्यागोक्षुरान् ॥

पालिकान पंचमूलात्प सहितान्मदनगृहकम् । जलाढके पचेत् क्वाथ पादशेष पुनः पचेत् ॥

क्षीरार्थाढकसंयुक्तमाक्षीरात् सुषीरसुतम् । पादेन जांगलं रसस्तथा मधु घृतं समम् ॥

शताव्हा फलिनी यष्टी वत्सकैः सरसाजनैः । काषिकैः सैधवाग्निश्रेः कल्कैर्बस्तिप्रयोचितः ॥

वातासृक् मेह शोफाशो गुल्ममूत्र विबंधनुत् । विसर्पज्वर विड्भांग रक्तपित विनाशनः ॥

बल्यः सजीवनो वृष्यश्शुष्यः शूलनाशनः । यापनानामयं राजा बस्ति मुस्तादिको मतः ॥

सु.चि. ३८-१०६-१११

मुस्ता (नागरमोथा), पाठा, अमृता (गुडूची), तिकता (कुटकी) बला, रास्ना, पुनर्नवा, मंजिष्ठा, आरधव, उशीर (वाळा), त्रायमाण, गोक्षुर व लघुपुंचमूल ही द्रव्ये ४ तोळे व मदनफल ८ तोळे घेऊन यामध्ये १ आढक = ३.०७२ लिटर जल मिसळवून त्यांचा १/४ क्वाथ निर्माण करावा. हा क्वाथ गाळून घेऊन त्यामध्ये अर्धाआढक १.५३६ लिटर दुग्ध मिसळावे. या मिश्रणाचे पुन्हा मंदाग्नीवर पाचन करून केवळ दुग्ध शिल्लक ठेवावे. या क्वाथसिद्ध क्षीरपाकामध्ये जांगलप्राण्यांचा मांससस आणि घृत व मधु मिश्र करावे. त्यानंतर बाडिशेप, फलिनी, यष्टीमधु, इंडकव, रसाजन सैधव यांना प्रत्येकी १ कर्ष घेऊन कल्क तयार करावा व उपरोक्त क्षीरपाकामध्ये मिसळवून निरुहबस्ती घावा. हा बस्ती वारकत, प्रमेह, शोथ, अर्श, गुल्म, मूत्रावरोधक, विसर्प, ज्वर, अतिसार, रक्तपित या व्याधींचा नाश करतो. हा मुस्तादी यापनबस्ती रावे, सुखी लोक आदींना योजावा.

२४) यापनबस्ती - क्षौद्राज्यक्षीरतैलानां प्रसृतं प्रसृतं भवेत् ।

हनुषासैनधवाक्षीरांशो बस्तिः स्याद्यापनः परः ॥

भा.प्र. पञ्चकमीविधि १६८

मधु, घृत, क्षीर, तैल हे प्रत्येकी १-१ प्रसृत (८-८ तोळे) घेऊन त्यामध्ये १ कर्ष हनुषाकल्क व १ कर्ष सैधव एकाजीव मिश्र करावे. या बस्तिला यापन बस्ति असे म्हणतात. हा मलस्राक गुणाचा आहे. चरकाचार्यांनी सिद्धी स्थानामधील १२ वे अध्यायामध्ये अनेक यापन बस्तिचे वर्णन केले आहे.

अनुवासनबस्ति

परिष्णाया - यः स्नेहैः दीयते सः स्यात् अनुवासन नामकः ।

भा.स.उ.ख. ६-२

- अनुवसन अपि न दुष्यत्यनुदिवसं वा दीयत इत्यनुवासनाः ॥

सु.चि. ३५-१८

जो बस्ति स्नेहांद्वारे दिला जातो त्याला अनुवासन बस्ति असे म्हणतात. सुशुताचार्यांनी या बस्तिला स्नेहिक बस्ति या नावानेही संबोधले आहे. अनुवसन अर्थात जो बस्ति शरीरअभ्यंतर राहिला तर दोष उत्पन्न होत नाही शिवाय अनुदिन-प्रतिदिन हा बस्ति दिला जाऊ शकतो म्हणून या बस्तिला अनुवासन बस्ति म्हणतात. यथादोष व यथाव्याधी अनुसार स्नेह वा औषधसिद्ध स्नेहांद्वारे अनुवासन बस्ति देण्यात येतो.

- अनुवासनं यथाहौषधसिद्धः स्नेहनाथं स्नेहः । स्नेहविधौ स चतुर्धाऽभिहितः ॥

अ.सं.सू. २८-७

अनुवासन बस्तीकरिता घृत वा तैल यांचा अज्वळ स्वरुपांमध्ये किंवा औषधसिद्ध स्नेह स्वरुपांमध्ये उपयोग करण्यात येतो.

सुश्रुतोक्तं स्नेहिक (अनुवासन) बस्तिप्रकार

- तस्यापि विकल्पोऽर्धाधमात्रा वा कृद्योऽपरीहार्यो मात्राबस्तिरिति ।

सु.चि. ३५-१८

अनुवासन - स्नेहिक बस्तीचे स्नेहबस्ति, अनुवासन बस्ति व मात्राबस्ति असे तीन प्रकार आहेत.

१) स्नेहबस्ति - (संदर्भ - सु.चि. ३५-१८) इल्हणटीका

आयु- वयानुसार निरुह-आस्थापन बस्तीची जी मात्रा आहे त्याच्या १/४ प्रमाणात (पादावकृष्ट) स्नेहबस्तीमध्ये स्नेह दिला जातो. जर १२ प्रसृती (१६ तोळे) प्रमाणात निरुह बस्ती असेल तर तो स्नेह बस्ति ३ प्रसृती (२४ तोळे) होतो. इल्हणाचार्यांनी स्नेहबस्तिची उत्तममात्रा ६ पल (२४ तोळे) मध्यम मात्रा ३ पल (१२ तोळे) आणि अल्पमात्रा दीड पल (६ तोळे) वर्णन केली आहे.

२) अनुवासनबस्ति - (संदर्भ - सु.चि. ३५-१८) इल्हणटीका

स्नेहबस्तीच्या अर्धा मात्रेमध्ये स्नेह देणे म्हणजे अनुवासन बस्ती होय. निरुह बस्तीच्या १/४ प्रमाणात स्नेह बस्ति देण्यात येतो आणि स्नेहबस्तिच्या (२४ तोळे) स्नेह प्रमाणाच्या अर्धा भाग प्रमाणांत (१२ तोळे) अनुवासन बस्ति दिला जातो.

३) मात्राबस्ति - (संदर्भ सु.चि. ३५-१८) इल्हणटीका

अभ्यंतर स्नेहपानाची जी र्त्स्वमात्रा वर्णन केली आहे. अर्थात जो स्नेह पान केल्यानंतर ६ तासांमध्ये

जरण-पाचन होतो तीच मात्रा ही मात्रा बस्ति मधील स्नेहाची आहे. सुशुताचार्यांनी अनुवासन बस्तिचे अर्धा प्रमाणात दीड पल (६ तोळे) मात्राबस्तिमधील स्नेहाचे प्रमाण वर्णन केले आहे.

याप्रमाणे सुशुताचार्यांनी स्नेहिक बस्तिकारिता योजण्यात येणाऱ्या स्नेहाच्या प्रमाणावरून अनुवासन बस्तिचे (स्नेहिक) तीन प्रकार केले आहेत.

शारंगधरोक्त अनुवासन बस्तिप्रकार - अनुवासन भेदश्च मात्राबस्तिव्दीरितः ।

पलद्वयं तस्य मात्रा तस्मादर्धाऽपि वा भवेत् ॥

शा.स.उ.ख. ५-४

अनुवासन बस्तीचा भेद (प्रकार) मात्रा नास्ति असून त्याची मात्रा-अनुवासन बस्तिचे अर्धाभाग अशी आहे. अनुवासन बस्तिमात्रा - २ पल = ८ तोळे व मात्राबस्ति - १ पल = ४ तोळे याप्रमाणे शारंगधराचार्य स्नेहाची मात्रा निर्दिशित करतात.

अनुवासनार्थ स्नेह - उतपस्य पलैः षड्भिर्मध्यमस्य पलैस्त्रिभिः ।

पलस्यार्धेन हीनस्य युक्ता मात्राऽनुवासने ॥

शा.स.उ.ख. ५-२०

बलवान व्यक्तीकारिता अनुवासन स्नेहाची मात्रा

उत्तममात्रा	- ६ पल	= २४ तोळे	= २८८ मिली
मध्यमात्रा	- ३ पल	= १२ तोळे	= १४४ मिली
हीनमात्रा	- दीड पल	= ६ तोळे	= ७२ मिली

अनुवासनार्थ बस्तिद्वये -

- शतान्धा सैन्धवाभ्यां च देयं स्नेहच चूर्णकम् ।

तन्मात्रोत्तममध्यान्ताः षट्चतुर्द्वयमाषकैः ॥

शा.स.उ.ख. ५-२१

अनुवासन बस्तीचे स्नेहामध्ये बडीशेप व सैन्धव पुढील प्रमाणात मिश्रित करावे. या द्रव्यांची उत्तममात्रा - ६ मासे - ४.५ ग्रॅम, मध्यमात्रा - ४ मासे - ३ ग्रॅम व हीनमात्रा - २ मासे १.५ ग्रॅम आहे.

अनुवासनार्थ आमतैल निषेध -

- न त्वामं प्रणयेत् स्नेहं स ह्याभियन्दयेद् गुदम् । च.सि. ४-४८

अनुवासन बस्तीकारिता आम-अपक्व तैलाचा उपयोग केव्हाही करू नये. यामुळे गुद, आंत्र प्रदेशी, अवयवांना आमतैल चिकटून राहते, अभिष्यंद वाढतो, गुदाद्वारे स्नेहयुक्त साव होऊ लागतो. अपक्व-आम तैलाचे पाचन दीर्घकालानंतर होते. उत्तम औषध संस्कारित स्नेह सुयोग्य स्थानापर्यंत पोहोचतो व आपले कार्य घडवतो. आमतैलाद्वारे असे कार्य होऊ शकत नाही म्हणून आमतैलाचा निषेध केला जातो.

अनुवासन बस्तिमधील दक्षता -

- अनुवासस्तु रक्षः स्यात् तीक्ष्णाग्नि केवलानिली ।

नानुवासस्तु कुक्षी स्थान्मेही स्थूलस्तयोदरी ॥ शा.स.उ.ख. ५-६

रक्ष शरीरी व्यक्ती, तीक्ष्णअग्नी असणारे आणि केवळ वात जात्य व्याधीपीडित व्यक्तींना अनुवासन बस्ति द्यावा. कुष्ठ, प्रमेह, स्थौल्य व उदर विकारी रुपांना अनुवासन बस्ति देऊ नये. त्याचप्रमाणे कफप्रधान, मेदप्रधान आरुत, संतर्पणोत्थ विकार, दोषांची सामावस्था असतांना अनुवासन बस्तिचा प्रयोग करू नये.

- विरेचनात् सन्तरत्रे गते जातबलाय च ।

भुक्तात्रायानुवास्याथ बस्तिर्देयोऽनुवासनः ॥

शा.स.उ.ख. ५-२२

विरेचनपश्चात सातव्या दिवशी, बलोल्यती झाल्यानंतर तसेच संसर्जन क्रमाद्वारे प्राकृत भोजन करून लागणाऱ्या व्यक्तींना अनुवासन बस्ति द्यावा. बस्तिक्रमामध्ये निरुह बस्तीनंतर अनुवासन बस्ति द्यावा. निरुहबस्तिद्वारे मार्ग शुद्धी सुयोग्य प्रकारे झाल्यानंतर अनुवासन स्नेह उत्तम पद्धतीने शरीरामध्ये पसरतो. संदर्भ - (सु.चि. ३५-११)

- न चाभुक्तवदः स्नेह प्रणिधेयः कथंचन ।

सु.चि. ३७-५३-५९

अनुवासन बस्ति संदेव भोजनोत्तर लगेच आर्द्रपाणि (भोजनोत्तर हस्तप्रक्षालनानंतर आर्द्र हस्त असतांना) अवस्थेमध्ये योजावा. केव्हाही अनुवासन बस्ति भोजनपूर्व देऊ नये. कारण रिकतकोष्ठ बस्ति ऊर्ध्वभागी जातो. भोजनोत्तर चंक्रमण व मलमूत्र विसर्जन करून अनुवासन बस्ति प्रयुक्त करावा.

- न चैव गुदकंठाभ्यां दद्यात् स्नेहमन्तरम् ।

उभयाभ्याम् समं गच्छन् वातमग्निं च दूषयेत् ॥

च.सि. ४-४९

अनुवासन बस्ति देत असतांना त्याच कालामध्ये मुखाद्वारे स्नेहपान प्रयोग करू नये. एकाचवेळी दोनही मार्गांनी दिलेला स्नेह वात व अग्नि दुष्टी करतो.

त्याचप्रमाणे केवल निरुह वा केवल स्नेहबस्ती देऊ नयेत. केवल अनुवासन अधिक प्रमाणात दिले तर अग्निमांद्य उत्पन्न होते व केवल निरुह बस्ति अधिक प्रमाणात दिले तर वातप्रकोप होतो.

संदर्भ - च.सि. ४-५०-५१. सु.चि. ३७-७७-७८

- अनेन विधिना सप्त चाष्टौवाशनवापि वा ।

विधेया बस्तयस्तेषामन्तरा तु निरुहणम् ॥

शा.स.उ.ख. ५-३४

उक्तं विधीनुसार सात, आठ किंवा नऊ अनुवासन बस्ति प्रयुक्त करावीत परंतु त्यांच्या मध्ये निरुहण बस्ति योजावी.

दोषानुसार अनुवासन बस्ति (च.सि. १-२५) (च.सि. ४-५०-५१)

कफज्विकार - १-३ स्नेहबस्ति

पित्तज्विकार - ५-७ स्नेहबस्ति

वातज्विकार - १-११ स्नेहबस्ति या बस्तीच्यामध्ये मध्ये निरुहबस्ति ची योजना करावी.

- रक्षस्य बहुवाताय स्नेहबस्तिं दिने दिने ।

दद्यात् वैद्यस्त्वान्नेषामन्याबाधामप्यहरेत् ।

शा.स.उ.ख. ५-३९

कुशल विक्रितक रक्ष शरीरी तसेच वात पीडित व्यक्तींना प्रतिदिन (दरोज) सुद्धा स्नेह बस्तीची योजना करू शकतो, मात्र अन्य रुग्णांना अग्निमंडाचे भय असते म्हणून तीन दिवसांनी बस्ति योजनावा.

- रात्री बस्ति न दद्यात् दोषोत्प्लेशो हि रात्रिः ।

स्नेहवीर्य युतः कुर्यादाध्मानं गौरवं ज्वरम् ॥

सु.चि. ३७-४७

रात्रीच्या वेळी अनुवासन बस्तिची योजना करू नये. दोषांचा उत्प्लेश होतो तसेच रात्री सेवन करण्यात आलेल्या आहाराची पच्यमानावस्था असते, रात्रीच्या वेळी शीतत्वामुळे स्रोतोमुख संकोच असतो, यामध्ये स्नेहगुणांचे परिणामी आध्मान, गुरुत्व (गौरव) ज्वरादि उत्पन्न होतात.

अनुवासन बस्तिगुण -

- देहे निरुहेण विशुद्धमार्गं संस्नेहनं वर्णाबलप्रदं च ।

न तैलदानात् परमस्ति किञ्चित् द्रव्यं विशेषेण समीरणात् ॥

स्नेहेन रीक्ष्यं लघुतां गुल्वादाौष्ण्याच्च शैत्यं पचनस्य हत्वा ।

तैलं ददात्याशु मनःप्रसादं वीर्यं बलं वर्णमशान्निपुष्टिम् ॥

मूले निषिकतो हि यथा दुःमः स्थानीलच्छदः कोमलतल्लवणः ।

काले महान् पुष्पफलप्रदश्च तथा नरः स्यादनुवासनेन ॥ च.सि. १-२१-३४

निरुहबस्तिद्वारे शरीरांतर्गत स्रोतस शुद्ध झाल्यानंतर स्नेह-अनुवासन बस्ति दिला तर वर्णप्रसादन होते. शरीरबलवर्धन होते. वातजन्य वेदना नाशानार्थ स्नेहबस्ति हा परमश्रेष्ठ उपक्रम आहे. तेल हे स्निग्धत्वाने वाताचा नाश करते. तैलाच्या गुरू गुणाचे परिणामी वातदोषाचे लघुत्व कमी होते. तसेच तैलाच्या उष्ण वीर्यत्वामुळे वाताच्या शीतत्वाचा प्रतिकार घडतो. अनुवासन बस्तीद्वारे मनःप्रसन्नत्व लाभते, वीर्य, बल, वर्ण, जाठराग्नि पुष्ट होते. निष्पन्न अनुवासन बस्ति देण्यामुळे व्यक्ति स्वस्थ होतो.

मात्राबस्ती - कर्मव्यायामभाराध्व यान्त्रीकार्थितेषु च । दुर्बले वातभये च मात्राबस्तिः सदापतः ॥

यथेष्टाहारचेष्टस्य सर्वकालं नित्ययः । न्हस्वायाः स्नेहमात्राया मात्राबस्तिः समो भवेत् ॥

बल्यं सुखोपचर्य च सुखं सुष्टुप्रीषकृत् । स्नेहमात्राविधानं हि बृंहणं वातारोगनृत् ॥

च.सि. ४-५२-५४

जी व्यक्ती नित्य विविध प्रकारची कर्मे, व्यायाम, भारवहन, मार्गक्रमण, वाहनप्रवास, अधिक मैथुन आदि कारणांमुळे दुर्बल झाला असते, वाताव्याधीनी पीडित असेल तर त्या सर्वाकारिता मात्रा बस्ति सदैव हितकारक आहे. यथेष्ट आहारविहार आणि दिनचर्येचे नियम यांचे पालन न करू शकणारा, आपल्या इच्छेनुसार आहार-विहार व शारीरिक चेष्टा करणारा असेल तर त्याला कोणत्याही कालामध्ये उपद्रव उत्पन्न न करणारा असा मात्राबस्ति प्रयुक्त करावा. मात्रा बस्तिमध्ये स्नेहाची मात्रा अल्प असते. मात्रा-बस्तिद्वारे शरीराचे बलवर्धन होते.

या बस्तीच्या प्रयोगामुळे मलमूत्राचे विसर्जन सम्यक् प्रकारे होते, शरीराचे बृंहण होते आणि वातविकारांचा नाश होतो.

मात्राबस्ति हा स्नेहबस्तीचाच एक प्रकार आहे. मात्राबस्तिमध्ये स्नेहमात्रा अल्प म्हणजे अनुवासन बस्तिच्या अर्धी अर्थात ६ तोळे = ७२ मिलीलिटर एवढी असते. या बस्तिप्रकारामध्ये स्नेहाचे प्रमाण अल्प असल्यामुळे स्नेहबस्तीच्या परिणामी उत्पन्न होणारे व्यापदांचे भय राहत नाही. त्यामुळेच नित्य देण्यास योग्य असा हा बस्ति प्रकार आहे. या बस्तिप्रयोगाच्या कालामध्ये काही विशिष्ट पथ्यपालनाची आवश्यकता भासत नाही. नेहमीचा सर्व आहारविहार सेवन करत असतानाही मात्राबस्तिची योजना करता येते. बालक, वृद्ध, राजे लोक, श्रीमंत, सुकुमार यांच्याकरिता हा मात्राबस्ति विशेष प्रशस्त आहे. प्रामुख्येने थकलेले, व्यायाम-भारवहन, मार्गक्रमण यामुळे थकलेले, महापान-अतिमैथुन आदींमुळे क्षीण झालेले, अत्यंत दुर्बल आणि वातविकार पीडित रुग्णांना मात्राबस्तिची योजना हितकारक ठरते.

- अनुवासनभेदश्च मात्राबस्तिरुदीरतः ।

पलद्दयं तस्य मात्रा तस्मादधोपि वा भवेत् ॥

शा.स.उ.ख. ५-४

अनुवासन बस्तिचा भेद प्रकार म्हणजे मात्राबस्ति म्हटला जातो मात्राबस्तिची मात्रा दोन पल = १६ मिलीलिटर अथवा त्याच्याही अर्धा भाग अर्थात १ पल = ४८ मिलीलिटर असते.

स्नेहबस्तीकरिता गुड्व्यादितैल -

- गुड्व्येण्डपूतीकभाङ्गीवृषकरोहिषम् ।

शतावरी सहचरं काननासा पलान्मिताम् ॥

यवमाषातसीकोलकुल्लथान् प्रसृतोन्मिताम् ।

चतुर्द्रोणैःपुम्पसः पक्त्वा द्रोणशेषेण तेन च ।

पचेत् तैलाढकं पेथैः जीवनीयैः फलोन्मितैः ।

अनुवासनभेदाद्वि सर्ववात विकारनृत् ॥

शा.स.उ.ख. ५-४७-४९

गुडूची, एण्डमूल, पूतीकरंजत्वक्, भाङ्गी (भारंगमूल) वृषक (वासा), रोहिष (रोहिषतृण), शतावरी, सहचर (कटकारी) काननासा (काननासिका) ही चूर्ण द्रव्ये प्रत्येकी एक पल = ४८ ग्रॅम यव, माष (उडीद), अतसी, कोल (बदर), कुल्लथ ही द्रव्ये स्थूल चूर्ण स्वरूपामध्ये प्रत्येकी १ प्रसृत = ८ तोळे = ९६ ग्रॅम या सर्व द्रव्यांमध्ये चार द्रोण = ४९.१५२ लिटर जल मिसळून या मिश्रणाचा मंदग्रीवर क्वाथ निर्माण करावा. तो १/४ प्रमाणात = १२.२८८ लिटर शिल्लक राहिल्यानंतर गाळून घ्यावा. एक मोठे व जाड तळभाग असणारे स्वच्छ पात्र घेऊन त्यामध्ये जीवनीय गाणमधील औषधी द्रव्यांचा कल्क पात्राच्या भ्रातील तळाला धावावा. (जीवनीय गाण - जीवक, ऋषभक, मेदा, महामेदा, जीवन्ती काकोली, क्षीरकाकोली मुद्गरपर्णी माषपर्णी व मधुक (यष्टीमधु) या दहा द्रव्यांचे सूक्ष्मवस्त्रगाळचूर्ण प्रत्येकी एक भाग घेऊन त्यामध्ये जल मिसळून त्यांचा, मुद्गु शलक्षण कल्क निर्माण करावा. त्यानंतर या पात्रामध्ये १ आढक = २५६ तोळे = ३.७२ लिटर मूच्छिर्त

तीळतेल, उपरोक्त द्रव्यांचा १ द्रोण क्वाथ व जल १०२४ तोळे = १२.२८८ लिटर संयुक्त करून उत्तम मध्यमपाकी स्नेह सिद्ध करावा. या गुडूच्यादितैलाचा अनुवासन बस्तिकरिता उपयोग केला तर सर्व प्रकारचे वातविकारांचा नाश होतो.

अनुवासनार्थ वातघ्नतेल

ग्रंथाधार - शठीपुष्करकृष्णाळा मदानामदारीभिः ।

शताब्दाकुष्ठयष्ट्याळ्व वचाबिल्वहृताशत्रैः ॥

सुपिष्टैः द्विगुणक्षीरं तैलं तोयचतुरिणम् ।

पक्वा बस्तौ विधातव्यं म्हववातानुलोमनम् ॥

अशीसि ग्रहणी दोषमानाहं विषमज्वरम् ।

कटहरपृष्ठकोष्ठस्थान् वातरोगारचनाशयेत् ॥

सु.चि. ३७-८-१०

घटकद्रव्ये व प्रमाण -

शठी - कचोरा चूर्ण

कृष्णा - पिंपळीचूर्ण

देवदारूचूर्ण

कुष्ठचूर्ण

वचाचूर्ण

हुताशन - चित्रकमूलचूर्ण

पुष्करमूळचूर्ण

मदनफलचूर्ण

शताब्हा - बाडिशोपचूर्ण

यष्टीमधुचूर्ण

बिल्वकफलप्रळा

निर्माणविधि - या सर्व औषधीद्रव्यांच्या सूक्ष्मचूर्णांमध्ये जल मिसळवून मृदू व श्लक्ष्ण कल्क निर्माण करावा. कल्काच्या चारपट तीळतेल घेऊन तीळतेलाच्या दुप्पट क्षीर (दुग्ध) आणि तैलाच्या ४ पट जल मिसळवून स्नेहसिद्ध करावा. उत्तममध्यमपाकी स्नेह निर्माण झाल्यानंतर गाळून घ्यावा. या वातघ्नतेलाचा अनुवासन बस्तिकरिता उपयोग करावा.

उपयोग - हा बस्ति मूढ (कोंडलेला वायू) वाताचे अनुलोमनार्थ, अर्श, ग्रहणी, आनाह विषमज्वरनाशक असून कटी, उरू, पृष्ठ आणि कोष्ठस्थ वातविकारांचा नाशक आहे.

अनुवासनार्थपित्तघ्न तेल

ग्रंथाधार - मधुकोशीर काशमर्यं कटुकोत्यलचंदनैः । श्यामापद्मकजीमूतशक्राळ्वडतिविषांबुभिः ॥

तैलपादं पचेत् सर्पिः पयसाऽष्टगुणेन च । न्यग्रोधादिगणक्वाथयुक्तं बस्तिषुयोजितम् ॥

दाहसूक्ष्म वीसर्पवात शोणित विद्रव्येभ्यः । पित्तसक्त ज्वराघांशच हन्यात् पित्तकृतान् गदान् ॥

सु.चि. ३७-२७-२९

घटकद्रव्ये व प्रमाण -

मधुक (यष्टिमधुचूर्ण)

काशमर्य - गम्भीरीचूर्ण

उशीर - वाळाचूर्ण

कटुका - कुटकीचूर्ण

उत्पल - नीलकमल

श्यामा

जीमूतक

अतिविषचूर्ण

चंदनचूर्ण

पद्माक्षचूर्ण

शक्राब्हा - इन्द्रजवचूर्ण

अम्बुज - कृष्णवाळाचूर्ण

निर्माणविधि - ही औषधीद्रव्ये सूक्ष्मचूर्ण स्वरूपामध्ये घेऊन त्यामध्ये जल मिसळवून खल्वयंत्राद्वारे कल्क निर्माण करावा. या औषधीद्रव्यांच्या चारपट तीळतेल मिसळवून तीळतेलाच्या १/४ भाग गोघृत घालावे आणि त्या स्नेह द्रव्यांच्या ४ पट जल मिसळवावे. यामध्ये न्यग्रोधादि गणामधील औषधीद्रव्यांचा (वड, उंबर, पिंपळ, प्लक्ष, आम्र, यष्टीमधु, अर्जुन, जम्बु, प्रियाल, मोह, बदर, शल्लकी, लोध, साबलोथ, भल्लातक, पलाश) क्वाथ स्नेहाच्या चारपट मिसळवून स्नेह सिद्ध करावा. या पित्तघ्न तेलाचा अनुवासन बस्ति दिला तर, रक्तप्रदर, विसर्प, वातरक्त, विद्रधी, रक्तप्रदर, ज्वरादी पित्तज व रक्तदुष्टिजन्य विकारांचा नाश होतो.

अनुवासनार्थ कफघ्नतेल

ग्रंथाधार - त्रिफलाऽतिविषामूर्वा त्रिवृच्चित्रक वासकैः । निंबगवध षड्ग्रंथा सप्तचूर्ण निशाद्वयैः ॥

गुडुचिंद्रसुराकृष्णा कुष्ठसर्षपनागैः । तैलमेभिः समैः पक्वं सुरसादिसायुस्तम् ।

पानाभ्यंजनाङ्घ्रिसन्यबस्तिषु योजितम् । स्थूलताऽऽलस्य कंडवादीन् जयेत्कफकृतानादान् ॥

सु.चि. ३७-३३-३५

घटकद्रव्ये व प्रमाण - हरीतकी, आमलकी, बिभीतकचूर्ण, अतिविषाचूर्ण, मूर्वा मोरेलेचूर्ण, त्रिवृत (मिशोतर) चित्रकमूळचूर्ण, वासाचूर्ण, कडूनिंबत्वकचूर्ण, आरगवधकफलमज्जाचूर्ण, षड्ग्रंथा (पिंपळीमूळ) सप्तपणचूर्ण, हीरिद्राचूर्ण, दारुहीरिद्राचूर्ण, गुडुचिचूर्ण, कडूइंद्रायणचूर्ण, कृष्णा-पिंपळीचूर्ण कुष्ठचूर्ण, सर्षपचूर्ण व शंठीचूर्ण या औषधीद्रव्यांना समभाग प्रमाणात घेऊन त्यामध्ये जल मिसळवून मृदू श्लक्ष्ण कल्क निर्माण करावा. कल्काच्या ४ पट तीळतेल आणि सुरसादिगणातील औषधीद्रव्यांचा क्वाथ व जल मिसळवून स्नेह सिद्ध करावा. सुरसादिगण-तुलसी, श्वेततुलसी, वन्यतुलसी, रोहिषावत, सुगंधीवत, सर्षप, विडंग, कटफल, श्वेत, कृष्ण निर्गुडी, गोखमुंडी, भारंगमूल आदि औषधीद्रव्यांच्या चूर्णांमध्ये १६ पट जल मिसळवून क्वाथ निर्माण करावा या क्वाथाच्या स्नेहसिद्धीकरिता उपयोग करावा. हा कफघ्न अनुवासन बस्ति स्थूलता, आलस्य, कंडू आदि कफज विकारांचा नाश करतो.

उत्तरबस्ति

परिधाषा - उत्तरमार्गदीयमानतया किंवा श्रेष्ठगुणतया उत्तरबस्तिः ।

च.सि. ९-५० चक्रपाणीटीका

- सनिरूहदुतमुत्तरेण वा मार्गेण दीयत इत्युत्तरबस्तिः ॥

अ.सं.सू. २८-९

- बस्तौ रोगेषु नारीणां योगिगर्भाशयेषु च ।

द्वित्रास्थापनशुद्धेभ्यो विदध्यात् बस्तिमुत्तरम् ॥ अ. च्.सू. १९-७०

- उत्कृष्टाचशवे दानाद्वबस्तिरुत्तरसंज्ञितः ।
वृद्धवैशाधार.

निरहादुत्तरौ यस्मात्समात्तदुत्तरसंज्ञकः ॥

भावप्रकाश (पञ्चकर्म)

- श्रेष्ठ गुणांचा बस्ति तो उत्तरबस्ति म्हणून संबोधण्यात येतो.

- उत्तरमार्ग, उत्कृष्टअवयवामध्ये देण्यात येणारा, स्त्री व पुरुष यांचे मूत्राशय, मूत्रमार्ग, स्त्रियांच्या गर्भाशय व योनीमार्गमध्ये देण्यात येतो तो उत्तरबस्ती होय.

- निरुह व अनुवासन या बस्तीच्या पश्चात-नंतर दिला जातो म्हणून या बस्तिला उत्तरबस्ती असे म्हणतात.

मूत्रमार्ग व योनीमार्ग संबंधित व्याधीच्या नाशनाशार्थ उत्तरबस्ति देण्यात येतो. या बस्तीचा प्रयोगविधी निरुह आणि अनुवासन बस्ती प्रमाणेच आहे. परंतु बस्ती नेत्र परिमाण आणि प्रयुक्त द्रव्यांमध्ये अंतर आहे. उत्तर बस्तीकरीत प्रायः स्नेह वा औषधसिद्ध स्नेहाचा उपयोग करण्यात येतो. कफजविकारामध्ये काही वेळा कटुतिक्तसारसात्मक औषधीद्रव्यांचे क्वाथ, गोमूत्र स्नेहदीसयुक्त करूनही उत्तरबस्ति दिला जातो. मूत्रमार्गाचे विकार नाशनाशार्थ ते व्याधीचन औषधसिद्ध क्वाथ, स्नेहाद्वारे उत्तरबस्ति प्रयुक्त करण्यात येतो. मूत्रमार्ग विकार, मूत्राशय विशोथनार्थ उत्तरबस्ति पुरुष रूपांमध्ये दिला जातो. तर स्त्री रूपांमध्ये ऋतुकाली गर्भाशय विशोथनार्थ आणि गर्भाशयग्रंथ गर्भाशयशूल, योनिव्याध, रक्तप्रदाह विकारामध्ये ऋतुकाल नसतानाही उत्तरबस्तिची योजना करण्यात येते.

उत्तरबस्तिकरीता स्नेहप्रमाण -

- स्नेहप्रमाण परम प्रकुश्लाशत्र कीर्तितः ।
पंचविंशतशोधेमात्रा विदध्याद्बुद्धिकल्पिताम् ॥

सु.चि. ३७-१०२

उत्तरबस्तिकरीता धावयाची स्नेहाची उत्तममात्रा १ प्रकुंच = १ पल = ४८ ग्रॅम एवढी आहे. ही उत्तरबस्तिमात्रा २५ वर्ष वयानंतरच्या व्यक्तीकरीता असून त्यापेक्षा कमी वय असणारे रूपांना चिकित्सकाने स्वबुद्धीनुसार सुयोग्य मात्रा प्रयुक्त करावी.

- गर्भाशयविशुद्ध्यर्थ स्नेहेन द्विगुणेन तु ।
क्वाथप्रमाणं प्रसृतं स्त्रिया द्विप्रसृतं भवेत् ॥

कन्येतरस्याः कन्यायास्तद्वद्वस्ति प्रमाणकम् ॥ सु.चि. ३७-११६

विशिष्ट कार्याकरीता, गर्भाशयशोथनार्थ स्त्रियांच्या योनिमुळाद्वारे उत्तरबस्ति गुण्ट स्नेह संयुक्त करून योजावा. क्वाथाचे प्रमाण कन्येसाठी १ प्रसृत (८ तोले - १६ मिली) आणि स्त्रियांसाठी २ प्रसृत (१६ तोले - ११२ मिली) आहे.

शारांधरोक्ता उत्तरबस्तिमात्रा -

- पञ्चविंशतिवर्षाणामधो मात्रा द्विकार्षिका ।
तदूर्ध्वं पलमात्रा च स्नेहस्योक्ता भिषवैः ॥ शा.स.उ. ७-२

उत्तरबस्तिस्नेहमात्रा २५ वर्ष वयापूर्वी २ कर्ष - २४ मिली आणि २५ वर्ष वयानंतर १ पल - ४८ मिली प्रमाणात आहे.

योनिमार्गेषु नारीणां स्नेहमात्रा द्विपालिकी ।

मूत्रमार्गे पलेभ्यःना बालानां च द्विकार्षिकी ॥

शा.स.उ.ख. ७-१

स्त्रियांच्या योनीमार्गामध्ये देण्यात येणारा उत्तरबस्तिचे स्नेहाची मात्रा २ पल - १६ मिली आहे. आणि मूत्रमार्गामध्ये स्त्रियांच्या उत्तरबस्तिची स्नेहमात्रा १ पल - ४८ मिली असून बालिकांकरीता २ कर्ष - २४ मिली मात्रा देण्यात येते.

उत्तरबस्तिसाध्यविकार - मूत्राघातेमूत्रदोषे शुक्रदोषेऽस्मद्विषणे ।

तथैवार्तवदोषेच बस्तिरप्युत्तरो हितः ॥

सु.चि. १-११०

शुक्र दृढ शोणित चागनानां पुष्पोद्रेकं तस्य नाशश्च कष्टम् ।
मूत्राघातान्मूत्रदोषान् प्रवृध्दान् योनिव्याधिं संस्थितिं चापराधा ॥
शुक्रोत्सेकं शर्करामश्रमरी चशूलं बस्ती वंक्षणे मेहने च ।
योरोनन्यान् बस्तिजराचपि रोगान् हित्वा मेहानुत्तरो हंतिबस्तिः ॥

सु.चि ३७-१२५-१२६

शुक्रदुष्टी, स्त्रियांची शोणितदुष्टी, ऋतुअकाली, अत्यधिक प्रमाणात रजःसाव (अत्यार्तव), अनार्तव, कष्टार्तव, मूत्राघात, मूत्रदोष, मुत्रद्विकार, योनिद्विकार, अपरासंग, शुक्रसाव, मूत्रशर्करा, शुक्राश्रमरी, बस्तिशूल, वंक्षण व मेहनप्रदेशी शूल तसेच अन्य घारे बस्तिविकार यांचा उत्तरबस्ति नाश करतो.

स्त्रियांमधील उत्तरबस्ति -

- स्त्रीणाघार्तवकाले तु प्रतिकर्म तदाचरेत् ।
गर्भासना सुख स्नेहं तदाऽऽदत्ते ह्यपवृत्तम् ॥
गर्भं योनिस्तदा शीघ्रं जिते गुणहाति मारुते ।
बस्तिजेषु विकारेषु योनिविश्रंजेषु च ॥
योनिशूलेषुतीव्रेषु योनिव्यापस्त्वसुन्दरे ।
अप्रसवति मूत्रे च बिन्दुं बिन्दुं सक्त्वपि ।
विदध्यादुत्तरबस्तिं यथास्त्रीधसंस्कृतम् ॥

च.सि. ९-६२-६४

स्त्रियांमध्ये उत्तरबस्ति हा त्यांचे ऋतुकालामध्ये योजावा. या ऋतुकालामध्ये गर्भाशयामुख उघडलेले असते. त्याचे परिणामी योनीमध्ये स्नेहग्रहण शीघ्रतेने होत. उत्तरबस्तीद्वारे वातदोषाचे शमन होते. बस्तिविकार, योनिग्रंथ व तद्वज्जित विकार, योनिशूल, तीव्र योनिव्याध, असुन्दर-रक्तप्रद, मूत्राश्रमरी, शैब शैब मूत्र प्रवृत्ती होणे, आदि व्याधीमध्ये त्या त्या व्याधि व दोषानुरूप औषधीद्रव्याद्वारे संस्कारीत तैलांचा, द्रवांचा उत्तरबस्तीकरीता उपयोग

करावा. याप्रमाणे चरकाचार्यांनी तो तो व्याधिनाशक सिद्ध स्नेह, क्वाथ, क्षीरदींचा उत्तरबस्ति देण्याचे निर्देशित केले आहे.

गर्भाशयगतउत्तरबस्तिकल्प -

१) अरजस्का पिबेत् सिद्धं जीवनीयैः पयोऽपि वा ।

कर्णियचरणशुष्कयोनिप्राक्चरणामु च ।

कफवाते च दातव्यं तैलपुरबस्तिना ॥

च.चि. ३०-१०२

चक्रपाणी - तैलमुरबस्तिनेत्यत्र जीवनीयसिद्धं तैलं योज्यम् ।

कर्णिनी, अचरणा, शुष्कयोनि, प्राक्चरा या योनित्यापदांमध्ये तसेच कफवातजन्य योनीविकारांमध्ये जीवनीयणामधील औषधी द्रव्यांद्वारे सिद्ध तैलाचा उत्तरबस्ति देणे हितकारक असते.

जीवनीयण -

जीवक, ऋषभक, मेदा, महामेदा, काकोली, क्षीरकाकोली, मुद्गापर्णी, माषपर्णी, जीवन्ती व मधुक (यष्टीमधु) या दहा द्रव्यांचे सूक्ष्म वस्त्रगाळचूर्ण प्रत्येकी एक भाग घेऊन, जल मिसळवून त्यांचा मृदु श्लक्ष्ण कल्क निर्माण करावा. या कल्काच्या ४ पट मूच्छित तीळतेल व तैलाच्या ४ पट जल मिसळवून उत्तम मध्यमपाकी स्नेह सिद्ध करावा. आणि या जीवनीयणसिद्ध तैलाचा उत्तरबस्तिकारिता उपयोग करावा.

२) त्रैवृतं स्नेहनं स्वेदो ग्राम्यानूपौदका रसाः ।

दशमूलपयोबस्तिश्चोदावतानिलातिषु ।

त्रैवृतेनानुवास्या च बस्तिश्चोतरसंज्ञिताः ॥

च.चि. ३०-११०

चक्रपाणी - त्रैवृतं स्नेहनमिति सर्पिस्तैलवसास्नेहनम् ।

- एतदेवेति त्रैवृतमेव अनुवासनबस्त्युत्तरबस्तिषु ।

उदावर्ता व वातला योनित्यापदांमध्ये त्रैवृत - निशोत्तरसिद्ध तैलाचा अनुवासन व उत्तरबस्तिकारिता उपयोग करावा. चक्रपाणी आचार्यांनी निशोत्तरसिद्ध तैलाशिवाय घृत, तैल व वसा या तीन संयुक्त स्नेहाचा उत्तरबस्ति - अनुवासन बस्ति असाही एक अर्थ स्पष्ट केला आहे.

३) गुड्व्यादि तैल - गुड्विचिमालतीरास्नाबलामधुकचित्रकैः ।

निदधिकान्देवदार यथिकाभिरच कार्षिकैः ॥

तैलप्रस्थं गंवांमूत्रे क्षीरे च द्विगुणे पचेत् ।

वातार्तायाः पिचुं दद्यात् योनौ च प्रणयेत्ततः ॥

प्रणयेत्ततः योनौ प्रणयेदिति योनानुत्तरबस्तिना प्रवेशयेत् ।

च.चि. ३०-५९-६० चक्रपाणी

गुडूची कांडचूर्ण, मालतीपत्र, रास्ना, बला, मधुक यष्टीमधु, चित्रक, निदधिकान् (कंटकारी) देवदारू, यथिका (जूही पुष्प) ही सर्व द्रव्ये प्रत्येकी एक कर्ष प्रमाणात घेऊन त्यांचा कल्क निर्माण करावा. यामध्ये तैल १

प्रस्थ, गोमूत्र व दुग्ध प्रत्येकी २ प्रस्थ व जल ४ प्रस्थ मिसळवून मंदाग्नीकर स्नेहसिद्धी करावी उत्तम मध्यमपाकी स्नेह निर्माण झाल्यानंतर त्याचा पिचूधारणार्थ व उत्तरबस्ति प्रदानार्थ उपयोग करावा. याद्वारे वातज योनी विकारांचा नाश होतो.

४) घातव्यादि तैल -

- घातक्यामलकीपत्र स्रोतोजमधुकोत्पलैः ।

जम्बाम्रमध्यकासीसिलोध्रकटफलतिन्दुकैः ॥

सौराष्ट्रिकादाडिमत्वगुदुम्बर शलाटुभिः ।

अक्षमात्रैरजामूत्रे क्षीरे च द्विगुणे पचेत् ॥

तैलप्रस्थं पिचुं दद्यात् योनौच प्रणयेत्ततः ।

च.चि. ३०-७८-८०

घातटीपुष्प, आमलकीपत्र, स्रोतोज (काळा सुरभा) मधुक (यष्टीमधु), उत्पल (नीलकमल), जम्बुबीज, आम्रबीजमज्जा कासीस, लोध्र, कटफल, तिन्दुक (तेंदू) कार्षी, दाडिम, त्वक्, उदुम्बर अपक्व फल ही सर्व द्रव्ये प्रत्येकी एक कर्ष प्रमाणात घेऊन त्यांचा मृदु-श्लक्ष्ण कल्क निर्माण करावा. यामध्ये एक प्रस्थ तिलतैल, २ प्रस्थ अजामूत्र व २ प्रस्थ गोदुग्ध मिसळावे. चार प्रस्थ जल मिसळवून स्नेहसिद्धी करावी. उत्तम मध्यमपाकी स्नेह निर्माण करावा. या घातव्यादि तैलाचा पिचू व उत्तरबस्तिकारिता उपयोग केला जातो. याद्वारे पिच्छिल, घावयुक्त, विप्लुता, उपप्लुता, उत्ताना, उन्नता, शूना (शोथ) शूल, स्फोट युक्त योनिविकारांचा नाश होतो.

मूत्राशयगत उत्तरबस्तिकल्प

१) श्वदंशूऽरामभिवौ कुंभीहपुषां कंटकारिकाम् ।

बलां शतावरीं रास्नां वरुणं गिरिकाणिकाम् ॥

तथा विदारिगंधार्दिं संहृत्य त्रैवृतं पचेत् ।

तैलं घृतं वा तत्प्रेय तेन वाऽप्यनुवासनम् ॥

दद्यादुत्तरबस्तिं च वातं कृच्छ्रोपशांते ।

२) श्वदंशू स्वसे तैलं सगुड क्षीरं नागम् ।

पक्त्वा तत् पूर्वद्योज्यं तत्रानिलरुजापहम् ॥

सु.उ. ५९-१६-१९

श्वदंशू (गोक्षूर), अरामभेद (पाषाणभेद), कुंभी (जलकुंभी) हपुषा, कंटकारी, बला, शतावरी, रास्ना, वरुण, गिरिकाणिका-अपराजिताचाप्रकार, विदारिगंधादिगणातील औषधीद्रव्ये - गोक्षूर, सारीवा, शतावरी, जीवक, ऋषभक, मुद्गापर्णी, माषपर्णी, पुनर्नवा, एरंड, महाबला विदारिगंधा, विश्वदेवा गंगेरूकी, लघुबुहती, मोठी बुहती, हंसपावी, वृश्चिकाली, ऋषभी आदि.

या सर्व औषधीद्रव्यांचा कल्क निर्माण करून त्यांच्या चारपट त्रैवृतस्नेह घ्यावा. त्रैवृतस्नेह - घृत, तैल, वसा हे तीन मिळून औषधीकल्काचे चारपट योजावीत. आणि या स्नेहाच्या चारपट जल मिसळवून हा स्नेह सिद्ध करावा. किंवा या त्रैवृत स्नेहाऐवजी उपरोक्त द्रव्यांद्वारे घृत वा तैल सिद्ध करून त्याद्वारे उत्तरबस्ति प्रयुक्त करावा.

शदंशु - गोशुर स्वरस - १ भाग, तैल - ४ भाग, तैलाच्या १/४ भाग गुड व शुटी आणि तैलाच्या २ पट दुध व ४ पट जल मिसळून स्नेह सिद्ध करावा. या गोशुरादि तैलाद्वारे उत्तरबस्ति (पूर्ववत योज्यं) प्रयुक्त करावा. तो मूत्रकुच्छ्रामधील वातजन्य वेदनांचा नाश करता.

३) तृणोत्पलादिकाकोली न्यग्रोधादि गणैः शृतम् ।

पीत घृतं पित्तकुच्छ्रं नाशयेत् क्षीरमेव वा ।

दद्यात् उत्तरबस्तिं च पित्तं कुच्छ्रोपशांतये ॥

सु. ३. ५९-२१

तृणपंचमूळ, उत्पलादि गण (नीलकमल, रक्तकमल, रवेतकमल, सुगंधी नीलकमल, ज्येष्ठमध ३.) काकोली, न्यग्रोधादि गण (वड, उंबर, पिपळ, पायरी) प्लक्ष, यष्टीमधु, अर्जुन, आम्र, जाम्बु, प्रियाल, मोह, बदर, शल्लकी, लोध, सावलोध, भल्लातक, पलाश या द्रव्यांचा विधिवत् क्वाथ निर्माण करावा. या क्वाथामध्ये घृत वा क्षीर सिद्ध करावे. दोषानुसार यांचा उत्तरबस्ति प्रयुक्त करावा. हा पित्तव, मूत्र कुच्छ्रजन्य वेदना नाशानार्थ उपयुक्त आहे.

४) स्त्रीणामतिप्रसंगेन शोणित्यस्य दृश्यते ।

मैथुनोपरमस्तस्य बृंहणश्च विधिः स्मृतः ॥

ताम्रचूडवसातैलं हितं चोत्तरबस्तिषु ॥ सु. ३. ५८-५२

ताम्रचूडवसा-कुष्ठुटवसा (कोंबड्याची चरबी) याद्वारे तैलसिद्ध करावे. ताम्रचूडवसा - १ भाग, तीळतैल - ४ भाग जल १६ भाग घेऊन या मिश्रणाचे मदाधीवर पाचन करून विधिवत् स्नेहसिद्ध करावा. उत्तम मध्यमपक्वी स्नेह सिद्ध झाल्यानंतर त्याचा उत्तरबस्तिकरीता उपयोग करावा. याद्वारे अतिमैथुनजन्या सरलतमूत्रप्रवृत्ती विकाराचा नाश होतो.

आयुर्वेदीय औषधी कल्पनांचे मानकीकरण -- काष्टौषधी

Brief knowledge of
Standardization of Ayurvedic Formulations

मानकीकरण (Standardization) म्हणजे तांत्रिक मानके (Technical Standards) विकसित (develop) करणे आणि त्यांची अंमलबजावणी (application) करणे होय. आयुर्वेदीय औषधी कल्पनांचे मानकीकरण म्हणजे

१) औषधी कल्पनांच्या परिचयाची खात्री (identification and authentication)

२) त्यामधील भेसळीचे स्वरूप निश्चितीकरण (Detection of nature of adulterants)

३) त्यांच्या गुणवत्तेचे आणि शुद्धतेचे निर्धारण (Determination of quality and purity) आदि आणि याकरीता विविध प्रकारच्या मपदंडांचा (Parameters) आधार घेणे.

आयुर्वेदीय औषधीकल्पनांच्या मानकीकरणार्थ पुढील फॉर्मेटर्सचा आधार घेण्यात येतो. भौतिक (Physical), रासायनिक (Chemical), जीवनशास्त्रीय (biological), सूक्ष्मदर्शीय (Microscopic), स्वरूपात्मक (Morphological) इ. उद्दिष्टे -

- आयुर्वेदीय औषधीकल्पनांच्या निर्माणार्थ आणि प्रक्रियार्थ योजण्यात आलेली विविध औषधी घटकद्रव्ये प्रमाणित करणे - (To authenticatal)
- अप्रक्रियाकृत कच्चा औषधीद्रव्यांची आणि शोधन मारणार्थ उपयुक्त औषधीद्रव्यांची मानके निर्माण प्रस्तुत करणे (To evolve)
- औषधीकरणार्थ सर्वमान्य मानकीकृत निर्माण विधि शोधन, मारण आदि विकसित करणे (development of standards)
- औषधी निर्माणातील विविध अवस्था - स्तरांमध्ये (Stages) निर्माणविधीबाबतची मानके निश्चित करणे (To confirm)
- औषधीकरण प्रक्रियेमध्ये औषधीद्रव्यांच्या भौतिक व रासायनिक परिवर्तनाचे निर्धारण करणे.
- आयुर्वेदीय औषधीकल्पनांच्या मानकीकरणकरीता भौतिक रासायनिक, जैविक परीक्षण विकसित करणे (Development of physical, chemical, biological standards.)
- उत्तम विनिर्माण विधीची अंमलबजावणी (Implementation of Good Manufacturing Practices.)
- औषधीकल्पानुरूप सवीर्यतावधी निश्चितीकरण (Shelf Life)
- प्रत्येक कल्पानुरूप मात्रानिर्धारण (Posology)
- विषाकता (Toxic effect), सूक्ष्मजीवावाढ (Microbial growth), संदूषण (Contamination) आदि जाणण्याचे मानक ठरवणे (To detect)
- समान गुणकमीचे सर्वश्रेष्ठ औषधीकल्प वारंवार निर्माण करणे (Ensuring Uniformity in Production.)
- प्रायोगिक औषधी निर्माणज्ञान (Experimental Pharmacology)

- औषधीकल्पाच्या मानवी शरीरावर प्रक्रिया व परिणाम (Pharmacodynamics) औषधीकल्पाचे शरीरामध्ये विभजन पाचन संशोधन विसर्जन याबाबतचा अभ्यास (Pharmacokinetics) रुग्ण शरीरावर औषधी कल्पाच्या परिणामांचा अभ्यास करणे (Clinical studies of formulations) आदींचा अभ्यास करणे.
- आयुर्वेदीय औषधीकल्पांचे व्याधिचिकित्सेमध्ये उत्तम परिणाम प्राप्त होण्याकरिता साहाय्यभूत घटकांचा अभ्यास (pharmacological studies)

आयुर्वेदीय औषधीकल्पांच्या मानकीकरणाची आवश्यकता

प्राचीन कालापासून आयुर्वेदीय औषधीकल्पांचे निर्माण करण्यात येऊन त्यांचा व्याधिचिकित्सासह प्रशस्ती उपयोग करण्यात येतो. प्रांभी औषधीनिर्माण हे चिकित्सकाद्वारेच स्व स्व रुग्णांच्या चिकित्सेकरिता करण्यात येत असे. औषधीनिर्माणामध्ये निष्णात असणारे हे चिकित्सक औषधीद्रव्यांना परिचय, शुद्धता परिणामकारकता आदींचे श्रेष्ठ ज्ञान असणारे होते पणामी शास्त्रशुद्ध निर्भेळ, उत्तम कामुकंशयुक्त, गुणवान व श्रेष्ठ परिणामकारक अशा औषधांचे निर्माण त्या त्या चिकित्सकाद्वारे करण्यात येत असे. या चिकित्सकाद्वारे रूग्ण, व्याधि, दोषद्रव्यांच्या अवस्था व तद् अंशुष चिकित्साव्यवस्था यानुसार हजारो, कल्पांची रचना झाली. प्रांभी वनस्पतिज औषधीद्रव्यांचे एकेरी औषधीकल्प, काष्ठौषधींचे संयुक्त कल्प, प्राणीज द्रव्ययुक्त कल्प, रसशास्त्रोक्त खनिजद्रव्य युक्त संयुक्त औषधीकल्प यांची निर्मिती क्रमशः करण्यात येऊन व्याधिचिकित्सासह प्रयोग केला गेला. अशा पद्धतीने औषधी निर्माणचा विकास घडून आला. प्रत्येक औषधीकल्प विशेष चिकित्सा उद्देश्याने निर्माण केला गेला. आयुर्वेदीय संहिता, विविध ग्रंथ, संहिता, रसशास्त्रीय ग्रंथादिमधून हजारोच्या संख्येने औषधीकल्पांचे तर्णन आढळते. कालांतराने आयुर्वेदीय औषधांच्या मागणीमध्ये वाढ होत गेली आणि ही मागणी पूर्ण करण्याकरिता औषधी निर्माणचे व्यावसायिकरण झाले. औषधीनिर्माण मोठ्या प्रमाणात आयुर्वेदीय रसशास्त्रांमधून व अल्प प्रमाणात चिकित्सकांच्याद्वारे होत आहे. रसशास्त्रा मोठ्या प्रमाणात औषधीकल्पांचे निर्माण करत असल्यामुळे व्यापारीद्वारे त्या कच्ची औषधी सामग्री खरेदी करून त्यांचेवर प्रक्रिया केलेलेतर औषधी कल्पांचे निर्माण करत आहेत. परिणामी व्यापारी दृष्टीकोन वाढत जाऊन आयुर्वेदीय औषधीकल्पांबाबतची शास्त्रशुद्धता, निर्भेळता, उत्तम प्रतीची गुणवत्ता, भौतिक स्वरूपादि घटक चिकित्सकांना न्यूनधिक प्रमाणात जाणवू लागले. यामुळेच अशा औषधांची गुणवत्ता तपासणीची आवश्यकता भासू लागली चरकाचार्यांनी औषधाची परीक्षा करूनच नंतर त्याचा चिकित्सेमध्ये प्रयोग करावा असे निर्देश दिले आहेत.

- तस्मात् दोषौषधादिनि परीक्ष्य दश तत्त्वतः ।
- कुर्याच्चिकित्सितं प्राज्ञो न योगैरेव केवलम् ॥ च.वि. ३०-३२६
- समीक्ष्य दोषौषधदेशकालसात्त्वान्यमिसत्त्वादिवयोबलानि । च.सि. ३-६
- द्रव्यभूतभेषजपरीक्षा
- इदमेवंप्रकृत्यैवगुणमेवं प्रभावमस्मिन् देशेजातम् अस्मिन्तावेवं गृहीतमेवं निहितमेवमुपपकृतं मनया च मात्रया युक्तमस्मिन् व्याधावववर्धित्य पुरुषस्यैवतावन्तं दोषमपकर्षत्युपशमयति वा, यदन्यदपि चैवविधं भेषजं भवेत्तच्चानेन विशेषेण युक्तमिति ।।

च.वि. ८-८७

- योग्यमपि चौषधमेवं परीक्षेत. इदमेवं रसवीर्यं विपाकमेवं गुणमेवं द्रव्यमेवं कर्मेवं प्रभावमस्मिन् देशे जातमस्मिन्तावेवं गृहीतमेवं निहितमेवं, निषिद्धमेवं उपसंस्कृतमेवं युक्तमन या मात्रयैवविधस्य काल एताव त दोषमपकर्षं त्युपशमयति वा । तथा तेनाऽनेन वा विशेषेण प्रयुक्तमिदमकरोत् ।।

अ.सं.सू. २३-८

केवळ शास्त्रोक्त औषध योगांचे वर्णन पाहून चिकित्सा न करता दोष, औषध आणि दशविध परीक्षा भावांचे सुयोग्य परीक्षण करूनच रुग्णाची चिकित्सा करावी.

द्रव्यभूत औषधी कल्पांचा उपयोग वमन विरेचनादी क्रियाकरिता, व्याधीनाशनार्थ, रसायनादि कर्मार्थ करण्यात येतो अशा भेषजांचे परीक्षण पुढील घटकांद्वारे केले जाते.

द्रव्य, प्रकृति, गुण, प्रभाव, उत्पत्तिस्थान, उत्पत्तिकाल, ऋतुसंग्रह, संरक्षण, उपस्कार (संस्कारविधी), मात्रा, प्रयोगविधि विज्ञान, व्याधितिविज्ञान, दोषशमनविज्ञान आदींचा विचार भेषज कल्पार्थ आवश्यक आहे.

अर्थात भेषज निर्माणार्थ योजलेले औषधीद्रव्यांची प्रकृति त्या औषधीद्रव्यांचे गुणादि, प्रभाव, तसेच त्या औषधीद्रव्यांची उत्पत्तिस्थाने, उत्पत्तिकालीन ऋतू, त्या औषधीद्रव्यांचा संग्रह व संरक्षणाचा विधि, अशा औषधी द्रव्यांवर करण्यात येणारे संस्कार विधि, संस्कार पश्चात निर्माण होणाऱ्या औषधीकल्पांची मात्रा, प्रयोगाचे विज्ञान, कोणत्या व्याधिनाशनार्थ त्या औषधीकल्पाचा उपयोग प्रयोग करण्यात यावा तसेच कोणत्या प्रकारच्या पुरुष शरीरकारिता याची कोणती मात्रा दोषाकर्षण वा दोषांचा नाश करेल अथवा वाढलेल्या दोषांचे उपशमन करते या प्रकारची विविध औषधे कोणती, त्यांची वैशिष्ट्ये आदींचा विचार भेषज ज्ञानार्थ करणे महत्त्वपूर्ण आहे.

विविध आयुर्वेदीय ग्रंथांमधून औषधीकल्पांच्या परीक्षा या पांचभौतिक परीक्षा, पंचज्ञानैर्द्रियांद्वारे करावयाच्या परीक्षा, रस, वीर्य-विपाक-प्रभाव-गुण परीक्षा, भौतिक-रसायनीक व विशेष परीक्षा अशा स्वरूपात वर्णन केल्या आहेत. आयुर्वेदीय औषधीकल्पांची मागणी केवळ भारतात वाढत नसून जागतिक मागणीमध्येही मोठ्या प्रमाणात वाढ होताना दिसते आहे. औषधीकल्पांची परिणामकारकता, शुद्धता व गुणवत्ता उत्तम प्रतीचे असणे व ती परीक्षणांद्वारे सिद्ध करता येणे कालानुरूप गरजेचे होत आहे. औषधीकल्प निर्माणातील घटकद्रव्ये त्यांचे प्रमाण, निर्माणविधी आदि घटकांचा परिणाम त्या त्या औषधीकल्पाच्या व्याधिनाशन कार्यावर घडून येतो.

औषधी कल्पांची व्याधिनाशक परिणामकारकता त्यांच्या कार्यकारी वियर्शांच्या प्रमाणावर व गुणांवर अवलंबून असते. याशिवाय औषधीकल्पांच्या कार्यकारीत्वावर परिणाम करणारे इतरही काही घटक आहेत जसे बाह्य-वातावरणातील आर्द्रता, उष्णत्व, शीतत्व, तीव्र आतप, प्रखर प्रकाश, औषधीकल्पांची अम्लता PH, त्यांच्यामधील oxidative changes बदल, कल्पनिर्माणार्थ योजलेली साधने, उपकरणे, यंत्रसामग्री आदि, औषधी कल्पांची निर्माण पद्धती, औषधनिर्माण काल, उपयोग पद्धती, सहायन, अनुपान, मात्रा, औषधी कल्पांची हाताळणी आदि घटक औषधपरिणामांवर परिणाम करणारे आहेत असे आढळते. याकरिता आयुर्वेदीय औषधी कल्पांची गुणवत्ता उत्तम राखणे, ही औषधी रूग्णचिकित्सेकरिता योजावयास सुरक्षित असणे, Uniform एकसारखी औषधी कल्प बॅच-प्रतिबॅच निर्माण करणे, समान गुण कर्माची औषधी कल्प पुनःपुन्हा निर्माण करणे औषधी कल्पांची परिणामकारकता श्रेष्ठ दर्जाची राखणे इ. दृष्टीकोनातून औषधीकल्पांचे गुणात्मक व मात्रात्मक परीक्षण करणे गरजेचे भासू लागले. औषधीकल्पांमध्ये काष्ठौषधी वीर्यवान परिपुष्ट, सुयोग्य प्रमाणात औषधीकल्पामध्ये

समाविष्ट करण्यात आली आहेत का ? आदि करिता औषधीकल्पांच्या मात्रात्मक परीक्षा Quantitative test करण्यात येतात तर गुणात्मक परीक्षा Qualitative test या उत्तम सर्वायतावधि असणारी, वीरवान, कार्यकारी वीर्या परीपूर्ण असणारी, रसवीर्य-विषाक, गुणधर्म संज्ञ घटकद्रव्ये औषधीकल्पांथे योजली आहेत का ? त्यांचा निर्माणविधी यंत्र उपकरणे सुयोग्य आहेत का आदिचे ज्ञानार्थ केल्या जातात.

आयुर्वेदीय औषधीकल्पांचे मात्रात्मक व गुणात्मक गुणवत्ता परीक्षणार्थ व नियंत्रणार्थ भारत सरकारद्वारे काही मानक Standard निश्चित करण्यांत आले असून त्यांचे वर्णन Ayurvedic pharmacopoeia of India (API) व Ayurvedic Formulary of India (AFI) मध्ये देण्यात आले आहे. API मध्ये एकेरी औषधीकल्पांबाबत Single drug monograph सविस्तर विवेचन करण्यांत आले असून AFI मध्ये संयुक्त औषधी कल्पांचे Com-pound drug monograph विस्ताराने विवेचन करण्यांत आले आहे. Ayurvedic Formulary of India भाग एक व भाग दोन यांमध्ये ५०० पेक्षा अधिक औषधीकल्पांचे Monograph वर्णन केले आहेत तर Ayurvedic pharmacopoeia of India भाग एक व दोन मध्ये शेकडो एकेरी द्रव्यांचे Monograph सविस्तर वर्णित केले आहेत. प्रत्येक कच्चे औषधीद्रव्य API मध्ये उल्लेख केल्याप्रमाणे मानकाची पूर्तता करणारे असणे आवश्यक आहे. तसेच संयुक्त औषधीकल्प ही AFI मध्ये उल्लेखित पद्धतीप्रमाणे निर्माण केले असतील तर API मानकांची पूर्तता त्यांचेद्वारे होणे आवश्यक आहे. औषधीकल्पांची प्रयोगशाळेत मानके API व AFI मध्ये समाविष्ट आहे. औषधीकल्पांच्या गुणवत्ता परीक्षण व नियंत्रणकरिता अशा (Standards ची) मानकांची गरज आहे. सर्वामन्य मानकीकरण परीक्षणे, Parameters भारत सरकारद्वारे निश्चित करण्यांत आलेले या दोन ग्रंथांमध्ये समाविष्ट करण्यांत आली आहेत.

विविध तज्ञांमध्ये विचार विनिमय होऊन केंद्रिय भारतीय शासनाद्वारे आयुर्वेदीय औषधांना १९४० मध्ये औषधी व प्रसाधन अधिनियम कायदा लागू करण्यांत आला. आयुर्वेदीय औषधीकल्पांच्या गुणवत्ता मूल्यांकनकरिता त्यांच्यावर पुढील तीन मूलभूत स्तरांवर कार्य होणे अपेक्षित आहे. १) कच्ची औषधीद्रव्ये, खनिजद्रव्ये यांचे गुणवत्ता मूल्यांकन व नियंत्रण २) औषधीनिर्माणच्या विविध प्रक्रिया, अवस्था, स्तरांचे गुणवत्ता मूल्यांकन व नियंत्रण ३) तयार औषधी कल्पांचे गुणवत्ता मूल्यांकन व नियंत्रण.

कच्चे, अप्रक्रियार्कृत स्थूल औषधीद्रव्यांचे मानकीकरण

(Raw material standardization)

औषधीकल्पांचे व्याधिनाशक परिणाम नेहमी एकसारखे, वैशिष्ट्यपूर्ण व प्रभावी स्वरूपात प्राप्त होण्याकरिता तो कल्प निर्माणार्थ योजलेल्या घटकद्रव्यांची शुद्धता, अस्सलपणा आणि गुणवत्ता कारणीभूत आहे. औषधी निर्माणच्या प्रत्येक बॅचमध्ये एकसारखी घटकद्रव्ये योजणे गरजेचे आहे तरच प्रती बॅच उपरोक्त परिणाम समानरूपाने प्राप्त होऊ शकतात. याप्रमाणे आयुर्वेदीय औषधीकल्पांच्या मानकीकरणाचा प्रारंभ हा अप्रक्रियार्कृत कच्च्या औषधी द्रव्यांची निवड, परिचय यापासूनच होतो. याकरिता वनस्पतिज द्रव्यांच्या जाती प्रजातीचे ज्ञान, स्वरूपात्मक औषधी (Species, Morphology and identification) या आधारे मानकांचे Standards निश्चितिकरण ज्ञान, परिचय (Species, Morphology and identification) या आधारे मानकांचे Standards निश्चितिकरण गरजेचे आहे. अप्रक्रियार्कृत कच्च्या औषधीद्रव्यांमध्ये त्या द्रव्यांचे सर्वत्र भाग अंतर्भूत असतात. एखाद्या पदार्थाचा शुद्ध स्वरूपामधील रासायनिक पृथक्करणाद्वारे वेगळे केलेला अंश आणि संपूर्ण द्रव्य यांचे परिणाम व गुणधर्म भिन्न भिन्न जाणवतात. अशा औषधीद्रव्यांची कार्यकारी शक्ती त्यांच्या जैवरासायनिक संघटनावर

अवलंबून असते. आणि या घटकांवर मुक्तिका, भूमी, वायू उष्ण, तापमान, देश, सांतेज्जाल आदि पर्यावरणातील घटकांचा परिणाम होतो. अशी मूळ स्वरूपातील नैसर्गिक घटकद्रव्ये एकपेक्षा अधिक प्रमाणांत घेऊन संयुक्त कल्पांचे निर्माण आयुर्वेदीय औषधीकल्पांमध्ये प्राधान्याने आहे. अशा अनेक घटकद्रव्यांच्या संयुक्त परिणाम एकात्रित स्वरूपात मानवी शरीरवर व्यक्त होतो. औषधीद्रव्यांचा व कल्पांचा परिणाम हा लक्षणीक, साहाय्यक स्वरूपाचा दोषधातूलांतर, विशिष्ट व्याधिकर घटकांवर, अवयवसमूहावर इ. विविध स्वरूपाचा दिसून येतो. अशा औषधीमधील विशिष्ट परिणामकारक तत्व जाणणे, त्यांना वेगळे करणे आणि त्यांचे कार्य स्पष्ट करणे हे महत्त्वपूर्ण आहे. नैसर्गिक मूळ स्वरूपातील औषधीद्रव्यांची रासायनिक संरचना व घटना बदलल्या स्वरूपाची, गुंतागुंतीची असल्याकारणाने अशा औषधीद्रव्यांची मानके निश्चित करणे आणि ती औषधीनिर्माणमध्ये रूढ करणे गरजेचे आहे.

निर्माणविधीचे मानकीकरण - (Process Standardization)

औषधीकल्पांची शुद्धता, कार्यकारी शक्ती, गुणवत्ता व परिणामकारकता ही उत्तम विनिर्माण पद्धती (Good Manufacturing Process) आणि मानकीकृत निर्माणविधीची योजना (Standard Operating Procedure) या दोन प्रमुख घटकांवर आधारित आहे. याशिवाय मानकीकृत औषधी घटकद्रव्ये आणि हाताळणी आदि घटकही औषधीगुणवत्तेवर परिणाम करतात. औषधीकल्पांच्या निर्माणपूर्व, निर्माणदरम्यान आणि निर्माणपर्यंत त्यांच्यावर अनेकविध प्रक्रिया करण्यात येतात. औषधी कल्पांच्या स्थूल व सूक्ष्म रूपामध्ये फरक जाणवू नये, एकसारखेपणा (Uniformity) टिकवून ठेवण्याकरिता औषधीकल्पांच्या निर्माणविधीचे मानकीकरण करणे गरजेचे आहे. मानकीकरणामध्ये कच्ची औषधी सामग्री संग्रह व संवय, वर्णाकरणाद्वारे विधी, निर्माणप्रक्रियांचे तंत्र अभिसंस्काराचे स्वरूप व कालावधी, निर्माणविधिमधील विशेष दक्षता, निजंतुंकीकरण आदि घटकांचा समावेश होतो. याकरिता निर्माणविधि दरम्यान औषधीकल्पांचे परीक्षण करण्यात येऊन त्याबाबतची मानके अवस्थानुरूप निश्चित करणे महत्त्वपूर्ण आहे.

तयार औषधीकल्पांचे मानकीकरण (Finished Goods Standardization)

औषधीकल्पांचे व्याधिनाशक परिणाम हे घटकद्रव्यांची शुद्धता व गुणवत्ता, रासायनिक संघटन, कार्यकारी शक्ती, पचन-संशोषण-विघटन- विसर्जनादी घटकांवर अवलंबून असतात. या दृष्टिकोनातून तयार औषधीकल्पांच्या गुणवत्ता निर्धारणार्थ अतिशय महत्त्व आहे. प्रत्येक औषधीकल्पांकरिता गुणवत्ता मूल्यांकन व गुणवत्ता नियंत्रण मानके निर्धारित करणे आवश्यक आहे. मानकांच्या निश्चितीकरिता विविध प्रयोग (experiments) निरीक्षणे, परीक्षणे व निष्कर्ष मांडणे महत्त्वपूर्ण आहे. आयुर्वेदीय औषधांचे मानकीकरण (Prescribing con-stant Parameters) ही सातत्याने मागवडचे निर्धारणाची प्रक्रिया आहे. संपूर्णपणे सुरक्षित, निर्विषाक्त आणि अदूषित औषधीकल्प, उत्तम व्याधिनाशक व परिणामकारक औषधीकल्प मानकीकरणाद्वारे मार्केटमध्ये येणे व रक्षणपर्यंत पोहचवणे आवश्यक आहे, तरच आयुर्वेदीय औषधीकल्पांचे वैशिष्ट्यपूर्ण व्याधिनाशक परिणाम सर्वापर्यंत पोहचू शकतील. आयुर्वेदीय चिकित्सा व्यवहारापध्ये मानकीकृत औषधीकल्पांचे निर्माण व उपयोग रूढ होण्याच्या दृष्टिकोनातून हे मानकीकरणाचे कार्य महत्त्वपूर्ण आहे.

ANALYTICAL PARAMETERS FOR QUALITY ASSESSMENT OF AYURVEDA DRUGS

1] swarasa, kwath, Hima, phanta kalpa-

1. colour
2. odour
3. Taste
4. water soluble extractive
5. Alcohol soluble extractive
6. Acid value (pH)
7. viscosity test
8. volatile oil content
9. TLC, HPTLC identification
10. Microbial load - Total bacterial and fungal count
11. Pesticide residue

2] Kalka kalpa

1. colour
2. odour
3. Taste
4. water soluble extractive
5. Alcohol soluble extractive
6. Acid value (pH)
7. Total ash value
8. Total solids
9. Moisture content (loss on drying)
10. TLC, HPTLC identification
11. Pesticide residue

3] Churna kalpa

1. colour
2. odour
3. Taste
4. water soluble extractive
5. Alcohol soluble extractive
6. Acid value (pH)
7. Total ash value
8. loss on drying at 110°c (moisture content)
9. Macroscopic description
10. Microscopic identification
11. Particle size (fineness of particles)
12. Test for heavy metals- Lead, Cadmium, Mercury, Arsenic
13. TLC, HPTLC identification
14. Microbial contamination- total bacterial count - total fungal count
15. Test for Alfatoxins
16. Test for specific pathogen
17. Pesticide residue
18. shelf life
19. Tap density and Flow density

4] Vati- Gutika kalpa

1. 1. colour
2. odour
3. Taste
4. Microscopic identification
5. TLC, HPTLC identification
6. Tablet hardness
7. Tablet Dissolution time
8. Tablet Disintegration time
9. Uniformity of weight and weight variation
10. Friability test
11. Loss on drying at 110°-moisture content
12. Total ash value
13. Test for heavy metals- Lead, Cadmium, Mercury, Arsenic
14. Test for Alfatoxins
15. Microbial contamination
16. Pesticide residue
17. Shelf life

5] Ghana satva kalpa

1. colour
2. odour
3. Taste
4. water soluble extractive
5. Alcohol soluble extractive
6. Acid value (pH)
7. Total ash value
8. TLC-HPTLC identification
9. Loss on drying 110°c (moisture content)
10. Test for heavy metals- Lead, Cadmium, Mercury, Arsenic
11. Test for Alfatoxins
12. Microbial contamination
13. Test for specific pathogen
14. Pesticide residue
15. Shelf life

6] Avaleha kalpa

1. colour
2. odour
3. Taste
4. Consistency
5. Acid value (pH)
6. Total ash value
7. TLC-HPTLC identification
8. Loss on drying 110°c (moisture content)
9. Test for heavy metals- Lead, Cadmium, Mercury, Arsenic
10. Test for Alfatoxins
11. Microbial contamination- total bacterial count - total fungal count
12. Fat content
13. Total solid content
14. Total sugars-Reducing and Non reducing sugars
15. Test for Alfatoxins
16. Test for specific pathogen
17. Pesticide residue
18. Shelf life

7] Siddha Sneha Kalpa

1. Colour
2. Odour
3. Taste
4. Viscosity
5. Resin content
6. Estimation of volatile oil
7. Determination of boiling point
8. Refractive index at 25°C
9. Specific gravity
10. Total sugars-Reducing and Non reducing sugars
11. Acid value (PH)
12. Iodine value
13. Saponification value
14. Rancidity test
15. Peroxide value
16. Free fatty acids
17. Total fatty matter
18. Microbial contamination - Total bacterial count - Total fungal count
19. Test for specific pathogen
20. Pesticide residue
21. Shelf life

8] Asava-Arishta kalpa

1. Colour
2. Odour
3. Taste
4. Acid value (PH)
5. Total acidity
6. Total solids
7. Alcohol content
8. Test for methanol
9. Specific gravity at 25°c

10. Total sugars-Reducing and Non reducing sugars
 11. Test for Aflatoxins
 12. Microbial contamination -Total bacterial count -Total fungal count
 13. TLC-HP TLC identification
 14. Microbial load
 15. Test for heavy metals- Lead,Cadmium,Mercury,Arsenic
 16. Pesticide residue
 17. Test for specific pathogen
 18. Shelf life
- 9] Guggulu kalpa**
 1. colour
 2. odour
 3. Taste
 4. water soluble extractive
 5. Alcohol soluble extractive
 6. Acid value (pH)
 7. Total ash value
 8. TLC-HP TLC identification
 9. Loss on drying 110°c (moisture content)
 10. Microbial contamination-Total bacterial count -Total fungal count
 11. Test for heavy metals- Lead,Cadmium,Mercury,Arsenic
 12. Pesticide residue
 13. Test for specific pathogen
 14. Test for Aflatoxins
 15. Shelf life
- 10] Varti kalpa**
 1. Colour
 2. odour
 3. microscopic identification
 4. Uniformity of content
 5. Total ash value
 6. Acid value (PH)
 7. Uniformity of content
 8. Hardness
 9. Partical size
 10. Volatile oil content
 11. water soluble extractive
 12. Alcohol soluble extractive
 13. Loss on drying 110°c (moisture content)
 14. Microbial contamination-Total bacterial count - Total fungal count
 15. Test for specific pathogen
- 11] Lepa-Mahar kalpa**
 1. Colour
 2. Odour
 3. Consistency
 4. Uniformity of content
 5. Rancidity test
 6. Total ash value
 7. Acid value (PH)
 8. Fat content
 9. Thermal stability
 10. Total fatty matter
 11. Spreadability
 12. Particle size(fineness of particle)
 13. Viscosity
 14. Solubility in water
 15. Solubility in alcohol
 16. Moisture content-loss on drying at 110°c
 17. TLC-HP TLC identification
 18. Microbial contamination -Total bacterial count - Total fungal count
 19. Test for heavy metals- Lead,Cadmium,Mercury,Arsenic
 20. Test for specific pathogen
 21. Shelf life
 22. Pesticide residue
 23. Shelf life
- 12] Kshar-Lavan kalpa**
 1. PH value
 2. Assay for sodium
 3. Assay for potassium

- 13] Satva kalpa**
 1. colour
 2. Odour
 3. Taste
 4. Total ash value
 5. Solubility in water
 6. Solubility in alcohol
- 14] Syrup/Sharbat/Sharkar kalpa**
 1. colour
 2. odour
 3. Taste
 4. water soluble extractive
 5. Alcohol soluble extractive
 6. Acid value (pH)
 7. Viscosity
 8. TLC-HP TLC identification
 9. Total sugar content
 10. Test for heavy metals- Lead,Cadmium,Mercury,Arsenic
 11. Microbial contamination- Total bacterial count -Total fungal count
 12. Test for specific pathogen
 13. Pesticide residue
- 15] Arka kalpa**
 1. Colour
 2. Odour
 3. Acid value(PH)
 4. Viscosity
 5. Clarity/ test
 6. Melting point
 7. Determination of boiling point
 8. Estimation of volatile oil/matter
 9. Specific gravity at 25°c
 10. TLC-HP TLC identification
 11. Microbial contamination
 12. Test for heavy metals- Lead,Cadmium,Mercury,Arsenic
 13. Test for specific pathogen
 14. Pesticide residue
 15. Shelf life
- 16] Crude single plant material**
 1. Macroscopic identification
 2. Microscopic identification
 3. Powder characteristics
 4. Loss on drying at 105°c
 5. Total ash value
 6. Assay
 7. water soluble extractive
 8. Alcohol soluble extractive
 9. TLC-HP TLC- profile with marker (wherever available)
 10. Microbial contamination- Total bacterial count - Total fungal count
 11. Test for Aflatoxins(B1, B2, G1, G2)
 12. Test for heavy metals- Lead,Cadmium, Mercury,Arsenic.
 13. Test for specific pathogen
 14. Pesticide residue-
 15. Shelf life

औषधी व प्रसाधन अधिनियम १९४० आणि नियम १९४५

Brief introductory of
Drugs and cosmetics act 1940 and Rules 1945

प्रा. वै. रं. वि. जोशी
(डी. एस्. ए. सी.)
माजी प्राध्यापक व विभागप्रमुख
रसशास्त्र - भैषज्यकल्पना विभाग
शा. आ. म. वि, नांदेड
केंद्रीय भारतीय चिकित्सा परिषदेने भैषज्यकल्पनेच्या नवीन अभ्यासक्रमामध्ये औषधी व प्रसाधन अधिनियम १९४० आणि नियम १९४५ यांचा समावेश केला आहे. आयुर्वेदीय औषधीकरणाशी संबंधित अशा औषधी व प्रसाधन अधिनियमांचे ज्ञान औषधीकरण अभ्यासक, उत्पादक, चिकित्सक विद्यार्थ्यांना असणे आवश्यक आहे. मूळ इंग्रजीमध्ये आणि विशिष्ट कायद्याच्या भाषेतील या अधिनियमांचे मराठीमध्ये भाषांतर आदरणीय गुरुवर्य प्रा. वै. रं. वि. जोशी आणि प्रा. डॉ. श्री. शे. सावरीकर यांनी केले आहे. विद्यार्थ्यांना अधिनियमांची माहिती सुव्यवस्थित होण्याकरिता, अभ्यासार्थ त्यांचा समावेश आम्ही येथे केला आहे. याचा उपयोग आधार म्हणून कायदेशीर बाबींमध्ये करता येणार नाही. त्याकारिता मुळ इंग्रजीमधील औषधी व प्रसाधन अधिनियम १९४० व नियम १९४५ यांचा आधार घेतला जावा.

आपल्या देशामध्ये औषधी आणि प्रसाधन यांच्या उत्पादन, वितरण, विक्री आणि आयात यांच्यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी औषधी आणि प्रसाधन अधिनियम तयार करण्यात आले आहेत. हे अधिनियम खालीलप्रमाणे आहेत.

- १) The Drugs and Cosmetics act 1940
औषधी आणि प्रसाधन अधिनियम १९४०
- २) The Drugs and Cosmetics Rules 1945
औषधी आणि प्रसाधन नियम १९४५
- ३) The Dangerous Drug act 1930
अपायकारक औषधी अधिनियम १९३०
- ४) The Central Manufactured Drug Rules 1962
केंद्रीय उत्पादित औषधी नियम १९६२
- ५) The Dangerous Drugs (import, Export, transshipment) Rules 1957
अपायकारक औषधी (आयात-निर्यात, वाहतूक) नियम १९५७

- ६) The Central opium rules 1934
केंद्रीय अफीम नियम १९३४
- ७) The Drugs Control act 1950
औषधी नियंत्रण अधिनियम १९५०
- ८) The Drugs (Price Control) order 1979
औषधी (मूल्यनियंत्रण) आदेश
- ९) The Drugs and magic remedies
औषधी आणि चमत्कृतीपूर्ण उपाय (आक्षेपाई जाहिराती) १९५४
- १०) Statement on drug policy
औषधी धोरण विषयक परिपत्रक
- ११) The Drugs and Magic Remedies (Objectionable Advertisement) Act 1955
औषधी आणि चमत्कृतीपूर्ण उपाय (आक्षेपाई जाहिरात) अधिनियम १९५५
- १२) The Opium Act 1878
अफू अधिनियम १८७८
- १३) The Pharmacy Act 1948
रसशाळा अधिनियम १९४८
- १४) The Poisons Act 1919
विषारी द्रव्ये अधिनियम १९१९
- १५) The Medicinal and Toilet preparations (Excise duty) Act 1955
औषधी आणि शरीरशुद्धिकर उत्पादने (अबकारी कर) अधिनियम १९५५

या सर्व नियम अधिनियमांमध्ये औषधी आणि प्रसाधन अधिनियम - १९४० हा अधिनियम सर्वात महत्त्वाचा आहे. हे नियम, उपनियम सर्व प्रकारच्या औषधींना म्हणजे आधुनिक औषधी, आयुर्वेद, सिद्ध, युनानी आणि होमिओपॅथिक औषधी या सर्वांना लागू करण्यात आले आहेत. असे जरी असले तरी यातील काही कलमे केवळ आयुर्वेद, सिद्ध व युनानी औषधींनाच लागू करण्यात आले आहेत. तर काही कलमे लागू होत नाहीत. या लेखामध्ये केवळ आयुर्वेदीय औषधींशी संबंधित नियमोपनियमांचा विचार करण्यात येत आहे. त्यांतही प्रामुख्याने औषधी आणि प्रसाधन अधिनियम १९४० चा विचार करण्यात येत आहे.

औषधी आणि प्रसाधन अधिनियम - १९४०
(१९४० चा २३) - १० एप्रिल १९४०

औषधी आणि प्रसाधने यांची आयात, उत्पादन, वितरण आणि विक्री यामध्ये सुसूत्रता आणण्यासाठी करण्यात आलेला कायदा.

१९३७ मध्ये भारत सरकारच्या लोकसभेने एक औषधविषयक समिती (Select Committee) नियुक्त केली होती. या समितीच्या मतानुसार औषधांचे उत्पादन, वितरण आणि आयात यांवर सर्व देशामध्ये समान

नियंत्रण असणे आवश्यक ठरले. त्यासाठी अधिक सुटसुटीत तरतुदी करण्याची आवश्यकता समितीने प्रतिपादन केली. त्यानुसार भारत सरकारने, सर्व प्रांतीय सरकारांना, भारत सरकार कायदे १९३५ च्या कलम १०३ मधील तरतुदीनुसार औषधी नियंत्रणासाठी कायदे बनवण्याचे अधिकार केंद्रसरकारला प्रदान करण्यासंबंधी टराव पारित करण्यासंबंधी सूचना केली. त्याप्रमाणे प्रांतीय सरकारांनी टराव पारित करून केंद्र सरकारला आवश्यक ते अधिकार प्रदान केल्यानंतर "औषधी आणि प्रसाधन अधिनियम - १९४०" हा कायदा १० एप्रिल १९४० रोजी भारतात लागू करण्यात आला.

कायद्याचा हेतू -

औषधीचिकित्सा सदैव उच्च प्रतीची राहावी म्हणून निकृष्ट औषधींना प्रतिबंध करणे हा या कायद्याचा मुख्य हेतू होय. हा कायदा प्रामुख्याने भारतात बनवल्या जाणाऱ्या औषधीचा दर्जा व प्रत यांच्याशी संबंधित आहे. त्यामुळे औषधाचे उत्पादन, वितरण व विक्री यांच्यावर या कायद्याचे नियंत्रण आहे. या कायद्याचा अवकारी कर किंवा संमोहेने किंवा संमोहक औषधीवरील अवकारी कर यांच्याशी काहीही संबंध नाही.

अनिवार्यता किंवा मार्गदर्शकता

सदर कायद्यामधील एखादी तरतूद ही अनिवार्य आहे की मार्गदर्शक आहे हे ठरवण्यासाठी कुठलाही सामान्य कायदा करणे शक्य नाही.

एखाद्या तरतुदीचे पालन केले नसल्यास संबंधितावर जेव्हा कायदेशीर कारवाई केली जाऊ शकते तेव्हा अशा तरतुदीस अनिवार्यता म्हणतात.

एखाद्या तरतुदीचे पालन न करताही कायदेशीर कारवाई करता येत नसल्यास अशी तरतूद ही मार्गदर्शक असते.

परंतु न्यायालयास यासंबंधी प्रत्येक बाबतीत स्वतंत्र निर्णय घ्यावा लागतो. निर्णय घेताना केवळ कायद्यामध्ये उल्लेख केलेल्या शब्दांचाच विचार न्यायालयास करून चालत नाही. तर या बरोबरच तरतुदीच्या पालनामुळे जनतेचा काय फायदा होतो किंवा पालन न केल्यास जनतेस काही मूलभूत धोका (Material Danger) पोचतो काय ? याचाही विचार न्यायालयास करावा लागतो. काळजीपूर्वक सर्वांगीण विचार करूनच कायद्याचा मूळ उद्देश न्यायालयाने समजून घेण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे असे अपेक्षित आहे. हे करीत असताना कायद्याच्या भाषेचा, विषयाना पुनर्विचार करून, कायद्याचे सामान्य लक्ष्य साधण्यासाठी संबंधित तरतुदीचे काय महत्त्व आहे, याचाही विचार न्यायालयाने करणे आवश्यक आहे. हे सर्व केल्यानंतर, जर कायद्याचे उल्लंघन झाले असेल तर ते भविष्यात थांबविण्यासाठी काय उपाय योजणे आवश्यक आहे ते न्यायालयाने सुचवावयास हवे. ज्यावेळी कायद्याचा हेतू Shal शब्दा ऐवजी Must या शब्दाने व्यक्त केला असेल त्यावेळी संबंधित तरतूद ही अनिवार्य आहे हे स्पष्ट होते.

एखादी तरतूद ही प्रतिबंधात्मक किंवा नकारात्मक भाषेमध्ये सांगितली असेल तर ती अत्यंत वेळा मार्गदर्शक असते. आणि नकारात्मक भाषा तर स्पष्टपणे तरतुदीची अनिवार्यताच दर्शविते.

एखाद्या तरतुदीची अनिवार्यता ठरवताना त्या तरतुदीमधील आवश्यकता प्रतिपादन करण्याचा हेतू अथवा आहे ? तसेच व्यक्तिस्वातंत्र्याचा हक्काचे किंवा संपत्तीचे रक्षण करण्यासाठी या आवश्यकता सांगितल्या आहेत

काय ? याचाही विचार करावयास हवा. औषधी आणि प्रसाधन अधिनियम १९४० यामध्ये एकूण पाच प्रकरणे आहेत. सुरवातीस यामध्ये केवळ चारच प्रकरणे होती. परंतु आयुर्वेदीय औषधी उत्पादनांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी हा अधिनियम अगुा पडू लागला म्हणून १९६४ मध्ये "औषधी आणि प्रसाधन (दुरुस्ती) अधिनियम १९६४" (१९६४ चा १३) लागू करण्यात आला. दि. १५-९-१९६४ रोजी हा अधिनियम अंमलात आला. त्यानुसार मूळ औषधी आणि प्रसाधन अधिनियम १९४० मध्ये आयुर्वेद युगानी व सिद्ध औषधीसाठी प्रकरण क्र. ४ अ (Chapter-4-A) चा समावेश करण्यात आला.

संदर्भ Law relating to Drugs and cosmetics marhar Husain

2) Drugs and cosmetic Act 1940

प्रकरण क्र. १ - परिचयात्मक

१ - या अधिनियमास औषधी व प्रसाधने अधिनियम १९४० असे संबोधण्यात यावे.

२ - हा अधिनियम संपूर्ण भारतभर लागू असेल.

३ - प्रकरण क्र. ३, ४ व ४-अ, बाळता हा अधिनियम ताबडतोब लागू करण्यात येईल. (१० एप्रिल १९४० रोजी सदर अधिनियम लागू झाला.)

प्रकरण क्र. ३ केंद्रशासन शासकीय परिपत्रकामध्ये सूचनेद्वारा नमूद करील त्या तारखेपासून लागू करण्यात येईल (१ एप्रिल १९४० रोजी प्रकरण क्र. ३ लागू झाले) आणि प्रकरण क्र. ४ त्या त्या राज्यामध्ये राज्याशासन शासकीय परिपत्रकामध्ये नमूद करील त्या तारखेपासून लागू करण्यात येईल परंतु जम्मू आणि काश्मीर राज्यासंदर्भात मात्र प्रकरण क्र. ३ हे औषधी आणि प्रसाधन (दुरुस्ती) अधिनियम १९७२ (१९७२ चे १९) लागू करण्यात आल्यानंतर केंद्र शासन शासकीय परिपत्रकामध्ये नमूद करील त्या तारखेपासून लागू करण्यात येईल.

(महाराष्ट्रातील जी. एन. एल. आणि एल. डब्ल्यू. डी. न. एस. आर. ओ. १०५६ दि. ११ जुलै १९५८ या शासन परिपत्रकातमध्ये १ ऑगस्ट १९५८ पासून प्रकरण क्र. ४ लागू करण्यात आले. तसेच १९६४ च्या अधिनियम १३ द्वारे १-२-६९ पासून प्रकरण क्र. ४ अ लागू करण्यात आले.)

कलम २ इतर कायदे लागू करण्यावर प्रतिबंध नाही.

या अधिनियमात असलेल्या तरतुदी या अपायकारक औषधी अधिनियम १९३० (१९३० चे २) आणि त्यावेळी अस्तित्वात असलेले इतर कायदे यांच्या व्यतिरीक्त आहेत त्या कायद्याच्या ऐवजी नाहीत.

कलम ३ व्याख्या

या प्रकरणाशी किंवा विषयाशी विपरीत काही बाबी वाळता सदर अधिनियमात खालील व्याख्या लागू असतील.

(अ) ज्या औषधी, औषधी आणि प्रसाधने अधिनियम १९४० च्या प्रथम तक्त्यामध्ये (First schedule) समाविष्ट केलेल्या आयुर्वेद, सिद्ध आणि युगानी, लिंबी चिकित्सा पद्धतीच्या अधिकृत ग्रंथामधील पद्धतीप्रमाणे अनिवार्यपणे बनवल्या असतील व ज्या औषधाचा अभ्यास अथवा बाह्य उपयोग, मानवाच्या किंवा पशूच्या ते रोगाचे निदान करण्यासाठी चिकित्सा करण्यासाठी किंवा ते रोग कमी करण्यासाठी किंवा रोगाचा प्रतिबंध करण्यासाठी करावयाचा आहे. अशा औषधाचा समावेश आयुर्वेद सिद्ध व युगानी औषधामध्ये केला जातो.

(अ अ) मंडळ (The Board)

१ कलम ३३ (क) मध्य नमूद केल्याप्रमाणे बनविण्यात आलेले आयुर्वेद, सिद्ध किंवा युनानी औषधी तांत्रिक सल्लागार मंडळ

२ इतर औषधी व प्रसाधनांच्या बाबतीत कलम - ५ अन्वये बनवण्यात आलेले औषधी तांत्रिक सल्लागार मंडळ.

(अ अ अ) - प्रसाधन

मानवी शरीर किंवा शरीराचा कोणताही भाग स्वच्छ करण्यासाठी, सुंदर करण्यासाठी किंवा त्याची आकर्षकता वाढवण्यासाठी किंवा त्याचे रूप बदलण्यासाठी म्हणून ज्या वस्तू मानवाच्या शरीरावर किंवा शरीराच्या कोणत्याही भागावर चोळल्या, ओतल्या, शिंपडल्या अथवा पसरल्या जातात किंवा शरीरामध्ये अथवा शरीराच्या कोणत्याही भागामध्ये प्रविष्ट केल्या जातात अथवा शरीराच्या कोणत्याही भागावर लावल्या जातात त्यांचा समावेश प्रसाधनामध्ये होतो तसेच प्रसाधन इत्यामध्ये वापरण्यात येणाऱ्या घटकांचाही समावेश प्रसाधनामध्येच होतो.

(ब) औषध -

१. मानव अथवा पशूच्या अर्थात अथवा बाह्य उपयोगार्थ वापरण्यात येणाऱ्या सर्व औषधांचा समावेश औषध या संज्ञेत होतो. तसेच जी इत्ये मानवाच्या अथवा पशूच्या रोगाचे अथवा अनारोग्याचे निदान करण्यासाठी किंवा त्याची चिकित्सा करण्यासाठी ते रोग अथवा अनारोग्य कमी करण्यासाठी अथवा त्यास प्रतिबंध करण्यासाठी वापरली जातात त्यांचा समावेश 'औषध' या संज्ञेत होतो. त्याबरोबरच डासासारख्या कीटकांना शरीरापासून दूर ठेवण्यासाठी म्हणून जी इत्ये मानवी शरीरावर लावली जातात. त्यांचाही समावेश 'औषध' या संज्ञेत होतो. २. अन्नपदार्थ वगळता जी इत्ये मानवी शरीर रचना अथवा शरीर क्रियेवर परिणाम करण्यासाठी वापरली जातात. अथवा जी इत्ये मानव अथवा पशूमध्ये व्याधी निर्माण करण्यासाठी कारणीभूत असणाऱ्या कीटक अथवा जंतूंचा नाश करण्यासाठी वापरली जातात, त्या इत्यांचा समावेश 'औषध' या संज्ञेत होतो अशा इत्यांचा उल्लेख केंद्र शासन वेळोवेळी प्रसिद्ध होणाऱ्या शासकीय राजपत्रामध्ये सूचनेद्वारा करित असते.

३. औषधाचे घटक म्हणून वापरल्या जाणाऱ्या सर्व इत्यांचा समावेश औषध या संज्ञेत होतो यात रिकाम्या जिलेटिन कॅप्सूलचाही अंतर्भाव आहे.

४. याशिवाय मानव अथवा पशूच्या रोगाचे अथवा अनारोग्याचे निदान करण्यासाठी किंवा त्याची चिकित्सा करण्यासाठी अथवा रोग कमी करण्यासाठी वा त्याचा प्रतिबंध करण्यासाठी ज्या उपकरणांचा अर्थात अथवा बाह्य उपयोग केला जातो अशा उपकरणांचा समावेशही 'औषध' या संज्ञेत केला जातो. अशा उपकरणांचा निर्देश शासकीय परिपत्रकामध्ये सूचनेद्वारा केंद्र शासन सल्लागार मंडळाशी, चर्चा केल्यानंतर वेळोवेळी करित असते.

(क) शासकीय पृथक्करण तंत्र (Govt Analyst)

१. आयुर्वेद, सिद्ध व युनानी औषधांच्या संबंधात केंद्र शासन किंवा राज्य शासनाने कलम ३३ फ नुसार नेमणूक केलेला शासकीय पृथक्करण तंत्र (Govt Analyst)

२. अन्य औषध अथवा प्रसाधनाबाबत केंद्र शासनाने कलम - २० नुसार नेमलेला शासकीय पृथक्करण तंत्र (Govt Analyst)

(इ) निरीक्षक (Inspector)

१. आयुर्वेद सिद्ध व युनानी औषधासंदर्भात कलम-३३-ग- नुसार केंद्र अथवा राज्य शासनाने नेमलेला निरीक्षक. २. अन्य औषधासंदर्भात कलम - २१ नुसार केंद्र अथवा राज्य शासनाने नेमलेला निरीक्षक.

(फ) उत्पादन (Manufacture)

विक्री अथवा वितरण करण्याच्या उद्देशाने एखाद्या औषध अथवा प्रसाधनावर ज्या प्रक्रिया केल्या जातात त्यांचा समावेश उत्पादन प्रक्रियेमध्ये होतो. याच दृष्टीने औषध तयार करणे, त्यात बदल करणे सजावट करणे, डब्यामध्ये भरणे लेबल लावणे, तोडणे अथवा अन्य काही प्रक्रिया करणे, या सर्व प्रक्रियांचा समावेश उत्पादन प्रक्रियेत होतो.

नित्याच्या व्यवहारांमध्ये दवाखान्यात रुग्णांना देण्यासाठी औषधावर केल्या जाणाऱ्या प्रक्रियांचा समावेश उत्पादन या व्याख्येत होत नाही.

(ग) आयात (Import)

भारतामध्ये आणणे म्हणजे आयात करणे होय.

(ह) सनदी किंवा मालकी असलेले औषध

(Patent or Proprietary Medicine)

१. आयुर्वेद, सिद्ध किंवा युनानी तिब्ब पद्धतीच्या संदर्भात प्रथम तक्यामध्ये (First scedule) दर्शविण्यात आलेल्या अधिकृत प्रथांपैकी कोणत्याही एका ग्रंथामध्ये वर्णित औषधांच्या पाठामधील घटक इत्यांचा उपयोग करून तयार केलेले कुठलेही औषध हे सनदी किंवा मालकी असलेले Patent and proprietary medicine औषध असते.

पण ज्या औषधींचा उपयोग मुखमार्गे न करता अन्य मार्गांनी करावयाचा आहे. अशा औषधींचा समावेश सनदी मालकी असलेल्या (Patent or Proprietary Medicine) औषधांमध्ये होत नाही.

कलम - केंद्रीय औषधी प्रयोगशाळा.

१. या कलमामध्ये केंद्र शासन लवकरात लवकर एक केंद्रीय औषधी प्रयोगशाळा स्थापन करील. या प्रयोगशाळेवर केंद्र शासन एका संचालकाची नियुक्ती करील. या कलमानुसार किंवा या प्रकरणातील अन्य नियमानुसार केंद्रीय प्रयोगशाळेत नेमून दिलेली कामे केंद्रीय औषधी प्रयोगशाळा पार पाडिल.

परंतु काही वेळा केंद्र शासनाच्या सुचनेनुसार काही औषध किंवा प्रसाधनासंबंधीची केंद्रीय औषधी प्रयोगशाळेची कामे 'केंद्रीय संशोधन संस्था' कसौली किंवा केंद्र शासनाद्वारे सूचित अन्य कुठल्याही प्रयोगशाळेशेरी कामे 'केंद्रीय संशोधन संस्था' केल्या जाऊ शकतात. तसेच केंद्रीय औषधी प्रयोगशाळेच्या संचालकांचे कार्य या संशोधन संस्थेच्या अथवा उपरोक्त अन्य प्रयोगशाळेच्या संचालकाद्वारेही करता येते.

२. केंद्र शासन खालील बाबीसंबंधीचे नियम मंडळाशी सल्लामसलत करून तयार करील. (अ) केंद्रीय औषधी प्रयोगशाळेचे कार्य. (ब) या औषधी प्रयोगशाळेकडे परीक्षण अथवा पृथक्करणासाठी औषधाचे नेमून पाठवण्याचे पद्धत. प्रयोगशाळेद्वारे परीक्षणांचा अहवाल देण्याचा विहित नमुना आणि परीक्षणासाठी आकारण्यात यावयाचे शुल्क. (इ) प्रयोगशाळेत नेमून दिलेली कामे करण्यास साहाय्यभूत ठरतील अशा अन्य आवश्यक

४. केंद्रीय औषधी प्रयोगशाळा कलकत्ता चे संचालक-अधिकारारत्वे.
 ५. कलम क्र. ३४फ नुसार शासकीय पृथक्कारक (Govt Analyst) हे पद धारण करणारी एक व्यक्ती - केंद्रशासन या व्यक्तीची मंडळावर नेमणूक करील.
 ६. केंद्र शासनाद्वारा नेमलेला एक Pharmacognocist
 ७. केंद्र शासनाद्वारानेमलेला एक Phytochemist
 ८. केंद्र शासनाने नेमावयाच्या चार व्यक्ती आयुर्वेदिक औषध कोष समिती सदस्यांपैकी २ आणि युनानी व सिद्ध औषध कोष समिती सदस्यांपैकी प्रत्येकी एक सदस्य. (औषध कोष समिती Pharmacopoeia committee)
 ९. केंद्र शासनाने नेमावयाचा इव्यगुण आणि भैषज्य कल्पना विषयाचा एक अध्यापक.
 १०. केंद्र शासनाने नेमावयाचा 'इलम उल् अद्विया आणि तक्लीस - वा-दवासाझी या विषयाचा एक अध्यापक.
 ११. केंद्र शासनाने नेमावयाचा 'गुणपटम' या विषयाचा एक अध्यापक.
 १२. केंद्र शासनाने नेमावयाच्या तीन व्यक्ती. आयुर्वेदिक, सिद्ध, युनानी, औषध उद्योगाचे प्रतिनिधित्व करणारी प्रत्येकी एक व्यक्ती.
 १३. केंद्र शासनाने नेमावयाच्या तीन व्यक्ती आयुर्वेदिक, सिद्ध व युनानी चिकित्सा पद्धतीचा व्यवसाय करणारी प्रत्येकी एक व्यक्ती.
- कलम क्र. ३३ - क
३. केंद्र शासन मंडळाच्या एका सदस्याची अध्यक्ष म्हणून नेमणूक करील.
- नेमणूक झालेल्या सदस्याचा कार्यकाल तीन वर्षे असेल. पण हे सदस्य पुनर्नेमणुकीसाठी पात्र असतील.
- ५.) हे मंडळ केंद्र शासनाच्या पूर्वसंमतीने मंडळाची कार्यपद्धती तसेच कोरमनिश्चिती यासारख्या बाबी नियम, उपनियम तयार करील.
 - ६.) रिक्त पदाकडे दुर्लक्ष करून मंडळाचे कामकाज चालू राहू शकते.
 - ७.) केंद्र शासन मंडळाच्या सचिवाची नेमणूक करील. तसेच कारकून व इतर कर्मचाऱ्याची आवश्यकता भासल्यास केंद्रशासन सोय करील.
- कलम क्र ३३ ड - आयुर्वेदिक सिद्ध युनानी औषधी सल्लागार समिती.
- The Ayurvedic Siddha and Unani drugs consultative committee
- आयुर्वेदिक सिद्ध किंवा युनानी औषधासंदर्भात संपूर्ण भारतात सदर अधिनियम लागू करण्यामध्ये एकसूत्रता आणण्याच्या उद्देशाने, केंद्र शासन, राज्य शासन आणि आयुर्वेदिक सिद्ध व युनानी औषधी तांत्रिक सल्लागार मंडळ यांना कोणत्याही विषयावर सल्ला देण्यासाठी केंद्र शासन, आयुर्वेदिक सिद्ध व युनानी औषधी सल्लागार समिती या नावाची एक सल्लागार समिती स्थापन करू शकेल.
- २) या आयुर्वेदिक सिद्ध व युनानी औषधी सल्लागार समितीमध्ये केंद्र शासनाचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या दोन व्यक्तींची नेमणूक केंद्र शासन करील. तर प्रत्येक राज्यातर्फे या समितीवर एका व्यक्तीची नेमणूक संबंधित राज्य शासन करील.
 - ३) केंद्र शासनास आवश्यकता भासेल त्यावेळी या आयुर्वेदिक सिद्ध व युनानी औषधी सल्लागार समितीची

बैठक होईल आणि समिती स्वतःचे कार्य करण्याची पद्धत ठरवून घेईल.

कलम क्र. ३३ - ड बहिष्कृत औषधे Misbranded Drugs

या प्रकरणासाठी खालील प्रकारची आयुर्वेदिक, सिद्ध किंवा युनानी औषधे बहिष्कृत समजली जातील.

- अ) एखादे खराब झालेले औषध त्यातील खराबी लपवण्याच्या हेतूने रंगवले, लेप दिलेले, चूर्ण केलेले किंवा उजाळा दिलेले असेल तर ते औषध बहिष्कृत समजावे.
- ब) नेमून दिलेल्या पद्धतीप्रमाणे जर एखाद्या औषधावर माहिती लिहिलेली नसेल तर ते औषध बहिष्कृत समजावे.
- क) औषधाच्या लेबलवर किंवा डब्यावर किंवा औषधाबरोबर, असलेल्या कुठल्याही एखाद्या वस्तूवर जर एखादी अशी सूचना लिहिली असेल किंवा एखादी अशी आकृती अथवा असे उपकरण ठेवले असेल कि ज्याद्वारे त्या औषधासंबंधी खोटा दावा केला जात असेल किंवा त्या औषधासंबंधी खोटी अथवा दिशाभूल करणारी विशिष्ट माहिती दिली जात असेल तर ते औषध बहिष्कृत समजावे.

३३-इ-३-भेसळयुक्त औषध (Adulterated drugs)

या प्रकरणासाठी खालील प्रकारची आयुर्वेदिक सिद्ध किंवा युनानी औषध ही भेसळयुक्त औषधे समजली जातील.

- अ) जर संपूर्ण औषधामध्ये किंवा औषधाच्या भागामध्ये काही घाणेरडी, कुजलेली किंवा सडलेली द्रव्ये मिसळलेली असतील तर ते औषध भेसळयुक्त औषध समजावे.
- ब) जर एखादे औषध अस्वच्छ वातावरणात जागेत तयार केले जात असेल, डब्यामध्ये भाले असेल अथवा साठवून ठेवले असेल, ज्यामुळे सदर औषध घाणीमुळे दूषित होण्याची किंवा आरोग्यास अपायकारक ठरण्याची शक्यता असेल ते औषध भेसळयुक्त समजावे.
- ड) नेमून दिलेल्या रंगांव्यतिरिक्त, अन्य रंग, केवळ औषधास रंग देण्याच्या उद्देशाने देण्यात आला असेल, तर ते औषध भेसळयुक्त समजावे.
- इ) जर औषधामध्ये आरोग्यास घातक ठरू शकणारे अपायकारक विषारी द्रव्य मिसळले असेल तर ते औषध भेसळयुक्त समजावे.

फ) औषधाची प्रत किंवा शक्ती कमी करणारे एखादे द्रव्य जर औषधात मिसळले असेल तर ते औषध भेसळयुक्त समजावे.

स्पष्टीकरण - उपकलम १ साठी जर एखाद्या औषधामध्ये केवळ त्या औषधाच्या नैसर्गिक सडण्याच्या प्रक्रियेच्या परिणामी सडलेली द्रव्ये निर्माण झालेली असतील व ही सडण्याची नैसर्गिक प्रक्रिया त्या औषधाचे उत्पादक किंवा वितरक यांच्या निष्काळजीपणामुळे घडत नसेल व त्या औषधामुळे आरोग्यावर घातक परिणाम होण्याची शक्यता नसेल तर सदर औषधामध्ये अथवा औषधाच्या भागामध्ये सडलेली द्रव्ये नाहीत असे समजण्यात येईल.

३३ - इ ३ अ - बनावट औषधे Spurious drugs

या प्रकरणासाठी खालील प्रकारची औषधे बनावट औषधे समजली जातील.

- अ) जर एखादे औषध दुसऱ्या औषधाच्या नावाने विकले जाते किंवा विक्रीसाठी प्रदर्शित केले जात असेल तर ते औषध बनावट समजले जाईल.

ब) जर एखादे औषध दुसऱ्या औषधाची नकल असेल किंवा खऱ्या औषधाच्या ऐवजी दिले दाखवले जात असेल किंवा फसवणूक होईल अशा पद्धतीने दुसऱ्या औषधाशी साम्य असेल तर ते औषध बनावट समजावे तसेच ज्या औषधावर लेबलवर किंवा त्याच्या डब्यावर दुसऱ्या औषधाचे नाव लिहिलेले असेल तर तेही औषध बनावट समजावे.

पण जर औषधावर सरळ व स्पष्टपणे त्या औषधाच्या खऱ्या स्वसृष्टाची माहिती देऊन दुसऱ्या औषधाशी साम्य नाही असे दाखवले असेल तर मात्र ते औषध बनावट समजू नये.

क) जर औषधाच्या लेबलवर अथवा डब्यावर जी व्यक्ती अथवा कंपनी काल्पनिक आहे किंवा अस्तित्वात नाही अशा व्यक्तीचे अथवा कंपनीचे नाव औषधाचा उत्पादक म्हणून दर्शविले असेल तर ते औषध बनावट समजावे.

ड) जर एखादे औषध संपूर्णपणे अथवा काही भागांमध्ये दुसऱ्या औषधाऐवजी अथवा द्रव्याऐवजी दिले दाखवले जात असेल तर ते औषध बनावट समजावे.

इ) प्रत्यक्ष खरा उत्पादक नसताही जर एखाद्या उत्पादकाचे एखादे औषध उत्पादन असे दर्शविले जात असेल तर ते औषध बनावट औषध समजावे.

कलम क्र. ३३ इ इ ब

आयुर्वेद सिद्ध व युनानी औषधांच्या विक्रीसाठी करावाच्या उत्पादनासंबंधीचे नियम (Regulations of manufacture for sale of Ayurvedic, Siddha and Unani Drugs.)

एखादे औषध जर नेमून दिलेल्या मानकाप्रमाणे नसेल तर कोणतेही व्यक्ती त्या आयुर्वेद सिद्ध किंवा युनानी औषधाचे उत्पादन विक्री अथवा वितरणसाठी करणार नाही.

कलम क्र. ३३ इ इ क

काही आयुर्वेद सिद्ध आणि युनानी औषधांतील उत्पादन विक्रीवरील प्रतिबंध (Prohibition of manufacture and sale of certain Ayurvedic Siddha and Unani drugs)

शासकीय राजपत्रामध्ये राज्य शासन सूचित केलेल त्या दिवसापासून कोणतेही व्यक्ती स्वतः किंवा अन्य व्यक्तीच्या मार्फत खालील गोष्टी करणार नाही.

- खालील प्रकारच्या औषधीची विक्री अथवा वितरणासाठी उत्पादन
- कोणत्याही बहिष्कृत वा बनावट आयुर्वेद सिद्ध वा युनानी औषधींचे उत्पादन
- औषधांच्या लेबलवर अथवा डब्यावर नेमून दिलेल्या पद्धतीप्रमाणे औषधांमध्ये असलेल्या सर्व घटक द्रव्यांची यादी दर्शविली नसलेले कोणतेही सनदी किंवा मालकी (Patent or proprietor) असलेल्या औषधांचे उत्पादन
- या प्रकरणातील तरतुदी अथवा नियम तोडून वा नियमांभेद बनाविण्यात आलेल्या आयुर्वेद वा सिद्ध वा युनानी औषधांचे उत्पादन.
- या प्रकरणातील तरतुदी अथवा नियम तोडून वा नियमांभेद बनाविण्यास आलेल्या आयुर्वेद वा सिद्ध वा युनानी औषधांची विक्री, प्रदर्शन, विक्रीसाठी पुरवठा किंवा वितरण.
- या प्रकरणातील नियमान्वये नेमलेल्या अधिकाऱ्याने औषधाच्या उत्पादनाचा परवाना दिलेला असल्याशिवाय

अथवा पीवान्यातील अटी न पाळता विक्री अथवा वितरणासाठी आयुर्वेद सिद्ध वा युनानी औषधांचे उत्पादन पटवु वेंच अथवा हकीम त्यांच्या रुग्णासाठी जे आयुर्वेद सिद्ध वा युनानी औषध तयार करतात, त्या औषधास सरदर कलम लागू असणार नाही.

तसेच एखादे आयुर्वेद सिद्ध वा युनानी औषध अल्प प्रमाणात परीक्षण अथवा पृथक्करण करण्यासाठी नेमलेल्या अटीनुसार बनवले असेल तर त्या औषधासाठी सरदर कलम लागू असणार नाही.

कलम ३३ इ इ ड - लोकहिताच्या दृष्टीने आयुर्वेद, सिद्ध वा युनानी औषधांचे उत्पादन इ. स. प्रतिबंध करणाचे केंद्र

शासनाचा अधिकार - Powers of Central Govt. to Prohibit manufacture etc. of Ayurvedic Siddha or Unani drugs in public interest.

उपलब्ध पुरावा अथवा अन्य उपलब्ध गोष्टींवरून एखाद्या आयुर्वेद, सिद्ध वा युनानी औषधाचा उपयोग मानव अथवा पशु अपायकारक असल्याचे बाबतीत किंवा औषधाची रोगनिवारण क्षमता दर्शवित्यापेक्षा वा केलेल्या पेशा वा केलेल्या दाव्यापेक्षा कमी असल्याचे बाबतीत केंद्र शासनाचे समाधान झालेले असेल, तर या प्रकरणातील नियम व तरतुदींना बाधा न आणता लोकहिताच्या दृष्टिकोनातून सरदर औषधाच्या उत्पादन, विक्री अथवा वितरणावर केंद्र शासन शासकीय राजपत्रातील सूचनेद्वारा, बंदी आणू शकेल.

कलम क्र. ३३ फ - शासकीय पृथक्करण तंत्र (Govt Analyst)

१) केंद्र शासनास शासकीय पृथक्करण तंत्र या पदावरील नेमणूकिस योग्य वाटत असेल तर शासकीय राजपत्रातील सूचनेद्वारा केंद्र शासन अशा व्यक्तीची नेमणूक शासकीय पृथक्करण तंत्र म्हणून करू शकेल. ही व्यक्ती केंद्र अथवा राज्य शासनाने नेमून दिलेल्या क्षेत्रांतच शासकीय पृथक्करण तंत्र म्हणून काम पाहील.

२) अधिपत्याखाली नसलेल्या एखाद्या अधिकाऱ्याची शासकीय पृथक्करण तर म्हणून नेमणूक करावयाची असल्यास केंद्र अथवा राज्य शासन संबंधित शासनाची पूर्वसंमती घेईल. अशा पूर्वसंमतीशिवाय नेमणूक करता येणार नाही.

३) ज्या व्यक्तीचे आर्थिक हितसंबंध कोणत्याही औषधाच्या उत्पादन अथवा विक्री मध्ये गुंतले असतील. अशा व्यक्तीची नेमणूक शासकीय पृथक्करण तंत्र म्हणून करता येणार नाही.

३३ ग - निरीक्षक (Inspector)

१) केंद्र अथवा राज्य शासनास, निरीक्षक पदास आवश्यक अर्हात असलेल्या एखादी व्यक्ति निरीक्षक पदास योग्य वाटत असेल तशा व्यक्तीची नेमणूक शासनास निरीक्षक म्हणून करता येईल. पण ही व्यक्ति केंद्र अथवा राज्य शासनाने नेमून दिलेल्या क्षेत्रांतच निरीक्षक म्हणून काम पाहील.

२) या निरीक्षकाचे अधिकार व कर्तव्ये तसेच त्याच्यावरील अटी, मर्यादा व प्रतिबंध नेमून दिल्याप्रमाणे असतील. ३) ज्या व्यक्तीचे आर्थिक हितसंबंध कोणत्याही औषधाच्या विक्री अथवा उत्पादनामध्ये गुंतले असतील अशा व्यक्तीची निरीक्षक म्हणून नेमणूक करता येणार नाही.

ख) भारतीय दंडविधान (१८६० चे ४५) चे कलम क्र. २१ च्या

अर्थान्वये प्रत्येक निरीक्षक हा जनतेचा सेवक समजला जाईल. आणि तो शासनाने नियुक्त केलेल्या अधिकाऱ्याच्या अधिपत्याखाली अधिकृतारित्या काम करील.

३३ स कलम क्र. २२, २३, २४ आणि २५ मधील तरतुदी लागू करणे.

प्रकरण क्र. ४ मधील कलम क्र. २२, २३, २४ मधील निरीक्षक व शासकीय पृथक्करण तज्ञ यांच्या नेमणुकीस लागू असतील. पण या नियम, या प्रकरणमधील निरीक्षक व शासकीय पृथक्करण तज्ञ यांच्या नेमणुकीस लागू असतील. पण या कलमामधील 'औषध' या शब्दाचा अर्थ मात्र 'आयुर्वेदिक, सिद्ध किंवा युनानी औषधांच्या संबंधात सांगितल्याप्रमाणे घेण्यात यावा.

कलम क्र. २२. Powers of Inspectors

निरीक्षकांचे अधिकार -

१. कलम क्र. २३ मधील तरतुदी आणि या संबंधातील केंद्र शासनाने केलेल्या काही नियमान्वये ज्या क्षेत्रापुरती निरीक्षकाची नेमणूक करण्यात आलेली असेल त्याच क्षेत्रामध्ये निरीक्षकास खालील अधिकारां असतील.

अ- निरीक्षणाचे अधिकार -

१) ज्या परिसरात औषध अथवा प्रसाधनाचे उत्पादन होत असेल तो परिसर आणि औषध अथवा प्रसाधनाचे प्रमाणीकरण आणि परीक्षण करण्याच्या पद्धतीचे निरीक्षण करण्याचा अधिकार.

२) ज्या परिसरात औषध अथवा प्रसाधनाची विक्री, साठा, प्रदर्शन किंवा विक्रीसाठी पुरवठा आणि वितरण होत असेल त्या परिसराचे निरीक्षण करण्याचे अधिकार.

ब - कोणत्याही औषध अथवा प्रसाधनाचे नमुने घेण्याचे अधिकार -

१) ज्या औषध अथवा प्रसाधनाचे उत्पादन होत असेल वा विकले जात असेल वा ज्याचा साठा केला जात असेल अथवा ज्याचे प्रदर्शन केले जात असेल अथवा जे विक्रीसाठी पुरविले जात असेल अथवा ज्याचे वितरण केले जात असेल अशा औषधी अथवा प्रसाधनाचे नमुने गोळा करण्याचा अधिकार.

२) जी व्यक्ती औषध अथवा प्रसाधन एखाद्या खरेदीदारास अथवा ज्याच्या नावे औषध अथवा प्रसाधन पाठविले असेल अथवा ज्याला दिले असेल, जो पुरवत असेल अथवा जो पुरवण्याच्या तयारीत असेल अशा व्यक्तीकडून त्या औषध अथवा प्रसाधनाचे नमुने गोळा करण्याचे अधिकार.

क) निरीक्षकास आवश्यक वाटत असेल तर सर्व योग्य वेळी उपलब्ध असेल तर आवश्यक ती मदत घेऊन निरीक्षक खालील गोष्टी करू शकेल.

१) या प्रकरणान्वये गुन्हा ठरू शकेल असे औषध अथवा प्रसाधन एखाद्या व्यक्तीच्या ताब्यात असल्याचा किंवा एखादी व्यक्ती या प्रकरणान्वये औषध अथवा प्रसाधनासंबंधी गुन्हा करण्याच्या तयारीत असल्याचा निरीक्षकास संशय आल्यास अशा व्यक्तीची झडती घेण्याचे अधिकार निरीक्षकास असतील.

२) एखाद्या जागी या प्रकरणाखाली येणारा गुन्हा घडत असेल किंवा घडला असेल तर त्या जागेमध्ये प्रवेश करून त्या जागेची झडती घेण्याचे निरीक्षकास अधिकार असतील.

३) या प्रकरणान्वये गुन्हा ठरू शकेल अशा औषध अथवा प्रसाधनाची वाहतूक करण्यासाठी एखाद्या वाहनाचा उपयोग होत असल्याचा निरीक्षकास सकारण संशय आल्यास असे वाहन थांबवून त्याची झडती घेण्याचे अधिकार

निरीक्षकास असतील. तसेच ज्या औषध अथवा प्रसाधनामुळे गुन्हा घडला आहे अथवा घडत आहे अशा औषध अथवा प्रसाधनाचा साठा जास्तीतजास्त २० दिवसांपर्यंत नष्ट न करण्याविषयी निरीक्षक आदेश देऊ शकेल. पण ज्या दोषामुळे गुन्हा घडलेला आहे असा दोष औषध अथवा प्रसाधनामधून काढून टाकता येणे, ज्याच्याकडे औषध अथवा प्रसाधनाचा साठा सापडला आहे त्याला, शक्य असेल तर अशा औषध अथवा प्रसाधनाचा निरीक्षक स्वतः ताबा घेऊ शकेल.

कक) या कायद्याखाली शिक्षा होऊ शकेल असा गुन्हा करण्यास प्रोत्साहन मिळू शकेल अशा प्रकारची कागदपत्रे, नोंदवही किंवा इतर कागदपत्रे किंवा एखादी महत्वाची वस्तू एखाद्या व्यक्तीजवळ किंवा एखाद्या जागेवर, वाहनामध्ये, बोटीमध्ये किंवा उपकलम १ क मध्ये उल्लेखित अन्य एखाद्या वाहनामध्ये सापडल्यास आणि गुन्हा सिद्ध होण्यासाठी या वस्तूंचा पुरावा म्हणून उपयोग होत असल्यास निरीक्षक या वस्तू तपासून स्वतःच्या ताब्यांत ठेवू शकेल.

ककअ) या प्रकरणान्वये गुन्हा ठरू शकेल अशा प्रकारच्या औषधी वा प्रसाधनाच्या विक्रीसाठीच्या किंवा वितरणासाठीच्या उत्पादनासंबंधीची, साठ्या-संबंधीची, विक्रीसाठीच्या प्रदर्शनासंबंधीची किंवा वितरणासंबंधीची कागदपत्रे, नोंदवही किंवा अन्य कागदपत्रे यासंबंधीची कोणत्याही व्यक्तीकडे चौकशी करण्याचे अधिकार निरीक्षकास असतील.

ड) या प्रकरणाशी संबंधित नियम व उद्देशांची परिपूर्ती करण्यासाठी आवश्यक असलेल्या अन्य अधिकाऱ्यांची वापर निरीक्षकास करता येईल.

२ Code of Criminal Procedure 1973, (2 of 1974) मधील तरतुदी जशा या code च्या कलम १४ अन्वये जारी करण्यात आलेल्या अधिकारपत्रानुसार घेण्यात आलेली झडती किंवा जप्तीस लागू आहेत, तशाच त्या तरतुदी या प्रकरणाखालील अधिकारानुसार घेण्यात आलेल्या झडतीस व जप्तीसही लागू असतील.

२अ - उपकलम १ क क नुसार जप्त केलेल्या किंवा उपकलम १ क क अनुसार दाखविण्यात आलेला प्रत्येक दस्तऐवज, नोंदवही किंवा अन्य काही कागदपत्रे ज्या व्यक्तीकडून जप्त करण्यात आली आहेत किंवा ज्या व्यक्तीने ती दाखविली आहेत, त्या व्यक्तीस ती कागदपत्रे, नोंदवही वा दस्तऐवज, जप्त केलेल्या वा दाखविण्यात आलेल्या दिवसापासून २० दिवसांच्या आत परत करण्यात आली पाहिजेत. परंतु ती परत करण्यापूर्वी त्या कागदपत्रांच्या सत्यप्रती किंवा त्यांतील महत्वाच्या भागाची नोंद नियमाप्रमाणे सवर व्यक्तीकडून प्रमाणित करून घेणे आवश्यक आहे.

३ - जर कोणतीही व्यक्ती निरीक्षकांस या प्रकरणान्वये प्रदान केलेल्या अधिकाऱ्याचा वापर करण्यास अडथळा आणत असेल किंवा कोणताही दस्तऐवज, नोंदवही किंवा कागदपत्रे उपकलम १ क क अ अन्वये प्रदान केलेल्या अधिकारानुसार आवश्यक असेल तेव्हा निरीक्षकास दाखविण्यास नकार देत असेल तर त्या व्यक्तीस तीन वर्षांपर्यंत कारावास किंवा दंड किंवा कारावास आणि दंड, अशी शिक्षा होऊ शकेल.

कलम क्र. २३ Procedures of Inspectors -

निरीक्षकाची कार्यपद्धती

१. या प्रकरणानुसार एखाद्या औषध अथवा प्रसाधनाचा नमुना घेत असताना निरीक्षकाने त्या नमुन्याची योग्य ती

किंमत अदा करून त्याची पावती घेणे आवश्यक आहे.

२. उपकलम - १ नुसार निरीक्षकास नमुन्याची किंमत अदा करावयाची नसल्यास किंवा निरीक्षकास औषध अथवा प्रसाधनाचा ताबा घ्यावयाचा असल्यास कलम क्र. २२ मधील उपकलम 'क' नुसार नेमून दिलेल्या पद्धतीप्रमाणे नमुना ताब्यात घेतल्यानंतर निरीक्षकाने त्याची पावती देणे आवश्यक आहे.

३. परीक्षण अथवा पृथक्करण करण्यासाठी जेव्हा निरीक्षक एखाद्या औषध अथवा प्रसाधनाचा नमुना घेत असतो तेव्हा नमुना घेण्याचा उद्देश, नेमून दिलेल्या पद्धतीप्रमाणे ज्याच्याकडून नमुना घेतला आहे, त्यास निरीक्षकाने लेखी कळवणे आवश्यक आहे.

तसेच नमुना ताब्यात घेतल्यानंतर निरीक्षक एखाद्या व्यक्तीच्या उपस्थितीमध्ये त्या नमुन्याचे चार भाग करून, त्यावर योग्य ती वृण करून व सील करून उपस्थित व्यक्तीसही त्यावर त्या व्यक्तीचे सील व वृण करण्यास परवानगी देईल.

परंतु औषध व प्रसाधनाचे उत्पादन जेथे प्रत्यक्ष चालते तेथूनच जर निरीक्षकाने नमुना घेतला असेल, तर नमुन्याचे चार ऐवजी तीनच भाग करणे आवश्यक आहे.

औषध अथवा प्रसाधन डबा उघडल्यास हवेच्या संपर्काने खराब होण्याची शक्यता असल्यास किंवा औषध अथवा प्रसाधनाचे छोटे छोटे डबे असतील तर अशा वेळी नमुन्याचे भाग क्वारंटांटेवजी-औषध अथवा प्रसाधनाचे आवश्यकतेप्रमाणे ३ किंवा ४ डबे योग्य पद्धतीने सील करून व वृण करून निरीक्षक ताब्यात घेईल.

४. चार नमून्यांपैकी एक नमुना ज्याच्याकडून तो नमुना जमा करण्यात आला आहे, त्याला निरीक्षक देईल आणि बाकी नमुन्यांचे वितरण निरीक्षक खालीलप्रमाणे करील.

- १) परीक्षण व पृथक्करणासाठी एक नमुना शासकीय पृथक्करण तज्ञाकडे पाठविला जाईल.
- २) प्रकरण न्यायालयात दाखल झाले तर न्यायालयास दाखविण्यासाठी दुसरा नमुना ठेवला जाईल.
- ३) तिसरा नमुना जर घेतला असेल तर कलम क्र. १८ अ खाली ज्या व्यक्तीचे नांव व पत्ता देण्यात आला असेल त्याला पाठविण्यात येईल.

५. निरीक्षकाने कलम क्र. २२ च्या उपकलम 'क' नुसार कार्यवाही करावयाची ठरविल्यास

अ) ताब्यात घेलेले औषध अथवा प्रसाधन कलम क्र. १८ चे उल्लंघन करते आहे किंवा नाही याची निश्चित खातरजमा करून जर उल्लंघन करत नसल्यास ते औषध अथवा प्रसाधन ताब्यात घेण्याचा आदेश रद्द करून औषध अथवा प्रसाधनाचा साठा ज्याचा त्याला परत करील.

ब) जर औषधे व प्रसाधने जादा करण्यात आली असतील तर तसे मॅजिस्ट्रेटाना कळवून ती ताब्यात ठेवण्यासाठी मॅजिस्ट्रेटचा आदेश घेण्यात येईल.

क) जर घडलेला गुन्हा अशा स्वरूपाचा असेल की ज्या दोषांमुळे गुन्हा घडला आहे तो दोष औषध अथवा प्रसाधनातून काढून टाकून ते औषध अथवा प्रसाधन दुरुस्त करता येणे, ज्यांच्याकडून ती ताब्यात घेतली आहेत, त्याला शक्य असेल तर खटला भरण्याच्या मूळ उद्देशास बाधा न आणता निरीक्षक ते औषध अथवा प्रसाधन दुरुस्त केल्याची खातरजमा करून घेऊन, मूळ आदेश रद्द करून घेईल.

६. उपकलम १ क'क' नुसार जर निरीक्षकाने, दस्तऐवज, नोंदवहा, कागादपत्रे वा अन्य ऐवज जादा केला असेल

तर त्याविषयी मॅजिस्ट्रेटाना ताबडतोब कळवून ते ताब्यात ठेवण्याविषयी मॅजिस्ट्रेटचा आदेश घेण्यात येईल.

कलम क्र. २४ - Persons bound to disclose place, where drugs or cosmetics are manufactured or kept.

औषध अथवा प्रसाधनाच्या उत्पादनाचे किंवा साठा करण्याचे स्थान सांगण्याबद्दलचे व्यक्तीवरील बंधन -

औषध अथवा प्रसाधन ज्या ठिकाणी बनविले जाते अथवा जेथे ते विक्री अथवा वितरणासाठी ठेवले जाते त्या जागेचा ताबा ज्या व्यक्तीकडे असेल त्या व्यक्तीवर निरीक्षकाने चौकशी केल्यानंतर औषध अथवा प्रसाधनाच्या उत्पादनाचे वा साठ्याचे ठिकाण निरीक्षकास सांगणे कायद्यानुसार बंधनकारक असेल.

कलम क्र. २५

शासकीय पृथक्करण तज्ञांचे अहवाल -

१) कलम क्र. २३ - उपकलम ४ प्रमाणे औषध अथवा प्रसाधनाचा नमुना पृथक्करण व परीक्षण करण्यासाठी शासकीय पृथक्करण तज्ञांकडे पाठवण्यात आल्यानंतर तो पृथक्करण तज्ञ त्या नमुनाच्या परीक्षण व पृथक्करणाचा अहवाल नेमून दिलेल्या पद्धतीप्रमाणे व नेमून दिलेल्या नमुन्यामध्ये तीन प्रतीत निरीक्षकास पाठवून देईल. या प्रती शासकीय पृथक्करण तज्ञ स्वाक्षीकृत करेल.

२) अहवाल प्राप्त झाल्यानंतर निरीक्षक, या अहवालाची एक प्रत ज्याच्याकडून हा नमुना प्राप्त केला असेल त्यास देईल. दुसरी प्रत कलम क्र. १८ 'अ' प्रमाणे ज्याचे नांव व पत्ता सांगण्यात आला आहे त्याला देईल. तर तिसरी प्रत न्यायालयात दाखल करण्यासाठी निरीक्षक स्वतःजवळ ठेवील.

३) या प्रकरणातूनचे शासकीय पृथक्करण तज्ञाने स्वाक्षीकृत केलेला अहवाल त्यांत उल्लेखित बाबीबद्दल पुरावा मानला जाईल आणि तोच निर्णायक मानला जाईल.

पण ज्याच्याकडून नमुना घेण्यात आला आहे त्याचे अथवा कलम क्र. १८ प्रमाणे सांगण्यात आलेल्या व्यक्तीने जर अहवालाची प्रत मिळाल्याच्या दिवसापासून ३८ दिवसांच्या आत, तो अहवाल ग्राह्य नसून अन्य पुरावा सादर करण्यासाठी न्यायालय अथवा निरीक्षकास लेखी कळवले तर मात्र अशा परिस्थितीत शासकीय पृथक्करण तज्ञांचा अहवाल निर्णायक मानला जाणार नाही.

४) उपकलम ३ प्रमाणे जर एखाद्याने शासकीय पृथक्करण तज्ञांचा अहवाल मान्य न करता पुराव्यासाठी अन्य अहवाल सादर केला असेल आणि जर तो अहवाल केंद्रीय औषधी प्रयोगशाळेकडून आला नसेल तर न्यायालय आपल्या अधिकारात पृथक्करण व परीक्षणासाठी औषध अथवा प्रसाधनाचा नमुना, जो कलम क्र. २३ उपकलम ४ प्रमाणे निरीक्षकाने सादर केलेला असेल तो नमुना केंद्रीय औषधी प्रयोगशाळेकडे पाठवून केंद्रीय औषध प्रयोगशाळेच्या संचालकाद्वारे स्वाक्षीकृत असा परीक्षण व पृथक्करणाचा अहवाल मागवून घेईल आणि हा अहवाल मात्र निर्णायक मानला जाईल.

५) केंद्रीय औषधी प्रयोगशाळेकडून परीक्षण व पृथक्करण करण्यासाठी लागणारा खर्च तक्रार करणाऱ्या व्यक्तीस अथवा आरोपीस करावा लागेल.

कलम क्र. ३३ आय या प्रकरणातील नियमाविरुद्ध आयुर्वेदीक सिद्ध किंवा युनानी औषधीच्या उत्पादन, विक्री किंवा अन्य कार्यासाठी दंड - Penalty for manufacture, Sale etc. of Ayurvedic, sidha or Unani

durg in contravention of this chapter

कोणतीही व्यक्ती स्वतः किंवा दुसऱ्या व्यक्तीतर्फे खालील गोष्टी करित असेल तर ती व्यक्ती दंडास पात्र असेल.

१ - खालील प्रकारच्या औषधाची विक्री अथवा विक्रीसाठी उत्पादन करित असल्यास अ- जे आयुर्वेदिक औषध किंवा सिद्ध किंवा युनानी औषध -

१ कलम क्र. ३३ इ. ३. नुसार भेसळयुक्त असेल.

२ कलम क्र. ३३ इ. ३. क च्या उपकलम 'क' नुसार अधिकृत परवाना नसताना बनले असेल.

अशी व्यक्ती जास्तीत जास्त एक वर्षे पर्यंत कैद आणि कमीत कमी दोन हजार रु. दंड अशा शिक्षेस पात्र असेल.

ब कलम क्र. ३. इ. अ द्वारे बनावट ठरू शकणाऱ्या आयुर्वेदिक सिद्ध किंवा युनानी औषधांचे उत्पादन केल्यास कमीत कमी एक वर्षे कैद आणि जास्तीत जास्त तीन वर्षे पर्यंत कैद आणि कमीत कमी पाच हजार रुपये दंडास पात्र असेल.

काही वेळा योग्य आणि विशिष्ट कारणासाठी एक वर्षापेक्षा कमी कैद आणि रु. पाच हजारपेक्षा कमी दंडही न्यायालय देऊ शकते. पण अशा वेळी या योग्य आणि विशिष्ट कारणांचा उल्लेख निकालपत्रात होणे अत्यावश्यक आहे.

२ - जी व्यक्ती कलम क्र. ३३ एचद्वारे लागू करण्यात आलेले क्र. २४ किंवा या प्रकरणातील अन्य नियमांचा भंग करित असेल ती व्यक्ती जास्तीत जास्त तीन महिनेपर्यंत कैद आणि कमीत कमी पाचशे रुपये दंडास पात्र असेल.

कलम क्र. ३३ जे गुन्हाच्या पुनरावृत्तीबद्दल दंड

PENALTY FOR SUBSEQUENT OFFENCES

अ एखादी व्यक्ती कलम क्र. ३३ आय, उपकलम - १ चे पोटकलम अ अन्वये गुन्हाबद्दल दोषी ठरलेली असेल आणि तीच व्यक्ती त्याच गुन्हाबद्दल परत दोषी ठरली तर अशी व्यक्ती जास्तीत जास्त दोन वर्षे कैद आणि कमीत कमी दोन हजार रुपये दंड अशा शिक्षेस पात्र असेल.

ब - एखादी व्यक्ती कलम क्र. ३३ आय, उपकलम १ चे पोटकलम ब अन्वये गुन्हाबद्दल दोषी ठरून तीच व्यक्ती त्यास गुन्हाबद्दल परत दोषी ठरली असेल तर अशी व्यक्ती कमीत कमी दोन वर्षे व जास्तीत जास्त सहा वर्षेपर्यंत कैद आणि कमीत कमी पाच हजार रुपये दंड अशा शिक्षेस पात्र असेल पण काही वेळा, योग्य आणि विशिष्ट कारणांसाठी दोन वर्षापेक्षा कमी कैद आणि पाच हजार रुपयापेक्षा कमी दंड, अशी शिक्षा न्यायालय देऊ शकेल. पण अशा वेळी या योग्य आणि विशिष्ट कारणांचा उल्लेख निकालपत्रात करणे अत्यावश्यक आहे.

क - एखादी व्यक्ती कलम क्र. ३३ आय उपकलम - २ द्वारे गुन्हाबद्दल दोषी ठरून तीच व्यक्ती त्याच गुन्हाबद्दल परत दोषी ठरल्यास अशी व्यक्ती जास्तीत जास्त सहा महिने कैद आणि एक हजार रुपये दंड कमीत कमी अशा शिक्षेस पात्र असेल.

कलम क्र. ३३ के जप्टी CONFISCATION जेव्हा एखादी व्यक्ती या प्रकरणाखाली येणाऱ्या गुन्हाबद्दल दोषी ठरलेली असेल तेव्हा ज्या आयुर्वेदिक सिद्ध किंवा युनानी औषधाच्या साठ्यामुळे गुन्हा घडलेला असेल तो

साठा जप्त केला जाऊ शकेल.

कलम क्र. ३३ एल् शासकीय विभागास लागू असणाऱ्या तरतुदी Application Provisions to Govt. Depts कलम क्र. ३३ कचा अपवाद वगळता या प्रकरणातील अन्य तरतुदी जशा, एखाद्या व्यक्तीने केलेल्या आयुर्वेदिक सिद्ध किंवा युनानी औषधाच्या विक्री साठीच्या उत्पादनास विक्रीस किंवा वितरणस लागू आहेत तशाच त्या शासकीय विभागाने केलेल्या आयुर्वेदिक सिद्ध किंवा युनानी औषधाच्या विक्रीसाठीच्या उत्पादनास विक्रीस अथवा वितरणसही लागू असतील.

कलम क्र. ३३ एम् गुन्हाची चौकशी करण्याचा अधिकार Cognisance of offences

१. निरीक्षका शिवाय अन्य कोणालाही या प्रकरणाखाली येणाऱ्या गुन्हाची चौकशी करण्याचा अधिकार असणार नाही. (कलम क्र. ३३ जी उपकलम ४ मध्ये उल्लेखित अधिकाऱ्यांची पूर्वपरवानगी घेऊनच निरीक्षकास ही चौकशी करता येईल.)

२. राजधानीचा न्यायाधीश (metropolitan magistrate) किंवा प्रथमवर्ग न्यायाधीश (Judicial magistrate of first class) या अधिकाऱ्यापेक्षा कमी दर्जाच्या न्यायाधीशास या प्रकरणांतर्गत शिक्षापात्र गुन्हाची सुनावणी करण्याचा अधिकार असणार नाही. कलम क्र. ३३ एन् केंद्र सरकारचा नियम अधिकार Power of central govt to make rules

१. मंडळाच्या सल्ल्याने अथवा शिफारशीने केंद्र सरकार या प्रकरणातील तरतुदी अमलात आणण्याचा हेतूने नियम तयार करू शकेल. परंतु परिस्थितीच जर अशी उद्भवली असेल की ज्यावेळी मंडळाशी सल्लामसलत न करता नियम बनविणे आवश्यक आहे असे केंद्र सरकारचे मत बनते, अशावेळी नियम केल्या नंतर सहा महिन्यांच्या आत मंडळाशी या नियमाबाबत चर्चा करून संबंधित नियमात मंडळानी काही दुरुस्त्या सुचविल्यास केंद्र शासन त्या दुरुस्त्या विचारात घेईल.

२. संबंधिताच्या सामान्य अधिकाराला बाधा न आणता नियम खालील बाबीस लागू असतील.

अ. आयुर्वेद सिद्ध युनानी औषधाच्या परीक्षणासाठी प्रयोगशाळा निर्माण.

ब शासकीय पृथक्कारक (Govt Analyst) आणि निरीक्षक (Inspector) यांची अर्हता आणि कर्तव्ये. क आयु. सिद्ध व युनानी औषधाच्या लेबलवर उल्लेख केलेली घटक द्रव्ये त्या औषधात खरोखरच आहेत की नाही ते पाहण्यासाठी परीक्षण व पृथक्करण पद्धती.

ड एखाद्या द्रव्यास विचारी द्रव्य ठरविणे.

ई. आयु-वेदिक सिद्ध व युनानी औषधांच्या उत्पादनासाठीच्या परवान्याच्या विहित नमुना ठरविणे तसेच या औषधांच्या विक्रीसाठीच्या परवान्याचा नमुना ठरविणे, तसेच या परवान्या संदर्भात खालील बाबी संबंधात नियम ठरणे.

परवाना जारी करण्यासाठी आवश्यक गोष्टी, परवाना मिळविण्यासाठीचा अर्जाचा नमुना, परवान्यासाठी लागणारी फीस, परवाना जारी करण्यासाठी अधिकृत व्यक्ती तसेच या प्रकरणातील तरतुदी वा नियमाचा भंग केल्यास परवाना रद्द अथवा निलंबित करण्यासंबंधीचे नियम किंवा परवाना देताना काही अटीवर परवाना दिला असल्यास त्या अटी ची पूर्तता न केल्यामुळे परवाना रद्द अथवा निलंबित करण्याचे नियम. एफ आयु. सिद्ध

अथवा युनानी औषधांची पॅकिंग करत असताना पाठवण्याचे नियम यांत औषधाशी प्रत्यक्ष संबंध येणाऱ्या पॅकिंगसाठी वापरण्याच्या पॅकिंगविषयी माहिती तसेच पॅकिंगवरील लेबलच्या प्रकारासंबंधीचे नियम तसेच लेबलमध्ये कोणत्या बाबीचा उल्लेख करणे आवश्यक नाही या सर्व बाबींचा समावेश असतो.

जी परीक्षण करण्यासाठी किंवा पृथक्करण करण्यासाठी अल्प प्रमाणात आयु सिद्ध युनानी औषधी तयार करण्यासंबंधीचे नियम

जी. जी. कलम क्र. ३३ इ. इ. उपकलम ड अन्वये आयु. सिद्ध युनानी औषधांचा रंगदेण्यासाठी वापरण्यात येणाऱ्या रंगां विषयी नियम जी. ए. कलम क्र. ३३ इ. इ. ब. नुसार आयु. सिद्ध व युनानी औषधांच्या मानकीकरणाचे नियम (एच) या प्रकरणात अन्वय कोणत्याही बाबी संबंधीचे नियम -

कलम क्र. ३३ ओ प्रथम परिशिष्टात दुरुस्ती करण्याचे अधिकार (Power to amend first schedule) या प्रकरणासाठी मंडळाच्या सल्ल्याने केंद्र सरकार प्रथम परिशिष्टात दुरुस्ती अथवा वृद्धी करू शकेल. पण असे करण्यापूर्वी कमीत कमी ३ महिने केंद्र शासन शासकीय परिपत्रकातील सूचनेद्वारे परिशिष्टात दुरुस्ती वृद्धी करण्याचा आपला इरादा जाहीर करील आणि नंतर अशाच सूचनेद्वारे प्रथम परिशिष्टातील बदल अथवा वृद्धी जाहीर करील, त्यानंतरच संबंधित बदल अधिकृत समजण्याचे येईल.

प्रकरण क्र. ५

संकीर्ण (MISCELLANEOUS)

कलम क्र. ३३ पी - सूचना देण्याचे अधिकार

(POWER TO GIVE DIRECTIONS)

प्रकरणातील तरतुदीची किंवा अन्य नियमांची किंवा आदेशांची राख्यामध्ये अंमलबजावणी करण्याच्या दृष्टिकोनातून आवश्यक वाटल्यास केंद्रशासन संबंधित राज्य शासनाला योग्य त्या सूचना देईल. या कलमाद्वारे अशा प्रकारचे अधिकार केंद्र शासनास प्राप्त झाले आहेत. कलम क्र. ३४ कंपन्यांचे गुहे (OFFENCES OF COMPANIES) (१) जर एखाद्या कंपनीकडून या अधिनियमांतर्गत येणारा गुन्हा घडला असेल तर ज्या व्यक्तीच्या अधिकारात देखरेखीखाली काम चालू असताना गुन्हा घडला आहे ती व्यक्ती (त्या व्यक्ती) अग्नि संबंधित कंपनीला गुन्हाबद्दल जबाबदार समजून त्यांच्या खटला भरून त्यांना शिक्षा दिली जाऊ शकेल.

परंतु अशा व्यक्तीच्या अपरोक्ष गुन्हा घडल्याचे किंवा अशा व्यक्तीने गुन्हा घडू नये म्हणून संपूर्ण योग्य ती खबरदारी घेतल्याचे सिद्ध झाले तर मात्र व्यक्तीवर उपरोक्त नियमानुसार खटला भरता येणार नाही.

२) उपरोक्त उपकलम (१) मधील तरतुदीचा विचार न करता, जेथे घडलेल्या गुन्ह्यास, संचालक, व्यवस्थापक, सचिव किंवा अन्य अधिकारी यांची संमती असल्याचे किंवा त्यांनी घडलेल्या गुन्ह्याकडे डोळेझक केल्याचे आढळल्यास किंवा त्यांच्या दुर्लक्षामुळे गुन्हा घडल्याचे आढळल्यास वरील अधिकारी त्या गुन्ह्यासाठी खटला भरून शिक्षा भोगण्यास पात्र असतील. स्पष्टीकरण या कलमाकरीता (ए) 'कंपनी' म्हणजे एक सामूहिक संस्था, एखादी 'पेढी' अथवा अनेक व्यक्तींचे मंडळ यांचा यामध्ये समावेश होतो.

(बी) पेढीचा 'संचालक' म्हणजे पेढीचा भागीदार, कलम क्र. ३४-ए- शासकीय विभागाकडून घडणारे गुहे (OFFENCES BY GOVT. DEPARTMENTS) जर एखाद्या शासकीय विभागाकडून प्रकरण क्र. ४ ए

अंतर्गत गुन्हा घडलेला असेल तर अशा वेळी ज्या व्यक्तीकडे उतावून, विक्री व वितरणाचा कार्यभार सोपवलेला असेल ती व्यक्ती किंवा अशी व्यक्ती नसेल तर विभाग प्रमुख, घडलेला गुन्हाबद्दल दोषी समजला जाऊन त्याच्याविरुद्ध खटला भरून शिक्षा दिली जाईल.

परंतु संबंधित गुन्हा उपरोक्त अधिकाऱ्यांच्या अपरोक्ष घडल्याचे किंवा गुन्हा घडू नये म्हणून उपरोक्त अधिकाऱ्यांने संपूर्ण योग्य ती खबरदारी घेतल्याचे सिद्ध झाल्यास त्या व्यक्तीवर वरील कलमानुसार कार्यवाही करता येणार नाही.

कलम क्र. ३४ (ए.ए) त्रास देण्याच्या उद्देशाने घेतलेल्या झडतीसाठी वा जापतीसाठी दंड (PENALTY FOR VEXATIOUS SEARCHOR SEIZURE) या अधिनियमांतर्गत मिळालेल्या अधिकारानुसार एखादा निरीक्षक खालील गोष्टी करत असेल तर त्यासाठी त्याला रु. एक हजारपर्यंत दंड होऊ शकेल.

(ए) संशय येण्याजोने कोणतेही कारण नसताना निरीक्षकांने जाणा, वाहन, बोट वा अन्य वाहन यांची झडती घेतली असल्यास.

(बी) अकारण आणि त्रास देण्याच्या उद्देशाने निरीक्षकांने एखाद्या व्यक्तीची झडती घेतली असेल तर.

(सी) त्रास देण्याच्या उद्देशाने आणि आवश्यकता नसताना निरीक्षकांने एखादे औषध अथवा प्रसाधन अथवा एखादी वस्तू, पदार्थ, नोंदवही, दप्तर, कागदपत्रे किंवा अन्य महत्त्वाच्या वस्तू जप्त केल्या असतील तर.

(डी) निरीक्षकांच्या कामात अडथळा निर्माण होण्यासारखे कोणतेही कारण नसतानाही निरीक्षकांने एखाद्या व्यक्तीस दुखापत केली असेल तर.

कलम क्र. ३५ - या अधिनियमांतर्गत देण्यात येणाऱ्या शिक्षेची प्रसिद्ध Publication of Sentences Passed under this Act.

(१) एखादी व्यक्ती या अधिनियमानुसार जर दोषी ठरला असेल तर ज्या न्यायालयामुळे ही व्यक्ती दोषी ठरलेला असेल ते न्यायालय निरीक्षकांने न्यायालयास अर्ज केल्यानंतर, दोषी व्यक्तीचे नाव, त्याचा राहण्याचा पत्ता, तो ज्यासाठी दोषी ठरला तो गुन्हा आणि त्याला करण्यात आलेला दंड या गोष्टी न्यायालय सूचना करील त्या पद्धतीने व सूचना करील त्या वृत्तपत्रात प्रसिद्ध करण्यात येईल आणि प्रसिद्धीसाठी होणारा खर्च दोषी व्यक्तीकडून घेतला जाईल.

(२) वरील प्रकारच्या प्रसिद्धीसाठी लागणारा खर्च, खटला चालवण्यासाठी होणाऱ्या खर्चाचाच भाग समजला जाऊन या खर्चाची वसुली खटल्याच्या खर्चाच्या वसुलीप्रमाणेच करण्यात येईल.

कलम क्र. ३६ दंडाधिकार्यांच्या अधिक दंड करण्याचा अधिकार
Magistrate's Power to impose Enhanced Penalties. The code of criminal procedure, 1973, (2 of 1974)

मधील नियमांचा विचार न करता कोणताही राजधानीचा दंडाधिकारी किंवा प्रथमवर्गा न्यायिक दंडाधिकारी या अधिनियमाद्वारे देऊ शकत असलेल्या अधिकारप्राप्त शिक्षेपेक्षा अधिक शिक्षा अथवा दंड देऊ शकेल अशा प्रकारचा अधिक दंड देणे हे कायदेशीर असेल.

कलम क्र. ३६ - ए एकत्रितपणे खटला भरण्यायोग्य काही गुहे Certain Offences to be tried Summarily. The code of Criminal procedure 1973 (2 of 1974) मधील नियमांचा विचार न करता,

राजधानीचा दंडाधिकारी किंवा शासनाने याचे कामासाठी विशेष अधिकारी दिलेला प्रथम वर्ग न्यायिक दंडाधिकारी या अधिनियमांतर्गत येणाऱ्या ज्या गुन्हांना अधिकृत अधिक तिन वर्षेपर्यंत कारावासाची शिक्षा सांगितली आहे अशा सर्व गुन्हांचा विचार खटल्यामध्ये एकत्रितपणे करू शकेल. परंतु यामध्ये कलम क्र. ३३ आय, उपकलम - १, पोटकलम (बी), अंतर्गत येणाऱ्या गुन्हांचा विचार करता येणार नाही आणि वरील खटल्यासाठी उपरोक्त code ची ३६२ ते २६५ (दोन्ही धरून) कलमे लागू असतील.

पंतु या कलमांतर्गत एकत्रितपणे चालवल्या जाणाऱ्या खटल्यामध्ये गुन्हाबद्दल दंडाधिकार्याने अधिकृत अधिक एक वर्षपर्यंत कारावासाची शिक्षा देणे कायद्याला धरूनच असेल.

तसेच या कलमांतर्गत एकत्रितपणे खटला चालवताना, गुन्हाबद्दल एक वर्षांपेक्षा अधिक कारावासाची शिक्षा देणे दंडाधिकार्याच्या जखरीचे वाटत असेल किंवा अन्य कुठल्या कारणाने एकत्रितपणे खटला चालवणे योग्य वाटत नसेल तर संबंधित पक्षाचे म्हणणे ऐकून घेऊन खटल्याची वेगवेगळी सुनावणी करण्याचा आदेश दंडाधिकारी काढू शकतील आणि त्यासाठी साक्षीदार आणि संबंधितांना सुनावणीसाठी परत बोलावता येईल.

कलम क्र. ३७ चांगल्या भावनेने केलेल्या कार्यवाहीसाठी संरक्षण (Protection of Act On Taken in Good Faith) :- कोणत्याही चांगल्या भावनेने केलेल्या किंवा करावयाच्या कार्यवाहीसाठी किंवा कार्यवाही करावयाच्या उद्देशासाठी या अधिनियमांतर्गत खटला, आरोपपत्र किंवा कायदेशीर कार्यवाही करता येणार नाही.

कलम क्र. ३८ संसदेसमोर ठेवावयाचे नियम (Rules to be laid before parliament) :- या अधिनियमांतर्गत करण्यात येणारा प्रत्येक नियम तयार केल्यानंतर लवकरात लवकर संसदेच्या दोन्ही सभागृहासमोर ठेवणे आवश्यक आहे. नियम सभागृहासमोर ठेवताना संसदेचे कमीत कमी तीस दिवसांचे अधिवेशन चालू असायला हवे. हा नियम एक, सलग दोन किंवा अधिक अधिवेशनात संमतीसाठी सभागृहासमोर ठेवता येईल.

अधिवेशन संपण्यापूर्वी सुरू झाल्यानंतर लोचच किंवा सलग पुढल्या अधिवेशनात दोन्ही सभागृहांनी, नियम किंवा नियमांतील बदल संमत केल्यास तो नियम संमत केल्यापासून लागू झाल्याचे समजण्यात येईल. नियमास संमती नाकारण्यात आल्यास मात्र नियम लागू होणार नाही.

प्रथम तक्ता (परिशिष्ट) FIRST - SCHEDULE

(पहा - कलम क्र. ३ (ए)) ए - (आयुर्वेदिक आणि सिद्ध पद्धती)

क्र.	ग्रंथाचे नाव	क्र.	ग्रंथाचे नाव
१	आरोग्य कल्पद्रुम	२	अर्क प्रकाश
३	आर्य षिषक्	४	अष्टांग हृदय
५	अष्टांग संग्रह	६	आयुर्वेद कल्पद्रुम
७	आयुर्वेद प्रकाश	८	आयुर्वेद संग्रह
९	भैषज्य रत्नावली	१०	भारत भैषज्य रत्नाकर
११	भाव प्रकाश	१२	बृहत निघंटु रत्नाकर
१३	चक्र संहिता	१४	चक्रदत्त
१५	गद निग्रह	१६	कुपीपक्व रसायन

१७	निघंटुत्नाकर	१८	रस चंडांशु
१९	रसराजसुंदर	२०	रसरत्न समुच्चय
२१	रसतंत्रसार सिद्ध प्रयोगसंग्रह	२२	रसतरंगिणी
२३	रसयोगसंगार	२४	रसयोगरत्नाकर
२५	रसयोग संग्रह	२६	रसैद्रसार संग्रह
२७	रसप्रदीपिका	२८	सहस्रयोग
२९	सर्व रोगचिकित्सा	३०	सर्व रोगचिकित्सा
३१	शार्ङ्गधर संहिता	३२	सिद्ध भैषज्य मणिमाला
३३	सिद्धयोग संग्रह	३४	सुश्रुत संहिता
३५	वैद्य चिंतामणी	३६	वैद्यक शब्दासिंधु
३७	वैद्यक चिकित्सासार	३८	वैद्यजीवन
३९	बसवराजस्यम्	४०	योगरत्नाकर
४१	योग तरंगिणी	४२	योग चिंतामणी
४३	काश्यप संहिता	४४	भेल संहिता
४५	विश्वनाथ चिकित्सा	४६	वृंद चिकित्सा
४७	आयुर्वेद चिंतामणी	४८	अभिनव चिंतामणी
४९	आयुर्वेद रत्नाकर	५०	योग रत्नसंग्रह
५१	रसामृत	५२	द्रव्याणु निघंटु
५३	रसमंजिरी	५४	वंगसेन

Concept of Aushadhi Nirmanashala with respect of good manufacturing practices

अनुसूची - टी अंतर्गत उत्तम विनिर्माण पद्धती - जी. एम. पी. आधारीत

औषधी निर्माणशाळा

औषधी व प्रसाधन अधिनियम अनुसूची - टी - Schedule T नियम १५७

Good Manufacturing Practices GMP

आयुर्वेदिक, सिद्ध आणि युनानी औषधांकरिता उत्तम विनिर्माण पद्धती

निर्धारित उत्तम विनिर्माण पद्धती भाग एक व भाग दोन मध्ये खालील प्रमाणे सुनिश्चित आहेत.

- १) औषधी निर्माणार्थ योजलेला कच्चा माल हा अससल, निर्धारित गुणवत्तेचा आणि संक्रमणमुक्त असावा.
- २) औषधी उत्पादन प्रक्रिया निर्धारित आणि मानकांचे प्रतिपालन करणारी असावी.
- ३) गुणवत्ता नियंत्रण उण्याचा पर्याप्त प्रमाणात उपयोग केला असावा.
- ४) उत्पादित औषधी जी विक्रीकरिता जारी release करण्यात आली ती मान्यताप्राप्त गुणवत्तेची असावीत.
- ५) उपरोक्त सूचीबद्ध उद्देश्यांना प्राप्त करण्याकरिता प्रत्येक परवानाधारकाद्वारे औषधी निर्माणान्या शास्त्रोक्त पद्धती विकसित करून आणि उत्पादनांच्या निर्धारित प्रक्रियांच्या पालनार्थ त्यांची नोंद एका पुस्तिकेमध्ये करण्यात येऊन त्यांचा संदर्भार्थ आणि निरीक्षणार्थ (inspection) उपयोग करण्यात यावा. तसेच केंद्रीय भारतीय चिकित्सा परिषद अधिनियम १९७० अनुसार नोंदणीकृत वैद्य, सिद्ध आणि हकीम जे स्वरूपांकरिता औषधीचे उत्पादन व वितरण करत आहेत, मात्र बाजारामध्ये अशा औषधांची विक्री करत नाहीत त्या औषधाना या जी एम पी मधुन सबलत - सूट देण्यात येत आहे.

उत्तम विनिर्माण पद्धती

भाग - एक

कारखाना परिसर -

औषधी उत्पादन क्षेत्रामध्ये पुढील बाबींकरिता पुरेशी जागा उपलब्ध असावी.

- १) कच्चा माल आवक व संग्रहण
- २) औषधी उत्पादन प्रक्रिया क्षेत्र
- ३) गुणवत्ता नियंत्रण अनुभाग
- ४) तयार औषधी भांडार क्षेत्र
- ५) कार्यालय
- ६) अस्वीकृत वस्तु/औषधी भांडार

१.२ सामान्य आवश्यकता

१.१ (A) स्थान परिसर

आयुर्वेदिक, युनानी व सिद्ध औषधांकरिता उत्पादनस्थान व कारखाना परिसर हा उघडी गटारे, नाला,

सर्वर्जनिक शौचालये यांचे संपर्कामध्ये नसून तो कोणत्याही प्रकारचा अप्रिय गंध, धूम, धूळ, काजळी, धूपपान आदींच्या संक्रमणापासून मुक्त असावा.

१.१ (B) इमारत परवानाप्राप्त औषधी उत्पादन कारखाना इमारतीमध्ये स्वारस्यकरण स्थितीमध्ये औषधांचे उत्पादन करण्यात यावे. औषधी निर्माणार्थ जाळे, कुमी-कीटकादी संसर्ग विरहित स्थान असावे. त्याठिकाणी प्रकाश व वायुविजन Ventilation यांची पर्याप्त व्यवस्था असावी. फरशी व भिंती या आर्द्रतामुक्त असून औषधी उत्पादनार्थ उपयोगामध्ये आणला जाणारा परिसर हा उत्पादन, संस्करण, बांधणी (Packaging), नामनिर्देशन (Labeling) करिता कारखाना अधिनियम अनुरूप असावा. तसेच अन्य निर्माण कार्यानुसार सुसंगत -सुयोग्य असा आसन परिसर असावा जसे -

- १) औषधी उत्पादनाच्या अन्य प्रक्रिया त्याच परिसरामध्ये अथवा जवळच्या सुसंगत -अनुरूप परिसरामध्ये करण्यात येण्याची व्यवस्था असावी.
- २) औषधी उत्पादनकार्यार्थ पुरेशा प्रमाणात जागा उपलब्ध असून साहित्य व उपकरणे यांची पद्धतरशीर व सुसंगत मांडणी करण्याकरिताही पुरेशा प्रमाणात क्षेत्र उपलब्ध असावे. ज्याद्वारे विविध औषधी वा औषधी घटकांचे एकत्रीकरण आणि परस्पर संदुषण टाळता येईल, तसेच उत्पादन व नियंत्रण यामधील कर्तव्यव्युत्ती टाळणे शक्य होईल.
- ३) कारखाना इमारतीची रचना, बांधणी व देखभाल उत्तम असून भिंती, फरशी व छत अपेक्ष्य भेगाविरहित व छिदरविरहित असावेत ज्याद्वारे कुमीकीटकादीना प्रवेश करणे शक्य होणार नाही. जंतुधन द्रव्यांद्वारे त्यांची सहजपणे स्वच्छता करता येईल आणि त्यांना पर्याप्त प्रमाणात स्वच्छ ठेवता येईल. या स्थानामधील फरशी ही गुळगुळीत एकसारखी असून त्यावर धुळ वा अवशिष्ट पदार्थ साठून राहू नयेत.
- ४) औषधी उत्पादन कार्यक्षेत्रामध्ये सुयोग्य जल निकास व्यवस्था असावी. तसेच याठिकाणी स्वच्छता साधने व विद्युत उपकरणे ही उचित व उत्तम सुरक्षित असावीत.
- ५) इलेक्ट्रिक फरनेस/भट्टी विभाग हा धातुपत्रा छतयुक्त असावा. त्यास्थानी वायुविजन व्यवस्था उत्तम असून तो भाग कुमी कीटक व धुलीकणविरहित असावा.
- ६) भट्टी विभागामध्ये उत्तम अप्रिसंक्षक साधने असावीत. तसेच या स्थानामधून बाहेर जाण्याकरिता उत्तम व्यवस्था, मार्ग असावा.
- ७) कच्ची औषध द्रव्ये सुकविण्याकरिता त्याचप्रमाणे औषधीनिर्माण प्रक्रिया करत असताना आणि बांधणीपूर्व तयार औषधीकल्प सुकविण्याकरिता स्वतंत्र व पुरेशी जागा उपलब्ध असावी. या सुकविण्याचे स्थानी धूर, धूळ, कुमी, कीटक आदींचा संसर्ग टाळण्याकरिता सुयोग्य फरशी, विडकींना जाळी, काच व अन्य सामग्रीची पर्याप्त व्यवस्था केली पाहिजे.

१.१ (C) जल आपूर्ती

औषधी उत्पादनार्थ योजण्यात येणारे जल शुद्ध, स्वच्छ व पिण्यायोग्य गुणवत्तेचे असावे. कारखाना परिसर, उत्पादन क्षेत्र आदी स्थाने स्वच्छ करण्याकरिता पुरेशा प्रमाणात जलाची सुविधा असावी.

१.१ (D) अपशिष्ट व्यवस्था

औषधी उत्पादन प्रविभागामधून आणि प्रयोगशाळेमधून बाहेर टाकण्यात येणारे अपशिष्ट व जल यांचा कर्मचारी व सार्वजनिक आरोग्यास बाधा होणार नाही अशा पद्धतीने ती बाहेर टाकण्याची व्यवस्था असावी. ही प्रणाली प्रदूषण नियंत्रणाप्रती अधिकार्यांद्वारे देण्यात येणारे निर्देशांचे मार्गदर्शक तत्वांनुसार असावी.

१.१ (E) कारखाना क्षेत्रामध्ये विविध औषधी निर्माण प्रक्रियांकरिता उत्पादनार्थ योजलेले काचपात्र, डबे, बाटल्या, जाग आदींच्या प्रक्षालनाकरिता, स्वच्छ करण्याकरिता आणि सुकविण्याकरिता उत्पादन कार्याव्यतिरिक्त पुरेशी व स्वतंत्र व्यवस्था अशा पात्रांकरिता असावी.

१.१ (F) औषधी भांडार

औषधांचा संग्रह करावयाचे स्थान उत्तम खेळती हवा, वायुविजन असणारे असावे आणि दमटपणा, ओलसरपणा विरहीत असावे. कच्ची औषधांद्रव्ये, निर्मित औषधीकल्प व वितरण करावयाचे तयार औषधी कल्प यांच्या साठवणीकरिता पुरेशी जागा व स्वतंत्र विभाग भांडारामध्ये असावा.

१.१ (A) कच्चा माल (कच्ची औषधी सामग्री)

औषधी उत्पादनार्थ आवश्यक सर्व प्रकारचा कच्चा माल कच्च्या औषधी भांडारामध्ये (raw material store) मध्ये ठेवण्यात यावा. औषधी उत्पादनार्थ योजली जाणारी कच्ची औषधी सामग्री अनुभवाधारे व चिकित्सेमधील उपयोग, गुणकर्मधारे सुयोग्य पात्रामध्ये सुरक्षित ठेवावी. ज्याद्वारे त्या कच्च्या औषधी सामग्रीच्या गुणवत्तेचे रक्षण होईल व त्यासोबत आर्द्रांशशोषण, सूक्ष्मजीव संदूषण (Microbial contamination) कृत्री कीटकदावी प्रकोप होणार नाही. विशिष्ट कच्च्या मालाच्या साठवणीकरिता विशेष नियंत्रित पर्यावरण स्थिती आवश्यक असेल तर त्यानुसार ती नियंत्रित उपलब्ध करून देण्यात यावी आणि याकरिता पात्र Containers विभाग Cabin व विशेष क्षेत्र area आदींची कच्चा माल संग्रह विभागामध्ये योजना केली पाहिजे. तसेच पुढील विविध प्रविभागांमध्ये त्यांची प्रनवारी करण्यात यावी.

- १) धातुयुक्त कच्ची औषधी सामग्री
- २) खनिजयुक्त कच्ची औषधी सामग्री
- ३) प्राणीजस्रोत कच्ची औषधी सामग्री
- ४) आर्द्र व ताजी औषधनिर्माणसतः साःणी
- ५) शुष्क औषधी वनस्पती व वनस्पती अंगावयव
- ६) गळ-डिंक-मध इ. बंधनकारक द्रव्ये: Excipients
- ७) उडनशीलतेत, सुगंधी द्रव्ये इ.
- ८) औषधी सार, सत्त्व, नियांसादी

कच्चा माल साठविण्याच्या प्रत्येक पात्राची सुयोग्य ओळख (identification) होण्याकरिता त्या पात्राः उचित नामनिर्देशन (Label) असावे. या लेबलमध्ये कच्च्या औषधी द्रव्याचे नाव आपूर्ती स्रोत (Source of supply), परीक्षण अंतर्गत (Under test), स्वीकृत (approved) वा अस्वीकृत (Rejected) यांची स्पष्टपणे नोंद असावी. त्यानंतर लेबलमध्ये पुढे विशेषरूपाने आपूर्तीची ओळख होण्याकरिता विशिष्ट संकेत, बॅचनंबर, लॉटनंबर,

प्राप्त विनांक नमूद करण्यात यावा. सर्व कच्च्या मालाच्या नमुन्यांचे (sample) गुणवत्ता परीक्षणे त्याच परिसरामध्ये अथवा बाहेरून आयुर्वेद, युनानी व सिद्ध गुणवत्ता परीक्षण प्रयोगशाळेमध्ये तज्ञांद्वारे शासनाद्वारे निर्देशित मान्य परीक्षणे करण्यात यावी. आणि अशी स्वीकृत-योग्य मान्यताप्राप्त असणारी औषधी द्रव्येच औषधी उत्पादनार्थ योजावी. अस्वीकृत-अयोग्य ठरविण्यात आलेली औषधी द्रव्ये कच्च्या औषध सामग्रीतून काढून टाकण्यात यावी आणि अशा द्रव्यांची साठवणूक एका वेगळ्या कक्षामध्ये करावी. प्रथम आणण्यात आलेली औषधीद्रव्ये आवश्यकतेनुसार अगोदर-प्रथम उपयोगामध्ये आणावी. तर नंतर येणारी बॅचची औषधी द्रव्ये पुढील औषधी कर्मार्थ योजावी. औषधी द्रव्ये खरेदीची पावती (Receipt) त्यांची परीक्षणपत्रके, स्वीकृत-अस्वीकृतत्व, उपयोगबाबतच्या नोंदी स्वतंत्ररूपाने केल्या पाहिजे.

१.१ F (B) बांधणी सामग्री Packing Material

सर्व प्रकारचे बांधणीचे साहित्य जसे बाटल्या, जाग, डबे, कॅप्सुल इ. चा सुयोग्य पद्धतीने संग्रह करावा. ही सर्व बांधणी सामग्री व त्यांची झाकण (Closures) बांधणी कारण्यापूर्वी उत्तम स्वच्छ करण्यात आलेली, निर्जंतुक व शुष्क असावीत.

१.१ F (E) तयार औषधी भांडार Finished goods store

उत्पादन विभागामधून तयार औषधीकल्पांचा समूह सुयोग्य बांधणी केल्यानंतर तयार औषधीकल्प भांडारारकडे स्थानांतरित करावा. या विभागामध्ये विशिष्ट चिन्ह अंकीत संसर्ग प्रतिरोधक विल्लीकरण (Quarantine) विभागामध्ये तयार औषधीकल्प ठेवण्यात यावी. औषधी परीक्षण प्रयोगशाळेमध्ये आणि तज्ञांद्वारे तयार औषधी कल्पांच्या उत्तम, गुणवत्तेची, पैकिंग, नामनिर्देशनाची आदिची शास्त्रोक्त संदर्भानुसार तपासणी केले नंतर स्वीकृत मान्यताप्राप्त (approved) औषधी कल्पांचेच तयार औषधीकल्प विभागामध्ये साठवणूक करण्यात यावी. केवळ असे औषधीकल्प विक्रीकरिता पाठवावे. आणि त्यांच्या नोंदी स्वतंत्ररूपाने केल्या पाहिजे. जर काही आयुर्वेद, युनानी वा सिद्ध औषधी कल्पांकरिता विशेष साठवणूक स्थितीची आवश्यकता असेल तर तयार औषधी भांडारामध्ये अशा आवश्यक सुविधा प्रदान केल्या पाहिजे.

१.१ (G) पर्याप्त कार्यक्षेत्र Working space

औषधी उत्पादन विभागामध्ये औषधीकल्प निर्माण व गुणवत्ता नियंत्रणार्थ पुरेशी जागा उपलब्ध करून द्यावी. औषधी उत्पादनार्थ आवश्यक साधन सामग्री उपकरणे आदींची उपयोगानुसार क्रमाने मांडणी करण्याकरिता पर्याप्त जागा उपलब्ध असावी. त्याचप्रमाणे या उपकरणांवर, साधनसामग्रीवर कर्मचारी कार्य करत असताना त्यांना अडथळे आणि सुरक्षितपणे कामकाज करता येईल अशी सुविधा उपलब्ध करून द्यावी. औषधी उत्पादन, भांडार व हाताळणी एकाच कार्यक्षेत्र परिसरामध्ये केले जात असेल तर कच्ची औषधी द्रव्ये, विविध औषधी कल्प यांचे एक दुसऱ्यांमध्ये, परस्परांमध्ये समिश्रण होणे वा औषधीना एक दुसऱ्यांच्या परस्परांच्या दुष्ट संसर्गाची बाधा होणे हे टाळता येणे शक्य होते वा न्यूनातूनून करता येते जर पर्याप्त कार्यक्षेत्र उपलब्ध असेल तर.

१.१ (H) कर्मचाऱ्यांकरिता स्वच्छ व स्वास्थ्यरक्षक वस्त्रप्रारवणे:

Health, Clothing, Sanitation hygiene of workers

औषधी उत्पादन कारखानामध्ये कार्यरत सर्व कर्मचारी संक्रामक विकारांपासून मुक्त पाहिजे. त्यांच्या

कामकाजादरम्यान घातला जाणार गणवेश (Uniform) हा कामकाजाच्या दृष्टीने सुयोग्य असवा. आणि ऋतु-हवामानानुसार उचित प्रकारचा असावा तसेच त्याची सुयोग्य स्वच्छता ठेवली पाहिजे. या गणवेशामध्ये वस्त्रप्रारण आणि आवश्यकतेनुसार हस्त-पाद-शिरोभागांकरिता कृत्रिम आरणे यांचा समावेश आहे. कर्मचाऱ्यांच्या वैयक्तिक स्वच्छतेकरिता आवश्यक असणारे स्वच्छ टॉवेल, साबण, ब्रश आदी सामग्रीची सुविधा उपलब्ध करून दिली पाहिजे. पुरुष व स्त्री कर्मचारी वर्गाकरिता स्वतंत्र स्वच्छतागृहांची व्यवस्था असावी. अशी स्वच्छतागृहे उत्पादन कार्यक्षेत्र, तयारकल्यादी स्थानांपासून वेगळी असावीत. कर्मचाऱ्यांच्या वैयक्तिक वस्तू ठेवण्याकरिता आणि गणवेश बदलण्याकरिता सुयोग्य जागा कारखाना परिसरामध्ये उपलब्ध असावी.

१.१ (1) वैद्यकीय सेवा सुविधा Medical Services

उत्पादकाने कर्मचाऱ्यांकरिता उपलब्ध करावयाच्या सुविधा

१) प्रथमोपचाराची पर्याप्त सुविधा

२) औषधी उत्पादन कारखानामध्ये कर्मचाऱ्यांना कामकाजावर रूजू करून घेताना आणि तत् पश्चात विशिष्ट कालावधीनंतर, प्रतिवार्षिक त्यांची चिकित्सकांद्वारे तपासणी प्रामुख्याने संक्रामक व्याधींपासून मुक्त असण्याची खात्री करण्याकरिता करण्यात यावी. अशा सर्व तपासणी नोंदी स्वतंत्र पुस्तिकेमध्ये कराव्यात.

१.१ (J) यंत्रसामग्री व उपकरणे Machinery and equipments

औषधी उत्पादन प्रक्रियांकरिता उत्पादनांचे प्रमाण व औषधी कल्याच्या स्वरूपाधारित सुयोग्य प्रकारची हस्तचलित, अर्धस्वयंचलित, विद्युत्चलित, संशयसंचलित (lean based) किंवा संपूर्ण स्वयंचलित यंत्रे उपलब्ध असावी. यामध्ये उत्पादन प्रक्रियेतील भाडणे (Cushing), पेपण (grinding), चूर्णिकरण (Powdering), उकळणे (Boiling), कल्कीकरण (Mashing), दहन करणे (burning), भर्जन (roasting), गालन (filtering), शुष्क करणे (drying), पूरण (filling), नामनिर्देशन (labeling), बांधणी (packing) आदी कार्याकरिता उपयुक्त यंत्रांचाही समावेश होतो.

कर्मचाऱ्यांच्या येण्याजाण्याकरिता सुलभता व उत्पादनप्रक्रियेमध्ये सुनिश्चितता ठेवण्याकरिता दोन यंत्रांमध्ये किंवा यंत्रांच्या मालिकामध्ये पर्याप्त जागा असावी. या यंत्रोपकरणांची यादी भाग २ अ मध्ये निर्देशित आहे. सुयोग्य मानकीकृत संचालन प्रक्रिया (निर्माणविधीची योजना) (SOP - Standard Operational procedure) राखण्याकरिता आणि यंत्रांद्वारे उत्कृष्ट कार्य घडविण्यासाठी यंत्रसामग्रीची सुयोग्य स्वच्छता व देखभाल केली जावी.

१.१ (K) उत्पादन निर्माण गट (बॅच) नोंदी (Batch Manufacturing record)

प्रवनाधारक औषधी उत्पादकाने आयुर्वेद सिद्ध व युनानी औषधी उत्पादनाच्या प्रत्येक निर्माण गटाच्या (batch) नोंदी (record) नोंदवहीमध्ये ठेवणे आवश्यक आहे. या नोंदी शास्त्रोक्त उत्पादन (Classical preparation) निर्माण व विक्रीचा विशेष अधिकारापाद औषधी उत्पादने Patent आणि स्वामित्व हक्क असणारी औषधी उत्पादने (Proprietary) अशा उत्पादनप्रकाराधारित असाव्यात. या उत्पादनांच्या नोंदीमध्ये कच्च्या औषधी मालाची यादी व त्यांचे भांडागृहाद्वारे प्राप्तप्रमाण, निर्माणप्रक्रियेच्या विविध स्तरांवर करण्यात येणारी अनेक परीक्षण जसे रस (taste), वर्ण (colour), भौतिक विशेषता (Physical characteristics) आणि

रासायनिक परीक्षण (Chemical tests) आदी. औषधीद्रव्य व कल्यांस अनुसरून आवश्यक परीक्षण किंवा औषधी व प्रसाधन अधिनियम १९४० (१९४० चा २३) अनुसूची एक मध्ये निर्देशित आयुर्वेद-सिद्ध-युनानी मान्यताप्राप्त ग्रंथांमध्ये उल्लिखित परीक्षणांबाबतच्या नोंदी उपलब्ध असणे गरजेचे आहे. या परीक्षणांमध्ये औषधी उत्पादकाद्वारे गृहान्तर्गत करण्यात येणारी भेषज परीक्षणो जी कच्च्या औषध सामग्रीवर प्रक्रियेकृत औषधी घटकांवर किंवा तयार औषधी उत्पादनांवर करण्यात येतात त्या सर्वांचा समावेश होतो. या परीक्षणांच्या नोंदीवर उत्पादकविभाग व गुणवत्ता नियंत्रण विभागामधील संबंधित व्यक्तींच्या विशिष्ट स्वाक्षऱ्या पाहिजेत. उत्पादित औषधांचे विरण हस्तांतराचे वेळी तयार औषधी कल्प भांडारास दिले पाहिजे आणि यामध्ये विनिर्माण दिनांक, हस्तांतरण वेळेतील मात्रा (प्रमाण) आणि तयार औषधी कल्याची परीक्षणो यांच्या नोंदीचा समावेश होतो. तसेच बांधणी आदी बाबतच्या नोंदीही ठेवल्या पाहिजे. उत्पादित औषधी कल्याच्या यथायत्नेची पडताळणी झाले नंतर केवळ स्वीकृत गुणवत्तेच्या औषधी कल्यांनाच विक्रीकरिता अनुमती-प्रवानगी देण्यात यावी. तसेच पुढील नोंदी ठेवणे अनिवार्य आहे. दिनांक, जनशक्ती Manpower, विविध शोधन, भावना, मारण (burning in fire), अभ्यंतर प्रयोगार्थ विशिष्ट चूर्णिकरणादी प्रक्रियांमध्ये उपयोग करण्यात आले आहेत अशा यंत्रोपकरणादी बाबतच्या नोंदी.

१.१ (L) वितरणाच्या नोंदी Distribution Record

जर गरज पडली तर आवश्यकतेनुसार शीघ्र व संपूर्णपणे वंच परत बोलविण्याकरिता आयुर्वेद सिद्ध व युनानी औषधी उत्पादनाच्या प्रत्येक निर्माण गटाची (batch) सुविधानुक्रम क्रमाने विक्री व वितरणाबाबतच्या व्यवस्थित व परिपूर्ण नोंदी (Record) ठेवणे आवश्यक आहे. या नोंदी ठेवण्याच्या कालावधी हा वंच (date of expiry of batch) सचीर्वातवधी समाप्ती तारखेपर्यंत किंवा आयुर्वेद-सिद्ध-युनानी औषधीकल्यांच्या विशिष्ट गटामधील औषधे जसे भरस, रस, कुपीपक्व, पर्पटी, सिंदूरकल्प (कर्प/उष्ण/सुप्त) असतारिड इ. ज्यांना अंतिम समाप्ती दिनांक नाही आणि ज्यांची परिणामकारकता कालाधारित वाढत जातात त्यांच्या बाबतच्या नोंदी संबंधित औषधी साठा संतत्यानंतर पाच वर्षांपर्यंत ठेवणे गरजेचे आहे.

१.१ (M) बाजारातील तक्रारीच्या नोंदी (Record of Market Complaints)

औषधी उत्पादकाने विक्री करण्यात आले आहे अशा आपल्या उत्पादनबाबतच्या सर्व प्रकारच्या तक्रारी बाजारातून (मार्केट) प्राप्त झाल्यास त्यांची नोंद एका झतत्र नोंदवहीमध्ये ठेवावी. उत्पादकाने या संबंधीची संपूर्ण माहिती जी मार्केटमधील तक्रारीमध्ये समाविष्ट आहे त्यांची नोंदवहीमध्ये नोंद करावी. या तक्रारीबाबत करण्यात आलेली निरीक्षणो, परीक्षणो तसेच अशा तक्रारी पुन्हा उद्भवू नयेत म्हणून करण्यात आलेली कार्यवाही याबाबतच्या नोंदीही विस्तृत स्वरूपांमध्ये नोंदविल्या पाहिजे. सहा महिन्यांतून एकदा अशा नोंदी प्रवाना प्रदान करणाऱ्या प्राधिकारी संस्थेकडे सादर कराव्यात. औषधी उत्पादन कारखाना परिसर तपासणीचे वेळी तपासणी अधिकाऱ्यांना ही नोंदवही Record उपलब्ध करून दिली पाहिजे.

उत्पादकाने आयुर्वेद-सिद्ध-युनानी औषधी उत्पादनाच्या उपयोगानंतर त्यांच्याबाबत जर काही प्रतिकूल प्रतिक्रिया (Adverse reaction) उद्भवल्या असतील तर त्यांच्या नोंदी एका स्वतंत्र नोंदवहीमध्ये नोंदविल्या पाहिजे. औषधी उत्पादनकाने अशा प्रकारच्या प्रतिकूल प्रतिक्रियांची तपासणी करावी. ही तपासणी उत्पादन

दोषामुळे अशा प्रतिकूल उद्भवल्या आहेत वा अशा प्रतिकूल प्रतिक्रियांबाबत माहिती पूर्वीपासूनच ग्रंथांमध्ये वर्णन केली आहे किंवा त्या नव्याने निरीक्षणामध्ये आढळून आल्या आहेत या बाबत असावी.

१.१ (N) गुणवत्ता नियंत्रण (Quality Control)

गुणवत्ता नियंत्रण विभागाची सुविधा प्रत्येक परवानाधारकाने आपल्या कारखाना परिसरामध्ये अथवा शासनमान्य औषधीपरीक्षण प्रयोगशाळेद्वारे उपलब्ध केली पाहिजे. औषधी परीक्षणे ही आयुर्वेद सिद्ध युनानी भेषजसंहिता मानकानुसारच (Pharmacopoeial standards) केली पाहिजे. ज्या ठिकाणी अशा औषधी परीक्षण पद्धती उपलब्ध नसतील तेथे उत्पादकाने अन्य प्राप्त माहितीच्या आधारे अथवा उत्पादन वैशिष्ट्याधारित पद्धतीनुसार परीक्षणांचा अवलंब करावा.

गुणवत्ता नियंत्रण विभागाने सर्व कच्च्या मालाची पडताळणी (Verify), औषधी उत्पादन प्रक्रियांमध्ये देखभाल-निगराणी (Monitor) करणे व तयार औषधी कल्पांचे गुणवत्ता परीक्षण व नियंत्रण करणे आवश्यक आहे. ज्या तयार औषधी उत्पादनांस भांडाराकडे पाठविण्यात येणार आहे त्याबाबत तरील तपासणी करणे आवश्यक आहे. प्रामुख्याने अशा गुणवत्ता नियंत्रणार्थ तेथे स्वतंत्र विशेष तज्ञ असावा. तसेच गुणवत्ता नियंत्रण विभागाकडे पुढील सुविधा असाव्यात.

- १) गुणवत्ता नियंत्रण विभागाकारिता १५० स्क्वेअर फुट जागा असावी.
- २) कच्च्या औषध सामग्रीची ओळख-परिचयार्थ (identification) संदर्भ ग्रंथ व संदर्भ नमुने (samples) ठेवावी.
- ३) विविध प्रक्रियांच्या उत्पादन नोंदी ठेवल्या पाहिजे.
- ४) तयार उत्पादनाची पडताळणीसाठी प्रत्येक बॅचमधील तयार उत्पादनाचे नियंत्रित नमुने त्यांच्या सर्वोर्धता समानता कालावधीपर्यंत ठेवले पाहिजे.
- ५) कच्ची औषधी द्रव्ये, अर्ध प्रक्रियकृत उत्पादने व तयार औषधी कल्प यांची तपासणी व देखभाल योग्य स्थितीमध्ये करून त्यांचा संग्रह ठेवावा.
- ६) औषधी कल्पाचा सर्वोर्धतावधी आणि भांडार (संग्रह) आवश्यकता स्थापित-सिद्ध (establishing) करण्याबाबतच्या नोंदी ठेवणे गरजेचे आहे.
- ७) जे आयुर्वेद सिद्ध-युनानी औषधी उत्पादक हे निर्माण व विक्रीचा विशेष अधिकार प्राप्त औषधी उत्पादने Patent व स्वामीत्वहक्क औषधी कल्पांचे उत्पादन करतात त्यांनी अशा औषधी उत्पादनाबाबतच्या स्व तपशील आणि गुणवत्ता नियंत्रण संदर्भ प्रदान Provide केले पाहिजे.
- ८) भावना, मर्दन, पुट आणि प्रत्येक प्रक्रिया ज्या औषधी उत्पादकाद्वारे उपयोगामध्ये आणल्या जातात त्यांचा विशिष्ट विधी व निर्माण पद्धती यांच्या नोंदी उत्पादकाने ठेवल्या पाहिजे.
- ९) भारत सरकारद्वारा प्रकाशित संबंधित भेषजसंहिता मानक Pharmacopoeias मध्ये निर्देशित केल्याप्रमाणे आयुर्वेद, सिद्ध युनानी औषधी द्रव्य व कल्पांचा परिचय-ओळख- (identity) शुद्धता (Purity) आणि कार्यशक्ती (Strength) परिपूर्ण असावी.
- १०) सर्व कच्च्या औषधी सामग्रीवर क्वक-जिवणू संक्रमणासारखे संरक्षण टाळण्याकारिता देखभाल, नजर ठेवण्यात यावी.

१.१) गुणवत्ता नियंत्रण विभागाकडे कमीत कमी पुढील बाबींचा अंतर्भाव असावा.

१. भारतीय केंद्रीय चिकित्सा परिषद अधिनियम १९७० अनुसूची II अंतर्गत एक व्यक्ती आयुर्वेद-युनानी-सिद्ध मान्यताप्राप्त पदवीधारक असावा. अन्य दोन व्यक्ती वनस्पतीशास्त्र रसायनशास्त्र (Chemistry) औषधीनिर्माण (Pharmacy) मधील पदवीधारक जो अधिवेळ (Part time) वा अनुबंध आधार (Contractual basis) वरील असावा.

२. औषधी उत्पादन प्रविभागामध्ये गुणवत्ता नियंत्रण विभाग जो प्रभाग ३५ (ii) मध्ये वर्णित केल्याप्रमाणे असावा. किंवा वैकल्पिक रंगामध्ये -

औषधी व प्रताधन अधिनियम १६० A अंतर्गत मान्यताप्राप्त आयुर्वेद-युनानी-सिद्ध औषधीपरीक्षण प्रयोगशाळेमध्ये अशा औषधी कल्पांच्या परीक्षणाची सुविधा प्राप्त केली पाहिजे. आलेल्या उत्पादकाद्वारे बाहेरील मान्यता प्राप्त प्रयोगशाळेद्वारे करण्यात आलेल्या औषधी परीक्षणांच्या नोंदी ठेवणे आवश्यक आहे.

३. औषधी परीक्षणार्थ आवश्यक उपकरणांची यादी भाग ii C मध्ये निर्देशित आहे.

१.२ निर्जंतुक उत्पादनाकारिता आवश्यक घटक

(Requirement of sterile products)

१.२ (A) उत्पादनक्षेत्र (Manufacturing areas)

निर्जंतुक आयुर्वेद - युनानी व सिद्ध औषधीकल्प उत्पादनाचे उद्दिष्ट साध्य करण्याकारिता स्वतंत्र, बंदिस्त, विशेष संरचना असणारे उत्पादनक्षेत्र असावे. या भागामध्ये प्रवेशार्थ वातप्रतिरोधके (airlocks) उपलब्ध असावीत. आणि हा भाग विशेषत्वाने धुलीकण विरहित असावा, या स्थानातील वायुविजन (ventilation) वायू आपूर्तीद्वारे (air supply) करण्यात यावे. हा संपूर्ण प्रभाग जेथे जीवाणूपासून मुक्त (aseptic) उत्पादनप्रक्रिया करण्यात येणार आहे त्या स्थानी वायू आपूर्ती (air supply) फिल्टर माध्यमाद्वारे जीवाणू प्रतिबंधात फिल्टर (HEPA FILTER) द्वारा करावी. आणि तेथील वायूचा दाब हा सभोवतालचे वायुदाबापेक्षा अधिक असावा या फिल्टरची कार्यक्षमता (Performance) स्थापनेच्यावेळी आणि त्यानंतर विशिष्ट कालावधीच्या अंतराने तपासण्यात येऊन त्याबाबतच्या नोंदी उपलब्ध असाव्यात. निर्जंतुक उत्पादन निर्मिणाची संपूर्ण क्षेत्र, स्तर सुलभतेने स्वच्छ करता येईल आणि त्या स्थानाचे किटाणशुोधन करता येईल अशा पद्धतीची रचना असणारे पाहिजे. आयुर्वेद युनानी व सिद्ध औषधी उत्पादनातील निर्जंतुक उत्पादन विभागामध्ये कार्यसंचालना दरम्यान (during operation) नियमित जीवाणू गणना (Microbia count) करण्यात यावे. अशा जीवाणू गणनेचे निष्कर्ष तपासले जाऊन त्यांचे गृहान्तर्गत मानक (inhouse standards) स्थापित करावेत. आणि नोंदी ठेवण्यात याव्यात. निर्जंतुक औषधी उत्पादन क्षेत्रामधील प्रवेश प्रतिबंधित -नियंत्रित स्वरूपाचा असावा आणि हा प्रवेश कमीतकमी सध्यामधील अधिकृत व्यक्तींकरिता मर्यादित ठेवण्यात यावा. या निर्जंतुक उत्पादन विभागामध्ये प्रवेश करण्याकारिता आणि येथून बाहेर जाण्याकारिता विशेष प्रक्रिया राबविण्यात येऊन त्याची लिखित नोंद ठेवण्यात यावी आणि त्या प्रदर्शित करण्यात याव्यात.

ज्या आयुर्वेद, सिद्ध, युनानी औषधांचे त्यांच्या उत्पादन प्रक्रियेच्या अंतिम संग्रहपात्रामध्ये शेवटच्या टप्प्यामध्ये निर्जंतुकीकरण (Sterilization) करणे आवश्यक असेल अशा औषधांच्या उत्पादनाच्या परिक्षेत्राची *

रचन करताना पुढील प्रकारच्या शक्यता विचारात घेऊन निर्जंतुकीकरण औषधी उत्पादन क्षेत्राची आखणी करणे आवश्यक आहे. शक्यता -

- १) दोन किंवा अधिक निर्जंतुकीकरण करणाऱ्या ठेवलेले औषधांचे मिश्रण होण्याची शक्यता
- २) निर्जंतुकीकरण करावयाच्या आणि अगोदर ज्यांचे निर्जंतुकीकरण पूर्ण करण्यात आले आहे अशा औषधांचे परस्परांमध्ये मिसळली जाण्याची शक्यता.
- ३) निर्जंतुकीकरण प्रक्रिया पूर्ण झालेली नसतानाही एखाद्या औषधांचे निर्जंतुकीकरण झाले आहे असे समजले जाण्याची शक्यता.

१.२ (B) संदुषण व संमिश्रण विरोधी दक्षता

Precautions against contamination and mix

औषधी संदुषण (Contamination) टाळण्याकरिता आणि एकमेकांमध्ये मिसळली जाऊ नयेत म्हणून पुढील प्रकारची दक्षता घेणे आवश्यक आहे.

- A) वेगवेगळ्या औषधांच्या उत्पादनप्रक्रिया स्वतंत्र इमारतीमधील परिक्षेत्रामध्ये पार पाडणे आवश्यक आहे. ही उत्पादन परिक्षेत्रे एकमेकांपासून ती परिक्षेत्रे बंदिरत असली (Inclosed) पाहिजे.
- B) उत्पादन परिक्षेत्रामध्ये हवेच्या दाबाचे प्रमाण संबंधित औषधीनिर्माण प्रक्रियेकरिता योग्य तेवढेच राखणे आवश्यक आहे.
- C) उत्पादन परिक्षेत्रामध्ये योग्य प्रकारची निर्माण व्यवस्था (exhaust system) असणे आवश्यक आहे.
- D) निर्जंतुकीकरणाची आवश्यकता असणाऱ्या औषधांच्या निर्मणाच्या परिक्षेत्रामध्ये लॅमिनार एअर फ्लोसिस्टिम (Laminar air flow system) ची व्यवस्था असणे आवश्यक आहे.
- E) उत्पादन परिक्षेत्रामध्ये उपयोगामध्ये आणले जाणारे अतीनिल किरणाधारित दिव्यांची (UV Lamp) जीवणूषातक क्षमता वारंवार तपासली गेली पाहिजे. तसेच या तपासणीच्या नोंदीमध्ये या दिव्यांच्या प्रत्यक्ष ज्वलन अवधी तसेच ज्वलनाच्या तीव्रतेची (burning hours and using intensity) तपासणी करून त्याबाबतच्या नोंदी ठेवणे आवश्यक आहे.
- F) द्रवस्वरूची औषधे, नेत्रबिंदू वा तत्सम औषधे दूषितीकरणाविरहित तसेच बाह्यपदार्थ मिश्रण विरहित आहेत याची खातरजमा करण्यासाठी ही औषधे ज्या बाटलीमध्ये भरली गेली आहेत त्या बाटल्यांची तपासणी कृष्णश्चेतं पारदर्भूमीवर (black -white background) योग्य प्रकारे विद्युल्लेखा प्रकाशामध्ये (diffused light) करणे आवश्यक आहे.
- G) उत्पादित औषधांच्या अंतिम वितरणपूर्वी संबंधित बॅचमध्ये उत्पादित झालेल्या प्रत्यक्ष औषधी उत्पादनाच्या प्रमाणाची तपासणी करण्यात यावी. ही तपासणी परवाना प्रदान करणारे अधिकार्याद्वारा मान्यता प्राप्त तांत्रिक तंत्र कर्मचाऱ्यांमार्फत करावी. अशी तपासणी करताना संबंधित औषधांचे प्रत्यक्ष झालेले उत्पादन याची तुलना त्या औषधाच्या सैद्धान्तिक उत्पादन प्रमाणाशी केली जावी. प्रत्येक औषधी निर्माण प्रक्रियेच्या नोंदी औषधीनिर्मणाच्या मुख्य सूत्राच्या आवश्यकतेप्रमाणे ठेवल्या जाणे आवश्यक आहे. या नोंदीमध्ये संबंधित औषधी निर्मणाच्या कालवधीतील सामान्य तपामान

सोपेक्ष अर्द्रता, भरण्यात आलेले औषधांचे प्रमाण, गळतीचे प्रमाण आणि औषधाची निर्भळता यांचा समावेश असणे आवश्यक आहे. आयुर्वेद, सिद्ध प्रणालीच्या विभिन्न औषधी श्रेणींच्या उत्पादनार्थ निर्देशित (Recommended) यंत्र उपकरणे आणि आवश्यक विनिर्माण परिसर क्षेत्र (List of Recommended Machinery, equipment and minimum manufacturing premises required for the manufacture of various categories of Ayurvedic siddha system of medicine)

एका संवर्गातील औषधी उत्पादनार्थ निर्देशित एका यंत्राचा उपयोग दुसऱ्या संवर्गातील औषधीनिर्माणार्थ केला जाऊ शकतो. त्याचप्रमाणे काही उतपादनक्षेत्र, जसे चूर्णीकरण, भट्टीविभाग, पाक अवलंहे व द्रवस्वरूपी औषधांची बांधणी ही देखील सामायिक करता येऊ शकते.

औषधी संवर्ग	उत्पादनार्थ आवश्यक न्यूनतम क्षेत्र	निर्देशित यंत्रसामग्री
Category of medicine	minimum manufacturing space required	machinery equipment required
१) अंजन / पिष्टी	१०० स्क्वेअर फूट	खाल / यांत्रिक खाल / एण्डनर / एजरनर बॉलमिल / सिक्लब शिफ्टर
२) चूर्ण / नस्य / मंजन / लेप / क्वाथचूर्ण	२०० स्क्वेअर फूट	ग्राइंडर / डिसेन्ट्रि ग्रेटर पत्चलाइसर, पावडर मिक्सर, सिक्लब शिफ्टर
३) पिलस / वटी / गुटिका / माटिका /	१०० स्क्वेअरफूट	बॉलमिल / पावडर मिक्सर मासामिक्सर / ग्रॅन्युलेटर, ड्रायर, टॅब्लेट कॉम्प्रेसिंग टॅब्लेट मशीन; पिल / वटी

	कोटिंग मशीन स्टेनलेसस्टील ट्रे, संग्रहार्थ पात्र, शुगरकोटिंग व पॉलिशिंग पैन-शर्करा अवगुंठीत गुटिकासाठी, मेकानाईज्ड चट्टु (यांत्रिक उलुखल) आवश्यकतेनुसार गुगुलादिव्या मिश्रणार्थ		कोटिंग मशीन स्टेनलेसस्टील ट्रे, संग्रहार्थ पात्र, शुगरकोटिंग व पॉलिशिंग पैन-शर्करा अवगुंठीत गुटिकासाठी, मेकानाईज्ड चट्टु (यांत्रिक उलुखल) आवश्यकतेनुसार गुगुलादिव्या मिश्रणार्थ
४) कुपीपक्व/क्षार पर्पटी/लवण, भस्म, कर्पू/उपू/परम सत्व, सिंदूर	१५० स्वचेअर फूट	भट्टी, कढाई/स्टेनलेस स्टीलपात्र पातीला, फ्लामस्क, मुलतानी माती/प्लॅस्टर ऑफ पॅरीस, कॉपर रॉड, मृत्तिकापात्र, गजपूट भट्टी, मफल फर्नेस (विद्युतचलित), एज/एण्डानर एक्झॉस्ट फॅन, काष्ठ/स्टेनलेस स्टील स्पॅन्च्युला.	भट्टी, कढाई, स्टेनलेसस्टील पातीला, संग्रहपात्र, फिल्टरेशन, उपकरणे, फिलिंग टॅक विथ टॅप, लिक्विड, फिलिंग मशीन
५) काजल	१०० स्वचेअर फूट	काजल संग्रहार्थ दीप, ट्रीपल रोलर मील, एण्डानर, सीव्हज, स्टेनलेसस्टील पातीला, फिलिंग पॉकिंग व विनिर्माण रूम-एक्झॉस्ट फॅन आणि अल्ट्राव्हायोलेट लॅम्पसह	क्र. १० मध्ये वर्णन केले प्रमाणे आणि डिस्टिलेशन प्लान्ट, ट्रांसफर पम्प
६) कॅम्पूल	१०० स्वचेअर फूट	एअरकंडिशनर, डीब्युमीडीफायर, हायग्रीमीटर, थर्मोमीटर, कॅम्पुल फिलिंग मशीन, बॅलन्स	हॉट एअर ओव्हन-विद्युतचलित थर्मोस्टॅट कंट्रोलयुक्त, केटोनाॅस इलेक्ट्रिकली हिटेड विथ सुटेबल मिक्सिंग आर्जमेंट, कोलेशनमिल वा आईन्ट्रिमेंट मिल, ट्यूब फिलिंग इन्क्विपमेंट, स्टेनलेसस्टील मिक्सिंग व स्टोअरेज टॅक किंवा इतर सुयोग्य साहित्याद्वारे निर्मित स्टोअरेज टॅक सिस्टई ग्लास फनेल सेटींग फिल्टर वा फिल्टर कॅन्डल लिक्विड फिलिंग इन्क्विपमेंट ऑटोकलेव्ह
७) आईन्ट्रिमेंट मलहर पसई	१०० स्वचेअर फूट	ट्यूबफिलिंग मशीन, क्रिपींगमशीन ऑईन्ट्रिमेंट मिक्सर, एण्डानर/मिल (आवश्यकतेनुसार) स्टेनलेसस्टील संग्रहपात्र व पातीला	१०० स्वचेअरफूट
८) पाक/अबलेह खंड/मोदक लाकायम	१५० स्वचेअर फूट	भट्टी विभाग-एक्झॉस्टफॅन व माक्षिका प्रतिबंधकासह, लोहकढाई, स्टेनलेस स्टील पातीला व संग्रहपात्र	१०० स्वचेअरफूट
९) पानक, सायप प्रवाहीक्वाथ मनपक्	१५० स्वचेअर फूट	टिंकचरप्रेस, एक्झॉस्ट फॅन व माक्षिका प्रतिबंधकासह भट्टीविभाग, बॉटल वॉशिंग मशीन, फिल्टरप्रेस/ग्रेन्डीटी	१५० स्वचेअरफूट

१०) आसव-आरिष्ट	२०० स्वचेअरफूट	फिल्टर, लिक्विड फिलिंग मशीन क्र. ९ प्रमाणे वर्णन केलेले घटक आणि फर्मेन्टेशन टॅक, कंटेनर्स आणि डिस्टिलेशन प्लान्ट (आवश्यकतेनुसार) फिल्टरप्रेस	फिल्टर, लिक्विड फिलिंग मशीन क्र. ९ प्रमाणे वर्णन केलेले घटक आणि फर्मेन्टेशन टॅक, कंटेनर्स आणि डिस्टिलेशन प्लान्ट (आवश्यकतेनुसार) फिल्टरप्रेस
१२) अर्क	१०० स्वचेअरफूट	मॅसेरेशन टॅक (ड्रवसमर्दक), डिस्टिलेशन प्लान्ट, लिक्विडफिलिंग टॅक विथ टॅप/ग्रेन्डीटी फिल्टर/फिल्टरप्रेस व्हिन्च्युअल इन्स्पेक्शन बॉक्स	मॅसेरेशन टॅक (ड्रवसमर्दक), डिस्टिलेशन प्लान्ट, लिक्विडफिलिंग टॅक विथ टॅप/ग्रेन्डीटी फिल्टर/फिल्टरप्रेस व्हिन्च्युअल इन्स्पेक्शन बॉक्स
१३) तैल, घृत नेय	१०० स्वचेअरफूट	भट्टी, कढाई, स्टेनलेसस्टील पातीला, संग्रहपात्र, फिल्टरेशन, उपकरणे, फिलिंग टॅक विथ टॅप, लिक्विड, फिलिंग मशीन	भट्टी, कढाई, स्टेनलेसस्टील पातीला, संग्रहपात्र, फिल्टरेशन, उपकरणे, फिलिंग टॅक विथ टॅप, लिक्विड, फिलिंग मशीन
१४) सुरा	१०० स्वचेअरफूट	क्र. १० मध्ये वर्णन केले प्रमाणे आणि डिस्टिलेशन प्लान्ट, ट्रांसफर पम्प	क्र. १० मध्ये वर्णन केले प्रमाणे आणि डिस्टिलेशन प्लान्ट, ट्रांसफर पम्प
१४) आश्चोतन/नेत्रमलम/पानीर कर्णबिंदु नासाबिंदु	१०० स्वचेअरफूट	हॉट एअर ओव्हन-विद्युतचलित थर्मोस्टॅट कंट्रोलयुक्त, केटोनाॅस इलेक्ट्रिकली हिटेड विथ सुटेबल मिक्सिंग आर्जमेंट, कोलेशनमिल वा आईन्ट्रिमेंट मिल, ट्यूब फिलिंग इन्क्विपमेंट, स्टेनलेसस्टील मिक्सिंग व स्टोअरेज टॅक किंवा इतर सुयोग्य साहित्याद्वारे निर्मित स्टोअरेज टॅक सिस्टई ग्लास फनेल सेटींग फिल्टर वा फिल्टर कॅन्डल लिक्विड फिलिंग इन्क्विपमेंट ऑटोकलेव्ह	हॉट एअर ओव्हन-विद्युतचलित थर्मोस्टॅट कंट्रोलयुक्त, केटोनाॅस इलेक्ट्रिकली हिटेड विथ सुटेबल मिक्सिंग आर्जमेंट, कोलेशनमिल वा आईन्ट्रिमेंट मिल, ट्यूब फिलिंग इन्क्विपमेंट, स्टेनलेसस्टील मिक्सिंग व स्टोअरेज टॅक किंवा इतर सुयोग्य साहित्याद्वारे निर्मित स्टोअरेज टॅक सिस्टई ग्लास फनेल सेटींग फिल्टर वा फिल्टर कॅन्डल लिक्विड फिलिंग इन्क्विपमेंट ऑटोकलेव्ह
१५) प्रत्येक उत्पादन प्रविभागामध्ये स्वतंत्रक्षेत्र, भट्टी, फर्नेस, बॉयलर, पुट आदिकरिता असावे. या ठिकाणी उत्तम वायुविजन, (Ventilation) धूमनिर्गमन माक्षिका, धूलिकण इ. प्रतिबंधन असावे. आणि फर्नेसविभाग टीनधातुपात्रा छत आवरण युक्त असावा.			

C गुणवत्ता नियंत्रण विभागाकडे आवश्यक गृहांतर्गत उपकरणांची निर्देशित यादी
List of equipment recommended for inhouse quality control section

A) केमिस्ट्री सेक्शन

- १) अल्कोहॉल डिस्टिलेशन अॅपरेटस संपूर्ण संवासाह २) क्लोराटाईल ऑईल डिस्टिलेशन अॅपरेटस
- ३) बॉईलिंग पॉईंट डिस्टिलेशन अॅपरेटस
- ४) मेल्टिंग पॉईंट डिस्टिलेशन अॅपरेटस

५) रिफ्रॅक्टोमीटर

६) क्लिस्कोमीटर

७) मॉईश्चर मिटर

११) इलेक्ट्रॉनिक बॅलन्स

१३) हॉट एअर ओव्हन

१५) गॅस/स्टील डिस्टिलेशन अॅपरेटस

१७) वॉटरबाथ (टॅरेचर कंट्रोल्ड)

१९) टी.एल.सी. अॅपरेटस विथ ऑल अॅसेसरीज (मॅन्युअल)

२०) पेपर क्रोमॅटोग्राफी अॅपरेटस विथ अॅसेसरीज

२१) सीन्ड्र साईज १० - १२० विथ सिन्ड्रन शेकर

२२) सेन्ट्रिफ्यूजमशीन

२४) पी.एच.मीटर

B) फार्माकोप्रोसी सेक्शन

१) मायक्रोस्कोप बायनोस्कुलर

३) मायक्रोटोम Microtome

५) अॅल्युमिनीअम स्लाईड ट्रे

७) कॅमेरा ल्युसिडा (प्रिझम व मिरर टाईप)

६) पोलॅरिमीटर

८) टॅब्लेट डिस्इन्टिग्रेशन अॅपरेटस

१०) मफलफरनेस

१२) मॅग्नेटिक स्टीअर

१४) रेफ्रिजरेटर

१६) एल.पी.जी. गॅस सिलेंडर विथ बर्नर्स

१८) हिटिंग मॅन्टल्स हॉटप्लेट

२३) डीझूमिडीफायर

२५) लिमीट टेस्ट अॅपरेटस

२) डिसेक्टिंग मायक्रोस्कोप

४) फ्लोक्वॉल बॅलन्स

६) स्टेजमायक्रोमीटर Stage micrometer

८) केमिकल्स, य्लासवेअर इ.

(Introduction and general knowledge of useful instruments) औषधी निर्माणार्थ उपयुक्त आधुनिक यंत्रसामग्रीचा परिचय आणि सामान्यमाहिती

आयुर्वेदीय औषधीकल्पनांच्या निर्माणकारिता वनस्पतीज, प्राणीज, खनिज अशा विविध प्रकारचे औषधी द्रव्यांचा उपयोग करण्यात येतो. या द्रव्यांपमध्ये ज्याप्रमाणे उत्तर्ती भेदाने फलक आढळते. त्याचप्रमाणे द्रव्यस्वभाव, संघात, काठिण्य, मार्दव, तंतुमय, पिष्टमय घटक आदिमुळेही त्यांचेमध्ये वैविध्य जाणवते. आर्द्र वा शुष्क अशा कोणत्याही स्वरूपातील औषधी द्रव्य उपलब्ध झाल्यानंतर प्रथम छेदन भेदनाद्वारे आणि पेषण, चूर्णीकरणद्वारे कल्क वा चूर्ण असे औषधोपयोगी स्वरूप देणे आवश्यक असते. औषधी द्रव्यांना कल्क स्वरूप वा चूर्णस्वरूप प्राप्त करून देणे ही औषधी निर्माणामधील प्रमुख वा मूलभूत प्रक्रिया आहे. तत् परचात औषधी द्रव्यांना गुटिका, गुगुळ कल्प, वर्ति, रसक्रिया, अवलेह, सिद्धस्नेह, आसवारिष्टादी औषधीकल्प स्वरूपामध्ये सुलभतेने परिवर्तित करणे शक्य होते. यामुळेच औषधी निर्माणामध्ये पेषणप्रक्रियेला विशेष महत्व आहे. वनस्पतीज द्रव्यांच्या काण्ड, मूळ, त्वक् आदी कठीण अंगाव्यांच्या चूर्णीकरणार्थ आणि खनिज द्रव्यांच्या चूर्णीकरणार्थ विशेष प्रकारच्या यंत्रसामग्रीची आवश्यकता भासते. प्राचीन कालापासून औषधी द्रव्यांच्या चूर्ण-कल्कीकरणार्थ पाषाणचककी, खल्वचंद्र, उल्लुखलादींचा उपयोग होतांना आढळते. सद्यकाली आयुर्वेदीय औषधी कल्प निर्माणार्थ ज्या विविध प्रक्रिया करण्यात येतात त्याकारिता विविध आधुनिक यंत्र सामग्रीचे साहाय्य घेण्यात येते. द्वितीय वर्णाच्या भौषज्यकल्पनाविज्ञानाच्या अभ्यासक्रमापमध्ये विविध आधुनिक यंत्रांचा परिचय व सामान्य माहिती या दृष्टिकोनातून समावेश करण्यात आला आहे. त्या अनुषंगाने या यंत्रांचा सामान्य परिचय, उपयुक्त सामान्य माहिती व आयुर्वेदीय औषधी करणार्थ त्यांचा उपयोग पुढीलप्रमाणे मांडता येतो.

Disintegrator डिमइन्टिग्रेटर

मूल-काण्डादी काठिण स्वरूपातील औषधी द्रव्ये नैसर्गिक उपलब्ध स्वरूपामध्ये औषधीकल्प निर्माणार्थ उपयुक्त ठरत नाहीत. अशा शुष्क स्वरूपातील औषधी द्रव्यांना विभाजित करून डिमइन्टिग्रेशन (disintegrator-ion) प्रक्रियेद्वारा त्यांचे चूर्ण केले जाते. त्याकारिता डिमइन्टिग्रेटर (Disintegrator) या यंत्राचा उपयोग करतात. या यंत्रामध्ये स्टेनलेसस्टीलच्या ड्रमचा आकाराचा एक चेंबर-कप्पा असून त्याचे मध्यभागी एका शाफ्ट (shaft) दंडाकृती रचनेवर गोलाकार चकती (disc) जोडलेली असते. या डिस्कवर चार किंवा त्यापेक्षा अधिक स्टेनलेसस्टीलची पाती (beaters) जोडलेली असतात. विद्युत मोटारच्या उर्जेवर शाफ्ट स्वतःभोवती ५००० ते ७००० RPM प्रतिमिनिट वेगाने फिरते. त्यापरिणामी डिस्क व बीटर्स हे अती तीव्र वेगाने फिरतात. ही सर्व रचना एका स्टेनलेस स्टील निर्मित पात्रामध्ये (Vessel) बसवलेली असून त्याचा वरील पृष्ठभाग व कडा (unbven inner

surface) असमान आकाराच्या असतात. या यंत्रामध्ये प्रवेशित करण्यात आलेले औषधी द्रव्याच्या खणडीकरणाचे बीटर्स Beaters कारणीभूत ठरतात. त्याशिवाय (Beaters) पाती व आतील असमान पृष्ठभागावर औषधीद्रव्यांचे खण्ड, भरडचूर्ण परस्परांवर वेगवान आघाताने आपटतात. तसेच बीटर्स, असमान पृष्ठभाग व पात्राचा खडबडीतपणाही चूर्णीकरणार्थ कारणीभूत ठरतो. या यंत्रामधील स्टेनलेसस्टीलच्या चेंबरच्या खालील बाजूस बसविण्यात आलेल्या विशिष्ट मानक क्रमांकाच्या चाळणीमधून चूर्ण गाळले जाते आणि एकत्रित जमा होते. चूर्णाचा जाडसर राहिलेला भाग पुन्हा vessel मधील असमान पृष्ठभाग व पाती यांच्यामध्ये येऊन त्याचे चूर्णीकरण होते. अपेक्षित सूक्ष्मत्वाचे चूर्ण प्राप्त करण्याकरिता सुयोग्य मानक क्रमांकाची चाळणी या यंत्रामध्ये बसविण्यात येते. ग्राफ्टच्या व पात्यांच्या अत्यंत वेगाच्या परिणामी या यंत्राचे आतील बाजूस वेगवान हवा (Velocity air) निर्माण होते. त्या परिणामी चाळणीद्वारे चूर्ण बाहेर पडण्याकरिता साहाय्य होते. अतिरिक्त हवा काढून टाकण्याकरिता या यंत्रामध्ये एक डस्ट बॅग (dustbag) बसवलेली असते. या यंत्राच्या चेंबरच्या वरील बाजूस हॉपर (Hopper) ही पोक्क रचना असून त्याद्वारे औषधीद्रव्ये (disintegrator) यंत्रामध्ये घालता येतात. औषधी द्रव्यांचे अत्यंत कालवधीत, अल्पश्रमामध्ये व औषधीद्रव्यांना हानी न पोहोचवता मोठ्या मात्रामध्ये चूर्णीकरण सहजतेने या यंत्राद्वारे करता येते. या यंत्राद्वारे निर्मित चूर्णांचे (Pulveriser) द्वारे सूक्ष्मचूर्णीकरण आणि Micropulveriser द्वारे अतिसूक्ष्मचूर्ण निर्माण आवश्यकतेनुसार केले जाते. जटामांसी, पुष्करमुल, दशगुल, निंबत्वक्, देवदार इ. कठीण-अतिकठीण, तंतुयुक्त, चिबट इ. प्रकारच्या औषधी द्रव्यांच्याही चूर्णीकरणार्थ या यंत्राचा उपयोग करण्यात येतो.

Grinder ग्राईडर - पेषक

त्रिविध प्रकारच्या औषधी कल्पांच्या निर्माणार्थ औषधी द्रव्यांचे पृष्ठ, सूक्ष्म, अतिसूक्ष्मचूर्ण वा कल्कांची आवश्यकता भासते. शुष्क वा आर्द्र स्वरूपातील औषधी द्रव्यांवर पेषण grinding, दलन Milling, चिरडवणे Crushing, पृष्ठचूर्णीकरण disintegration, Pulverisation - comminution, micronization चूर्णीकरण आदी प्रक्रिया करून त्यांचे सूक्ष्मीकरण करण्यात येते. या सर्व प्रक्रियांचा समावेश (size reduction) आकारमान न्यूनीकरणामध्ये होतो. औषधी द्रव्यांच्या पेषण प्रक्रियेवर त्यांचा संघात, स्वभाव, आर्द्रांश काठिण्य, ठिसूळपणा, कठोरत्व, चिबटपणा, तंतुत्व आदी घटकांचा परिणाम होतो. त्याकरिता विविध प्रकारच्या यंत्रांचा उपयोग करून त्यांचे चूर्णीकरण पेषण करण्यात येते. चूर्ण स्वरूपातील औषधीद्रव्ये एकमेकांमध्ये त्वरेने एकजीव संयुक्त होतात. तसेच पेट्ट, मलहर, क्रीम आदी कल्पांमध्येही त्यांचे उत्तम एकजीव संयुक्तिकरण होते. चूर्णीकरणामुळे औषधी द्रव्यांचे पृष्ठभागीय क्षेत्र surface area वाढते. शरीरघटकांमध्ये औषधीचूर्णांचे त्वरेने संशोषण होते. चूर्णीकरणामध्ये अनावश्यक घटक काढून टाकून (बीज, लवक, कवक इ.) कठीण व तंतुमय घटक चूर्ण स्वरूपातील औषधीची परिणामकारकता, व्याधिनाशक सामर्थ्याचे वर्धन होते. यामुळे चूर्णीकरण ही औषधी निर्माणातील महत्त्वाची प्रक्रिया मानली जाते.

औषधी द्रव्यांचे आकारमान विघटन पद्धती (Size reduction)

औषधी स्वरूप	पेषण प्रक्रिया	चूर्णीकरणार्थयंत्र	चूर्णस्वरूप
१. तंतुमय प्राणीज, वनस्पतीज अप्रक्रियाकृत कच्ची स्थूल औषधीद्रव्ये मुल, कांडत्वक् बीजादी.	छेदन कर्तन (cutting)	(cuttermill)	पृष्ठचूर्ण
२. खारखरीत, कठोर व कठीण द्रव्ये, खनिजद्रव्ये शंख शौक्तिक पुष्करमूल कपर्दिका गोंदती इ.	संघर्षण (Attrition) प्रभावाने आघात (impact)	Revolving mill	सूक्ष्मचूर्ण
३. कठीण व कठोर स्वरूपातील औषधी द्रव्ये शंख शौक्तीकादी खनिज काही वनस्पतीज द्रव्ये	प्रभावाने आघात Impact	Ball mill	सूक्ष्मचूर्णीकरण
४. मृदू व मध्यम साधारण स्वरूपी द्रव्ये	दबावाने संपीडन संघर्षण Pressure Attrition	Roller mill	सूक्ष्मचूर्णीकरण
५. कठीण द्रव्ये	चिरडवणे	Edge runner mill	सूक्ष्मचूर्णीकरण
६. भवना, आर्द्र द्रव्य पेषण	Crushing Compression	End runner mill	कल्कनिर्माण
७. सर्व प्रकारची द्रव्ये	प्रभावाने आघात Impact	Hammer Mill	पृष्ठते अतिसूक्ष्मचूर्ण
८. मध्यम कठीण, ठिसूळ द्रव्ये	संघर्षण, आघात Attrition, impact	Fluid energy mill	अतिसूक्ष्मचूर्णीकरण
९. अतिकठोर, टांक नसणारे Non abrasive पदार्थ	पेषण	Pulveriser Micropulveriser	सूक्ष्मचूर्ण अतिसूक्ष्मचूर्ण
१०. आर्द्र द्रव्य कल्कीकरण	पेषण	wet grinder	कल्कीकरण

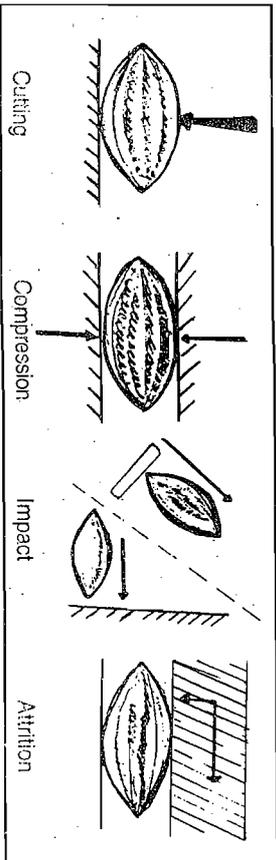
- औषधी द्रव्यांचे आकारमान विघटन size reduction पद्धती

- १) कर्तन Cutting - औषधी द्रव्यांचे तीक्ष्ण वा धारदार पाते (blades) द्वारे कर्तन करून त्याचे सूक्ष्मीकरण करणे.
- २) सीपीडन Compression - औषधी द्रव्यांना दोन पृष्ठभागांमध्ये दबावाने चिरडवणे (Crushing) करण्यामुळे त्यांचे चूर्णीकरण करणे.
- ३) प्रभावाने आघात Impact

स्थिर पृष्ठभागावर अथवा वेगाने हलणारे (Moving object) वर औषधी द्रव्यांचा वेगाने आघात करून एकमेकांवर आदळवणे या प्रक्रियेतून चूर्णीकरण करणे.

४) संघर्षण Attrition

औषधी द्रव्यांचे दोन पृष्ठभागांमध्ये घर्षण करणे, तासणे आणि त्यांचे परिणामी सूक्ष्मीकरण करणे हे Attrition प्रक्रियेद्वारा साधले जाते. यामध्ये एक पृष्ठभाग वेगाने हलणारा असतो त्यामुळे घर्षणाद्वारे वरील पृष्ठभाग काढून चूर्ण होते. तासण्याची प्रक्रिया होऊन वरील पृष्ठभागाची विविध प्रकाराने झीज होते व चूर्णीकरण घडते.

Mixer मिक्सर

दोन किंवा दोनपेक्षा अधिक औषधीद्रव्यांच्या एकजीव एकत्रीकरणास Mixing असे म्हणतात. संमिश्रणार्थ औषधीद्रव्ये ही घनचूर्ण, घनचूर्ण + द्रव, स्नेह + घन, स्नेह + द्रव अशा विविध स्वरूपाची असतात. या औषधीद्रव्यांच्या एकजीव एकत्रीकरणाची उद्दिष्टे -

- मिश्रणातील सर्व प्रकारच्या औषधी घटकांचे भौतिक व रासायनिक दृष्टिकोनातून सुयोग्य संमिश्रण करणे
- काठीषधी, खनिजचूर्ण, खनिजभस्म, धातुभस्म आदींना एकत्री एकत्रितरी स्वरूप प्राप्त करून देणे.
- एकजीव एकत्रीकरणाद्वारे औषधी कल्पांची परिणामकारकता व्याधिनशान सामर्थ्य, विशेष चिकित्सापरिणाम प्राप्त करणे.

औषधीद्रव्यांच्या उपरोक्त विविध स्वरूपांचे एकजीव एकत्रीकरणाची प्रक्रिया प्राचीन कालापासून प्रयुक्त केली जाते. सद्यकाली या Mixing प्रक्रियेकरिता अनेकविध आधुनिक यंत्रांचे साहाय्य घेण्यात येते. उदा - चूर्ण स्वरूपा औषधीद्रव्यांचे एकजीव एकत्रीकरणाार्थ

ms 3

- रिबन मिक्सर (Ribbon Mixer)
- पॅडल मिक्सर (Paddle Mixer)
- इम्पॅक्ट मिल (Impact Mill)
- कोन ब्लेंडर (Cone blender)
- पावडर मिक्सर इ. (Powder Mixer)

द्रव स्वरूपा औषधीद्रव्यांचे एकजीव एकत्रीकरणार्थ

- इम्पेलर्स (Impellers)
- प्रोपेलर्स (Propellers)
- टर्बाईन्स (Turbinas)
- पॅडल्स (Paddles)

अल्ट्रासोनिक मिक्सर (Ultrasonic Mixer) इ.

चूर्ण व द्रवस्नेहाद्विचे एकजीव एकत्रीकरणार्थ -

- डबल आर्म मिक्सर (Double arm mixer)
- प्लॅनेटरी मिक्सर (Planetary mixer)
- हॅन्ड होमोजिनायझर (Hand homogenizer)
- कोलॉइड मिल इ. (Colloid Mill) आदिंचा उपयोग करतात.

मास मिक्सर (Mass Mixer)

विविध चूर्ण स्वरूपा आणि कल्क स्वरूपातील औषधी द्रव्यांच्या एकजीव एकत्रीकरणकरिता Mass mixer या यंत्राचा उपयोग करण्यात येतो. या यंत्रामध्ये स्टेनलेस स्टील निर्मित आडवा व पोकळ नलिकाकृती ड्रम (Stationary Vessel) रचना असून तो बाह्य बाजूने दोन आधारावर (Stand) स्थित असतो. या ड्रमच्या मध्यभागी आडवा टण्डाकृती भाग (Shaft) असून त्यावर नागमोडी चक्राकार दंतुर किनार युक्त पाते (helical blades) बसवलेले असतात. विद्युत मोटरवर शाफ्ट स्वतःभोवती गोलकार फिरतो. परिणामी आतील पाते Cutting blades संश्रयतीने फिरतात. या ड्रममध्ये ठेवण्यात आलेले औषधी द्रव्यांचे एकत्रीत संचय असणारे गोळा स्वरूपा कल्क वा चूर्ण यांचेमध्ये चक्राकार पात्यांचे Continuous Cutting आणि Shuffling motion कर्तन आणि अदलाबदल गतीच्या परिणामी Shearing action द्वारे कातरणे प्रक्रियेद्वारे एकजीव एकत्रीकरण होते. दशमूलचूर्ण, लवणभास्करचूर्ण, सुदर्शनचूर्ण, त्रिफलाचूर्ण, नवायस लोह आदी चूर्ण स्वरूपा औषधी कल्पांच्या मोठ्या प्रमाणातील निर्माणामध्ये त्यांच्या एकजीव एकत्रीकरणार्थ या यंत्राचा उपयोग होतो खल्वीरसायन कल्पांचे मोठ्या प्रमाणात निर्माण करताना विविध चूर्ण, भस्मस्वरूपा औषधी द्रव्यांचे एकजीव एकत्रीकरण या यंत्राद्वारे प्रथम करून घेण्यात येते व त्यानंतर पुढील भावनादी संस्कार करण्यात येतात. तसेच दोन वा दोनपेक्षा अधिक आर्द्र औषधी कल्पांचा एकजीव एकत्रीकरणकरिताही मास मिक्सरचा उपयोग करण्यात येतो.

प्लेनेटरी मिक्सर (Planetary Mixer)

द्रव, सांद्र स्वरूपातील (Semisolid) औषधी द्रव्यांच्या एकत्रीकरणाकरिता या यंत्राचा उपयोग करण्यात येतो. या यंत्रामध्ये द्रव, सांद्र स्वरूपी औषधी द्रव्यांच्या एकत्रीकरणार्थ रूंद पाते (Mixing Paddles) यांची रचना असून ती वरील बाजूस असणारे भ्रमणशील आधारावर (rotating arm) बसवलेले असतात. एका स्टेनलेस स्टील निर्मित उभ्या, दृढ व मजबूत असणारे आणि स्वतःभोवती गोलाकार फिरणाऱ्या पात्रामध्ये रूंद पाते (Mixing Paddles) स्वतःभोवती फिरत असताना गोलाकार पात्राच्या आतमध्ये त्याच्या कडांनी गोलाकार फिरतात. ग्रह (Planet) सदृश्य व्यवहारामुळे या यंत्राला (Planetary Mixer) असे नांव देण्यात आले आहे. (Mixing Paddles) ही विविध आकार व रचनेची आढळून येतात. एकत्रीकरण पात्रा (Mixing vessel) च्या १/२ ते २/३ भाग पात्यांची रूंदी असते. एकत्रीकरण पात्र व रूंद पाते यांचेमधील फेटणे (Kneading) आणि कातरणे (Shearing) प्रक्रियेच्या परिणामी त्यामधली घन व द्रवद्रव्ये, स्नेह व घनद्रव्यचूर्ण आदींचे निश्चित एकजीव एकत्रीकरण होते. स्नेह व द्रव स्वरूपी औषधी द्रव्यांचे एकत्रीकरण, स्नेह वा द्रवामध्ये कल्क वा चूर्ण स्वरूपी औषधी द्रव्यांचे एकत्रीकरण, पेस्ट, मलहर, इमल्शन, सांद्रलेप आदींच्या एकजीव एकत्रीकरणाकरिता या यंत्राचा उपयोग करण्यात येतो.

End Runner एण्डरन

एण्डरन हे खल्वंत्र व पेषणी यांचे आधुनिक व यांत्रिक बदलले स्वरूप होय. यामधील यांत्रिक खल हा मोठा स्टेनलेसस्टील, पाषाण वा ग्रेनाईट आदींपासून तयार केला असून तो आधारावर Stand बसवलेला असतो. खलाच्या खालील बाजूस असणारे बॉलबेअर वर विद्युत मोटरच्या उर्जेवर खाल स्टॅण्डवर वतुलरूपामध्ये फिरतो. तसेच खरलाच्या एका बाजूस आधारावर अतिशय जड मुशलाकृती स्टील वा ग्रेनाईटची पेषणी (बत्ता) बसवलेली असून तो चलन-वलन करणारा, वर उचलता येणे अशा स्वरूपात बसवलेला असतो. पेषणी विद्युत मोटरच्या उर्जेवर स्वतःभोवती फिरते. गोलाकार फिरणारा खल व स्वतःभोवती गोलाकार फिरणारी पेषणी यांचेमध्ये औषधी द्रव्ये येऊन त्यांचे सूक्ष्मीकरण कल्कीकरण, पिष्टीकरण वा भावना प्रदानाचे कार्य या यंत्राद्वारे होते. खरलामध्ये त्याच्या एका भित्तीस खरडवणारी छोटी पट्टी-पाते (scraper) लावलेले असून ते खरलाच्या आतील भित्तीना चिकटलेला सूक्ष्मचूर्ण, पिष्टी, कल्कादींचा स्तर खरडून काढून पुन्हा पेषणीखाली आणण्याचे कार्य करतो. एका स्थानी औषधी द्रव्ये जमा होऊन निर्माण होणारा अडथळा याद्वारे टाळला जातो. दबावाने चिरडवणे (Crushing by compression) या तत्त्वावर एण्ड रनर मीलमध्ये कार्य घडते. पेषण प्रक्रिया पूर्ण झाल्यानंतर, चूर्णिकरणादी प्रक्रिया चूर्ण झाल्यानंतर पेषणी वर उचलून घेता येते व खलामधून औषधी समिश्रण सुलभतेने काढून घेणे शक्य होते.

या यंत्रामध्ये खनिज द्रव्यांची पेषण प्रक्रिया विशेष रूपांमध्ये करण्यात येते, खनिज द्रव्यांची पिष्टी निर्माण, भावना प्रदान, खल्वीसायन कल्यांना भावना देणे, विविध प्रकारचे द्रव्यांचे पेषण व परस्पर समिश्रण भस्मीकरण, चूर्णिकरणार्थ या यंत्राचा उपयोग केला जातो. चूर्णस्वरूपी औषधी द्रव्यांमध्ये द्रवद्रव्ये मिसळवून त्यांना खल्वंत्रामध्ये वाटणे, भावना देणे, पिष्टीकरण आदींकरिता हे यंत्र विशेष उपयुक्त आहे.

Edge Runner Mill एज रनर मील

विविध खनिज द्रव्यांच्या चूर्णिकरणाकरिता तसेच भस्म प्रक्रिया अंतर्गत विशेष विधीसाठी या यंत्राचा उपयोग केला जातो. शुष्क-कठीण स्वरूपातील वनस्पतीज औषधी द्रव्यांचे चूर्णिकरण व आई औषधी द्रव्यांच्या कल्क निर्माणार्थ या यंत्राची योजना केली जाते. या यंत्राद्वारे निर्मित सूक्ष्म कल्काद्वारे स्वरस प्राप्त करता येतात त्याचप्रमाणे लेप व काही मलहर कल्प निर्माणार्थ हे यंत्र उपयुक्त आहे. या यंत्रामध्ये स्टेनलेसस्टील निर्मित एक गोलाकार मोठा पॅन असून त्याच्या मध्यभागी दृढ व मजबूत शाफ्ट Shaft असतो. त्याला दोन अतिशय जड व भारीव असे पाषाण वा धातुनिर्मित चक्कीचे पाट (Wheels) जोडलेले असतात. हे दोनही चक्कीचे पाट - रोलर एकामागून एक असे विद्युतमोटरच्या उर्जेवर उथळ व गोलाकार स्टील पॅनमध्ये फिरतात. या दोन जड रोलरमध्ये विशिष्ट अंतर असून गोलाकार पॅनमध्ये औषधी द्रव्ये घातले नंतर ते फिरत्या रोलरखाली येतात व त्यांचे पेषण-दलन घडते. जड रोलरमुळे त्यांचे मोठ्या दबावाने पॅनमध्ये घर्षण व चूर्णिकरण होते. हे यंत्र चिडवणे Crushing व घर्षण (Friction) या तत्त्वावर कार्य करते. त्यानंतर औषधीचूर्ण या यंत्रामधून काढून घेऊन विशिष्ट मानक क्रमांकाच्या चाळणीद्वारे गाळून घेण्यात येते. या यंत्राच्या गोलाकार पात्रामध्ये एका भित्तीला खरडवणारी छोटी पट्टी-पाते (Scraper) लावलेले असते. त्याद्वारे घट्ट चिकटून बसलेले सूक्ष्मचूर्ण वा कल्क स्वरूपी औषधीद्रव्ये खरडवून काढले जाऊन रोलरखाली आणले जाते. एक स्थानी थांबलेले औषधी समिश्रण पुढे सरकवण्याचे कार्य या स्क्रॅपर पात्याद्वारे घडते. अती कठीण, चिचट तंतुयुक्त अशा प्रकारचे औषधी द्रव्यांच्या चूर्णिकरणार्थही या यंत्राचा उपयोग होतो.

Sieve - Shaker सिव्हज् शेकर

औषधी द्रव्यांची पेषण प्रक्रिया केल्यानंतर प्राप्त होणाऱ्या सर्व चूर्णांची सूक्ष्मता एकसारखी आढळून येत नाही. अशा चूर्णांचे सूक्ष्म कण भिन्न भिन्न आकारमानाचे (Size) चे आढळतात. या चूर्णांची प्रतवारी (gradation), सूक्ष्मकण अवस्था (Particle Size) आणि त्यामधील विविध सूक्ष्मतेच्या चूर्णांची मात्रा निश्चितिकरणाला आकारमान विलगीकरण (Size separation) असे म्हणतात. आणि त्याकरिता सिव्हज् शेकर (Sieve-shaker) या यंत्राचा उपयोग करण्यात येतो.

या यंत्रामध्ये विविध मानक क्रमांकाच्या चाळण्यांची एकावर एक रचना करण्याकरिता एका सपाट पृष्ठभागावर (Platform) स्टॅण्ड असून त्या Platform च्या खालील बाजूस कंप उत्पन्न करणारी (Vibration) यांत्रिक रचना बसविण्यात आलेली असते. या यंत्रामध्ये वरील बाजूस कमी व क्रमाने खालील बाजूस वाढत जाणाऱ्या मानक क्रमांकाच्या चाळण्यांची मांडणी केली जाते. सर्वांत खाली असणाऱ्या मानक क्रमांकाच्या चाळणीखाली सूक्ष्मचूर्ण प्राप्त करावयाचे पात्र बसवलेले असते. ज्या औषधी चूर्णांची प्रतवारी निश्चित करावयाची असेल ते सर्वांत वरील अर्थात दहा इ. कमी मानक क्रमांकाच्या चाळणीमध्ये ठेवून त्यावरील झकण सुयोग्य बंद करण्यात येते. सर्व चाळण्यांच्या मांडणीची योग्य बांधणी स्क्रू फिरवून घट्ट करण्यात येते. त्यानंतर विद्युत मोटरच्या उर्जेवर चालणारी ही Vibrating Machine निश्चित कालापर्यंत सुरू ठेवली जाते. वरील बाजूस असणाऱ्या मानक क्रमांकाच्या चाळणीमधून चूर्ण गाळले जाऊन सूक्ष्म स्वरूपी चूर्ण खालील मानक क्रमांकाच्या चाळणीमध्ये

येते. याप्रमाणे औषधी चूर्णांच्या सूक्ष्मतेच्या आधारे त्यांचे पृथक्करण होऊन ते विविध मानक क्रमांकाच्या वाळवण्यामध्ये एकत्रित जमा होते. असे विविध प्रकारचे सूक्ष्मत्व असणारे चूर्ण काढून घेऊन त्यांचे वजन करण्यात येऊन त्याद्वारे त्यांचे प्रतिशत प्रमाण निश्चित करता येते. वनस्पतीज आणि प्राणीज औषधी द्रव्यांच्या सूक्ष्मचूर्णिकरण प्रक्रियेतल्यानही त्यांच्या चूर्णांचे अशा प्रकारचे size separation करणे महत्त्वपूर्ण आहे. कारण या द्रव्यांच्या मृदु-भंगुर अंशांचे विविध यंत्रांद्वारे त्वरेने सूक्ष्मचूर्ण निर्माण होते. मात्र कठीण, दृढ, चिचट, तंतुयुक्त भागांचे सूक्ष्मचूर्ण निर्माण होण्याकरिता थोड्या अधिक प्रमाणात पेषणाची आवश्यकता भासते. अशावेळी मृदू अंशाचे अनावश्यक दीर्घकाल पेषण टाळून त्याला वेगळे करण्याकरिता आणि कठीण अंशांच्या जाडसर भरडचूर्णांचे पुन्हा पेषण करण्यासाठी असे Size separation यांत्रिक सिव्हज शेकरद्वारे केले जाते. त्या औषधी द्रव्यांचे सर्व चूर्ण समान सूक्ष्मतेचे झाल्यानंतर त्यांचे एकजीव एकत्रित मिश्रण करण्यात येते. याप्रमाणे औषधी द्रव्यांच्या स्वभावानुरूप चूर्णिकरण प्रक्रियेमध्ये व प्रक्रिया पूर्ण झाल्यानंतर सिव्हज शेकर यंत्राद्वारे size separation करणे महत्त्वाचे आहे. गुटिकाकल्प निर्माणपूर्वी औषधी द्रव्यांच्या चूर्णांपासून त्यांचे रवाळकण (granules) तयार करण्यात येतात. अशा विविध आकारमानाच्या रवाळ कणांचे विशिष्ट प्रमाणात मिश्रण करून त्यापासून यंत्राद्वारे गुटिका निर्माण केले जाते. याप्रमाणे रवाळकणांच्या size separation करिताही Sieves shaker या यंत्राचा उपयोग होतो.

Granulator ग्रॅन्युलेटर

गुटिकानिर्माण यंत्राद्वारे Tablet गुटिका निर्माण करत असताना त्या यंत्रामध्ये औषधी संमिश्रण उत्तम प्रवाहीपणे वाहणे-फिरणे आवश्यक असते. (Free flow) याकरिता औषधी द्रव्यांच्या चूर्णांपासून त्यांचे रवाळकण (Granules) निर्माण करण्यात येतात. या प्रक्रियेला Granulation म्हटले जाते. ड्राय ग्रॅन्युलेशन व वेट ग्रॅन्युलेशन असे त्याचे दोन प्रकार असून त्याकरिता ड्राय व वेट ग्रॅन्युलेटर (Granulator) यंत्राचे साहाय्य घेण्यात येते. यापैकी सर्वकाली मोठ्या प्रमाणात योजले जाणारे यंत्र म्हणजे स्प्रे ड्राई ग्रॅन्युलेटर (Spray drying Granulator) होय. या यंत्राची थोडक्यात रचना व कार्य पुढीलप्रमाणे आढळते -

स्प्रे ड्राई ग्रॅन्युलेटर या यंत्रामध्ये एक मोठा विस्तारित बुला भाग शंक्वाकृती कप्पा (expansion chamber) असून त्याच्या आतील तळाच्या मध्यावर एक हवेच्या दबावावर चालणारा पंप (Pneumatic automizing nozzle) आढळतो. याद्वारे औषधीचूर्णांवर ग्रॅन्युलेशन लिक्विडचे (Granulating liquid) सूक्ष्मकण तुषार (Spray) करून एकसमान पसरविले जातात. या प्रक्रियेला ऑटोमायझेशन (Automation) असे म्हटले आहे. ही प्रक्रिया घडत असताना औषधी चूर्ण सतत यांत्रिक पद्धतीने ढवळले जाते. त्यायोगे रवाळकण निर्माणार्थ योजलेला सुयोग्य प्रमाणातील आर्द्रता समानरूपाने पसरतो व औषधी सूक्ष्म चूर्णकण एकमेकांना जोडले जाऊन granules तयार होतात. या प्रक्रियेला अॅग्लोमरेशन (Agglomeration) असे म्हणतात. त्यानंतर या रवाळकणांवर उष्ण वायुचा झोत आकाराचे गोलाकार ग्रॅन्युल बाहेर पडतात. त्यांचा गुटिका निर्माणार्थ उपयोग करण्यात येतो. अत्यल्प प्रमाणात आर्द्रता सिंचन करून अरिजल्ल गतीने मोठ्या प्रमाणात granules निर्माणार्थ कार्य या यंत्राद्वारे साधता येते.

Tablet Making Machine टॅब्लेट मेकिंग मशीन

काष्ठौषधीची सूक्ष्मचूर्ण, शुद्ध खनिजचूर्ण वा रसद्रव्यांची भस्म, धातुभस्म आदींचे संमिश्रण, रसद्रव्यांची पिष्टी, धातू वा खनिज भस्म, खट्वीरसायनांचा अर्ध घन कल्क वा सूक्ष्मचूर्णस्वरूप, आर्द्र औषधी द्रव्यांचे मृदू रक्षणा अर्धघनकल्क, रसक्रियाकल्प, घनसार आदींपासून यांत्रिक पद्धतीने गुटिका निर्माण करण्याकरिता टॅब्लेटिंग मशीनचा उपयोग करण्यात येतो. या यंत्राद्वारे गुटिका निर्माणार्थ औषधी द्रव्यांचे स्वरूप सूक्ष्मचूर्ण वा रवाळकण granules स्वरूपाचे असणे आवश्यक असते. औषधी द्रव्यांच्या सूक्ष्मचूर्णापासून रवाळकण निर्माणकरिता granulator या यंत्राचा उपयोग केला जातो. औषधी द्रव्यांच्या रवाळ कणांवर टॅब्लेटिंग मशीन या यंत्राद्वारे विशिष्ट मात्रेमध्ये दाब (Compression) देऊन गुटिका निर्माणार्थ कार्य होते.

गुटिका निर्माण यंत्राचे प्रकार -

- (Single Punch) सिंगलपंच टॅब्लेटिंग मशीन - हस्त वा विद्युतचालित
- (Multi Punch) मल्टीपंच टॅब्लेटिंग मशीन - विद्युतचालित
- (High Speed Rotary) हाय स्पीड रोटीरी टॅब्लेटिंग मशीन - विद्युतचालित
- (Double Rotary) डबल रोटीरी टॅब्लेटिंग मशीन - विद्युतचालित
- (Dry Coat) ड्रायकोट टॅब्लेटिंग मशीन - विद्युतचालित
- (Multi Layer) मल्टीकेअर टॅब्लेटिंग मशीन - विद्युतचालित इ.

गुटिका निर्माण यंत्राचे हे काही मूलभूत व प्रागत प्रकार असून याशिवाय अत्यल्प कालावधीमध्ये अधिक प्रमाणात गुटिका निर्माण करण्याकरिता टॅब्लेटिंग मशीनचे अनेकविध आधुनिक प्रकार आढळतात. या सर्व प्रकारच्या यंत्रामध्ये डाय-पंच आदी मूलभूत भाग समान असून त्यांची संख्या मात्र भिन्न आढळते. औषधी द्रव्यांचे सूक्ष्मचूर्ण संमिश्रण वा रवाळकण यांच्यावर विशिष्ट प्रमाणात नियंत्रित यांत्रिक दबाव देऊन त्यापासून गुटिका निर्माण करणे या तत्त्वावर सर्व प्रकारच्या गुटिका निर्माण यंत्रांचे कार्य घडते असे आढळते.

गुटिका निर्माणमध्ये सहभागणी होणारे टॅब्लेटिंग मशीन मधील काही विशिष्ट अंग -

- हॉपर - (Hopper)
 - औषधी द्रव्यांचे चूर्ण स्वरूपातील संमिश्रण अथवा रवाळकण (granules) या यंत्रामध्ये प्रवेशित करावयाची विशिष्ट पोकळ भाग रचना म्हणे हॉपर होय.
- डाय - (Die) - साचा
 - गुटिकेचा आकार व वजन निश्चित करणारा टॅब्लेटिंग मशीनमधील विशिष्ट खोलाट स्थान, या आधारेच वर्तुळ अर्धवर्तुळ, लंबगोल, त्रिकोण, चतुष्कोण, स्टार आदी विविध आकाराच्या गुटिकांचे निर्माण केले जाते. आवश्यकतेनुसार सुयोग्य डाय यंत्रामध्ये बदलण्याची सुविधा उपलब्ध असते.
- पंच - (Punch)
 - डायच्या पोकेळीमधील औषधीचूर्ण वा रवाळकण यांच्यावर यांत्रिक दबाव (Compression) विशिष्ट प्रमाणात टाकणारा यांत्रिक भाग. म्हणजे पंच ही रचना होय.

- पुरणयंत्रणा (feed frame)

- निश्चित वजनाचे औषधी समिश्रणचूर्ण वा ग्रॅन्यूल डायच्या पोक्ळीमध्ये प्रवेशित करणारी स्वयंचलित यंत्रणा याला feed frame म्हणजे जाते.

गुटिकानिर्माण प्रक्रिया -

गुटिकानिर्माणार्थ प्रथम या यंत्रामधील upper punch हा भाग वर उचलला जातो. यावेळी Lower Punch स्थिर असतो. डायची विशिष्ट पोक्ळी रिकामी होते व त्यामध्ये स्वयंचलित यंत्रणेद्वारे विशिष्ट वजनाचे औषधी समिश्रण चूर्ण वा रवाळकण प्रवेशित होतात. Upper Punch डायच्या पोक्ळीमध्ये येतो व विशिष्ट प्रमाणात नियंत्रित यांत्रिक दबाव Compression दोनही Punch दरम्यान निर्माण होतो, त्याचे परिणामी गुटिका निर्माण होते. त्यानंतर Upper Punch प्रथम वर उचलला जातो व तत् पश्चात Lower Punch वर उचलला जातो. त्याद्वारे गुटिका डायमधून बाहेर येते व यंत्राच्या पुढील सपाट पृष्ठभागावर यांत्रिक पद्धतीने पुढे सरकवली जाते. त्या नंतर पुन्हा डायची पोक्ळी भरण्यात येऊन उपरोक्त पद्धतीने गुटिका निर्माणाचे कार्य घडते.

पिल मेकिंग मशिन (Pill Making Machine)

औषधी द्रव्यांच्या सूक्ष्म चूर्णामध्ये गुगुळ, शिलाजीत, नियास, राळ, मध, स्नेह आदी संयुक्त करून मोठ्या प्रमाणात यांत्रिक पद्धतीने गुटिका निर्माण करावयाचे असताना पिल मेकिंग मशिनचा उपयोग करण्यात येतो. चिकट पदार्थ (Sticky Material). स्नेहयुक्त औषधी सांद्र घनकल्क गोळा यांचेपासूनही या यंत्राद्वारे गुटिका निर्माण करणे शक्य होते पिल म्हणजे हाताने वळून निर्माण करण्यात येणारे गुटिका प्रमाणे या यंत्राद्वारे गोलाकार गुटिका निर्माणाचे कार्य घडते म्हणून या यंत्राला पिल मेकिंग मशिन असे म्हणतात. गुगुळ कल्प, भावनाप्रधान संयुक्त रसौषधीकल्पनिर्माणार्थ मोठ्या प्रमाणात या यंत्राचा उपयोग करण्यात येतो. या यंत्राद्वारे गुटिका निर्माणार्थ औषधीद्रव्यांचे स्वरूप सांद्र घनकल्क गोळा स्वरूपाी असणे महत्त्वपूर्ण आहे. पिल मेकिंग मशिनमध्ये प्रथम दोन आडव्या स्टेनलेस स्टीलच्या रोलर दरम्यान यांत्रिक दबावाद्वारे औषधी अर्धघनकल्कापासून चापट आकाराची चिपटी-वडी निर्माण होते. त्यानंतर ती यंत्राच्या दुसऱ्या भागामध्ये उभ्या स्वरूपात प्रवेशित केली जाते. दोन रोलर असणाऱ्या विशिष्ट एकसमान तीक्ष्ण कडा evenly edge द्वारे ती कापली जाऊन त्यापासून लांब बर्तित निर्माण होतात. या यंत्राचा तिसरा भाग म्हणजे बर्तित विशिष्ट अंतरावर कापली जाऊन पिल निर्माण करणारा पिल कटर हा भाग होय. त्यामध्ये दोन आडवे गोलाकार (cylindrical shaped) स्टील ड्रम लहान आकाराचे असून त्यांच्यावर एकसमान अंतरावर तीक्ष्ण कडा (evenly edges) आढळतात. हे दोन ड्रम एकमेकांसमोर विशिष्ट अंतर ठेऊन बसविण्यात आले असून ते आतील बाजूने गोलाकार फिरतात (inward rotation) फिल्मफिकाची पूर्वाक्त बर्तित या रोलरवर आडव्या स्वरूपात ठेवण्यामुळे तीक्ष्ण व धारदार कडा (edges) द्वारा विशिष्ट अंतरावर कापली जाऊन त्यापासून पिल निर्माण घडते. पिलचा आकार हा दोन ड्रममधील विशिष्ट अंतर आणि त्यावरील तीक्ष्ण धारदार कडा (edges) यावर अवलंबून असतो. त्यानंतर या पिल्स पसरपात्रामध्ये घालून सुयोग्य शुष्क करण्यात येतात.

कोटिंग व पॉलिशिंग पॅन Coating and polishing pan

- गुटिकाकल्पांचे बाह्यवातावरणापासून संरक्षण, आर्द्रता प्रकाश, ऑक्सिडेशन, कार्बनडायऑक्साइड इ. चा त्यांचेवरील परिणाम जाणवू न देणे,
 - औषधी द्रव्यांचा उग्रगंध, कटुतिक्त रुची न जाणवू देणे
 - भंगुर गुटिकांना दीर्घकाल गुटिकास्वरूपामध्ये ठेवणे
 - गुटिका कल्पाना ममोज्ञ व आकर्षक स्वरूप देणे आदी कार्यांकरिता गुटिका कल्पांवर विविध प्रकारचे आवरण coating करण्यात येते. त्यासोबतच गुटिकांवर विशिष्ट लकाकी -चमकदारपणा प्राप्त करून देण्यात येतो. याकरिता उपयुक्त असणारा यंत्र प्रकार म्हणजे Coating and Polishing Pan होय. या यंत्रामध्ये एक स्टेनलेसस्टीलचा गोलाकार व मोठा पॉलीथिपॅन असून तो स्वतःभोवती वटुलरूपामध्ये विद्युत मोटारच्या उर्जेवर फिरतो. या पॉलीथिपॅनच्या गोलाकार मुख भागातून उष्णवायूचा झोट Hot air blower सोडणारी नलिका Pipe आत प्रवेशित होते जो बाह्य बाजूस आधारावर स्थित असतो. ज्या गुटिकांवर आवरण करावयाचे असेल त्यांना पॉलीथिपॅनमध्ये ठेवले जाते. विद्युत मोटारच्या उर्जेवर पॉलीथिपॅन नियंत्रित व विशिष्ट गतीने फिरण्यामुळे आतील ठेवण्यात आलेले गुटिकाही पॅनमध्ये गोलाकार फिरतात. या फिरत्या गुटिकांवर उष्ण वायूचा झोट Hot air blower द्वारे सोडण्यात येतो. त्यानंतर या पॅनमध्ये विशिष्ट प्रमाणात शुगर सिप घालून लगेचच स्टार्च व टाल्क Talc दुधापाषाण यांचे विशिष्ट समिश्रण असणारी डस्टिंग पावडर गुटिकांवर शिंपडण्यात येते. त्यापरिणामी गुटिका एकमेकांना चिकटत नाहीत. त्यानंतर शुगरसिप व डस्टिंगपावडर शिंपडणे या प्रक्रिया क्रमाने करण्यात येतात. सर्व गुटिकांवर सुयोग्य व अर्पक्षित प्रमाणात आवरण झाल्यानंतर शीत वायूचा झोट फिरत्या गुटिकांवर टाकण्यात येतो. आर्द्रांश शुष्क करणे व गुटिकांचा पृष्ठभाग गुळगुळीत बनवणे याकरिता त्याचा उपयोग होतो. शर्कराप्रमाणेच रजतपत्र (सोपवडी), मुक्ता-मौक्तिक, सुधावर्गद्रव्यचूर्ण, जिलेटिन, स्नेह आदींचे एकसारखे Uniform आणि तुनु thin चकाकियुक्त आकर्षक आवरण गुटिका व पिल्सवर या यंत्राद्वारे करता येते. विविध प्रकारचे आवरण करण्यात आलेले गुटिकाकल्प अथवा काही आवरण विरहित गुटिका कल्पाना सफाईदार पृष्ठभाग, मॅट फिनीश व चकाकी प्राप्त होण्यासाठी त्यांच्यावर स्नेह, सिक्थ wax द्वारे (पॉलिशिंग) उजाळा देण्यात येतो. त्याकरिताही पॉलिशिंग पॅन उपयुक्त असून विविध प्रकारचे वॅक्स सुयोग्य सॅन्ड्रिय विद्रावकामध्ये (Organic Solvent) विरघळवून घेऊन त्याचे आवरण गुटिकांवर करण्यात येते. याप्रमाणे कोर्टींग आणि पॉलिशिंग पॅन या यंत्राद्वारे गुटिका व पिल्सवर उजाळा देणे Polishing आणि शर्करा, सिल्वर, पर्ल, जिलेटिन, स्नेह, वॅक्स आदींचे आवरण करता येते.

कॅप्सुल फिलिंग मशिन Capsule filling machine

कॅप्सुल हा एक घनस्वरूपाी औषधी कल्प असून त्याचा प्रायः मुखाद्वारे अथवात सेवनार्थ उपयोग केला जातो. सॉफ्ट वा हार्ड जिलेटिन किंवा अन्य द्रव्याद्वारे निर्मित आवरण युक्त साचा shell मध्ये औषधीचूर्ण, रवाळकण (granules), सांद्र अर्धघनकल्क वा स्नेहस्वरूपाी औषधीद्रव्य भरून कॅप्सुलचे निर्माण करण्यात येते. कॅप्सुलचे आवरण हे निस्क्रिय inert आणि शरीरामध्ये सहजपणे पचन होण्यायोग्य स्वरूपाचे असते. तसेच ते रोग्युक्त, रंगविरहित, पारदर्शक, अर्धपारदर्शक वा संपूर्ण अपारदर्शक स्वरूपाचे आढळते. विविध मात्रेमध्ये औषधीद्रव्य समाविष्ट होणारे आणि विविध आकाराचे कॅप्सुल सद्यकाली उपलब्ध असून औषधी मात्रेनुसार सुयोग्य कॅप्सुलची निवड

करण्यात येते. कॅप्सूलचे सॉफ्ट जिलेटिन व हार्डजिलेटिनकॅप्सूल असे दोन प्रमुख प्रकार असून सॉफ्ट जिलेटिन कॅप्सूलच्या तुलनेमध्ये हार्ड जिलेटिन कॅप्सूल मोठ्या प्रमाणात उपयोगामध्ये आणले जातात. या दोनही प्रकारच्या कॅप्सूलचे निर्माण वेगवेगळ्या यंत्रणासून करण्यात येते. मार्केटमध्ये विविध प्रकारचे कॅप्सूल फिलिंगा मशिन उपलब्ध असून कॅप्सूल निर्माणार्थ औषधी निर्माण शालांच्या आवश्यकतेनुसार व गरजेनुसार सुयोग्य यंत्राची, निवड व उपयोग करण्यात येते. विविध प्रकारच्या कॅप्सूल फिलिंगा मशिनची रचना व कार्य विभिन्न प्रकारचे आढळते.

हार्ड जिलेटिन कॅप्सूल निर्माणार्थ योजले जाणारे कॅप्सूल फिलिंग मशिन हे हस्तचालित आणि विद्युत उर्जेवर चालणारे अर्धस्वयंचालित व संपूर्ण स्वयंचालित स्वरूपांमध्ये आढळते. हस्तचालित कॅप्सूल फिलिंग मशिनद्वारे एकावेळी १४ ते ४०० पर्यंत कॅप्सूलचे निर्माण करता येऊ शकते. हार्ड जिलेटिन कॅप्सूलचे कॅप्सूलबाँडी व कॅप्सूल कॅप असे दोन प्रमुख भाग असून सूक्ष्मचूर्ण वा ग्रॅन्युलस स्वरूपाचे औषधीद्रव्य लंबआकृतीच्या कॅप्सूलबाँडीमध्ये भरून त्यावर कॅप्सूल कॅप लावण्यात येते. याप्रमाणे यंत्राद्वारे कार्य घडवले जाऊन कॅप्सूलचे निर्माण केले जाते. हस्तचालित कॅप्सूल फिलिंग मशिनच्या विविध भागांची एकत्रित जुळणी assemble आणि यंत्राचे भाग सुटे करणे काढणी (dismantle) करणे आणि त्याची स्वच्छता राखणे या इष्टिकानातून अतिशय सुलभ आहे. उतम प्रकारचे स्टॅन्लेसस्टीलचा उपयोग करून या यंत्राचे निर्माण करण्यात येते. पिनप्लेट, रबर्टॉपप्लेट, पावडर ट्रे हे प्रमुख भाग असून कॅप्सूल लोडिंग ट्रे व कॅप्सुलबेड मध्ये स्पान संख्येमध्ये (equal number) छिद्र (holes) असतात. तसेच पिनप्लेटवरही त्याच संख्येमध्ये पिन-दबावार्थ compression उपलब्ध असतात.

प्रथम कॅप्सूल लोडिंग ट्रे मध्ये कॅप्सूल कॅप वरील बाजूस व कॅप्सूलबाँडी खालील बाजूस अशा पद्धतीने उभ्या स्वरूपात सर्व छिद्रांमध्ये हाताने कॅप्सूल ठेवण्यात येतात. त्यानंतर हा कॅप्सूल भरलेला ट्रे कॅप्सुलबेडवर सुयोग्य ठेवला जातो. कॅप्सुलफिलिंग मशिनमधील कम हॅटलचा उपयोग करून कॅप्सूलकॅप व कॅप्सूल बाँडी वेगळे करण्यात येतात. त्यानंतर कॅप्सूल कॅप असणारा लोडिंग ट्रे बाजूला वेगळ्या काढून ठेवला जातो. त्यानंतर कॅप्सूल पावडर ट्रे कॅप्सुलबेडवर ठेवण्यात येतो. त्यावरील छिद्रांद्वारे (holes) निश्चित प्रमाणात वजन करण्यात आले आहे असे चूर्ण स्वरूपातील वा ग्रॅन्युल स्वरूपातील औषध कॅप्सूल बाँडीमध्ये भरण्यात येते. याकरिता स्क्रॅपरचे साहाय्य घेण्यात येऊन अतिरिक्त औषधी संमिश्रण कॅप्सूल ट्रेमधील एका बाजूस ठेवण्यात येते. पिनप्लेटच्या दबावाद्वारे Compress औषधीचूर्ण कॅप्सूल बाँडीमध्ये घट्ट दाबून भरले जाते. त्यानंतर पिनप्लेट काढून घेऊन शेष राहिलेले औषधी संमिश्रण पुन्हा स्क्रॅपरद्वारे व्यवस्थित व संपूर्णपणे पसरवून कॅप्सूल बाँडीमध्ये भरण्यात येते. पावडर ट्रे कॅप्सूल बेडवरून काढून घेण्यात येतो व त्यावर पूर्वीचा कॅप्सूल लोडिंग ट्रे ठेवला जातो. त्यानंतर रबर टॉप प्लेटच्या उपयोगाद्वारे कॅप्सूलबाँडी व कॅप्सूल कॅप पुनश्च एकत्रित जोडले जातात. कॅप्सूल लोडिंग ट्रे काढून घेण्यात येऊन सर्व कॅप्सूलची बांधणी केली जाते. कॅप्सूलवर बाह्य वातावरणातील आर्द्रांश व प्रकाशाधी घटककांचा परिणाम होतो म्हणून त्यांची एकेरी स्वरूपातील बांधणी (Single dose packing) स्ट्रीप वा ब्लोस्ट्रिममध्ये करण्यात येते किंवा त्यांना सुयोग्य निर्जंतुक पात्रामध्ये वातशून्य अवस्थेमध्ये (Airtight) स्वरूपात सुरक्षित ठेवले जाते.

सिक्व्ह आणि मेश (Sieves and Mesh)

विविध प्रकारच्या औषधीद्रव्यांच्या चूर्णकारणाकरिता त्यांच्या आकारमान विषयतनाकरिता (size reduction) खाल्वयंत्र उल्लेख यंत्र, विद्युत उर्जेवर चालणारे विविध यंत्र प्रकारांचीचा उपयोग करण्यात येतो.

अनेक पद्धतीद्वारे निर्माण करण्यात आलेल्या औषधीद्रव्यांच्या चूर्णामध्ये सर्व चूर्णकण एकसारख्या आकारामध्ये (Uniform Size) उपलब्ध होत नाही. कारण एकाच औषधी द्रव्यामध्ये काही मूद्र भुंज घटक तर काही काष्ठमुलादी कठीण घेवट तंतुमय घटक असतात. एकेरी वा संयुक्त चूर्णामधील विविध आकारमानाच्या एकत्रित संयुक्त चूर्णकणांच्या सूक्ष्म-पृथुलत्वाचा परिणाम तयार औषधीकल्पस्वरूपावर, त्यांच्यावरील प्रक्रियांवर, त्यांचे व्याधिनशक परिणामांवर होतो. म्हणून औषधीनिर्माण व व्याधिविक्रसेमध्ये औषधीद्रव्यांच्या पृथू, सूक्ष्म कणांचा आकार (Particle Size) महत्त्वपूर्ण मानला जातो. चूर्णाच्या पृथू वा सूक्ष्म कणांच्या आकाराचे मापन व त्याआधारे आकारमानानुसार विलगीकरण (Size separation) व त्या अनुरूप चूर्णाची प्रतिचरी निरिचरीकरण (gradation) करण्यात येते. औषधी चूर्णांच्या गुणवत्ता नियंत्रणार्थ चाळणी चा (Test Sieves) उपयोग करण्यात येतो. विशिष्ट मानक क्रमांकाच्या चाळण्यांद्वारे (Standard test sieves) औषधी चूर्णांचे आकारमानानुसार विलगीकरण (Size separation) करणे ही अतिशय माफक व मोठ्या प्रमाणात प्रयुक्त करण्यात येणारी औषधी निर्माणतील पद्धती आहे. औषधी द्रव्यांचे चूर्ण हातांच्या साहाय्याने चाळणी हलती ठेवून चूर्णांचे आकारमानानुसार विलगीकरण करतायसाठी विशिष्ट मानक क्रमांकाच्या चाळण्या योजण्यात येतात. त्यांना Test Sieves परीक्षण चाळणी असे म्हटले जाते. याच मानक क्रमांकाच्या विशिष्ट चाळणी (Mesh) चूर्णकारण यंत्रामध्ये बसविण्यात येतात आणि यंत्राद्वारे चूर्णांचे विशिष्ट आकारमानाचे चूर्ण कण प्राप्त केले जातात त्यांना (Standard Mesh) मानक क्रमांक चाळणी असे संबोधले जाते. औषधीचूर्णांच्या सूक्ष्मकण आकारमान निश्चितीकरणकरिता विविध मानक क्रमांकाच्या चाळणी एकावर एक ठेवून यांत्रिक पद्धतीने चाळण्याकरिता Sieve Shaker या यंत्राचा उपयोग केला जातो.

औषधी चूर्णांचे चूर्णकण आकारमानानुसार विलगीकरणकरिता, चूर्ण परीक्षणार्थ उपयुक्त असणारी चाळणी ही तारांची विणलेली जाळी woven wire cloth पासून निर्माण केलेली असून या जाळी स्टॅन्लेसस्टील, पितल, कास्यादी धातुपत्रायुक्त गोलाकार साचांमध्ये बसविलेले असते. चाळणी निर्माणार्थ योजवयची धातूची तार (wire) ही स्टॅन्लेस स्टील वा अन्य सुयोग्य द्रव्याद्वारे निर्मित असून ती गोलाकार एकसमान जाडीची (thickness) आणि कोणत्याही प्रकारचे आवरण-शायरण नसणारी असते. या धातुतार (wire) चा परिणाम औषधीचूर्ण घटकान्वर होणार नाही याची दक्षता घेण्यात येते. या उतम धातुतारांना एकमेकांमध्ये गुंणून त्याद्वारे चौकोनी छिद्रयुक्त जाळी निर्माण केली जाते. या जाळीमधील चौकोनी छिद्राला aperture असे म्हणतात. त्यावर धातुतारच्या व्यासाचा/ जाडीचा (wire thickness) परिणाम होतो. पृथुचूर्ण निर्माणार्थ जाड धातुतार तर सूक्ष्मचूर्ण निर्माणार्थ सूक्ष्मधातुतार जाळी Mesh निर्माणार्थ करतायत येते. एक इंच - २.५४ सेमी. लांबी रुंदी असणाऱ्या चौकोनामध्ये चाळणीला किती छिद्रे आहेत अर्थात एका चौस इंचामधील छिद्रांच्या संख्येआधारे चाळणीला मानक क्रमांक (Standard Number) दिला जातो. सर्वसाधारणपणे १० ते ३०० मानक क्रमांक असणाऱ्या चाळण्या चूर्णांच्या सूक्ष्मत्व निर्धारणार्थ प्रयुक्त करण्यात येतात. औषधीचूर्ण वा ग्रॅन्युलस-वाळकण विशिष्ट मानक क्रमांकाच्या चाळणीद्वारे गाळल्यानंतर त्यांच्या जाळीच्या (Mesh) छिद्रांपेक्षा (aperture) सूक्ष्म असणारे चूर्णकण खाली पडतात व त्यांच्यापेक्षा जाडसर व मोठे असणारे चूर्णकण चाळणीवर शिल्लक राहतात. ज्यामानक क्रमांकाच्या चाळणीमध्ये औषधी द्रव्यांचे चूर्ण विशिष्ट कालावधीमध्ये संपूर्णपणे गाळले जाते त्या चाळणीआधारे चूर्णकण अवस्था निश्चित करण्यात येते. औषधी निर्माणार्थ व व्याधिविक्रसांथ आवश्यकतेनुसार योग्य त्या निश्चित चूर्ण प्रकाराचा उपयोग करण्यात येतो.

भारत सरकारद्वारे आयुर्वेदीय भेषज संहितेमध्ये (Ayurvedic pharmacopoeia of India - API) मानक चाळीक्रमक, त्यांची छिद्रसंख्या, तारांची जाडी याबाबतची प्रमाणभूत निश्चित मानके वर्णन केले आहेत. ते पुढीलप्रमाणे -

Sieves conform to the following specifications-

Approximate sieve number* (सर्वसाधारण चाळणी क्रमक)	Nominal mesh aperture size mm (नाममात्र छिद्रांचा आकार)	Tolerance average aperture size (छिद्रांची सरासरी क्षमता)
4	4.0	0.13
6	2.8	0.09
10	1.7	0.07
12	1.4	0.06
16	1.0	0.05
-	µm	=µm
22	710	25
25	600	21
30	500	18
36	425	15
44	355	13
60	250	13(9.9)**
85	180	11(7.6)
100	150	9.1(5.6)
120	125	8.1(5.8)
150	106	7.4(5.2)
170	90	6.6(4.6)
200	75	6.1(4.1)
240	63	5.3(3.7)
300	53	4.8(3.4)
350	45	4.8(3.1)

*Sieve number is the number of meshes in a length of 2.24 cm in each transverse direction parallel to the wires.

** Figures in brackets refer to close tolerances, those without brackets relate to full tolerances.

Ref - Ayurvedic Pharmacopoeia of India
Part I, Volume II, First edition

संदर्भ ग्रंथ

- १) चक्रसंहिता - चक्रपाणी संस्कृत टीका - चौखम्बा संस्कृत संस्थान, वाराणसी.
- गंगाधर संस्कृत टीका - चौखम्बा पब्लिशर्स, वाराणसी
- व्याख्याकार - डॉ. ब्रह्मानंद त्रिपाठी - I, II, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी
- व्याख्याकार - डॉ. य.गो.जोशी - I, II, वैद्यमित्र प्रकाशन, पुणे.
- व्याख्याकार - डॉ. हरिश्चंद्र कुशावाहा I चौखम्बा ओरियन्टलिया, वाराणसी.
- २) सुश्रुतसंहिता - डल्हणसंस्कृत टीका - चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी.
- घाणेकरटीका - I - मेहरचन्द्र लक्ष्मणदास प्रकाशन, लाहौर.
- व्याख्याकार - डॉ. अम्बिकादत्तशास्त्री - चौखम्बा संस्कृत संस्थान, वाराणसी.
- दृष्टार्थ सुश्रुतचिंतन I, II, वै.प.ग. आठवले गोदावरी पब्लिशर्स, नागपूर
- ३) अष्टांग-हृदय - व्याख्याकार - डॉ. ब्रह्मानंद त्रिपाठी - चौखम्बा संस्कृत प्रकाशन, दिल्ली
- ४) अष्टांग संग्रह - व्याख्याकार - पं. लालचन्द्रशास्त्री वैद्य - बैद्यनाथ प्रकाशन, नागपूर
- ५) शाड्यार्थसंहिता - दीपिका, गूढार्थदीपिका संस्कृत टीका - कृष्णदास अकादमी, वाराणसी
- व्याख्याकार - डॉ. ब्रह्मानंद त्रिपाठी - चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी
- व्याख्याकार - डॉ. शैलजा श्रीवास्तव - चौखम्बा ओरियन्टलिया, वाराणसी
- व्याख्याकार - प्रयागदत्त शर्मा - चौखम्बा अमरभारती प्रकाशन, वाराणसी
- ६) काश्यपसंहिता - प्रकाशन - चौखम्बा संस्कृत संस्था - वाराणसी
- ७) भैषज्यरत्नावली - व्याख्याकार - डॉ. अम्बिकादत्त शास्त्री - चौखम्बा संस्कृत संस्थान, वाराणसी
- व्याख्याकार - डॉ. सिद्धीनंदन मिश्र - चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी
- ८) योगरत्नाकर - व्याख्याकार - डॉ. इन्द्रदेव त्रिपाठी - कृष्णदास अकादमी, वाराणसी
- ९) चक्रदत्त - व्याख्याकार - डॉ. इन्द्रदेव त्रिपाठी - चौखम्बा संस्कृत संस्थान, वाराणसी
- १०) भावप्रकाश - व्याख्याकार - पं. ब्रह्मशंकर मिश्र I, II, चौखम्बा संस्कृत संस्थान, वाराणसी
- ११) रसचंडांशू - व्याख्याकार - प्रा.डॉ.एस्.एस्. सावरीकर, सी.सी.आर. ए.एस. प्रकाशन, दिल्ली
- १२) रसतन्त्रसमुच्चय - व्याख्याकार - डॉ. अम्बिकादत्त शास्त्री, चौखम्बा संस्कृत सिरीज ऑफीस वाराणसी
- १३) रसतरंगिणी - व्याख्याकार - पं. काशीनाथशास्त्री, मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली.
- १४) रसयोगसागर - वै.पं. हरीप्रपन्नशर्मा - कृष्णदास अकादमी, वाराणसी.
- १५) भारत भैषज्यरत्नाकर - रसवैद्य, नगीनदास शाह I - V ऊंझा आयु. फार्मसी अहमदाबाद.

- १६) बृहत्योगतन्त्रिणी - त्रिमल्लभट्ट विरचित I अनन्दाश्रम प्रकाशन.
- १७) गतनिग्रह - व्याख्याकार - डॉ. इन्द्रदेव त्रिपाठी - चौखम्बा संस्कृत संस्थान, वाराणसी.
- १८) भेलसंहिता - व्याख्याकार - वैकट सुब्रह्मण्य शास्त्री, राजराजेश्वर शर्मा, संपादीत.
- १९) वंगसेन संहिता - व्याख्याकार - डॉ. राजीव राय - प्राच्य प्रकाशन, वाराणसी.
- २०) बृहत्निघंटुत्नाकर - लक्ष्मीवेंकटेश्वर मुद्रणालय - कल्याण, मुंबई
- २१) धन्वन्ती निघंटू - व्याख्याकार - डॉ. गुरुप्रसाद शर्मा - चौखम्बा ओरियन्टलिया, वाराणसी
- २२) राजनिघंटू - व्याख्याकार - डॉ. इन्द्रदेव त्रिपाठी - कृष्णादास अकादमी, वाराणसी.
- २३) कैन्दरेव निघंटू - व्याख्याकार - आचार्य प्रियवत् शर्मा, चौखम्बा ओरियन्टलिया, वाराणसी.
- २४) मदनपाल निघंटू - खेमराज श्रीकृष्णादासप्रकाशन, मुंबई.
- २५) निघंटूत्नाकर - श्री कृष्णाशास्त्री नवरे, निर्णयसागर प्रकाशन, मुंबई.
- २६) रसतन्त्रसार - सिद्धप्रयोग संग्रह I, II कृष्णागोपाल आयुर्वेद भवन, अजमेर.
- २७) सिद्धयोगसंग्रह - वैद्य. यादवजी त्रिकमजी आचार्य, वैद्यनाथ आयु. भवन, नागपूर
- २८) राज्याकृत - अर्कप्रकाश
- २९) द्रव्यगुणविज्ञान - आचार्य प्रियवत् शर्मा I - V
- वै. वि.म. गोण्टे - वैद्यमित्र प्रकाशन, पुणे.
- ३०) आयुर्वेदीय औषधीकरण - वैद्य धामणकर, वैद्य. पुराणिक धूतपापेश्वर प्रकाशन, पनवेल.
- ३१) आयुर्वेदीय औषधी द्रव्य शोधनविधी - वै.पु.वि. धामणकर - धूतपापेश्वर प्रकाशन, पनवेल.
- ३२) आसवाग्रीह विज्ञान - डॉ. पक्षधर झा - चौखम्बा भारती अकादमी, वाराणसी.
- ३३) आयुर्वेदीय पंचकर्म विज्ञान - वै. हरीदास कस्तुरे - वैद्यनाथ प्रकाशन, नागपूर.
- ३४) औषधी गुणधर्मशास्त्र - वै. गंगाधर शास्त्री, गुणे
- ३५) हारीतसंहिता - पं. रामावलंब शास्त्री संपादित, प्राच्य प्रकाशन, वाराणसी.
- ३६) आयुर्वेद का बृहत् इतिहास - अत्रिदेव विद्यालंकार, हिन्दी समिती, लखनऊ.
- ३७) माता विश्वकोष - संपादन - तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, पुणे.
- ३८) गार्वाणलघुकोष - संपादक जनादेन ओक - तृतीय आवृत्ती.
- ३९) शब्दकल्पद्रुम - चौखम्बा संस्कृत सिरीज ऑफिस, वाराणसी.
- ४०) वैद्यकशब्दसिंधू - कविराज उमेशचन्द्र गुप्त, चौखम्बा ओरियन्टलिया, वाराणसी.
- ४१) आयुर्वेदीय शब्दकोष - संपादन - वेणीमाधवशास्त्री - जोशी, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, पुणे.
- ४२) संस्कृत - इंग्रजी डिक्शनरी, वामन शिवराज आपटे

- ४३) संस्कृत हिन्दीकोष - मोतीलाल बनारसीदास प्रकाशन, दिल्ली.
- ४४) भारतीय संस्कृती कोष - संपादन पंडित महादेव शास्त्री, जोशी भारतीय संस्कृती कोष मंडळ, पुणे.
- ४५) अमरकोष - चौखम्बा संस्कृत सिरीज ऑफिस, वाराणसी.
- ४६) शैषज्यसंहिता - अत्रिदेव विद्यालंकार - हिन्दी समिती, लखनऊ.
- ४७) शैषज्यकल्पनाविज्ञान - अत्रिदेव विद्यालंकार - हिन्दी साहित्य समलेन, प्रयाग.
- ४८) शैषज्यकल्पनाविज्ञान - डॉ. अवधबिहारी अग्रिलोत्री - चौखम्बा भारती अकादमी, वाराणसी
- ४९) भारतीय शैषज्यकल्पनाविज्ञान - आचार्य विश्वनाथ द्विवेदी - कृष्णादास अकादमी, वाराणसी.
- ५०) सिद्धशैषज्यमणिमाला - चौखम्बा कृष्णादास अकादमी, वाराणसी.
- ५१) अभिनव नेत्रचिकित्सा विज्ञान - आचार्य विश्वनाथ द्विवेदी - नागार्जुन चिकित्सा प्रतिष्ठान, लखनऊ.
- ५२) शालाक्यतंत्र - डॉ. रमानाथ द्विवेदी - चौखम्बा संस्कृत सिरीज ऑफिस, वाराणसी.
- ५३) वैद्यकपरिभाषाप्रतिप - पं. प्रयागदास जोशी - चौखम्बा संस्कृत सिरीज ऑफिस, वाराणसी.
- ५४) परिभाषा प्रबन्ध - पं. जगन्नाथ प्रसाद शुक्ल - चौखम्बा संस्कृत संस्थान, वाराणसी.
- ५५) रसशैषज्यपरिभाषा - वै. सुरेशानन्द थपलियाल, चौखम्बा सुभारती प्रकाशन, वाराणसी.
- ५६) आयुर्वेदसारसंग्रह - श्री. वैद्यनाथ आयुर्वेद प्रकाशन, नागपूर.
- ५७) औषधी विज्ञानशास्त्र - श्री. विश्वनाथ द्विवेदी, वैद्यनाथ आयुर्वेद भवन, नागपूर.
- ५८) Intro-chemistry of Ayurveda - Dr. Bhagwan Das - Concept publishing Company, Delhi
- ५९) Ayurvedic pharmacy - Dr. Mehta, Dr. Sharma - Chaukhamba Sanskrit Prakashan, Delhi
- ६०) Text book of pharmaceuticals I, II - Dr. S. P. Agarwal - Birla publication, Delhi
- ६१) Remington's pharmaceutical science phildadelphia college of pharmacy and science
- ६२) Indian pharmacopiea - Govt of India - editorial board
- ६३) Ayurvedic pharmacopiea of India - Govt of India - editorial board
- ६४) Ayurvedic Formulary of India - Govt of India - editorial board
- ६५) Drug and Cosmetic Act 1940 - Govt of India - editorial board
- ६६) Drug and Cosmetic Amendment Rules 2005 - Ayush Notification 24 Nov. 2005
- ६७) Schedule T-Rules-157 GMI - Govt of India - editorial board
- ६८) Parameters for quality assessment of Ayurveda and Siddha drugs CCRAS Publication, Delhi,
- ६९) Protocol for testing of ASU medicines Govt. of India. Department of Ayush.
- ७०) www.google.com, Google transtlet.